אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג

הרב שמואל הלר (1803-1884)
ומקומו בקהילה היהודית בצפת

חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה
מאת

רבקה אמבון

המנחה: **פרופ' דוד אסף**

הוגש לסנאט של אוניברסיטת תל אביב

2016

שלמי תודות

במסע החוקר והכותב הזה שלי פגשתי ברבים וטובים, באמצע הדרך, בתחילתה ובסופה:
מורים - שנטעו בי ידע ותובנות,
מידענים - שחלקו איתי מסמכים וידיעות,
כל אותם שהנושא קרוב לליבם - שעצם החשיבות שמצאו במחקרי דירבן אותי,
לכל אלה, שקצרה היריעה מלהזכירם בשם, אני אסירת תודה.

למי שפסע עמי לכל אורכה של הדרך, המורה והמנחה, שהיה גם לידידי, **פרופ' דוד אסף**,
הכרת תודה עמוקה על ההדרכה המלומדת, ההכוונה החכמה, הסבלנות והעידוד.

אני אחוזת אהבה ותודה אל משפחתי החובקת,
לאוסקר אישי, שבאהבה ובנדיבות אין קץ היה לצידי ואיתי,
לילדי - ליאור שירי ונדב, שהיו בהיפוך מרענן בבחינת הפרי המתבונן בגאווה בבטן,
לחתני נמרוד ולנדב, על התמיכה הטכנית,
לאמי, צפורה לרנר, שחיבור זה מוגש לה בהוקרה ביום הולדתה ה-85

וגם, מעין תודה, לרב שמואל הלר, שהוא עבורי
כמו אותו איש שבא לאמן וביקש: צייר לי ציור.
אמר לו האמן: יש שני סוגי ציורים. יש תמונת דיוקן ויש תמונת נוף.
שאל האיש: איזה מהם יותר זול?
ענה האמן: תמונת נוף.
אמר האיש: צייר לי את תמונת הנוף שלי.[1]

[1] על פי דברי אוסקר ברלינר בסרט הדוקומנטרי אודותיו, *NOBODY'S BUSINESS*, בבימויו של בנו, אלן ברלינר

תוכן הענינים

הקדמה 6
תקציר 6
אודות המחקר 9
א. מצב המחקר 9
ב. שאלות המחקר 13
ג. מקורות ודרך הבאתם 15
ד. שיטות המחקר 21
ה. מבנה המחקר 22
חלק ראשון – צפת במאה ה-19 27
פרק ראשון - רקע גאו-פוליטי 27
פרק שני - פריפריאליות ורב תרבותיות 33
פרק שלישי - דמוגרפיה 37
פרק רביעי - המבנה האירגוני 42
פרק חמישי - גלגולי הכוללים של החסידים 48
חלק שני – בראשית 54
פרק שישי - בית אבא 54
פרק שביעי - עליית המשפחה והשתקעות בארץ-ישראל 63
פרק שמיני - עלייה להנהגה 73
פרק תשיעי - הרב מרומאן מול הרב מצפת 82
א. הרקע למחלוקת 83
ב. המחלוקת 85
ג. המפקד הכפול 105
ד. תוצאות המחלוקת 109
חלק שלישי – על כס ההנהגה 113
פרק עשירי - התגבשות הנהגה מקומית 113
פרק אחד עשר - ילידיות ואולטרה-אורתודוקסיה ארץ-ישראלית 126
א. בני הארץ 126
ב. הרב הלר והרב שלזינגר 142
פרק שנים עשר - רב ופוסק 149
א. ברוח מסורת ארץ-ישראל 149
ב. מרא דאתרא 164
חלק רביעי – מול אתגרי המודרנה 189
פרק שלושה עשר - פרודוקטיביזציה וההתיישבות החקלאית 189
א. כן ליצרנות ולהתיישבות 190
ב. גיא אוני – ראש פינה 197
ג. עין זיתים 204
ד. בית יהודה / בני יהודה 208
ה. ענף האתרוגים 213
ו. סחר במשקאות חריפים 215
פרק ארבעה עשר - חינוך והשכלה 218
א. מערכת החינוך 218

ב. יוזמת הזוג הירשנזון 223
ג. כי"ח בצפת 227
ד. מקומה של העברית 230
פרק חמישה עשר - רפואה 236
א. שירותי הבריאות 236
ב. הלר המרפא 245
חלק חמישי – קוראי התיגר 251
פרק שישה עשר - ימי פולמוס ומחלוקת 251
א. המודרנה ואתגריה 251
ב. מחלוקות בעולם החסידי 251
ג. מאבקי כוח בהנהגת צפת 254
פרק שבעה עשר - רוזנטל והכהן: שניים אוחזין בכי"ח 258
פרק שמונה עשר - אלעזר רוקח 283
פרק תשעה עשר - מנחם מנדל איילבום 305
פרק 20 - סיכום 320
חלק שישי – סוף דבר 323
פרק עשרים ואחד - למדן אוהב ספרים 323
א. האוסף 323
ב. הצוואה 329
פרק עשרים ושנים - סוף הדרך והמשכה 334
א. ימים אחרונים 334
ב. מורשת 339
ג. הלר בספרות 340
פרק עשרים ושלושה - סיכום 343
נספחים 348
מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים 404
תקציר ותוכן עניינים באנגלית 420

איורים

אנטוניו שראנץ (Schranz), צפת 1837 27
מפת חלוקה מנהלית של אזור ארץ-ישראל העות'מאנית במחצית השניה של המאה ה-19 28
פרט מתוך ארון הקודש בבית הכנסת האר"י האשכנזי, צפת 154
מנשר 'חבורת עובדי אדמה – 1866' בצפת, שהוגש למונטיפיורי 192
קברו של אהרן ירמיהו ב"ר יוסף קלר 203
ספרי תולדות ראש פינה בהוצאת המועצה המקומית 204
קברו של הרב הלר בבית העלמין בצפת 336

תעודות

תעודה 1 - הלר אל הרב גאגין בעניין המחלוקת עם הרב מרומאן (14.5.1847) 88
תעודה 2 - דף ממפקד מונטיפיורי 1849, גירסת הרב הלר 106
תעודה 3 – דף מתוך מפקד מונטיפיורי 1849 – גירסת הרב מרומאן 107
תעודה 4 – מכתב ר' נחום אתרוג אל הפקוא"מ (2.4.1889) 133
תעודה 5 - החלטת הנהגת צפת על הסדרי שמירה (7.12.1888) 134
תעודה 6 – מכתב הלר אל שלזינגר (11.1.1876) 146
תעודה 7 – העתקת מכתב הרב הלר לאדמו"ר מקומארנו (9.7.1869) 170
תעודה 8 - מכתב שלום בר' יהודה מתימן אל הרב הלר י"ד בכסלו תר"ל (18.10.1869) 172
תעודה 9 - צירופי מילים ואותיות - דף מעזבונו של הרב הלר 173
תעודה 10 – הסדרת נהלי שחיטה בצפת (26.2.1882) 180
תעודה 11 – תקנה להסדרת סחר במשקאות חריפים, כ"ז באדר ב תר"ל (30.3.1970) 183
תעודה 12 - מכתב מלווה למפקד מונטיפיורי של כולל וולין בצפת, 1866 193
תעודה 13 - ועד ראש פינה אל הפקוא"מ, ז' בתשרי תרמ"ד (11.11.1883) 198
תעודה 14 - מכתב הרב הלר לר' יצחק אופלטקה (8.7.1845) 239

טבלאות

טבלה א – האוכלוסייה היהודית לעדותיה ב'ארבע ארצות הקודש' 37
טבלה ב' – האוכלוסיה בצפת 1840-1880 39
טבלה ג' – חלוקה לכוללים לפי מפקדי מונטיפיורי 51
טבלה ד' – טבלאות הנהגת הקהילה האשכנזית בצפת בשנים 1828- 1882 117
טבלה ה' – מספר היהודים העוסקים בייצור ובסחר באלכוהול בצפת ביחס לאוכלוסיה 215

נספחים

נספח א- מתיישבי גיא אוני 348
נספח ב - חברת מחזיקי הדת 350
נספח ג - חברי כי"ח בצפת, 1869 351
נספח ד - כתבי יד מאוסף הרב שמואל הלר 353
נספח ה- כותרים בספריית הרב שמואל הלר 357
נספח ו - מקבץ חותמות שמואל הלר בספריו ושערי ספרים נבחרים 365
נספח ז – צוואת הרב שמואל הלר, גירסה ו (כ"ג בחשוון תרל"ט – 1878) 370
נספח ח – לקסיקון של אנשי צפת 374

ראשי תיבות

אב"ד	אב בית דין
אדמו"ר	אדוננו, מורנו ורבנו
אה"ק	ארץ הקודש
בער"ה	בעוונותינו הרבים
הי"ו	השם ישמרהו וינצרהו / ישמרם וינצרם
דומ"ץ	דיין ומורה צדק
זיע"א	זכרו יגן עלינו אמן
זצ"ל	זכר צדיק לברכה
זללה"ה	זכר צדיק לברכה לחיי העולם הבא
חדר"ג	חרם דרבנו גרשום
כקש"ת	כבוד קדושת שם תורתו
מו"ה	מורנו הרב
מעכ"ת	מעלת כבוד תורתו
נ"י	נרו יאיר
עה"ק	עיר הקודש
ק"ק	קהילת קודש
רומכ"ת	רום מעלת כבוד תורתו
ש"ץ	שליח ציבור
ת"ו	תיבנה ותכונן
תלי"ת	תהילה לאל יתברך

הקדמה

תקציר

נושא המחקר הוא ביוגרפיה של הרב שמואל הלר (1803-1884), ממנהיגי הקהילה האשכנזית בצפת למן שלהי שנות העשרים של המאה ה-19, ומי שעמד בראשה מראשית שנות הארבעים ועד שנות השמונים. ממצאי המחקר אודות חייו ופועלו של הלר נכתבו תוך שילוב כתיבה כרונולוגית עם כתיבה תימטית. הכתיבה הכרונולוגית הציגה את הלר וחייו לאורך ציר הזמן, הלר המשתנה עם הזמן וכן את השתנות הסביבה האנושית והפיזית בה פעל. תוך כדי כך, בפרקי חיים רלוונטיים, שולבו דיונים תימטיים בנושאים היוצאים מגדר העיסוק בביוגרפיה, במובנה הצר של המילה.

מוצאה של משפחת הלר באזור לובלין, שם הייתה מבאי חצרו של ה'חוזה מלובלין'. לגליל הגיעו שלושה דורות מבני הלר בשנת 1813 בקרוב, כחלק מרציפות העלייה החסידית לארץ-ישראל, והתיישבו בצפת ובטבריה. בני המשפחה השתלבו מהר מאוד בעסקנות הציבורית של הגליל. הסב, ר' אברהם פרץ בטבריה והאב ר' ישראל בצפת, ממנה יצא בשליחות הקהילה לחו"ל לאיסוף כספים ולבניית קשרים עם תומכים פוטנציאליים.

שמואל הלר היה ילד בבואו לצפת, בה למד והיה לרב. לפרנסתו שימש שו"ב, עיסוק שחדל לעסוק בו לאחר שנפגע בידו ברעידת האדמה של שנת 1837. הוא גם היה מרפא, מיומנות שעשה בה שימוש כל חייו, אם כי לא כמקור הכנסה. עם הזמן תפס הלר מקום מרכזי ביותר בהנהגת הקהילה היהודית בצפת. תחילה כמקורב לאותם אישים שהנהיגוה, ר' גרשון מרגליות (1770-1838) ור' אברהם דב מאוורוץ' (1765-1840). לאחר מותם, ותוך מאבקים ממושכים עם טוען אחר לכתר, ר' יעקב דב מרומאן (1794-1858), היה הלר לדמות המובילה בהנהגת צפת האשכנזית: מנהיג רוחני - רב ופוסק, דיין ולמדן אוהב ספר, אבל גם מנהיג ציבור. הלר שימש ראש הממונים על חלוקת כספי ארץ-ישראל מטעם ארגון הפקידים והאמרכלים של אמשטרדם (הפקוא"מ), והנמען הראשי של פילנתרופים אחרים, שהבולטים שבהם מונטיפיורי ורוטשילד. מטעם זה מעורבותו במערכת הכלכלית-פיננסית של ה'יישוב הישן' בצפת הייתה רבה.

הלר הנהיג קהילה שעברה שינויים דרמטיים. בתחילת דרכו, במהלך שנות השלושים והארבעים, היה עליו להתמודד עם מצב פיזי-כלכלי חמור שנגזר מהיות צפת עיר מוכה ומדולדלת בעקבות אסונות טבע וזעזועים פוליטיים-צבאיים. מאוחר יותר היה עליו להתמודד עם צרכיה של קהילה שעברה תהפוכות דמוגרפיות משמעותיות:

1. גידול פי ארבעה של האוכלוסייה היהודית בעיר, גידול שמקורו העיקרי בהגירה, ובמקביל צמיחה של קבוצת מיעוט דומיננטית של ילידי הארץ.
2. מהפך ביחס המספרי בין העדות היהודיות - האשכנזים והספרדים: האשכנזים היו לרוב, ותפסו את ההגמוניה בקהילה.
3. היהודים הפכו לרוב באוכלוסיית העיר לקראת סוף התקופה הנידונה.
4. הקהילה האשכנזית בצפת הפכה לקהילה שרובה המוחלט כמעט נמנה על החסידים, שעברה תהליכי פירוד ופילוג והתארגנה יותר ויותר על פי עיקרון גיאוגרפי – חצרני.
5. שימור מעמדה של צפת כמרכז החסידי החשוב והגדול ביותר בארץ אך איבוד הבכורה שהייתה לה בראשית המאה, כריכוז היהודי הגדול בארץ, לטובת ירושלים.

שנות פעילותו הציבורית עמדו בסימן המאבק של הלר לשימור חברה יהודית אולטרה-אורתודוקסית בארץ-ישראל נוכח חדירת רעיונות משכיליים וגם רעיונות לאומיים-מודרניים, תוך ניסיון לתת לה אופי ארץ-ישראלי, וכמי שהעמיד את ארץ-ישראל והחיים בה במרכז עולמו. הוא היה נציג בולט לַקבוצה של 'בני הארץ' שצמחה בגליל, אנשים בעלי תודעה ילידית וקשר בלתי אמצעי לארץ-ישראל הקונקרטית, אותם הוא הנהיג וטיפח. השקפת עולמו זו הנחתה אותו בכל תחומי החיים ובתפקידיו השונים. לצד האידיאל של חברה למדנית תמך הלר במציאת פתרונות תעסוקה, כולל התיישבות חקלאית, להבטחת קיום נאות; תמך בהרחבת תחומי הלימוד במוסדות החינוך, בתנאי שיהיו מפוקחים על ידי רבנים; פעל למען הכנסת שירותי רפואה מודרניים, על אף התנגדות הפקוא"מ.

מעורבותו והתמצאותו בהווית ארץ-ישראל הפכו אותו גם ל'כתובת' של פוסקי הלכה מחו"ל, כשאלה נדרשו לעצה בעניינים הנוגעים לחיים בארץ. בספרות השו"ת של התקופה פזורות פניות רבות אליו ופסיקותיו הן בסוגיות מגוונות. כמי שעיקר גידולו ושנותיו עברו עליו בארץ, החיים לצידה של הקהילה הספרדית והשכנות לאוכלוסיה הלא-יהודית, העניקו ניחוח מקומי לפסיקותיו ולעמדותיו בשאלות שהטרידו את האורתודוקסיה היהודית באותם ימים. גם בעיסוקו בריפוי נוכח המרחב הגיאוגרפי הקונקרטי של ארץ-ישראל. הייתה לו הכרות אינטימית עם הצומח והחי באזור והמוניטין שלו כמרפא אף פתח לו ערוצי תקשורת מיוחדים עם הסביבה, על מגוון תושביה.

בשנות כהונתו הארוכות של הלר היו גם כאלה שקראו תיגר על מנהיגותו והיה עליו, לא פעם, לנהל מאבקים עם יריבים מבית. עם זאת הוא המשיך להנהיג את הקהילה למעשה עד מותו, שבע ימים, חולה, מפוכח ומסור לתפקידו. הישגיו העיקריים של הלר היו בשיקום העיר והקהילה מן ההריסות, הובלת האחיזה במקום ובניית נדבך משמעותי לנוכחות היהודית בצפון הארץ. לעומת זאת הוא הצליח

לממש את חזונו המיוחד, את דרך האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית, באופן חלקי בלבד. יורשיו בתפקיד התקשו להמשיך במורשתו המיוחדת ומול השינויים המפליגים בארץ, עם התגברות הפעילות הציונית, חלה בצפת הוותיקה התכנסות אל בין גדרות האולטרה-אורתודוקסיה המסתגרת, במעין קרב מאסף.

אישיותו של הלר, האירועים הדרמטיים שהיה עד ושותף להם, תפקידיו המגוונים בקהילה, משך הזמן הארוך בו שימש בתפקידים ציבוריים והתהליכים ההיסטוריים שהתרחשו בימיו, הופכים את הביוגרפיה שלו לנקודת תצפית פוריה, ממנה משתקפים גם חיי הכלל בצפת. חשיפת קורותיו וההקשרים ההיסטוריים הרחבים והמקומיים בהם פעל, תרמה להבנת המורכבות של החברה היהודית הקדם-ציונית שהתפתחה בארץ-ישראל ומכונה 'יישוב ישן' ואפשרה להפנות את הזרקורים לקהילה ייחודית, גלילית, שמיעטו לדון בה בצורה שיטתית.

אודות המחקר

א. מצב המחקר

הלר ופועלו זכו להתייחסות מאוד מצומצמת במחקר. הניסיון היחיד לכתוב ביוגרפיה של הלר נעשה על-ידי נינו, הרב אברהם זיידה הלר.[1] אלא שכתיבת הספר, גם אם הייתה כרוכה באיסוף מרשים של חומר ממקורות רבים, נגיעה בפרשיות מגוונות והעלאת סוגיות שנויות במחלוקת, היא בייסודה מפעל תיעוד משפחתי, שיש לשייכו לסוגת ההיסטוריוגרפיה החסידית.[2] הספר נכתב מתוך הערצה לסבא-רבא ורצון להאדיר את זכרו. הוא גדוש במסורות משפחתיות, חלקן בלתי מבוססות, שלעיתים אף עומדות בניגוד למסמכים ולמקורות אחרים. אך על אף מגבלותיו מצוי בו מידע חיוני רב במה שנוגע לתולדות המשפחה וכן לפעילותו הציבורית והתורנית של הלר.

מידע נוסף על הלר ניתן למצוא גם באנציקלופדיות ובלקסיקונים שעניינם אישים מן העולם התורני, ובדברים שנכתבו לזכרו בכתבי עת שונים או בספרי זיכרונות. אלו ריכזו בעיקר חומר ביוגרפי ומידע אודות פעילותו התורנית, ובכך תרומתם.[3] אלא שגם הם לוקים באותן מגרעות של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית, והם מעבירים מכלי לכלי את אותו מידע שיש בו יותר מקורטוב של 'סיפור חסידי'.

דמותו ופועלו של שמואל הלר טופלו במחקר הביקורתי באופן חלקי בעבודת המוסמך שלי.[4] הדיון התמקד במעבר של הקהילה האשכנזית בצפת מחברה מסורתית לחברה אולטרה-אורתודוקסית ומקומו של הלר במתן צביון ארץ-ישראלי למהלך הזה. החומר הביוגרפי לא נידון באופן מקיף אלא רק בהקשר לנושאים שנבדקו.

ההתחקות אחרי קורות הלר חושפת יבול מחקרי דל יחסית גם במה שנוגע לזירה העיקרית בה פעל, הלא היא צפת. המחקר על צפת, במיוחד החל משנות הארבעים עד שנות השמונים של המאה ה-19, נמצא בדרך כלל בשולי העיסוק ביישוב הישן, המעמיד את ירושלים במרכז. קיימים מספר מחקרים שעניינם צפת בתקופת דיוננו או אישים שחייהם כרוכים הדוקות בצפת.

---

[1] הלר, הרב.

[2] על הבעיות שמציבה סוגה זו, ולשימוש בה לצרכי מחקר, וכן על היסטוריוגרפיה אורתודוקסית ראו: ישראל ברטל, '"זכרון יעקב" לר' יעקב ליפשיץ היסטוריוגרפיה אורתודוכסית?', מלאת ב, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 409-414; דוד אסף, היסטוריוגרפיה חסידית; הנ"ל, נאחז בסבך, עמ' 19-50; ברנאי, היסטוריוגרפיה (לפי מפתח מושגים); נחום קרלינסקי, ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה.

[3] הבולטים בין הלקסיקונים וספרי הזיכרונות: בן-מנחם, הציונות הדתית; הגלילי, מירון; וונדר, גליציה, עמ' 671-678; הורוויץ, עדן ציון; הורוויץ, ימי שמואל, עמ' ד- טז.

[4] אמבון, ממסורתית לאורתודוקסית.

בין הראשונים שעסקו בצפת במאה ה-19 היה יצחק בן-צבי, שערך (יחד עם מאיר בניהו) ספר מאמרים, שחלקם הוקדש לתקופתנו: שמואל אביצור, שחקר את חיי היומיום בצפת במאה ה-19, מרדכי אביר שעסק בהתנהלות הקהילה היהודית בצפת, ובתוכה הלר, בעקבות מרד הפלאחים של שנת 1834, ובן-צבי עצמו שחקר את אירועי צפת בשנות השלושים לאור איגרות אנשיה למונטיפיורי.[5]

בתקופה מקבילה עסק מחקר מקיף של דוד אסף על דמותו ופועלו של הרב אברהם דוב מאוורוץ', שהלר היה ממקורביו ואף שימש כממונה מטעם אירגון הפקוא"מ במקומו, לאחר מותו.[6] המחקר מציג את ההתפתחויות בעיר, יחסי הכוחות בה ותרומתו רבה להבנת הרקע לעלייתו של הלר לעמדת מנהיגות.

תרומה רבה יש במחקרו של נחום קרלינסקי על החברה החסידית בצפת מן ההיבט הדמוגרפי והארות על המבנה החברתי של הקהילה.[7] זהו מחקר היסטורי-כמותי, המתייחס ישירות לתקופה הנידונה במחקר. קרלינסקי השתמש בניתוח סטטיסטי של מפקדי מונטיפיורי ותרם תשתית מידע הכרחית להכרת החברה הצפתית.

אריה מורגנשטרן במחקריו על הפרושים ועל התסיסה המשיחית,[8] מדבר גם בצפת בעשורים הראשונים של המאה ה-19 ומאיר את החיים בה ועל היחסים בתוכה בין הקבוצות השונות שהרכיבו את אוכלוסית העיר.

יוסף שרביט עסק באופן נרחב בפעילות של משפחת עבו הצפתית.[9] מחקרו מזמן הכרות מעמיקה עם חלק מן ההנהגה הספרדית של העיר וחשיבותו רבה מפני שאבי המשפחה, שמואל עבו, היה בר-שיח קבוע של הלר בטיפול בצרכי הקהילה היהודית וגם יורשיו המשיכו בדרכו. כמו כן יש בו תרומה חשובה להצגת מערכת היחסים המורכבת עם הקונסולים האירופאים בארץ-ישראל.

להבנת המעורבות האירופית בצפת תרמו מחקרים שעוסקים בפעילות המיסיונרית בעיר. ירון פרי על אודות המיסיון האנגלי[10] וריקה יצחקי-הראל על אודות המיסיון הסקוטי.[11] הם עוסקים אומנם בעיקר בשלהי תקופת הדיון במחקר זה אבל נוגעים בפן חשוב בחיי הקהילה הצפתית. הלר, כמנהיג וגם כמרפא, קיים מערכת יחסים מורכבת עם המיסיון, שהתמקדה בתחומי הרפואה והחינוך, ומכאן התרומה של מחקרים אלה.

---

[5] אביצור, מקורות הקיום; אביר, ביזת תקצ"ד; בן-צבי, מאורעות צפת.

[6] אסף, מוולין לצפת.

[7] קרלינסקי, חברת מהגרים.

[8] מורגנשטרן, השיבה.

[9] שרביט, צרפת בגליל.

[10] פרי, בית החולים הבריטי.

[11] יצחקי-הראל, המיסיון הסקוטי.

מחקר חשוב אחר על צפת הוא של מוסטפא עבאסי, שעיקרו אומנם צפת המנדטורית, אך תרומתו רבה מפני שיש בו רקע להבנת המבנה החברתי-פוליטי של העיר, בעיקר מן הזווית השלטונית והערבית, בשלהי התקופה העות'מאנית.[12] זהו תחום שהמחקר לא הירבה לעסוק בו והוא מסייע בהבנת מערכת היחסים בין הלר והקהילה בכלל לבין מוסדות השלטון העות'מאני והסביבה הלא-יהודית.

עבודת המוסמך של רות מרום, הוקדשה כולה לצפת בשלהי המאה ה-19 ועד תום מלחמת העולם הראשונה.[13] היא אומנם חורגת מתקופתנו אבל רבות בה הנגיעות בעבר הרחוק יותר, בדונה בענייני קו התפר שבין ה'ישן' ל'חדש' ביישוב היהודי בארץ.

מחקר נוסף ראוי לאזכור, אם כי הוא משתייך לסוגה של כתיבה היסטורית פופולארית, הוא ספרו של נתן שור על צפת.[14] יתרונו הגדול הוא בשפע הרב של פרטי מידע ומראי מקום למקורות העוסקים בצפת.

התחומים בהם המחקר עשיר הם חקר החסידות, האורתודוקסיה וה'יישוב הישן'. הספרות הענפה אודות החסידות, גם של חוקרים ותיקים כשמעון דובנוב ורפאל מאהלר וכן של חוקר עכשווי כעמנואל אטקס,[15] ולצידה ההתבוננות המעמיקה בעבודותיהם של יעקב כ"ץ, משה סמט, יוסף שלמון ואביעזר רביצקי העוסקים בהתפתחות האורתודוקסיה במאה ה-19,[16] הינם מרכיב חשוב להבנת מצע הצמיחה והפעולה של הלר.

נושאים כמו אופיים של העולים ארצה והכוחות שהניעו אותם, האידיאולוגיה המנחה אותם, המבנה הכלכלי האופייני, תהליכים חברתיים, תרבותיים ודמוגרפיים, יחסים בין העדות, יחסי הקהילה והשלטון העות'מאני, יחסי היהודים והמעצמות הזרות, כל אלה זכו לטיפול מקיף במסגרת מחקר היישוב הישן. כאמור, בדרך כלל המיקוד הוא על המתרחש בירושלים, אבל יש בהם אזכורים רבים של הנעשה בצפת ובחלקם אפילו הוקדש לה פרק מיוחד.

להלן מבחר של מחקרים, בעלי אופי כללי, בהם מובא תאור המתרחש בצפת בהרחבה יחסית, או כאלה המזכירים ישירות את הלר: מחקרים מקיפים של מרדכי אליאב, בן ציון גת והכרך בעריכתם

---

[12] עבאסי, צפת במנדט; עבאסי, צפת בתקופת המנדט. חלק מן המידע הרלוונטי למחקר זה הוזכר רק בעבודת הדוקטור והושמט בספר.

[13] מרום, קהילת צפת.

[14] שור, צפת.

[15] דובנוב, תולדות החסידות ; מאהלר, דברי ימי ישראל; אטקס, החסידות.

[16] כ"ץ, האורתודוקסיה; הנ"ל, פרספקטיבה היסטורית; סמט, החדש אסור; רביצקי, ארץ חמדה וחרדה; שלמון, אם תעירו; וראו גם: הנ"ל, אורתודוקסיה יהודית, ובו אוסף מחקרים עדכניים של חוקרים שונים.

של יהושע בן-אריה וישראל ברטל;[17] קובץ מאמריו של ישראל ברטל על נושאים מגוונים הנוגעים ב'יישוב הישן' וקבצי מחקריו של אליעזר רפאל מלאכי;[18] נחום גרוס עסק בכלכלת התקופה[19] ובן-אריה בדמוגרפיה.[20] מיכאל אסף טיפל ביחסי יהודים וערבים בארץ[21] ומשה מעוז הביא מקבץ מחקרים העוסקים בהיבטים השלטוניים של התקופה;[22] על הסיבות לעליות המסורתיות ארצה עמדו, בין השאר, חוה שטימן-כץ ואריה מורגנשטרן עם התזה המשיחית שהציג;[23] היבט סוציולוגי על ה'יישוב הישן' ביחס למודרנה הביא ישראל פריידין,[24] מרגלית שילה חקרה את מקומה של האשה ב'יישוב הישן'[25] ויהושע קניאל דן ביחסי העדות.[26]

קבוצה נוספת של מחקרים הם אלה הדנים באירגונים ובאישים שפעלו בתקופה הנידונה ונתנו את הדעת, במידה מסוימת, גם על הנעשה בצפת. יש שעסקו במערך התמיכה ביישוב באופן כולל, כדוגמת יעקב קלנר;[27] ויש שכיוונו לגופים ולאישים מסוימים: ישראל ברטל ואריה מורגנשטרן במחקרים העוסקים בפקוא"מ;[28] אהרן רודריג אודות כי"ח וניסיונותיה לתקוע יתד בצפת;[29] ישראל ברטל, משה סמט וסיימון שאמה על פילנתרופים כמונטיפיורי ורוטשילד;[30] דוד אסף וישראל דוד בית-הלוי ומחקריהם על נשיאי כוללים כרבי ישראל מרוז'ין ובנו רבי אברהם יעקב מסדיגורה, נשיאי כולל וולין ורבי חיים אלעזר וואקס, נשיא כולל ורשה;[31] גליה ירדני על המבקר הקשה מבית, אלעזר רוקח.[32] להלר היה קשר הדוק עם אירגונים ואישים אלה והמחקרים העוקבים אחר פועלם, מניעיהם ומערכות היחסים ביניהם, היו חיוניים לניתוח השפעתם על המתרחש בצפת ועל מקומו של הלר כמנהיג מקומי המתמרן בין הכוחות השונים.

חשיבות רבה יש למחקרים המבהירים את אורח פעולתם של הקונסוליות הזרות בארץ. הקונסולים מלאו תפקיד מרכזי בחיים של היהודים בארץ-ישראל שתחת שלטון האימפריה

---

[17] אליאב, ארץ-ישראל; גת, היישוב היהודי; בן-אריה, היסטוריה של א"י.

[18] ברטל, גלות בארץ; מלאכי, היישוב הישן; הנ"ל, מנגד.

[19] גרוס, היסטוריה כלכלית.

[20] בן-אריה, אוכלוסיית א"י.

[21] אסף, בין ערבים ויהודים.

[22] מעוז, התקופה העות'מאנית.

[23] שטימן-כץ, עליות חסידים; מורגנשטרן, השיבה.

[24] פריידין, היישוב הישן.

[25] שילה, נסיכה או שבויה.

[26] קניאל, בין ספרדים לאשכנזים.

[27] קלנר, למען ציון.

[28] ברטל, פקוא"מ ואיגרותיהם; מורגנשטרן, הפקוא"מ.

[29] רודריג, כי"ח.

[30] ברטל, משה בדורו; סמט, מונטיפיורי; שאמה, רוטשילד.

[31] אסף, דרך המלכות; אסף, הציץ ונפגע; בית-הלוי, רבי וואקס.

[32] ירדני, רוקח.

העות'מאנית, בהיות רובם נתינים זרים. במחקרים הללו משוקע מידע רב על צפת ועל המעורבות של הקונסולים בחיי הקהילה. בולטים ביניהם מחקריו של מרדכי אליאב על הקונסוליות של אוסטריה, גרמניה ובריטניה.[33] במעמדן של הקונסוליות עסק אלכס כרמל[34] ועל ראשית הנהגת הקפיטולציות הרחיב אברהם יעקב ברוור.[35]

מלבד כל זאת השתמשתי גם במחקרים שונים הנוגעים בנושאים מחיי היומיום שהיו למוקדי מחלוקת בציבוריות הארץ-ישראלית. בנושאים הללו נדרש הלר לקבל הכרעות והדרכים בהם בחר לפעול השפיעו על קורותיה של צפת. המחקרים בנושאים שלהלן אינם מתמקדים בנעשה בצפת דווקא, אם כי יש התייחסות גם אל מה שהתרחש בה. הם מביאים את ההקשר הכללי המאפשר לנתח את האירועים הצפתיים באופן מלא יותר. להלן כמה מן המחקרים המרכזיים: על שירותי הרפואה בישוב הישן כתבו בן ציון גת[36] וניסים לוי.[37] על החינוך והמאבקים סביבו כתבו רחל אלבוים-דרור[38] ויוסף שלמון.[39] על פרודוקטיביזציה והתיישבות ביישוב הישן כתבו ישראל ברטל,[40] צבי אילן,[41] חיים פלס,[42] אברהם הלוי שישא,[43] אליעזר רפאל מלאכי.[44] על יחסי העדות בארץ-ישראל כתבו יהושע קניאל,[45] מיכל בן יעקב.[46] על מחלוקת צאנז – סדיגורה בהקשרה הארץ-ישראלי כתב דוד אסף.[47]

ב. שאלות המחקר

המחקר מיעט לעסוק בקהילה הצפתית ובראשיה בתקופה זו, כנראה מתוך הנחה שמאפיניה כ'יישוב ישן' אינם נבדלים משמעותית מאלה של ירושלים. בדחיקתו של הסיפור הצפתי לשולי הדיון בירושלים הוחמצה ההתבוננות בנעשה בגליל ובתהליכים ייחודיים שהתרחשו שם. העובדה שבמשך עשרות שנים התקיימה קהילה יהודית מזרח-אירופאית, חסידית בעיקרה, במרחב ים-תיכוני, בחסות הפריפריאליות

---

[33] אליאב, אוסטריה; אליאב, המדיניות הגרמנית; אליאב, בריטניה וא"י.

[34] כרמל, היהודי השלטון והקונסוליות.

[35] ברוור, קפיטולציות.

[36] גת, מוסדות הרפואה.

[37] לוי, הרפואה בארץ-ישראל.

[38] אלבוים-דרור, החינוך העברי.

[39] שלמון, החינוך האשכנזי.

[40] ברטל, איגרות למונטיפיורי; ברטל, תוכניות ההתישבות; ברטל, תורתם אומנותם.

[41] אילן, עבר הירדן.

[42] חיים פלס, יחס להתיישבות.

[43] שישא, היישוב בגליל.

[44] מלאכי, היישוב הישן; מלאכי, מנגד.

[45] קניאל, בין הספרדים והאשכנזים.

[46] בן-יעקב, היהודים המערביים.

[47] אסף, הציץ ונפגע.

והפרובינציאליות הגלילית, מעוררת שאלות לגבי השפעת הנתונים הללו על האדם והחברה שעוצבו שם. על בסיס נתונים זה נוצקו שאלות המחקר.

הנחת היסוד של מחקר זה הינה שאישיותו של הלר ומעמדו הציבורי הושפעו והשפיעו על סביבת חייו באופן שהופך את העיסוק הביוגרפי בו, לא רק מוצדק אלא גם לכלי יעיל להבנת המקום והתקופה שבה חי ופעל. המחקר הוא נסיון להתחקות אחר קורות חייו של הלר, על רקע העולם החסידי של המאה ה-19, ובתוך כך לעמוד על השקפת עולמו של הלר, דרכי פעולתו והתמודדתו עם אירועים שונים, והזיקה בינם לבין המאפיינים היחודיים של הקהילה האשכנזית בצפת כקהילה חסידית בפרט וכריכוז יהודי בכלל.

באמצעות הביוגרפיה של הלר ניתן לבחון לעומקם את סימני השאלה שהוצבו לגבי תקפות הדימוי השכיח של בן היישוב האשכנזי הישן, כטיפוס 'יהודי גלותי', שלישיבתו בארץ-ישראל הייתה השפעה אנקדוטלית ושולית על עיצוב דמותו ותודעתו - מה שכונה על-ידי ישראל ברטל 'גלות בארץ',[48] או מה שנחום קרלינסקי זיהה כ'חברת מהגרים'.[49] מחקר זה מעלה תמונה הרבה יותר מורכבת, הן של האיש והן של הקהילה שהנהיג, שמתייחדת בסממנים של תודעה ילידית ואימוץ תרבות חיים בעלת רכיבים מקומיים בולטים.

הנחת יסוד נוספת של המחקר היא שצפת, כריכוז היהודי השני בגודלו בארץ-ישראל וכמרכז החסידות בה בתקופה הנידונה, צופנת בקורותיה סיפור ייחודי. בגלל החלוקה המנהלית העות'מאנית, שחלקה את הארץ לצפון ולדרום, הייתה צפת מנותקת מנהלית מירושלים וגם נמצאה בפריפריה של הפלך אליו השתייכה. הוסף על כך טופוגרפיה הררית והעדר דרכי גישה נוחות, ולפנינו קהילה המתקיימת בתנאי שוליות. הבידוד הכרוך בזה טומן בתוכו פוטנציאל לתהליכים חברתיים-תרבותיים מתחרים: מצד אחד מקל על מגמות שמרנות ומסורתיות ומצד שני הריחוק מן העין הציבורית מייצר תנאים נוחים לשינוי. המחקר בדק כיצד התנהלו הלר והקהילה בהנהגתו בין שני קטבים אלה, באילו תחומים ובאילו מצבים אימצו דפוסים ומנגנונים שריככו את טראומת ההגירה ושימרו את תרבות המוצא, ובאילו נסיבות פעלו עליהם כוחות שדחפו לשינוי ולהתערות.

הנחה נוספת הייתה שמיעוט המחקר על הלר וצפת בתקופה הנידונה הותיר מקורות, תעודות ועדויות מגוונים, מהימנים, עשירים ובלתי מנוצלים, שיש בהם כדי להזין את המחקר ומצפים לחשיפה. נעשו מאמצים להגיע למירב המקורות שיכלו לפענח את דמותו של הלר ולהאיר את תקופתו. חלקם

[48] ברטל, גלות בארץ. הטענה שהיישוב בארץ הוא בעצם 'סניף' של קהילות האם באירופה שזורה בכל המאמרים בספר.

[49] קרלינסקי, חברת מהגרים.

כאלה שזה להם פירסום ראשון ורבים אחרים ידועים אלא שבמחקר זה מוצעת לעיתים קריאה אחרת, מזוית שונה.

ג. מקורות ודרך הבאתם

לרשות המחקר עמדו כמה קבצים חשובים של מקורות ראשוניים:

כתבי הרב שמואל הלר

הלר הותיר אחריו מגוון כתבים המהווים מקור מרכזי להצצה לעולמו. על כתביו המובאים בספרות השו"ת שלו, או מקורות הנכללים בקבצים מוגדרים ובהם מכתבים ממנו ואליו, או מדבריו בעיתונות התקופה, יורחב בסעיפים הבאים. אולם לצד אלה, שהיו לנחלת הכלל, מצויים גם כתבים של הלר שכנראה לא הגיעו אף פעם לכלל פרסום. חלק גדול מסוג זה של חומרים מצוי ב'תיק הלר', בארכיון מוזיאון בית המאירי. לארכיון זה העביר נינו של הלר, הרב אברהם זיידה הלר, את מה שנותר בידיו מארכיונו האישי של סבו, הכולל טיוטות של מכתבים שהלר שלח, מכתבים שקיבל, רשימות בנושאים תורניים, רפואיים ואישיים. אלה שימשו את הנכד, באופן חלקי ובלתי ביקורתי, לצורך כתיבת ספרו אודות הלר.[50]

תכתובת עם הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם (הפקוא"מ)[51]

עיקר גוף מקורות זה הוא העתקי איגרות שנשלחו מארגון הפקוא"מ באמסטרדם בשנים 1826-1866. הפנקסים המקוריים נמצאים במכון יד בן-צבי, נסרקו והועלו לאתר המוסד. הכרכים הראשונים, מן השנים תקפ"ו–תקפ"ט (1826-1828) הובאו לדפוס בספרם של המהדירים יוסף ובנימין ריבלין. מדובר במקור מרכזי בחשיבותו להרחבת ידיעותינו על פעילותו הציבורית של הלר ועל הנעשה בצפת, במגוון היבטים. כיוון שאנשי הפקוא"מ ניסו להתערב בכל תחומי החיים של אנשי הארץ, האיגרות חושפות קשת רחבה של נושאים, ובעיקר את ההתמודדות עם המודרנה. החל משנת 1840 הלר הוא אחד הנמענים העיקריים של האיגרות המיועדות לצפת, בתוקף היותו ראש הממונים על כספי הפקוא"מ. עובדה זו הופכת את האיגרות מקור למידע גם על ענייניו האישיים.

---

[50] הלר, הרב. חלק אחר, עלום, ממה שנותר מארכיונו האישי של הלר נמצא, קרוב לוודאי, באוסף של ישיבת 'תולדות אהרון', בירושלים. ענף אחד מצאצאי הלר, המתייחס לבנו אברהם יצחק הלר (1850-1909), עומד בראש חסידות זו. האדמו"ר קאהן קיבל לידיו חלק מן המסמכים והספרים של סב-סבו והם מצויים עד היום בחזקת החסידות הזו. לאחר מותו של אברהם יצחק קאהן בשנת 1996 חל פילוג בחסידות, מה שמקשה עוד יותר להתחקות אחר האוסף, נוסף לקושי לפרוץ את חומת ההסתגרות של קבוצה זו. מעט מן המצוי ברשותם התפרסם בספרו של סופר החצר הרשיל משי-זהב, אספקלריה.

[51] עיקר ההתכתבות היא עם האחים לבית לעהרן, שעמדו בראש הארגון בשנים בהם היה בשיא כוחו: צבי הירש לעהרן בשנים 1817-1853, יעקב מאיר לעהרן בשנים 1853-1861, עקיבא לעהרן בשנים 1861-1876. בגוף המחקר, כאשר יצויין השם 'לעהרן', הכוונה לצבי הירש לעהרן. שמות אחיו יובאו במלואם.

חשיבותו של מקור זה חייבה עיון שיטתי בכל האיגרות המיועדות לצפת ובהתאם לצורך, כשמדובר בפרשיה הנוגעת לנמענים אחרים, נבדקו גם איגרות שנשלחו לאישים ולמקומות אחרים. שימוש שיטתי, בהיקף כזה, באיגרות לצורכי מחקר צפת לא נעשה עד כה והוא הניב מידע רב וחשוב. המגבלה בניצול מקור זה נובעת מן העובדה שלגבי רוב השנים מדובר ב"חצי" מן של ההתכתבות, שהרי בנמצא מכתבי הפקוא"מ, ולא המכתבים שנשלחו אליהם. לעיתים קשה לפענח במה מדובר בהעדר דברי הצד השני. מגבלה נוספת היא שהאיגרות אינן מקיפות את כל התקופה בה עוסק המחקר ומספקות מידע שוטף ורצוף רק עד שנת 1866. אוסף של חלק מן האיגרות של ההתכתבות בין ארץ-ישראל לפקוא"מ, כולל אלה שנשלחו מארץ-ישראל לאמשטרדם, משנות השמונים של המאה ה-19, נמצא. צילום של המכתבים הובא לארכיון יד בן-צבי והוא מכונה 'אוסף הרוזנטליאנה'. אוסף המכתבים הללו, סרוק וממופתח, נמצא גם באתר של אוניברסיטת אמשטרדם.[52] רוב האיגרות באוסף זה חורגות ממסגרת זמן המחקר דנן, אם כי יש בהם מידע חשוב ביותר על תקופת חייו האחרונה של הלר.

<u>ארכיון מונטיפיורי</u>

רובו של ארכיון מונטיפיורי נשרף, במכוון, ולכן המידע שיכול היה להיות מופק ממנו הוא חלקי ואינו מבטא את השנים הארוכות של ההתכתבות והקשרים בין הלר למונטיפיורי ובכלל.[53] עם זאת שרדו שני גופי מקורות ראשוניים חשובים ביותר, איגרות למונטיפיורי ומפקדי מונטיפיורי, שלאחרון נודעת השפעה מכרעת על אופיו של המחקר הזה.

מפקדי מונטיפיורי –

בהוראתו של מונטיפיורי ובמימונו נערכו בקרב היהודים יושבי ארץ-ישראל וסביבתה חמישה מפקדים, בשנים: תקצ"ט-1839, תר"ט-1849, תרט"ו-1855, תרכ"ו-1866, תרל"ה-1875.[54] מתכונת המפקדים ואופן איסוף הנתונים השתנה ממפקד למפקד. יש שהביאו נתונים אישיים של ראש המשפחה בעיקר, ויש שהרחיבו לגבי בת הזוג והילדים. יש שהסתפקו ברשימות אנשים ויש שהרחיבו ופקדו גם מוסדות ציבור תוך איזכור העומדים בראשם.

מפקדים אלה, על אף אי הדיוקים והסתירות שמתגלעים בהם לעיתים, מהווים מקור חשוב מאין כמותו לכל מי שעוסק בחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה ה-19 ובכלל זה כמובן הוא מקור מידע על צפת והיושבים בה. השימוש הנפוץ שנעשה עד כה במפקדים, להוציא מחקרים גניאלוגיים, היה ניתוח כמותי של הנתונים. אולם המידע שבמפקדים מעמיד גם אופציה של ניתוח איכותני שאיפשר

[52] Special Collections of the University of Amsterdam (SCUA)- OTM: hs.Ros.PA

[53] על הפרשה ראו: מורגנשטרן, השיבה, עמ' יח-יט.

[54] להלן יצויינו המפקדים על-פי התאריך הכללי.

שימוש בנתונים על מנת להעמיק את הידע על הלר, משפחתו, קבוצות ההשתייכות שלו וקבוצות ההתייחסות שלו.

המפקד הראשון משנת 1839 פורסם והואר על ידי הדסה אסולין במהדורתה, מפקד יהודי ארץ-ישראל תקצ"ט- 1839.[55] חלק מממפקד זה, המפקד של יהודי צפת, פורסם ונותח עוד קודם לכן על ידי יוסף מייזל.[56] כיום עומדים כל המפקדים לרשות הכלל באתר של קרן מזכרת מונטיפיורי.[57] הם מפוענחים וממופתחים, ועל אף העובדה שיש לא מעט בעיות בזיהוי ובפיענוח הכתב, הנגישות שלהם היא תרומה חשובה למחקר .

איגרות מונטיפיורי -

במהלך שנות פעילותו הרבות של מונטיפיורי למען היישוב היהודי בארץ-ישראל, הוא שימש כתובת מרכזית לפניות, בקשות, תלונות, הצעות וכדומה. קובץ האיגרות שנותר, חלקי מאוד, מכיל מידע חשוב על פרשיות שונות, וכן יש בו כדי להאיר את יחסי הכוחות בתוך החברה הארץ-ישראלית ואת מקומו של הלר במערך הכוחות.

מיקרופילמים של האיגרות שנשלחו אל מונטיפיורי, בעיקר בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-19, מצויים בספריה הלאומית בירושלים, סרט 1692. חלק מן האיגרות שנשלחו מצפת נדפסו במאמר בן-צבי, מאורעות צפת.

<u>תיקי צפת בארכיונים</u>[58]

'חטיבת צפת', בתקופה הנוגעת לחיבור זה, מצויה בכמה ארכיונים: הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, המחלקה לכתבי יד בספריה הלאומית, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון יד בן-צבי, ארכיון בית המאירי בצפת. נמצאים שם מקורות ראשוניים כגון מכתבים, רשימות של כוללים, פסקי דין רבניים וכדומה. ברוב המקרים מדובר באוספים אקראיים ולעיתים מדובר בקובץ בעל מיקוד ברור, כמו 'אוסף זילברמן',[59] שהועבר על-ידי המשפחה בשלמותו לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי.

---

[55] אסולין, מפקד תקצ"ט.

[56] יוסף מייזל, 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט', בתוך מ' בניהו (עורך), ספר צפת, א, ירושלים תשכ"ב, עמ' תכ"ה-תע"ג.

[57] The Montefiore Endowment

[58] אמת"י תיקים IL/SA/I – XIII ; סל"י כ"י תיקים 1-132 / 1262 4; אצ"מ J33/1, J31/1-15 .

[59] מדובר במשפחה שמתוכה היו להלר שותפים להנהגה ויורשי מקומו לאחר מותו.

קטלוגים של מכירות יודאיקה[60]

הסחר ההולך וגואה בפריטי יודאיקה והשימוש הרב במדיום האינטרנטי חושף חדשות לבקרים מסמכים, ספרים וחפצים שיש בהם עניין למחקר זה. הקטלוגים של המכירות, שבשנים האחרונות יש להם גם גירסה דיגיטלית, מאפשרים שימוש בסריקת המסמך לבחינת תוכנו. הקטלוגים הללו העשירו בעיקר את הפרק שעוסק בספרייתו של הלר. המגבלה במקור זה היא שהפריטים נמכרים ואין לדעת לאן התגלגלו ולא כל אתרי החברות הסוחרות בהם מנגישים את ארכיון הפעילות שלהם.

עיתונות התקופה[61]

עיתונים כמו **חבצלת, הלבנון, המגיד, המליץ, עברי אנוכי, יזרעאל,** הרבו לדווח על המתרחש בצפת, והיוו במה לניהול הפולמוסים הלוהטים שהלר היה צד בהם. הוא עצמו אף פירסם מדבריו בעיתונות. הלר לא הותיר אחריו איזו שהיא 'פרוגרמה' או משנה סדורה. בדברים שכתב בעיתונות התקופה, בדרך-כלל כמענה להתקפות חריפות כלפיו, הוא שטח את השקפת עולמו בסוגיות המדוברות, לכן מדובר במקור רב חשיבות להארת מהלכיו.

עדויות וכתבים של אנשי התקופה

מבין אנשי דורו של הלר, שפעלו בימיו והכירוהו, היו שהעלו על הכתב את דבריהם והם משמשים מקורות חשובים על האיש והתקופה. חלקם עוברי אורח בצפת, חלקם אישים הנוגעים בתחומים ספציפיים של החיים בצפת וחלקם בני פלוגתא מרים של הלר, שדבריהם נפרשו על פני נושאים רבים. מבין העדויות הללו בולטים במרכזיותם שניים :

1. מנחם מנדל איילבום עם ספרו, ארץ הצבי, המכתבים הנלווים אליו וגם המסמכים שנותרו בעזבונו השמור בספריה הלאומית בירושלים. מדובר בעדות אישית על הנעשה בצפת בשנות השישים והשבעים של המאה ה-19, ממי שהיה מעורב במתרחש בכוללים ובקשר אישי עם הלר. המקורות הללו, למרות המגמתיות והמעורבות האישית בכתיבה של איילבום ובעריכה של פרץ סמולנסקין, הם בעלי ערך רב בעיקר משום שמובאים שם מסמכים רבים שאיילבום העתיק ולא נותר מהם המקור. המכתבים הללו מאירים פרשיות שונות ובכלל היבטים חברתיים ותרבותיים בחברה הצפתית. עד כה נעשה שימוש מוגבל יחסית בטקסט זה להעמקת ההבנה של החברה

[60] חברות המסחר ביודאיקה המובילות: קדם, אסופה, ווינר יודאיקה.

[61] אתר העיתונות העברית ההיסטורית.

הצפתית. במחקר שלהלן ההתייחסות אל המידע המשוקע בספר היא כאל מקור ראשוני, בזהירות הנדרשת, תוך אימות עם מקורות אחרים, במידת האפשר.[62]

2. מקבץ המקורות השני הוא של אלעזר רוקח, הכולל את חיבורו 'מצב העיר הקדושה צפת ותושביה האשכנזים', שהוא למעשה ריכוז של רבים מן הדברים שפירסם בעיתונות העברית של התקופה, וכן שפע הפירסומים שלו בעיתונות.[63] מדובר בכתב אישום חריף כנגד הנהגת צפת על-ידי אחד מבעלי הפלוגתא הגדולים של הלר. מכלול פירסומיו מכיל חומר רב על מבנה הקהילה והיחסים בתוכה והם תרמו רבות לדימויה הקנאי של צפת וממוניה. בחינה ביקורתית של כתביו איפשרה בדיקה מחודשת של מערכות היחסים בצפת והבנת הכוחות הפועלים בעיר ועמדת ראשיה ביחס לסוגיות חשובות בשיח הציבורי כמו למשל, ההתיישבות.

מקורות אחרים שימשו אותי כדי לדון בסוגיות ספציפיות שהלר היה עסוק בהן או באירועים שהתרחשו במהלך חייו ולהלן כמה מן הבולטים שבהם: ישעיהו הורוויץ, שהיה נשוי לנכדתו של הלר, הביא בספריו 'יבא שילה' ו'עדן ציון', עדויות אישיות וגם מסורות שנכרכו בהלר לפני שעברו עיבודים מרחיקי לכת; רחמים יוסף אופלטקה, בספרו 'מסעי היר"ח', דיווח על ביקורו בצפת ב-1875 ומפגש עם הנהגת העיר; הרב חיים אליעזר וואקס, שהיה נשיא כוללות ורשה ופעיל למען פרודוקטיביזציה של היישוב, קיים קשר רצוף עם הלר, בעיקר בענין גידול האתרוגים;[64] נרסיס לון, בספרו 'חמישים שנות היסטוריה', הביא מזיכרונותיו של המזכיר הכללי של חברת 'כל ישראל חברים' (להלן: כי"ח), ובצידם מכתבים ומסמכים, ומספר גם על קורות קשרי צפת וכי"ח; אברהם משה לונץ, בחיבורו 'ירושלים', מתאר את הקשרים בינו לבין הלר והתייחסות לסוגיות שונות שהיו על סדר היום הציבורי; משה מונטיפיורי, ביומניו המעובדים, מתאר מפגשים וקשרים בין השניים ונסיבותיהם; יעקב ספיר, האיש שהביא לידיעת הציבור היהודי הרחב את הפעילות המשיחית בתימן, הביא גם את התכתבות בין הלר לבין שוכר-כחיל השני, משיח השקר מתימן; יחיאל מיכל פינס, שקיים קשרים עם הלר, מתאר את ביקורו בגליל ואת רשמי הביקור בצפת ובתוכם מידע רב על רכישת אדמות ועבודה בחקלאות, על-ידי אנשי צפת ובעידוד הממונים בראשות הלר; אלברט היימסון הביא קובץ מכתבים נכבד (התכתבות של הקונסוליה הבריטית עם יהודי ארץ-ישראל), השופך אור על מערכת היחסים שהתקיימה בין אנשי צפת לקונסוליה הבריטית. הלר, היה

[62] ארץ הצבי של איילבום ושאר כתביו שנותרו עדיין מחכים להוצאה מוארת שלהם.

[63] להלן מבחר מפירסומיו הרבים: סידרת מאמרים תחת הכותרת 'מכתבים מצפת', שהתפרסמו בעיתון החבצלת לאורך שנת תרל"ט; סידרת כתבות תחת הכותרת 'תשובות באנשי און' בעיתונו יזרעאל, גל' 6-9 תרמ"א; סדרת כתבות תחת הכותרת 'מסתרי ארץ הקדושה', שנתפרסמו אף הן ביזרעאל במהלך אייר-תמוז תרמ"א.

[64] וואקס, נפש חיה, ס' ד', עמ' 25.

בן חסות בריטניה בשלב מאוד מוקדם והנהיג את חבורת בני החסות בגליל, ולכן חשיבותם של מקורות אלה רבה.

פסיקות, ספרות שו"ת והסכמות

מחקר זה על אף שהוא ביוגרפיה של אישיות רבנית אינו מרבה לעסוק במימד התורני-הלכתי של פסיקות הלר או של הפולמוסים ההלכתיים שבהם היה מעורב. כתיבתו התורנית נבחנה על מנת להפיק ממנה מידע ביוגרפי, היסטורי-חברתי ובעיקר כמפתח לפיענוח עולמו הרוחני ומקורות ההשראה שלו. לזאת נלוותה ההנחה ששותפיו לדיאלוג ההלכתי מעידים על מעמדו כסמכות הלכתית, על תחומי השפעתו ועד כמה היה מרושת בעולם התורני של דורו. הפסיקות שלו, אלה שלא אבדו, רוכזו לימים בספר 'שם משמואל', והם כלי מרכזי להבנת העיקרים האמוניים שהכתיבו לו את דרכו ואת קשריו עם הארץ ויושביה. גם מן השו"ת שהחליף עם רבנים ופוסקים, שנדפסו בספרי ההלכה שלהם, ניתן להכיר עוד ועוד צדדים באישיותו של הלר: החל משו"ת שהחליף עם הרבנים הספרדים, שכיהנו כ'ראשון לציון'- הרב אברהם חיים גאגין והרב אברהם אשכנזי, שעמדו לצידו בפסיקותיו המבוססות על מסורות ארץ-ישראליות, עבור בשו"ת שהחליף עם ר' אליהו גוטמכר, וכלה בחזית המאוחדת למען היתר חרם דרבינו גרשום שיצר עם ר' עקיבא יוסף שלזינגר, ואלה רק דוגמאות ספורות.[65]

דרך הבאת המקורות מצריכה הבהרות. מירב המקורות הראשוניים ששימשו מחקר זה הם בכתב יד, לעיתים במצב שימור גרוע, ונכתבו בעברית, בלשון חכמים ובתחביר שהיו מקובלים בעת כתיבתם. מצב זה הערים לא פעם קשיים על פיענוח חלקי טקסט וחייב השערה מושכלת, במקרה הטוב, או גרר אולי, בעוונותי, פיענוח שגוי, אם כי לא בנושאים מהותיים. כאשר הובאו ציטוטים מתוך כתבי היד הם הובאו כפי שנכתבו, מבלי לתקן שגיאות וללא התאמה לתחביר של העברית המודרנית. פיסקתי את הטקסט וחילקתי לפיסקאות לשם הבהרת האופן בו אני קוראת אותו, פתחתי ראשי תיבות (להוציא את הנפוצות ומוכרות) והשלמתי קיצורים.

שמות האנשים והמקומות נכתבו כפי שמקובל לכתוב בעברית בימינו ועל פי הצורך הובא גם השם בלועזית. בדרך כלל השתמשתי בתאריכים כלליים, להוציא את איגרות הפקוא"מ. כאשר המקור ציין גם תאריך כללי וגם עברי, כמו למשל בעיתונות התקופה הבאתי רק תאריך כללי. כאשר המקור ציין רק תאריך עברי, כמו למשל במכתבים, הבאתי אותו ולצידו התאריך הכללי התואם.

[65] רשימה מפורטת של השו"ת שהחליף עם גדולי הדור ראו הלר, הרב, עמ' 154-210.

ד. שיטות המחקר

נושא המחקר דהיינו, ביוגרפיה של מנהיג מקומי, הפועל בקהילה קטנה יחסית, וסוג המקורות הראשוניים והמשניים שעמדו לרשותי, הכתיבו את שיטות המחקר. עיקר המחקר התנהל באופן התואם שיטות כתיבה עכשוויות המקובלות בכתיבת ביוגרפיה: איסוף מידע ממקורות ראשוניים ומשניים, הצלבתם, ניתוחם וביקורתם. במקרה זה של כתיבת ביוגרפיה אודות הלר התעורר קושי שנבע מכך שהוא לא הותיר אחריו משנה סדורה להשקפת עולמו. הכתבים שהותיר אחריו נכתבו תמיד אד-הוק, בהקשר לסוגיה הלכתית שנדרשה לה פסיקה, פרשייה שהיה צורך להגיב עליה או התכתבות בעניינים שוטפים של הקהילה. פענוח אישיותו חייב את מה שאניטה שפירא מכנה מחקר 'מבחוץ פנימה'[66] כלומר, ניתוח מעשיו ואופן התנהלותו, הסתמכות על הכתובים שהותיר, שבחלקם הגדול הם פונקציונליים ולכן ממעטים לחשוף את הפן האישי, ובתוך כך לנסות ולבנות את דמותו של האיש.

על כל אלה נוסף קושי ייחודי לבא לעסוק בכתיבה ביקורתית של ביוגרפיה שגיבורה הוא אישיות רבנית–חסידית. חלק ניכר מן המקורות אודות הלר והסובבים אותו נגוע בכתיבה הגיוגרפית, ומצריך משנה זהירות וחיפוש אחר תיקוף ואישוש ממקורות נוספים. מקורות מסוג זה גם הם נלמדו ונבחנו משום שגם בספרות שבחים משוקעות פיסות מידע ובעיקר מגמות בהבניית דמותו של הלר בכיוונים שיש בהם כדי להעיד על הצרכים והרצונות של מטפחי האתוס.

כדי לפענח את דמותו של הלר ואת ההוויה של החברה בה חי היה צורך בהעמקת ההתבוננות במרחב האנושי בו פעל. מדובר בחקר אישיות הפועלת בקרב קהילה קטנה יחסית, כלומר מיקרו-היסטוריה, לכן נקטתי בשיטות המקובלות בסוגה זאת: בחירת שדה מחקר קטן, המאפשרת 'העמקה מיקרוסקופית' ובתוך כך הבחנה במשתנים רבים יותר. זאת בשילוב ניסיון להבין ולפרש את ההקשרים הרלוונטיים הרחבים יותר.[67]

מיקרו-היסטוריה כסוגה בהיסטוריוגרפיה העכשווית צמחה, בין השאר, בזיקה לאנתרופולוגיה הפרשנית ובהשפעתו הבולטת של קליפורד גירץ (Clifford Geertz).[68] גירץ, שזיהה את ה'תרבות' כמערכת סימבולים כגון, שפה, התנהגות או מוסדות, ראה את תפקידו של החוקר בזיהוי הסימבולים הללו, תיאורם המקיף והמדוקדק, הבנת משמעותם אצל הנחקרים ומתן פרשנות. במחקר זה, כמו ברבים מן המחקרים ההיסטוריים, נעשה ניסיון לפענח נבכי חייו של אדם וחברה רחוקים וזרים במידה

---

[66] שפירא, ביוגרפיה, עמ' 233.

[67] קימים מחקרים רבים מסוג זה וחלקם אף זכו להצלחה מסחרית ותורגמו לעברית, כמו: נטלי זימון דייוויס, שובו של מרטן גר, תרגמה מירי אליאב-פלדון, תל-אביב 2001, שנכתב בעקבות סרט בשם זהה; קרלו גינצבורג, הגבינה והתולעים: עולמו של טוחן בן המאה השש-עשרה, תרגמה אורה אייל, ירושלים 2005.

[68] גירץ, פרשנות של תרבויות.

רבה, ובמובן זה מתקיים הדימיון לאנתרופולוג. אימוץ כליו המחקריים והפרשניים היה פורה בהיבטים שונים של המחקר.[69]

בדומה לגישתו של זיגפריד קרקאוור (Siegfried Kracauer), שטען כי אבן הבוחן ליעילותה של מתודה היא התאמתה לאובייקט הנחקר,[70] ביקשתי לשלב בין מתודות. למעשה בוצעה במאגרי הנתונים שעמדו לרשותי כריית מידע (Data Mining) וניתוח רשת חברתית (Social Network Analysis). תוך כדי שנות המחקר עברו חלק ניכר ממאגרי הנתונים דיגיטציה ומיפתוח, שהקלו מאוד על כריית המידע. עם זאת, עיבוד הנתונים, ניתוחם ובניית הרשתות החברתיות התבצעה ידנית.[71] למשל, העובדה שנבחנה קהילה קטנה יחסית איפשרה לי להשתמש במפקדי מונטיפיורי, שעד כה נבדקו במתודה כמותית, ולבחון אותם במתודה איכותנית: מיפוי המשפחות והקשרים ביניהן ובניית פרופיל משפחתי פרטני לכל אחת, שניזון מן הנתונים הדמוגרפיים המצטברים לאורך השנים במפקדים השונים. מידע מן המקורות הנוספים המצויים עיבה את התמונה ואיפשר לשמות ולמספרים מן המפקדים לקרום עור וגידים.[72] חיבור הממצאים לכלל תמונה אחת איפשר היכרות פרטנית עמוקה יותר עם הקהילה האשכנזית הצפתית והפקת תובנות באשר למצע החברתי-תרבותי שבמסגרתו פעל הלר ותרם תרומה חשובה לעיצובו.

ה. מבנה המחקר

ממצאי המחקר נכתבו תוך שילוב של כתיבה כרונולוגית עם כתיבה תימטית, כפי שניתן להתרשם מתאור הפרקים להלן. הכתיבה הכרונולוגית הציגה את הלר וחייו לאורך ציר הזמן, הלר המשתנה עם הזמן וכן את השתנות הסביבה האנושית והפיזית בה פעל. תוך כדי כך, בפרקי חיים רלוונטיים שולבו דיונים תימטיים בנושאים היוצאים מגדר העיסוק בביוגרפיה, במובנה הצר של המילה.

להלן תיאור העבודה, על מבנה הפרקים והתת-פרקים שבהם:

<u>חלק ראשון - צפת במאה ה-19</u>

חלק המוקדש לתיאור ולניתוח התקופה בה חי ופעל הלר. הוא מחולק לפרקים העוסקים ברקע ובהקשרים בתוכם פעל הלר. פרק ראשון עוסק ברקע הגיאו-פוליטי של צפת וארץ-ישראל בכלל. השני עומד על הפריפריאליות של צפת והגליל והמשמעות שלה, תוך דגש על הרב-תרבותיות שהתפתחה

---

[69] על הוויכוחים הרבים סביב תקפותם של ממצאי מחקרים מסוג זה ניתן ללמוד מן הסיכום הממצה של העמדות השונות במאמרו של קרלו גינצבורג (Carlo Ginzburg), מיקרו-היסטוריה.

[70] שם, עמ' 27. גינצבורג מביא בהרחבה את משנתו של קרקאוור ומצדד בה.

[71] על המושגים, על התוכנות העומדות לרשות המשתמשים בהם ועל סוגי השימוש ותחומי השימוש ראו למשל:
John Scott, *Social Network Analysis*, Cornwall 2013.

[72] לצד השימוש בגוף העבודה במידע שהצטבר על אנשי צפת הוא תומצת ומוגש כנספח לקסיקוני, ראו נספחים.

באזור רחוק מן העין כמו בגליל. הפרק השלישי דן בדמוגרפיה של צפת ובעיקר במהפכים הדמוגרפיים שעברו על הקהילה היהודית במקום. פרק רביעי מוקדש למבנה האירגוני של הקהילה והחמישי לסקירת תולדותיו וגילגוליו של כולל חסידים, שצפת הייתה למרכזו.

חלק שני - בראשית

חלק זה כרונולוגי בעיקרו. הפרק השישי דן בשורשיה של משפחת הלר, בפרק המזרח-אירופאי שלה, תוך בדיקת זיקותיה לעולם החסידי שם. המקורות הנוגעים בפרק זה של חיי הלר ומשפחתו דלים למדי, לכן, חלק מן הנכתב נשאר בגדר השערות מושכלות.

הפרק השביעי מוקדש לעליית המשפחה ארצה והשתקעותה בארץ. נדונו מניעי המשפחה לעלייה לארץ ובחינתם לאור דפוסי הגירה של יהודים באותם ימים. נבחנו גם נסיבות בחירת צפת וטבריה כמקום להשתקעותה לנוכח פריסת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, והשתלבות המשפחה בחברה הארץ-ישראלית בכלל ובאליטה המקומית של החברה הגלילית בפרט.

בפרק השמיני עבר מוקד הדיון אל הלר, כשברקע האירועים הקשים שהתרחשו בצפת, מרידות ומלחמות מעשה אדם ורעש אדמה קטלני מיד הטבע. תת הפרק הזה מטפל בראשית דרכו הציבורית של הלר כדיין וכמי שעמד בראש קבוצת בני החסות הבריטית. נידונה גם התנהלותו לנוכח היריבות בצמרת ההנהגה הצפתית, בין ר' גרשון מרגליות לבין הרב אברהם דב מאוורוץ', ומה הכשיר את עלייתו של הלר להנהגת הקהילה.

הפרק התשיעי עוסק בימים שלאחר מותו של האדמו"ר מאוורוץ', ימי המאבק הגדול והממושך שניהלו הלר וסיעתו מול מחנה הרב יעקב דב מרומאן על כס ההנהגה. הפרק דן בגורמיו ובמהלכיו של המאבק, ולאור המעורבות הגבוהה של גורמים כלל-יהודיים, כמו האדמו"ר מסדיגורה, הפקוא"מ ומונטיפיורי, מצביע על הפולמוס כבבואה של מחלוקות גדולות בעולם היהודי.

חלק שלישי – על כס ההנהגה

חלק זה, ראשיתו המשך לקו הכרונולוגי אך עיקרו עיסוק תימטי בתיאולוגיה ותפיסת עולם של הלר וביישומם. הפרק העשירי דן בהרכבה ובאופיה של ההנהגה הצפתית, כפי שהתגבשה בראשותו של הלר, בזיקה להרכב החברתי של כלל הקהילה. בעזרת ניתוח איכותני של מפקדי מונטיפיורי, שאיפשר מיפוי הקהילה האשכנזית בצפת, עם עיבוי בעזרת מידע ממקורות מגוונים נוספים, התבהר קיומה ומקומה של קבוצה באוכלוסיה, קבוצת 'בני הארץ'. קבוצת מיעוט גדולה, דומיננטית, של ילידי הארץ או כאלה

שהגיעו אליה בילדותם, שהלר הוא חלק ממנה. על מאפיניה של קבוצה זאת, ובעיקר על מקומם בהנהגת הקהילה, שהלר עומדת בראשה ופועל לחיזוקה, נסוב פרק זה.

הפרק האחד עשר עוסק בתפיסת העולם האולטרה-אורתודוקסית המיוחדת של הלר, המניחה במרכז את ארץ-ישראל והאופן בו היא ניזונה מן הילידיות של הלר. להבנת עיקרי האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית הוצגה משנתו של עקיבא יוסף שלזינגר והקשר בינו לבין הלר. להבנת הזהות הילידית של 'בני הארץ' והמציאות שסבבה את הלר כחלק מהם, תוארו אורחות החיים של 'בני הארץ' בצפת, אופן השתלבותם במרחב והקשר הבלתי אמצעי שלהם אליו.

הפרק השנים עשר עוסק בעולמו הרוחני של הלר, כפי שהוא בא לידי ביטוי בפסיקה שלו, וכן בערכים המנחים אותו בשבתו כדיין ופוסק. הלר התגלה בפסיקתו כמיסטיקן החי במתח משיחי גבוה, המכתיב לו את אורחות חייו ואת דבקותו בארץ בכלל ובגליל בפרט. עם זאת, פסיקתו היא גם ביטוי לצד המעשי באישיותו, עת נדרש לתת תשובות לבעיות מחיי היומיום. פרק זה מחולק לשניים: בחלק ראשון ניתוח פסיקותיו של הלר בסוגיות הצומחות מן המציאות הארץ-ישראלית והצגת מעמדו כמייצג בקי ונאמן של מסורות ארץ-ישראליות, כסוכן של מסורות גליליות, והיותו כתובת של רבים מפוסקי הדור. בחלק השני מוצג הלר – מרא דאתרא, המחוקק במסגרת תפקידו תקנות להסדרת החיים בצפת. פוסק בעל רגישות גבוהה, הן לאילוצי פרנסה ולפערים חברתיים והן לקיומן של קבוצות שונות בחברה הצפתית. המימד האחרון משתקף במיוחד ביחסיו ההדוקים של הלר עם הקהילה הספרדית.

<u>חלק רביעי – מול אתגרי המודרנה</u>

חלק זה בודק את ההתמודדות של הלר והקהילה היהודית בצפת עם אתגרים שמציבה המודרנה לפתחם, ובוחן את האופנים בהם באה לידי ביטוי תפיסת העולם האולטרה-אורתודוקסית הארץ-ישראלית של הלר ותודעה הילידיות שלו בסוגיות מרכזיות שהעסיקו את הציבוריות היהודית בארץ ובעולם במהלך המאה ה-19. בפרק השלושה עשר נבחנת סוגיית הפרודוקטיביזציה, ובכלל זה ההתיישבות החקלאית, בחיי היישוב הישן. מספר ניסיונות התיישבות נבחרו כמקרי בוחן להנהגתו של הלר ועמדת הקהילה בכלל. כמו כן הוצגו דוגמאות לענפי תעסוקה בצפת.

בפרק ארבעה עשר נבדקו מצב החינוך וההשכלה בצפת, הדילמות והלבטים והניסיונות למצוא את הדרך לקיים אידיאל של חברת לומדים מול הצורך בהכשרת אנשים להתמודדות עם צורכי הקיום. בתוך כך גם דיון על מקומה של העברית בצפת לאור חזון אולטרה-אורתודוקסיה ארץ-ישראלית.

הפרק החמישה עשר עוסק באתגר הרפואה המודרנית, על ההצלה שיש בכוחה להביא ובצידה, האיום שבהכלת אנשי רפואה שהוכשרו במוסדות חילוניים-מודרניים. קורות שירותי הרפואה בצפת

נפרשים תוך הצגת ההתנהלות המורכבת של הלר בנושא זה. לצד פעילותו הציבורית, ואולי גם כחלק ממנה, עסק הלר ברפואה עממית - אלטרנטיבית. העיסוק של הלר בריפוי היה כנראה בהשראת 'בעלי שם' בחסידות אבל וודאי היה גם חלק מהתערותו במרחב, ולא פחות מכך אבן בוחן לעמדתו כלפי המודרנה. סיפור דרכו של הלר לעיסוק זה, מתחקה אחר פן זה של פעילותו ומברר כיצד השתמש בכישוריו אלה ולאילו צרכים, מה מקומו בכלל המרפאים בארץ בתקופתו ומה המשמעות של עיסוקו זה לגבי שאלת התפתחות תודעה הילידיות שלו.

<u>חלק חמישי - קוראי התיגר</u>

חלק זה הוא בעיקרו כרונולוגי ועוקב אחרי ההתרחשויות בסוף שנות השישים ושנות השבעים בצפת שהיו ימים של סערות ומדנים. הפרק השישה עשר מנתח את הנסיבות לכך. ימי כהונתו המבוססת והמוסכמת של הלר תמו ורבים היו הלוטשים עין אל מעמדו והכוח שבידיו. המאבקים העכורים בין פטרוני היישוב בחו"ל הקרינו על היישוב בארץ-ישראל וערערו גם את מעמדם של מי שנתפסו כנציגיהם ועושי דברם בארץ. הכרסום במעמדם של הרבנים והפרנסים של הציבור האיץ צמיחת כוחות אופוזיציונרים של חושפי שחיתויות ושל מחפשי אלטרנטיבות. הפרק מציג את הפולמוסים והקונפליקטים העיקריים, מחוץ ומבית, שהשפיעו ודירבנו את קוראי התיגר על ההנהגה הקיימת והלר בראשה.

הפרק השבעה עשר מוקדש לראשון המעלים את נס המרד, דוד זאב רוזנטל, שגם הביא את כי"ח לצפת. אליו חבר אברהם דב הכהן ואף כי דרכיהם נפרדו עד מהרה, השניים המשיכו לנהל את מאבקם, שהתפתח למשבר כלל יהודי, בנפרד. ניתוח הפרשיות שקשורות באישים אלה עוסק גם, בין השאר, בהתמודדותו של הלר מול כי"ח, אירגון יהודי חשוב, המייצג רעיונות מנוגדים לשלו, באשר לשאלת הפתרון הנכון למצב היהודים.

הפרק השמונה עשר מטפל בעימות המתמשך שהיה בין אלעזר רוקח לבין הנהגת העיר צפת. רוקח היה פובליציסט מוכשר, הירבה לכתוב על המתרחש בצפת והיה לאיש שהטמיע במידה רבה את הדימוי של רבני צפת, והלר בתוכם, כמושחתים ובעיקר כמתנגדי ההתיישבות ורודפיה. מקרה הבוחן להתנהלותו של רוקח והיחסים בינו לבין ראשי הקהילה היא הקמת גיא אוני על ידי קבוצה מאנשי צפת, כישלון ההתיישבות והקמתה של ראש פינה.

הפרק התשעה עשר מעלה את סיפורו של מנחם מנדל איילבום והסיכסוך שהתפתח בינו לבין ראשי כולל אוסטריה, אליו השתייך ושימש סופרו, וממנו סיכסוך כולל עם ההנהגה הצפתית. איילבום העלה על הכתב את השתלשלות הפרשה וגם ביקורת נוקבת על החברה הצפתית. פרסום דבריו בעיתון,

שנאספו לספר 'ארץ הצבי', חשפו את ההסתאבות. הלר היה מעורב בסיכסוך המתוקשר, תחילה כבן ברית ואחר כך כמי שניסה ללא הצלחה לשכך את הלהבות.

חלק שישי – סוף דבר

החלק האחרון מוקדש לסוף ימיו של הלר ולסיכום הישגיו וכישלונותיו. ראשיתו, הפרק העשרים ואחד, מוקדש להלר הביבליופיל. אהבתו הרבה לספרים, העיסוק הרב בהוצאה לאור של כתבי יד נדירים והנגשתם לכלל הציבור, התייצבותו לימין פרויקטים שונים העוסקים בספרים, חושפים למדן ואיש ספר במלוא מובן המילה. פרק זה עוסק בצוואתו של הלר, שהוקדשה ברובה לניסיון לשמור על אוסף הספרים הגדול והחשוב שצבר, ועל הכישלון בהוצאה לפועל של חלומו על בית מדרש / ספריה, שיוקם בצפת וישא את שמו, 'מדרש שמואל'. תרומתו של מחקר זה היא גם ניסיון לשחזר את רשימת הכותרים שהיו באוספיו.

הפרק העשרים ושנים של החלק המסכם מספר על שנות חייו האחרונות של הלר ומוקדש לדיון על מורשתו. הלר המשיך להנהיג את הקהילה למעשה עד מותו, שבע ימים, חולה, מפוכח ומסור לתפקידו. צאצאיו לא ירשו את תפקידו ורק נינו, אברהם זיידה הלר, עתיד למלא תפקיד ציבורי חשוב בצפת. יורשיו בתפקיד התקשו להמשיך במורשתו המיוחדת ומול השינויים המפליגים בארץ, עם התגברות הפעילות הציונית, חלה בצפת התכנסות אל בין גדרות האולטרה-אורתודוקסיה, במעין קרב מאסף.

הפרק העשרים ושלושה מסכם את השגיו של הלר כמשקם העיר מהריסותיה, כמי שהיה לפה ל'בני הארץ' ומצביע על כשלונו לממש את דרך האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית. הוא גם עומד על תרומתו של מחקר זה בתוספת לפסיפס הידע שנצבר על היישוב הטרום ציוני בארץ את סיפורו של הגליל. הוא עומד על כך שהעיסוק בגליל, ובצפת בפרט, אינו עיסוק בעוד וריאציה על נושא ירושלים אלא באדם, בקהילה ובמקום בעלי אופי ייחודי.

חלק ראשון – צפת במאה ה-19

אנטוניו שראנץ (Schranz), צפת 7.8.1873 [1]

פרק ראשון - רקע גאו-פוליטי

תקופת הדיון של חיבור זה היא שלהי שלטון בן 400 שנה של האימפריה העות'מאנית בארץ-ישראל,[2] שהחל ב-1517 ותם בסיומה של מלחמת העולם הראשונה, 1918. במהלך המאה ה-19, בימים בהם חי ופעל הרב שמואל הלר בצפת, טולטל כיסאו של הסולטן והוא היה נתון יותר ויותר לחסדים של מעצמות זרות. בתוכם היה גם עשור - שנות השלושים של המאה ה-19 - שבו נדחקו התורכים מהאזור ומוחמד עלי, שליט מצרים, השתלט על ארץ-ישראל וסוריה.[3] עם סילוקו חזרו העות'מאנים לשלוט בארץ לשמונה עשורים נוספים, מוחלשים ועם תלות הולכת וגדלה באירופאים.[4] בשנים אלה עתידה הארץ אומנם להשאר עניה, נחשלת ודלת אוכלוסין יחסית אך עם זאת חלו בה גם תהליכי מודרניזציה שסימניהם ניכרו. בלחץ המעצמות ומתוך הבנה שעליו למרכז את שלטונו, החל הסולטן בתהליך של רפורמות (תנזימאת) באימפריה שכללו צווים להסדרת נהלי שלטון, דיני עונשין וקרקעות, ביטול אפליות בין מוסלמים לשאינם מוסלמים וכדומה. התוצאה הייתה שינוי הדרגתי: עיירות היו לערים, הוקמו מוסדות בריאות, סעד וחינוך ברוח מערבית, האוכלוסיה גדלה בעיקר בשל הגירה, וצמיחה

---

[1] מתוך אוסף מוזיאון ויקטוריה ואלברט, לונדון.

[2] רשמית לא הייתה קימת יחידה מנהלית שכזו באמפריה העות'מאנית, כפי שיורחב בהמשך. 'ארץ-ישראל' שבמסורת היהודית היא טריטוריה פחות או יותר מוסכמת. במהלך המאה ה-19 קיבלה 'ארץ הקודש' מעמד גיאופוליטי מובחן גם מצד המעצמות המערביות. בן-אריה קובע כי קיימת חפיפה כמעט מלאה בין ארץ-ישראל המערבית בגבולותיה כיחידה מנדטורית לבין שטחן של היחידות המנהליות העות'מאניות באזור בו אנו עוסקים: מתצרפליק (מחוז משנה מורחב) ירושלים, סנג'ק (מחוז) עכו ושכם. ראו: בן-אריה, אוכלוסיית ארץ-ישראל, עמ' 1-2.

[3] מוחמד עלי (1769-1849), היה שליט מצרים מטעם הסולטן, עד שקם עליו ב-1831 והצליח לדחוק את התורכים מארץ-ישראל ומסוריה. ב-1841, בלחץ המעצמות האירופאיות, נסוג למצרים.

[4] הגורמים הישירים לכך: תקופת הכיבוש המצרי של הארץ והתלות בתמיכת המעצמות בסילוק מוחמד עלי; מלחמת קרים והסדרי השלום שבעקבותיה ; פתיחת תעלת סואץ. ראו: גרוס, היסטוריה כלכלית, עמ' 19-52.

כלכלית הורגשה. ארץ-ישראל חולקה ליחידות מנהלתיות, והכפיפות שלהן למרכזים שונים השתנתה מדי פעם. המחיצות המנהלתיות הללו אומנם הפרידו בין האזורים אך כיוון שפעילותן של רשויות רבות, כגון הצבא, מערכת המשפט, גופים כלכליים, חצתה גבולות אלה, נשמרה הזיקה והתלות בין חלקי הארץ.[5]

מפת חלוקה מנהלית של אזור ארץ-ישראל העות'מאנית במחצית השניה של המאה ה-19[6]

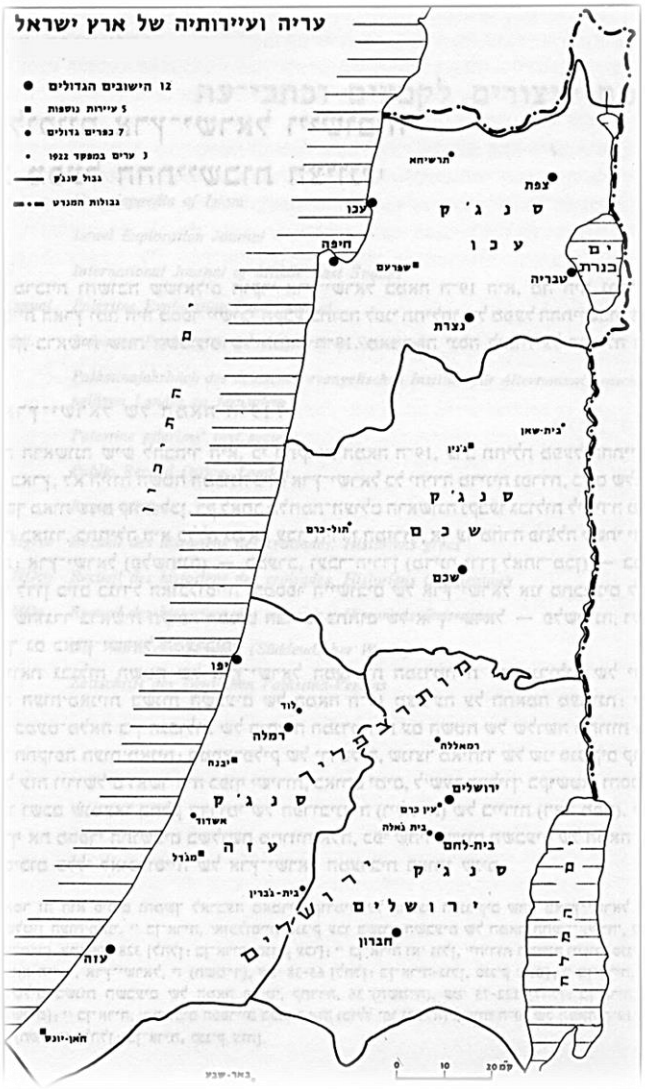

מבחינה מנהלתית עברו על צפת תמורות שעיקרן תהליך של פיחות במעמדה. בגלל החלוקה המנהלית העות'מאנית, שחלקה את הארץ לצפון ולדרום, הייתה צפת מנותקת מנהלית מירושלים, אך גם מעמדה בפלך אליו השתייכה השתנה. כבר במחצית השניה של המאה ה-18 היא איבדה את מעמדה כמרכז מחוז

[5] על המבנה האירגוני ראו: מעוז, התקופה העות'מאנית, עמ' 142.

[6] מתוך: בן-אריה, אוכלוסיית ארץ-ישראל, עמ' 2.

(סנג'ק) לטובת עכו, שעלתה ושיגשגה. עד 1864 היא שימשה כמרכז נפה (קזאא) במחוז עכו השייך לפלך (ויליאת) צידון ומשנה זו ועד 1887 השתייכה לפלך סוריה.[7]

אומנם הרפורמות שינו את מעמדה המנהלתי של צפת והפחיתו מחשיבותה אך בד בבד הן תרמו ליצירת מבנה ריכוזי ויציב יותר, שפתח גם בפני היהודים אפשרות להשתתף בניהול חיי העיר. במסגרת הרפורמות נקבע מקום לחברים לא-מוסלמים במועצה (מג'לס), שפעלה לצד המושל (קאימקאם), בתנאי שהיו בעלי נתינות עות'מאנית. בערים הוקמו עיריות ובהן הורשו להשתתף גם מי שאינם נתינים עות'מאנים.

יהודי צפת ניצלו את ההזדמנויות שנפתחו בפניהם וברשומות מן התקופה אכן מופיע נציג יהודי קבוע במועצת הנפה וכן בעיריית צפת, שהוקמה ב-1878. כיוון שהחוק העות'מאני הגביל את הנציגות ברוב המוסדות לבעלי נתינות עות'מאנית מטבע הדברים איישו בני הקהילה הספרדית את התפקידים, גם אם במקרה של צפת מספרם באוכלוסיה הלך ופחת. גם משרת החכם באשי, שהיה נציגה של העדה היהודית כלפי השלטונות, הופקדה בידי רב ספרדי. ברשומות נמצא שמו של ישראל עמאר אפנדי (1825-?), שכיהן במועצה המנהלית שפעלה לצידו של המושל בשנים 1871-1886. רק בשנים האחרונות למאה ה-19 כיהן נציג אשכנזי המכונה יוסף פרידמן אפנדי (1849-1934), שכיהן במועצה בשנים 1894-1900.[8]

בעיריית צפת היה ליהודים במהלך המאה ה-19 נציג אחד בלבד. גם אם לגבי הנציגים של הקהילה היהודית בעיריה לא חלה מגבלה של נתינות יוצגה הקהילה על-ידי ספרדי. בשנים הראשונות מופיע ברשומות 'מוסא אפנדי', שאינו מזוהה. החליף אותו, לאורך שנות ה-80 הרב מכלוף אלדאודי (1825-1910), שעתיד להתמנות לחכם באשי של מחוז עכו.[9] רק החל משנת 1899, כאשר מספר הנציגים היהודים בעיריה הוגדל, היו גם אשכנזים לחברי מועצת העיר וחיים חייקל שפירא (1857-1912) כיהן בעירית צפת.[10]

תנאי המשטר והחברה באימפריה העות'מאנית עודדו וחיזקו קיומה של חברה שמוסרות הדת בה שולטים וחזקים. העדות השונות ברחבי האימפריה העות'מאנית נהנו מאוטונומיה וחופש דתי.

---

[7] שם, עמ' 30-43, 173-185. מכאן ועד תום השלטון העות'מאני ב-1918 השתייכה צפת לפלך בירות. ראו גם סיכום מקיף של התהפוכות המנהלתיות של צפת אצל עבאסי, צפת בתקופת במנדט, עמ' 15-18.

[8] עבאסי, צפת במנדט, נספח מס' 2 עמ' 386-387. על יוסף פרידמן ומעורבותו בהתיישבות בגיא אוני ובראש פינה ראו בהמשך.

[9] שם, נספח 5, עמ' 390.

[10] חבצלת 2.6.1899, עמ' רס.

בתוקף זה השלטון העות'מאני המרכזי האציל סמכויות על מוסדות הקהילה היהודית, על נציגיה ובעיקר על בתי הדין שלה, שהיו כמובן רבניים, להם ניתנה סמכות שיפוטית בכל העניינים שבין יהודים.[11]

גורם חשוב ומשפיע על החיים בארץ-ישראל היו המעצמות האירופאיות, שגילו ענין הולך וגובר במזרח התיכון וכפו על העות'מאנים את אמנת הקאפיטולציות, שהעניקה להם מעמד אקס-טריטוריאלי בממלכה.[12] היהודים האשכנזים היו אחת הקבוצות הבולטות בארץ שנהנו מן השיטה, שהעצימה אותם ותרמה לכך שהחל מאמצע המאה ה-19 הם תפסו למעשה את מקומם של הספרדים בהגמוניה ביישוב היהודי. גם המעצמות האירופאיות יצאו נשכרות מן החיבור והן עשו בחסות שהעניקו ליהודים קרדום לחפור בו לביסוס האינטרסים שלהם.[13]

בצפת התרכזו כמה קבוצות גדולות של נתיני ארצות אירופאיות לכן מילאו נציגי המעצמות הזרות תפקיד חשוב בחיי היומיום של הפרט וכן היו גורם משפיע על מי שעמדו ליד הגה ההנהגה המקומית, כפי שיתבהר בהמשך. כצפוי מיהרו יהודי צפת לבקש להם את הפריבילגיות שהקפיטולציות הבטיחו. כבר ב-1839 פנו ראשי הקהל אל מונטיפיורי שיעזור בענין:

...כי למה נגרע אנחנו משאר מדינות אנשי איראפי[ה] היושבים בטח ושאנן ומושגחים מהמלכים והשרים, ולא כן אנחנו צעירי הצאן...[14]

רבים מן היהודים האשכנזים בצפת היו נתינים אוסטרים ולכן תלויים ונזקקים לשירותי הקונסולים האוסטרים. קבוצה נוספת של אשכנזים בצפת היו נתיני פרוסיה, לימים גרמניה. קבוצה גדולה אחרת היו היהודים נתיני רוסיה, עד שזו מאסה בהתעסקות עימם ודרשה מהם לשוב לארצם או שנתינותם תאבד. בשל כך, ב-1848, עם פקיעת מועד האולטימטום שהציבו שלטונות רוסיה, בחרו רבים מן הנתינים הרוסים בחלופת החסות הבריטית שהוצעה להם באותו זמן, והצטרפו לקבוצה קטנה של בני חסות בריטניה שהייתה כבר בצפת ובטבריה, שהלר נמנה עליה והיה ממנהיגיה.[15]

פרשת החסות הבריטית יוצאת דופן במידה רבה בסבך הקפיטולציות משום שלא היה מדובר בהגנה על אנשים שמוצאם בבריטניה. הקונסול הבריטי בירושלים, ג'ימס פין (1806–1872), היה פעיל

---

[11] עבאסי, צפת במנדט, עמ' 14-15.

[12] מדובר באמנות שחתמו מדינות אירופה עם הממשל העות'מאני, בעקבות העזרה שקיבל מהן למיגור שלטונו של מוחמד עלי על שטחי ארץ-ישראל וסוריה. האמנות העניקו מעמד אקס-טריטוריאלי לקונסולים של מעצמות זרות ואלה מיושבי הארץ שהיו נתיניהם ותחת חסותן. פירוש הדבר הייתה זכות תנועה חופשית ברחבי האימפריה, פטור מן המיסים והמכסים הרגילים, וחסינות חלקית מפני רשויות המשפט העות'מאני. על ראשית השימוש בקפיטולציות ראו: ברוור, קפיטולציות. סיכום תמצתי ראו: קושניר, שלטון הקיסרות העות'מאנית, עמ' 5.

[13] אליאב, אוסטריה; אליאב, המדיניות הגרמנית; אליאב, בריטניה וא"י; היימסון, הקונסוליה הבריטית; פין, עתות סופה.

[14] המכתב במלואו פורסם אצל בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' רפה-רפח.

[15] על עמדת רוסיה וקבלת החסות הבריטית של נתיניה ראו: הופמן, חסות בריטית.

מאוד ב'גיוס' חוסים תחת כנפי בריטניה, לא פעם למורת רוחם של הממונים עליו. הוא שימש קונסול בירושלים בין השנים 1846-1863 ופעל רבות למען היישוב היהודי. עם זאת, מעמדם של היהודים כבני חסות בריטניה לא היה יציב מפני שמראש החסות הייתה קצובה לעשר שנים ואז הייתה נתונה לדיון מחודש. כמו כן קמו גם מערערים בקרב הדיפלומטים הבריטים על עצם האחריות שבריטניה לקחה על עצמה, או טוענים נגד הנהלים הלקויים שהקונסול פין, בלהיטותו לעזור ליהודים, נקט בהם.

גם יהודים ספרדים בצפת נהנו מחסותן של מעצמות זרות. יהודים ממוצא אלג'יראי וגם מרוקני, היו בני חסות של צרפת.[16] יהודים ממוצא אלג'יראי, וכאלה היו רבים בצפת, אשר מסיבות פוליטיות נשללה מחלק מהם החסות הצרפתית, עברו לחסות בריטית.[17] התוצאה הייתה שהקבוצה הגדולה ביותר של בני חסות בריטית התרכזה בגליל.[18] קבוצה אחרת של יהודים לא אשכנזים בצפת, שהיו חלק מן הכולל הספרדי ונהנו מחסות של מדינה זרה, היו יהודים יוצאי פרס בצפת.[19]

שירותי החסות ניתנו על ידי הקונסוליות שהמעצמות הקימו על מנת לשמור על האינטרסים שלהן, והן שכנו במקומות מרכזיים כמו ביירות וירושלים. בערים בהן התרכז מספר גבוה של נתינים מארץ מסוימת הפעילו הקונסוליות סוכנים קונסולרים, שהעניקו שירותים בו במקום. משרת סוכן קונסולרי הייתה משרה מאוד נחשקת, גם משום ששכרה היה בצידה ובעיקר משום שנושאה היה למעשה בא כוחה של מעצמה ויכול היה להפעיל את הפריבילגיות הכרוכות בכך. התלות של בני החסות הייתה בנושאים שונים רבה מאוד ולכן שאלת איוש המשרות העסיקה מאוד את ראשי הציבור.

בצפת, שהייתה בדרך כלל באחריות הקונסוליות בביירות, פעלו סוכנים קונסולרים ורבים מהם היו יהודים, לא פעם בגלל לחץ מצד הקהילה. להלן שמותיהם של ממלאי משרת סוכן קונסולרי הידועים, שפעלו בעיקר במחצית השניה של המאה ה-19:[20] הרב רפאל ממן (1805-?) – רב ודיין, מראשי

---

[16] בן-יעקב, היהודים המערביים; שרביט, צרפת בגליל.

[17] סל"י כ"י, 5131*4, רשימת יהודים אלג'יראים בצפת בחסות בריטית – 1852. אצל חלק מהם מצויין שהם בני חסות צרפתית לשעבר. בראיון עם איב פדידה (צפת, 10.12.2003), שמשפחתו מופיעה ברשימה הנ"ל, סיפר שלא כל הרשומים מוצאם מאלג'יר. חלקם, כמו משפחתו, מארצות צפון אפריקאיות אחרות. בבקשן חסות אירופאית ניצלו כל אפשרות שמצאו. עוד על נסיבות קבלת החסות הבריטית ראו: שמעון שורצפוקס, 'יהודי אלג'יריה בצפון הארץ והחסות הצרפתית', שלם ג, ירושלים תשל"א, עמ' 333-346.

[18] ראו: פין עתות סופה; היימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 158 וכן על פי מפתח שמות.

[19] שור, צפת, עמ' 207.

[20] בשנים 1863-1864 ביקר הנוסע הנרי בייקר טריסטראם בצפת ובספר שכתב על מסעותיו סיפר שהיו לו איגרות אל הסוכנים הקונסולרים בעיר של אוסטריה, פרוסיה ואנגליה, וכולם היו יהודים. נראה שנפלה טעות במידע על הסוכן הקונסולרי האוסטרי, שלא היה יהודי (הנרי בייקר טריסטראם, מסע בארץ-ישראל לחקר חיי הארץ וטבעה: יומן 1863-1864', תרגם חיים בן-עמרם, ירושלים תשמ"א). שמותיהם של סוכנים קונסולרים יהודים בצפת מוזכרים גם אצל נוסעים יהודים שביקרו בעיר. למשל, רחמים יוסף אופלטקה ביקר בצפת ב-1875, בעקבות ביקורו נכתב ספרו בו הזכיר בשמם כמה סוכנים קונסולרים בצפת. הוא הזכיר את שמואל עבו, הסוכן הקונסולרי של צרפת ואת פסח ריפמאן [צ"ל פרידמן], הסוכן הקונסולרי של גרמניה וגם סוכן קונסולרי של בריטניה 'הגביר מרדכי לוי', שהוא מרדכי סגל (אופלטקה, מסעי היר"ח, עמ' ה).

הקהילה הספרדית בצפת ומאוחר יותר בטבריה, היה סוכן קונסולרי של צרפת ובריטניה;[21] שמואל עבו (1789-1879, להלן: עבו), בנו יעקב חי עבו (1842-1900) ואחיו יצחק מרדכי עבו (1832-1911) - שני דורות של סוכנים קונסולרים של צרפת. עבו, ממנהיגי הקהילה הספרדית, התמנה לתפקיד בשנותיו האחרונות. בנו, יעקב חי עבו, מלא את תפקיד הסוכן הקונסולרי אחריו ועם מותו עברה המשרה לדודו, יצחק מרדכי עבו. שלושתם עשו שימוש נרחב בסמכויות שהתפקיד העניק להם והיו לדמויות מרכזיות בגליל;[22] פסח פרידמן (1812-1884) - איש ציבור, פעיל במעשה ההתיישבות בגיא אוני, מרפא, סוכן קונסולרי של גרמניה;[23] יצחק שלום כהן (1809-?) - ממנהיגי קבוצת משפחות העולים מפרס שהגיעה לצפת שנים אחדות אחרי הרעש הגדול, היה סוכן קונסולרי של פרס. בניו: גרשון כהן (1834-?) ואברהם כהן (1852-?) מלאו את התפקיד אחריו;[24] משה אברהם פינצי (1803-1877) - סוכן קונסולרי של בריטניה החל מראשית שנות השלושים עד סמוך לפטירתו, תחילה בצפת ואחר-כך בגליל כולו.[25] אחריו התמנה לתפקיד בצפת, לזמן קצר, מרדכי סגל (1819-1896, להלן: סגל). סגל, איש ציבור בכיר בצפת, ראש ממוני כולל וולין.[26] מינויו של סגל, שהיה בעצמו נתין אוסטרי, לווה בהסתייגויות הקונסוליה הבריטית בבירות;[27] יוזף מיקלסביץ (Joseph Miklasiewicz, 1825-1907 להלן: מיקלסביץ') - החל מ-1858 הסוכן הקונסולרי של אוסטריה בגליל והחל מ-1890 ייצג גם את בריטניה בעיר. מיקלסביץ', נוצרי פולני שחלש על ציבור גדול של נתינים אוסטרים בעיר, בעל מעורבות גבוהה בענייני הקהילה ומוקד למאבקים רבים, היה הסוכן הקונסולרי הלא-יהודי היחיד בעיר. כיהן בתפקידו 48 שנים ובמותו הוריש את תפקידו לבנו.[28]

---

[21] רוזאניס, מסעות האבי"ר, עמ' רנ.

[22] שרביט, צרפת שבגליל.

[23] תצלום מכתב תודה מהודר של נתיני גרמניה בצפת לקונסול גרמניה בירושלים, משנת 1873, על מינוי פסח פרידמן לסוכן קונסולרי ראו אצל, מרום, קהילת צפת, עמ' 327. מלכיאל סלונימסקי, דור שישי לפסח פרידמן, הביא מסורת משפחתית התולה את זכייתו במישרה בכך שריפא נסיכה פרוסית ממחלתה בעת ביקורה בארץ. ראו תדפיס בבית ההוצאה אריאל, ירושלים.

[24] המשפחה הגיעה מיאזד שבאירן והתיישבה בצפת ב-1843. סוחרים אמידים, בעלי קרקעות בכפרי הסביבה. ראו: עזריה לוי, 'אבו גרשון – הקונסול מצפת', עת-מול 4 (תשל"ו), עמ' 18.

[25] טנבוים, הקונסול הבריטי, עמ' 139-142.

[26] ראו מפקד מונטיפיורי 1875 עליו הוא חתום ותוארו 'סוכן קונסולרי של בריטניה'. עוד על נסיבות ההתמנות של סגל לתפקיד ראו פרק שבעה עשר, הערה 116.

[27] חיימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 372-373. אודות סגל בהרחבה בהמשך העבודה.

[28] אליאב, אוסטריה, (לפי אינדקס השמות); איילבום, ארץ הצבי, עמ' כד-כז, 153, 231; אגסטנר, נציגות אוסטריה, עמ' 46-51. עוד על האיש ומעורבותו בחיי הקהילה הצפתית ראו פרק תשעה עשר.

פרק שני - פריפריאליות ורב תרבותיות [1]

אם כי רבים נשאו עיניהם לארץ הקודש, ארץ-ישראל נותרה פריפריה באימפריה העות'מאנית וצפת והגליל היו במידה רבה הפריפריה שבתוכה. הייתה זו לא רק שוליות גיאוגרפית אלא גם פוליטית – חברתית. בעיקר התייחד הגליל העליון כחבל ארץ מבודד,[2] וצפת הייתה דוגמא מובהקת לכך. בתקופה המדוברת כאן היה התחום הבנוי של העיר מרוכז על הר צפת, שלבד מגובהו היחסי הניכר, 834 מ', הוא מבודד מסביבתו על-ידי מדרונותיו התלולים, עובדה שהכבידה על סלילת דרכי גישה לעיר והגבירה את בידודה.[3] כך, בעוד הערים המרכזיות בארץ התחברו במהלך המחצית השניה של המאה ה-19 ברשת דרכים,[4] צפת נותרה עיר שהגישה אליה הייתה רק במה שקרוי 'נתיבי פרדות'. זה היה המצב עד 1890 והוא השפיע לא רק על הנגישות של אנשים לעיר אלא גם על הבניה בעיר. למשל, בנייה עם קורות עץ גדולות, לא הייתה בצפת משום שעל בעלי חיים אי אפשר היה להעביר אותן. לכן, על אף הצורך לבנות מחדש בתים שחרבו ברעשי האדמה שפקדו את העיר, בצפת היו מנועים מלהנות מטכנולוגיות בנייה משופרות ושבו והשתמשו באותה בנייה באבן, בוץ למליטה וקורות עץ קצרות.[5]

פריפריאליות יכולה להיות גורם מעודד שינויים או חוסם אותם, ולעיתים היא משפיעה לשני הכיוונים בו בעת.[6] במקרה של צפת והגליל העליון הבידוד של האזור איפשר התפתחות מסורות ייחודיות, אוטוכטוניות, רחוקות מן העין הבוחנת של השלטון המרכזי וקבוצות הרוב. האזור גם היה מקום בו מצאו מקלט לאורך ההיסטוריה קבוצות מיעוט, שנוח היה להן להישאר רחוקות ממוקד ההתעניינות. לכן הוא התאפיין במגוון גדול וספגוני של קבוצות, שחיו במסגרות נפרדות: מוסלמים למיניהם, מתואלים, דרוזים, צ'רקסים, נוצרים, מרונים, יהודים.[7] הסובב במרחבי הגליל יכול היה להבחין מיד בהשתייכות האדם לעדתו הייחודית ולו רק על פי הלבוש המסורתי האופייני. שטף חיי היומיום הפגיש את האנשים בשווקים, במסחר, בעסקים וגם סביב סוגיות של פוליטיקה מקומית

---

[1] דיון מקיף וחלוצי על מרכז ופריפריה, תוך החרגת תפיסת הפריפריאליות מן התחום הגיאוגרפי אל קביעת קיומה של פריפריה תרבותית, חברתית, פוליטית, כפועל יוצא של נגישות, ראו:

Edward Shils, Center and Priphery: *Essays in Macro Sociology*, Chicago 1975.

[2] באותה תקופה דרום לבנון היא חלק אינטגרלי מיחידת שטח זו.

[3] על דרכי התחבורה לצפת והקשיים הכרוכים בפריצתם ראו: פנחס גרייבסקי, 'דרך ישראל', זכרון לחובבים ראשונים, ירושלים תרפ"ט; יהודה קרמון, 'דרכי התחבורה בהרי צפת בהתפתחותן ההיסטורית', אריאל חוב' 40-41, יולי 1985, עמ' 105-114.

[4] בשנת 1867 נסללה הדרך בין יפו לירושלים. רשת דרכים קישרה בין ירושלים ליריחו, חברון, בית לחם, שכם וחיפה. מחיפה יצאה דרך לנצרת ולטבריה (קניאל, שלהי התקופה העות'מאנית, עמ' 256-257).

[5] רשות העתיקות, צפת העתיקה – תיעוד וסקר, 2004.

[6] ראו דיון אצל קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 32-33.

[7] אלה הקבוצות שמנה ד"ר ארנסט ווילאם גרני מסטרמן, ששימש רופא המיסיון בצפת ב-1893, בתארו את סביבתה של צפת, ראו:

E. W. G. Masterman, *'Upper Galilee'*, *The Biblical World*, Vol. 32, No. 4, (Oct. 1908), pp. 234-241

וכללית. החיים בתוך פסיפס אנושי כזה חייבו התייחסות ומודעות לשונה, לאחר. זו ההוויה שעיצבה את התודעה של אנשי הגליל ובתוכם גם את יהודי צפת.

בדרך כלל חיו יהודי הגליל ביחסי שכנות טובים עם סביבתם, תוך הימנעות ממעורבות בקונפליקטים שהתעוררו. עם זאת, כאשר פרצו סכסוכים בין הקבוצות האתניות השונות, או בינן לבין השלטונות, מהם חמורים ומתמשכים, זועזעה גם שיגרת החיים של היהודים. במהלך שנות השלושים, תקופה הכלולה מחקר זה, התחוללו רבים מן האירועים הקשים בחיי הגליל. בעשור זה השתלטו שליטי מצרים על ארץ-ישראל ועם הזמן הם נאלצו להתמודד עם התמרדויות נגדם: 'מרד הפלאחים' - 1834 ו'מרד הדרוזים' - 1838. היהודים, אף שלא היו צד בסכסוכים הללו, נתפסו כמצדדים בשלטון וכחוליה חלשה וסבלו מתקיפות, התנכלויות וביזה.[8] גם ב-1860, בעת המהומות בהר הלבנון בין הדרוזים, ושותפיהם המוסלמים, לבין הנוצרים, נדמה היה שהאירועים האלימים עומדים להישנות. אומנם הקרבות בין המחנות הניצים לא הגיעו לצפת, אך בקרב המיעוט הנוצרי בעיר וגם בקרב היהודים, שלא היו צד בסכסוך, שררו חששות ופחד גדול. למעשה, רק הידברות ומהלכי פיוס של הנהגת הקהילה היהודית בעיר עם המוסלמים בצפת מנעה התפרצויות של אלימות בצפת גופא.[9]

מפגש בין-תרבותי התקיים גם במידה רבה בין העדות שבתוך הציבור היהודי בארץ-ישראל. המפגש הבין-עדתי בארץ-ישראל של המאה ה-19 יוצא דופן באינטנסיביות שלו לעומת ריכוזים יהודיים אחרים בעולם, דוגמת אמשטרדם ולונדון, שגם בהן חיו בכפיפה אחת אשכנזים וספרדים. תת-הקבוצות של העם היהודי, בראש ובראשונה אשכנזים וספרדים, שבארצות מוצאם חיו בדרך-כלל רחוקים גיאוגרפית זה מזה, מצאו עצמם בארץ-ישראל בסמיכות אינטימית ממש והיה עליהם ללמוד לחיות ביחד. בדרך כלל אופן ההתארגנות שלהם בארץ-ישראל תאמה את הדפוסים האוניברסלים המוכרים מהתנהגות בחברת מהגרים: נטייה של אנשים ממוצא משותף להתרכז במרחב מוגדר וכן להקים מסגרות אירגוניות תומכות, שההשתייכות להן נקבעה אף היא על-פי מקום המוצא המשותף.[10] ההתמודדות עם מציאות החיים בארץ, שהציבה אתגרים דומים לבני כל העדות היהודיות, הצמיחה

---

[8] אודות מרד הפלאחים ראו: ברוך קימרלינג, יואל שמואל מגדל, פלסטינים – עם בהיווצרותו, ירושלים 1999, עמ' 13-20; על מרד הדרוזים ראו: Kais Firro, *A History of the Druzes*, Leiden 1992, pp. 78-66.

[9] עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עמ' 23.

[10] על הגירה וקבוצות אתניות ראו: א' שנאן (עורך), הגירה והתיישבות בישראל ובעמים – קובץ מאמרים, ירושלים תשמ"ב; S.Thernstorm (ed.), *Immigration (Dimensions of Ethnicity)*, Cambridge Mass., 1982.

מאפינים משותפים אך גם חידדה את ההבדלים בין העדות והגבירה את מאבקי הכח. בעניין זה היו הבדלים בין הגליל ליהודה, כפי שיורחב בהמשך.[11]

לא רק הפריפריאליות עיצבה את ה'ביוגרפיה' של צפת. מיקומה של צפת באיזור רגיש מבחינה ססמולוגית, השפיע באופן דרמטי על קורותיה. העיר שוכנת במזרחו של הגליל העליון, באיזור ההררי הגבוה. רכס הרים זה, הנמצא בשולי בקע הירדן, שזר בקורותיה אירועים קשים של רעשי אדמה שפגעו בעיר ובמרקם החיים שלה. רעש האדמה המתועד הראשון התרחש ב-1759. כ-2000 מתושביה ניספו, מהם כ-150 יהודים. במהלך המאה ה-19 התרחשו רעשי אדמה, מהם שפגיעתם הייתה קלה יחסית, כמו הרעשים בשנים 1822, 1833, אך התחולל בה גם הרעש הקשה ב-1837, שהחריב את העיר וגבה את חייהם של יותר מ- 2000 איש. הפעם היו רוב הניספים יהודים.[12] שנים ארוכות לאחר הרעש עוד ציינו יהודי צפת את היום המר והנמהר ההוא, כ"ד בטבת תקצ"ז (1.1.1837).[13]

הרעש של 1837 שינה גם את פני הקהילה היהודית בגליל. האוכלוסיה התדלדלה גם משום שרבים נהרגו וגם משום שחלקים בחרו לעזוב את האזור מוכה האסון. למשל, רוב מכריע של הפרושים עזבו לירושלים, בפרשם את האירוע כעונש על העדפת צפת, והותירו את העיר חסידית בעיקרה. גם חלק מאנשי הקהילה החסידית בחרו לעבור לירושלים והניחו שם תשתית לכולל חסידי שהלך וגדל.[14] אסון רעש האדמה הצטרף לאירועים קשים של המרידות נגד השלטון המצרי, שהפכו את העשור לרווי אסונות מצד אדם וטבע ובשל כך יכונו להלן 'אירועי שנות השלושים.'

בקרב החוגים היהודים השמרנים באירופה, ובעיקר במזרחה, הפריפריאליות של ארץ-ישראל נתפסה כיתרון. נדמה היה שיש בזה להועיל לניסיון למצוא מענה לשאלות שעמדו בתקופה הנידונה בפני

---

[11] על כך ובעיקר על יחסי העדות בירושלים ראו: קניאל, בין הספרדים והאשכנזים. התייחסות ממוקדת יותר גם בצפת, בתקופה הקודמת לתקופת דיוננו, ראו: ברנאי, איגרות חסידים, עמ' 84-85, 98-103. ברנאי מצביע על הסיכסוכים, בעיקר על רקע כלכלי, שפרצו בין החסידים לספרדים בצפת והביאו לעזיבת הקבוצה בהנהגתו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק והתיישבותה בטבריה; מורגנשטרן, האשכנזים. מורגנשטרן מתאר את היציאה של האשכנזים בצפת מחסותם של הספרדים במהלך שנות ה-20 של המאה ה-19, שהקדימה את ההיפרדות בירושלים; עוד על הרקע לידידות בין הספרדים והחסידים בצפת אצל דוד אסף, 'שיצא שמועה שבא משיח בן דוד: אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז', ציון, סא (ג תשנ"ו), עמ' 319-349; בן-יעקב, היהודים המערביים.

[12] אודות רעשי האדמה בצפת במאות האחרונות ראו: מנחם מנדל, קורות העיתים, עמ' 8; אברהם יערי, 'רעש בצפת בשנת תק"ך', סיני כ"ח (תשי"א), עמ' שמט-שסג; מלאכי, היישוב הישן, עמ' 22-64; אליאב, הרעש בצפת, עמ' 53-78. עודד כץ, 'עיר על סף תהום', סגולה, גל' 15 (אוגוסט 2011), עמ' 62-66; נתן שלם, 'הרעשים בארץ-ישראל', אסופת מחקרים, ירושלים תשל"ד, עמ' 239.

[13] בפנקס ימי הפטירה שהלר ניהל מצויין יום זה כיום שבו "**סכנה להתחיל כל דבר**".

[14] על השפעת המיקום הגיאוגרפי והחיים בצל הרעש בצפת ראו: יורם בר-גל, 'המשמעות הסובייקטיבית של הנוף לאדם בצפת', ארצות הגליל, א', עמ' 361-368.

החברה היהודית המסורתית. המפגש עם המודרנה הצמיח במזרח-אירופה חברה אורתודוקסית חרדה, המודעת לסכנות שבמפגש זה ובתגובה מתכנסת מאחורי גדרות של שמרנות ואיסורים. 'היישוב הישן' אמור היה להיות השלוחה של חברה זו בארץ הקודש והוא אכן שיקף במידה רבה את המתרחש במזרח אירופה. כך היה 'היישוב הישן' מקבוצה אליטיסטית של למדנים, החולמים לקיים אוונגרד של העם היהודי על אדמת הקודש, תחילה לקבוצה מסורתית בעלת ריבוד חברתי מגוון ובהמשך לחברה אורתודוקסית מתגוננת. האורתודוקסיה ראתה בארץ-ישראל מקום מפלט בו ניתן יהיה לשמר את ההוויה היהודית המסורתית, שניצבה באירופה מאוימת מול סדרי עולם משתנים והלכי רוח חדשים. עבור דובריה של האולטרה-אורתודוקסיה,[15] ארץ-ישראל הנידחת, בשולי האימפריה העות'מאנית, נתפסה כ'שמורת טבע'. נראה היה שבה טמון הסיכוי הגדול לממש את רצון ההיבדלות של היהודים מהחברה הסובבת. בעוד שבאירופה, המדינה הריכוזית, המודרנית, הפקיעה מן הקהילה היהודית רבות מזכויותיה, והותירה בידיה סמכויות דתיות בלבד, בארץ-ישראל העות'מאנית היוו היהודים עדה דתית מוכרת (מילת) בעלת אוטונומיה נרחבת בתחום המשפטי, באירגון ההנהגה הפנימית, בפיקוח על נכסיה ובאירגון מוסדותיה החינוכיים והסוציאליים.[16] טבעי איפוא שהאורתודוקסיה בכלל והאולטרה-אורתודוקסיה בפרט, בגעגועיה לימים בהם הקהילות היהודיות באירופה תיפקדו כקורפורציה אחת בין רבות אחרות, תשאף לחדש ימים אלה בתנאים הנוחים שזימנה להם האמפריה העות'מאנית.

הגליל בכלל, וצפת היהודית בפרט, היו לכאורה כר אידיאלי ל'מעבדת השימור' הזו. תחושת הבידוד הייתה חוויה מכוננת אצל האנשים שחיו שם. המורה יצחק אפשטיין (1863-1943), שחי בגליל בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19, נתן לזה ביטוי ציורי בתארו תחושה חריפה זו ניתוק כשל **'רובינזון באי הצפתי'**.[17]

תנאי השוליות והמגוון האתני בהם פעלה הקהילה היהודית בצפת טמנו בחובם פוטנציאל לתהליכים חברתיים-תרבותיים מתחרים: מצד אחד הם הקלו על מגמות שמרנות ומסורתיות ומצד שני, הריחוק מעין השלטונות ומחשיפה להתענינות ציבורית, ייצרה תנאים נוחים לשינוי. בחינה מעמיקה של התהליכים אכן מצביעה על פעולה כפולה שכזו: הם דחפו ועזרו לבצר בה דפוסים שמרניים[18] אך גם הצמיחו אופי יחודי, מקומי, ועל כך יורחב בהמשך.

---

[15] אודות צמיחת האולטרה-אורתודוקסיה ראו: כץ, האורתודוקסיה; סמט, היהדות החרדית. אודות צמיחתה בארץ ראו: ברטל, היישוב הישן, עמ' 49-63.

[16] מעוז, התקופה העות'מאנית, עמ' 142.

[17] בר-אדון, צמיחת דיאלקט, עמ' 24. יצחק אפשטיין, מורה ומחנך, ממחדשי השפה העברית, ניהל במשך 5 שנים בית ספר לבנות בצפת.

[18] האופי השמרני כנראה לא היה רק נחלתם של יהודי צפת. גם החברה המוסלמית שבה מתוארת כשמרנית, ראו: מיכאל אסף, בין ערבים ויהודים, עמ' 264.

פרק שלישי - דמוגרפיה

אם כי ניתן לאפיין את הארץ כדלילת אוכלוסין, בכל זאת במהלך המאה ה-19 אוכלוסייתה כמעט והכפילה עצמה. בתחילת המאה היו בארץ כ-250,000 תושבים, בשנות ה-70 כ-350,000 תושבים ובסיום המאה הגיע מספר תושביה לכ-450,000 איש. באשר לחלקם של היהודים באוכלוסיה הרי שבראשית פרק הזמן בו עוסק חיבור זה חיו במרחב זה כ-6,000 יהודים ובסופו כ-27,000.[1] היו אלה עליות החסידים שהחלו להגיע עוד בשליש האחרון של המאה ה-18, אליהם נוספו עליות הפרושים החל מן העשור הראשון של המאה ה-19, וגלי עליה מתמשכים של יהודים 'מזרחיים', שיחד עם האוכלוסיה הוותיקה, ספרדית ברובה, הרכיבו את היישוב הטרום-ציוני בארץ, שנהוג לכנותו 'יישוב ישן'. להלן טבלה המצביעה על תהליכי הגידול של כלל האוכלוסיה היהודית ואופן התפלגותה בין מרכזי היישוב שלהם, בשלוש נקודות זמן:[2]

טבלה א – האוכלוסייה היהודית לעדותיה ב'ארבע ארצות הקודש'

		ספרדים		אשכנזים		סך הכול אוכלוסייה	
שנה	העיר	מספר	אחוזים	מספר	אחוזים	מספר	אחוזים
1839	ירושלים	2,527	66.6	455	28.8	2,982	55.5
	צפת	711	18.7	571	36.2	1,282	23.9
	טבריה	316	8.3	379	24.0	695	12.9
	חברון	244	6.4	172	11.0	416	7.7
	סך הכול	3,798	100.0	1,577	100.0	5,375	100.0
1855	ירושלים	2,858	63.8	1,850	45.2	4,708	54.9
	צפת	714	16.0	1,298	31.7	2,012	23.5
	טבריה	656	14.7	803	19.6	1,459	17.0
	חברון	249	5.5	142	3.5	391	4.6
	סך הכול	4,477	100.0	4,093	100.0	8,570	100.0
1880	ירושלים	7,260	71.3	6,796	55.0	14,056	62.4
	צפת	1,500	14.7	4,060	32.9	5,560	24.7
	טבריה	1,000	9.8	1,000	8.1	2,000	8.9
	חברון	433	4.2	489	4.0	922	4.0
	סך הכול	10,193	100.0	12,345	100.0	22,538	100.0

[1] הנתונים מעוגלים. תמונה מפורטת והצגת הבעיתיות של הנתונים ראו: בן-אריה, אוכלוסיית א"י, עמ' 5-9.

[2] הטבלה מתוך קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 152.

הטבלה מבחינה ומשווה בין שתי קבוצות מרכזיות באוכלוסיה היהודית בארץ, ספרדים ואשכנזים,[3] מבלי להתייחס בשלב זה לתת-קבוצות של עדות אלה שהרכיבו את החברה היהודית והשפיעו על אופיה. היא מתמקדת בארבעה ריכוזים גדולים של אוכלוסיה יהודית, זו שחיה בעיקר בארבע ערים, ירושלים, חברון, טבריה וצפת, המכונות מאז ימי הביניים 'ערי הקודש' או 'ארצות הקודש'. רק לקראת סיום התקופה הנידונה בחיבור זה הפכו גם ערי החוף, יפו וחיפה בעיקר, למוקדי משיכה ליהודים. היא גם אינה מונה את האנשים בקהילות יהודיות קטנות, ולעיתים משפחות בודדות, שישבו גם בכפרים שונים בגליל וגם בעכו.

הנתונים בטבלה מצביעים על כך שהקהילה היהודית של צפת הצליחה להתגבר על המשבר הדמוגרפי החמור שנגרם מן 'הרעש הגדול' ב-1837, בעטיו אוכלוסיית העיר התדלדלה הן משום שרבים נהרגו והן משום שרבים עזבו אותה. מתוך השברים שבה האוכלוסיה היהודית לגדול וצמחה בלמעלה מפי ארבעה במהלך שנות הדיון במחקר זה. צפת אומנם איבדה את הבכורה לירושלים אך עדיין הייתה לריכוז היהודי השני בגודלו בארץ, אחרי ירושלים. רבע מכלל האוכלוסיה היהודית שבארץ-ישראל התגוררה בצפת וביחד עם יהודי טבריה הייתה במשך כמה עשורים 40% מאוכלוסייתה היהודית של הארץ. עד שנות השבעים המאוחרות רוב הקהילה האשכנזית בארץ התרכז בצפת ובגליל.

היהודים בעיר חיו ברובע אחד, במדרון הצפון-מערבי של הר צפת, בעוד הערבים התגוררו בשלושה רבעים עיקריים אחרים. בעשורים הראשונים של המאה ה-19 התחלק הרובע היהודי לשלושה חלקים, באופן התואם טיפולוגיה של פיזור אתני-גיאוגרפי בחברת מהגרים באשר היא:[4] בחלק התחתון והקדום של הרובע היהודי השכונה הספרדית,[5] בחלק העליון השכונה החסידית ובצפון הרובע השכונה הפרושית. כאמור, מסוף שנות השלושים התרוקנה השכונה הפרושית, שדייריה עזבו ברובם לירושלים. מה שנותר מן הבתים התאכלס במהלך השנים בגלי ההגירה שהמשיכו להגיע לצפת. החל משנות הארבעים היו אלה חסידים שהגדילו את הקהילה האשכנזית בצפת, שהייתה חסידית בעיקרה.[6] התפלגות כלל האוכלוסיה בצפת בתקופה הנידונה מובאת להלן בטבלה:

---

[3] על אף הקושי בשימוש במונחים אלה, בשימוש בשם 'ספרדים' בעבודה זאת הכוונה לכל מי שאינם אשכנזים.

[4] מנחם מנדל, קורות העתים, עמ' ה; קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 157. כמו כן ראו אצל בן-יעקב, היהודים המערביים, דיון בדפוסים של התיישבות אתנית אצל מהגרים.

[5] למעלה ממחצית האוכלוסיה הספרדית בצפת במהלך המאה ה-19 הייתה מערבית, מהם שהגיעו עם גלי העליה ומהם וותיקים ביישוב שמוצאם במגרב. ראו: בן-יעקב, היהודים המערביים, עמ' 118-125.

[6] במפקד 1839 נמנו בצפת 543 חסידים ורק 28 פרושים, ראו: אסולין, מפקד תקצ"ט, עמ' יח.

טבלה ב' – האוכלוסיה בצפת 1840-1880[7]

שנה	לא- יהודים		יהודים		ספרדים		אשכנזים	
	מספר	%	מספר	%	מספר	%	מספר	%
1840	3,000	70%	1,282	30%	711	55.5%	571	44.5%
1855	3,376	62.7%	2,012	37.3%	714	35.5%	1,298	64.5%
1880	4,000	41.8%	5,560	58.2%	1,500	27%	4,060	73%

הנתונים בטבלה מצביעים על שני תהליכים דמוגרפים חשובים:

1. במהלך המאה ה-19 התרחש בקהילה היהודית בצפת מהפך דמוגרפי באשר להרכב העדתי שלה. החל ממחצית המאה הזו הלך וגדל באופן משמעותי מספרם של האשכנזים בעיר והם היו לרוב.
2. האוכלוסיה היהודית כולה גדלה ביחס לאוכלוסיה הלא-יהודית בעיר והייתה בה לרוב.

הגידול באוכלוסיה היהודית בעיר היה בעיקרו, כמו בשאר חלקי הארץ, תוצאה של הגירה. בני דור ראשון להגירה היוו רוב מכריע בחברה זו ולכן נטו החוקרים לראות בחברה האשכנזית 'חברת מהגרים'. בעובדה זו נטו לתלות את הקושי, ואולי גם חוסר נכונות, להתערות בארץ הקולטת. כך גם הסבירו, בין השאר, את תחושת השייכות העמוקה שהתקיימה בין היושבים בארץ לבין קהילות המוצא.[8] אולם בדיקה מדוקדקת של הנתונים מעלה תמונה מורכבת יותר. בחברת המהגרים של צפת הלך ונתהווה גם גרעין קשה, ולא מבוטל בגודלו, של ותיקים וצאצאיהם. לאורך כל התקופה הנידונה, כ-25% מראשי בתי אב בקהילה האשכנזית בצפת היו ילידי הארץ או כאלה שהגיעו אליה בילדותם. המבנה הדמוגרפי הזה מלא תפקיד קריטי בעיצוב דמותה ואופייה של הקהילה היהודית בצפת. מצד אחד, השיעור הגבוה של בני דור ראשון להגירה חיזק נטייה לשמרנות, ברוח האולטרה-אורתודוקסיה של קהילות המוצא במזרח אירופה. מצד שני, גרעין משמעותי, ילידי, בישר התערות במרחב ושינוי, ועל כך בהמשך.

על אף הימצאותו של גוף משפחות ותיק גדול, לא ניתן לקשור את רובן המכריע של המשפחות מקבוצה זו אל ראשוני העולים החסידים לארץ.[9] בבדיקה של מפקד מונטיפיורי הראשון משנת 1839 לא

---

[7] הנתונים לקוחים מתוך: קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 158. אצל עבאסי, צפת במנדט, עמ' 27, מופיעה גם טבלה ובה נתונים דמוגרפיים על התקופה הרלוונטית. בחלקם הם חופפים את קרלינסקי ובחלקם מספרי האוכלוסיה בסך הכל גבוהים יותר אך היחס המספרי בין יהודים ולא- יהודים נשאר דומה.

[8] ראו: קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 183-189; ברטל, גלות בארץ.

[9] יצחק אלפסי ניסה להתחקות אחר צאצאיהם של ראשוני העולים החסידים לארץ ובדיקתו העלתה כי לא התקיימה המשכיות של ישיבה בארץ אצל בני משפחות האישים הידועים מבין העולים (אלפסי, משפחות חסידיות, עמ' 153-173).

נמצאו מתפקדים שאפשר לשייכם בוודאות לראשית עליית החסידים למשל מ-1777. המתפקד הוותיק ביותר בארץ הגיע בראשית המאה ה-19. גם בין חמשת הרשומים במפקד כילידי הארץ שלושה צעירים מאוד ושניים הם ראשי בתי אב, שאולי נמנים על קבוצת העולים הראשונים.[10] ייתכן שחלק מהעולים חזרו לארצות מוצאם. הקושי לאתר את צאצאי גלי העלייה החסידית הראשונים נעוץ גם בעובדה שהמידע אודות הנשים מוגבל ביותר לכן קשה מאוד להתחקות אחר משפחות מוצאן. יתכן שחלק מן הנשים במפקדים מתייחסות לאותן משפחות ראשונים אולם קשה מאוד לזהות זאת משום שהן שינו את שם משפחתן. כמו כן, קטיעת הרצף המשפחתי של המשפחות הוותיקות בגליל קשורה מן הסתם גם לאסון הנורא שנחת על הקהילה ברעש שפקד אותה שנתיים קודם לכן. מתיאורי העיר לאחר הרעש למדים שבתיה, הבנויים על מדרון, קרסו זה על זה. השכונות הוותיקות יותר היו גם הנמוכות יותר, סביר להניח שאוכלסו בתושבים ותיקים יותר ולכן ייתכן שדווקא משפחות הראשונים נפגעו יותר.[11]

יש לתלות את העדר ההמשכיות של משפחות העולים מן השליש האחרון של המאה ה-18 גם בשינוי שחל באופיו של היישוב הישן. לא עוד קבוצת למדנית אליטיסטית בעיקרה אלא, בהדרגה, ייצוג של כל שכבות החברה היהודית. לצד רבנים ולמדנים, המבקשים לסיים את חייהם בארץ הקודש, הגיעו משפחות צעירות שחיפשו אפשרות קיום בארץ-ישראל. המבנה הדמוגרפי המגוון הזה הצמיח גרעין גדול של משפחות ותיקות, רב-דוריות, שחיו בארץ לאורך כל המאה התשע-עשרה והלאה. המשפחות הוותיקות הללו נכחו בכל שכבות האוכלוסיה. הן נמצאו בשכבת ההנהגה הלמדנית וגם בין בעלי המלאכה ומבקשי העבודה. חלקן של המשפחות הותיקות, הרב-דוריות, בולט בקרב חברי אגודות שונות שקמו בצפת ברוח הפרודוקטיביזציה.

בהשוואה לקהילות המוצא שלה הייתה החברה האשכנזית בצפת בגיל גבוה, בעלת שיעור פריון נמוך, בין השאר בגלל תברואה לקויה ונישואי בוסר, ושיעור גבוה של משפחות ללא ילדים. תמונה זו מתקבלת, בין השאר, משום שבהגירה לצפת, אף שהייתה בעלת אופי משפחתי, חלק נכבד מן המשפחות המהגרות היו כאלה שילדיהן כבר בגרו.[12] עם זאת הדימוי של צפת כחברה של קשישים שבאו למות

---

[10] התמונה בטבריה אינה שונה במהותה. רק שנים מן המתפקדים הגיעו לארץ עם ראשוני העולים החסידים. ארבעה נוספים נולדו בארץ בראשית המאה ה-19 ולכן יתכן שהם צאצאי ראשוני העולים.

[11] על נספי הרעש מקהילת הפרושים ראו: יצחק ריבקינד, 'הרוגי צפת ברעש תקצ"ז', ספר השנה של ארץ-ישראל, ב-ג, תרפ"ד-תרפ"ה, עמ' 100-109.

[12] קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 166-167. התפלגות הגילים לא השתנתה משמעותית בשנים הנכללות בתקופת המחקר.

בארץ הקודש אינו עומד במבחן הנתונים. גם אם מדובר בחברה בעלת מגמת הזדקנות עדיין קבוצת הגיל הגדולה בתוכה היו גילאי 14-44, המוגדרים כבעלי כושר עבודה ופריון.[13]

בדיקה של התעסוקה בקהילה האשכנזית בצפת מערערת גם היא את הדימוי של חברת לומדים או בטלנים, המתקיימים רק על כספי החלוקה. בדיקה של מפקדי הקצה של מונטיפיורי דהיינו, המפקד הראשון (1839) והמפקד האחרון (1875) של האשכנזים, העלתה ממצאים מעניינים: במפקד הראשון צוין משלח יד או עיסוק מפרנס כלשהו ליד 69 מתוך 201 ראשי בתי אב כלומר, כ-30%. במפקד האחרון נפקדו 1,077 ראשי בתי אב מתוכם צוין משלח יד אצל 479 כלומר, כ-45%. אולם, כדי שהנתונים ישקפו טוב יותר את המציאות ראוי להתחשב בעובדה שמדובר בקהילה מבוגרת יחסית.[14] אם נפחית מן המספר הכולל של הגברים את אלה שגילם מעל 60, גיל מתקדם באותם ימים, הרי שנקבל נתון מפתיע שמבין כלל ראשי בתי אב בגיל עבודה 90% הם בעלי עיסוקים לצורכי פרנסה. אין בנתונים אלה כדי לטעון שמדובר בחברה שאנשיה מתקיימים מעבודה. מן הסתם כספי החלוקה היו מרכיב חשוב בתקציב של רבות מן המשפחות, וסביר להניח שההכנסות מן העיסוקים המוזכרים לצד שמות האנשים לא בהכרח הספיקו לפרנסת המשפחה, אבל הם מצביעים על כך שהנורמה הייתה למצוא מקור הכנסה בעבודה.

[13] גם קרלינסקי במחקרו התייחס אל המספר הבלתי מבוטל של צעירים בקבוצת גיל זו, שעלו עם משפחותיהם, לעיתים משפחה רב-דורית. הוא הזכיר את הצורך בבדיקה שמית מדוקדקת, אותה לא ביצע (קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 171, הערה 30).

[14] שם, עמ' 171. בספירת ראשי בתי אב מעל גיל 60 נמנו 554 גברים.

פרק רביעי - המבנה האירגוני

המבנה האירגוני של הקהילה היהודית בצפת, בדומה לזה של שאר הקהילות היהודיות המסורתיות בארץ ובעולם, היה בעל מבנה כפול: הנהגה ומוסדות פורמלים ולצידם מערך סעד ורווחה בלתי פורמלי. את כוחם שאבו המוסדות הקהילתיים והעומדים בראשם בדרך כלל משני מקורות סמכות:

מקור פנימי – מסורת מושרשת של ארגון חיי קהילה יהודיים, בדומה לקהילות האם שלהם, שינקה גם ממורשת היסטורית וגם נהנתה מגיבוי הלכתי. זו הייתה הלגיטימציה למוסדות הקהילה גם בארץ כגון: רב הקהילה, בתי הדין והכוללים, שהיו הגרסה הארץ-ישראלית למבנה הקהילתי המסורתי .

מקור חיצוני – האצלת הסמכויות של השלטון העות'מאני המרכזי על מוסדות הקהילה והעומדים בראשה.

יחידת הבסיס של המבנה הארגוני היה ה'כולל'.[1] מדובר בארגון חברתי-כלכלי, שההשתייכות אליו הייתה לכאורה וולונטרית אך מציאות החיים בארץ-ישראל לא הותירה בידי רוב מכריע של הציבור אפשרות להתנתק ממסגרת זו. מערכת התמיכה הכלכלית ביישוב הישן, על כל גווניה, ראתה בכולל את צינור ההזנה הבלעדי כמעט, והפכה את ההתנתקות ממנו לאפשרות העומדת למתי מעט בלבד. התוצאה הייתה תלות רבה ביותר של היחיד בקהילה. דרך הכולל הוזרמו כספי התמיכה, המכונים 'חלוקה'. כספים אלה נאספו על-ידי פטרוני היישוב: רבנים ואדמו"רים שנשאו בתפקיד 'נשיא ארץ-ישראל',[2] ארגונים ובראשם הפקוא"מ ונדבנים כמונטיפיורי ובית רוטשילד.

חברת היישוב הישן הייתה מאורגנת באשכול של כוללים, שההתמיינות שלהם הייתה על בסיס עדתי (ספרדים ואשכנזים), או אידיאולוגי (חסידים ופרושים), או גיאוגרפי (אוסטריה, הונגריה, גליציה, רוסיה, ורשה). מערך הכוללים היה מאוד דינמי והוא ידע התפצלויות ומיזוגים רבים. בצפת בלט ההבדל בין הספרדים לאשכנזים. בעוד שהספרדים בצפת היו מאוחדים בכולל אחד לאורך כל התקופה, התפצלו האשכנזים ליותר ויותר כוללים על בסיס הזיקה לאזור המוצא. אפשר שיש כאן הד למבנה המבוזר המאפיין את הקהילות האשכנזיות בגולה ולעומתו המסורת של הנהגה ריכוזית בקהילות ישראל במזרח, שהשפיע על מבנה הקהילה הספרדית בעיר.[3]

---

[1] מחקרים רבים עוסקים במבנה הארגוני של הכוללים ובחלוקה. תאור בהיר וממצה של המבנה האירגוני ומסכת התפלגויות והאיחודים ראו: אסף, הציץ ונפגע, עמ' 229-233. ראו גם: אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 110-139; ברטל, היישוב הישן, עמ' 49-62; גת, היישוב היהודי, עמ' 93-125.

[2] 'נשיאי ארץ-ישראל' היו רבנים או אדמו"רים רבי השפעה שישבו במזרח אירופה, וקיבלו על עצמם לשמש פטרונים של הכוללים. בתוקף תפקידם זה היו מעורבים בכל הנעשה בכולל, בתוך כך בחירת הממונים בכוללים או אישורם, ושימשו כתובת לבני הקהילה בארץ אשר פנו אליהם בכל עת של מחלוקת ואי הסכמה, או תחושת קיפוח. חלק מן הכספים שנאספו לתמיכה ביישוב בארץ הגיעו לידיהם ומשם הועברו לארץ.

[3] תאור מאפייני עולם התרבות האשכנזי לעומת הספרדי ראו: דוד אסף, 'עולם התורה בפולין', פולין- פרקים בתולדות יהודי מזרח-אירופה ותרבותם, יחידה 5-6, תל-אביב 1990, עמ' 9.

תופעת ההתארגנות של מהגרים על בסיס מקום מוצאם מאפיינת מהגרים באשר הם, יהודים ולא יהודים. הרצון לחפש את קירבתם של הדומים, בעלי הרקע התרבותי המשותף גובר כאשר יש שוני בין הקבוצות. אולם במקרה של הקהילה האשכנזית בצפת, אין מדובר ברקע תרבותי שונה שכן, החל משנות הארבעים של המאה התשע-עשרה היו אנשיה ברובם המכריע חסידים ממזרח-אירופה. ההתפצלות קשורה במידה רבה בניסיון להגדיל תמיכה כלכלית על-ידי מיקוד הקשר בין קהילות המוצא לבין יוצאיהן היושבים בארץ-ישראל.[4]

בראש הכוללים עמדו 'ממונים', מהם רבנים ומהם פרנסי ציבור. אצל האשכנזים הייתה ל'נשיאי ארץ-ישראל' והרבנים בחו"ל השפעה מכרעת על איוש התפקיד הזה. בין הממונים לבין הרבנים והצדיקים בחו"ל התפתחה מערכת יחסי גומלין מורכבת ומידה מסוימת של תלות הדדית, שמשקפת את מערכת היחסים הסבוכה בין היישוב בארץ לבין קהילות האם. מחד גיסא, אותם אדמו"רים ורבנים שנתמנו לכהן כנשיאי ארץ-ישראל, היו מקור הסמכות לממוני הכוללים. לתפקיד ממונה התמנו אנשים מבין המקורבים לצדיקים, בעלי ייחוס משפחתי או מוניטין רבני, וכן אנשים אמידים. בידי נשיאי ארץ-ישראל היה נתון האישור הסופי למינוי, ואם סר חינו מעליהם הם הורו להדיחו. לכן תלותם של הממונים בנשיאי ישראל הייתה גדולה. הממונים, בעיקר אלה שהפכו את ההתמנות הזו לעיסוקם העיקרי והמתמשך, דאגו שיהיו בחצרות הצדיקים והרבנים אנשי שלומם, שייצגו אותם. מאידך גיסא, תפקיד נשיא ארץ-ישראל נחשב ליוקרתי, איפשר למחזיק בו השפעה על הקהילה הארץ-ישראלית ובעיקר העניק למחזיקים בו שליטה על הכספים הרבים שנאספו למען היישוב בארץ.[5] ההתמנות לתפקיד נשיא ארץ-ישראל נסמכה במידה מסוימת גם על התמיכה שקיבלו מחסידיהם בארץ-ישראל כלומר, נוצרה תלות פרדוכסלית. הדוגמה הבולטת לכך היא ניסיון ההדחה של הרב יצחק אהרן אטינגא (1827-1891), שעמד בראש כולל לבוב, על ידי ראשי כולל אוסטריה בצפת. בלחצם הוא הודיע על התפטרותו מטעמי בריאות, אם כי לבסוף הוא חזר לתפקידו.[6] על האדמו"ר מצאנז, חיים הלברשטאם (1793-1876) מסופר שכאשר הגיע אליו כתב הנשיאות, שנשלח מצפת ב-1864, **"היה זה אצלו יום חג ולכבוד המאורע ערך סעודה גדולה מיוחדת".**[7] על תקופת המאבק על הגבאות בין האחים מקוסוב ומויז'ניץ, והשפעת ממונים מקומיים על ההכרעה שהאדמו"ר מויז'ניץ יהיה ראשון לנשיאי כולל אוסטריה נכתב:

---

[4] הסדר שכזה לא התייחד ליהודים. גם בקהילות נוצריות שחיו בארץ התקיים הסדר דומה.

[5] ראו למשל הפולמוס על כספי צ'רנוביל ועל ההאשמות שהוטחו באדמו"ר בגין השימוש שעשה בכספים אלה, פרק שבעה עשר.

[6] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 246-280, וכן על פי מפתח השמות.

[7] ויסברג, רבינו מצאנז, עמ' רעא.

...ואולם הצעיר הצדיק מוויזניצי גבר באחיו, וידו על העליונה, והוא בחר לממונים ומנהלים את ר' משה חר"ג[8] אשר לא ידעו פנים אל פנים לאיש חיל ובעל תחבולות, וכביר תמצא ידו לעמוד לימינו להסב אליו את הגבאות"...[9]

לממונים בארץ היה הכוח להאדיר את שמו והשפעתו של הצדיק בארץ באמצעים שונים ביניהם בולטת בניית קלויז או בית מדרש שנשא את שמו של ה"נשיא", טיפוחו ועידוד הפעילות בו. ריבוי הקלויזים בצפת מעיד על כך וטיפוח המקום או לחילופין הזנחתו עד סגירתו היו לעיתים אינדיקציה למאבקי כוח. כך קרה למשל, בעת הניסיונות להדחה של הרב יצחק אהרן אטינגא, כאשר יריביו פעלו למכירת בית המדרש שנשא את שם אביו.[10]

כוחם הרב של הממונים נבע מן העובדה שבידם הופקד הטיפול בכספי התמיכה שהוזרמו ליישוב בארץ. הם גם היו אלה שמינו שד"רים [שליחי דרבנן], שהסתובבו בתפוצות ישראל ואספו כספים, למורת רוחם של ארגונים כפקוא"מ, שפעלו לריכוז וייעול מערך איסוף התרומות.[11]

בכולל הספרדים חולקו כספי החלוקה שהתקבלו רק לתלמידי חכמים ולמקרי סעד מובהקים, לפי קביעת הנהגת הכולל. כל שאר בני הכולל התקיימו מעבודה ונאלצו להסתפק בכספים שחולקו מדי פעם, לרגל חגים או אירועים מיוחדים. אצל האשכנזים, התחלקו כספי החלוקה לשני סוגים: כספי תמיכה קולקטיביים וכספי תמיכה פרטיים. כספי תמיכה קולקטיביים היו הכספים שנאספו עבור כלל היושבים בארץ-ישראל והם התחלקו לשני סוגים: 'דמי נפש' – כספים שחולקו לכל, באופן שוויוני, לפי מספר הנפשות במשפחה וללא קשר למצבם הכלכלי. 'דמי קדימה' –כספים שחולקו בהתאם לייחוסו, מעמדו וקשריו של המקבל. רשימת הנהנים מהם נקבעה על פי בקשות או דרישות של 'נשיאי ארץ-ישראל' ובעיקר על פי המלצותיהם של הממונים בכולל. כספי תמיכה פרטיים כונו 'מעות יחיד' – כספים שיועדו לאנשים ספציפיים, שהועברו אליהם מקרובי משפחה או מנדבנים שבחרו לתמוך בהם.

---

[8] משה צייגר חר"ג (1824-1909, להלן: חר"ג), מראשי כולל אוסטריה ואחד האנשים החזקים בהנהגה הצפתית. אודותיו ראו בהמשך העבודה.

[9] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 159.

[10] סל"י כ"י 132/13 1262*4, טיוטת מכתב ללא תאריך וללא שם נמען וחתימה. מתוך תוכנו של המכתב, שעוסק בכוונה למכור את בית המדרש הנושא את שמו של ר' מרדכי זאב אטינגא, ברור שהוא נכתב אל בניו של המנוח על ידי אפרים פישל אורבך (1799-1866), האיש שתרם את הכסף לבניית בית המדרש. לוח ההנצחה ניצב עדיין על חורבות המבנה בעיר העתיקה של צפת.

[11] השד"רים הללו המשיכו מסורת רבת שנים של שליחים מטעם הקהילות או מטעם עצמם, שסבבו ברחבי אירופה, בארצות אגן הים התיכון, במזרח התיכון ובמזרח הרחוק. עם צמיחת התפוצה היהודית בארה"ב החלו מאמצים לצרף את אמריקה לרשימת היעדים. על כך ראו: נתן אפרתי, 'יהדות אמריקה ויהודי ארץ-ישראל – קשרים בשלהי המאה הי"ט', קתדרה 55 (1990), עמ' 63-88. או לדוגמא: פנקס השד"ר נתן נטע נוטקין, שיצא בשליחות כל ערי הקודש וכלל העדות לארה"ב (סל"י כ"י B328 (90=4).

בדרך כלל השתמשו התורמים של כספי התמיכה הפרטית במנגנוני איסוף הכספים הקולקטיביים קרי, הצדיקים והרבנים או של הפקוא"מ או רשתות תמיכה אחרות, כדי להעביר את הכסף.

כאמור, מנגנוני חלוקת כספי התמיכה הניחו ביד הממונים כוח רב והגבירו את תלותם של אנשים מן השורה בהם. זה היה מקור בלתי נדלה לקונפליקטים. נקל לשער שחלוקת 'דמי קדימה' ניקזה אליה את מירב הטענות, ההאשמות ודברי הריב, שפרצו חדשות לבקרים, שכן זה המקום בו השפעתם של הממונים על גובה הקצבה הייתה גדולה ביותר. בניגוד לעיקרון האוניברסלי שהנחה את חלוקת 'דמי נפש', היה העיקרון הפרטיקולרי של 'דמי קדימה' מקור אפשרי לשרירות לב, העדפת מקורבים ושחיתות, או לחשדות שכך פני הדברים. אלה היו לרוב הנושאים שהעכירו את האווירה בקהילה וסביב חלוקת הכספים המצב היה כל כך מתוח וטעון שלא בכדי חוזרות העדויות על כך שהממונים העסיקו גברתנים שומרי סף, ששמרו בפתח בית הוועד, למקרה שיהיה צורך לערב אותם על מנת להשליט את סדר ואת פסיקות בית הדין.[12]

מעל הנהלות הכוללים עמד מי שכיהן למעשה כראש הממונים או ראש הקהילה או רב הקהילה. לא היה זה מעמד בעל תואר מוגדר ואחיד, הכרוך במינוי רשמי, ולא תמיד היה מי שמילא תפקיד זה.[13] הזוכה במעמד זה היה מי שנהנה משילוב של שליטה במוקדי כוח, של יוקרה ושל כריזמה אישית. כוחו וסמכותו של העומד בראש הקהילה נבנו לא מעט מן התמיכה שהעניקו לאיש פטרוני היישוב הפילנתרופים ובראשם הפקוא"מ, ובמידה רבה גם מונטיפיורי ורוטשילד, בכך שאליו מועבר הכספים שנשלחו לקהילה. למחזיק במעמד זה נדרשה כמובן גם תמיכתם של נשיאי ארץ-ישראל ורבנים נחשבים אחרים, אם כי לא בהכרח של כולם. בצפת, היו מי שזכו למעמד ראש הקהילה כיוון שמלכתחילה הגיעו לעיר עטורי תהילה, כמו הרב אברהם דב מאוורוץ' והיו מי שצמחו עם התפקיד, כמו במקרה של הלר.

יוסף בן שבתאי מקאליש, שתיאר במכתב ששלח לבני משפחתו את הארגון הקהילתי בצפת בשנות השלושים, הציג את הכוללים כמבנה היררכי בו העומדים מעל הממונים של הכוללים מכונים אמרכלים. הוא הדגיש את הסמכות שניתנה בידיהם מטעם השלטונות: "...**ובידיהם הרשות ביד הפחה**

---

[12] למשל, מקרה בו נתבקשו שומרי סף ערביים לסלק מתלונן והענינים התפתחו לתיגרה, סערה הקהילה ונחלקו הדיינים: איך זה שהממונים "...**יצוו וירשו לעכו"ם להכות איש ישראל, מה גם למופלג בתורה...**" (סל"י כ"י 132/9 1262*4, מכתב מחאה מיום א' באב תרל"ד).

[13] הלר, שמילא תפקיד זה, כונה לעיתים גם נשיא, פרנס, ראב"ד. הרב שמואל סלאנט, שהיה במידה מסוימת המקביל של הלר בירושלים, השתמש בתואר בגרמנית: oberrabbiner d. asch. gemeinden

לכוף את רצונם על בני עדתם..."[14] כלומר, מקור הסמכות לראש הממונים היה גם חיצוני. כיוון שמדובר באישים, שבדרך כלל כהנו גם בתפקיד אב בית הדין, נראה שבתוקף זאת נבע מעמדם הפורמלי, כפי שיובהר להלן.

לצד הכוללים פעל בית דין ששאב את סמכותו משני מקורות במקביל, פנימי וחיצוני. קיומם של בתי דין מעוגן בהלכה היהודית והם היו חלק בלתי נפרד מהארגון הקהילתי היהודי, ומתוקף זה שאבו את כוחם. במקביל, במסגרת מדיניות הענקת אוטונומיה לעדות השונות ברחבי האימפריה, האציל השלטון העות'מאני המרכזי סמכויות על מוסדות הקהילה, ובעיקר על בתי הדין שלה.

המישרה היהודית הבכירה במינהל העות'מאני היה 'החכם באשי'. החל מ-1840, היה המעמד לרשמי ולתפקיד נבחר הראשון לציון הרב אברהם חיים גאגין (1787-1848), שישב בירושלים וסמכותו חלה על כלל הקהילות היהודיות בארץ.[15] השלטונות לא התערבו באיוש התפקידים, לא של החכם באשי ולא של הרכב בתי הדין. במידה והתעוררו חילוקי דעות בין דיינים, או שמתדיינים סרבו לקבל את פסק הדין, הייתה הסוגיה מובאת לפתחו של החכם באשי ופסיקתו הייתה בעלת התוקף המחייב מבחינת השלטונות. כיוון שלתפקיד החכם באשי נתמנו רבנים ספרדים, הם בדרך כלל גילו רגישות רבה בהתערבות במעשה דין של בתי הדין האשכנזים, אלא אם כן נתבקשו להתערב.[16] במינוי הדיינים בבתי הדין האשכנזים הייתה מעורבות גבוהה של נשיאי ארץ-ישראל ואדמו"רים אחרים, בעיקר כאשר מי מהם חפץ ביקרו של מאן דהוא או כאשר הם נקראו להשליט סדר בעיתות מחלוקות וריב, וכאלה לא חסרו.[17]

הסמכות השיפוטית של בתי הדין אומנם הוגבלה לעניינים פנים-עדתיים אבל בפועל, כיוון שהנטייה הייתה להימנע מפנייה לערכאות הממלכה, וגם לשלטונות העות'מאנים, בדרך-כלל, לא היה עניין מיוחד להתערב בעניינים בין היהודים, הרי שהיושבים בדין עסקו בכל מגוון הסוגיות המשפטיות, לעיתים אפילו בדיני נפשות. כאשר התעוררה בעיה שהמעורבים בה היו יהודים וגם שאינם יהודים נדרש טיפול משולב מצד כל האחראים.

בית הדין, הרשות השופטת בקהילה, שנהנה ממעמד פורמלי, ממלכתי, זכה בדרך כלל גם ליוקרה גבוהה יותר, בהשוואה לממונים, שהיו במידה רבה הרשות המבצעת. אומנם בשני המקרים

---

[14] בית הלוי, יהודי קאליש, עמ' 322. יוסף בן שבתי מקאליש, היה מן הפרושים שהתיישבו בצפת. המכתב מ-1836, ובו תיאר את מעמדם של מרגליות ואד"ם, שיידונו בהרחבה בהמשך. על האיגרת, גלגולי תרגומה ופרסומה ראו בהרחבה אצל אסף, מוולין לצפת, עמ' 240.

[15] סיכום תמציתי על מוסד החכם באשי באמפריה העות'מאנית ראו: נתן אפרתי, העדה הספרדית בירושלים ת"ר–תרע"ז (1840-1917), עמ' 11-18.

[16] שם, עמ' 17.

[17] לדוגמא, כזה היה המקרה ב-1864, כאשר האדמו"ר מנחם מנדל מוויז'ניץ הורה לממונים בצפת שהלר הוא ראב"ד ועליהם לציית לו ראו: אמת"י IL/Sa/I/10/a. מכתב מיום ב' באב (?) תרכ"ד. פורסם גם ב'אז נדברו' – ירחון ויז'ניץ תשמ"ז, עמ' 50.

התקיימה תלות בקהילות האם, אך כוחם של הדיינים נבע גם מן השלטון המרכזי וזה נתן להם מידה מסוימת של חופש מן הצורך לרצות את הרבנים בחו"ל. בין שתי הרשויות התקיים לא פעם מתח רב והתפתחו מאבקי כוח. כאשר ראש הממונים שימש גם אב בית הדין, כמו במקרה של הלר, הוא חלש למעשה על שתי הרשויות, עם כל הבעייתיות שאי הפרדת רשויות עלולה להביא.

כל אותה העת חיו בקהילה גם אישים שסירבו לקבל תפקידים רשמיים אך הגיעו לארץ, בדרך כלל בגיל מבוגר, עם מוניטין ויוקרה וככאלה נהנו מכוח ומסמכות בלתי פורמלים. בתוקף מעמדם הרבני או ייחוסם, ובהתאם לנסיבות, עלו אליהם לרגל גם נושאי תפקידים רשמיים וגם כלל הציבור. הם היו עוד גורם מתווך בין המתיישב ה"פשוט" לבין פטרוני היישוב, ניקזו אליהם תסכולים וכעסים, היו לעיתים גורם מפשר ולעיתים בחרו צד במחלוקת בין יריבים.

לתוך סבך הסמכויות והכפיפויות של העומדים בראש הציבור נכנסו גם נציגי המעצמות הזרות, הקונסולים והסוכנים הקונסולרים. בתוקף אמנת הקפיטולציות הם היו גורם משמעותי בחיי הנתינים הזרים, וכאלה היו רוב היהודים האשכנזים בארץ. הם היו מוקד כוח ושליטה בחיי הפרט גם משום מעורבותם בהעברת כספי החלוקה וגם משום ההזדקקות להם כשנתגלע קונפליקט בין חוקי הארץ לבין הזכויות האקס-טריטוריאליות של התושב כנתין זר. לעיתים שאבו הממונים בכוללים את כוחם גם מן הגיבוי שקיבלו מן הקונסולים. קשר טוב עם הקונסולים והסוכנים הקונסולרים העניק עוצמה רבה למחזיק בו, ומנהיגי הציבור לא היססו להשתמש בסמכותם של הקונסולים ועירבו אותם, לטוב ולרע, בפרשיות שונות. משרת סוכן קונסולרי, כשהתפנתה, הייתה לעיתים מוקד למאבקים, בשל הסמכויות וזכויות היתר שניתנו למחזיקים בה.

חלק נוסף של הממסד הקהילתי היו נציגי הקהילה במוסדות השלטון המרכזי, העיריה ומועצת המחוז. הם היו המוציאים ומביאים בין השלטונות לבין הקהילה, ועל כך כבר הורחב בפרק הראשון.

לסיכום, נכון יהיה לקבוע שהנהגת היישוב הממוסדת הייתה למעשה ארגון שבכוחו היה להכתיב כמעט את כל אורחות החיים, וההתערבות בחיי הפרט חרגה הרבה מעבר למה שיכול להשתמע משליטה במקורות הפרנסה. הלגיטמציה לכך ניזונה מתוך המסורת הקהילתית יהודית וגם מן האוטונומיה לעדות השונות שנהגה ברחבי האמפריה העות'מאנית. בעלי האינטרסים הרבים, שהיו מעורבים בחיי הפרט והכלל ב"ערי הקודש", יצרו מצב כאוטי של ערוב סמכויות ונאמנויות וכן היררכיות כפולות, שמנהיגים מקומיים נאלצו לתמרן ביניהם.

פרק חמישי - גלגולי הכוללים של החסידים

כאמור, היישוב הישן בארץ היה מאורגן ביחידות בסיס - כוללים. הקהילה הספרדית הייתה מאורגנת בכולל אחד בו הסתופפו למעשה כל ה'לא אשכנזים', להוציא את ירושלים, שם בשנות הארבעים פרשו 'המערביים' - יוצאי צפון אפריקה, והקימו כולל נפרד. לעומת זאת לקהילה האשכנזית ביישוב הישן היסטוריה מפותלת של התפצלויות ואיחודים. המקורות ההיסטוריים אינם מצביעים תמיד בדיוק על המועדים בהם התחוללו השינויים ולכן חלק מתאריכי ייסוד הכוללים שלהלן משוערים.

בשליש האחרון של המאה ה-18 הקהילה החסידית ואנשיה השתקעו בעיקר בגליל, נחלקו בין טבריה לצפת, והתארגנו בכולל אחד. שלושים שנים מאוחר יותר, עם הצטרפותם של תלמידי הגר"א לפסיפס ההתיישבות היהודית בארץ, התארגנו בה שני כוללים גדולים, לחסידים ולפרושים.[1] כולל הפרושים התפצל בין ערי הגליל לירושלים בעוד כולל החסידים התרכז בעיקר בגליל. אצל הפרושים נתגלעו עד מהרה מאבקי שליטה בין רבי ישראל משקלוב (בערך 1770-1839), שישב בצפת, לבין הנהגת הפרושים בירושלים, שנפתרו למעשה רק בסוף שנות השלושים, כאשר רובם המכריע של הפרושים עזב את הגליל ועבר לירושלים,[2] וגם בה עתיד הכולל לעבור פיצולים רבים.[3]

תולדות המבנה הארגוני של הכוללים החסידיים עתירי שינויים והם התרחשו בשני מסלולים:

1. איחוד מול פיצול - מעבר מכולל אחד מאוחד, כולל חסידים, אל פיצול לכוללים רבים, על בסיס זיקה טריטוריאלית.

2. ריכוז מול ביזור - מעבר מכולל מרכזי אחד, האחראי על כל 'סניפיו' בערים האחרות, אל מעמד עצמאי של כל כולל בערי הקודש השונות.

כאמור, הראשית הייתה בכולל חסידים אחד שאיחד תחתיו בעיקר את עולי שיירת החסידים של 1777, וגלי העולים שבאו אחר-כך, והונהג בידי ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק. רוב העולים היו מאזור רוסיה הלבנה, המכונה גם רייסין, ולכן כונו 'חסידי רייסין'. לימים גדל בארץ מספרם של חסידים שהגיעו מאזורים דרומיים יותר, בעיקר וולין. ביניהם קבוצה של אישים בעלי מעמד והשפעה,[4] שעלו ב-1795 ופעלו להקמת כולל נפרד. זה עלה בידם וב-1796 חל הפיצול הראשון והוקם

---

[1] ראוי לציין כי עם הזמן ההבחנה הגורפת בין כוללים חסידיים לכוללים פרושיים כבר לא הייתה מדויקת. לעיתים שולבו בכולל מזרם אחד אנשים מן הזרם האחר ואף היו כוללים שמלכתחילה הוקמו ככוללים משולבים כגון כולל ורשה וכולל הונגריה.

[2] דיון מפורט בעניין ראו מורגנשטרן, השיבה, 202-210.

[3] ראו טבלה ג' בהמשך.

[4] ר' יעקב שמשון משיפיטובקה (?–1801) תלמיד המגיד ממזריץ', ר' זאב וולף מצ'רני-אוסטראה (?–1823), תלמיד המגיד שהתיישב בטבריה ב-1798; יששכר דב מזלוצ'וב (1740 לערך–1795). (שטימן-כץ, עלית חסידים, עמ' 29-30).

כולל וולין.[5] כולל זה קלט בסופו של דבר את רובם המכריע של החסידים בארץ-ישראל, כאלה שהגיעו מאזורים שונים במזרח אירופה, והיה לכולל הגדול והמרכזי. בטבריה הוא נקרא 'כולל וולין', על מנת להבדילו מ'כולל רוסיה' או בשמו האחר 'כולל רייסין', ששמר על מסגרת נפרדת עד ראשית שנות השישים של המאה ה-19.[6] לימים, כשקהילת החסידים בירושלים תגדל 'כולל וולין' יהיה שמו גם שם. בצפת הוא כונה 'כולל חסידים' או לחילופין 'כולל אשכנזים', כל עוד לא התחוללו ההתפצלויות שיתוארו להלן.[7]

הפיצול הבא התחולל כאשר ב-1822 פרשו חסידי חב"ד מן הכולל, עברו ברובם להתגורר בחברון והקימו שם את כולל חב"ד הנפרד, למורת רוחם של ממוני כולל חסידים.[8]

בסוף שנות העשרים גברו הלחצים לביזור המבנה הארגוני של הכולל. בראש כולל חסידים, שרובם המכריע ישב בצפת ובטבריה, עמדה הנהגה שהורכבה מאנשי שתי הערים (כאמור, לכולל רייסין בטבריה הייתה הנהגה נפרדת). הפקוא"מ למשל שלחו את מכתביהם ל'כולל חסידים צפו"ט' [צפת וטבריה], הכסף הגיע אל ההנהגה המשותפת וחלוקתו נערכה במשותף. כיוון שבצפת הייתה הקהילה הגדולה יותר ראש הממונים היה איש צפת. המגמה של הממונים בטבריה להשגת עצמאות בניהול ענייני הקהילה שלהם, גם מתוך תקווה שניתן יהיה להגדיל תרומות במסגרת נפרדת, התחזקה לנוכח מחלוקות וחיכוכים בהנהגה הצפתית.[9] הממונים של כולל וולין בטבריה השתמשו במציאות המסוכסכת בצפת כתואנה והפעילו לחצים רבים על הפקוא"מ לאפשר להם להיפרד מצפת. תחילה נתקלו בהתנגדות נחרצת[10] אולם, בסופו של דבר, כפי שקרה לא אחת גם בעניינים אחרים, נכנעו הפקוא"מ לתביעות מן השטח ולמעשה, החל מן המחצית השניה של שנת 1831 תיפקד כולל וולין בטבריה תחת הנהגה משלו, בנפרד מכולל חסידים שבצפת.

---

[5] אודות ההיפרדות של כולל וולין מכולל החסידים רייסין ראו: מינצברג, ישוב ישראל, עמ' ס-סג. סיכום כללי אצל אסף, הציץ ונפגע, עמ' 231-232.

[6] 'כולל רוסיה/רייסין' בטבריה היה כולל קטן, כ-25 משפחות, ששמר על מסגרת נפרדת, כפי שניתן ללמוד ממפקדי מונטיפיורי בטבריה (1839, 1849, 1855) ומן ההתכתבות הנפרדת שלו עם הפקוא"מ (ראו באינדקס של כרכי איגרות הפקוא"מ). בשנות השישים פסקה המסגרת הזו מלהתקיים וכנראה שאנשיה השתלבו בכוללים החסידיים האחרים או בכולל רייסין הפרושי שקם בירושלים.

[7] כך כינו עצמם הכותבים בשלושת מפקדי מונטיפיורי הראשונים. השם 'כולל אשכנזים' בצפת התאפשר מפני שהקהילה האשכנזית בה הייתה כמעט על טהרת החסידים. להלן ישמש השם 'כולל חסידים' כאשר מדובר בכולל המאחד את רוב החסידים והשמות 'כולל וולין', 'כולל אוסטריה', 'כולל ורשה' וכדומה ישמשו כאשר הפיצול התקיים.

[8] תחילה התרכזו כל אנשי חב"ד בחברון. רק בשנות השישים של המאה ה-19 החלה להתגבש קהילה חב"דית גם בירושלים. קבוצה קטנה של חסידי חב"ד הייתה גם בצפת. ראו: שלום דובער לוין, תולדות חב"ד בארץ הקודש, ברוקלין תשמ"ח, עמ' לט-מה.

[9] על מאבקי השליטה בין מרגליות לבין עמרם חסידא ראו פרק שמיני.

[10] הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, אל ממוני כולל וולין בטבריה, ח' בחשון תקפ"ט, עמ' 52-53; שם, ה' באב תקפ"ט, עמ' 129-131; שם, כרך 4, כ"ב בסיון תקצ"א, עמ' 110-111.

בעקבות אירועי שנות השלושים בגליל, עברו גם חסידים רבים להתגורר בירושלים והקהילה החסידית בה הלכה והתחזקה.[11] תחילה היה כולל וולין שבירושלים 'סניף' של צפת, ואף קיבל את חלוקתו דרך צפת.[12] גם במקרה ירושלים הלחצים לקבלת מעמד עצמאי לובו עקב סכסוכים קשים בהנהגת כולל חסידים. משבר מנהיגותי גרם שתהליך הביזור יהיה הדרגתי והוא הושלם רק בראשית שנות החמישים עם הפיכת כולל וולין בירושלים לכולל בעל הנהגה נפרדת וניהול כספי נפרד.[13]

הקבוצה הבאה שפרשה מכולל חסידים הייתה קבוצת חסידים שמוצאם מאזור ורשה. הללו הסתפחו אל 'כולל ורשה' אותו הקימו יוצאי פולין שפרשו מכולל הפרושים בשנת 1848.[14] מרכז הכולל היה בירושלים וסניפים שלו קמו גם בצפת ובטבריה, בתחילה עם מספר קטן של כ-20 משפחות שהלך וגדל.[15]

מגמת הפיצול המשיכה להתחזק והגיעה לאחד משיאיה עם פרישתם של אנשים שמוצאם מאזורים שבשליטת אוסטריה. אומנם הזהות המובחנת של קבוצה זו הייתה לעובדה עוד בשנות השלושים, בתקופת המחלוקת בהנהגת צפת בין ר' גרשון מרגליות לבין ר' אברהם דב מאוורוץ',[16] אך רק ב-1851[17] הוקם כולל נפרד של אוסטריה. ההתארגנות הזו התרחשה בכל ארבע ערי הקודש וגם בה חברו חסידים ופרושים, בעלי מוצא גיאוגרפי משותף. בהקמת הכולל שיתפו פעולה חסידים ומתנגדים, האדמו"ר חיים מקוסוב (1795-1854) והרב מרדכי זאב אטינגא מלבוב (1804-1863), שלא היה חסיד. לאחר מותו של ר' חיים מקוסוב ובעקבותיו הפיצול בחצר בין בניו התפצל גם כולל אוסטריה לשלושה כוללים: כולל קוסוב, בהנהגת ר' יעקב שמשון מקוסוב (1814-1880), כולל ויז'ניץ, בהנהגת ר' מנחם מנדל מויז'ניץ (1830-1884) וכולל לבוב, שלאחר מות הרב אטינגא עמד בראשו בנו, ר' יצחק אהרן אטינגא.

---

[11] תגבורת משמעותית הייתה המעבר של משפחת ב"ק מצפת לירושלים, שהעבירה לשם את פעילותה בתחום הדפוס, ובניה היו לכח מנהיגותי חשוב בכולל ובציבוריות הירושלמית בכלל.

[12] לונץ, החלוקה, עמ' קמא.

[13] על הסיבות והנסיבות של המהלכים הללו ראו דיון נרחב בפרק תשיעי.

[14] על הקמת כולל ורשה: מורגנשטרן, השיבה, עמ' 348-352; מינצברג, יישוב ישראל, עמ' סג; גת, היישוב היהודי, עמ' 119.

[15] על נסיבות הצטרפות משפחות מצפת ומטבריה לכולל החדש ראו דיון בפרק תשיעי.

[16] על המחלוקת בהמשך. מידע על הבידול, אם כי לא עד כדי היפרדות ממוסדת, מתייחס לתקופה הרבה יותר מוקדמת. יש המצביעים על כך שעצם הקמת כולל וולין כללה בתוכו קבוצה מובחנת של יוצאי אזורי השליטה של אוסטריה, בהנהגת ר' זאב וולף מצ'רני-אוסטראה (ישראל שיינר, 'קול קורא', כרם החסידות ג, שבט תשמ"ו, עמ' רלה). גם בכמה איגרות ששלחו נציגי הקבוצה של יוצאי אוסטריה למונטיפיורי בהלינם על מרגליות, הממונה בכולל המייצג אותם, יש עדות לזה. ברור מקיף של כל ההתכתבות בעניין זה ראו אצל אסף, מוולין לצפת, עמ' 274-275. דיון על המחלוקת בין שני האישים ראו בפרק השמיני.

[17] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 269-270; רבינוביץ', איגרות רוז'ין, ב, עמ' קנט-קסה. גם לונץ ציין שנה זו אך נקב גם ב-1853 כשנת ייסוד הכולל (לונץ, חלוקה, עמ' ס-סא).

היריבות שהתפתחה בין בניו של ר' חיים מקוסוב, הניבה ימים של פעילות נפרדת ותקופות של איחודים.[18]

בשנת פטירתו של ר' מרדכי זאב מאטינגא, שנת 1863, פרשו מכולל אוסטריה יוצאי הונגריה והקימו כולל נפרד, המכונה כולל אונגרין.[19] בדומה לכולל ורשה היה גם הוא ארגון משותף לחסידים ולפרושים ומרכזו בירושלים. עד מהרה היה למקור לסכסוכים בדבר אופן חלוקת הכספים בין שני הגופים.

בשנות השבעים גברה מגמת ההתפצלות. בשנת 1874 פרשה חסידות קארלין מכולל וולין והקימה כולל נפרד שבסיסו היה בטבריה.[20] בסביבות 1875 פרשו מכולל אוסטריה והוקמו כולל מולדובה וכולל וולכיה.[21] בסביבות 1883 הם שבו לפעול ככולל אחד שנתכנה 'כולל רומניה, מולדובה וולאכיה'.[22] להלן אופן ההתפלגות לכוללים בארבע ערי הקודש, כפי שהוא משתקף בחמשת מפקדי מונטיפיורי. המפקדים משקפים את המצב בנקודות הזמן בהם נערכו ואת המגמות, אם כי לא את מלוא התמונה:

טבלה ג' – חלוקה לכוללים לפי מפקדי מונטיפיורי

מפקד 1839

צפת	טבריה	ירושלים	חברון
אשכנזים חסידים	אשכנזים ואלינר	אשכנזים חסידים	
	אשכנזים רוסיה (רייסין)		
אשכנזים פרושים		פרושים	
		אונגרין-הולנד-דייטש'	
			חב"ד
ספרדים	ספרדים	ספרדים	ספרדים

[18] למשל, ב-1860 פעל כולל ויז'ניץ בנפרד (פנקס 'מעות יחיד' של כולל ויז'ניץ משנת 1860. פורסם בויז'ניץ 49, תשרי תשס"ח, עמ' 51-62). לעומת זאת, במפקד מונטיפיורי 1866 הגיש כולל אוסטריה מפקד מאוחד. כן עשו במפקד 1875 וברשימת ההנהגה מצויין ליד כל שם איזה כולל הוא מייצג.

[19] שושנה הלוי, 'כיצד ומתי נוסדו כולל אונגארן ("שומרי החומות") ושכונת בתי "בתי האונגרים"', אלי שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים תשמ"א, עמ' 229-234. לפי לונץ, החלוקה, עמ' סא, כולל הונגריה נוסד ב-1858.

[20] על נסיבות הפרישה והניסיונות לעכב בעדה ראו: אברהם אביש שור, 'ייסוד "כולל קארלין" בירושלים ובטבריה בשנת תרל"ד', קובץ בית אהרן וישראל, אב – אלול תשס"ח, עמ' קנט-קע.

[21] במפקד מונטיפיורי 1875 הגישו כוללי וולין, וולכיה ומולדובה מפקד משותף. על פי תפארת ישראל – קובץ לתורה ולחסידות, סב (תשרי תש"ע), עמ' 49, כוללים אלה הוקמו רק ב-1877 אך הנתונים במפקד מקדימים את שנת ההקמה.

[22] ראו חותמת במכתב שנשלח לפקוא"מ באייר תרמ"ג, SCUA, OTM: hs.Ros.PA 27:2

מפקד 1849

צפת	טבריה	ירושלים	חברון
אשכנזים[23]	אשכנזים וולין	וולין	
	רוסיה (רייסין)		
פרושים		פרושים	
		דייטשלאנד	
			חב"ד
ספרדים	ספרדים	ספרדים	ספרדים
		מערבים	

מפקד 1855

צפת	טבריה	ירושלים	חברון
אשכנזים ו/או וולין ואוסטריה[24]	וולין	וולין	
ורשה[25]	ורשה	ורשה	
	רייסין	הו"ד[26]	
			חב"ד
		פרושים	
ספרדים	ספרדים	ספרדים	ספרדים
		מערביים	

מפקד 1866

צפת	טבריה	ירושלים	חברון
וולין	וולין	רייסין	
אוסטריה	אוסטריה	אוסטריה	
		פרושים[27]	
		ורשה	
		הו"ד	
		חב"ד	חב"ד
ספרדים	ספרדים	ספרדים	ספרדים
		מערביים	

[23] הוגשו 2 מפקדים. בנוסח אחד נרשמו 9 משפחות הפרושים בנפרד ובנוסח השני הם שולבו בין שמות החסידים. על נסיבות ההגשה הכפולה בפרק התשיעי.

[24] השם שנרשם בכותרות הדפים משתנה תדיר ובאקראי. רשימת בתי האב מאוחדת אולם בדף נפרד ובו רשימת בעלי התפקידים בהנהגת הכוללים, מצויין לגבי כל ממונה או דיין לאיזה כולל הוא משתייך.

[25] הרשימה משותפת לצפת ולטבריה והוכנה על-ידי אנשי כולל ורשה בירושלים. השמות מופיעים גם ברשימה הכללית.

[26] הולנד ודייטשלאנד.

[27] התפצלו לכוללים: הורדאנא, וילנה – זאמוט, מינסק, סובלאק, אונגרן.

מפקד 1875

צפת	טבריה	ירושלים	חברון
וולין-מולדובה-וולאכיה	וולין	וולין	
אוסטריה	אוסטריה	אוסטריה	
ורשה		ורשה	
ספרדים	ספרדים	ספרדים[28]	ספרדים
		גורגיסתאן	
	קרלין	קרלין	
		חב"ד	אשכנזים (חב"ד)
		הו"ד	
		פרושים[29]	

הפיצול המואץ היווה שינוי. אם עד אז התאחדו האשכנזים סביב מוצא משותף המשתרע על אזורים גיאוגרפיים נרחבים יחסית הרי שמאז החלה התפרקות לכוללים קטנים, על בסיס זיקה לערים מסוימות וסביבתן המיידית. המגמה הזו החלה בירושלים, אצל הפרושים, והתפשטה גם אל החסידים. בסוף שנות השבעים היה בצפת כבר כולל רומניה וממנו פרשו בני בוקרשט והקימו כולל נפרד.[30] במהלך שנות השמונים היה זה בעיקר כולל אוסטריה שהתפרק וממפקד שנערך בצפת בעשור הראשון של המאה העשרים למדים על קיומם של כוללים נוספים על אלה שהוזכרו לעיל: בסרביה, בוקובינה,[31] ז'יטומיר, למברג, דרוהביץ', מרמורוש.[32]

לסיכום, מגמת הביזור אצל הכוללים החסידיים גברה ובמהלך המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה הושלמה. לא עוד הנהגת כולל במרכז מסוים וסניפים הכפופים לו אלא כוללים עצמאים שכפיפותם היא אל הרבנים והצדיקים היושבים במזרח אירופה, המשמשים פטרוניהם. מגמת הפיצול הייתה לאורך כל הדרך אך התעצמה במחצית השניה של המאה התשע-עשרה. ממבנה ארגוני של שני כוללים אשכנזים עיקריים גדולים לכוללים קטנים רבים.

---

[28] כולל גם מערביים.

[29] מחולקים לכוללים רבים: אשכנזים פרושים, פרושים רייסין, הורדאנא, וילנה, זאמוט-קורלנד, מינסק, סובלאק.

[30] רוקח, מצב צפת, עמ' 3-4.

[31] אב"ה, אוסף גייגר. הכולל הוקם בסביבות 1888, כפי שעולה מדו"ח שהוכן על ידי הממונים שלו ב-1947.

[32] אב"ה, אוסף ברש"ד, מפקד האשכנזים בצפת, על פי כוללים, 1912.

חלק שני – בראשית

פרק שישי - בית אבא

הבא לספר את סיפור חייו של הלר נאלץ להתמודד עם הבעיה שהפרק המזרח אירופי בחייו עלום במידה רבה. בניית תמונה של המשפחה, מקום מוצאה וקורותיה לפני העלייה לארץ-ישראל, נשענת על ליקוט מידע חלקי ולעיתים אפיזודי ובלתי מאושש.[1]

שורשיו של אילן היוחסין המשפחתי טופלו בהרחבה על-ידי נינו של הלר, ר' אברהם זיידה הלר, בספרו.[2] עיקר עניינו התמקד בשושלת היחוס של משפחתו אל משפחת רבי יום-טוב ליפמן הלוי הלר, שנודע כ'בעל התוספות יום טוב' (1579-1654). נראה שהקשר היה דרך נשות המשפחה ולכן הם אינם נמנים על הלויים.[3] בספרו מדובר גם בהתייחסות המשפחה אל ר' שלמה לוריא (המהרש"ל, 1510-1573), ר' יהודה ליוואי בן בצלאל (המהר"ל מפראג 1512-1609) ור' נפתלי כ"ץ (1660-1719). אלא שהמחבר הסתפק באמירות כלליות ולא ירד לפרטי השתלשלות היחס, ולכן קשרי המשפחה נותרו סתומים במידה רבה. בעיקר מועט המידע על הדורות הקרובים אל הלר, הוריו וסביו, אלה שיכולים היו להאיר לנו את מצע גידולו של הלר בהיותם המשפיעים הישירים על עיצוב דמותו.

ראש המשפחה המוכר, והוא גם מן העולים לארץ, הינו הסב אברהם פרץ. שנת לידתו אינה ידועה והוא נפטר בין השנים 1823-1828. המידע הישיר אודותיו זעום למדי. מן המקורות עולה שהיה בעל מוניטין מסוים בדורו ובעל ייחוס אבות. בלא מעט מקרים בהם מדברים בשמואל הלר נכדו מדלגים על האב ישראל ומציינים את ייחוסו של שמואל כ"**בן בנו של הצדיק הקדוש מו"ה אברהם פרץ**".[4] צבי הירש לעהרן (1784-1853), ראש הפקוא"מ, דיווח ב-1828 על מכתב שקיבל מאביו של שמואל הלר, ישראל, ששהה באותה עת בפריז, וכך הוא התייחס אליו: "**...אותו איני מכיר אבל אם הוא בנו של אותו צדיק הרב מו"ה אברהם פרץ זצ"ל אזי הוא עכ"פ [על כל פנים] בר אבהן...**"[5]

---

[1] הניסיונות לאתר את המשפחה ברשימות גניאלוגיות הקיימות היום בפולין לא העלו עד כה דבר. הנתונים הדמוגרפים עליו ועל משפחתו מתבססים בעיקר על חמשת מפקדי מונטיפיורי, שנערכו בארץ. כמו כן נסמכים על מסורות משפחתיות ועל איזכורים שונים בכתבים של בני התקופה.

[2] הלר, הרב, עמ' 11-26. כן פזור מידע בכל שאר חלקי הספר. א"ז הלר סיכם למעשה את מרבית המידע הגניאלוגי בספרות ובמסורות המשפחתיות. הפירסומים המאוחרים לספרו ניזונים במידה רבה ממנו.

[3] על השתלשלות ההתיחסות למשפחת הלר ראו פירוט בהמשך.

[4] למשל, האדמו"ר מקומארנו, יצחק יהודה ספרין, הפונה אל שמואל הלר בהתכתבויותיהם הרבות בזו הלשון. ראו: פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא, עמ' קל.

[5] איגרת לגבאי ארץ-ישראל בפריז מיום ו' בטבת תקפ"ח (ריבלין, איגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 44).

במקורות המדברים באברהם פרץ אין כל איזכור לחיבור הלכתי פרי עטו וגם לא לתפקיד רבני או ציבורי אותו מילא במקום יישוב כלשהו. האיש מוזכר כאחד מחסידיו של 'החוזה מלובלין' וכמי שהרבה לשהות במחיצתו והיה אף 'בעל תוקע' בחצרו.[6] במקורות אחדים מוזכר שמו של אברהם פרץ בזיקה לעיירה זלוצ'וב (Zloczow) שבגליציה המזרחית, אך טיב הקשר שלו למקום אינו ברור. הוא חתום כ'אברהם פרץ מזלוטשוב' על מנשר[7] וגם הלר שייך את סבו לזלוצ'וב. ברשימות ימי פטירה שהוא ניהל רשם הלר את מועד פטירתה של אחות אביו **"דודתי הצדקת חנה עטיל, בת הרב ר' אברהם פרץ מזלאטשוב זלל"ה".**[8] במפקדי מונטיפיורי 1839 ו-1849, שנערכו בטבריה, צויינה זלוצ'וב כמקום הולדת של משה יהודה ליב (1810-1869), אחיו של שמואל הלר, תושב טבריה. אלה הם הפעמים היחידות בהן נקשרת זלוצ'וב למי מבני המשפחה, לבד מאברהם פרץ עצמו. במפקדי מונטיפיורי האחרים מקום לידתו של משה ליב הוא כשל אחיו שמואל, שניהם מאזור לובלין. סביר להניח שהעובדה שגם אברהם פרץ וגם נכדו משה ליב ישבו בטבריה הביאה את רושמי המפקדים המוקדמים להקיש מכינויו של הסב על מקום הולדתו של הנכד. קיימת גם מסורת משפחתית בדבר קירבה משפחתית, שאינה מחוורת דיה, בין אברהם פרץ לר' יששכר דב מזלוצ'וב.[9]

יתכן שזלוצ'וב היא עיר הולדתו של אברהם פרץ. אומנם, פעמים רבות צירוף שם מקום לשמו של אדם התקבע בעיקבות מילוי תפקיד ציבורי או רבני בקהילה, ואין בכך להצביע בהכרח על מקום הלידה, אך כיוון שלא ידועים פרטים על תפקיד כלשהו שמילא אברהם פרץ בזלוצ'וב ניתן להניח שנולד שם או התגורר שם זמן מסויים. יתכן שבקשר המשפחתי שלו לר' יששכר בער מזלוצ'וב טמון ההסבר, אולם פרטים נוספים על כך אינם ידועים.

---

[6] ר' יאשע שו"ב מבריסק כתב ששמע מרצ"מ כי "...הר' **פרץ זקינו של הרב שמואל העליר מצפת הי' פ"א [פעם אחת] בל"ג בעומר בחו"ל אצל הלובלינער והי' ממקורביו..."** (יאשע שו"ב, כתבים, עמ' קפז. המחבר, בשמו המלא יוסף אריה פרגר, התיישב לעת זקנה בטבריה. המידען רצ"מ הוא כנראה צבי הירש מיכל [1838-1902], איש טבריה. עליו במפקדי מונטיפיורי ואצל סורסקי, יסוד המעלה, עמ' רנו. תודתי לאברהם אביש שור שעזר בפיענוח זהות מוסר המידע). ברשימת תלמידי החוזה מלובלין, המפורטת בספר המוקדש לאדמו"רים של חסידות ללוב, מוזכר **"רבי אברהם בר' פרץ העליר"**, ללא ציון מקור. ראו: משה יאיר וינשטוק, תפארת בית דוד, ירושלים תשכ"ח, עמ' קצט. כמו כן ראו: הורוויץ, עדן ציון, עמ' קיט ועליו רבים אחרים נסמכים. מחבר 'עדן ציון' היה נשוי לנכדתו של הלר ודודו היה חתנו של הלר ומכאן גם בקיאותו במסורות המשפחתיות. בירור אצל אוריאל גלמן, החוקר את קורות החוזה מלובלין וחצרו, לא העלה מידע על תלמיד בשם אברהם פרץ.

[7] איגרות האוהב ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' סז-עד. מנשר משותף מצפת ומטבריה, שנשלח מארץ-ישראל בשנת 1820, עליו חתם אברהם פרץ כאחד מראשי הקהל.

[8] פורסם כנספח אצל הלר, הרב, עמ' 298.

[9] שם, עמ' 14, 23. המחבר הביא שתי גירסאות לקירבה: 1. יששכר דב הוא אחיינו של אברהם פרץ. 2. השניים הם בני דודים. אם אכן האבות היו אחים הרי שאביו של אברהם פרץ היה אחיו של אריה יהודה לייבוש מגזע צבי, אביו של יששכר דב בער מזלוצ'וב. ראו בהמשך השערה נוספת, אחרת.

מפקדי מונטיפיורי אינם מספקים מידע עקבי וחד משמעי על מקום הולדת בני המשפחה האחרים, מצב שאינו חריג גם אצל שאר משפחות המתפקדים. עם זאת נראה שהנתונים נוטים לזהות באופן מובהק את מקום הולדת בני המשפחה באזור לובלין, בוודאי באשר לדור הנכדים. יותר מכך, במפקד 1855,[10] צויין שמה של העירה אוחאן (Uchanie)[11] כמקום ממנו הגיעו הלר ומשה ליב. נקיטה בשם מדוייק, של מקום יישוב כל כך קטן ובלתי ידוע, מגדילה את מהימנות המידע. זיהוי מקום זה כעיירת הולדתו של הלר, וכנראה מקום מגורי המשפחה, נתמכת בעדותו של שמואל הלר הנכד. הלז סיפר כי שמע מאביו שהלר נולד בעירה קטנה בקירבת לובלין, בשם 'חמה' או 'חאמו'.[12] אם כך, סביר מאוד להניח שאוחאן הייתה, בשלב מסוים, מקום מגוריהם של בני המשפחה, ומיקומה בקירבת לובלין ודאי הנגיש עבור המשפחה את חצרו של החוזה מלובלין. זה יכול להסביר גם את המסורות המשפחתיות על הסב, המרבה להביא את נכדו, הילד שמואל, אל חצר החוזה מלובלין והאנקדוטות הרבות על המפגשים בין הרב לבין הילד המשתובב.[13]

מנין, אם כן, נבע ייחוס האבות והמוניטין המיוחס לאברהם פרץ? האם די היה בהסתופפות בחצרו של החוזה מלובלין כדי שיוודע שמו גם באמסטרדם? יתכן שתשובה לכך טמונה באפשרות שאביו של אברהם פרץ היה שמואל שמחה זימל קוך (?- 1786), שכן באילן יוחסין שבנה אחד מצאצאי המשפחה כתוב ששם אביו של אברהם פרץ היה זימל.[14] בהנחה שיש ממש במידע, מדובר אולי בר' זימל, איש אמיד מקוסוב שהשתייך למשפחה למדנית, שנשא לאשה את אחותו של ר' יעקב קופיל החסיד (?-1787) אביו של האדמ"ור מנחם מנדל מקוסוב (1768-1826). לימים השתדכו המשפחות בדרך נוספת כאשר ר' מנחם מנדל מקוסוב נשא לאשה את בתם, שינה רחל. אם אכן אברהם פרץ הוא בנו של אותו ר' זימל (אולי הנכד שמואל קרוי על שמו), הרי שזה מסביר את הקשר ההדוק שהיה לו, ולהלר אחריו, עם משפחת הגר, אדמו"רי קוסוב - וויז'ניץ. זה גם יכול להסביר את המסורת המשפחתית בדבר ההתייחסות לשושלת הלר גם מצד אברהם פרץ שכן, הסבא רבא של ר' מנחם מנדל מקוסוב, יעקב קופיל ה-I, היה

---

[10] נתוני מפקד זה חתומים ומאומתים גם על-ידי הלר, מה שמעלה את מהיימנות הנתונים כשמדובר בו עצמו. גם במפקד 1875, ברשימת האלמנות בכולל ורשה, רשומה לאה, אלמנתו של משה ליב מאוחאן שנפטר ב-1869.

[11] עיירה הנמצאת 84 ק"מ דרום-מזרחית ללובלין. אוחאן הוא שמה היהודי. ראו: פנקס הקהילות, פולין, ז (מחוזות לובלין, קילצה), עמ' 44.

[12] אב"ה, א.08.14.

[13] ריכוז מסורות על כך ראו: הלר, הרב, עמ' 28-32.

[14] מדובר באחד מאילנות היוחסין שנבנו בדורות מאוחרים, אילן שבנה עו"ד יעקב שאנן, מצאצאי המשפחה, בו הוזכר שם אביו של אברהם פרץ, זימל. מדובר באיזכור יחידאי ובעל הרשימות נפטר מבלי שהותיר את מקורותיו.

נשוי לבת אחותו של יום טוב ליפמן הלר.[15] המסורת המשפחתית מלמדת שאמו של אברהם פרץ, רייזל, היא זו שהתייחסה לבית יום-טוב ליפמן הלר, אם כי ללא סימוכין והסבר על ההשתלשלות.[16] מכאן יתכן שהיא האחות של ר' יעקב קופיל חסיד, המתייחסת למשפחת הלר, שנישאה לר' זימל.

אברהם פרץ העיד על עצמו שהוא תלמידו של ר' מנחם מנדל מקוסוב, במכתב שכתב אליו מטבריה אותו חתם: **מנאי או"נ (=אוהב נפשו) ותלמידו הדש"ת (=הדורש שלומו תמיד) אברהם פרץ בן רייזל**. המכתב כשלעצמו מעניין מאוד ועיקרו תיאור מסעותיו של אברהם פרץ בארץ, מטבריה לירושלים ובחזרה, וביקוריו במקומות הקדושים ובקברי צדיקים. מדברי התודה של הכותב למדים על תמיכה כספית קבועה ונדיבה של האדמו"ר. דברי הפתיחה והסיום של המכתב משדרים היכרות עמוקה ואינטימיות בין המשפחות אך אין בהם הסבר מפורש לנסיבות הקשר בין השניים ואינם מסגירים קשרי משפחה.[17] העדר מקורות נוספים התומכים בהשערה זאת מותירים אותה רעועה.

גם אם ההשערה לעיל פיצחה את תעלומת המסורת בדבר התייחסות הסב, אברהם פרץ, למשפחת הלר הרי שאין כל עדות לכך שהוא אי פעם השתמש בשם 'הלר'. יתרה מזאת, בכל המקורות המאזכרים את בני המשפחה בימי חייו של הסב, או בהקשר אליו, מתבקש לזהות את 'אברהם' כשם פרטי ואת 'פרץ' כשם המשפחה.[18] האפשרות הזו מוכחת במידה רבה ברשימות 'מעות יחיד' שהועברו על-ידי הפקוא"מ לצפת ושם, בין המוטבים, נזכרים פעמים רבות "ישראל פרץ ובנו שמואל".[19] השם הלר, כשם המשפחה, התקבע רק מן הדור השלישי, דורו של שמואל הלר, במידה מכרעת בעטיו. הלר ואחיו יהיו הענף היחיד במשפחה שישאו שם זה, מה שמעלה את המחשבה שהקשר לשושלת הלר התחזק בזיקה לאב ישראל, שנשא לאשה את חיה-פיגא לבית הלר.

---

[15] על הגניאלוגיה של משפחת צדיקי קוסוב – ויז'ניץ ראו: חיים כהנא (עורך), אבן שתיה החדש, א ירושלים תשנ"ד; רוט, כתר מלכות.

[16] הלר, הרב, עמ' 20. כמו כן ראו באב"ה תיק א.08.14, ובו התכתבויות ורשימות של ר' זיידה הלר לקראת כתיבת הספר על סבו, נמצאות סברות שונות לגבי פשר הקשר למשפחת הלר וניכר שכבר בדור נכדיו של שמואל הלר הבלבול היה רב.

[17] מכתבו של אברהם פרץ לר' מנחם מנדל מקוסוב, הובא בקובץ שפתי צדיקים, ד (תשנ"ב), עמ' ס-סג. נוסח חלקי פורסם גם אצל רוט, כתר מלכות, עמ' רכא-רכב. המכתב אינו מתוארך ומתוכנו למדים שהוא נכתב בראשית שנות העשרים של המאה ה-19. כן לא מוזכר שם הנמען מפורשות אך ברור שהוא מכוון אל הצדיק מקוסוב. בפרסום המכתב לא צויין היכן נמצא המקור, ורק צילום של הדף האחרון של כתב היד הובא.

[18] כאמור, ידועים שני מסמכים בהם חתם אברהם פרץ עצמו את שמו. באיגרת שהוזכרה לעיל (ראו הערה 17) וכן במכתבו לר' מנחם מנדל מקוסוב.

[19] ראו ריכוז הרשימות תקצ"א-תקצ"ט אצל קרגילה, החלוקה, עמ' 61-76. בשם זה גם פנה אליו לעהרן בהתכתבות ביניהם (הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, ב' באלול תקצ"ה, עמ' 157; שם, ז' בתשרי תקצ"ו, עמ' 164) וכך גם כינה אותו כאשר כתב עליו (ריבלין, הפקוא"מ, ב, עמ' 44, 91).

השם 'פרץ' היה שם ידוע באזור לובלין ויש יסוד סביר להניח שאברהם פרץ קשור באופן כלשהו גם למשפחת פרץ מלובר‌טוב (Lubartow).[20] בשנות השישים והשבעים של המאה ה-18 כונתה העיירה 'ירושלים הקטנה'[21] בגלל ריבוי תלמידי חכמים שנהנו בה מתמיכתם של האחים לבית פרץ, שהיו סוחרים אמידים מאוד ואף חיתנו את בנות המשפחה עם הלמדנים הסמוכים על שולחנם: ר' ישראל פרץ השיא את בתו פרל למי שנודע לימים כר' לוי יצחק מברדיצ'ב; גיטל, נכדתו של האח השני ר' משה פרץ, נישאה לר' ישראל יונה הלוי לנדא; בתו של אח שלישי, ר' צבי הירש פרץ, נישאה למי שיוודע לימים כר' יששכר דב מזלוצ'וב. יתכן שהמסורת המשפחתית בדבר הקירבה המשפחתית בין ר' אברהם פרץ לר' יששכר דב מזלוצ'וב אינה משום שאבותיהם היו אחים אלא בגין נישואיו של ר' יששכר דב לבתו של ר' צבי הירש פרץ.[22] התייחסותו של אברהם פרץ[23] למשפחה זו אינה ידועה. אולי נישא לאחת מבנות האחים פרץ מלובר‌טוב,[24] וכיוון שנהוג לראות באחי החותן דוד לכל דבר נוצר לימים רושם שגוי שהשניים הם בני דוד ואבותיהם היו אחים.

האפשרות שמדובר בהשתייכות למשפחת פרץ מלובר‌טוב האמידה, שידה הייתה במסחר ובעסקי חכירה, ולמשפחת קוך האמידה אף היא, מתיישבת גם עם מסורות משפחתיות של הלר לפיהן במזרח אירופה הייתה המשפחה אמידה ומעורבת במסחר.[25] השתייכות משפחתית זו יכולה גם להסביר את המוניטין שהיה לאברהם פרץ אצל הבנקאים ההולנדים של הפקוא"מ ואת התמדתם בהצמדת השם פרץ כשם משפחה גם לבניו ולבני בניו. גם קירבת אוחאן ללובר‌טוב יכולה לתמוך בסברת ההשתייכות למשפחת פרץ הידועה, שזה היה 'תחום המחיה' שלה.

---

[20] סברה זו הועלתה גם אצל נפתלי אהרן וקשטיין, ויתילדו 80, פרק 5/ב, בין השאר בשמו של שמואל הורוויץ, נינו של הלר. לובר‌טוב הייתה עיירה קטנה הממוקמת כ-10 ק"מ צפונית ללובלין. אודות משפחת פרץ מלובר‌טוב והרחבה באשר לקשרי משפחה נוספים ראו: ישראל יונה הלוי לנדא, עין הבדולח, עמ' 16-18; יששכר דב בער, בת עיני, ברוקלין – ניו-יורק, תש"ן, עמ' 3-4; מנחם מנדל ראוויצקי, תפארת בית לוי, יאסיי תרע"ט, עמ' 3. כאמור, יש מקורות נוספים וקיימים הבדלים מזעריים בנתונים שלהם. זוהי כנראה גם המשפחה שהצמיחה מתוכה את הסופר יצחק לייבוש פרץ (1852-1915). אביו, יהודה פרץ, עבר מלובר‌טוב לזמושץ' הסמוכה ושם גם נולד בנו ראו: יהודה אריה קלוזנר, 'מתי נולד י.ל. פרץ?', תרביץ לו, (טבת תשכ"ז), עמ' 180-186; אבנר הולצמן, 'תעודה לתולדותיו של י"ל פרץ מאת יעקב דינזון', חוליות 1, (1993), עמ' 79-92.

[21] תפארת בית לוי, שם, עמ' 3.

[22] ויש הגורסים שחמו היה ר' יונה פרץ.

[23] אין לבלבל בין אברהם פרץ שלנו לבין אברהם פרץ, חתנו של יהושע צייטלין, שחי באותה תקופה והיה אף הוא מלובר‌טוב, סביר להניח מאותה משפחת פרץ מפורסמת. על האיש, שהיה איש עסקים רב השפעה והתנצר בסופו של דבר, ראו: אסף, נאחז בסבך, עמ' 76 הערה 83 ; יוליוס היסין, היהודים ברוסיה, וילנה 1913.

[24] החשד נוטה אל ישראל פרץ, שכן השם 'ישראל' ניתן גם לצאצאים.

[25] במסורת המשפחתית מסופר על אביו של הלר, ישראל, שהיה סוחר באבני חן ותכשיטים, ובין לקוחותיו הרבים היו מבני האצולה הפולנית. ראו: הלר, הרב, עמ' 11-12.

על אם המשפחה רייזל, רעייתו של אברהם פרץ, איננו יודעים דבר, מלבד העלאת האפשרות שהיא הייתה בת למשפחת פרץ ובעלה בחר בשם זה לשם משפחתו. מבין צאצאיהם ידועים בת ושני בנים: חנה עטיל,[26] מרדכי זאב וואלף[27] וישראל, אביו של שמואל הלר.

ישראל (בערך 1779- 1840),[28] נשא לאשה את חיה פייגא,[29] שהייתה נכדתו של ר' משולם פיביש מזבארז' (1740-1794) , בת בנו ר' ברוך יצחק מזוואניץ (?-1830), מצאצאי ר' יום טוב ליפמן הלר.[30] כפי שכבר צויין נראה שהשתדכות זו היא שחיזקה את חיבור המשפחה אל אילן היוחסין של משפחת הלר. ישראל האב היה גם הוא מבאי חצרו של החוזה מלובלין אך אין לנו כל עדויות על פעילות תורנית מיוחדת שלו ועיסוקו היה, כנראה, מסחר באבני חן ובתכשיטים.[31] יתכן שעסקיו אלה, ואולי עצם השתייכותו

---

[26] היא לא הייתה בין בני המשפחה שעלו לארץ. עפ"י הלר, הרב עמ' 14, חנה עטיל נישאה לחיים איציקל ובנם ישראל היה רבה של ערלוי. לאחר שהתאלמנה עלתה לצפת ושם נפטרה. רשומה בפנקס רישומי ימי הפטירה כדודה שנפטרה ב"ח בכסלו תר"ל או תרל"ו. ראו: הלר, הרב, עמ' 298.

[27] הבן הזה הוא במידה רבה דמות עלומה במסורת המשפחתית. בספר: אלפסי, משפחות חסידיות, עמ' 561 הוא מוזכר בהקשר של משפחת יקותיאל זלמן ליב, שלימים תקרא על שמו – ברז"ל. זיידה הלר הנין, מחבר הביוגרפיה של הלר, מעיד שקרוב משפחה סיפר לו על האיש וצאצאיו אבל מלבד זאת איש מן המשפחה לא יודע על כך דבר. ראו: הלר, הרב, עמ' 34. מסתבר שבדור הנינים בענף זה של המשפחה, מסיבות שטרם נתבררו, נקבע שם המשפחה 'ורהפטיג' (ולימים אמיתי), מה שסייע לטישטוש הקשרים בין ענפי המשפחה. אישוש למידע על בן נוסף במשפחה נמצא במפקד מונטיפיורי 1839 של הקהילה החסידית של טבריה. ברשימת היתומים רשומים שמותיהם של אח ואחות התואמים את הגירסה: רייזל מרים בת 12 ואברהם פרץ בן 8. הם היו בני פנחס אלעזר, בנו של מרדכי וולף. הילדה תינשא לימים לברוך יוסף ברז"ל. אברהם פרץ, שנשא את שם סבא רבא שלו, חי כל ימיו בטבריה והקים משפחה רבת הסתעפויות. אחד מצאצאיו, משה (יששכר) אמיתי, כתב על קורות המשפחה בחוברת בהוצאה משפחתית, ספר יוחסין, ללא שנת הדפסה, מבלי להיות מודע לקשר עם ההלרים בטבריה ובצפת.

[28] הוא נפטר בד' בתשרי, על-פי פנקס ימי הפטירה של הלר. קרוב לוודאי ב-1840 שכן, על-פי מסמך מאלול ת"ר הוא עדיין בחיים ובתר"א כבר נולד נכד הנושא את שמו. על-פי המסורת המשפחתית הוא נפטר בחו"ל ואכן, ברישום המצבות בבית העלמין של צפת שמו אינו מופיע.

[29] אין נתונים על שנות לידתה ופטירתה. על-פי עדותו של שמואל הלר הנכד היא נקברה בצפת (אב"ה, תיק א.08.14) אך שמה לא נמצא ברישומי המצבות של בית העלמין בצפת.

[30] סדר היוחסין של המשפחה מופיע בספרים רבים. זיידה הלר בספרו עוסק בה באריכות. באשר לזיהוי הקשר של חיה פייגא למשפחה הסימוכין הוא סדר היוחסין, כפי שהוא מופיע אצל אברהם נח הלוי העליר, זריזותא דאברהם, לבוב תר"ס, עמ' 8. שם, בהקדמה של נכד המחבר, מצויין שלמשולם פייבוש הלר היו רק בנים. לבנו היו 4 בנות שאינן מוזכרות בשמותיהן. אחת מהן הייתה כנראה חיה פייגא שכן, ברשימות ימי פטירה של הלר הוא כתב ביום ו' בתשרי: **י"פ אמי חיה פיגא בת יצחק זלה"ה** (הלר, הרב, עמ' 296).

[31] הלר, הרב, עמ' 11-12. בהעדר מידע על למדנותו התורנית כרכה המסורת המשפחתית בדמותו סיפור בו שזור מוטיב 'אשת פוטיפר' כעדות לחסידותו המופלגת. המוטיב הזה, בו עומד הגבר היהודי בגבורה מול אשה גויה פתיינית, המציעה לו את חסדיה, מצוי בהרבה סיפורים (ראו למשל סיפור דומה על החוזה מלובלין: אברהם חיים שמחה בונם מיכלזון, אהל אלימלך, פרמישלה תר"ע עמ' 48; יעקב סופר, סיפורי יעקב, תרס"ד, עמ' 36-45). גם ר' ישראל היה לגיבור עלילה שכזו לפיה הגיע עם תכשיטים ואבני חן לבית פריצה אחת כדי לעניין אותה ברכישתם, אך היא התעניינה בו. הוא נמלט מביתה בהשאירו מאחוריו את רכושו וזכה בשל כך לדברי שבח מפי החוזה מלובלין. גירסה דומה של הסיפור מסופרת גם על אחיו, מרדכי זאב, ומובאת אצל יששכר משה אמיתי, ברשימות שכתב, בעמ' 5 (ראו הערה 27).

למשפחות אמידות ונודעות, זימנו לו שלל קשרים עם אנשי הון ושלטון, קשרים אותם הוא עתיד לנצל גם לאחר עלייתו ארצה.

שמואל היה כנראה בכור הבנים. איננו יודעים בדיוק את שנת הולדתו אלא שנולד בראשית המאה ה-19, קרוב לוודאי ב-1803.[32] הלר רשום אומנם בכל חמשת מפקדי מונטיפיורי אך הללו מציינים לעיתים מספר שנים מעוגל או לערך, ויש הבדלים בנתונים שלהם, גם בין המפקדים שאושרו בחתימתו של הלר עצמו, כמי שעמד בראש הקהילה.[33]

עיקר סיפורי הילדות של הלר שהתפרסמו קשורים להסתופפות הילד בחצרו של החוזה מלובלין.[34] הקשר של בני המשפחה לחצר החוזה מלובלין היה כנראה הדוק ומשמעותי. הלר חווה את השהות בחצר, ובעיקר במחיצת החוזה, כחוויה מכוננת בחייו. מתוך הסיפורים יש כמה כאלה המדווחים על קשר בלתי אמצעי בין הילד לר' יעקב יצחק מלובלין. מתוכם עולה אפיון של ילד סקרן שנמשך אל הדמות הנערצת ומפגשיו איתה עיצבו במידה רבה את האופן בו הוא ראה את עצמו ואת מהלכיו מאוחר יותר. בסיפורים חוזרים מוטיבים ידועים של סיפורי חסידים בהם מפגש בין קדוש לדמות תמימה, במקרה שלנו ילד. הקדוש מזהה באדם התמים והפשוט פוטנציאל רוחני ומנהיגותי גבוה, שעתיד להתממש, ומצייד אותו בקוד שמצריך פיענוח. ספק אם כך התרחשו בפועל המפגשים, אך ברור שלתודעה העצמית של הלר באשר למה שהתחולל בחצר הרבי הייתה חשיבות רבה, גם אם לא תועדה בכתב במלואה. לפי המסורת נקודת השיא הגיעה במפגש הפרידה, לקראת עליית המשפחה לארץ-ישראל, בה נתן הרבי מלובלין לילד הלר סידור קטן כמתנת פרידה, ומסר לו מעין צופן המחזיק את כל הסימנים על מה שעתיד לקרות לו במהלך חייו. אם כי אין סיבה לפקפק באותנטיות שבבסיס מסורות אלה ראוי לציין כי העדות היחידה הידועה, של הלר עצמו, על 'קשר' בינו לבין החוזה מלובלין, עולה

---

[32] "...במסורת היהודית בכלל ובחסידות בפרט (למעט חב"ד המאוחרת), לא ניתנה הדעת בדרך כלל ליום ההולדת, לא של סתם אדם מישראל וגם לא של אישים דגולים. יום המוות הוא החשוב והראוי לזיכרון, שכן בו נכרכו דינים ומנהגים ובראשם היארצייט, הכולל עלייה לקבר המת, אמירת קדיש ותפילות מיוחדות, שאליהם הצטרפו מושגים קבליים-מיסטיים של הזכרת נשמות, השתטחות, עילוי, תיקון והילולה...", דוד אסף, 'במותו היה כמו שלהבת', הארץ, 18.5.2010. העמימות לגבי שנת לידתו המדויקת הייתה גם בימי חייו. הנה בן דורו ויריבו, אלעזר רוקח , כתב כי לא הצליח לגלות מהי שנת לידתו של הלר, עם זאת קבע בטעות שנולד בוורשה. זוהי טעות שנפוצה, כנראה מפני שהלר עמד בראש כולל וורשה בצפת, ראו: א' רוקח, 'מסתרי ארץ הקדושה', יזרעאל, גל' 15, כא אייר תרמ"א.

[33] הנתונים לגבי שנת הלידה והעליה לארץ משתנים ממפקד למפקד, על אף העובדה שעל מפקדי 1849, 1855, 1875, הלר עצמו חתום, כמי שעמד בראש הקהילה ואישר את אמיתות הנתונים. להלן הנתונים על הלר כפי שהם עולים מן המפקדים: מפקד 1839: יליד 1803, הגיע לארץ ב-1815; מפקד 1849: יליד 1809 / 1799, ללא ציון שנת עליה; מפקד 1855: יליד 1805 / 1800, הגיע לארץ ב-1818; מפקד 1866: יליד 1802, יליד צפת; מפקד 1875: יליד 1810, הגיע לארץ ב-1815 / 1817. הנתונים הכפולים הם משום ששמו של הלר נכלל ברשימת כל כולל. על הבעייתיות שבנתונים שנאספו לצורך המפקדים ראו: אסולין, מפקד תקצ"ט; קרלינסקי, חברת מהגרים.

[34] מבחר של מסורות וסיפורים על כך רוכז בספר של נינו, הלר, הרב, עמ' 28-34.

ברשימה בכתב ידו, המתעדת בתיארוך מדויק שברי פסוקים שהתחוורו לו, אולי כמענה ל'שאלת חלום'. שם הוא כתב: **"ה ניסן תרל"ד הה"צ מהרי"י מלובלין נתן לי מתנה כסף גדולה זך ונקי ולבן"**[35]

ילדותו של הלר בחיק משפחה מרושתת עם משפחות חסידיות רמות מעלה, וכן הימים שבילה בחצר בלובלין, זימנו לו כנראה מפגשים עם אנשים שעתידים להיות לדמויות מרכזיות בעולם החסידי. הלר היה כבן 10 בהגיעו לארץ-ישראל ומאז לא עזב אותה. עם זאת, ניכר במקרים לא מעטים, שהקשרים הרבים אותם קיים בבגרותו עם אישים בולטים בעולם החסידי נשענו על הכרות אישית, מוקדמת.[36] מערכת קשריו עם ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין (1806-1874) היא דוגמא מובהקת לכך. בתקופה בה הסתובב כילד בחצר בלובלין ביקר באותה חצר ילד מעט צעיר ממנו, יצחק יהודה יחיאל ספרין, מי שעתיד להיות האדמו"ר מקומארנו.[37] אומנם בסיפורים המהלכים אודות השניים בחצר 'החוזה' לא נמצאו כאלה המדווחים על בילוי משותף שלהם כילדים אבל, הקשרים המיוחדים ביניהם בבגרותם מצביעים על אפשרות שאולי שם, בלובלין, נוצרה חברות בין השניים, שהשתמרה במשך השנים על אף המרחק הגיאוגרפי.[38] באחד המכתבים של האדמו"ר מקומארנו אל הלר, משנת תרכ"ט, הוא כתב, **"...שמואל העלר הלוי... בן בנו של הצדיק הקדוש מו"ה אברהם פרץ..."**,[39] וניכרת הכרות וקירבה למשפחה. אפשר שהמשפחות התקרבו זו לזו בחצר בלובלין[40] וגם הדימיון ברקע הסוציו-אקונומי, מין תערובת של עיסוק בחיי השעה ונהייה אחר עולמות רוחניים, תרם לכך. גם סבו של איזיקל מקומארנו היה אדם שהתפרנס למחייתו. הוא היה בעל בית מרזח וחוכר של מכס הדרכים ואף הגיע למידת אמידות. הייתה גם קירבה משפחתית מסוימת ביניהם בזיקה ליום טוב ליפמן הלר.[41]

בעשור השני של המאה ה-19 עלתה המשפחה המורחבת מאירופה לארץ-ישראל. אפשר להניח כי היא השתייכה לאותה קבוצת חסידים, שהיסוד האידיאולוגי היה מניע חשוב בהחלטתם לעלות לארץ-

---

[35] הלר, הרב, עמ' 304.

[36] בעל נכדתו המספר עליו כתב בעניין זה: "... **ר' שמואל העליר הכיר כמה צדיקים ראשונים והיה חביב וחשוב מאוד אצלם...**", (הורוויץ, עדן ציון, עמ' קיח). הוא לא הסביר כיצד נוצרה ההיכרות, אם כי תהייה זו מתבקשת, בהתחשב בעובדה שלאחר עלייתו לארץ הלר לא שב עוד לאירופה ורק מספר קטן מן האישים בהם מדובר ביקרו בארץ.

[37] ישר, בית קומרנא, עמ' 35-38.

[38] זה יכול אולי להסביר את תפקידו של הלר בתעלומת אי הדפסת ספרו של איזיקל מקומארנו, 'שלחן הטהור עם זר הזהב'. ראו פרק עשרים ואחד.

[39] המכתב הובא אצל פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא, עמ' קל. גם בספר המוקדש לאדמו"רי קומרנא מציין המחבר כי ר' איזיקל מקומרנא התחשב ברבני ארץ-ישראל והמיוחד שבהם היה הלר, מבלי להסביר איך נוצר הקשר המיוחד, ראו: ישר, בית קומרנא, עמ' 76.

[40] ביודעו כי הלר הוא צאצא של יום טוב ליפמן הלר, כשם שהוא עצמו צאצא לאחת משלוחות משפחה זו, טעה והוסיף לשם 'לוי'.

[41] ישר, בית קומרנא, עמ' 31-32.

ישראל. קדושת הארץ, האמונה בדבר קירבת השכינה ליושבים על אדמתה והיכולת לקיים בה את כל תרי"ג המצוות, היו מרכיבי אותה אידיאולוגיה.[42]

הנסיבות הפרטיות להחלטה זו של המשפחה אינן נהירות. אומנם אוחאן הפכה בסוף המאה ה-18 לעיירה בעלת רוב יהודי[43] וסיפקה סביבת מגורים נוחה ליהודים, אולם בשנים הללו היו גם טלטלות שלטוניות: האזור, שהיה תחת שלטון אוסטרי בעקבות חלוקת פולין השלישית (1795), צורף ב-1807 לדוכסות הגדולה של ורשה, שהייתה בחסות צרפתית, ובעקבות מפלת נפוליאון עבר לשליטה רוסית. הרוסים הצליחו להדוף את הצרפתים אולם המלחמה הותירה את האזור הרוס וחרב ורבים מן היהודים מרוששים כלכלית. יתכן שפגיעה במעמדה הכלכלי של המשפחה הייתה בין הסיבות הדוחפות להגירה, אך זוהי רק השערה.

מלחמת נפוליאון ברוסיה נטענה גם בציפיות משיחיות מצד כמה מנהיגים בעולם החסידי. ראשי החסידויות היו אומנם חלוקים בדעתם מי עדיף שינצח אך הסכימו שיש כאן אולי פעמי גאולה. ר' יעקב יצחק מלובלין היה מאלה שראו בהתפתחויות הפוליטיות הללו סימנים וניסה לפעול בדרכים שונות כדי שהשעה לא תוחמץ.[44] לא מן הנמנע שהמשפחה קיבלה את ברכתו של החוזה מלובלין לעליה לארץ הקודש דווקא בשנים אלה גם על רקע זה, אך שוב אין בזה יציאה מכלל השערה.

---

[42] על העליה האידיאולוגית של חסידים לארץ-ישראל ראו: שטימן-כץ, עליות חסידים. ניתוח טיפוסי העליות ראו: ישראל ברטל, 'יהודי מזרח-אירופה וארץ-ישראל (1777-1881), בתוך ברטל, גלות בארץ- יישוב ארץ-ישראל טרם ציונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 41-48.

[43] פנקס קהילות פולין, ז: מחוזות לובלין קיילצה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 44.

[44] על ההשערות בכיוון זה ראו: אסף, נאחז בסבך, עמ' 143; עמנואל אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד, ירושלים תשע"ב, עמ' 408-412 . מסורת על ניסיונות להתארגנות שכזו מובאת אצל: רוט, כתר מלכות, עמ' פד-פה.

פרק שביעי - עליית המשפחה והשתקעות בארץ-ישראל

הנתונים ממפקדי מונטיפיורי לגבי שנת ההגעה של המשפחה לארץ-ישראל משתנים ונעים בטווח של 1812-1817. סביר להניח שהגיעו בסוף 1813 או בראשית 1814, לאחר שמגיפת הדבר שהשתוללה בגליל חלפה.[1] אין ביטחון שכולם הגיעו יחדיו באותה שנה, והרשימה המדויקת של המהגרים מבני המשפחה אף היא אינה בנמצא, אם כי זהות אלה מן המשפחה שהגיעו לארץ ידועה לנו: ראש המשפחה העולה היה הסב, אברהם פרץ, אולם אין ידיעה באשר לרעייתו. מבין צאצאיו הצטרפו אליו בנו ישראל ומשפחתו ובנו מרדכי זאב וולף, לגביו לא ברור באיזה הרכב משפחתי הגיע.[2]

הוריו של הלר, ישראל וחיה פייגא לבית הלר, הגיעו עם ארבעת ילדיהם: שמואל, משה יהודה לייב ושתי בנות, ששמן אינו ידוע. במסורת המשפחתית מלווה מסע המשפחה ארצה בסיפור מסמר שיער על שודדי-ים שהתנפלו על האוניה, שדדו את רכוש הנוסעים ולקחו את שתי אחיותיו של הלר בשבי.[3] עיקרו של הסיפור הזה זכה לתימוכין באיגרת שנשלחה למונטיפיורי ב-1839 ועליה חתומה "שרה אשת מו"ה ישראל פרץ העליר אשכנזי",[4] רעייתו השנייה של אבי הלר. באיגרת ביקשה האישה את עזרת מונטיפיורי כיוון שהתמיכה במשפחה פסקה לאחר שבעלה יצא לחו"ל לטפל בעניין בנותיו החטופות. מאיגרת זו אנו למדים שאירוע הנפילה בשבי לא התרחש בעת העלייה לארץ אלא כאשר, בנסיבות שאינן בהירות, יצאו האם חיה-פייגא ובנותיה את הארץ. על-פי המסופר באיגרת, האם ושתי בנותיה נשבו על-ידי שודדים יוונים והוחזקו ברודוס. מכאן ואילך חיה-פייגא האם אינה מוזכרת. מתוך האיגרת לא ברור האם כל השלוש נישבו או רק הבנות, האם הנישואים בשנית של ישראל היו כתוצאה ממותה של האם, אולי במהלך התקיפה (או מלכתחילה הייתה נסיעתה תוצאה של משבר בחיי הזוג).[5] ברי שלכל המאוחר הוא נישא בשנית ב-1832, שכן במפקד 1839 הוא רשום כנשוי ואב לשני ילדים צעירים.[6]

---

[1] אב"ה, 14.09.א (תיק ובו כל התכתובת וחומר הגלם הקשורים בעבודתו של אברהם זיידה הלר לקראת כתיבת ספרו: הרב, המנהיג והרופא). ברישום בלתי מתוארך דיווח א"ז הלר שהרב אברהם ליב זילברמן סיפר לו מפי סבו, הרב רפאל זילברמן, שהלר הגיע ארצה בשנת מותו של ר' דוד שלמה אייבשיץ, שנפטר בכ"ב בחשון תקע"ד (1813). בשנים 1813-1814 השתוללה מגיפת דבר בצפת שעשתה שמות בתושבי העיר ורק חמישית מכלל אוכלוסיית העיר שרדה (שוורץ, תאורי ארץ-ישראל, עמ' 402).

[2] על פי מסורות משפחתיות הוא ומשפחתו הגיעו לצפת ב-1808 מכאן יתכן כי לא כל בני המשפחה הגיעו באותה שנה.

[3] הלר, הרב, עמ' 35-37.

[4] איגרות למונטיפיורי, ס' 6191, תקצ"ט. האיגרת פורסמה בבן-צבי, מאורעות צפת, עמ' שטז– שיז, ללא ציון תאריך.

[5] הגירושין בקרב אנשי היישוב הישן היו שכיחים למדי, כפי שהראתה שילה, נסיכה או שבויה, עמ' 125-132.

[6] צפורה בת 6 ואברהם ברוך בן 4.

המשפחה, שהגיעה לארץ כמשפחה מורחבת, לא הייתה יוצאת דופן. ככלל נשאה העלייה החסידית אופי משפחתי[7] ובדיקה שמית מדוקדקת של המשפחות במפקד מונטיפיורי 1839 מעלה שלפחות 45% מן המשפחות היו דו-דוריות, ולעיתים אפילו תלת-דוריות, בהגיען לארץ.[8] לעובדה זו הייתה כמובן השפעה רבה על ההשתרשות בארץ, תחושת השייכות והקביעות. כאשר המהגר מגיע לארץ החדשה עם רשת משפחתית צפופה קל יותר להתערות בארץ הקולטת והנתונים על המשפחות הללו בצפת מאששים את ההנחה הזו, כפי שנראה בהמשך.

עם הגיעם ארצה התיישבו בני המשפחה בגליל,[9] מהלך טבעי בהתחשב בעובדה ששם היה מרכז החסידות בארץ. ידוע שהמשפחה המורחבת התפצלה בסופו של דבר בין צפת לטבריה, אם כי לא ברור באיזה שלב או מה היו הסיבות לכך:[10] הסב אברהם פרץ,[11] בנו מרדכי זאב[12] ובן בנו השני משה ליב, אחיו של הלר, חיו בטבריה. ישראל ובנו שמואל הלר התיישבו בצפת. עד מהרה הסתפחו אל התשתית החברתית - כלכלית שגובשה על-ידי הקבוצות המאורגנות של העולים שהגיעו לפניהם, בעיקר בשליש האחרון של המאה ה-18.

שכבת ההנהגה ביישוב הישן, ובכלל זה צפת, הורכבה מקבוצה קטנה של משפחות מיוחסות, בעלות קשרי חיתון בינן לבין עצמן, והתפקידים הציבוריים שתפסו עברו פעמים רבות בירושה מדור לדור, בתוך המשפחה.[13] משפחתו של הלר תאמה מאפיינים אלה של ייחוס וקשרי חיתון. לבד מן הייחוס והמוניטין שהביא עימו הסב אברהם פרץ, כבן בית בחצרו של החוזה מלובלין, וההשתדכות של בנו ישראל לבת משפחת הלר, גם בארץ-ישראל נבנו קשרי חיתון שיצרו מצע נוח להיקלטות בשכבת ההנהגה של הגליל: קרובו, ר' יששכר דב מזלוצ'וב, הקדים והגיע לצפת בשנת 1795. הוא אומנם לא

---

[7] בניגוד למקובל בדמוגרפיה של הגירה, בה בולט מספר הגברים הרווקים ראו: קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 171. על הקשר בין ההגירה המשפחתית לבין חובת הגיוס לצבא הרוסי מאז 1827 ראו: מורגנשטרן, השיבה, עמ' 240-262.

[8] הנתון הזה התקבל לאחר מיון בתי האב שבמפקד לפי שתי קטגוריות: זוגות ומשפחות (מספר העולים הבודדים זניח). על רשימת המשפחות נמנו מי שהגיעו עם לפחות ילד אחד או מי שהגיע בילדותו, גם אם משפחתו אינה מזוהה, בהנחה שהוא הגיע עם משפחה. בנתונים לא נכללה רשימת האלמנות מפני שאין במפקד מידע מספיק על משפחותיהן. במהלך העשורים שיבואו הפרופורציות השתנו אם כי השכבה החברתית של משפחות רב-דוריות המשיכה להתקיים ותפקידה בעיצוב אופיה של הקהילה הצפתית היה רב משקל. ראו הדיון על 'בני הארץ' בצפת בפרקים העשירי והאחד עשר.

[9] על-פי מפקד 1839, בטווח השנים בהן הגיעה המשפחה לארץ, הגיעו לגליל 28 משפחות חסידיות חדשות מהן 19 התיישבו בצפת ו-9 בטבריה. המספר היה קרוב לוודאי גדול יותר כיוון שאיננו יודעים כמה מקבוצה זו נספו ברעש. רשימות האלמנות והיתומים אינן מועילות במקרה זה מפני שבמפקד אין ציון שנת הגעתם לארץ.

[10] על כל פנים, הפיצול הזה של משפחות בין שתי הערים, שקווי הדימיון בין הקהילות שלהן היו רבות והקשרים היו הדוקים, לא היה נדיר והוא מוכר ממשפחות רבות אחרות .

[11] באיגרת לר' מנחם מנדל מקוסוב מראשית שנות העשרים העיד על עצמו אברהם פרץ שהוא יושב בטבריה (קובץ שפתי צדיקים, ד (תשנ"ב), עמ' סג).

[12] אמיתי, ספר יוחסין, עמ' 5.

[13] על המאפיינים הסוציולוגיים של ההנהגה ראו: פריידין, היישוב הישן.

האריך ימים, אך מצאצאיו הגיעו להתגורר בעיר וחתנו, גרשון מרגליות, עמד לימים בראש כולל החסידים בצפת.[14] גם דור הנכדים של המשפחה המשיך והעמיק את קשרי החיתון המיוחסים שביצרו את מעמדה: הנכד, משה יהודה לייב, אחיו של הלר מטבריה, נשא לאשה את לאה, בתו של ר' עמרם חסידא רוזנבוים (1790-1829),[15] תלמידו של החת"ם סופר,[16] שמיד עם בואו לצפת תפס מקום מרכזי בהנהגת צפת. הנינה שלו, מרים רייזל בת פנחס אליעזר, נישאה לברוך יוסף ברז"ל (1815-1884)[17] וכך נוצר קשר עם עוד משפחה מן המובילות, והפעם בקהילה הטבריינית. באשר להלר עצמו הרי שזהותה של אשתו הראשונה אינה ידועה[18] ואילו בזיווג שני נשא את מלכה לבית ברב"ש, משפחה אמידה ומיוחסת.[19]

לא מפתיעה, אם כך, השתלבותו של הסב בהנהגה המקומית. חתימת ידו של אברהם פרץ, יחד עם אמרכלי טבריה וצפת האחרים, נמצאת במנשר שנשלח לקהילות היהודים בתפוצות, באב תק"פ (1820). זהו אחד המסמכים הראשונים המעידים על המצאות המשפחה בארץ.[20] קדם לו בכמה חודשים, מסמך רכישת מקום ישיבה בבית כנסת האר"י בצפת עבור הלר, מחודש אייר תק"פ (1820).[21]

ממכתבו של אברהם פרץ לר' מנחם מנדל מקוסוב, מראשית שנות העשרים, עולה שטייל ברחבי הארץ והוא סיפק תיאורים מאלפים על המראות והמנהגים בהם פגש במהלך מסעו.[22] נקודת המבט שלו היא של תייר, המאפשר לקוראיו להתוודע למקומות ולמנהגים בארץ הקודש. לימים, כאשר נכדו, הלר, יידרש להתייחס למקומות ולמנהגים הוא כבר ידבר בהם כבן המקום.

כדרך רבים אחרים פרנסתו של אברהם פרץ הייתה על החלוקה הרגילה, 'דמי נפש', וגם על 'מעות יחיד' כלומר, כספים יעודים שנשלחו אליו ישירות. אחד התומכים היה ר' מנחם מנדל מקוסוב,

---

[14] על עליית ר' יששכר דב מזלוצ'וב ראו: שטימן-כ"ץ, עליות חסידים, עמ' 21, 29-30. שם היא הביאה אותו כדוגמא לעליית קשישים ללא משפחה. בתו, רבקה–גיטל, הגיעה עם בעלה, מרגליות, ב-1811. על מרגליות, ובעיקר על מאבקי המנהיגות בינו לבין אד"ם, בהמשך.

[15] עמרם חסידא רוזנבוים, יליד הונגריה, הגיע לצפת בשנת 1826 .

[16] אין זה מקרה יחיד של השתדכות בין חסידים לפרושים. למשל נשואיו השניים של ישראל משקלוב עם יוטא ביילא סגל, בת למשפחה חסידית (אסף, מוולין לצפת, עמ' 255).

[17] בנו של ר' יקותיאל זלמן ליב (1776-1853), מראשי הנהגת החסידים בטבריה. על משפחת ברז"ל (=בני רבי זלמן ליב) ראו: אלפסי, משפחות חסידיות, עמ' 203.

[18] מסורת משפחתית מעלה אפשרות שהיא הייתה אחותו של ר' ברוך יושקה (?) (אב"ה תיק 14.09.א).

[19] אביה, אשר זליג הלפרין ברב"ש, היה איש אמיד באודסה וממקורביו ותומכו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב. (נחלת צבי, קובץ יג, אלול תשנ"ו, עמ' קסה).

[20] פורסם לראשונה ב'איגרות האוהב ישראל', ירושלים תשמ"א, עמ' סז-עד. המנשר נשלח אל קהילות היהודים בארצות מערב אירופה ובצפון אפריקה, לעידוד התמיכה שלהם ביישוב בארץ.

[21] אמת"י IL/Sa/XI/I/a.

[22] קובץ שפתי צדיקים, ד (תשנ"ב), עמ' סג.

אך נראה שלא היה בהם כדי לתת מענה לכל צרכי הקיום ודחקות הכיס הניעה אותו לשוב לאירופה ושם נפטר.[23]

שני בניו של אברהם פרץ השתלבו בהנהגת הערים בהן ישבו. מרדכי וולף מילא כנראה את מקום אביו בהנהגת טבריה, כפי שעולה מחתימתו לצד אחרים על מנשר מ-1830, העוסק בהקמת כולל וולין שפרשו מכולל רייסין.[24] בנו השני ואביו של הלר, ישראל, יצא לקראת סוף 1827 בשליחות כולל החסידים בצפת למערב אירופה, ל"העמיד קופות" למען הקהילה וכן דאג לענייני משפחתו.[25] פעילותו זו צלחה אך הייתה לרועץ בעיני הפקוא"מ, שנאבקו לביטול מסעות השליחים וביקשו לרכז את איסוף הכספים באמצעות ארגונם.[26] במהלך מסעותיו הגיע ישראל לויצנהאוס (Witzenhousen) שבהסן, התארח אצל אחד מן היהודים האמידים בקהילה, אייזמן פרנקל, והצליח לשכנע אותו להעביר אליו תמיכה אישית קבועה. לעהרן הזועם ניהל במשך כמה שנים התכתבות עם פרנקל בניסיון לשכנע אותו לחדול מן התמיכה תוך ניסיון להמעיט מערכו של ישראל: **"...ונראה לי שרו"מ [רום מעלתו] מעריך ערך הרי"פ [הרב ישראל פרץ] יותר ממה שהוא כן מתארו..."**[27]

במהלך שליחותו קשר ישראל פרץ קשרים גם עם אשר בר שמשון (?-1848, להלן: אב"ש), אחד מעשירי הקהילה האשכנזית בלונדון.[28] אב"ש ביקר את אופן חלוקת הכספים בין הספרדים לאשכנזים וטען לקיפוחם של האחרונים. פעולותיו בגין זאת איימו לערער את ההסדרים בין הספרדים לאשכנזים, שזה לא מכבר גובשו בתיווך הפקוא"מ. היו מי שהאשימו את ישראל פרץ בכך, בטענה שהוא זה

---

[23] כך עולה מן המסורת המשפחתית. עדות נוספת על נסיבות אלה ליציאתו לחו"ל מביא יאשע שו"ב, כתבים, עמ' קפז.

[24] פורסם אצל סורסקי, יסוד המעלה, עמ' שב. תודה למיכאל ספראי שהביא לידיעתי מסמך זה.

[25] יש להניח ששליחותו זו קשורה, בין השאר, גם לעובדה שבתקפ"ח (1827) הגיעו האשכנזים והספרדים בצפת להסכם לפיו רשאים שד"ריה של עדה אחת לנסוע לארצות העדה השנייה. זה יכול אולי להסביר את התחנות של שליחותו, שהיו בעיקרן מקומות כמו פריז או ליוורנו, בהן גרה אוכלוסיה יהודית מעורבת. ההסכם בין העדות, "פנקס משמיע שלום", התפרסם באדרת, ספר זכרון, עמ' רנא-רסט.

[26] על שליחותו זו והתחנות בדרכו למדים מתוך איגרות הפקוא"מ. לעהרן התכתב עם ישראל פרץ (כך הוא נקרא בהתכתבות עם הפקוא"מ ובקיצור, רי"פ), כתב עליו לאחרים ואף העביר בשמו כספים אותם אסף עבור הכולל בצפת ועבור משפחתו (ריבלין, הפקוא"מ, כרך 3, ו' טבת תקפ"ח, עמ' 44; י"ח בשבט תקפ"ח, עמ' 91). מן האיגרות למדים שישראל טען שפעל אצל הקיסר האוסטרי למען הכולל והותיר רושם טוב בקהילות בהן ביקר. לעהרן הסתייג מאוד משליחותו של ישראל, ניסה לשכנעו לשוב לצפת והטיל ספק בהצלחות עליהן הוא דיווח: **"...הגם שש ומחפאר או מייחב דעתיה במה שפעל בעד הכולל אצל הקיר"ה ובעיני אין בו ממש..."** (ריבלין, הפקוא"מ, כרך 3, כ' בשבט תקפ"ח עמ' 97).

[27] הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, ג' בסיוון תקצ"ג, עמ' 125. כמו כן שם, כרך 6, י"ט באייר תקצ"ד, עמ' 60. קדמו לכך האיגרות שנשלחו תוך כדי ימי שהותו של ישראל בחו"ל שהוזכרו לעיל. לעהרן ניסה לרתום גם את ישראל משקלוב להפסקת התמיכה הפרטית הזו, כנראה ללא הצלחה (הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, כ"ח באייר תקצ"ג, עמ' 124). ישראל טען שהתמיכה בו אינה באה על חשבון כלל הציבור ונראה שלעהרן נאלץ להשלים עם המצב ובהמשך אף שיתף פעולה עם ישראל בגיוס נדיבים נוספים לכלל הקהילה (הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, אל אייזמן פרנקל, ב' באלול תקצ"ה, עמ' 155; שם, אל ישראל פרץ, עמ' 157; שם, אל ישראל פרץ, ז' בתשרי תקצ"ו, עמ' 164).

[28] אב"ש ניסה בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-19 להשפיע על מערכת התמיכה הכלכלית ביישוב בארץ-ישראל. במסגרת נסיונותיו אלה ביקר בארץ, תחילה שיתף פעולה עם הפקוא"מ אך מאוחר יותר התעמת איתם ואף הקים אירגון "עוקף" פקוא"מ והעביר סכומי כסף נכבדים לבודדים ולכוללים. אודותיו: קרגילה, איגרת הלר, עמ' 110-111.

שהשפיע על אב"ש בעת שנסעו ביחד לארץ-ישראל, מליוורנו לצפת. לעהרן, ששאף לשקט ואחווה ביישוב היהודי בארץ, נסע ללונדון להשתתף במפגשים של 'חברת תרומת הקדש', שעסקה באיסוף הכספים עבור הישוב בארץ, כדי לסכל את מה שנתפס בעיניו כמגמות פירוד של אב"ש. שם הוא גם הציג מכתבים שנשלחו אליו מירושלים שהטילו על ישראל פרץ את האחריות להסתה. אלא שאב"ש ניקה את ישראל פרץ מאשמה והציג בפני החברה מכתב שקיבל מאנשי ירושלים, המדבר בגנות הספרדים ועל קיפוח האשכנזים. ללעהרן לא נותר אלא לבַכות את חילול שם ארץ-ישראל.[29]

אב"ש, הגביר הלונדוני ביקר בצפת, אף קנה בה בית[30] והפקיד אותו בידי ישראל פרץ ובנו שמואל למגורים, בתאום מלא עם הפקוא"מ.[31] באיגרתו אל ממוני כולל חסידים הבהיר לעהרן את תנאיו של אב"ש :

> **...ומרצונו הטוב הגביר נותן הזכות לדור באותו בית לה"ה הרבני מו"ה ישראל פרץ נ"י [...] ובתנאי שידור בו בעצמו, אפס לא שישכירנו לאחרים ויקח השכר דירה ופשיטא אמר שלא יזכה בו אם יצא לחו"ל, כי אזי [...] הזכות על הדירה נתון מעכשיו לבן הנז' ה"ה [הלא הוא] הרבני המופלג מו"ה שמואל במוהרי"פ [במורנו הרב ישראל פרץ] נ"י וכל האמור בזה יכתבו בפנקס הכולל לזכרון...**[32]

כמו-כן התחייב אב"ש לתמוך בהם כספית. לא ברור מדוע לא תמך הגביר גם במשה ליב, בנו השני של ישראל, ונראה שבינו לבין הלר נוצרו קשרים מיוחדים, כפי שיתבהר בהמשך. לאורך כמעט שני עשורים שלח אב"ש מעות יחיד למשפחה: לישראל הועברו כספים עד 1839, שנה בה נסע שוב לאירופה ושם כנראה נפטר, ולהלר, עד 1848, שנת פטירתו של אב"ש.[33] העברת כספים קבועה ונדיבה לאב ולבנו, לעיתים בסכום זהה לזה שיועד לכלל ציבור החסידים, עוררה תרעומת וקנאה. היו שניסו לערער על

---

[29] הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, אל ישראל משקלוב, י"ח בשבט תקצ"ג, עמ' 90.

[30] אב"ש קנה בית שהיה רכושו של הכולל, ב- 1,200 גרוש, ובכך הזרים מזומנים לקופתו (הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, אל ממוני כולל חסידים צפת, ב' באייר תקצ"א, עמ' 100; שם, כרך 5, אל ממוני כולל חסידים בצפת, י"ב בניסן תקצ"ב, עמ' 31).

[31] לא היה זה מעשה חריג, לפי עדותו של יוסף בן שבתאי מקאליש, היושב בצפת. במכתב ששלח למשפחתו בשנת 1836 תאר את התופעה: "**...לסוג זה [הכוונה לחסידים] ישנה הכנסה מבתים שנרכשו על-ידי עשירים בחוץ-לארץ למען שיהיה להם חלק ונחלה בארץ הקדושה, והעמידום ברשות ראשי סוג זה המשכירים את הבתים הללו...**" (בית הלוי, יהודי קאליש, עמ' 322).

[32] הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, אל ממוני כולל חסידים צפת, ב' באייר תקצ"א, עמ' 100.

[33] הכספים לאב ולבנו הועברו מדי שנה, באמצעות הפקוא"מ ואחרים. הדו"חות הכספיים של הפקוא"מ בשנים תקצ"א – תקצ"ט מעידים על כך, והם פורסמו אצל קרגילה, קורות החלוקה, עמ' 61-76. על הפסקת ההקצבה לישראל, כנראה משום שיצא מן הארץ בניגוד להסכם שהיה בינו לבין אב"ש, מספרת שרה, אשתו השניה, באיגרתה למונטיפיורי בשנת 1839, (איגרות למונטיפיורי ס' 6191). על המשך התמיכה בהלר ראו: הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, כ"ה בתשרי תר"א, עמ' 3-4; שם, כרך 11, כ"ב באלול תר"ה, עמ' 77-78; אייר תר"ח, עמ' 296.

כך[34] והיו שניסו לשכנע את אב"ש להכניס גם אותם לרשימת מקבלי מעות יחיד.[35] לעהרן, דרכו הועברו הכסף והתלונות, הסתייג אף הוא מן ההסדר אך הדף את המלעיזים באמירה ברורה שזה רצונו של התורם. לא מן הנמנע שהשנים הרבות בהן זכה הלר לתמיכה אישית נדיבה העלו את קרנו בחברה בה חי אך גם ערמו משקעי קנאה וחשדנות כלפיו.

על שני העשורים הראשונים של חיי הלר בצפת יש מידע זעום. הלר הגיע לצפת ילד אך אין לדעת מי היו מוריו ועם מי התרועע. מקרים מסוימים, שבהם הביא הלר דברים בשם אומרם, עשויים להצביע על קשרי מורה-תלמיד בינו לבין אישים שונים בסביבתו. כך למשל ציטט את הרב ישראל משקלוב[36] וכיוון שהרב משקלוב חי ופעל בצפת בשנות ילדותו ונעוריו של הלר, ועל אף היותו מן הפרושים היה מקורב לחוגי החסידים,[37] ייתכן שלמד תורה גם מפיו. במקרה אחר הוא הביא דברים ששמע מפי חותן אחיו, ר' עמרם רוזנבאום חסידא.[38] יתכן שאלה היו מן האנשים שבמחיצתם למד. על כל פנים, הלר היה תלמיד חכם המבקש להרחיב את היריעה, ועל כך אפילו יריביו העידו :

...וישב עשרים שנה ולמד גפ"ת [גמרא, פוסקים, תנ"ך], גם ממקרא ודקדוק לא הניח ידו, גם על ספרי חקירה כספר המורה הכוזרי וכו' שת בלאט ידו...[39]

המשפחה המורחבת השתלבה אומנם בשכבת ההנהגה הגלילית, עם זאת גם ראו צורך, כיאה לרקע המשפחתי שלהם, להיות בעלי יכולת השתכרות. שני האחים, שמואל ומשה-ליב, היו לשוחטים ובודקים.[40] אצל שניהם מופיע התואר 'שו"ב' ליד שמם כבר במפקד 1839. לגבי הלר יש גם אזכורים על

---

[34] ראו למשל: הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, אל אברהם נתן נטע כהנא מנספלד, כ"ו באייר תקצ"א, עמ' 102; שם, אל יצחק איזיק מאטיק מאהלוב, א' באב תקצ"א, עמ' 127.

[35] שם, כרך 5, אל מרגליות ושאר ממוני כולל חסידים צפת, ג' בניסן תקצ"ב, עמ' 27.

[36] הלר ציטט בשמו ששמע מהגר"א שהיה רוצה להספיק לבטל שני דברים: חרם דרבנו גרשום ו'נשיאת כפיים'. הוא כתב זאת במכתב לר' עקיבא יוסף שלזינגר, מיום י"ד בטבת תרל"ו (בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מווילנא, ירושלים תשכ"ה, עמ' קז). הלר השתמש בדברים הללו גם בפסיקות שלו בענייני חדר"ג, כפי שנראה להלן.

[37] נשא בנישואים שניים את יוטא בילא, בת למשפחת חסידים.

[38] שלזינגר, בית יוסף, עמ' ט. ר' עמרם חסידא ציטט את דברי רבו ר' מרדכי בנעט.

[39] אלעזר רוקח, 'מסתרי ארץ הקדושה', יזרעאל, 1.6.1881. על היחסים בין השניים ראו בהרחבה בהמשך.

[40] יש המביאים מסורת לפיה הלר היה לשוחט עוד בפולין, בחסותו של החוזה מלובלין שמינה אותו לראש השוחטים בגיל 17! ראו: יאקאב יצחק אליעזר, משמרת הכשרות תשס"ב, עמ' 19. סיפור זה נשען על הגירסה לפיה הלר יליד 1786, נתון שאינו מתיישב עם הרישום במסמכים רבים כמפקדי מונטיפיורי למשל. יתכן והמקור למסורת זאת הוא בעובדה שגם אביו של הלר, ישראל, היה שו"ב בקי בעניני שחיטות. כאשר לעהרן תאר את מערכת קשריו של ישראל עם אב"ש סיפר: "...**ובדרך הילוכו של הגביר מצא את הרי"פ [הרב ישראל פרץ] בליוורנא ולקח אותו עמו לא"י הן מצד לשמשו בדרך בשחיטות עופות...**" (הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, איגרת אל אייזמן פרנקל, ג' בסיון תקצ"ג, עמ' 126). מן הסתם היה מי שבלבל בין סיפורים על האב לבין סיפורים על הלר.

היותו מוהל, עיסוק נוסף מקובל אצל שו"ב.[41] שניהם עסקו בכך לפרנסתם: משה ליב, שהתגורר בטבריה, המשיך בכך כנראה עד סוף ימיו אולם לגבי הלר, לא ברור עד כמה המשיך להיות שו"ב פעיל, או שמעמדו כדיין ומקורב לעומדים בראש הקהילה האשכנזית, ר' גרשון מרגליות (1770-1838) ור' אברהם דב מאוורוץ' (1765-1840, להלן: אד"ם) הפכו אותו למי שמופקד על התחום הזה. על אפשרות זו יכול להעיד היתר שחיטה שניתן ב-1836, לשוחט ספרדי, עליו חתומים ארבעה מראשי הנהגת הספרדים ולצידם הלר.[42]

יהיה אשר יהיה טיב העיסוק של הלר בשחיטה, ברי שפציעתו הקשה ביד ברעש של 1837 פגעה ביכולתו לבצע בפועל את המלאכה והגבילה אותו.[43] עם זאת המשיך הלר כל ימיו להיות מעורב בתחום זה ואפילו לנוכח כובד המטלות עליו כאיש ציבור, לא ויתר על אחיזתו בעסקי השחיטה. בשל מעמדו הציבורי, ובוודאי בשל היותו 'איש מקצוע', תפס הלר את עצמו, וכך ראוהו גם האחרים, כאחראי בתחום השחיטה ונראה ששלט בתחום ללא מיצרים.[44] הדברים לא נעשו רק לשם שמים והלר, וצאצאיו אחריו, קיבלו תגמול כלכלי תמורת החזקות שהיו להם בבית-המטבחיים.[45]

לא ידוע מתי נישא הלר לראשונה ולמי. בשטר רכישת מקום בבית כנסת האר"י משנת 1820 הוא מכונה **"האברך מ"ר שמואל במ"ר ישראל בהרב ר' אברהם פרץ נ"י"**[46] ומכאן שהיה כבר נשוי. שמו של בן אחד שנולד לו בנישואיו הראשונים מוכר מתוך איגרת שכתב בעקבות מרד הפלאחים ב-1834, ובה הוא הזכיר את בנו 'היניק עמרם', שחלה בעטיים של התנאים הקשים.[47]

---

[41] הורוויץ, עדן ציון, עמ' ו; וונדר, גליציה, א, עמ' 78; אב"ה, תיק שמואל הלר. בין כתבי היד שלו ישנם דפים בכתב ידו ובהם ריכוז של הלכות ומנהגים בעניין מילה. אולי נדרש לזה גם כפוסק. ראו אצל וונדר, גליציה, א, עמ' 7, ערך 'יהושע השל'. עליו כתוב שעלה ב-1881 לצפת עם בנו אברהם והנכד חיים יצחק איזיק, שבזגיותו התעוררו בעיות עקרות. הלר התפלל שיוולד להם בן וכשזה נולד בתרמ"ג, הוא עצמו מל אותו. שנה לפני מותו עדיין מל הלר הישיש תינוקות.

[42] ההיתר ניתן ליוסף הלוי מעתוק, והחתומים לצד הלר הם: ר' יהודה[...]רפאל נבון, מרדכי שוראקי, מכלוף דרעי ונחום מזרחי. להוציא את חכם נחום מזרחי האחרים אינם מזוהים (סל"י כ"י (38 = 1154) B18).

[43] מפקד 1839 "שמואל שו"ב" רשום כ"שו"ב דמתא" ומצויין "ונשברה ידו ביום הרעש".

[44] המעורבות הגבוהה שלו בכל הנוגע לענייני השחיטה בולטת במקבץ המסמכים בתיק תקנות בענייני שחיטה תר"י–תרפ"ז המצוי באמת"י IL/SaIII/1/א. כמו כן בסל"י כ"י 44/ 1262*40.

[45] תמורת מעורבותו של הלר בהעברת זיכיון השחיטה הספרדית לידי שו"בים אשכנזים הוא קיבל סכום מסוים באופן קבוע, וזיכיון זה עבר בירושה אפילו לנכדיו. ראו: אמת"י, IL/Sa III/1/א , פסק דין מיום כ"ח בשבט תרע"ג.

[46] אמת"י IL/Sa/XI/1a.

[47] קרגילה, איגרת הלר, עמ' 115. הילד הבריא כנראה ממחלתו אך נהרג ברעש האדמה.

באסון הגדול הבא שהתחולל בצפת בשנות השלושים הסוערות, ב'רעש הגדול' שהתחולל ב-1 בינואר 1837, איבד הלר את אשתו וילדיו.[48] בעת הרעש שהה הלר בבית מדרש האר"י ונלכד בין הריסות המבנה. כך תיאר זאת לימים אחד מכותבי קורות אותו אירוע:

...רק ביהמ"ד החדש נשאר הרב הגאון ר' שמואל העליר נ"י, אשר עמד כל הלילה בין ההרוגים ובין גלי האבנים עד חטמו, ובחמלת ה' עליו אשר נשארה נשמה באפו. ובבקר באו אנשים ויפקחו מעליו את גלי האבנים ולקחוהו משם מלא פצע וחבורה ודמו שותת, וישאוהו לבית אחד ושכב על ערש דוי כחצי שנה, ונשארה ידו א' נשברת עד היום...[49]

מלאכת חילוץ הלכודים בהריסות העיר נמשכה זמן רב. הימים היו ימי ינואר קרים וגשומים, והאנשים הבריאים שנותרו בעיר התקשו בחילוץ ובהגשת עזרה רפואית. הלר, שלא הצליח להחלץ בכוחות עצמו, חיכה שעות ארוכות עד שהגיעה העזרה. בעדויות על שהתרחש בעיר בעקבות הרעש בולט חוסר האונים של הקהילה ולעיתים אפילו אוזלת היד. העזרה העיקרית שהגיעה הייתה חיצונית,[50] עם זאת הייתה התגייסות של ממש גם בקרב בני הקהילה לחילוץ לכודים ולהגשת עזרה רפואית. אל הלר, הקבור תחת ההריסות, הגיע הירש בר"ס, צעיר רב עלילות מבני צפת.[51] חילוצו של הלר הוא דוגמה של התעשתות ופעולה מצילת חיים של בני העיר.

כאמור, הלר נפצע קשה ברעש, רותק למיטת חוליו במשך חצי שנה ונותר נכה בידו האחת. מה חולל בנפשו האירוע והאובדן של משפחתו אפשר רק לשער כיוון שהוא לא הותיר אחריו ביטוי בכתב לרגשות פרטיים. מות ילדים היה תדיר בימים ההם ונראה שלצד תרבות של צידוק הדין אנשים הסכינו עם העובדה שהם מאבדים ילדים ובני זוג במהלך חייהם.[52] כמקובל, הוא מיהר להינשא בשנית, למלכה לבית ברב"ש-הלפרין (1813-1881) ועימה בנה משפחה חדשה.[53]

---

[48] על-פי שטר מכר מיום י"ב באלול תקצ"ו (1836), כ-3 חודשים לפני הרעש הגדול, רכש הלר בית מאד"ם. סביר שמצאו את מותם בין הריסות בית המשפחה החדש (אמת"י, IL/Sa XI/1a) .

[49] ריישר, שערי ירושלים, עמ' 22.

[50] אליאב, הרעש בצפת. המאמר מביא את הדיווחים של משלחת המיסיונרים האמריקנים והאנגלים, שהגיעו מבירות לצפת והיו הראשונים להגיש עזרה.

[51] הורנשטיין, גבעת שאול, עמ' 83-84. עוד על האיש ראו פרק אחד עשר.

[52] עם זאת, לעיתים מזדמנים לפנינו כתובים המרטיטים לב וחושפים את הכאב האנושי העמוק מול אובדן יקירים גם בעידן שהתופעה מאוד שכיחה. כזה הוא התיאור קורע הלב של הרב ישראל משקלוב, במבוא לספרו 'פאת השולחן', שם הוא מספר על המגיפה שקטפה את אשתו, ארבעה מילדיו ואחד מחתניו: "...**והייתי כשוכב בלב ים באש התבערה הנזכרת, ואוהביי ורעיי רחוק ממני, והייתי שוכב על הגג בוכה ומתנפל ומתחנן לפני אבינו שבשמים... ושדמעותיי על לחיי עיני ירדו מים על כל אשר עבר עליי וגדול כים שברי..**" (ישראל משקלוב, פאת השולחן, צפת 1836, דף ד עמ' ב).

[53] על פי מפקד 1839 הוא נשוי ואב לבת בת שנה, שנפטרה בגיל צעיר.

שנות השלושים, בעיקר במחציתם השנייה, היו השנים בהן התייצב מעמדו של הלר כאיש ציבור בזכות עצמו, וזה השתקף גם באופן בו הוא בחר להיקרא. הוא אימץ את שם משפחת אמו, הלר. האם זה קשור ל'צאתה' של האם מחיי המשפחה בארץ, מתוך רצון להנציחה? או אולי עם התמנותו של הלר לדיין והצורך לבסס את מעמדו הוא מצא לנכון להדגיש את הייחוס המשפחתי הזה? ושמא זה היה מלכתחילה שמו במסמכים, כפי שקרה לא אחת אצל יהודי מזרח-אירופה, שם בני זוג שנישאו לא מיהרו להירשם כנשואים אצל השלטונות ולכן הצאצאים נרשמו במסמכי המדינה כמי שנושאים את שם הנעורים של אימם? תהא התשובה אשר תהא, השינוי התחולל בהדרגה. בשנות השלושים כונה הלר במסמכים שונים 'שמואל שו"ב'.[54] כאשר הלר עצמו חתם את שמו נמצאת הגירסה 'שמואל במוה"ר ישראל העליר'[55] או בפסקי הדין שלו פשוט 'שמואל העליר'.[56] אולם עדיין, כאשר פנו אל הלר ואביו או איזכרו אותם, השם 'העליר' לא נכלל.[57] רק בראשית שנות הארבעים הוטמע סופית שמו 'שמואל העליר', כפשוטו, ללא תוספת של שם אביו או שם מקום.[58] כך פנו אליו ובשם זה הוא זכור. נראה שהעובדה שסבו ואביו כבר לא היו בין החיים, הקלה עליו את הוויתור על אזכורם בכינויו.

במציאות חיים בה מעטים מקרב האשכנזים נשאו ו/או השתמשו בשמות משפחה[59] בחירתו של הלר בנוסח כזה של כינויו טעונה משמעויות, בעיקר כי מדובר בתקופה בה פילס דרכו בהנהגת צפת. בשמו בחר להינתק מהקשר אל אבותיו הקרובים ולהיתלות רק באילן גבוה, רבי יום טוב ליפמן הלר, גם אם מדובר בקשר באמצעות האם. הוא מרכין ראשו בפני המורשת הרוחנית והתרבותית של מזרח אירופה אך מנתק את הקשר הגיאוגרפי. הבחירה בשם משפחה גם ייתרה את הוספת הזיהוי הגיאוגרפי של מוצאו, בניגוד לדפוס שהיה מאוד מקובל בתקופה זו ונהג אצל רבים מהסובבים אותו, עד כי לפעמים מתבלבלים ומונים אותו כבן הארץ. ואכן, כך ראה עצמו, כבנה של ארץ-ישראל.

---

[54] ראו: אמת"י IL/Sa/ XI/1a, חוזה בדבר מכירת בית להלר מיום י"א בתמוז תקצ"א, וגם בחוזה מכירת בית להלר מיום י"ב באלול תקצ"ו; שטר מכירת שני מקומות בבית כנסת האר"י ל'שמואל שו"ב', חתום על ידי אד"ם (בלום, שופריה דאברהם, א', עמ' ס). כמו כן במפקד מונטיפיורי 1839.

[55] ראו: מכתבו של הלר משנת 1834, קרגילה, איגרת הלר, עמ' 116. גם רעייתו השניה של האב, באיגרתה למונטיפיורי ב-1839 חתמה: "שרה אשת ישראל פרץ העליר אשכנזי" ראו: איגרות למונטיפיורי, ס' 6191. האיגרת פורסמה בבן-צבי, מאורעות צפת, עמ' שטז-שיז, ללא ציון תאריך.

[56] ראו פסקי דין שלו מן השנים 1836, 1838 כפי שהודפסו אצל גאגין, חוקי חיים, עמ' יז-יט, כא-כד.

[57] האב מכונה 'ישראל פרץ' בהתכתבות של הפקוא"מ, ראו: קרגילה, החלוקה עמ' 61-69, או 'ישראל בר' א"פ' במפקד מונטיפיורי 1839.

[58] השתלשלות השם מתגלמת בבהירות באיגרות הפקוא"מ: שנים הוא הוזכר יחד עם אביו כשמואל בנו של ישראל פרץ. כאשר החלו להעביר אליו כספים, ללא קשר לאביו, כינו אותו תחילה 'שמואל פרץ' או 'שמואל פרץ העליר' (למשל: הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, כ"ח בתשרי תר"א, עמ' 3; ח' בטבת תר"א, עמ' 25), עד שנתקבע שמו 'שמואל העליר' (לראשונה בהפקוא"מ, כ"י, כרך 10, כ"ח בניסן תר"א, עמ' 51) וכך נשאר מכאן ואילך.

[59] בהרחבה על הנושא ראו: שטאל, שמות, עמ' 155-174.

אילן יוחסין*

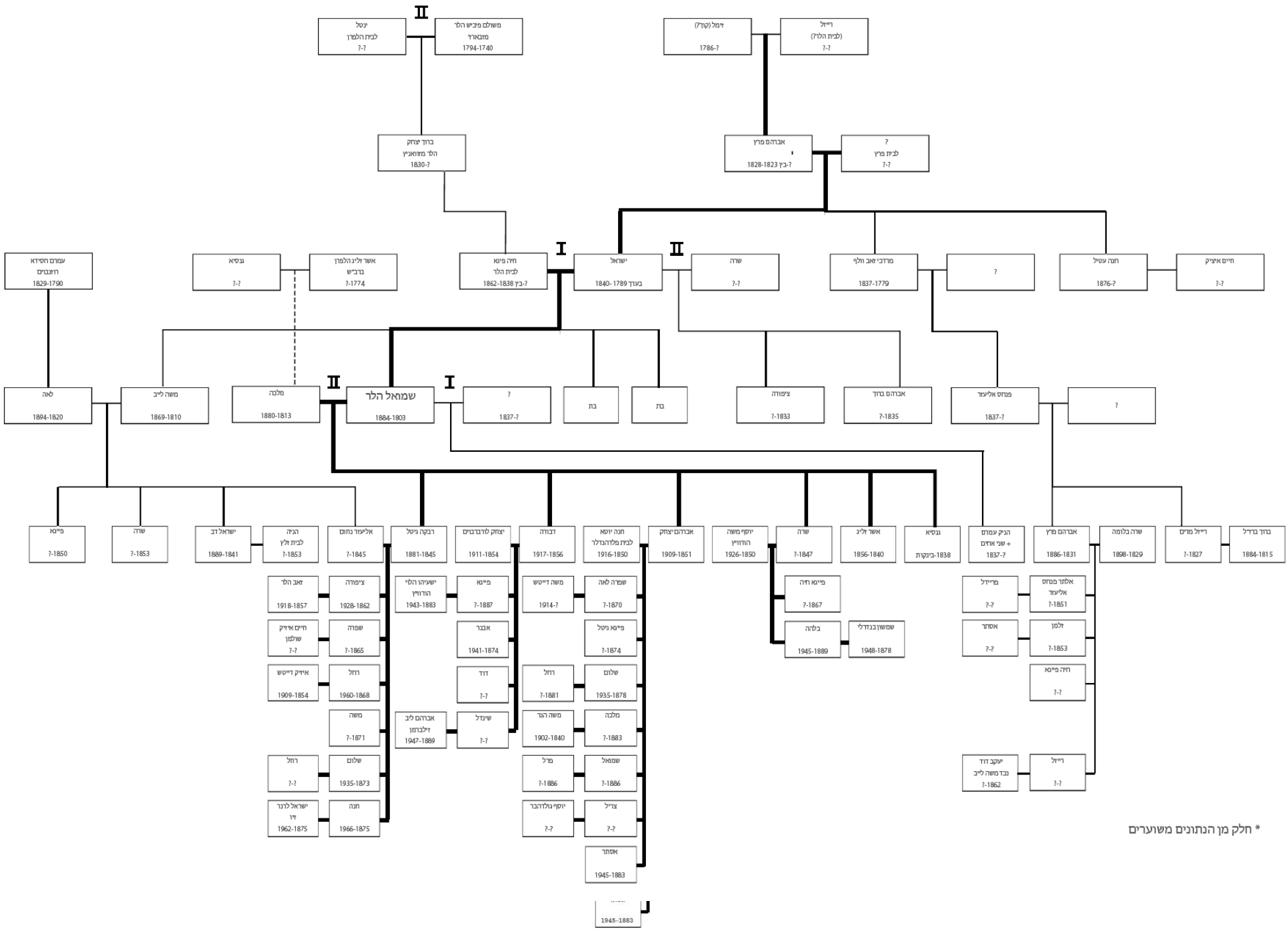

* חלק מן הנתונים משוערים

פרק שמיני - עלייה להנהגה

כסבו וכאביו לפניו, גם הלר השתלב בהנהגת העיר. מה הן הנסיבות בהן פילס הלר את ראשית דרכו להנהגה ואילו כוחות פעלו בשטח ואפשרו לו, בסופו של דבר, להתמקם בראשה?

כפי שניתן ללמוד מן הדיון המקדים על המבנה הארגוני של היישוב הישן, הנהגתה של קהילה מסורתית בארץ-ישראל הייתה מלאכה מורכבת מאוד וחייבה יכולת תמרון בין כוחות רבים וחזקים, פנימיים ובעיקר חיצוניים, לעיתים מסוכסכים בינם לבין עצמם, ורבה הייתה התלות בהם. מעמדה של הנהגת הקהילה היה מעוגן רק חלקית במבנה פורמלי מחייב. הארגון הפנימי של הממסד השולט היה במידה רבה וולונטרי, וממלאי התפקידים נזקקו למידה גדולה של לגיטימציה מפטרוני היישוב והכרה מצד הקהילה, ומהם לשאוב את סמכותם.

בראשיתן של עליות החסידים הייתה שאלת מקור הסמכות של העומדים בראש פשוטה יחסית מפני ששכבת ההנהגה הטבעית הורכבה מראשי העולים, שכבר קודם לכן היו דמויות ידועות במזרח-אירופה. אישים כר' אלעזר רוקח מאמסטרדם,[1] ר' מנחם מנדל מוויטבסק, ר' אברהם הכהן מקאליסק, ר' ישראל מפולוצק, שהיו תלמידי המגיד ממזריץ',[2] הביאו עימם מן התפוצה את מעמדם הנכבד כ'נדוניה' חשובה לחברה החסידית ההולכת ומתגבשת בארץ הקודש.[3] למן ראשית המאה ה-19 לא הצליחה ארץ-ישראל בכלל, וצפת בפרט, למשוך אליה אישים מן השורה הראשונה של ההנהגה היהודית החסידית במזרח אירופה, בניגוד למצב אצל הפרושים.[4] עם עזיבת הפרושים, לאחר הרעש ב-1837, הפכו החסידים לעיקרה של הקהילה האשכנזית בצפת וזו, למרכז החסידות בארץ. בהדרגה נתמלאו שורות ההנהגה בדמויות, שגם אם לא השתייכו לשורת האישים הראשונה בעולם החסידי, בכל זאת, ייחוס משפחתי ותורני מסוים היה בידיהם והם בעלי נטייה לפעילות ציבורית. אולם הצמא של היושבים בארץ-ישראל לאישיות רמת מעלה, והתלות הרבה של הקהילה המקומית בקהילות המוצא שלה, שנטו להכתיב מינויים פוליטיים, בלמו צמיחת הנהגה מקומית יציבה.

דוגמא לדינמיקה מורכבת זו, היא הפולמוסים החוזרים על עצמם סביב מנהיגותו של ר' גרשון מרגליות. מרגליות הגיע לצפת ב-1811, זמן לא רב לאחר שהקהילה החסידית הגלילית איבדה את מנהיגה הסמכותי, ר' אברהם מקאליסק (שגר בטבריה). האופן בו השתלב מרגליות בהנהגת הקהילה ומצא את דרכו אל ראש ההנהגה החסידית בצפת אינו נהיר דיו. יש להניח שעמדו לו בעניין זה ייחוסו

---

[1] אודות האיש, שלא היה חסיד, ועלייתו ראו ישראל ברטל, 'עליית ר' אלעזר מאמסטרדם לא"י בשנת תק"א (1740)', גלות בארץ, עמ' 23-40; ברנאי, יהודי א"י, עמ' 32-34, 213-214.

[2] על האישים הללו ופועלם, דרך האיגרות שכתבו, ראו: ברנאי, איגרות חסידים.

[3] לעניין העליות הראשונות של החסידים ראו ברנאי, איגרות חסידים; שטימן – כ"ץ, עליות חסידים.

[4] ראו אסף, מוולין לצפת, עמ' 237-238.

כחתנו של ר' יששכר בער מזלוצ'וב ואולי גם העובדה שראשי הפקוא"מ התייחסו אליו בטעות כאילו היה שאר בשרו של ר' אפרים זלמן מרגליות מברודי (1762-1828, להלן: אז"מ).[5] כישוריו האישיים והעדר אישים בכירים יותר בסביבה, שהיו מוכנים לעסוק בענייני ציבור, פינו לו את הדרך. עם המיסוד של פעילות הפקוא"מ והתחלה של העברת כספים נפרדת לאשכנזים, באמצע שנות העשרים, הוא היה לממונה מטעמם על כספי החסידים בכל הארץ.[6] אולם, על אף הוותק שצבר בארץ והתבססות מעמדו, כל אימת שהגיעה אישיות נודעת ובכירה מחוץ לארץ, קראו תיגר על מנהיגותו. לראשונה היה זה בעקבות עלייתו של ר' עמרם חסידא, בשנת 1826. במקרה זה לא הודח מרגליות מתפקידו, בזכות התערבותו של אז"מ,[7] אולם נכפה עליו לקבל את חסידא לימינו.[8] בפעם השנייה היה זה עם בואו של אברהם דב מאוורוץ' לצפת, בראשית 1834, והוא שהצליח למעשה לדחוק אותו ממקומו כמנהיג החסידים.[9]

מרגליות צבר לו מתנגדים רבים, שהאשימו אותו בשרירות לב. כמו כן דבקו בו חשדות כבדים לשחיתויות ומינהל בלתי תקין. סביר להניח שחלק מן האשמות מוצדקות וחלקן וודאי הן פרי נחלתו של כל בעל שררה, אבל העובדה שניסיונות ההדחה קשורים תמיד לבואו של 'כוכב' חדש מקהילות המוצא, ולא בחילופי גברי מבין הכוחות המקומיים, מעידה על התלות ועל רמה גבוהה של ביטול עצמי בפני קהילות האם.

חלק מן ההסבר לכך נעוץ בדמוגרפיה של היישוב, שכפי שכבר צוין, כ-75% מאנשיו היו דור ראשון להגירה. מכאן גם ניתן להבין מדוע הייתה טבעית ההתייחסות שלהם לאלה שזה מקרוב הגיעו, כמועמדים לגיטימיים לתפוס את מישרות ההנהגה. לא זו בלבד, אלא שמעמדם הרם בקהילות המוצא אף גרם להעדפתם. היישוב בארץ-ישראל נחשב כשלוחה של הגוף המרכזי, ובעשורים הראשונים של המאה ה-19 עדיין לא פיתח תודעה של ישות נבדלת. השתלבותו של הלר בחוגי ההנהגה בקהילה, ובעקבותיו קבוצה של אישים בעלי מאפיינים דמוגרפיים דומים, ועלייתו לראש הפירמידה, סימנו את

---

[5] אנשי הפקוא"מ ראו באז"מ "גזבר ואמרכל" של כולל החסידים בארץ-ישראל, השתמשו ברשת הפיננסית של עסקיו כדי להעביר את הכספים לארץ והירבו להתייעץ עימו. באיגרות אחדות, הממוענות לאז"מ התייחס לעהרן לגרשון מרגליות כאל קרובו של אז"מ, עד שבשלב מסוים האחרון העמיד אותו על טעותו ועם זאת הבהיר שהוא מכיר ומוקיר את מרגליות, שיבח את סגולותיו והמליץ להשאיר אותו בתפקידו. ראו ריבלין, איגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 19.

[6] שם, א, מפתח שמות.

[7] שם, ב', איגרת לאז"מ, כ"ד באלול תקפ"ז, עמ' 284.

[8] היחסים ביניהם ידעו עליות ומורדות. תחילתם בניסיונות הדחה שנבלמו. אחר כך שיתוף פעולה, כולל איגרת שבחים שכתב חסידא לאז"מ (שם, ז בתמוז תקפ"ח, עמ' 200). אולם, עד מהרה התחדש הסיכסוך עד כי מרגליות הגיע לכדי הרהורי פרישה (שם, י' באלול תקפ"ח, עמ' 235). הוא לא עשה זאת והקרע הלך וגדל, ולמעשה הסתיים רק עם מותו של חסידא (שם, ג', מפתח שמות). לאחר מות חסידא הייתה למרגליות עדנה קצרה בה חזר למעמדו כראש כולל החסידים וככזה אף נתן הסכמתו לספר הראשון שהודפס על-ידי ישראל ב"ק, שפת אמת, צפת 1832.

[9] המאבק על המנהיגות בין השניים נידון בהרחבה אצל אסף, מוולין לצפת עמ' 238-252.

השינוי שהתחולל בצפת בפרט ובגליל בכלל. הם מצביעים על מגמה שבה הילידיות והתודעה הילידית הפכו למקור כוח, ועל כך בהמשך.

תחת הנהגתם של אד"ם ומרגליות, ובצל מאבקי הכוח שביניהם, החל הלר את דרכו הציבורית. על פעילותו המוקדמת יש הדים במסמכים החל משנות השלושים. העשור הזה היה רב תהפוכות ואירועים דרמטיים, שמטבעם מקרים לאנשים הזדמנות לגלות כישורים, וגם כשלים. הלר השכיל לזהות ולנצל את התחזקות אחיזתן של המעצמות האירופאיות בארץ בעת שלטונו של מוחמד עלי. הוא ומשפחתו, וחבורה הולכת וגדלה של יהודי הגליל, קיבלו את חסותה של בריטניה. ראשית פעילותו הציבורית המתועדת של הלר קשורה להיותו בן חסות של בריטניה ולאופן בו רתם חסות זו לטובת החבורה כולה.

הנסיבות בהן הייתה חבורה נכבדה של יהודים מזרח אירופאיים בצפת ובטבריה, ובראשם הלר ומשפחתו, לבני חסות של בריטניה אינן ברורות דיין. יתכן שהן קשורות לאירוע שהמשורר הצרפתי ז'ילו דה קרהרדין (Gillot de Kerhardene), כתב עליו. קרהרדין ביקר בצפת ב-1831 ובספרו על הביקור כתב ששנתיים קודם בואו לצפת, היינו ב-1829, התחולל אירוע שהוא אינו מפרט את טיבו, שבמהלכו נפגעה קשות משפחה יהודית, אך עניינם לא טופל כראוי על ידי השלטונות העות'מאנים בעיר. הקונסול הבריטי בבירות נקרא להתערב בנעשה ובתוך כך גם נטל תחת חסותו קבוצה של יהודי צפת ומינה סוכן קונסולרי בעיר.[10] קרהרדין אומנם אינו מזכיר שמות אך לא מן הנמנע שהלר, יחד עם אביו, שהיה בעל קשרים בקהילה היהודית בבריטניה באמצעות אב"ש, הוביל מהלך זה. בכל אופן ברור שהלר ומשפחתו ועוד יהודים היו לבני חסות של בריטניה עוד מראשית שנות השלושים, וזאת שנים לפני שנפתחה ב-1838 הקונסוליה הבריטית בירושלים והרבה לפני שרוסיה הציבה אולטימטום בפני נתיניה בארץ לשוב לרוסיה או לאבד את חסותה. כזכור, בני החסות הרוסית נאלצו לחפש להם פטרונים אחרים וחלקם פנה לבריטניה.

עד מהרה היה הלר לדובר והפועל בשם הקבוצה, שהלכה וגדלה. בשנת 1834, לאחר שוך אירועי מרד הפלאחים, שלח הלר מכתב משותף שמוען לאב"ש[11] ולר' דוד מילדולה (1797-1853)[12]

[10] שור, תולדות צפת, עמ' 172. הוא מצטט מספרו של קרהרדין וכן מביא מדברי שני נוסעים נוספים שביקרו בצפת בראשית שנות השלושים ודיווחו על סוכן קונסולרי בריטי בעיר. שמו של הסוכן הקונסולרי בצפת לא הוזכר ויתכן מאוד שמדובר במשה פינצי, שהתמנה לתפקיד לכל המאוחר ב-1834, ושימש סוכן קונסולרי בגליל עד אמצע שנות השבעים.

[11] אודות האיש והקשרים בינו לבין משפחת הלר ראו פרק שביעי. המכתב פורסם אצל קרגילה, איגרת הלר. קרגילה לא עמד על זהותו המלאה של שמואל הלר, כותב האיגרת, ומקומו המרכזי בקורות צפת במאה ה-19.

[12] ר' דוד בן רפאל מילדולה, יליד ליוורנו, היה אב"ד הספרדים בלונדון. לא ברור האם היה קשר קודם בין הלר לר' דוד מילדולה. רמז לכך שאולי היה קשר אישי כלשהו בין משפחת הלר לבינו אפשר למצוא בהענקת כתב-יד של דוד בן זמרא (הרדב"ז), מגן דוד, לר' דוד מילדולה ועליו הקדשה משנת תקצ"ז בחתימת משה יהודה ליב, אחיו של הלר. ראו: לתולדות משפחת רוזנבוים, בני ברק תשס"ד, עמ' 30 (ללא שם מחבר).

היושבים בלונדון. במכתב תיאר את האירועים האחרונים ואת הקשיים הרבים בהם נתונים אנשי צפת, שאיבדו חלק ניכר מרכושם ומתקשים לקבל בחזרה את הגזל ו/או פיצוי. הלר ביקש את השניים שיפעלו למען התערבות הקונסול הבריטי לטובת בני חסותו בצפת. קשריו של הלר עם אב"ש היו הדוקים וקרובים ואל המכתב השתרבבה נימה אישית, כאשר הלר הזכיר את בנו החולה ואת אביו, אבל בעיקרו התנסח הלר כאדם הרואה עצמו נציג של ציבור ומנסה לטפל בבעיותיו. סביר להניח שהאחריות והטיפול בענייני קבוצה מובחנת של אנשים הנהנית מן החסינות הבריטית, טיפול שהתברר כיעיל מאוד, ולנוכח הכישלון של אחרים בטיפול בעניינם של נתיני אוסטריה ורוסיה,[13] תרמה למיצוב מעמדו כמי שניתן לסמוך עליו והוא בעל קשרים טובים אצל אחת מן המעצמות החזקות באזור. מכאן ואילך היה הלר לפה לבני חסות בריטניה בצפת. בכל מקרה שהצריך התערבות של הקונסולים הבריטיים וגם במצבים של איום על המשך מתן החסות, וכאלה התרחשו חדשות לבקרים, היה הלר ראש הדוברים.[14] על כך ועל המשמעות שהייתה לזה לגבי מעמדו בקהילה כתב ג'יימס פין, הקונסול הבריטי בירושלים (הוא התייחס גם למרדכי פרידמן, שהיה דוברם של הנתינים הבריטיים בטבריה):

> …both of them my designated Correspondent with Jerusalem Consulate
> and as such looked up by their people…[15]

במקביל לפעילותו הציבורית הוולונטרית הזאת שימש הלר רב ודיין כלומר, היה גם חלק מן הממסד הקהילתי המסורתי. עדות משפחתית מצביעה על 1824 כשנה בה החל לכהן כרב בקהילה, דהיינו בראשית שנות העשרים לחייו.[16] לא ברור מתי התמנה לדיין והפסיקה המוקדמת ביותר הידועה היא מ-1836 שנשתמרה משום שהייתה קשורה לפולמוס בין דייני העיר. בית הדין נדרש לשאלת כשרותה של מקווה שמימיה עכורים, ששנים רבות שימשה את הקהילה אך רב מסוים, חדש בעיר, פסל אותה. כבר בשלב מוקדם זה בחייו הציבוריים היה הלר הדיין דוברם של מסורות מקומיות ובשמן דחה את הפסילה. בעקבות המחלוקת הופנתה הסוגיה על ידי הלר לרב גאגין, החכם באשי, שצידד בעמדתו מאותם

---

[13] תאור המהלכים אצל אביר, ביזת תקצ"ד. עוד על האירועים ראו בפרק האחד עשר.

[14] משברים בעניין פרצו בערך כל 10 שנים מפני שהחסות הייתה קצובה לעשור ואז נבחנה מחדש. ראו חיימסון, הקונסוליה הבריטית, על פי מפתח.

[15] שם, עמ' 320. מכתבו של פין אל ראסל, 20.1.1864.

[16] על-פי עדותו של ישעיה הלוי הורוויץ, בעלה של נכדתו ראו: הורביץ, עדן ציון, עמ' קיט. למידע זה לא נמצא אישוש מכל מקור אחר.

טעמים.[17] באותה שנה חתום הלר גם על היתר שחיטה, אשכנזי יחיד לצד חתימותיהם של דיינים ספרדים.[18]

משנת 1838 ידועה פסיקה של הלר בפרשה בה היה הנתבע ישראל ב"ק (1797-1874).[19] גם במקרה זה מדובר בפסיקה נתונה במחלוקת. הלר לא נרתע מפסיקה לחובת אישיות בעלת מעמד רם בחברה, ומפסיקה בניגוד לדעת רבנים אחרים.[20] מן המעט הידוע על פסיקותיו בשלב מוקדם יחסית של פעילותו מצטיירת דמותו של הלר כמי שעומד על דעתו וכמי שלא נרתע מעימותים עם בעלי שררה.

עם כל זאת, הלר מילא עדיין תפקיד זוטר בזירה הצפתית, בה התגוששו טוענים לכתר, בכירים ממנו. במציאות זו יש להבין את מיקומו של הלר בין המחנות הניצים. בעימות שבין מרגליות לחסידא מצא עצמו הלר בין שני קרובי משפחה, אולם לא נותרו מקורות שיכולים להאיר משהו בדבר השתייכותו למחנה זה או אחר.[21] על הקירבה לחסידא ניתן להסיק אולי מכך שאביו של הלר, בעת מסעותיו בעולם, העביר את הכספים הפרטיים שאסף עבור בני משפחתו דווקא אל חסידא, אם כי קשה להכריע האם יש בזה משהו המעיד גם על הלר.

באשר לעמדתו של הלר במהלך שנות היריבות בין מרגליות לאד"ם, שהם גם ימי ראשית ביסוס מקומו של הלר בהנהגה, הרי שכאן התמונה יותר מורכבת. מחד גיסא, מקובל לראות בהלר תלמידו ומקורבו של אד"ם. כך כותבים בעלי זיכרונות, שהיו יחסית קרובים לזמן האירועים,[22] ובעקבותיהם התקבל הדבר גם במחקר. מאידך גיסא, ברור שהיה מקורב גם למרגליות שכן זה מינה אותו לאחד האפוטרופוסים על עיזבונו.[23] שמו של הלר נעדר בהתכתבות חשובה שהתנהלה בין אד"ם ושותפיו להנהגה לבין מונטיפיורי. מדובר באיגרות חשובות ונודעות מן התקופה, כמו למשל האיגרת בעניין

---

[17] ההתדיינות כולה מובאת בספר השו"ת של גאגין, חוקי חיים, סימן י', עמ' יז-יט. על הפרשה בהרחבה ראו בפרק 12.א.

[18] ראו פרק שביעי, הערה 42.

[19] יליד ברדיצ'ב, עלה לצפת ב-1831, חידש בה את הדפוס ועמד בראש ניסיון ההתיישבות בהר מירון. לאחר האירועים הקשים בגליל, בהם נפגעו רכושו ועסקיו, העתיקו בני המשפחה את מגוריהם ועסקיהם לירושלים. שם היו לדמויות מפתח בכולל וולין המקומי.

[20] על השתלשלות הדיון המשפטי בפרשה ראו: גאגין, חוקי חיים, סימן יב, עמ' כא-כד. על הפרשה והקשריה בהרחבה ראו פרק תשיעי, הערה 4.

[21] רבקה גיטל, רעייתו של מרגליות, בתו של ר' יששכר דב מזלוצ'וב, הייתה קרובת משפחה של הלר. עמרם חסידא היה מחותן של אחיו משה ליב. על הקירבה המשפחתית ראו אילן היוחסין בסוף פרק שביעי.

[22] הורוויץ, יבא שילה, עמ' ד; הורוויץ, עדן ציון, עמ' ו. בהספד על הלר שכתב אחד מרבני צפת, נחום אתרוג, הוא תאר אותו כמי שדבק באד"ם רבו "...**ולא זז מחבבו כל הימים אשר היה חי אתנו...**" (אתרוג, שם משמואל, עמ' יב).

[23] איגרות למונטיפיורי ס' 1690, דף 33, י"ט באדר תקצ"ט. לאחר מות מרגליות אנשי גליציה מבקשים להפקיד את ניהול עניניהם בידי אד"ם והלר חתום שם כאחד האפוטרופוסים על עיזבונו של מרגליות.

רכישת קרקעות לשיפור מצבם הכלכלי של אנשי צפת, שעליה חתומים אד"ם וממונים אחרים.[24] בולטת העובדה שרק לאחר מותו של מרגליות, נמצא שהלר חתום על מסמכים ואיגרות לצידו של אד"ם, או בשמו. מדובר במקבץ האיגרות שנשלחו למונטיפיורי מצפת לרגל ביקורו ב-1839.[25]

סביר להניח אם כך שהלר השתייך למעגל של מרגליות, גם אם במקביל יצר לעצמו מוקד כוח קטן משל עצמו, של קבוצת בני החסות הבריטית, אותם ייצג. כנראה רק לאחר מותו של מרגליות ב-1838, כשאד"ם נותר מנהיגם הבלעדי והבלתי מעורער של החסידים בארץ, הסתפח הלר לחוגים שסבבו את אד"ם. הלר בוודאי ראה באד"ם מורה וסמכות רבנית,[26] אך המסורות על שנות קשר הדוק ואינטימיות ביחסים בין השניים אינן מבוססות כנראה על עובדות מוצקות.[27] סברה זו מתחזקת גם לאור ההתנגדות העזה בה נתקל מינויו של הלר כיורשו של אד"ם דווקא מצד בני משפחתו של אד"ם ואנשי חוגו, התנגדות שאין לפטור בנימוקי קנאה ותחרות.[28] תמיכתם במתחרה של הלר על התפקיד, כפי שנראה בהמשך, מבהירה שהם לא ראו בהלר ממשיכו הטבעי של אד"ם חשוך הבנים, כפי שצפוי אם אכן היה תלמידו המובהק.[29]

המסורות שהאדירו את סיפורי הקרבה בין אד"ם להלר שרתו מן הסתם את הצורך להרחיב את בסיס הלגיטימציה של הלר כיורשו וממשיכו, כמו גם מסורות אחרות שמגמתן להראות שהוא יועד לתפקידו עוד מצעירותו וקיבל עידוד לכך מאילנות גבוהים. הבולטת שבהם היא זו המתייחסת לחוזה

---

[24] האיגרת מוכרת כ'איגרת הקרקעות' (איגרות למונטיפיורי, ס' 1690, דף 23), שפורסמה גם ביומנה של יהודית מונטיפיורי. גם באיגרת המכונה 'איגרת קבלת הפנים' שפורסמה אצל בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' רפה-רפח, הלר אינו בין החתומים.

[25] בעיקר בעניינים הקשורים לבית כנסת האר"י. למשל שטרי מכירה של מקומות בבית-כנסת למונטיפיורי ולרעייתו, בהם חתום הלר מתחת לשמו של אד"ם, ראו: איגרות למונטיפיורי, ס' 1690 דפים 21a , 21b . או כאשר הוא כתב, על דעתו של אד"ם, לאליעזר הלוי, עוזרו של מונטיפיורי, והנחה אותו למי יש להעביר הכספים לשיפוץ בית-המדרש, ראו: שם, ס' 1691, דף 47.

[26] עדות לכך נמצאת בהקדמה שכתב הלר לספרו של עזריה מפאנו, שברי לוחות, צפת תרכ"ד, אותו הביא לדפוס. הלר צרף לספר את דברי ר' שלמה אלקבץ, שנמצאו בידו בכתב יד. בדברי ההקדמה כתב הלר שהביא את כתב היד בפני אד"ם וקיבל את הסכמתו לכך. בדיון על הסגולות המובטחות לאדם שנוכח בטקס פידיון הבן מספר אחד מחכמי מקנס ששד"ר מצפת, חכם דוד אדרעי (1825-?), הביא מדברי הלר כפי שקבל מרבו אד"ם (אפרים פישלשטיין, אוצר אפרים, בני ברק תשס"ט, עמ' קפו).

[27] חיזוק לסברה שהקשר בין השניים היה פחות חזק ממה שהצטייר ברבות הימים יש בסיפור על שעותיו האחרונות של אד"ם. על-פי המסופר שלחו בשמו של אד"ם לקרוא להלר אבל הוא לא בא אליו מפני שבני משפחתו הפצירו בו לא ללכת מחשש שידבק בכולרה. נאמר על הלר שכל חייו הצטער שלא נפרד מרבו (הורוויץ, עדן מציון, עמ' ו). זו היא הגירסה המוקדמת אלא שמשהו בהתנהגות של הלר מעורר אי נוחות. כיצד זה תלמיד מובהק לא נמצא ליד רבו שעל ערש דווי, גם לנוכח הכולרה המאיימת? כנראה גם נינו, הרב זיידה הלר, חש בכך ובספר שכתב על הלר הביא גירסה משופרת לפיה בני המשפחה הם שהסתירו ממנו את הידיעה שהוא נקרא לבית רבו הגוסס ולכן נמנע ממנו להגיע. ראו: הלר, הרב, עמ' 134.

[28] אומנם נחום אתרוג (1856-1938), מרבני צפת, כתב בהספד שלו על הלר שאד"ם הוא זה שסמך אותו ליורשו, אך אין לדבר כל סימוכין ממקורות אחרים והוא אינו סביר לאור מאבקי הירושה שהתפתחו (אתרוג, שם משמואל, עמ' יב).

[29] ראו: אסף, מוולין לצפת, עמ' 271. אסף נדרש לשאלת טיב היחסים בין השנים ולראשונה מערער על המוסכם, אם כי רק בהערת שוליים קצרה.

מלובלין, שבמחיצתו הסתופף הלר בילדותו. על-פיה החוזה זיהה את סגולותיו כמנהיג כבר אז, בילדותו, ולכן העניק לו במתנה סידור קטן וקרא אליו: אתה תבנה עולמות שם.[30]

העמימות סביב טיב קשריו של הלר עם דמויות רמות מעלה ליוו אותו לאורך כל חייו. הלר, שהשתייך לעולם החסידי, אינו חסיד של איש מצדיקי הדור. זהותו החסידית הייתה בלתי מוגדרת. הוא ניסה לשמור על קשרים טובים עם כולם אולם הקפיד לא להיות מזוהה בלעדית עם מישהו מהם. עמדה בלתי שכיחה זו יצרה בלבול אצל כותבי העיתים של החצרות השונות, שנטו לנכס אותו אל הצדיק שלהם.[31] הוא נהג להגיע ולהתפלל מדי פעם במקום אחר[32] אבל נאמנותו הייתה לבית מדרש האר"י, שלא זוהה עם שום חצר.[33] כפי שיתברר בהמשך, עמדה זו שירתה גם את תפקידו כממונה-על, שכן הוא לא ייצג חצר או צדיק מסוים, וגם חיזקה את זהותו כאישיות ארץ-ישראלית.

עם מותו של אד"ם במגיפת הכולרה בי"ב בכסלו תר"א (7.12.1840), איבדה הקהילה האשכנזית בצפת את מנהיגה. התעורר צורך דחוף למנות במקומו נציג לפקוא"מ ואחראי לכספי החלוקה. הפקוא"מ שאף שתתקיים חפיפה בין המתמנים על-ידו לבין העומדים בפועל בראש הקהילה, ואכן ברוב המקרים החפיפה התקיימה. לא כך במקרה דנן. לעהרן התייעץ בדבר המינוי עם גורמים שונים, כפי שאפשר ללמוד למשל ממכתבו אל ממוני כולל וולין בטבריה:

...יודיעונו נא מי הם החשובים כעת חסי'[דים] בצפת ת"ו שראויים להיות מהממונים על דבר שבממון...[34]

אין לדעת מה היו ההמלצות שקיבל אבל ידוע כי הכרעתו של לעהרן להעביר את התפקיד להלר התקבלה בעצת נאמנו ישעיה ברדקי (1809-1863).[35] מכתב ההמלצה של ברדקי, ממנו אפשר היה ללמוד מדוע תמך דווקא במינויו של הלר, לא השתמר אלא רק איגרת התשובה של לעהרן אל ברדקי. לעהרן

---

[30] מנחם גוטמן, אוצר אגדות החסידים, ז, ירושלים תשל"ז, עמ' 16.

[31] בגלל קשריו הטובים וההדוקים עם הצדיקים מצ'רנוביל רבים נטו לראות בו חסיד צ'רנוביל. היו שראו בו חסיד צאנז, ראו: אברהם אביש קנר, אהל קדושים, ירושלים 1999, עמ' קכג.

[32] היה מי שהזכיר זאת לגנותו של הלר: "**...חדשים לבקרים רבה אמונתו [של הלר] בכל הצדיקים. יום אחד התפלל בבית הכנסת זידיטשובער, פעם בקאסובער, פעם באיזניצער [צ"ל ויזניצר], גם בלעמבריגער ילך מחיל אל חיל...**" (המליץ 31.1.1870, עמ' 21).

[33] מסמכים מתקופות שונות המעידים על מקומות ישיבה שרכש מצביעים על כך. כמו כן, פנקס חברת ש"ס ומשניות של בית מדרש האר"י בו הוקדש דף לציון יום מותו של הלר ונכתב: " **...וכל ימיו הי[ה] מתפלל בביהמ"ד הל"ז...**". (ארכיון אוניברסיטת שנקנברג, פרנקפורט, פנקס חברת ש"ס ומשניות, בית מדרש האר"י, 1887. בפנקס העתקת תקנות שנקבעו בפנקס הישן מחשוון תרל"ט. מדובר בחברה שנתייסדה עוד ב-1858).

[34] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, א' בניסן תר"א, עמ' 53.

[35] ישעיה ברדקי, חתנו של ר' ישראל משקלוב, היה ממנהיגי הפרושים בירושלים לאחר מות חותנו. בסוף שנות העשרים התגורר תקופה מסוימת בצפת, כך שהכיר מקרוב חלק מן הנפשות הפועלות בעיר.

אומנם הכיר את הלר, משפחתו וייחוסו, אבל באיגרת משתקפת ההתחבטות בשאלת היורש והמודעות לכך שהמינוי יעורר התנגדויות:

...בענין ההתמנות בעה"ק צפת ת"ו נראין לנו דבריו לשלוח ע"ש הרב מו"ה שמואל העליר נ"י, הגם שבהיותו שו"ב ומקבל פרס מזה, אין זה לענ"ד [לעניות דעתי] לפי כבוד הכולל [...] וודאי אין שם ממלא מקום הרב ח"ק [?] זצללה"ה וגם הרב מוהרש"ה [מורנו הרב רבי שמואל הלר] נ"י עצמו לא יאמר שהוא ממלא מקומו, אך ורק להעמיד שם ממונה שכדאי לסמוך עליו, ולא ימלט הדבר ממחלוקות...[36]

נשאלת השאלה מדוע דווקא האיש הלר, שלא היה בעמדה בכירה בין הממונים, מצא דרכו לראשות החבורה? ברדקי ודאי הכיר את הלר מן השנים בהן חי בצפת, אולם טיב הקשרים ביניהם אינו ידוע. הוא העריך מן הסתם שיש בהלר את הדרוש לשאת בנטל התפקיד אולם לא מן הנמנע שהיה לו עניין להציב בראש הממונים אדם שמעמדו אינו חזק דיו וכך להותיר בידיו הוא יכולת השפעה גם על הציבור החסידי. באותן שנים סער הציבור סביב התמנותו של ברדקי לנציג (ווקיל, בלשון התקופה) כלל היהודים נתיני רוסיה, בעידודו הפעיל של לעהרן ולמורת רוחם של החסידים. אד"ם פעל לביטול ההסדר ואולי היה במינוי הלר, אדם שמעמדו אינו איתן דיו, ניסיון להנמיך התנגדויות ולהבטיח שקט בחזית זו.[37] אם כך היו פני הדברים הרי שהלר לא מילא אחר הציפיות, כפי שעולה ממכתבו של לעהרן לברדקי, חודשים ספורים לאחר המינוי. לעהרן כתב על הקשיים שבמינוי ברדקי לנציג כלל האשכנזים והציע לוותר על הניסיון, בין השאר כיוון שגם הלר הצטרף למתנגדים וביקש שימונה נציג משלהם:

...אפס ראיתי בדברי מו"ה שמואל העליר נ"י אלי שמעכ"ת יעמיד אחד מהם לווקיל בעירם שיוכל להתקדם לרשות לעת הצורך...[38]

סיבה אפשרית נוספת לבחירה היא שיתכן כי נזקפה לזכות הלר העובדה שלא היה מזוהה עם מי מראשי הצדיקים והרבנים באירופה, לעומת מי שהתחרה בו על התפקיד, הרב יעקב דב מרומאן (1794-1858, להלן: הרב מרומאן), שהיה חסיד מובהק של ר' ישראל מרוז'ין (1796-1850).[39] הירש לעהרן באמסטרדם חש כל הזמן מאויים מן הכריזמה ומכוחם של האדמו"רים והצדיקים ואדם כהלר, שאינו משוייך בלעדית לחצר כלשהי, נתפס אולי כמי שנאמנותו לפקוא"מ מובטחת יותר, מה שהתברר בדיעבד במידה רבה כהימור מוצלח.

---

[36] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, ד' בתמוז תר"א, עמ' 78.

[37] על הפרשה ראו: אסף, מוולין לצפת, עמ' 268-269. בהרחבה על מאבקי הכוח ראו: מורגנשטרן, השיבה, עמ' 181-227.

[38] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, ט"ו באלול תר"א, עמ' 93-94.

[39] מייסדה של חסידות רוז'ין-סדיגורה ואחד מן האישים שהטביעו חותמם על דמותה של החסידות, כפי שהתפתחה במהלך המאה ה-19 והלאה. עליו בהרחבה ראו אצל אסף, דרך המלכות.

הניסוח המסויג של לעהרן לפיו מוסכם על כל הנוגעים בדבר שהלר לא רואה עצמו יורשו של אד"ם הוא בבחינת ביטוי לתחושת היתמות שהותיר מותו של אד"ם, המנהיג המוערך, אבל לא פחות מכך גם להלך הרוח של 'אין נביא בעירו'. 'כתב המינוי' הממזער את התפקיד ל"**אך ורק להעמיד שם ממונה שכדאי לסמוך עליו**'[40] התברר כנטול אחיזה במציאות. כאמור, עמדת ראש הממונים מטעם הפקוא"מ ריכזה בידי ממלא התפקיד עוצמה רבה ובהגיע למשרה אדם עם מאווים וכישורים מנהיגותיים כהלר התוצאה הייתה צמיחת מנהיג חדש. הדרך לשם עתידה להיות רבת חתחתים, כפי שיתבהר בהמשך הדברים אולם, מינויו של הלר כנציג הפקוא"מ בצפת היה ללא ספק לא רק הצומת המכריע בחייו האישיים בכלל, וכאיש ציבור בפרט, אלא גם תחילתה של דרך ייחודית שנסללה בצפת.

[40] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, ד' בתמוז תר"א, עמ' 78.

פרק תשיעי - הרב מרומאן מול הרב מצפת

כפי שצפה הירש לעהרן, התמנותו של הלר לראש הממונים מטעם הפקוא"מ עוררה מחלוקות רבות. ההתנגדות הראשית והממושכת התמקדה סביב טוען אחר לכתר, הרב יעקב דב בעריש בר' צבי מרומאן, שכונה 'הרב הגדול מראמאן'. הרב מרומאן, נולד כנראה בנדבורנה (Nadvorna) שבגליציה המזרחית ב-1794. בהיותו כבן עשרים עבר לכהן כאב"ד בקהילת טארגו פרומוס (Targu Frumos) ואחר-כך ברומאן (Roman), שתיהן במולדובה. לקראת סוף 1835 עלה לארץ-ישראל בהרכב משפחתי מורחב והחבורה התיישבה בגליל: הוא, עם רעייתו ובניו בצפת, ואחיו שלמה חיים (1804-1853) ובני ביתו נעו בין טבריה לצפת.[1] המשפחה עמדה בקשרי חיתון עם כמה מן המשפחות המשפיעות בצפת, מה שהועיל ודאי לביסוס מעמדה במקום החדש: בנו, חיים ישראל (1818-?), היה בקשרי נישואין עם משפחתו של אד"ם[2] ובנו השני, יהודה, נשא לאשה, בזיווג שני, את מלכה, בתו של ישראל ב"ק.[3]

סמוך להגיעו לצפת נתמנה הרב מרומאן לאחד הדיינים בבית הדין בצפת, בו שימש גם הלר דיין. אחת העדויות לישיבתו בדין נמצאת בדיון משפטי מורכב שהתנהל אודות סכסוך כספי שישראל ב"ק נתבע בגינו. הלר פסק לטובת התובעים, בניגוד לפסיקה קודמת של הרב מרומאן, אולם הנתבע לא קיבל את הדין והסכסוך התגלגל לפתחם של פוסקים נוספים.[4] בפרשה זו נטמנו אולי זרעי המתיחות הבין-אישית, שהתערבבו יחד עם היבטים מקומיים אחרים במחלוקת ארוכת השנים בין הלר לרב

---

[1] על-פי עדות שגבה בית הדין של כולל אוסטריה בצפת, בט' בשבט תרמ"ד (5.2.1884), מאחיינו של הרב מרומאן, בצלאל ברש"ח (1826-1892 להלן: ברש"ח). ראו: קטלוג אסופה, ספטמבר 2011, פריט 411. הסיבה לגביית עדות זאת, שנים רבות לאחר מות האיש, נותרה עלומה. היא נגבתה חודש לאחר מותו של הלר אך לא ידוע קשר בין שני האירועים. מוסר העדות, ברש"ח, התיישב בבירות החל משנות השישים ושימש סוכן אחראי על הדואר שהגיע מאירופה ובתוך כך טיפל והעביר את כספי החלוקה שהגיעו מאירופה. הוא גם כתב רשימות בעיתונות העברית על המתרחש בגליל. ראו: מלאכי, מנגד, עמ' 306; ארי סטמפלר, 'דואר יהודי בין בירות וערי הגליל', עת-מול 11 (1977), עמ' 18. על הרב מרומאן ומשפחתו מצויים מקורות נוספים, כגון איגרת שכתבה למונטיפיורי 'שרה ליפשה, אשת הרב האב"ד ד"ק ראמאן'. מן האיגרת מתברר שהמפגש עם ארץ-ישראל, בתקופה הראשונה לאחר הגעת המשפחה, היה קשה. ברעש האדמה שפקד את צפת ב-1837 שכלה המשפחה שני בנים ואיבדה את רכושה. על מנת לבנות את ביתם מחדש שקעה המשפחה בחובות כבדים והרעיה מספרת שבעלה נאלץ לצאת לחו"ל על מנת לדאוג לסיוע כספי (איגרות למונטיפיורי, ס' 6190, דף 38, ללא תאריך ועליה נכתב שהתקבלה ב-23 במאי 1839). שהותו בחו"ל מוזכרת גם במפקד 1839. כעבור שנים ספורות נפטרה הרעיה שרה והרב מרומאן נשא לאשה את רעכיל (מפקדים 1849, 1855).

[2] מוזכר כחתנו של אד"ם ברשימת התומכים בהוצאה לאור של ספרו של אד"ם, בת עין, ירושלים תר"ז. כיוון שלאד"ם לא היו צאצאים טיב הקשר אינו נהיר. סביר להניח שהייחוס הוא דרך משפחת אחיו או אחת מרעיותיו.

[3] על השתדכות משפחת ב"ק למשפחת הרב מרומאן ראו במפקדי מונטיפיורי 1849, 1855 של ירושלים.

[4] תחילה הובאה הסוגיה בפני הרב יעקב ענתבי (1787-1847), אב"ד דמשק, שעמד בראש הקהילה בימי 'עלילת דמשק' (1840). ענתבי חלק על הלר בפסיקתו ובין נימוקיו הזכיר 'מעשה בית דין' (מונח משפטי שמשמעותו כי בעניין מסוים בית הדין אמר את דברו, ולמעט דרכי הערעור הקבועים מראש, לא ניתן לדון מחדש באותו נושא) בחתימתו של הרב מרומאן. סופה של הפרשה שהיא התגלגלה לפתחו של הראשון לציון, הרב חיים אברהם גאגין, והוא דווקא צידד בהלר. הפסיקות כולן הובאו אצל אברהם חיים גאגין, חוקי חיים, ירושלים תר"ג, סימן יב, עמ' כא-כד. פסיקתו של ענתבי בלבד הובאה ב"קובץ התורני 'זכור לאברהם', תשנ"ט עמ' עב-עד, בגרסה מעט מקוצרת.

מרומאן ואולם, שורשי המאבקים בצמרת הצפתית נעוצים בעיקרם בהתנגשות בין כוחות רבי עוצמה בעולם היהודי של העת ההיא, והנפשות הפועלות בצפת שימשו כלי משחק בידיהם.

א. הרקע למחלוקת

שלושה גורמים עיקריים ראו עצמם פטרוני הישוב היהודי בארץ-ישראל: ההנהגה הרבנית במזרח אירופה, שבעצמה הייתה מפולגת לחסידים ולמתנגדים, הפקוא"מ ומונטיפיורי. כל אחד מן הצדדים היה בעל השקפת עולם משלו לגבי טיבו הרצוי של הישוב בארץ וביקש שליטה על הנעשה בו, בעיקר באמצעות שליטה בכספי התמיכה ובמינוי הממונים עליהם.

הפקוא"מ היה ארגון בעל אופי אותודוקסי, שקיבל על עצמו את הטיפול בתרומות הכסף לארץ-ישראל. בפועל התנקזו אליהם בעיקר הכספים שהגיעו ממרכז אירופה וממערבה. חלוקת הכסף לא הייתה על בסיס טריטוריאלי אלא הכסף חולק לכלל היישוב היהודי בארץ על פי הסכמים שנקבעו מראש והשתנו לפרקים, בהתאמה לשינויים דמוגרפיים שחלו בקהילות השונות. במתכונת הזו פעל הארגון החל מ-1823, עם שתי מטרות עיקריות:

1. ייעול מנגנון איסוף הכספים וחלוקתם באמצעות ריכוזו וניהולו על-ידי פקידות מקצועית.
2. הכפפת חלוקת הכספים לשם יישום האידיאולוגיה האולטרה-אורתודוקסית, שביקשה לקיים בארץ-ישראל חברת לומדים שתשמר את העולם המסורתי היהודי מול סכנות המודרנה.[5]

הצדיקים והרבנים ראו ביישוב שלוחה של חצרותיהם וביקשו לשמר את שליטתם בנעשה שם. תפקיד 'נשיאי-ישראל' נתן בידי נושאיו אפשרות טובה לממש זאת. הוא גילם בתוכו גם יוקרה וזכות שבקיום יישוב יהודי בארץ-ישראל אבל גם יתרונות גשמיים: פיקוח על הממונים בכוללים, תלות והכרת תודה של הנהנים מכספי החלוקה והשפעה גדולה על עיצוב חיי הדת והחברה בארץ. כיוון שגם אחרי הקמת הפקוא"מ המשיכו רוב הכספים שנאספו במזרח אירופה לזרום למרכזי איסוף אחרים – וילנה, סדיגורה, ברדיצ'ב, לבוב, ומשם נשלחו לארץ, נשמרה שליטת נשיאי ארץ-ישראל על כספים אלה ואפשרות לייעד אותם למטרות שנבחרו על ידם.[6]

מונטיפיורי, פילנטרופ יהודי מערב-אירופי, היה מוקד לפעילות לא-אורתודוקסית באירופה עבור ארץ-ישראל. אליו התנקזו מבקשי גאולת העם וארצו באמצעות פרודוקטיביזציה ואימוץ מגמות של מודרניזציה. עם זאת שרתה עליו 'רוח משיחית', ברוח המלינריזם האנגלי ממנו הושפע, שאולי 'הכשיר'

[5] להרחבה ראו: ברטל, פקוא"מ ואיגרותיהם.

[6] ראו פרשת כספי צ'רנוביל בפרק שבעה עשר. להרחבה על הקשר בין צדיקים ורבנים והיישוב בארץ ראו: אסף, הציץ ונפגע, עמ' 229-233.

אותו לדיאלוג עם הנהגת היישוב בארץ על כל גווניו. התוצאה הייתה חוסר עקביות בדרישותיו לתיקון ולשינוי והיצמדות לדרכי תמיכה מסורתיות.[7]

אנשי הפקוא"מ ניהלו את מאבקיהם בשתי חזיתות: שימור אופיו האורתודוקסי של היישוב בארץ וריכוז מערכת התמיכה הכספית בידם. בשאיפתם לקיים בארץ-ישראל 'שמורה' אידילית של העולם היהודי המסורתי הם ראו ברבנים ובצדיקי הדור שותפים לדרך ואילו במונטיפיורי ראו איום על המפעל. בעניין איסוף הכספים וחלוקתם היו גם הצדיקים וגם מונטיפיורי יריבים לפקוא"מ, אלא שכלפי הצדיקים נהגו בדחילו ורחימו בעוד את מונטיפיורי תקפו בריש גלי. לעהרן ניסה, בחוסר הצלחה, לרתום את הצדיקים למטרותיו, ובראשם את ר' ישראל מרוז'ין,[8] על מנת לבלום את מונטיפיורי. לעומת זאת, האדמו"ר מרוז'ין, שהבין כי ריכוז מנגנון איסוף הכספים בידי הפקוא"מ יחליש את השפעתם של הצדיקים על חסידיהם בארץ, ראה במונטיפיורי, בין השאר, כלי עוקף פקוא"מ ופעל למנותו ל'נשיא ארץ-ישראל'.[9]

משולש הכוחות הזה היה המניע המכריע להתכתשות בין הרב מרומאן להלר. הרב מרומאן היה ממקורבי האדמו"ר מרוז'ין, שמן הסתם ראה בו יורש מועדף לאד"ם ונציגו ההולם בקהילה החסידית הגדולה בצפת. העובדה שלא הוא נבחר למלא את מקומו של אד"ם כנציג הפקוא"מ, הייתה למעשה ניסיון של לעהרן להגביל את כוח השפעתם של 'נשיאי ארץ-ישראל', ובראשם האדמו"ר מרוז'ין. הרב מרומאן, יחד עם אחי כלתו, ניסן ב"ק (1814-1890),[10] היו שושבינים ראשיים לניסיונות ההתקרבות בין מונטיפיורי לסדיגורה, ונתפסו כגורמים עוינים לפקוא"מ. לכן עשה לעהרן כל אשר לאל ידו כדי להרחיק את הרב מרומאן.

למחלוקת היה גם היבט מקומי, שנגע בשאלת זהותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל ואופי קשריו עם קהילות המוצא. מקובל לחשוב שהקהילות הארץ-ישראליות היו סניפים של קהילות האם ונוהלו על ידי הצדיקים, באמצעות אנשי שלומם. לכן, מינוי הלר לראש הממונים, אדם שצמח והתחנך בארץ-ישראל ולא הסתופף בחצרות הצדיקים, היה חריג מן המקובל באותה עת. בדרך-כלל גברה היוקרה והגיבוי שהביאו איתם ה'עולים החדשים', על הכוח שצברו האישים המקומיים. המאבק על ירושת אד"ם היה, אם כן, גם מאבקם של בני הארץ על עמדות כוח מול 'הצנחות' של אישים מחו"ל. לתוצאות

---

[7] אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 195-202; ברטל, לאומי או שתדלן.

[8] על מעורבותו הגבוהה של האדמו"ר מרוז'ין בענייני הישוב היהודי בארץ-ישראל בכלל ובכולל וולין בפרט ראו: אסף, דרך המלכות, עמ' 291-302.

[9] על מערכת היחסים המשולשת והמורכבת בין צבי הירש לעהרן, האדמו"ר מרוז'ין ומונטיפיורי ראו: אסף, דרך המלכות, עמ' 276-285; מורגנשטרן, השיבה, עמ' 317-324.

[10] ניסן ב"ק, עלה בן 17 עם אביו ישראל ב"ק ומשפחתו, והתיישבו בצפת ב-1831. היה לאחד מן האנשים המרכזיים בכולל וולין הירושלמי ונציגה המובהק של חצר סדיגורה בארץ.

ההתגוששות הזו תיוודע חשיבות החורגת מן השאלה הפרסונלית והשפעתן על אופי ההנהגה בצפת תידון בהמשך.

ב. המחלוקת

כאמור, לעהרן הבין היטב את הקושי שהמינוי של הלר עורר, ועל כך למדים מן הניסוח המהוסס של כתב המינוי,[11] אך עם זאת היה נחוש להוציאו לפועל. כשבעה חודשים לאחר מות אד"ם, יצאה איגרת ליצחק אלפנדרי בבירות,[12] ובה הנחיות להעביר את כספי החסידים לממוני צפת, ולראשונה הועמד בראשם הלר.[13] בעקבות זאת הופעלו לחצים רבים על לעהרן, בעיקר מצד אנשי סדיגורה, ובשילוח הבא, צורף שמו של הרב מרומאן כממונה לצידו של הלר.[14] אולם שיתוף הפעולה בין השניים לא עלה יפה ושלושה חודשים מאוחר יותר הביע לעהרן את דאגתו על כך שהנהגת צפת רופפת בגלל המחלוקות.[15]

הלר הבין שבמצב אליו נקלע, בו הוא עמד מול כוח השפעתו האדיר של האדמו"ר מסדיגורה, עליו לחזק את בסיס התמיכה בו אצל הפקוא"מ ולהרחיבו על-ידי גיוס גורמים נוספים לצידו. תחילה השכיל הלר להפעיל את היתרון היחסי שהיה לו על הרב מרומאן: לעומת הרב מרומאן, שזה לו שנים ספורות בארץ, הלר גדל בה מילדותו ופיתח מערכת קשרים הדוקה ומכבדת עם הקהילה הספרדית. עתה, בבקשו מקור סמכות שלא ייחשב מוטה לאחד מן הצדדים, שיפסוק בינו לבין הרב מרומאן, פנה לר' חיים ניסים אבולעפיה (1795-1861, להלן: חנ"א),[16] אישיות רבת מוניטין בארץ ובעולם היהודי. לעהרן שיבח את הלר על צעדו זה, וכאשר חנ"א לא מיהר להשיב, לעהרן שלח אליו איגרת והפציר בו שיעשה כן, ומן הכתוב משתקפת עוצמת המחלוקת:

> **עיקר הלב לבקש [...] לחקור ולדרוש בדברי ריבות שבשערי עה"ק צפת ת"ו בכו'[לל] חסי'[דים] אשכ'[נזים] בין הרב מוהר"ש העליר ובעל פלוגתא הרב יעקב דוב בער הרב מראמין, והן כפי הדברות הקודמות הבאות אלינו הדין עם הרב מו"ר שמואל נר"י [...] ועל כן פנינו עורף אל שכנגדו ולא בחרנו בו עוד להיות מן הממונים על כסף הקדשים שאנחנו שולחים אל כו' חסי'**

---

[11] ראו פרק שמיני, הערה 36. חלק נכבד מאיגרות הפקוא"מ וכן חלק מאיגרות האדמו"ר מרוז'ין, שישמשו להלן להתחקות אחר פרשת הלר-הרב מרומאן, פורסמו לראשונה אצל אסף, ר' ישראל מרוז'ין.

[12] דרכו בוצעו העברות הכספים ליישוב.

[13] הפקוא"מ כ"י, כרך 10, ה' בתמוז תר"א, עמ' 79.

[14] שם, י"א בתשרי תר"ב, עמ' 101.

[15] שם, איגרת אל ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים מאויהל, מיום ו' בטבת תר"ב, עמ' 119. על מעורבות הנמען באיגרת זו בפרשה יורחב בהמשך.

[16] הפקוא"מ כ"י, כרך 10, איגרת להלר מיום ב' בתמוז תר"ב, עמ' 166. חנ"א היה נצר לר' חיים אבולעפיה, ממחדשי הישוב היהודי בטבריה במאה ה-18, ראש הקהילה הספרדית בטבריה, וקודם לכן גם בצפת, ובשנים 1854-1861 התמנה למשרת הראשון לציון.

אשכ' שבעה"ק צפת ת"ו, וכבר קבלנו אג'[רת] מהקשורים ליעקב ולא השגחנו על דבריהם אולם עתה קבלנו אג' שנית אמרנו נשלח העתקתה לידי קודשו [...] של הדברים ולהודיענו מי משניהם יצדק בריבו הר"ש או הרב מראמין, כי אם לא יצדק האחרון לא נאבה ולא נשמע למה שכתבו הקשורים עימו לשלוח חלקם לידו, כי לא ניתן לו שום שליטה על כסף הקדשים ולמחזיקים בידו לא יאותו לתת להם חלוקה...[17]

פסיקתו של חנ"א אינה בנמצא אבל היא עולה מתוך איגרת שכתב הירש לעהרן, ובה הוא מצר על עמדת הצדיקים כלפי הלר. מסתבר שחנ"א תמך בהלר אך ביקש לא להפיץ זאת מפני שחכמי הספרדים בצפת, שגם הם תמכו בהלר, נרדפים על ידי הרב מרומאן והוא ביקש להימנע מהסתבכות דומה:

... אפס נצטערנו ששמעו הצדיקים[18] **ליועצים להעמיד את מוהר"ש העליר נ"י מבחוץ לגדר השוה עם אותו הרב דראמין אשר הרע לעשות [...] צר לנו שהצדיקים הקדושים הנ"ל גם הם לא בקיאים בגוף העניין כמונו, כי הם קיבלו דברים משני הצדדים ושניהם חשודים אצלם לנוטי צד, אבל אנחנו קבלנו הדברים גם מחכמי הספרדים הי"ו שאין להם נגיעה בדבר כלל ואך אמת ישמיעו... ויש לנו אגרת בענין זה גם מן הרב הגאון המפו'[רסם], פקיד וגבאי דעיה"ק טבריא ת"ו מק"ק הספרדים הי"ו, אך ביקש מאתנו שלא להזכיר שמו על הדבר הזה, באשר סבלו חכמי ספרדים דצפת ת"ו הרבה מהרב דראמין ואינו רוצה שיבא גם עליו, אולם אם רצון הצדיקים בכך גם ממנו אשלח להם העתקה, אבל גם בלא ראות די באר מזה שהדין עם הרב מהר"ש העליר נר"ו.**[19]

בגלל המגבלה שרק צד אחד של ההתכתבות עם הפקוא"מ נמצא בידינו, מן הנאמר במכתב לא ברור מה טיב הסכסוך בין חכמי הספרדים לבין הרב מרומאן. עם זאת ידוע שהסכסוך התמשך ועל כך ניתן ללמוד גם מתוך מכתב תשובה של לעהרן לראשי הקהילה הספרדית בצפת, ר' שמואל עבו, ר' חיים אברהם שושנה (1795-בסביבות 1866), ר' רפאל עובדיה שאקי (1800-1858), שפנו אליו כדי שיפציר באדמו"ר מרוז'ין לשים קץ להתנהגות של הרב מרומאן וסיעתו. כיוון שמכתבם של ראשי הספרדים בצפת אינו בנמצא אין לדעת במה האשימו את הרב מרומאן ומה עשה שנתפס בעיני ראשי הקהילה

---

[17] שם, איגרת לחנ"א בטבריה מיום כ"ה בשבט תר"ג, עמ' 254.

[18] מדובר באדמו"ר מרוז'ין, ר' חיים מקוסוב (1795-1854) ור' דוד מזבלוטוב (1848-1797). סביר להניח ששני האחרונים הצטרפו למהלך בהשפעת האדמו"ר מרוז'ין, שהיה הדומיננטי בין נשיאי כולל החסידים.

[19] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, אל יקותיאל יהודה טייטלבוים, ניסן תר"ג, עמ' 297. לעהרן אינו מפרט באילו מחכמי הספרדים מדובר. באותן שנים בערה אש המחלוקת גם בכוללות הספרדים בירושלים, מחלוקת שהקרינה כמובן על ערי הקודש האחרות. מדובר במחלוקת שבין סיעת יהודה נבון, שהיה הראשון לציון והודח, לבין הרב גאגין, שנתמנה במקומו (ספטמבר 1841) ואיתו נתמסד תפקיד 'החכם באשי' דהיינו, מינוי עם פירמאן של השלטונות. גם במחלוקת זו עמד לעהרן לצידו של מחנה אחד, מחנה גאגין, בעוד היריבים ניסו לגייס למאבק את מונטיפיורי ואת רוטשילד. על הפרשה בהרחבה: מאיר בניהו, 'חמש שנים שעשו את ירושלים לבוקה ומבולקה (תר"א-תר"ה)', אסופות, ו, תשנ"ב, עמ' רמז-תכא.

הספרדית כהתנכלות להם ולאינטרסים שלהם. האם הבעיות התעוררו משום שהם תמכו במועמדותו של הלר, אותו הכירו ושהיה מקורב אליהם, או שדרכיו של הרב מרומאן היו פסולות בעיניהם והם נפגעו מכך. לעהרן השיב שלצערו קצרה ידו מלעזור כיוון שדרכו אל האדמו"ר מרוז'ין חסומה.[20]

סמוך לכתיבת מכתב זה, ב-1848, ביקר באמסטרדם **"הראשון בקודש מחכמי ורבני כו'[לל] הספרדים הי"ו בעה"ק צפת ת"ו"** ואנשי הפקוא"מ חקרוהו היטב על אודות הלר ועל המתחולל בצפת:

> **...ואמר שכל פעם אשר יראת ד' נגע בלבבם עונין אחריו מקודש מקודש, וצד שכנגדו הם אנשים החושבים בלבבם שלהם לבדם נתנה הארץ למלא כרסם מעדנים, אכול ושתה, ולמשול בתורת ממונה ואת הצאן לא ידעו והם שולחים [?] על פני חוצות להסב לב שומעיהם לשלוח הכסף ליד משלחיהם לעשות בו כרצונם...**[21]

התמיכה הזאת חיזקה את ה'הכשר' של הלר בעיני הירש לעהרן, שכתב עליו באותו מכתב: **"...צדיק מתהלך בתומו ותיק וחסיד והוא שלום..."**, ודבק בהחלטתו להותיר את הלר ראש הממונים מטעם הפקוא"מ.

המקור היחיד שחושף במידת מה את טיב הקונפליקט קשור גם הוא להידרשותו של הלר לעזרתם של אישים מן הקהילה הספרדים. במכתב שכתב לראשון לציון הרב גאגין, שיובא להלן, הוא הציג מנקודת מבטו את מערכת היחסים בינו לבין הרב מרומאן. אליבא דהלר, על אף נסיונותיו להתקרב אל הרב מרומאן, למן הגיעו לצפת, הוא נדחה ועצותיו נדחו. הלר האשים את הרב מרומאן כי ניהל את הכספים שהתקבלו בשרירות לב וסרב לקבל אחריות על התחייבויות כספיות של הכולל מימי קודמיו בתפקיד. לטענתו של הלר בשל כך התדרדר המצב הכספי של הכולל עד כי לא נותר כסף לחלוקה לנצרכים וגם 'מעות היחיד' - כספים פרטיים שנשלחו לאנשים ממשפחותיהם, גם הם נבלעו בתוך הגרעון. הלר המשיך וכתב שהגיע למסקנה ששניהם אינם רואים עין בעין את אופן ניהול הענינים ולכן הציע לרב מרומאן ששניהם יחדלו מן הטיפול בכספים, ימנו אנשים נאמנים על שניהם שיעסקו בכך והלר והרב מרומאן יתערבו רק בהתעורר בעיה. תחילה קיבל הרב מרומאן את ההצעה אך עד מהרה נסוג בו והמאבקים בצמרת נתחדשו.

---

[20] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, י"ז בתמוז תר"ח, עמ' 300.

[21] שם, מכתב לראשי הקהל בברודי, י"ג בכסלו תר"י, עמ' 376-377. כך דיווח לעהרן על פגישה שהתקיימה שנתיים קודם, דהיינו 1848, עם הרב הספרדי הראשי של צפת, שזהותו אינה ידועה. במכתב זה יצא לעהרן להגנת הלר בעקבות פנייה מאנשים בברודי המוטרדים מן השמועות המגיעות מצפת.

תעודה 1 - הלר אל הרב גאגין בעניין המחלוקת עם הרב מרומאן (14.5.1847)[22]

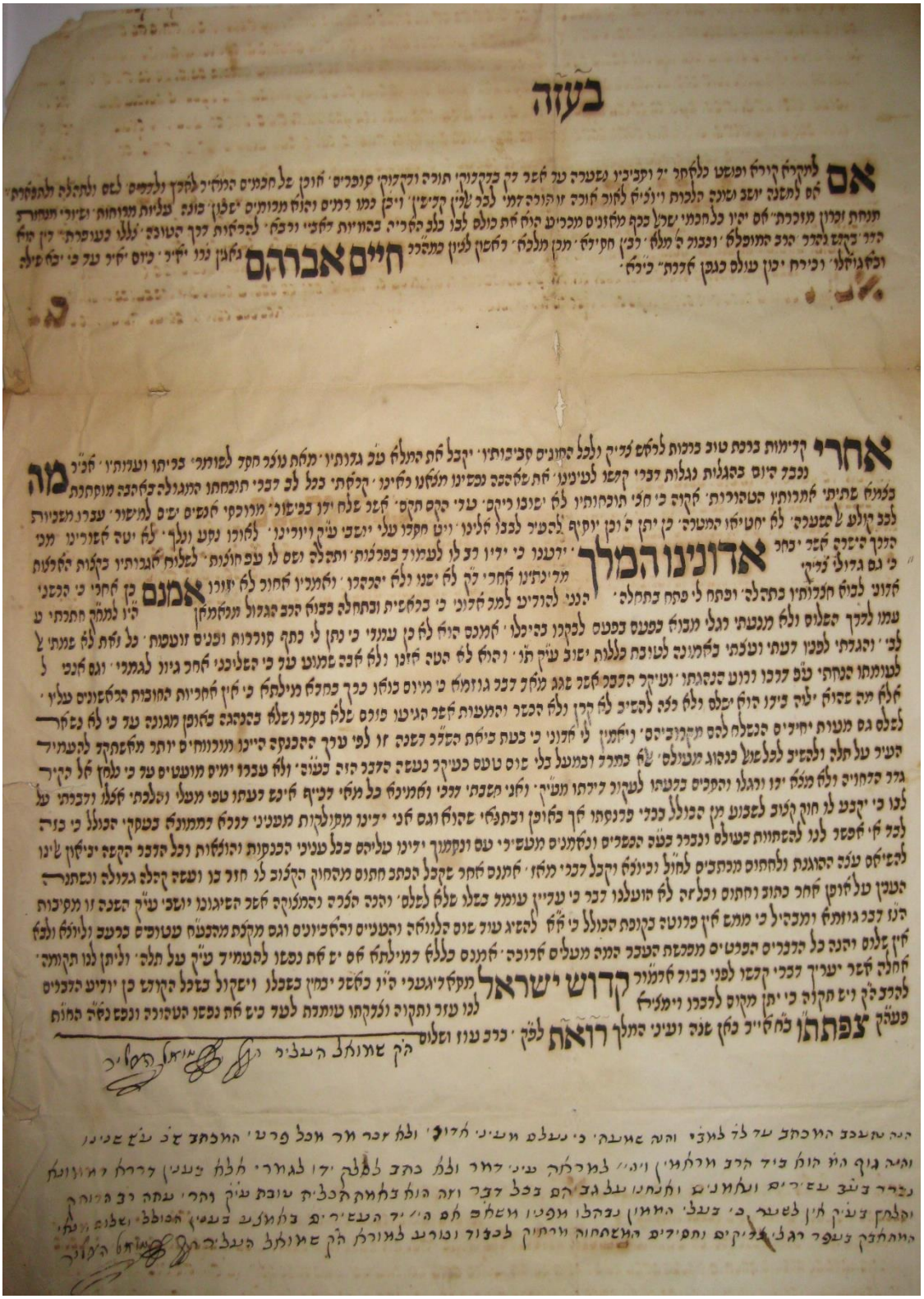

בעזה

אם לחקרן קירוב ופושטו כלקחר יד ותביביו גשטרה עד אשר לה בבקרוב תורה ובקרוב קופרים. חוכן של חכמים המהיר לחדש ולבשם לשם ולתהלה ולתפארת לא לתשנה ושבח ושונה הלכות ויכיל לחור אורה זו הורה דמי לבר שלין הכשרן. ויבן כמו דמים והלא מבוחים "שלון" פונה עליות מבוחות. ושיבי תנחות תנחת זכרון מזכרת" אם יהיו כלחכמי שרל בכף מאזנים מכריע הוא את כולם לבו כלב הארייה. בהוויות לאבי ובכח. להבאות דרך הטובה. עלנו בעופרת. כן הוא הדר בהשם נהדר. הרב המופלא. ובבור ה מלא. רבן חיידא. מהן מלכה. ראשון לעין כמהדר **חיים אברהם** גאגין נרו יאיר. כיום יאיר עד כי. בא פילה וכאגולו. וכיחת יכון עולם כגבן אדרת" כיבא.

אחרי קדימות ברכת טוב ברמות לראש לדיק ולכל החונים חביבותיו. יקבל את המלא טב גדותיו. מאת נוצר חסד לשומר. בריתו ועדותיו. אבי **מה** נכבד היום בהגלות נגלות דברי קדשו לעינינו. את שראהבה נפשינו מצאנו ראינו. קראתי בכל לב דברי תוכחתו המגולה בראהבה מוקחנת בלמאר שתיתי אתרותיו הטהורות. אקוה כי חלי תוכחותיו לא ישובו ריקם. עדי הקם. אשר שלח ידו בכישור. מוכבי אנשים ישים למישור. עברו משביות לבב קולע של משערה. לא יחטיאו המטרה. כן יתן ה' וכן יוקיע להטיר לבבו אלינו. ייש חקדו עלי יעשי עיר ויוידינו. לאורו נקיב ונלך. לא ישה אשרינו מני הדרך הישרה אשר יבחר **אדונינו המלך** ידעונו כי ידיו רב לו לעמוד בפרצות. ותהלה ושם לו עם חולות. לשלוח אגרותיו בקצות הארצות כי גם גדולי ערי מדינתינו אחרי לך לא ישנו ולא יבהרנו. ולאמרינו אחור לא יזוזו **אמנם** כן אחרי כי הנשני אחזנו לבוא חנכותו בתהלה. ופתח לי פתח בתחלה. הנני להודיע למר אדוני כי בראשית ובתחלה בבוא הרב הגדול מגלמלן היו למחר חתכתי ט עמו לדרך השלום ולא מנעתי רגלי מבוא בפעם בפעם לבקרו בהיכלו. אמנם הוא לא כן עמדי כי נתן לי כתף סוררות ופנים זועטות. כל זאת לא שמתי ל לבי. והגדתי לפנו דעתי וטעתי בראמינה לטובת כללות ישוב עיר תו. והוא לא הטה אזנו ולא אבה שמוע עד כי השליכני אחר גיוו לגמרי. וגם אנכי ל לעומתו הנחתי כף לדבו ורוע הנהגתו. ועיקר הדבר אשר שגג מאד לבב גוזמא כי מיום בואו בכרך בחדש מילתא כי אין אחריות הראשונים עליו. אולא מה שהוא עליה בידו הוא ישלם ולא בלה להשיב לא הרן ולא הבשר והמעות אשר הגיעו פונם שלא בקבר ושלא בהנהגה בחופן מגונה עד כי לא נשאר לשלם גם מעות יחידים הנשלח להם מקרוביהם. ויאמרו לי אחזני כי בעת כיאת השלר השנה זו לפי ערך ההבנקה היינו מוכרחים יותר מאשתקד להעמיד העיר על חלה ולהשיב לבלשון בנהוג מעולם. שלא בחדל ובמעל בלי שום טעם כעיקר נעשה הדבר הזה בשום. ולא עברו ימים מועטים עד כי נתן אל הדיר גדר הלחייב ולא מלא ידו והגלו והתכיס בקעתו לעקור לידתו מעיר. ואני משבתי אדני ואמינה כל מלי לכיף אינש בעתו טפי מעלי והלכתי אצלו ודברתי על לבו כי יקבע לו חוק קטוב לשבוע מן הבולל בבדי פרנסתו אך בחופן ובתנאי שהוא וגם אני ידינו מתולקות מעטינו ובקבל הממונה בעקר הבולל כי בזה לבד אי אפשר לנו להשתוות בשלום ונבדר בטה הבשרים ונאמנים מעשיבי עם ונקמוך ידינו טליהם בכל טניני הבנקות והולאות וכל הדבר הקשה יביאון שינו להשיאם עצה ההוגנת ולהתום מבתבים לחול ונילוא ויקבל לבבי מאז. אמנם אחר שקבל הכתב חתום מהחוק הקלוב לו חזר בו ושבה קלה גדולה ונשתנה הטבון על חופן אחר כתוב וחתום וכל זה לא הועלנו דבר כי עדיין עומד בשלו שלא לשלם. והנה הבנה והמלוקה אשר הביגונו ושבי עיר השנה זו מקיבות הנו דבר גוזמא ומבהיל כי ממש אין פרוטה בקופת הבולל כי אם להביג עוד שום הלוואה והטעיים והלקיונים וגם מהקנת מהבטח טטוטים בכעב וליולא ובא אין שלום והנה כל הדברים הפרטים מפרשת הדבר המה מעלים אדונה. אמנם כללא דמילתא אם יש את נפשו להעמיד עיר על תלה. וליתן לנו תקומה. אחרה אשר יעריך דברי קדשו לפני כבוד אדמור **קדוש ישראל** מקקליגעבי הין כאשר ימין בשבלו. ויקול בדבל הקודש כן יודיע הדברים להדבלה ויש תקוה כי יתן מקום לדברו וימליא לנו עזר ותקוה ונקרתו טוחתה לעד כיש את נפשו הטהורה ונפש נאה החות פעקר **צפתון** כאשר כאן שנה ועיני המלך **רואה** לפר. ברב עוז ושלום

הק שמואל העליר

מאיר הלוי

הנה מעבבב המכתב עד לה לאדי והנה שאבה' כי נעבלם מעיני מדיר. ובמ אבר מר מבל פרש המכתב אב עבב שבינו והנה גוף הוא הוא ביד הרב מרמאן וה' במרכה עיני מאר ובמ בתב לבלה ידו בגמרי חלמ בעבין דרמ המונעת נבדר בעב עבדים ומאמנים ומכחנו עבל גב הם בבל דבר וזה הוא בחמת הבבית עובת עיר ותרי עתה יב הבוהר ובלחן בעיר אין לשבר כי בעבל המאמין נהבלו מפטו משחם אם הי' יד העבדים בחמבב בעבין הבולל ושלום מתי המתחדק בשפר הגבי בבדיקים ותפידים המשתחוה מרחיק לבבוד ובורב במורמת הק שמואל העליר הלוי

[22] סל"י כ"י, ארכיון חיים אברהם גאגין V736. תודה לחיים ידידיה ברייש שהמציא לי את המכתב.

...מרן מלכא ראשון לציון כמהר"ר חיים אברהם גאגין נרו יאיר...

קראתי בכל לב דברי תוכחתו המגולה באהבה מוסתרת, בצמא שתיתי אמרותיו הטהורות. אקוה כי חצי תוכחותיו לא ישובו ריקם... אחרי כי הרשני אדוני לבוא חצרותיו בתהלה ופתח לי פתח בתחלה, הנני להודיע למר אדוני כי בראשית ובתחלה, בבוא הרב הגדול מראמאן הי"ו למח"ק [למחנה קודשנו] חתרתי עמו לדרך השלום ולא מנעתי רגלי מבוא בפעם בפעם לבקרו בהיכלו. אמנם הוא לא כן עמדי, כי נתן לי כתף סוררות ופנים זועפות. כל זאת לא שמתי אל לבי והגדתי לפניו דעתי ועצתי באמונה לטובת כללות ישוב עי"ק ת"ו. והוא לא הטה אזנו ולא אבה לשמוע עד כי השליכני אחר גיוו לגמרי. וגם אנכי לעומתו הנחתי ע"פ דרכו ורוע הנהגתו. ועיקר הדבר אשר שגג מאד דבר גוזמא כי מיום בואו כרך בחדא מילתא כי אין אחריות החובות הראשונים עליו, אלא מה שהוא יצוה בידו הוא ישלם ולא רצה להשיב לא קרן ולא הכשר. והמעות אשר הגינו פורם [פורעם?] שלא בסדר ושלא בהנהגה, באופן מגונה, עד כי לא נשאר לשלם גם מעות יחידים הנשלחים להם מקרוביהם.

ויאמין לי אדוני כי בעת השד"ר דשנה זו, לפי ערך ההכנסה היינו מורווחים יותר מאשתקד להעמיד העיר על תלה ולהשיב לכל שואל כנהוג מעולם. אלא במרד ובמעל, בלי שום טעם בעיקר נעשה הדבר הזה בעו"ה. ולא עברו ימים מועטים עד כי נלחץ אל הקיר גדר הדחוים, ולא מצא ידו ורגלו, והסכים בדעתו לעקור דירתו מעי"ק. ואני חשבתי דרכי ואמינא כל מאי דכייף אינש דעתו טפי מעלי [ואמרתי כל מה שמכופף אדם דעתו, עדיף] והלכתי אצלו ודברתי על לבו כי יקבע לו חוק קצוב לשבוע מן הכולל בכדי פרנסתו, אך באופן ובתנאי שהוא וגם אני ידינו מסולקות מעניני דרדא דממונא [חסרון ממון] בעסקי הכולל, כי בזה לבד אי אפשר לנו להשתוות בעולם. ונברר בע"ה [בעלי הבתים] הכשרים ונאמנים מעשירי עם, ונסמוך ידינו עליהם בכל עניני הכנסות והוצאות, וכל הדבר הקשה יביאון אלינו להשיאם עצה ההוגנת ולחתום מכתבים לחו"ל וכיוצא.

וקבל דברי מאז. אמנם אחר שקבל הכתב חתום מהחוק הקצוב לו חזר בו ועשה קהלה גדולה ונשתנה הענין על אופן אחר כתוב וחתום, וכל זה לא הועלנו דבר כי עדיין עומד בשלו שלא לשלם. והנה הצרה והחלוקה אשר השיגונו יושבי עי"ק השנה הזו מסיבות הנז', דבר גוזמא ומבהיל כי ממש אין פרוטה בקופת הכולל כי א"א להשיג עוד שום הלוואה והעניים והאביונים, וגם מקצת מהבע"ח [מהבעלי חוב] עטופים ברעב, וליוצא ולבא אין שלום... אם יש את נפשו להעמיד עי"ק על תלה וליתן לנו תקומה אחלה אשר יעריך דברי קדשו לפני כבוד אדמו"ר קדוש ישראל מסאדיגערי הי"ו, באשר יבחין בשכלו וישקול בשכל הקודש...

פעה"ק צפת ת"ו כ"ח אייר כאן שנה ועיני המלך <u>רואת</u> לפ"ק (14.5.1847), ברב עוז ושלום, הק' שמואל העליר...[23]

[23] הפיענוח הוא של עיקר המכתב. נוסח הפניה והתארים שלא הובאו כאן מעוררים רושם שמדובר בגירסה שכתב הלר למי מצדיקי הדור, אולי לרבי מצ'רנוביל, והשתמש בה גם בפנייתו לרב גאגין.

כאמור, מדובר בגירסה חד-צדדית של הלר, שחושפת טפח צר בלבד בפרשה זאת. גם לא ידוע האם הרב גאגין נענה לבקשתו של הלר ופנה אל ר' ישראל מרוז'ין, אך אם עשה כן הרי שלא עלה בידו לשנות את עמדת סדיגורה. הקרע בכולל החסידים רק הלך והחריף. כספי הפקוא"מ נשלחו אל הלר והרב מרומאן לא נמנה על רשימת הנמענים של הפקוא"מ במשלוח הכספים. במקביל, הודח הלר על-ידי 'נשיאי ארץ-ישראל' וכספי החלוקה שהועברו דרכם הגיעו אל הרב מרומאן ואנשיו. כמו כן המשיכו הלחצים על הפקוא"מ, שאותו חלק בכספים העוברים תחת ידם ומיועדים לאנשי הרב מרומאן, יישלחו ישירות אל הרב מרומאן.[24] לעהרן ראה בכך חתירה תחת מעמדו ושליטתו והשתמש בהלר כ'עמדה קדמית' בשטח. הוא התעקש להמשיך ולשמור על מעמדו של הלר כראש הממונים על כל כספי הפקוא"מ, על אף כל הלחצים.

הפילוג הזה בהנהגת הכולל היה בעל השלכות מרחיקות לכת על מבנה החברה החסידית ביישוב הישן. גם במקרה זה, כמו בתקופות משבריות דומות בעבר, המריבות, אי הבהירות לגבי מי האוחזים במושכות וכנראה גם אי הסדרים בצפת, עודדו את מגמות הביזור בכולל.[25] הפעם הייתה זו הקהילה החסידית בירושלים, שגדלה משמעותית בעקבות אירועי שנות השלושים ומשבר המנהיגות העמוק עם מותו של אד"ם. המחלוקת הזו נוצלה על ידי אנשי כולל וולין בירושלים כדי להשתחרר מן התלות במרכז הצפתי. תחילה התאפשרה להם הסרת התלות בצפת במה שנוגע לכספים שהגיעו באמצעות 'נשיאי ארץ-ישראל'. אולם אנשי הכולל בירושלים לא הסתפקו בזה וביקשו לקבל גם את כספי הפקוא"מ שלא באמצעות הכולל בצפת. הפיצול היה למורת רוחו של לעהרן והוא בחר לדחות את ההכרעה בטענה דחוקה שהצדיקים הם שצריכים להורות מה לעשות,[26] בעוד ישראל ב"ק, שהפך להיות נציג כולל החסידים הירושלמי, המשיך ללחוץ על הפקוא"מ לקבל גם את כספיו בנפרד מצפת.[27]

תהליך ההתפצלות כלל לא רק 'יציאה לעצמאות' של הקהילות החסידיות בערי הקודש האחרות, או פילוג בין סיעות, אלא גם התנתקות ארגונית של קבוצות בתוך כולל החסידים, על בסיס

---

[24] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, אל הלר ולממונים שלצידו, כ' באדר ב' תר"ג, עמ' 281-282. לעהרן דיווח על פנייה של 'רבנים מפולין' והפציר בהלר ובשותפיו להקפיד לא לקפח את חלקם של תומכי הרב מרומאן כדי לא לתת פתחון פה ליריביו וגם, **'שלא יחלקוה ליושבי קרנות פוחזים וריקים'**.

[25] על מבנה החברה החסידית ביישוב הישן וגלגולי הכוללים ראו פרק רביעי וחמישי. סכסוכים בהנהגה שימשו גם בעבר עילה לניסיונות התנתקות. בתקופת המאבקים בין מרגליות לחסידא ביקשו החסידים בטבריה להיות כולל עצמאי, נתקלו בהתנגדות נחרצת של הפקוא"מ אך מימשו את רצונם בסופו של דבר.

[26] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, אל טייטלבוים, י"ח באלול תר"ג, עמ' 319.

[27] שם, כרך 11, אל ישראל ב"ק, י"ח אדר א' תר"ה, עמ' 34-35. על פי לונץ, רק ב-1848 הצליח ניסן ב"ק להביא את כולל וולין בירושלים לעצמאות מלאה (לונץ, החלוקה, עמ' קמא). יחסיו המעורערים של ניסן ב"ק עם הפקוא"מ הביאו לכך שגם כאשר הסכימו להעביר כספים ישירות לחסידים שבירושלים הכספים מועבר לממונים אחרים ולא אליו.

חלוקה גיאוגרפית של קהילות המוצא. ראשוני הפורשים היו הפולנים, אנשי אזור ורשה ולובלין, שהקימו ב-1848 כולל נפרד, "כולל ורשה", המשותף לחסידים ולפרושים כאחד.[28] היוזמה לפרישה יצאה אומנם מתוך חוגי הפרושים אבל ניתן להניח שהמחלוקות בתוך כולל החסידים "הקלו" על החסידים שמוצאם מן האזורים הרלוונטיים את ההצטרפות למהלך. עוצמת המעורבות של הלר בפרשה אינה נהירה דיה,[29] אם כי ברור שהוא היה ממוביליה בקרב החסידים, שכן עמד בראש החבורה הגלילית שפרשה ומכאן ואילך הוא שימש ראש כולל ורשה בגליל ומיופה הכוח של נשיאיו.[30]

מעשה זה היה התרסה בוטה כנגד האדמו"ר מרוז'ין, שהתנגד לפיצול.[31] הלר הדחוי והמודח מכולל וולין השיב מלחמה שערה מול החצר בסדיגורה. בדרך זו הרחיב את בסיס הכוח שלו והיה לממונה לא רק מטעם הפקוא"מ אלא גם עם ברכת הדרך של רבנים וצדיקים בפולין.[32] בעתיד יציינו גורמים אופוזיציוניים להלר כי הפילוג היה לאסטרטגיה של הלר לחיזוק מעמדו, ושמו אותו אחראי לפיצול הרב בקהילה.[33] אולם, לפחות בהקשר של מחלוקת זו, אין לראות בהלר גורם פלגני. הוא היה זהיר ושקול, ניסה כל העת למצוא מסילות אל האדמו"ר מרוז'ין ושאר הצדיקים, ובהצטרפותו לכולל ורשה לא היה משום ויתור על מעורבות בנעשה בקהילה החסידית כולה. מפקד 1855, הראשון שנערך לאחר הקמת כולל ורשה, יכול להצביע על השניות הזו אצל הלר. בעוד שבירושלים כלל המפקד רישום

---

[28] על הקמת כולל ורשה כתב בהרחבה אריה מורגנשטרן (מורגנשטרן, השיבה, עמ' 348-352). היוזמה להקמת הכולל מיוחסת לשלושת האחים, אשר לעמיל, נחום ויעקב יהודה ליב לוי פוזנר, שהגיעו לירושלים בסוף 1844, היו לחלק מהנהגת כולל הפרושים ומתוכו פעלו להיבדלות. הקמת הכולל מוסברת בעיקר בתחושות הקיפוח של יוצאי פולין לגבי חלקם בכספים, וכמאיץ לתהליך מוזכרת העובדה שבאותה העת הייתה מדיניות נוחה של השלטונות הרוסיים בפולין, שאפשרו הוצאת כספים והפכו את פולין לכר נח לאיסוף כספים. מורגנשטרן, שעיקר עיסוקו בפרושים, מתמקד בנעשה בכולל זה ואינו מרחיב בשאלה מדוע חברו לזה החסידים, והאם מעבר לשיקולים הכספיים היו מניעים נוספים.

[29] יש מי שבטעות אפילו תלו את סיבת המחלוקת בין הלר לאדמו"ר מרוז'ין בכך שהלר הנהיג פרישת חסידים מכולל וולין לטובת הקמת כולל ורשה. ראו למשל: וונדר, חכמי גליציה, ב, עמ' 673. המחבר ניזון ממסורות שונות אך ללא הבאת מראי מקום. בעיתון המליץ, 19.12.1870, עמ' 358, מובאים קטעים ממכתב של כותב אנונימי מצפת שהאשים את הלר בהקמת כולל נפרד: "...**ויסת את בני מחוז ווארשא להיות לכולל מיוחד ופ[...] נדבות אחיהם יאכלו לבדם, וימלך העליר על אנשי ווארשא...**" הלר אומנם הוביל את המהלך אך המשבר ביחסים בתוך הכולל קדם בהרבה להקמת כולל ורשה.

[30] ראו למשל מפקדי מוניטפיורי 1855, 1875.

[31] ראו את הנוסח האפולוגטי של נסיבות הסכמת האדמו"ר מללוב לפרישה ולהקמת כולל ורשה, כאילו לא ידע שזה יהיה למורת רוחו של האדמו"ר מרוז'ין: משה יאיר ווינשטאק, פרי קודש הלולים, ירושלים תשכ"א, עמ' קד; סלונים, מאמר מרדכי, עמ' רנא.

[32] הצדיקים משה מללוב (1777-1850), יצחק מאיר אלטר מגור (1799-1866) והרב דב בער מייזליש מקרקוב (1798-1870) נמנו על התומכים בהקמת כולל ורשה הנפרד (מורגנשטרן, השיבה, עמ' 350). האדמו"ר מללוב אף עלה לירושלים ב-1850, זמן לא רב לאחר הקמת הכולל. לכבוד בואו נבנה עבור כולל ורשה בירושלים ביהמ"ד 'אוהל משה'. הוא נפטר כעבור כמה חודשים אך בנו אלעזר מנחם (1827-1883) קיים את חצר חסידות ללוב בעיר (בצלאל לנדוי, 'הישוב החסידי בירושלים בראשיתו', מחניים, נח, תשכ"א, עמ' 75-76).

[33] למשל: המליץ 19.12.1870, עמ' 858-859. מכתב תלונה אנונימי מצפת, שעורך העיתון הביא סיכום ממנו במילותיו, שיטה שכיחה ובעייתית מאוד בעיתון זה; חבצלת 4.10.1878, עמ' 5; המליץ 6.7.1880, עמ' 253, שם מטיח האשמה זאת הוא אלעזר רוקח, ועל היריבות שלו עם הלר בהמשך.

נפרד של חברי כולל ורשה הרי שבצפת המפקד היה אחיד ומשותף לכל האשכנזים[34] ועל נוסח רישום זה חתום הלר, כאחד משני המאשרים את המפקד.[35] היו אלה אנשי כולל ורשה בירושלים שהכינו רשימה נפרדת של אנשי כולל ורשה בצפת ובטבריה, ומן ההערה ברשימה ניתן ללמוד משהו על עמדתו של הלר:

..אלה הרשומים בזה הם מכו'[לל] ווארשא שלנו אשר יסוד כוללינו הם פה ירושלם ת"ו ושם הם יחידים בלי כולל ונגררים אחרינו בכל דבר. על כן שמנו להם מדור בזה ואולם לאשר לא נדע לנו מהות כל אחד ושמות בניהם כתבנו גם לידידנו הר"ש העליר נ"י שיכתוב משם פרטי הענינים...[36]

נראה שהלר נמנע ממיצובו של כולל ורשה בגליל כישות נפרדת לגמרי. הוא ביקש לשמור על אחדות קהילת האשכנזים בעירו והכשיר בכך את הקרקע להפיכתו שלו, בעתיד, למנהיג כלל הכוללים.

מגמת הפלגנות על רקע המחלוקת לא הסתיימה בהקמת כולל ורשה. פטירתו של האדמו"ר ישראל מרוז'ין ב-1850 ואי היציבות הזמנית בעניין יורשו, הקרתה הזדמנות לקבוצה גדולה נוספת לפרוש ולהקים כולל נפרד. מדובר באשכנזים שמוצאם מאזורי השליטה של אוסטריה, שייסדו את 'כולל אוסטריה', כנראה ב-1851.[37] גם העובדה שבאותה העת התירו שלטונות אוסטריה לשלוח כספי תרומה לארץ אפשרה את ההתנתקות, שהייתה תיקון למה שנתפס אצל אנשי אוסטריה כקיפוחם בידי ממוני וולין.[38] המידע הקושר בין המהלך, שהיו לו וודאי מניעים שונים, לבין מחלוקת הרב מרומאן – הלר, מקורו בהספד שנכתב על חר"ג עם פטירתו, שנים רבות אחר האירועים:

... ואח"כ בחרו בו [בחר"ג] הנשיאים והאמרכלים הרה"צ [הרב הצדיק] הק' ה"ר חיים מקאסוב זצקל"ה והגאון מרדכי זאב איטינגנא מלבוב להיות איש בחירם וב"כ (ובא כוחם) בארה"ק בכל עניני הכוללים [...] ואחר פטירת הרה"צ אור ישראל מרוזין, בעת מחלוקת הצדיקים הר"ש

---

[34] היה זה מפקד מונטיפיורי הראשון בו נתנו לפוקדים טפסים מודפסים, שהכתיבו את צורת הרישום ואת המידע המתבקש. בראש כל עמוד היה מקום גם לרישום שם הכולל. רשימת האוכלוסייה האשכנזית בצפת הוגשה מאוחדת ובראש כל עמוד, במקום בו נדרש שם הכולל, נרשם לחילופין ולגמרי באקראי, או רק 'ק"ק אשכנזים' או בתוספת 'כולל וואהלין ועסטרייך', בווריציות שונות.

[35] ההחלטה בדבר כולל מאוחד, כפי שזה מתבטא במפקד 1855, לא הייתה כמובן בידי הלר. כפי שנראה בהמשך, הפיצול הגדול בכולל וולין היה עם ייסוד כולל אוסטריה, בסביבות 1851. בשנת 1854 התאחדו הכוללים מחדש לאחר קביעת תקנות ארגוניות וכספיות, בהסכמת נשיאי הכוללים, הראשון נשיא וולין והשלושה האחרים נשיאי המרכיבים של כולל אוסטריה: ר' אברהם יעקב מסדיגורה (1819-1883), ר' מנחם מנדל מויז'ניץ (1830-1884), ר' יעקב שמשון מקוסוב (1832-1880), ר' מרדכי זאב אטינגא מלבוב (1804-1863) (אמת"י, א /IL/Sa/I/1). הלר השתלב ברוח האחדות ומזער את ההתבדלות של כולל ורשה.

[36] מפקד מונטיפיורי 1855.

[37] אסף, הציץ ונפגע, עמ' 233. יש לזכור כי הבידול בין אנשי רוסיה לבין אנשי אוסטריה בכולל וולין מוזכר עוד בימי היריבות של מרגליות ואד"ם (אסף, מוולין לצפת, עמ' 242-252), אם כי לא דובר שם בכוללים נפרדים.

[38] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 269. הדברים נכתבו על ידי הירש גולדנשטרן ב'איגרת בקרת', שהובאה כנספח בספר.

העליר והרב מראמין, הביא הוא סדרים חדשים בהנהגת הכוללים ויסד את כוללת אסטרייך אונגארין לכולל נפרד לבדנה...[39]

ייחוס הקמת כולל אוסטריה לחר"ג מופרך. במפקד 1855 רשום שהוא סופר הכולל (כלומר, לבלר) ולאנשי אוסטריה היו שלושה ממונים אחרים, בכירים ממנו בשנים ובניסיון. אולם החיבור שעשה כותב ההספד בין ייסוד כולל אוסטריה לבין משבר המנהיגות בכולל וולין ומותו של האדמו"ר מרוז'ין, יש לו וודאי על מה להישען.

כיוון שהמקורות לגבי הקמת כולל נפרד לאנשי אוסטריה עלומים, אין לדעת עד כמה הייתה להלר יד בפרשה, אם כי סביר להניח שהייתה לו. על מעורבותו הרבה של הלר בענייני כולל אוסטריה בימים הסמוכים להקמתו יש כמה ראיות. הרב מרדכי זאב אטינגא, שעמד בראש פלג לבוב בכולל אוסטריה, בתשובתו להלר בעניין הלכתי, מיום ג' בטבת תרי"ב, כתב:

...כי סיבת איחור תשובתי על העגונה, הוא לבעבור מעלת כבוד תורתו הרמה יודע, כי ליום בוא תשובתו, הייתי נאחז בסבך הטרדה העצומה, לשלח כסף הקדשים למעלת כבוד תורתו, וליתר ערי הקודש...[40]

דהיינו, הלר הוא הכתובת להעברת הכסף לכולל החדש. הוכחה נוספת לכך היא חתימתו של הלר על מכתב תודה/קבלה, מימי הראשית של כולל אוסטריה, עבור כסף שנשלח לאנשי הכולל בארבע ערי הקודש, באייר תרי"ג (1853). אומנם ראשון חתום האב"ד משה דוד אשכנזי מטולצ'וב (1778-1856, להלן: אשכנזי),[41] ורק אחריו הלר, ללא תואר, אך כפי שיבואר בהמשך, אשכנזי היה יותר דמות ייצוגית מאשר מנהל העניינים בפועל. אחריהם חתומים ממוני הכולל מן הערים השונות.[42]

נראה שהלר, בתוקף תפקידו כממונה-על מטעם הפקוא"מ נתפס ככזה גם באשר לכולל אוסטריה. אין בשיתוף הפעולה הזה כדי להפתיע שכן, כל מה שערער את המונופול של חצר סדיגורה בכולל וולין באותם ימים תאם את האינטרס של הלר. גם בעתיד יהיו קשריו של הלר עם כולל אוסטריה ועם נשיאיו הדוקים ביותר, והם יהיו תומכיו ברבים מן המשברים שעוד נכונו לו.

כל האמור התחולל על רקע משבר כספי עמוק בכולל וולין, שהחמיר עם העמקת תהליך הביזור של כולל וולין בין הערים צפת, טבריה וירושלים. החובות והריבית העיקו מאוד על הקופה, ופגעו גם בכיסם

---

[39] החבצלת 14.6.1909, עמ' 103. ההספד חתום בפסבדונים 'צפתי' וסביר להניח שמדובר במאיר טובנהויז (1865-1938), שהרבה לדווח על הנעשה בצפת ובגליל באותה תקופה, תחת כינויים שונים.

[40] אטינגא, מאמר מרדכי, סימן כו, עמ' לא (מספור הדפים מבולבל).

[41] על האיש ועל פעילותו בהרחבה בהמשך הפרק.

[42] קטלוג קדם, פברואר 2010, פריט 486.

הפרטי של הממונים.[43] לאחר טענות ומענות בין הכוללים, שלא נפתרו, הגיעה משלחת של נציגיהם מצפת, מירושלים ומטבריה לחצר בסדיגורה על מנת לשטוח את טענותיהם ולטכס עצה כיצד לצאת מן המשבר. איוש הנציגים הצפתים במשלחת מלמד על כך שמדובר בפלג של הרב מרומאן,[44] והלר המודח אינו נמנה עליהם כמובן. הביקור הניב הסכם בין נציגי הכוללים בשלוש הערים, שנחתם בסדיגורה ביום ה' בחשוון תר"ד (29.10.1843),[45] וקבע את דרכי ההתנהלות עם הכספים המגיעים לכולל. ברוח הערבות ההדדית נכפה על ירושלים וטבריה לחלץ את צפת מן החובות על-ידי פירעונם. רכוש הכולל בצפת מושכן להבטחת החזר החוב.[46] מבין השורות של ההסכם מבצבצים חשדות בדבר מינהל בלתי תקין ושחיתות בהנהגת הכולל בצפת:

> **"...ומחויבים ממוני עיה"ק צפת"ו למסור כל הביכער [הספרים] השייכים לכולל הנ"ל תיכף ומיד בביאת השדרי"ן לידי <u>הממונים החדשים שנתמנו עכשיו בצפת</u> תובב"א, ורשות ביד השד"ר הרב המופלא מוה' שאול יואל[47] לחתום הביכער שיהי'[ה] הספר חתום עד לחשבון, והכותב והקאסיר (גזבר) מעיה"ק צפת"ו מחויבים לומר כד"ת [כדין תורה] שהביכער הם אמו"ץ [אמת וצדק] ולא נעשה בהם שום ערמה ומרמה ח"ו..."[48]**

לא ברור מתוך המסמך האם המשבר הכלכלי נתפס כתוצר של התנהלות כושלת של ממוני הכולל, בראשם הלר, ולכן הודח על-ידי 'נשיאי ארץ-ישראל', וההסכם הזה בא לתקן את המצב, או שהבעיות הפיננסיות היו של סיעת הרב מרומאן בכולל וולין ואותן ניסה ההסכם להסדיר.

מכל מקום, בחצר סדיגורה שררה אי נחת לגבי המתרחש בכולל ואנשיה לא שקטו על השמרים. כחודש לאחר חתימת ההסכם הנ"ל הוחל בהליך מינוי אישיות רבנית שלא מתוך החבורה הצפתית, מישהו שאינו קשור למחנות הניצים, שיעמוד בראש כולל החסידים בצפת. לא ברור בדיוק של מי הייתה היוזמה למהלך אבל היא הייתה על דעת כל הצדדים: כמוצא אפשרי מן הסבך התמנה לראש כולל החסידים בצפת הרב משה דוד אשכנזי. אשכנזי, בעל הייחוס המשפחתי ובקשרי חיתון עם משפחות

---

[43] על-פי מפקד 1839 הרב מרומאן עצמו יצא לחו"ל על מנת לעשות לביתו. ראו גם מכתבה של אשתו שרה על הקשיים הכספיים (איגרות למונטיפיורי, ס' 6190, 23.5.1839 [תאריך קבלת האיגרת]). גם ישראל ליב נקלע לקשיים כספיים ונסע לאירופה לחפש עזרה (אסף, מצפת לוולין, עמ' 231). על השיטות הפיננסיות של הכוללים והסיבות המפוקפקות להסתבכויות הכספיות החוזרות ונשנות של חלק מראשיהם ראו: אביטל ענבר, 'הפונזי הירושלמי', גלובס 21.4.2015, עמ' 37-42.

[44] נציגי הכולל מצפת היו: ר' חיים אורי פייביש הלוי (1785-1849), פעל כממונה עוד בימי אד"ם והשתייך לסיעת הרב מרומאן; ר' ישראל מסטנוב (1790-1854) שימש ממונה - גזבר עוד בימיו של אד"ם, לא היה מזוהה בלעדית עם מי מן הצדדים והיה מקובל גם על הפקוא"מ. הרב מרומאן אומנם אינו מוזכר בגוף ההסכם אך גם הוא חתום עליו.

[45] ההסכם פורסם אצל מינצברג, ישוב ישראל, עמ' צ-צג. לימים הובא גם אצל רבינוביץ, איגרות רוז'ין, ב', עמ' ע-עד.

[46] בעקבות הקשיים הכלכליים הוציא האדמו"ר מרוז'ין הוראת שעה לבל יעלו אנשים לארץ, אלא אם כן ברשותם אמצעי קיום לפחות לשלוש שנים. ראו: רבינוביץ, איגרות רוז'ין, ב, עמ' עט-פ.

[47] שאול יואל מליז'נסק, היה ממונה בכולל וולין בירושלים. פרטים עליו אינם ידועים.

[48] רבינוביץ, איגרות רוז'ין, ב, עמ' עא-עב.

מרכזיות כמו טייטלבוים ודויטש, שימש במשך שנים רבות אב"ד טולצ'יב ומשם הגיע ארצה, באמצע 1843. תחילה התיישב בירושלים אולם עד מהרה עבר לצפת.[49] על פי מכתב ששלח אל חתנו, יקותיאל יהודה טייטלבוים (1808-1883),[50] הוא נקרא לצפת כמוצא למחלוקת, בפקודת האדמו"ר מרוז'ין:

... ובחצי חודש טבת שלחו עבורי אנשי עה"ק צפת ב' אנשים משולחים ומכובדים במכתב עוזם עפ"י פקודת כבוד הרב רשכבה"ג מסאדעגירע לבא ולתקוע אהלי עמהם וכאשר הקשבתי לרובי הענינים אשר הקראום זה כמה שנים, עוד מזה לא נחו, והשני' אצה ממהרת, לא יכולתי להסב מאליהם, וביותר יקרע סגור לבי ונרתעתי אל פקודת הצדיקי' הנ"ל...[51]

הפיתרון שאשכנזי, המבוגר משני היריבים ובעל מעמד וקשרים, יעמוד בראש ההנהגה של הקהילה האשכנזית היה גם על דעת הפקוא"מ. מבחינת ארגון זה, המצב בו הלר, בן חסותם בצפת, הוא לצנינים בעיני האדמו"ר מרוז'ין, היה מאוד לא נוח, בעיקר כשלעהרן ניסה באותם ימים לפלס נתיבים אל חצר סדיגורה ולחסום את ההתקרבות למונטיפיורי ולמהלכי המודרניזציה שלו. באיגרת ששלח לעהרן לאדמו"ר מרוז'ין, בה ניסה לגייסו למלחמה במודרנה, מצא לנכון גם לסנגר על הלר וביקש לישר את ההדורים ביניהם.[52] במקביל החליט לעהרן, כנראה כדי לפייס את דעתו של האדמו"ר מרוז'ין, להשעות זמנית את הלר מתפקידו. הוא הורה להעביר את שילוח הכסף הקרוב, באופן זמני, לר' ישראל מרדכי הכהן (1817-1855), שהיה מתלמידי הרב מרומאן בצפת וכנראה גם חסיד סדיגורה, בעוד הלר, וכמובן הרב מרומאן, אינם בין הממועמנים.[53] כעבור חודשים ספורים נכנס אשכנזי לתפקידו וב-ז' בתמוז תר"ד (24.6.1844) הגיע כבר שילוח הכסף הראשון של הפקוא"מ ממוען אליו, כראש הממונים והלר שני לו.[54]

'ההצנחה' של אשכנזי התאפשרה מפני שהרב מרומאן התרחק, או שמא הורחק זמנית, מצפת. בשלוש השנים הראשונות לכהונתו של אשכנזי שהה הרב מרומאן בסדיגורה, או במסעות בשליחותו של

---

[49] מידע עליו, כולל צוואתו, רוכז במבוא של הוצאה מחודשת של אחד מספריו על-ידי צאצאיו: משה דוד אשכנזי, באר שבע, ירושלים (תרי"ג) תשל"ח, עמ' ח-כ.

[50] האדמו"ר יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגט, שנודע לימים בכינויו 'ייטב לב', נשא לאשה את רחל, בתו של אשכנזי. לימים תתמזג חסידות סיגט עם חסידות סאטמר וצאצאיו יהיו מאדמו"ריה.

[51] האיגרת מכ"ז בניסן תר"ד, כפי שפורסמה אצל רבינוביץ', איגרות רוז'ין, א, עמ' ריא-ריב. ייתכן שלחתנו טייטלבוים מעורבות גדולה יותר בהצטרפותו של אשכנזי לקלחת הצפתית מכפי שמשתמע מן האיגרת. לעהרן שיתף את טייטלבוים בדאגה מהמתרחש בצפת עוד בראשית המאבקים על ההנהגה (הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, ו בטבת תר"ב, עמ' 119). לעהרן אף השתמש בשירותיו של טייטלבוים ושלח דרכו איגרות לאדמו"ר מרוז'ין. כמו-כן, בפקוא"מ כ"י, כרך 10, עמ' 442, אל ר' מנחם נחום אפרתי, מיום ר"ח תמוז תר"ד, שם הוא גם התלונן שהאדמו"ר לא ענה לו. אולי טייטלבוים הוא שהעלה את שם חותנו כפיתרון אפשרי.

[52] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, י"ד באייר תר"ד, עמ' 424. אלא שהאדמו"ר אפילו לא טרח לענות לו.

[53] שם, מכתב לאלפנדרי בבירות, ד' באייר תר"ד, עמ' 419. ישראל מרדכי, תלמיד חכם, יליד פרוסיה, עלה לארץ והתיישב בצפת בראשית שנות הארבעים. בנו, אברהם דב הכהן, יהיה לימים מעורב בפולמוסים סוערים ועל כך ראו פרק שבעה עשר.

[54] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 445.

האדמו"ר מרוז'ין.[55] נראה שהלר הסכין עם המצב, גם אם היה בזה פגיעה במעמדו. דוגמא בולטת למעמדו הבעייתי של הלר באותם ימים היא מסמך חתום על-ידי ראשי כולל וולין בצפת, המאשרר את תקנות החברה קדישא, כפי שגובשו בשעתו על-ידי אד"ם, מיום כ"ד בניסן תר"ה (1845). החותמים הם אשכנזי, יצחק אייזיק מטולנה (?-1846) ויוסף יהושע מסלונים. הרב מרומאן אינו בין החותמים מפני שאינו נמצא בצפת והלר מודר.[56] לעומת זאת, כשהיה מדובר בקשרים עם הפקוא"מ, המסמכים מציגים תמונה יותר דינמית. בתחילה הבכורה ניתנה לאשכנזי והלר שני לו, אולם נראה שבפועל עבר אט אט ניהול העניינים לידי הלר והוא היה עד מהרה לממונן ראשי, ולעיתים יחיד, לאיגרות הפקוא"מ, בעיקר במה שנגע לענייני הכספים ואופן חלוקתם, בתוך הקהילה הצפתית ובערים האחרות. אשכנזי המשיך לכהן כאב בית הדין ומערכת יחסים טובה התפתחה בין השניים.[57] חלוקת התפקידים ביניהם התקבעה והלר לא היסס להעיר ללעהרן כאשר חרגו מכך, כפי שזה משתמע מתוך התנצלות לעהרן במכתבו אל הלר:

> **...ועל דבר הערתו שכתבנו היה כתוב על אדרעס [כתובת] הה"ג מו"ה משה דוד אשכנזי נ"י, אתו הסליחה רבה כי לא במרד ולא במעל נעשה ח"ו ולא היה בו שום סימן כי אם שגגת סופר היה...**[58]

התרחקותו הזמנית של הרב מרומאן מצפת הביאה אומנם לרגיעה מסוימת בתוך העיר אבל, כמובן, לא תרמה לשיכוך המחלוקות הגדולות בין משולש הכוחות: לעהרן, האדמו"ר מרוז'ין, מונטיפיורי. לעהרן, שנואש בשלב זה מבניית ברית עם האדמו"ר מרוז'ין כנגד מגמות המודרנה של מונטיפיורי, לא היסס לרתום את אשכנזי והלר למאבקיו.[59] הוא ראה בהלר בן טיפוחיו, שחב לו נאמנות, ומקור מידע על

---

[55] קשה לתחום בדיוק את התקופה בה נעדר מן הארץ. מתוך הסכם הפשרה בין נציגי הכולל בצפת, ירושלים וטבריה, חשוון תר"ד שנידונו לעיל אפשר להבין שהרב מרומאן כבר ישב בחצר סדיגורה. מכאן, ובמהלך בערך 3 השנים הבאות, רבות העדויות על נסיעותיו של הרב מרומאן בתוך אירופה, שיפורטו להלן. גם במסמכים מארץ-ישראל ניכרת העדרותו. הבולט ביותר הוא שהרב מרומאן אינו נמנה על התומכים בהוצאה לאור של ספרו של אד"ם, בת עין, ירושלים תר"ז, כי התמיכה נדרשה עוד בתר"ו והוא לא היה בארץ. בראשית 1847 ישנה עדות ראשונה לשובו של הרב מרומאן לצפת (הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, אל אפרתי מיום י"ב אדר תר"ז, עמ' 203).

[56] תפארת ישראל, יח, כסלו – טבת תשמ"ז, עמ' 35.

[57] ראיה לכך היא גם מינויו של הלר לאחד האפוטרופוסים על צוואתו של אשכנזי. צוואה זו, מאדר תרט"ז, נכתבה חודשים ספורים לפני שנפטר ופורסמה לראשונה אצל אשר אנשיל אשכנזי, שמן ראש, מונקץ' תרס"ג. כמו-כן נוספה במהדורה חדשה בספרו של אשכנזי, באר שבע, ירושלים 1978. מצוואתו עולה תחושת אי-נחת מן העיסוק בכספים ואולי יש בזה הסבר לכך שפינה זירה זו לניהולו של הלר: "...**וביותר מורא על ראשי אולי משגה הוא בידי איזה הנאת ממון שהי' נגד רצון השי"ת ונגד מצות התורה...**". אשכנזי הקדיש את הבתים שלו בצפת לקהילה בעיר וכיום פועלים במתחם מוסדות צאנז.

[58] הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, י"ד בכסלו תרי"ג, עמ' 10.

[59] למשל, הבקשה מן השניים שגם מצפת תצא הקריאה נגד הקמת בית חולים ובתי לימוד בירושלים. ראו: הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, י"ב באלול תר"ד, עמ' 454. מדובר לא רק בכוונותיו של מונטיפיורי אלא גם בתוכניותיו של לודביג פיליפסון משנת

יריביו. למשל, הוא דרש, ואף קיבל, העתקים של האיגרות שנשלחו מצפת למונטיפיורי. לעהרן הודה להלר על ההעתקים, ובדרכו הילדותית משהו נזף בו על שכינה את מונטיפיורי באיגרות "**נשיא א-לוהים אשר בתוכנו**".[60] הלר גם התגייס לניסיון להניא את האדמו"ר מרוז'ין מהענקת כתב גבאות למונטיפיורי. סביר להניח שעשה זאת בגלל תחושת מחוייבות כלפי לעהרן. אולם, הניסיון לא צלח ולעהרן המאוכזב כתב אליו:

> **...וכל מה שכתב מעכ"ת נר"י ממ"ש [ממה שכתבתי] למו"ה מנחם נחום אפרתי[61] נ"י להציע לפני הרב הקדוש שיחזור בו, הכל לבטלה. כי לא חזר בו [...] עכ"פ קיבל הגבאות ועתה יש לכם על מי לסמוך [...] היטב חרה לי מעשיכם בזה...**[62]

חודש מוקדם יותר כתב לעהרן להלר איגרת מפורטת ממנה עולה תמונה מרתקת של סבך היחסים בין פטרוני היישוב ומקומם של הלר והרב מרומאן בתוכה. מתברר שהרב מרומאן פעל נמרצות, בשליחות רבו, להקים אלטרנטיבה לפקוא"מ, תוך ניסיון לגייס את הכוחות האחרים שפעלו בשטח. לשם כך נסע ללונדון ונפגש עם מונטיפיורי וגם עם מתחרהו, אב"ש:

> **...ועל דבר הגבאות הידוע והשליחות הידוע. כבר בא למקומו שנשלח שם וכבר יצא, והשר כבדהו הרבה ונתן לו מתנות אבל מעות הרבה לא נתן לו כי בצאתו בא ונטל בהלואה מאוהב שנינו (ואיני רוצה לפרש שמו שמא אין דעתו נוחה בפרסום הדבר)[63] סך עשרה לטרין הינו 10 שטרלינג על מנת שיחזירו לו מווין – וגם נתן בידו תשובה להרב הצדיק ני"ו ושמעתי מן גביר א' מלונדון שלא הבטיח לו השר הרבה שימלא שאלתו, וגם לא אאמין לכך שיעשנו. כמו שכתבתי מקודם כל מגמתו של זה השר ההוא שגם בא"י יתפרנסו מאמנות ומו"מ [משא ומתן = מסחר] [...] ידע להווי שאוהבנו הגביר אב"ש שלח על יד הרב דראמין תשורה אל הרב הצדיק הקדוש מוהר"ר ישראל נ"י בסאדיגורא סכין של מילה חשוב מאוד, הקתא היא של פערלמוטטער [אם הפנינה] ויש בו זהב בצמידתו. לא ראיתהו אך כך כתב לי הגביר שנתפס בזהב ובאם של מרגליות, וגם חילוף [חלף = סכין] חשוב מאוד לשחיטת עופות ועוד אחד חשוב לשחיטת**

1843 למודרניזציה בחינוך. עליו ועל מבקשי חידוש אחרים ראו: אלבוים-דרור, החינוך, עמ' 78-88. בקונטרס התמיכה בלעהרן ובמלחמתו בחידושים, קונטרס אמת מארץ, ג, 1844, אכן מתנוססת חתימתם של רבני צפת.

[60] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, אל הלר, חשוון תר"ה, עמ' 19.

[61] מנחם נחום אפרתי היה אחיין של שרה, רעייתו של האדמו"ר מרוז'ין וגם נכדו של יצחק לוי מברדיצ'ב. בתוקף הקרבה המשפחתית ניסה לעהרן לעשות את אפרתי שליחו אל האדמו"ר מרוז'ין. על האיש ועל מלאכת התיווך שלו ראו אסף, ר' ישראל מרוז'ין, עמ' 278, 282-284; אסף, דרך המלכות, עמ' 84-85.

[62] הפקוא"מ, כ"י, כ"ד באלול תר"ה, עמ' 78. גם בחילופי האיגרות הבאות שבה ועולה תדיר יריבותו של לעהרן עם מונטיפיורי, כמו למשל באיגרת בה הוא מלין על אשכנזי והלר שלא העבירו אליו נתונים לגבי יוקר המחיה, כפי שעשו הפרושים והספרדים, ומסכם בציניות: "**...ומכולם לא היה בידינו מאומה להדפיסו, אולם בדיעבד כשר הדבר, אחר אשר רבם בחר להם פטרון חדש ועל ידו יושיעו...**" (שם, עמ' 136-137).

[63] הכוונה לאב"ש.

בהמות, ואצפה לשמוע שבאו אל נכון אל יד הרב הצדיק נר"ו, ימחול מעכ"ת נר"ו לחקור עליו להודיעו לי..."[64]

מאיגרות אלה מתחוור המצב המורכב של הלר, המתמרן בין רצונותיו וגחמותיו של מיטיבו לעהרן, לבין האינטרס האישי והקולקטיבי המכתיב טיפוח קשרים עם מונטיפיורי ושאר הפילנתרופים. הניסיון, של הרב מרומאן מצד אחד ושל לעהרן מצד שני, לגרום לקרע בין מונטיפיורי לבין הנהגת צפת האשכנזית בראשות אשכנזי והלר, לא צלח, כפי שיובהר בהמשך, אך הקרע בתוך הקהילה הצפתית הלך והעמיק. בראשית שנת 1847 חזר הרב מרומאן לצפת עם הנחייה גורפת מחצר סדיגורה שהוא זה שיעמוד בראש הממונים של כולל החסידים וכספי החלוקה, כולל כספי הפקוא"מ, יועברו דרכו.[65] ההתמדה של חצר סדיגורה בתמיכה ברב מרומאן, אם כי הוא נודע בחוגים הפנימיים כאיש מדנים, שהסתכסך עם רבים עוד לפני הגיעו ארצה, אינה ברורה דיה.[66]

המשמעות הייתה לא רק הדחת הלר אלא גם הדחתו של אשכנזי, שהיה מינויו של האדמו"ר מרוז'ין. לא ברור כיצד ראו בחצר סדיגורה את תפקידו של אשכנזי, לאור שובו של הרב מרומאן. האם מלכתחילה דובר בכך שימלא את מקומו של הרב מרומאן כל עוד הוא שוהה בחו"ל? האם סר חינו מפני ששיתף פעולה עם הפקוא"מ ועם הלר ולמעשה, בפועל, הלר ניהל את העניינים? אם להתייחס לרשימת התומכים בהוצאתו לאור של 'בת עין', ספרו של אד"ם, כפי שפורסמה בתוכו, כמדד למעמדו של אשכנזי בעיני מחנה הרב מרומאן, הרי שערב חזרתו של הרב מרומאן לצפת הוא היה עדיין **"הרב הגדול הישיש מו"ה משה דוד מטאלטשיב אשכנזי"**.[67] אשכנזי היה היחיד ברשימה שעוטר בתואר 'הרב הגדול' בעוד הלר, שגם הוא היה בין התומכים, נדחק לסוף הרשימה האלפבתית, כיאה למי ששמו שמואל.

על כל פנים, שובו של הרב מרומאן לצפת חולל משבר גם ביחסים עם אשכנזי, ומכאן ואילך הוא נתפס אצל סיעת הרב מרומאן כאיש המחנה היריב.[68] לעהרן נרעש מן ההתעקשות להכתיב את איוש תפקיד ראש הממונים והיה נחרץ בדעתו שלא להסכים להנחיה של סדיגורה לפיה הרב מרומאן

---

[64] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, אל הלר, ער"ח אב תר"ה, עמ' 67.

[65] שם, כרך 11, י"ב באדר תר"ז, עמ' 203. איגרת שכתב לעהרן לאפרתי ובה הוא מזכיר שתי איגרות המיועדות להלר, שאפרתי שלח דרכו. לעהרן, כדרכו, קרא אותן ומהן למד על מינויו מחדש של הרב מרומאן לראש הממונים מטעם חצר סדיגורה.

[66] האם עמדה לו זכותו כמי שהיה רבו של שלום יוסף, בכורו של האדמו"ר מרוז'ין? נטייתו של הרב מרומאן למחלוקות ולריבים עולה בסיפורי חסידים. ראו למשל: סלונים, מאמר מרדכי, עמ' קמט-קנ; ישראל שמעון קסטילניץ, מזקנים אתבונן, ירושלים תשס"ז, עמ' 436.

[67] מדובר בהוצאה לאור הראשונה של הספר, בדפוס ישראל ב"ק בירושלים, בשנת תר"ז. מי שטרח בהבאת הדברים לדפוס היה נכד אחיו של אד"ם, איש מחנהו של הרב מרומאן, ישראל ליב. רשימת התומכים בהוצאה לאור מסודרת לפי ערי הקודש.

[68] בגירסת הרב מרומאן למפקד 1849 אומנם אשכנזי ממוקם עדיין שני לרב מרומאן, אבל חתימתו של אשכנזי בולטת בהעדרה ממכתב 'עטרת הנשיאות' שהגישו אנשים מכולל וולין בארץ-ישראל לרבי שלום יוסף, שירש את כס אביו האדמו"ר מרוז'ין, שנפטר בסוף 1850 (רבינוביץ, איגרות רוז'ין, ב, עמ' קלח-קמא).

יהיה בתפקיד זה ויחלוש על כל כספי החלוקה. הוא כתב מכתב תקיף ביותר לאדמו"ר מרוז'ין ובעצתו של הלר, כתב לעהרן לאפרתי וביקש ממנו לדאוג שאיגרתו, כמו גם האיגרת שכתב הלר, ימצאו דרכן ישירות לצדיק ולא לסמוך על הסובבים אותו, שהם מצددי הרב מרומאן:[69]

...וסמרו שערות ראשי בראותי כי נמסרה השליטה על מעות הקדש לאותו הראמינר, רב שכבר עשה מעשים רעים בעה"ק צפת ת"ו כנודע לנו אז מפי חכמי ופקידי הספר'[דים], שעל פי פקודתו נכנסו גברי אלימי ובריוני לבית איש תם וישר והכוהו מכת רצח, והשתוממתי על המראה איך נכשל הרב הקדוש ני"ו לתת השליטה ביד אדם שאינו הגון כזה, ע"ז [על זה] נאמר עת אשר שלט אדם באדם לרע לו, ולא לבד ליתן לאינו הגון כזה השליטה, כי גם לדחות אנשים חשובים ובעלי צורה, ולגזור זה לבדו יהיה מושל בכל ואז ליתן דין וחשבון על מעשיו. נבוכו כל עשתונותינו ולא ידענו מה נענה ומה נאמר להצדיק הרב הקדוש נר"ו, וחרפה כסתה פנינו בראותנו המעשה תעתועים שעשה אותו האיש לבזבז שקלי הקודש ולרבות מוהר ומתן ושוחדים לאינם בני ברית למען חזק הממשלה בידו [...] והנה כי כן גמרנו בדעתנו שלא לשלוח פרוטה קטנה לכו'[לל] חסידים שבעה"ק צפת"ו עדי יסולק המזיק הזה...[70]

מה מכל הדברים הללו באמת הגיע לאדמו"ר מרוז'ין אין לדעת, אולם הוא התמיד בתמיכתו ברב מרומאן, שהחל לחלק את זמנו בין צפת לירושלים, והמחלוקות גלשו גם לשם.[71] המשמעות הייתה שנוצרו למעשה שני מחנות ולהם שתי מערכות נפרדות לאיסוף הכסף ולחלוקתו: הכספים שנאספו על-ידי הפקוא"מ הועברו לאשכנזי ולהלר והכספים שנוקזו אל האדמו"ר מרוז'ין הועברו אל הרב מרומאן.

המערכה נגד הלר התמשכה ולעהרן הוצף לדבריו במכתבי תלונות והכפשות מצד תומכי הרב מרומאן.[72] בעצם אותם הימים, על אף המצב הרגיש והמביך הזה, התנהל הלר כמנהיגה של קהילה, האמון על דאגה לרווחתה. הוא ניסה להרחיב את אזורי איסוף הכספים גם לאמריקה[73] והפגין נחישות ומידה לא

---

[69] מסורת במשפחת הרב מרומאן, הציגה דווקא את הרב מרומאן כקורבן להכפשות מצד תומכי הלר בתוך חצר סדיגורה, עד כי בהגיעו אל האדמו"ר מרוז'ין סרב הלה ללחוץ את ידו : "... **אז קרע הרב מראמין את כתנתו מעל לבו ואמר: אתה הצדיקו!! אם אתה יודע, תראה מה שבליבי. מיד נתן לו הצדיק את ידו לברכו לשלום ואף נשק לו. אז קרא הצדיק למוציא הדיבה, צוהו לחזור מיד לעירו וכאשר הגיע צפתה נפל ומת...**" (ארכיון ראש פינה, תיק קלר, אהרן קלר (רשם: זלמן קלר), זכרונות, כתב יד, תר"ץ. זכרונותיו של אהרן קלר נרשמו מפיו על ידי זלמן קלר, נכדו, בכתב יד במחברת. אהרן קלר היה נשוי לשרה ליפשא, נכדתו של הרב מרומאן).

[70] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, י"ב באדר תר"ז, עמ' 203.

[71] שם, אל הלר, י"א בתמוז תר"ז, עמ' 233; שם, אל חיים דוידזון ואל בנימין דוד רבינוביץ בוורשה, כ' באדר א' תר"ח, עמ' 282.

[72] שם, עמ' 233; עמ' 252-253; עמ' 282.

[73] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, כ"א בתמוז תר"ז, עמ' 233. לעהרן מזכיר "...**את המכתב אשר שלח להמדינות אמריקע...**" הלר, באמצעות הפקוא"מ. על הקשרים עם יהדות ארה"ב ראו פרק רביעי, הערה 11.

מבוטלת של עצמאות באופן בו ניהל את הכספים שבאחריותו. הוא הכניס רפורמה באופן חלוקת הכספים של הפקוא"מ, כפי שלומדים מתוך איגרת נזיפה שלעהרן שלח אליו:

... תמהנו מאוד ששינה מדעתו עצמו לחלק מעות הנה"ח [הנפשות החדשים][74] דווקא לעניים הגונים [...] לא כדין עשה ומי התיר לו כזאת. הלא נודע לו מאוד שאין רצוננו בכך והיה עכ"פ לשאול את פינו טרם עשה מעשה [...] למה יעשה כה להרבות עוד שטנה ומחלוקת, ובזה תשובה על שאלתו להסכים אתו להפריש מכל שילוח דבר לעניים הגונים, שאין אנו מסכימים בשום אופן לעשות כן...[75]

כלומר, הלר קבע ש'דמי הנפש' לא יחולקו בשוויון מכני לכולם אלא על-פי הקריטריון העמום של 'עני הגון'.[76] במובן מסוים עשה הלר מה שממונים רבים עשו לפניו ויעשו אחריו, אלא שבדרך כלל המקום למניפולציות היה ברשימות 'דמי הקדימה'. הלר תיקן שמעתה חלוקת כלל הכספים הקולקטיביים תינתן לשיקול דעתם של הממונים. הוא לא היה הראשון לעשות זאת אך לעהרן התנגד באופן מסורתי לכל ניסיון לפגוע בעיקרון האוניברסלי של 'דמי הנפש'.[77] לעהרן ראה בחלק הזה של כספי החלוקה, בצדק, אפשרות לנטרל את הסכנה שבהטיות, שרירות לב ומינהל בלתי תקין של הממונים. במהלך הזה הלר הגביר את כוחו ואת תלות האנשים בו וגם פתח אפשרות נוספת להשתמש בחלוקת הכסף כסנקציה כלפי יריבים. סביר להניח גם שהמהלך נבע מן הצורך להעצים את כוחו לנוכח העובדה שלא הייתה לו כל שליטה בכספים שהגיעו באמצעות האדמו"ר מרוז'ין. הללו הגיעו לשם חלוקה ישירות להרב מרומאן והממונים סביבו. יחד עם זאת היה בתיקון הזה גם צעד לקראת חלוקה צודקת יותר של המשאבים. בשיטה הקיימת, 'דמי הנפש' חולקו באופן שווה לעניים ולאמידים. כך קרה שגם מי שהפרוטה מצויה בכיסו, ולעיתים הם היו גם אלה שנהנו מ'דמי קדימה' גבוהים יותר ומתרומות פרטיות, קיבל את חלקו מן הקופה הכללית והקטין בכך את הסכום המחולק לכל האחרים. הרצון של הלר לתקן את העיוות הזה ולדאוג לחלשים מובן. בקשתו לקבוע הפרשה קבועה של כסף מכל שילוח עבור 'עניים הגונים' דהיינו, הגדלת חלקם של נזקקים בקופה הציבורית, נראית כפעולה מנהיגותית ראויה. בסופו של דבר קיבל הלר גיבוי מן הפקוא"מ למהלכיו אלה. הם קיבלו את הסבריו של הלר שהוא הוציא מכלל החלוקה רק "**יושבי**

---

[74] 'מעות הנפש החיים' הם 'דמי נפש' כלומר אותם כספים שחולקו באופן שוויוני לפי מספר הנפשות במשפחה, ללא קשר למצבם הכלכלי. במקום אחר פתחו ראשי תיבות אלה כ'נדבה חדשה' (www.chabadlibrary.org, תולדות חב"ד בארץ הקודש, פרק לח, פתיחה)

[75] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, כ"א בתמוז תר"ז, עמ' 233.

[76] הכוונה לאדם כשר וישר הזקוק לתמיכה.

[77] ראו לדוגמא: הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, אל יוסף מדובנא בצפת, ב' באייר תקצ"א (15.4.1831), עמ' 101; שם, אל ממוני וולין בטבריה, עמ' 110-111; שם, אל כולל חסידים בצפת, שלהי תמוז תקצ"א (אפריל 1831), עמ' 117-118.

קרנות ורודפי ריקים ועשירי עם אשר מתפרנסים בנשך ותרבית"[78] ורק ביקשו שיקפיד לשלוח אליהם את **"רשימת החלוקה מפורשת היטב"**[79]

בעוד הלר פועל לביסוס מעמדו כמנהיגה של הקהילה האשכנזית בצפת, גם הרב מרומאן לא שקט על שמריו. הרב מרומאן הניח שחיזוק מעמדו של מונטיפיורי כפטרונם של היושבים בארץ יחליש את כוחם של הפקוא"מ, ובתוקף קשריו המיוחדים עם מונטיפיורי הוא ימנף גם את מעמדו שלו בקהילה החסידית. עוד בשלהי 1847 יצאה ביוזמתו הזמנה למונטיפיורי לשוב ולבקר בארץ,[80] אך ביקורו השלישי של מונטיפיורי בארץ נדחה לאמצע 1849.[81] סביב ביקור זה הגיעה מחלוקת הרב מרומאן – הלר לאחד משיאיה. הרב מרומאן תכנן שבביקור של מונטיפיורי בצפת, הוא יהיה המארח העיקרי,[82] וזה ימצב אותו כמי שמקורב לפטרוניו החשובים של היישוב, כמי שאינו חושש מהפקוא"מ ובזאת גם יביך מאוד את הלר. היוזמה שלו כללה שיגור משלחת מאנשיו אל מונטיפיורי, ששהה עדיין באותה העת בבירות,[83] פעילות נמרצת של החתמת אנשים בירושלים ובצפת על מכתב הזמנה,[84] הענקת 'עטרת גבאות' למונטיפיורי[85] ומכתב תמיכה ברב מרומאן מראשי תומכיו בצפת ובירושלים.[86]

ההזמנה של מונטיפיורי לארץ אכן הייתה למורת רוחו של הירש לעהרן.[87] על-פי עדות אחד מחסידי הרב מרומאן בצפת ניסו הלר ואשכנזי לסכל את ביקורו של מונטיפיורי בעיר, בחששם

---

[78] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, כ"ח בכסלו תר"ח (6.12.1847), עמ' 271.

[79] שם, ט"ו באלול תר"ז (27.8.1847), עמ' 252.

[80] שם, ט"ו באלול תר"ז, עמ' 253-552.

[81] על מסעותיו הראשונים של מונטיפיורי לארץ ראו: ספיר, מסעות מונטיפיורי.

[82] בביקורו הראשון של מונטיפיורי בצפת, 1839, התארח מונטיפיורי, לפחות חלק מן הזמן, בביתו של הרב מרומאן, אם כי הוא לא היה באותה העת בארץ. ראו איגרות מונטיפיורי, ס' 1691, מכתבה של שרה ליפשה, אשת הרב מרומאן, 23.3.1839.

[83] איגרות למונטיפיורי, ס' 6192, ער"ח תמוז תר"ט (20.6.1849). המשלחת הורכבה מניסן ב"ק מטעם ירושלים ואליו צורף נפתלי יהודא גאליס מצפת, שניהם מחותניו של הרב מרומאן. המשלחת הגיעה לבירות ביום ה' בתמוז תר"ט (25.6.1849), עם המכתב, הכתוב בלשון יחיד וחתום גם על-ידי שניים מתומכיו של הרב מרומאן בצפת: חיים אורי פייביש הלוי וישראל ליב מאוורוץ', שניהם בני משפחה של אד"ם. במכתב מכונים החתומים: **"...אנחנו ממוני עה"ק צפת ת"ו אשר מינה אותנו הרב הצדיק (...) מסאדיגערי..."**. הבקשה הייתה שמונטיפיורי יודיע להם מתי יגיע לצפת.

[84] מדובר במידע מתוך איגרתו של נחום מרדכי בר' יוסף צבי הלוי מצפת. האיגרת נשלחה אל מונטיפיורי ללא תאריך, ועל גבה נרשם בכתב יד מועד קבלתה, 12 באוגוסט 5609 (1849), כ"ד באב תר"ט. לאיגרת שתי גירסאות: עברית ויידיש. על האיגרת בעברית חתום נחום מרדכי בלבד. בגירסה ביידיש חתומים 21 אנשים נוספים. נחום מרדכי מעיד שהזמנת מונטיפיורי לצפת הייתה פרי יוזמתו של הרב מרומאן (איגרות למונטיפיורי, ס' 1692). האיגרת בעברית פורסמה אצל בן-צבי, מאורעות, עמ' שי-שיא. בן-צבי, בניסיונו לפענח את מכתב התלונה על הלר, הניח בשוגג שהלר היה מרוחק ממונטיפיורי, כיוון שלא היה מודע לרקע של המכתב כלומר, למאבקים על ההנהגה בין הלר לרב מרומאן.

[85] איגרות למונטיפיורי, ס' 1692, ללא מספר דף וללא תאריך. מיקומה בקובץ האיגרות ותוכנה משייך אותה לאירועי ביקור מונטיפיורי ב-1849. סביר להניח שהיא הוגשה למונטיפיורי בבירות על ידי שליחו של הרב מרומאן.

[86] שם, דף 73.

[87] עוד בשלהי 1847 התריע לעהרן במכתבו להלר, שהודיעו לו מירושלים שהזמנה נשלחה אל מונטיפיורי שיבוא לעיר **"..ויעשה בה כרצונו..."** (הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, ט"ו באלול תר"ז, עמ' 253). מידת הנירגנות וההתמסכנות שהתעוררו בלעהרן,

מלעהרן.[88] סביר להניח שהביקור הנרקם העמיד בפני הלר דילמה ואתגר לא פשוטים, אך באופן בו ניהל את המשבר התגלה הלר כמנהיג בשל, בעל יכולת לתמרן בין הפועלים למען היישוב היהודי בארץ-ישראל. אומנם בסיס כוחו היה הפקוא"מ, אך הוא הבין היטב שחובתו כלפי הקהילה אותה הוא הנהיג, וגם האינטרס האישי שלו, הם לשמור על קשרים טובים עם כל הגורמים בשטח. קשריו עם מונטיפיורי ועם מזכירו האישי, אליעזר הלוי, החלו עוד כשפעל בשליחותו של אד"ם[89] ונמשכו לאורך עשרות שנים, על אף היריבות הקשה שהתקיימה בין מונטיפיורי לפקוא"מ.[90] התנגדותו למסע ההחתמות בצפת למען ביקורו של מונטיפיורי בעיר, אם אכן הייתה כזו, נבעה מן הסתם מרצונו להימנע ממה שנראה כהתרסה נגד לעהרן, ולא מהתנגדות לעצם הביקור. אשכנזי והלר טרחו לשלוח בעצמם מכתב הזמנה למונטיפיורי ולרעייתו, שישבו באותה עת בבירות בבידוד, בגלל מגיפה שפרצה באזור.[91] האיגרת חתומה גם על-ידי שאר הממונים, ומלווה בחותמת מרשימה של כוללות האשכנזים.[92] ימים ספורים אחר-כך נשלח למונטיפיורי כתב מינוי לייצוג ולטיפול בענייני הקהילה היהודית בצפת, ספרדים ואשכנזים כאחד. מסמך זה הוא למעשה תשובה של סיעת הלר, הנתמכת בספרדים של צפת, לעטרת הגבאות שהוענקה למונטיפיורי על-ידי סיעת הרב מרומאן. בניגוד לסיעת הרב מרומאן, שהעניקה מעמד בלעדי למונטיפיורי, הוכנס לתוך נוסח המינוי של סיעת הלר משפט מפתח המצביע על תבונה להטוטנית בריצוי כל הצדדים. הכתוב הילל את מונטיפיורי וייפה את כוחו לפעול בכל למען צפת "...**כאשר <u>עושה</u> הרב רבי צבי הי"ו מאמשטרדאם יע"א...**".[93] מעין הבהרה אלגנטית שמונטיפיורי אינו בא במקום לעהרן אלא הוזמן לפעול במקביל.

כל אימת שהתייחס לפעולות מונטיפיורי למען היישוב בארץ, חושפת בבנקאי הממולח הזה פן ילדותי מביך. אפילו הענות הנהגת הקהילה ליוזמתו של מונטיפיורי לערוך מפקד אוכלוסין בקהילה נתקלה בתגובה מאשימה, כפי שקרה בעקבות מפקד 1839: "...**ואחר שמענו שהשר מונטיפיורי הי"ו הביא אתו מנסיעתו הקודמת, כשהי'[ה] בעיר רשימה מכל הנפשות שבא"י ח"ו, למה נגרע שלא יהי'[ה] מזה בידינו ג"כ [גם כן], וביותר הדבר צריך לנו באשר אנחנו עוסקים בעה"י [בעזרת השם יתברך] תמיד בצרכי א"י ח"ו...**" (הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, אל ממוני כולל חסידים צפת, כ"ח בניסן תר"א, עמ' 51).

[88] ראו הערה 83. נחום מרדכי התלונן במכתבו שהוא נרדף על-ידי הלר משום שלא נענה לדרישת הלר ואשכנזי לחדול מהחתמת אנשי צפת על הזמנת מונטיפיורי לעיר.

[89] ראו פרק שמיני, הערה 25. בהתכתבות שלו עם הלוי ניכרת אפילו אינטימיות בקשרים. באיגרת שכתב בעניין הבנייה בבית מדרש האר"י ענה הלר על הערה שקיבל מהלוי בזו הלשון: "...**יסלח לי על ששלחתי הפתקא הראשונה פתוחה כי שלחתי ע"י איש סוד וגם אין אנו בני א"י בקיאים בנימוס ובין שני אחים כמונו אין דבר חוצץ...**" (איגרות למונטיפיורי, ס' 1691, דף 47).

[90] על טיבם הטוב והמתמשך של הקשרים ניתן ללמוד גם מן האיגרת ששלחו הלר ושמואל עבו ובה הודו למונטיפיורי על עזרתו בממון ובהתערבות אצל הקונסול האנגלי וביקשו את התערבותו אצל הקונסול האוסטרי (איגרת מיום כ"ה בכסלו תר"ט (20.12.1848) פורסמה אצל בן-צבי, מאורעות, עמ' רצט-ש).

[91] על לוח הזמנים של ביקורו השלישי של מונטיפיורי בארץ, בקיץ 1849, ראו: לוי, יומנים, עמ' 12-17; ספיר, מסעות מונטיפיורי.

[92] איגרות למונטיפיורי, ס' 1692, דף 40, ר"ח תמוז תר"ט [20.6.1849].

[93] שם, ז' בתמוז תר"ט (27.6.1849). על כתב המינוי חתומים 7 מראשי הקהילה הספרדית (בלתי מפוענח) ו-7 מראשי סיעת הלר האשכנזים: אשכנזי, הלר, אליעזר מויז'ניץ (1802– בין 1866-1875), ישראל בר' אבא מסטנוב– גזבר, יוסף בר' יעקב – בלתי מזוהה, ישראל ליפא בר' צבי מגרידינג (1785-1853), שבתי זאב מזוואניץ (1791- בין 1850-1855).

בכלל, מזמן שהסתמנה אפשרות שמונטיפיורי יגיע לצפת במסגרת ביקורו, התפתח 'קרב ההזמנות' בין מחנה הלר למחנה הרב מרומאן. נשלחו אליו מכתבים נרגשים של אשכנזי והלר ושאר נכבדים, של ראשי הקהילה הספרדית בצפת ושל הרב מרומאן ומחנהו. כולם הקפידו לציין את שמחתם לבואו וביקשו לארח אותו: ההזמנה של הרב מרומאן הגיעה בשתי גירסאות דומות ובה הודיע למונטיפיורי ש"...**חלקת שדה מקום אויר זך וזהיר בגובה של עיר..**" מוכנה כדי שיטה שם את אוהליו.[94] הספרדים שלחו אף הם שתי הזמנות. הראשונה כללית ובשניה התרעמו על העלבון שבבקשת מונטיפיורי ללון בשדה מחוץ לעיר, הזכירו לו שבביקורו הקודם התארח אצל האשכנזים והפצירו בו שהפעם יתארח בבית שהם הכינו לכבוד פמלייתו.[95] אשכנזי והלר הודיעו שאצלם הכל מוכן לקליטת הפמליה אולם, כיוון שגם הספרדים הכינו מקום, הם גילו מידה של אבירות כלפיהם והציעו למונטיפיורי לשלוח מישהו שיבדוק מה מתאים יותר מבין שתי(!) האופציות.[96]

מונטיפיורי ופמלייתו הגיעו לצפת בכ"ה בתמוז תר"ט (15.7.1849) ונטו את אוהליהם מחוץ לעיר. כך אולי נמנעו מן ההכרעה אצל מי להתארח. עם זאת ברור שניסיונו של הרב מרומאן לנכס לעצמו את מונטיפיורי נכשל כישלון חרוץ. אשכנזי והלר מיהרו להציג בפני מונטיפיורי מכתב המייפה את כוחם לייצג 108 ראשי בתי אב מן האשכנזים בצפת, על מנת להבהיר שסיעתם מייצגת ציבור ניכר.[97] גם מאיגרות אחרות שנותרו מימי הביקור משתקפת פעלתנות רבה של הלר ומחנהו ושיתוף פעולה הדוק עם מונטיפיורי ואנשיו, בעודם בצפת וגם אחר-כך: הלר ביקש ממונטיפיורי שיפנה את ד"ר שמעון פרנקל, רופא הפמליה, למתן שירותים רפואיים גם בצפת;[98] מונטיפיורי הפקיד בידי אשכנזי והלר כספים לחלוקה לנזקקים בעיר והם הודו לו על כך ודיווחו על ביצוע המטלה;[99] פניה משותפת של מנהיגי צפת וטבריה, בראשם אשכנזי והלר, אל מונטיפיורי ובה בקשה שיעביר את כספי התמיכה שלו הישר לגליל ולא באמצעות ירושלים.[100]

ביקורו של מונטיפיורי בעיר היה גם הזדמנות לקדם את הטיפול במינוי סוכן קונסולרי, בעיה שהטרידה את הקהילה הגדולה של בני חסות בריטניה בגליל. עניין מינוי סוכן קונסולרי של בריטניה

---

[94] שם, שתי הגירסאות ללא תאריך, נתקבלו ב-12.7.1849 (כ"ב בתמוז תר"ט).

[95] שם, דף 29, ז' בסיון תר"ט. האיגרת השניה ללא תאריך הובאה אל מונטיפיורי על-ידי שמואל עבו ורפאל עובדיה שאקי, ממנהיגי הציבור הספרדי בצפת.

[96] שם, י"ט בתמוז תר"ט.

[97] שם, כ"ח בתמוז תר"ט (18.7.1849). על-פי מפקד 1849 בגירסת הלר היו בצפת באותה העת 296 בתי אב אשכנזים חסידים (רשומים 411 בתי אב ומהם 'נוכו' אלמנות, יתומים ו-8 משפחות כולל הפרושים, שלא היו צד במאבק). 30 ראשי בתי אב לא היו בעת המפקד בארץ כלומר, 40% מכלל בתי האב חתמו על יפוי הכח להלר ולסיעתו.

[98] שם, איגרת ללא תאריך, שהתקבלה ב-13.7.1849. ד"ר פרנקל עבד מטעמו של מונטיפיורי בירושלים החל מ-1843 והצטרף כרופא לפמליה בעת המסע באזור. עוד עליו ראו בפרק חמישה עשר.

[99] שם, איגרת ו' באב תר"ט, דף 41.

[100] שם, איגרת כ"ח בתמוז תר"ט.

בצפת כבר עמד על הפרק לפני ביקורו של מונטיפיורי, כיוון שמשה פינצי, הסוכן הקונסולרי הבריטי בעיר עבר להתגורר בעכו[101] ולקהילה היה אינטרס שסוכן קונסולרי יישב בצפת ויהיה זמין. איוש התפקיד הזה היה למוקד סכסוך ותככים בין שני המחנות. על ההתרחשויות בעניין זה בצפת כתב משה מרגוליות, מומר שעסק בפעילות מיסיונרית, ערך מסע במזרח התיכון והגיע גם לצפת ב-1848. במכתב מאפריל 1848 דיווח מרגוליות על פטיציה העוברת בבתי הכנסת בצפת ובטבריה, עליה חתמו כבר 300 איש, שהופנתה למלכה ויקטוריה ובה בקשה למנות את איש המיסיון האנגלי בצפת, ג'יימס כהן, לסוכן קונסולרי בעיר.[102] זהותם של היוזמים והחותמים אינה ידועה משום שמרגוליות הביא רק את תרגום נוסח הפניה ולא את שמות החותמים. לא מן הנמנע שמדובר במהלך של אנשי רומאן, שביקשו להבטיח שלא ימונה הלר או מי ממקורביו. לא ברור האם הכוונה למנות את הלר לסוכן קונסולרי של בריטניה אכן עמדה על הפרק, כפי שעולה מן המכתב של מרגוליות. זה ייתכן, שהרי כבר שנתיים קודם ניסה לעהרן לקדם את התמנותו של הלר לסוכן קונסולרי של אוסטריה בצפת, כאסטרטגיה לחיזוק מעמדו של הלר מול מחנה הרב מרומאן ותומכיו מבית ומחוץ.[103]

כאמור, ביקורו של מונטיפיורי בצפת נוצל גם כדי לקדם את נושא הסוכן הקונסולרי ומונטיפיורי הבטיח לטפל בכך אצל אצל הקונסול הבריטי.[104] יתכן שדובר על כך שהלר ימלא את התפקיד, או אולי אלה השמועות שפרחו בעיר, ובקרב תומכי הרב מרומאן בעיר השתררה בהלה לנוכח שיתוף הפעולה בין מונטיפיורי להלר, והם נתנו לה ביטוי בכותבם למונטיפיורי:

> **...היות ששמענו שכבוד גדולתו רצונו להמנות את ר' שמואל העליר להיות ויקיל קאנסיל עיינגליז [סוכן קונסולרי אנגלי] באנו בתחינות ובקשה לפני כבוד גדולתו, כמו שדרכו להיטיב ירחם עלינו ולא ימנה את ר' שמואל וקיל. כי אם יתן לו ח"ו כח, אזי אנחנו כשלוש מאות נפשות מסוכנים בסכנת נפשות ממש. כי בכאן אש תבערת המחלוקת בוער בין שני הצדדים וינקום מאתנו.**

---

[101] פינצי נסע לבירות כדי לפגוש את מונטיפיורי באמצע אוגוסט 1849 ובפגישה שטח טענותיו באוזני מונטיפיורי על כי הוא אינו מקבל שכר על עבודתו (לוי, יומנים, עמ' 17).

[102] מרגליות, עלייה לרגל, עמ' 262-267. ספרו הוא למעשה קובץ מכתבים שכתב ושלח מן המקומות בהם ביקר. על ההתרחשות סיפר במכתב ששלח מצפת באפריל 1848 ומוען לד"ר אוגוסט נינדר (Neander) בברלין. לא ברור אם הפטיציה הזאת אכן נשלחה ואם כן, מה הייתה התגובה. ג'ימס כהן, המיסיונר בו דובר, פוטר בסופו של דבר מן המיסיון, זמן קצר אחרי הפניה בעניינו, בעוון הסתבכות כספית ו"**בשאר מבוכות**" (פרי, בית החולים הבריטי, עמ' 74). האם השלדים בארונו נחשפו כדי לסכל את מינויו לסוכן קונסולרי?

[103] הפקוא"מ, כ"י כרך 11, כ"א בתמוז תר"ז, אל י"צ אלפנדרי, עמ' 232. מן המכתב עולה שבעבר הציע הקונסול האוסטרי, הברון איידלבורג, להלר לשמש סוכן קונסולרי בצפת והוא סירב. הפקוא"מ ניסו לחדש רעיון זה, שלא התממש בסופו של דבר. משרת הסוכן הקונסולרי הבריטי מילאה תפקיד גם במחלוקות עתידיות.

[104] שם, איגרת ו' באב תר"ט, דף 41.

ובטוחים אנחנו ברב חסדו שלא יפנה לא לאחד מהצדדים. ומחמת שעינינו רואות שר' שמואל העליר הוא חשוב בעיני השר עלה פחד על ראשינו לבוא על החתום כל או"א [אחד ואחד]...[105]

ניסיון נוסף לסכסך בין מונטיפיורי להלר עשו אנשי הרב מרומאן במכתב שכתבו למונטיפיורי, לאחר צאתו מצפת, ובו טענו שהלר התנגד לביקורו, שהיה יוזמת הרב מרומאן, והוא רודף אותם בגין תמיכתם במונטיפיורי ובהרב מרומאן.[106]

ג. המפקד הכפול

השסע העמוק בחברה הצפתית מהדהד אפילו במפקד מונטיפיורי. הגיעו הדברים לידי כך שבמפקד 1849,[107] שהיה המפקד השני שנערך בארץ, הגישה הקהילה האשכנזית של צפת למונטיפיורי שני מפקדים מקבילים.[108] גרסה אחת נושאת את חתימתם של אשכנזי והלר, מיום כ"ב בתמוז תר"ט (12.7.1849), ויש להניח שהוגשה למונטיפיורי בעת שהותו בצפת.[109] הנוסח השני נערך מן הסתם על ידי סיעת הרב מרומאן, אם כי למסקנה זו אין סימוכין גלויים במפקד, שאינו חתום, אלא ניתן להסיק זאת מאופן הצגת הנתונים. שני המפקדים קרובים מאוד מבחינת הנפקדים שבהם,[110] אך בולט מאוד הארגון השונה של הנתונים, כפי שיובהר להלן, וגם השוני מבחינת הרישום. הבחירה בדרכים כה שונות לייצג את הקהילה ברשומות מלמדת על תפיסת העולם של העומדים בראש המחנות, שהנחו את הסופרים השונים במלאכת עריכת החומר ודרך כתיבתו.[111]

---

[105] שם, ללא תאריך.

[106] על האיגרת ראו הערה 84.

[107] על המבנה של המפקדים ואופן אירגון הנתונים ראו: מפקדי מונטיפיורי, אתר העמותה הישראלית לחקר שורשי משפחה (חג"י), 2010. במפקד 1849, כמו קודמו ב-1839, עדיין לא היו טפסים מודפסים ואחידים שלתוכם נתבקשו הפוקדים להכניס את הנתונים הנדרשים, כפי שזה היה בשלושת המפקדים הבאים. מסקירת המפקדים בערים השונות ניתן לראות שאנשי מונטיפיורי הנחו את הפוקדים לגבי צורת הגשת הנתונים המבוקשים, אך בפועל היו קהילות שגילו 'יצירתיות' והתוצאה היא שהמפקדים אינם אחידים בצורתם ובנתונים שהובאו בהם.

[108] על פרשה זו ראו גם: רבקה אמבון, 'תעלומת המפקד הכפול: מדוע הגישה הקהילה האשכנזית בצפת למונטיפיורי בתר"ט (1849) שני מפקדים?', קתדרה 149 (תשרי תשע"ד), עמ' 153-166. מאמר תגובה לחיים נחמיה שיף, 'הדמוגרפיה של הקהילה האשכנזית בצפת: מפקדי מונטיפיורי בשנת תר"ט (1849)', קתדרה, 146 (תשע"ג), עמ' 67-100.

[109] מונטיפיורי ופמלייתו הגיעו לצפת במסע מדמשק, בכ"ה בתמוז תר"ט (15.7.1849), שהו בה ארבעה ימים וב-18.7.1949 המשיכו לטבריה.

[110] ראו מאמרו של ח"נ שיף, הערה 108.

[111] גירסת הלר נכתבה על-ידי משה אשכלות, הידוע יותר כמשה חר"ג, שיהיה לימים ראש הממונים של כולל ויז'ניץ בצפת ושותפו של הלר בהנהגת העיר. הגרסה השניה נכתבה בידי יצחק בן נחום מוילנא (1805 לערך- ?), שעלה לארץ ב-1812 ונמנה על הקהילה הפרושית הקטנה שנותרה בעיר.

תעודה 2 - דף ממפקד מונטיפיורי 1849, גירסת הרב הלר

בגרסת הלר יוחד רישום נפרד לשלושת הרבנים המרכזיים בקהילה ולתלמידיהם. הדף הראשון מציג את הקבוצה הלמדנית בקהילה והוא מחולק לטורים. בראש כל טור שמו של הרב והמורה ותחתיו שמות תלמידיו. הטור הראשון הוא של אשכנזי, השני הוא של הרב מרומאן והשלישי של הלר, ללא תארים ומליצות וללא כל פרטים נוספים. המידע הדמוגרפי הנדרש אודותם ניתן במפקד עצמו, בדפים הבאים.

בסדר הרישום במפקד גופו אין היררכייה. רשימת שמות ראשי בתי האב סודרה בסדר אלף-ביתי, להוציא בנים נשואים וחתנים הסמוכים לשולחנו של אבי המשפחה, שלעתים נרשמו בהמשך לראש המשפחה, שלא על פי סדר האלף-בית. לצד שמו של כל ראש בית אב נרשמו מעמדו התורני חברתי או תפקידו: 'בן תורה', 'למדן', 'עוסק בתורה', 'חסיד' ולעיתים 'בינוני', תארו את מידת למדנותו של האיש. היו מי שזכות אבות עמדה להם וליד שמם צויין 'מיוחס' והיו מי שמלאכתם הייתה להם לתואר או תפקידם. ברי שמידת למדנותו של האיש וייחוס אבות הם בעלי חשיבות רבה בחברה המצטיירת באופן רישום זה אך עולה גם משב של סולידריות בין כל בני הקהילה בנקיטת סדר רישום ניטרלי על פי האלף-בית. מטבע הדברים, שמואל הלר הוא בין האחרונים ברשימה.

תעודה 3 – דף מתוך מפקד מונטיפיורי 1849 – גירסת הרב מרומאן

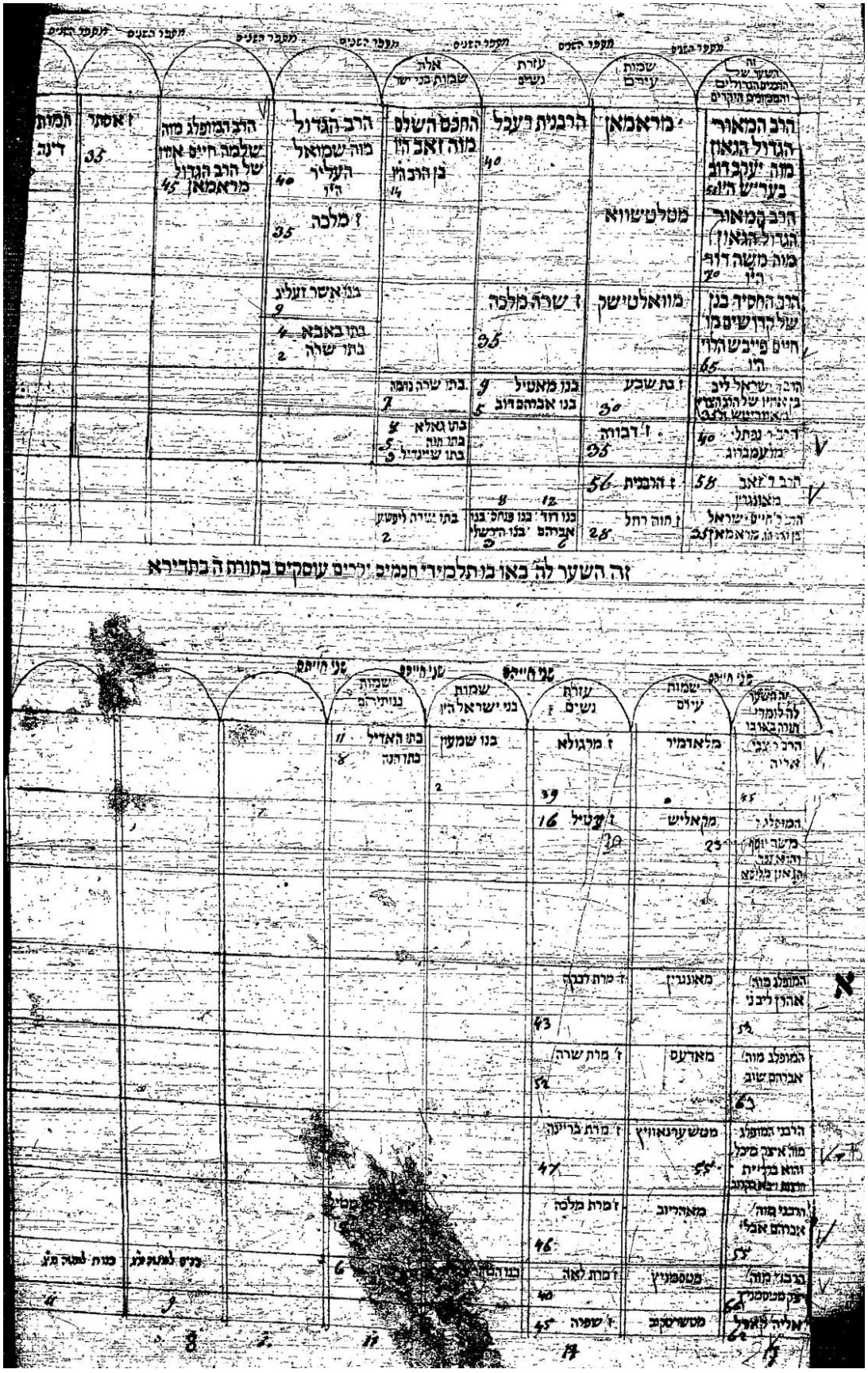

הרב המאור הגדול הגאון מוה יעקב רוב בער"ש הי"ו	מראמאן	הרבנית רעכל	החכם השלם מוה זאב הי"ו בן הרב הי"ו	הרב הגדול מוה שמואל העליר הי"ו	הרב המופלג מוה שלמה חיים אחיו של הרב הגדול מראמאן	אסתר	תמות דינה
הרב המאור הגדול הגאון מוה משה דוד הי"ו	מטלטשווא			מלכה			
הרב החסיד בן של קדושים מו חיים פייבש הלוי הי"ו	מוואלטישק	שרה מלכה		בנו אשר זעליג בתו באבא בתו שרה			
הרב ישראל ליב בן זקנו של הגה"צ מאמרישש	בת שבע	בנו מאטיל בנו אברהם דוב	בתו שרה נחמה				
הרב נפתלי מוענבריג	דבורה		בתו גאלא בתו מוה בתו שיינדיל				
הרב זאב מאונגרן	הרבנית						
הרב חיים ישראל בן הגה"ג מראמאן	חוה רחל	בנו דוד אביהם בנו הרשל	בתו שירה ליפשע				

זה השער לה' באו בו תלמידי חכמים ירים עוסקים בתורת ה' בתדירא

הרב רבי אליה	מלאדמיר	מרגולא	בנו שמשון	בתו האדיל בתרהנה					
המופלג מוה אהרן ליבני	מקאליש	מטיל							
המופלג מוה אברהם שוב	מאנגרין	מרת דבורה							
הרבני המופלג מוה איצה מיכל והוא בן ליית חכמת ובאמקוב	מאדעס	מרת שרה							
הרבני מוה אברהם אבלי	מטש ערנאוויץ	מרת בריינה							
הרבני מוה יצק מטספניץ	מאהריוב	מרת מלכה							
אליה לאבל	מטשרסקב	מרת לאה	בנו הרשל						
		שפיה							

לעומת זאת גירסת הרב מרומאן בנויה על היררכייה מובהקת, על פי מידת למדנותו של כל ראש בית אב והזמן שהוא משקיע בלימוד תורה. כל זה מלווה בתוספת תארים ושבחים מופלגים למשתייכים לעולמה של תורה או למשפחה הראויה. המפקד בגירסה זאת נפתח במקבץ של שמות הרבנים והממונים המובילים בקהילה. שמות שאר בני הקהילה חולקו לשלוש קטגוריות: רשימת תלמידי חכמים, רשימת בינוניים ורשימת בעלי בתים. בשל כך למשל שמו של משה פינצי, שהתגורר אומנם בעכו אבל נמנה על הכולל הצפתי, והיה הסוכן הקונסולרי של בריטניה בצפון הארץ, נדחק בגירסת הרב מרומאן לקטגורית בעלי הבתים, אף שהיה איש רב השפעה באזור. בתוך כל קטגוריה הסדר הוא על פי האלף-בית. שמונת משפחות הפרושים שחיו בצפת משולבים בתוך המפקד הכללי בגרסת הרב מרומאן בעוד שבמפקד בגרסת הלר הן מוצגות ברשימה נפרדת.

מעיון בהבדלים בין שתי הגרסאות משתקפת המחלוקת והמחנאות. בולטים במיוחד ההבדלים ברשימות ההנהגה הצפתית שמבהירים חד משמעית כי הקהילה האשכנזית בצפת מפוצלת ולכל קבוצה הנהגה משלה. כל אחת מן הגרסאות נותנת מקום של כבוד לאשכנזי וגם לשני הניצים, בתוקף מעמדם התורני. אולם באשר לממלאי התפקיד הציבורי, הממונים, מדובר בשתי רשימות שונות. בגירסת הרב מרומאן, תחת הכותרת: **זה השער של הצדיקים הגדולים והממונים היקרים** מופיעה רשימה שבראשה הרב מרומאן ואשכנזי שני לו. הלר נרשם בעמודה צדדית בשער - רב אך לא ממונה. בולטת העובדה שבין ראשי הציבור במקבץ זה לא נגרע מקומם של אחיו ובניו של הרב מרומאן וכן תומכיו המובהקים האחרים, למשל חיים ישראל בנו של הרב מרומאן, וישראל ליב (1815-?), נכד אחיו של אד"ם.[112] לעומת זאת, בגירסה של הלר השניים האחרונים אינם חלק מן ההנהגה, ולא זו בלבד אלא שישראל ליב מוגדר כ'בינוני' גם במעלתו התורנית. אחיו של הרב מרומאן, שלמה חיים, קיבל מקום של כבוד בהנהגת הכולל בעוד שבגרסת הלר הוא נוסף, בכתב יד חפוז בסוף הרשימה, כאיש טבריה.

נראה שגם ב'מרוץ המפקדים' הייתה ידו של הרב מרומאן על התחתונה. בפמליית מונטיפיורי התייחסו אל גירסת הלר של המפקד כמסמך מייצג, שכן רק עליו מוצאים את ההערות האופייניות, בכתב ידו של אלעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, בעוד דפי מפקד הרב מרומאן נותרו נקיים מרישום כלשהו.

[112] ישראל ליב הגיע לצפת ב-1833 כחלק מן הפמליה של אד"ם. הוא המוציא לאור של מהדורת בת עין תר"ז.

ד. תוצאות המחלוקת

הניסיון של הרב מרומאן ומחנהו לגייס את מונטיפיורי לחיזוק מעמדם, כשל. הלר השכיל לחזק את קשריו עם מונטיפיורי ופמלייתו ואת מעמדו כבא כוחם של האשכנזים בצפת. אולם המחלוקת המשיכה להתקיים והפקוא"מ נאלץ להמשיך לגונן על הלר, שהותקף קשות במכתבים שהופצו על ידי הרב מרומאן ותומכיו. כיוון שהמערכה נגד הלר התנהלה גם מירושלים ומערכות הכספים התנהלו למעשה בנפרד בכל ערי הקודש,[113] היה להלר חשוב שגם חזית זו תטופל על ידי הפקוא"מ. הדים לכך ישנם במכתבו של לעהרן להלר, שם הבהיר לו שהמצב בשליטה:

.....ומה שכתב רומכ"ת נ"י אודות אותו ר' ניסן באק, כבר כתבנו לו באחת הק[ו]דמות שאין לו שום הרמת יד במעות הנשלח על ידינו לכו[לל] החסי[דים] הי"ו בעה"ק ירושלים ת"ו, כי אם הרבנים הצדיקים מו"ה נחמן שלמה נ"י ומו"ה יוסף רוקח נ"י ומו"ה יוסף שמואל במו"ה אהרן נ"י[114] הם המקבלים המעות הנשלח על ידינו ועל פיהם החלוקה נעשית.[115]

גם הזעזועים שעבר הכולל לנוכח הפרישה של אנשי אוסטריה והקמת כולל נפרד ב-1851 ופטירתם של שניים מן המעורבים הראשיים, תחילה האדמו"ר מרוז'ין[116] ושנתיים אחריו הירש לעהרן,[117] לא השקיטו לגמרי את הרוחות. הרב מרומאן המשיך להנות מתמיכת הצדיקים והלר מתמיכת הפקוא"מ, כפי שעולה מאיגרת נוספת של לעהרן, שכתב זמן קצר לפני מותו אל הלר:

...צר לנו בצערו אודות הנעשה מצד הגאונים [...] אין אל בידנו לעזור לו בדבר הזה. כבר הודענו לרומכ"ת נ"י שכתבנו לשם אודותיו ואודות תועלת עיה"ק צפת ת"ו ואם דברינו אינם נכנסים באזניהם, מה לעשות עמדי...[118]

עם כל זאת, שנות החמישים היו שנות דעיכתה של המחלוקת והתייצבות מעמדו של הלר כמנהיג הקהילה. הרב מרומאן הלך ונחלש, תרתי משמע. בריאותו התרופפה, הוא התעוור ולהט הקרב שכך. הוא המשיך לשבת בדין[119] והיה פעיל בבניית בית מדרש לחסידי סדיגורה. במהלך בניית בית המדרש רכש הלר, לו ולזוגתו, מקומות. היה זה מעשה של תמיכה כספית במפעל וברוח של פיוס.[120]

---

[113] ראו גם למשל, שם, כרך 13, ה' בטבת תרי"ד, עמ' 194.

[114] על פי מפקדי מונטיפיורי של כולל בירושלים: הרב נחמן שלמה, יליד זמושץ' 1787; הרב והדיין יוסף רוקח, יליד ברדיצ'ב 1801, עלה לארץ ב-1843; יוסף שמואל- בלתי מזוהה.

[115] הפקוא"מ, כ"י, כרך 12 ט"ז באב תר"י, עמ' 423.

[116] האדמו"ר ישראל מרוז'ין נפטר בג' בחשון תרי"א – 1850. במקומו התמנה בנו, שלום יוסף, שלא האריך ימים ונפטר עשרה חודשים לאחר אביו. אחריו נתמנה אברהם יעקב, שכיהן בתפקיד עד מותו ב-1883.

[117] צבי הירש לעהרן נפטר בכ"ב בתשרי תרי"ד – 1853. האחים לבית לעהרן המשיכו במעורבותם במוסד: יעקב מאיר עמד בראשו בשנים 1857-1861 ועם מותו אחז במושכות עקיבא לעהרן עד פטירתו ב-1876.

[118] הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, ניסן תרי"ב, עמ' 12.

[119] ראו פסק דין של בית הדין האשכנזי בצפת בחתימתו משנת תרי"ד ומא' בחשוון תרי"ז, בסל"י כ"י 1262*4, תיק 16/ג. ב-1852 ביקר בצפת פרופ' האקט (1808-1875), מומחה לספרות מקראית ולתיאולוגיה. בספר על מסעו דיווח על פגישתו עם

לא ברור באילו נסיבות ומתי בדיוק שב לפעול גוף ממונים אחד בכולל וולין בצפת, כזה שכל המקורות הכספיים הופנו אליו. סביר להניח שפרישת אנשי אוסטריה לכולל נפרד בשנת 1851 טלטלה את המערכת. כולל וולין המדולדל נותר לפעול בשני ראשים: הרב מרומאן, מכאן, וישראל מסטנוב, האיש שהפקוא"מ סמך עליו ידו והוא ייצג בכולל וולין את מחנה אשכנזי - הלר, מכאן. איש מן הצדדים לא היו מרוצה מן המצב הקיים ואולי ההחלטה של כולל וולין וכולל אוסטריה לשוב ולאחד כוחות מחדש, ב-1854,[121] הייתה זרז לביטול הפיצול הפנימי בכולל וולין.

נצחונו של הלר במאבק על ההנהגה הונצח במפקד מונטיפיורי 1855. הפעם המפקד הוגש ברשימה מאוחדת של כל החסידים בצפת, כשכל דף ודף שבו מאושר בחתימתם של אשכנזי והלר. לצד הרשימה האלפבתית, בדף נפרד, רשימת בעלי התפקידים והנכבדים בכולל. בראש הרשימה '**הרב המאה"ג ר' משה דוד אשכנזי**', המוגדר '**רב ואב"ד**', אחריו '**הרב המאה"ג ר' שמואל העליר**', וגם אם הוא עדיין רק שני לאשכנזי, תפקידו מוגדר '**רב וראב"ד וראש הממונים ומנהיג ב"ח [ביקור חולים? בני חבורה?]**'. שלישי ברשימה, נטול תארים, '**הרב יעקב דוב**' והגדרת מעמדו ומצבו היא '**רב וסומא על שתי עיניו**'. מתוך שמונת ממוני וולין באותה רשימה, חמישה היו חדשים בארץ ולכן, מן הסתם, לא היו מעורבים ממש במחלוקת. שלושת האחרים מזוהים עם מחנה הלר. איש מן האנשים שהשתייכו למחנה הרב מרומאן לא נשאר ממונה.[122] אולם, נראה שהרוחות שקטו סופית רק בראשית 1857, כפי שלמדים מאנחת הרווחה של הפקוא"מ, בתשובתם להלר, על כי: "...**שקטה הארץ ממחלוקת הרב מראמין...**"[123] הפרשה הגיעה לקיצה בצפת, שם היא הוכרעה, אולם בעולם היהודי, אותם כוחות גדולים שהניעו את המחנות בצפת נותרו בקונפליקט שלא הסתיים. כל צד המשיך בפועלו וניסה לשמר את כוחו מבלי יכולת להכריע את האחר או להכפיף אותו.

הרב מרומאן, אותו הציג כרב ראשי בצפת. הוא תאר אותו נמוך קומה אך מרשים במראהו, דובר גרמנית רהוטה ונחשב לגדול בתורה (Horacio Balch Hackett, *Illustrations of Scripture*, Boston 1860, p. 238). תודה לרוברט קליין, מצאצאי הרב מרומאן, שהפנה אותי אל הספר.

[120] אמת"י IL/Sa XI שטר קניה מיום ז' באב תרט"ו. במפקד 1855, ברשימת המוסדות בעיר, מדובר בבית מדרש שבראשו עמד הרב מרומאן והוא מכונה 'בית מדרש חדש'. הוא שב ומוזכר גם במפקדים הבאים.

[121] רבינוביץ, איגרות רוז'ין, ב, עמ' קנט-קסה, ללא תאריך. ההסכם נחתם במחצית השניה של שנת 1854, כיוון שזה קרה זמן קצר לאחר מותו של האדמו"ר חיים מקוסוב, שנפטר בכ"ה באייר תרי"ד.

[122] חלקם נפטרו וחלקם הודחו. שלושת המודחים, חיים ישראל, נפתלי מלמברג וישראל ליב, היו קרובי משפחה של הרב מרומאן. האם היה כאן גם ניסיון לטהר את ההנהגה מנפוטיזם? לפחות מבחינת רשימות המאיישים את ההנהגה בעתיד נראה שכך היה. רק ישראל ליב המשיך בפעילות ציבורית וזו התמקדה בעיקר בהשגחה על בית הכנסת אוורוץ'. יחסיו עם הלר היו מעורערים, גם ברמה הציבורית וגם בחייהם הפרטיים. השניים גרו בשכנות ונזקקו, לא אחת, להסדרה משפטית של סוגיות שימוש במרחב המשותף. ראו אמת"י, IL/Sa XI, 1a, הסכם מיום כ"ד באדר תרי"ח (10.3.1858); הסכם מיום ו באלול תרכ"ח (24.8.1868).

[123] הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, א' בכסלו תרי"ז.

הרב מרומאן חי חולה ומובס עד פטירתו ב-1858. עוד קודם, ב-1856, נפטר אשכנזי[124] והלר ירש את מקומו גם כאב"ד. גם יחסיו של הלר עם חצר סדיגורה הגיעו לרגיעה, אם כי לאורך השנים, מבקריו של הלר תלו לא פעם פעולות שלו בעוינותו לחצר וברצונו להמעיט בהשפעתה.[125] לעומת זאת, מסורת משפחתית היא שהלר קיבל מכתב פיוס מן האדמו"ר מרוז'ין, לאחר שהכיר בתום לבבו,[126] ובמהלך השנים המשפחות אפילו התחברו בקשר נישואין.[127]

הפרשה שהעכירה את החיים בצפת, ולא רק בה, במשך קרוב ל-15 שנים, נותרה שנים רבות מעין ציון בזמן בנוסח 'בימי מחלוקת הרב מרומאן – הלר', גם כשפרטיה נשכחו. על כך כתב זיידה הלר:

...זכרה של אותה מחלוקת קשה וממושכת, על כל מעשי התעלולים הבריונות והאלימות שנלוו אליה, חי בקרב יהודי צפת עשרות בשנים כסיוט בלהות, והם הרבו להזכירה ולספר עליה...[128]

אבל איש לא דן בה לעומקה ואיש לא העלה על הכתב את הנסיבות והפרטים של מה שהתרחש. אולי היה זה הזיכרון הטראומטי שגרם לכך. אולי היה זה כישלונה של חצר עוצמתית כחצר סדיגורה לכפות את העדפותיה על הריכוז החסידי הגדול בארץ, שביקש להישכח? פיתרון חסידי ליישוב סוגיה מטרידה זו נמצא בסיפור: שאלו את האדמו"ר מרוז'ין איך הוא מניח לרב הלר לגבור על נציגו. ענה להם: "**...איני יכול לו על כי בארץ-ישראל הוא...**"[129]

לסיכום, זהו סיפורו של מאבק על שליטה, הן במימד האישי-מקומי שלו והן במימד הכלל-יהודי הרחב יותר. אף אחד מן הצדדים אפילו לא ניסה להעלות צידוקים רעיוניים למחלוקת רבת השנים. הלר והרב מרומאן היו שני אישים שהתחרו ביניהם על עמדת המנהיג של הקהילה. בין השניים שררה טינה אישית, כפי שעולה ממכתבו של הלר לרב גאגין, טינה שהחלה אולי מן העלבון שהלר, בן הארץ, חש לנוכח ההתנשאות של הרב מרומאן שזה מקרוב הגיע והעדפתו על ידי 'נשיאי ארץ-ישראל'. הרב מרומאן לעומתו בז לרב המקומי בעל היומרות, שאינו מקבל את סמכותו. כל אחד חשב שהשני בלתי ראוי ובלתי כשיר למלא את התפקיד. גם האירגונים המתחרים, הפקוא"מ, שתמך בהלר ו'נשיאי ארץ-ישראל'

---

[124] אשכנזי נפטר ב"ח בתמוז תרט"ז והותיר צוואה מעניינת, (בספר: אשר אנשיל אשכנזי, שמן ראש, מונקץ' תרס"ג.) שהלר היה למשגיח על הוצאתה לפועל. בצוואתו היו בתיו להקדש לטובת הנצרכים. מבין בני משפחתו רק לחתנו, האדמו"ר יקותיאל יהודה טייטלבוים, הותר להתגורר בהם במידה ויעלה ארצה, דבר שלא קרה. לימים התחולל מאבק משפטי על הבית כאשר יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר ואחד מיורשיו של אשכנזי, טען לבעלות על הבית (מעריב, 21.11.1962, עמ' 9).

[125] ראו למשל: המליץ 31.1.1870, עמ' 21-22.

[126] הלר, הרב, עמ' 40. המכתב אינו בנמצא. יש להזכיר שברשימות ימי הפטירה שניהל הלר, בהן ערוב של בני משפחה ומועדים של צדיקים ורבנים, אין איזכור לג' בחשוון, יום פטירתו של ר' ישראל מרוז'ין. גם מועד פטירתו של אד"ם אינו מוזכר ולכן, יתכן שהם נרשמו בדף, שלא לפי סדר כרונולוגי והדף אבד. ראו צילום כתב היד: הלר, הרב, עמ' 296-305.

[127] בנו של הלר, אברהם יצחק, נשא לאשה את חיה יוטא, נינה של אחות האדמו"ר מרוז'ין (וונדר, גליציה, עמ' 643).

[128] ז"ה, השלמות ותיקונים, עמ' רסט.

[129] פרלמן, לזכר הלר.

בראשותו של ר' ישראל מרוז'ין, שתמכו ברב מרומאן, לא היו חלוקים מבחינה רעיונית. גם הם ביקשו שליטה על הכספים ועל אורח החיים ביישוב, והשתמשו בשני הניצים על מנת לחזק את מעמדם.

המחלוקת האישית-כוחנית הזו נמשכה זמן רב כל כך רק משום מעורבותם של הכוחות הללו והסתיימה בנצחונו של הלר. התבססותו בצמרת הושלמה והלר היה לראש הקהילה האשכנזית בצפת. כפי שכבר פורט בתיאור המבנה הארגוני של היישוב הישן, המחזיק במעמד זה נהנה משילוב של שליטה במוקדי כוח, של יוקרה ושל כריזמה אישית. הלר שאב את כוחו מן התמיכה שהעניקו לו פטרוני היישוב הפילנתרופים ובראשם הפקוא"מ, ובמידה רבה גם מונטיפיורי ורוטשילד,[130] בכך שאליו מוענו הכספים שנשלחו לקהילה. בסופו של דבר הוא זכה גם לתמיכתם של חלק מ'נשיאי ארץ-ישראל', בעיקר פטרוני כולל אוסטריה, ורבנים נחשבים אחרים, אם כי לא בהכרח של כולם. להלר נכונו עוד מחלוקות ומאבקי כוח רבים אך מכאן ואילך נקודת המוצא תהיה עימות עם האיש החזק בעיר ולא ערעור על עצם 'זכאותו' להימנות על ההנהגה.

[130] החל משנות החמישים של המאה ה-19 תמך בית רוטשילד ביהודי היישוב הישן, ראו: גת, היישוב היהודי, עמ' 111. הכסף נשלח באמצעות הפקוא"מ. על הקשר של הלר עם רוטשילד ראו למשל: הפקוא"מ, כרך 13, ח' תמוז תרי"ב, עמ' 52, מכתב מאמסטרדם אל הלר; SCUA OTM: hs.Ros.PA 18:43, מכתב של הלר ושאר הממונים בצפת אל הפקוא"מ, מיום 7.11.1881, ובו תודה לשמעון וולף רוטשילד על הכספים שהעביר לצפת. על קשריו המוקדמים המתמשכים של הלר עם מונטיפיורי ראו: מונטיפיורי, יומנים, עמ' 185. מונטיפיורי כתב בהקשר לפגישה בינו לבין הלר ועבו, שבאו אליו לירושלים ב-12.4.1866:

…two reverend gentlemen, with whom I have had the pleasure of being in correspondence for nearly thirty years, on charitable and congregational matters…

חלק שלישי – על כס ההנהגה

פרק עשירי - התגבשות הנהגה מקומית

עם שוך המולת המאבק על המקום בצמרת, התבסס מעמדו של הלר כראש הקהילה האשכנזית בצפת. אפשר לזהות בעלייתו של הלר ושאר בני החבורה שפעלה לצידו להנהגה, מצד אחד מגמה המאפיינת את כלל קהילות יהודי מזרח אירופה, ומצד שני התפתחות ייחודית לצפת. בכלל הקהילות האשכנזיות החל להסתמן עוד במאה השמונה-עשרה, תהליך הדרגתי של הרחבת סמכויות הרבנים והשפעתם הגוברת בענייני ציבור, תוך טשטוש ההפרדה שהייתה מקובלת בחברה המסורתית בין פרנסים לרבנים.[1] המקרה של הלר הוא דוגמא מובהקת לכך. לאורך כל שנות עיסוקו בענייני ציבור הוא המשיך לתפקד כפוסק הלכה, פעילות שהביאה לו בוודאי יוקרה, אך עיקר כוחו נבע מתפקידו המרכזי בכלכלת התמיכה של היישוב.[2] במובנים אלה דמה המצב בצפת לשאר המרכזים היהודיים. אולם מאפיין אחר של ראשי ההנהגה בצפת מייצג התפתחות ייחודית בגליל. בצפת התגבשה מנהיגות מקומית, שארץ-ישראל הייתה חלק מהותי מן הביוגרפיה של אנשיה, והלר היה דוגמה מובהקת של התפתחות זאת וגם מי שפעל לחיזוקה.

כדי להתחקות אחר המגמה הייחודית הזו בצפת יש לשוב אל הנתונים הדמוגרפים בעיר. כבר צוין אומנם שרוב הציבור בקהילה האשכנזית בצפת, לאורך המאה ה-19, היה של ילידי חו"ל, 'דור ראשון להגירה'. אולם, למעלה מ-25% מהם היו וותיקים, שחיו בארץ מעל 20 שנה, והפרופורציות הללו נשמרו לאורך כל השנים בהן עוסק המחקר. בקבוצה זו נכללים ילידי הארץ, באחוזים שהלכו וגדלו, וכן רבים שהתאימו מבחינה סוציולוגית להגדרה של בני הדור השני, כיוון שהגיעו ארצה בגיל צעיר.[3]

העוסקים בחקר צפת בתקופה הנדונה נטו ברובם להתעלם מקיומה של קבוצת מיעוט גדולה של וותיקים. הנחת הייסוד המקובלת היא שמאחר ורובה של האוכלוסייה בצפת היא דור ראשון להגירה סביר להניח שסיכויי התערותם בארץ הקולטת נמוכים. מכאן גם ההתייחסות אל החברה האשכנזית

---

[1] פריידין, היישוב הישן, עמ' 17-28. פריידין מדגיש במאמרו שתהליך זה בארץ-ישראל נבע במידה רבה מהעדרו של מעמד 'בעלי בתים' בקרב היישוב הישן. יעקב ברנאי מצביע על אפיון זה של הנהגת הקהילה היהודית בצפת טבריה ובחברון בניגוד לירושלים, בה שלטו הפרנסים (ברנאי, יהודי א"י, עמ' 109).

[2] מנחם פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה: היישוב הישן האשכנזי, 1900-1917, ירושלים תשס"א. פרידמן היפנה את תשומת הלב לכך תוך דיון במעמדו של הרב שמואל סלאנט, מקבילו של הלר בירושלים. כיוון שרב הדמיון בין שני האישים דברי פרידמן תקפים גם למקרה הלר.

[3] קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 187-188. קרלינסקי משתמש בחלוקה המקובלת בחקר אוכלוסיות, הרואה בילד, שאומנם לא נולד בארץ הקליטה אך הגיע אליה בגיל צעיר, כמי שעבר תהליך התערות ממש כמו בני מהגרים, שנולדו בארץ היעד. לכן מתייחסים אליהם כבני הדור השני. בטבלה ובה נתונים המשווים בין אחוזי דור ראשון להגירה לבין הדור השני (כולל מי שהגיע כילד לארץ והנתונים הם של כולל וולין בלבד) עולה הנתון של למעלה מ-25% בני הדור השני ואף שלישי.

בצפת כאל חברת מהגרים, על כל המשתמע מכך, ועימה ההחמצה של הבנת זרמי עומק בחברה הצפתית.

היותה של צפת האשכנזית קהילה בה רוב של מהגרים ולצידם קבוצת מיעוט גדולה של ילידים, מצריכה התייחסות לנסיבות שעיצבו כל אחת משתי הקבוצות. המפגש בין הטריטוריה המדוברת, קרי ארץ-ישראל, לבין יושביה הוליד דינמיקה שכיחה אצל חברות הגירה, וככל קהילת מהגרים אחרת, גם בצפת היא התקיימה בין שני קטבים. מצד אחד אימצה לה הקהילה דפוסים ומנגנונים שריככו את טראומת ההגירה, ויצרה מסגרות ששימרו את תרבות המוצא והיוו תמיכה למתקשים להסתגל. מצד שני פעלו עליה כוחות החברה הקולטת, שדחפו לשינוי ולהתערות. הפריפריאליות של הגליל חיזקה בו זמנית את שתי המגמות, הן המשיכו להתקיים בצפת כל העת, ומידת הבולטות שלהן הייתה תלוית אירועים ואישים. הגורמים שחיזקו מגמות שמרנות והתבדלות במרחב והיו אפקטיביים במיוחד אצל בני הדור הראשון להגירה:

1. שוני גדול בין התרבות המזרח-אירופאית ומרכזה, ממנה באו המהגרים, לבין התרבות הים-תיכונית, שוני שהגביר את תחושת הניכור והנבדלות.
2. ההגעה של העולים לארץ הייתה בתודעתם בבחינת חזרה למולדת ההיסטורית, ולוותה בתחושת בעלות על הארץ הקולטת ושייכות אליה. המפגש עם מקומות, שמות, נופים, היה עם משהו חדש-ישן. כל אלה מיתנו את הזרות ולא עודדו אקולטורציה.
3. תלות רבה, כלכלית ורוחנית, בקהילות האם, שהמבנה הארגוני של הקהילה שימר וחיזק אותה.
4. תודעת שליחות של הבאים לארץ בצורך בשימור תרבות קהילת המוצא שלהם, לנוכח השינויים שחלים באירופה והאיום של המודרנה על המבנה המסורתי בקהילות האם. במובן זה ארץ-ישראל אמורה הייתה להיות עיר מקלט לעולם היהודי המסורתי שהלך והשתנה.
5. השלטון המרכזי העות'מאני, שהעניק אוטונומיה לעדות השונות ברחבי האימפריה, ואפילו מבנה העיר צפת כעיר עות'מאנית טיפוסית (בנויה רבעים נפרדים לכל עדה), חיזק את ההיבדלות.
6. משטר הקפיטולציות חיזק את הקשר והתלות בארצות המוצא או במדינה נותנת חסות אחרת, ושירת את ההזרה של יוצאי אירופה בעיקר.

בעוד גורמים אלה פועלים לחיזוק שימור תרבות המוצא פעלו מנגד כוחות, חזקים לא פחות, שדחפו לשינוי ולהתערות והם מצאו כר נוח בעיקר אצל ה'ילידים':

1. צורך קיומי, לעיתים הישרדותי, בהסתגלות למרחב קונקרטי.
2. הריחוק הפיזי מקהילות האם הגביל את השפעתן.
3. השיבה למולדת ההיסטורית גררה התרפקות על העבר המקראי בארץ, שהספרדים, ובמידה מסוימת גם תושבי הארץ הערבים, נתפסו כמייצגיו האותנטיים, מה שהוביל לנכונות לאמץ השפעות מצד זה.

כאמור, בתוך החברה האשכנזית ביישוב הישן, שהייתה ברובה שלוחה של קהילות האם בארץ, צמחה קבוצה ילדית. בעבודה זו הזרקור מופנה דווקא לקבוצת המיעוט הזו, שהלר נמנה עליה ובמידה רבה מנהיג אותה, לבחינת איכות מעמדה בקהילה, מידת השפעתה וטיבה. 'ילדיות' תוגדר כאן כזיקה לטריטוריה של מי שנולד בה, או של מי שמרגיש כמי שנולד ושייך אליה.[4]

הגדרה זו עונה רק חלקית על מאפייני הילדיות ביישוב הישן, שכן לא מדובר במקרה דנן רק בהתערות כפשוטה של בני מהגרים בארץ הקולטת. בחברת היישוב הישן האשכנזי מדובר בחברת מהגרים ובצאצאיהם, הממשיכה להתקיים בזיקה חזקה לקהילות האם. המורכבות הזו אינה יחידאית והיא מוכרת גם בחלקי עולם אחרים ובתרבויות אחרות. במחקר העוסק בחקר אוכלוסיות מכונה חברה שכזו 'חברה קריאולית' (creole society) שמשמעה, קבוצה של אנשים, ילידי המקום אך ממוצא זר, שהמבנה הכלכלי ולעיתים קרובות גם הפוליטי, קושר אותם לארצות מוצאם.[5] קבוצה זו של ילדים ביישוב הישן האשכנזי, אותה חברה קריאולית שנוצקה בארץ-ישראל, תכונה להלן 'בני הארץ', גם מפני שכך כינו עצמם בני הקבוצה פעמים רבות.

בחינה של המאפיינים הסוציו-אקונומיים של 'בני הארץ' בגליל מעלה ממצאים מעניינים. אומנם ניתן למצוא אותם בכל שכבות החברה אך הייתה להם נוכחות מובהקת ובולטת בשתי קבוצות בחברה הצפתית:

1. בקרב 'בעלי בתים' היינו, האנשים המתפרנסים למחייתם ממסחר וממלאכה, וייצוגם בקרב יוזמי ניסיונות ההתיישבות ופרודוקטיביזציה גדול ביותר.

---

[4] הגדרה מפורטת יותר: "...היליד הוא תמיד במקום. הוא נולד במקום ומתוכו, ומאז הוא שוכן בו – בעריסה, בבית, בקבר [...] היליד מקיים קשר טבעי, ממש חפיפה בין המקום במובנו הפיזי לבין המקום כעולם של משמעויות, של שפה, זיכרון ואמונה...", מתוך: זלי גורביץ וגדעון ארן, 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', אלפיים 4 1999, עמ' 9. המאמר שלהם, שעורר הדים רבים, דן בשאלת 'ילדיות יהודית' והאם קיימת כזו.

[5] דיון על המינוח ראו: Sylvie Dubois & Megan Melancon, *'Creole is, Creole ain't: Diachronic and Synchronic Attitudes Toward Creole Identity in Southern Louisiana'*, Language in Society, 29 (April 2000), p. 237-258; Virginia R. Dominguez, *White by Definition: Social Classification in Creole Louisiana,* New Jersey 1997, p.13

2. שכבת ההנהגה של העיר.

שאלת חלקם של 'בני הארץ' בהנהגת הקהילה נבדקה על ידי מיפוי של המאיישים את התפקידים המשפיעים והקובעים בצפת. במהלך המיפוי נבדקה שדרת ההנהגה בקהילה האשכנזית בצפת בנקודות זמן שונות לאורך חייו של הלר והיא סוכמה בטבלאות המציגות את מצבת כוח האדם שבהנהגת החסידים בצפת. מטרתן להציג את האנשים שהנהיגו את הקהילה ובעיקר למיין אותם על-פי קריטריונים של גיל הגעתם לארץ והוותק שלהם בארץ, בהנחה שיש בזה כדי להצביע על אופי ההנהגה ועל יחסי קהילת צפת וקהילות המוצא.

המיפוי מתייחס למאה ה-19, החל משנות העשרים שלה ועד שנות השמונים, שהן גם שנות בגרותו של הלר. חמשת מפקדי מונטיפיורי, הנוגעים בטווח שנים זה, מעמידים לרשות החוקר נתונים ביוגרפים אודות האנשים ובכך מאפשרים להגיע לתובנות באשר לאיוש ההנהגה הצפתית ולתהליכים שהתרחשו בה. הטבלאות שלהלן נשענות בעיקר על מפקדי מונטיפיורי, להוציא את הטבלה הפותחת והטבלה הסוגרת. המשמעות היא שבערך אחת לכל עשור, לאורך ששת העשורים שבטווח דיוננו, נבדק איוש ההנהגה. למותר לציין כי הבחירה בדרך מיפוי זו אינה מאפשרת לכלול את כל מי שנשא בתפקיד ציבורי בצפת בתקופה הנידונה. אולם, מי שלא נכללו במיפוי זה היו אנשים שמילאו תפקיד לזמן קצר בלבד ולכן סביר להניח שגם השפעתם הייתה שולית. כמו כן חשוב לציין שלאורך התקופה הנידונה הגיעו לצפת אישים שסירבו ליטול תפקיד מוסדי ועם זאת, בגלל יוקרתם הרבנית או כריזמה אישית, הם היוו במידה מסוימת מנהיגות בלתי פורמאלית. גם קבוצה זו אינה מיוצגת.

הקביעה מי ומי בהנהגה אינה תמיד פשוטה. בחלק מן המפקדים הוגשה רשימת ההנהגה בנפרד מהמפקד הכללי, עובדה שהקלה מאוד. בחלק מן המפקדים ניתן להסיק זאת מן התארים המצורפים לשמות האנשים. כיוון שברשימות ההנהגה הנפרדות הוכנסו גם סופרי הכולל והגזברים, ומתוך ידיעה שהאנשים הללו אכן היו בעלי כוח והשפעה (חלקם אף הפכו, עם הזמן, לממונים), צורפו שמות בעלי תפקידים אלה גם בשנים בהן אין רשימת הנהגה נפרדת.

מיון השמות בטבלה נערך על-פי שני קריטריונים: גיל הגעתם לארץ ושנות המגורים שלהם בה.

<u>גיל ההגעה לארץ חולק לשלוש קבוצות</u>:

ילידים: ילידי הארץ ומי שהגיעו אליה עד גיל 13

צעירים: הגיעו בגילאי 13 – 29

מבוגרים: הגיעו בגילאי 30+

<u>שנות החיים בארץ חולקו לשלוש קבוצות</u>:

ותיקים: 20+

בינונים: 10 - 19

עולים חדשים: פחות מ-10

כיוון שהנתונים בדבר הגיל ושנת העלייה לארץ במפקדים השונים לעיתים קרובות אינם עקביים, נערך שיקול ושיקלול מושכל בין הנתונים השונים, שבדרך כלל אין ביניהם הפרשים גדולים. במקרים מעטים

בהם לא נמצא כל מידע ביוגרפי על האיש נערכה הערכה מושכלת לגבי מיקומו בטבלה בעזרת נתונים תומכים. שמות האנשים בטבלה תואמים את רישומם במפקדים והנוסח בו נהגו לחתום את שמם. כאמור, בטבלאות מוצגים שמות האנשים ומיקומם על פי הקריטריונים לעיל.

טבלה ד' – טבלאות הנהגת הקהילה האשכנזית בצפת בשנים 1828- 1882 [6]

הנהגה בשנת 1828

ברשימה זו נכללו החותמים מטעם כוללות החסידים בצפת על 'פנקס משמיע שלום' שניתן לשד"ר בצלאל הכהן, איש ירושלים, שיצא בשליחות הישוב היהודי בארץ.[7]

גיל הגעה לארץ / וותק בארץ	ילידים	צעירים	מבוגרים
ותיקים		חיים אורי פיביש	
בינונים			משה שמעון וולף מחמלניק גרשון מרגליות יצחק אייזיק מאוטיק יוסף מדובנא
עולים חדשים			עמרם חסידא רוזנבוים סנדר בר' מרדכי משה לוריא מנרינסק

[6] מידע מפורט הידוע על האישים המוזכרים בטבלאות ראו בנספח י - לקסיקון אנשי צפת.

[7] המסמך התפרסם באדרת, ספר זיכרון, עמ' רנא-רסט.

ההנהגה בשנת 1839

הרשימה נערכה על-פי מפקד מונטיפיורי 1839 של כולל חסידים בצפת. במפקד אין רשימה נפרדת של הנהגת הקהילה האשכנזית. רשימת האנשים בטבלה כוללת את מי שליד שמו נרשם שהוא 'ממונה' ו/או 'ראוי להוראה', והיא מגובה בשמות החותמים על איגרות בעלות אופי ציבורי, שנשלחו למונטיפיורי באותה שנה מטעם ראשי הקהילה.[8]

גיל הגעה לארץ / וותק בארץ	ילידים	צעירים	מבוגרים
ותיקים	שמואל הלר	חיים אורי פיביש	צבי הירש מאליק
בינונים			אליהו מאיר
עולים חדשים		יוסף יוזף הכהן ישראל מפולטיצ'ן	אברהם דב מאוורוץ' יעקב דב מרומאן הירש ליב מלודמיר שמואל בעריש מבאר

[8] עיקר האיגרות שנשלחו מטעם הנהגת צפת אל מונטיפיורי ב-1839 פורסמו אצל בן-צבי, מאורעות צפת.

ההנהגה בשנת 1849

מפקד מונטיפיורי בצפת משנת 1849 הוא מפקד כפול, גירסת הלר וגירסת הרב מרומאן. רשימת ההנהגה שבטבלה הורכבה משתי הגירסאות. מן המפקד בגירסת הרב מרומאן נלקחה הרשימה הפותחת את המפקד, של האנשים המוגדרים 'הרבנים הגדולים והממונים היקרים'. אליהם נוספו שמות אנשים מן המפקד בגירסת הלר שליד שמם נכתב התואר 'ממונה' או 'דיין'. ליד שמות אנשים שנמנו על ההנהגה רק בגירסה אחת הוצב סימן המייצג את המפקד בו צויינו כבעלי תפקיד. שמות המשותפים לשני המפקדים נרשמו ללא סימון מיוחד.

גיל הגעה לארץ / וותק בארץ	ילידים	צעירים	מבוגרים
ותיקים	שמואל הלר נפתלי גאליס* ברוך יוסף מיאסי	חיים אורי פיביש*	
בינונים		משה חר"ג• מאיר ליב משדליץ• חיים ישראל מרומאן* ישראל ליב מאוורוץ'* יוסף מבאר•	יעקב דב מרומאן הירש ליב מלודמיר הירש זלמן מקוסנטין• ישראל מסטנוב•
עולים חדשים		ברוך כהנא מסורוקה•	ישראל ליפא• משה דוד אשכנזי זאב מאונגרין נפתלי מסאטנוב• שמואל מאטיק* שלמה חיים מרומאן*

* רשימת הרב רומאן • רשימת הלר

ההנהגה בשנת 1855

רשימת ההנהגה בטבלה הורכבה על-פי מפקד מונטיפיורי 1855. במפקד זה צורף למפקד הכללי רישום נפרד של ההנהגה המשותפת לכלל האשכנזים בצפת. לצד שמות האנשים צויין תפקידם ולאיזה כולל הם משתייכים.

גיל הגעה לארץ / וותק בארץ	ילידים	צעירים	מבוגרים
ותיקים	שמואל הלר מרדכי סגל ברוך יוסף מיאסי	זליג מאורהיוב	יעקב דב מרומאן
בינונים		משה חר"ג ברוך כהנא מסורוקה ישראל אברהם	משה דוד אשכנזי נפתלי מסטאנוב יוסף מלובין שמואל מאטיק
עולים חדשים		יעקב מבוברקה	אברהם ממונקץ' אליעזר מויז'ניץ מרדכי מאומן יואל מטילינשט יעקב מטילינשט משה חיים מחוטין משה שמעלקא

ההנהגה בשנת 1866

רשימת ההנהגה הורכבה על פי מפקד מונטיפיורי 1866 בצפת בו הוגשו מפקדים נפרדים של כולל וולין ושל כולל אוסטריה. בשני הכוללים לא היה רישום נפרד של ממונים ודיינים. השמות הוצאו מתוך המפקד הכללי על-פי התארים שליוו את הנפקדים.

גיל הגעה לארץ / וותק בארץ	ילידים	צעירים	מבוגרים
ותיקים	שמואל הלר מנחם מנדל אילבום אברהם בער מרדכי סגל אברהם מקאליש	משה חר"ג	
בינונים			פנחס הורוויץ מרדכי מאומן
עולים חדשים			משה מרודניק יעקב מרוזינטוב פנחס מקליוואן שלמה מאודסה

ההנהגה בשנת 1875

רשימת ההנהגה על-פי מפקד מונטיפיורי 1875. גם במפקד זה הגישו מפקדים נפרדים: כולל וולין, מולדובה וולאכיה, כולל אוסטריה וכולל ורשה. כל אחד מן הכוללים הציג את הנהגתו ברשימה נפרדת, על פיהן הורכבה הטבלה.

גיל הגעה לארץ / וותק בארץ	ילידים	צעירים	מבוגרים
ותיקים	שמואל הלר יצחק לורברבוים אברהם דב בער חיים יצחק מלובין מרדכי סגל רפאל זילברמן אברהם מקאליש	ישראל אברהם ליב מקולומיי יעקב בהרב מקוניב משה חר"ג	שלום מאיר
בינונים			יעקב מרוזינטוב יוסף אריה הכהן זאב ציפריס משה מרודניק
עולים חדשים			יששכר דב לוסטמן אלטר קרמר חנוך זונדל שמואל נתן

ההנהגה בשנת 1882

הרשימה הורכבה משמות החתומים על מנשר מיום כ"ב בניסן תרמ"ב – 1882, בו יצאה הנהגת הקהילה בחריפות רבה כנגד מה שכונה בו, 'אנשי בליעל פריצי הדור', שזהותם אינה ברורה. אותו הרכב חותמים נמצא גם במסמכים אחרים מאותה עת ולכן סביר להניח שמדובר בקבוצה המכהנת בתקופה זאת.[9]

גיל הגעה לארץ / וותק בארץ	ילידים	צעירים	מבוגרים
ותיקים	שמואל הלר דוד מרומאן מרדכי סגל רפאל זילברמן	משה חר"ג	יעקב מרוזינטוב
בינונים			יששכר דב לוסטמן חנוך זונדל משה מרודניק אלטר קרמר
עולים חדשים			אפרים יצחק מסוקלוב יוסף בר' אפרים מיאסי יעקב צבי פנקס בנימין זאב סגל

כמה מסקנות עולות מן הטבלאות ויש להן אפילו ביטוי גראפי באופן בו מתחלקים שמות האנשים על פני הטבלה: ההנהגה האשכנזית התחלקה לשתי קבוצות מאוד בולטות. האחת קבוצה של 'בני הארץ' או כאלה שחיים בה למעלה מעשרים שנים. אנשים שרוב חייהם עברו בארץ הזו והיא שעיצבה אותם. הקבוצה השניה הייתה של 'עולים חדשים', מבוגרים במיטב שנותיהם, שנמצאים בארץ פחות מחמש שנים, הגיעו לצפת עם מעמד ויוקרה ויתכן שהיו מראש מיועדים לשמש ממונים בכוללים השונים.

[9] אמת"י IL/Sa/I/1a-b.

שתי קבוצות אלה בהנהגת צפת התקיימו לאורך רוב התקופה הנבחנת ורק יחסי הגודל ביניהם ומשקלם הסגולי השתנו. בשנות השלושים והארבעים הייתה קבוצת ה'עולים החדשים', שהגיעו כמבוגרים לארץ, קבוצת הרוב בהנהגה. החל משנות החמישים יחסי הכוחות החלו להתאזן ובמחצית השניה של המאה ה-19 הורגשה אפילו הטיה לטובת הקבוצה הילידית.

ממצא חשוב לא פחות הוא שהקבוצה של 'בני הארץ', זו שהלר עמד בראשה, הייתה הגורם הקבוע והמתמיד בהנהגה לאורך השנים ולכן גם המשפיע ביותר. מתוך קבוצה זו, ומכלל האישים בהנהגת צפת במסגרת מחקר זה, הלר הוא האדם היחיד שנכח בקבוצת ההנהגה הצפתית מראשית שנות השלושים עד מותו בשנות השמונים. רוב מכריע של אנשי קבוצת 'העולים החדשים' התחלפו תדיר, אם מחמת הסתלקותם מן העולם או מפאת פרישתם מענייני הציבור, ולכן לא הצליחו על פי רוב להשאיר חותם משמעותי בחיי הקהילה. לעומת זאת, במחצית השניה של המאה ה-19, התבססה סביב הלר חבורת 'בני הארץ', שעמדו בראש ההנהגה בקביעות ולמשך זמן ממושך, והבולטים שבהם:

- מרדכי סגל (1819-1896), יליד קפוליה (Kopyl) שברוסיה הלבנה, הגיע ילד לארץ עם משפחתו ב-1830. תחילה התיישבה המשפחה בטבריה ואחר-כך עברו לצפת, כנראה בעקבות מות אביו, משה סגל. אמו נרצחה בעת מרד הפלחים והוא גדל בבית אחותו, שנישאה לר' זרחיה נסים אזולאי, נכדו של החיד"א.[10] סגל החל את דרכו הציבורית כאיש מחנה הלר אך עם השנים התפתחו יחסיהם ליריבות גלויה וסמויה, שהיתה אישית בעיקרה ולא אידיאולוגית. הוא היה איש סדיגורה ולתפקיד ממונה כולל וולין התמנה בשנת 1854, לאחר שישראל מסטנוב, קודמו בתפקיד, חלה.[11] עם השנים היה סגל לראש הממונים בכולל, לאיש אמיד מאוד ולאחד האנשים רבי ההשפעה בעיר. זמן קצר אף שימש סוכן קונסולרי לבריטניה.

- משה חר"ג צייגר (1824-1909), יליד יארצ'יב פולין, הגיע לצפת ב-1838 עם רעייתו גיטל, נכדתו של גבריאל שטאק-אשכולות, אחד מנכבדי העיר. החל דרכו כסופר בכולל ובראשית דרכו היה מזוהה עם מחנה הלר. לימים היה לאחד מראשי הממונים של כולל אוסטריה, מזוהה עם חצר ויז'ניץ ולאיש ציבור רב השפעה בצפת. יחסיו עם הלר בהמשך השתבשו.

- רפאל זילברמן (1839-1917) - יליד אומן, הגיע ילד עם המשפחה ב-1850 לצפת. כאביו, ר' מרדכי מאומן, היה גם רפאל לרב ולדיין, איש ציבור רב השפעה, מקורב מאוד להלר ולימים יורשו בתפקיד.

הללו התמידו בתפקידם, ביססו את השפעתם ועיצבו במידה לא מעטה את דמותה של הקהילה הצפתית, בעיקר במחצית השנייה של המאה ה-19. המשותף לחבורה זו היה החיבור הבלתי אמצעי

---

[10] דואר היום 4.12.1935, עמ' 4.

[11] הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, כ"ה בטבת תרי"ד, עמ' 199.

שלהם למרחב בו חיו וההכרות האינטימית שלהם עם הארץ, נופיה, תושביה, מיזגה, כפי שזה משתקף בהתנהלותם ובמעורבותם בפרשיות שיובאו להלן.

לסיכום, בצפת נוצר מצב חריג במידה רבה. על אף העובדה שהקהילה ברובה הייתה של מהגרים, שזה מקרוב באו, הקבוצה הקובעת בהנהגתה הייתה של אנשים מסוגו של הלר, שארץ-ישראל הייתה חלק מהותי מן הביוגרפיה של אנשיה. כאמור, מדובר בהתפתחות ייחודית לצפת, ובמידה רבה בגליל בכלל.[12] בעיקר בולט הדבר בהשוואה עם ירושלים שכן, בדיקת הביוגרפיה של האישים הבולטים בהנהגה הירושלמית והשוואתם לעמיתיהם הצפתים, מעלה שבירושלים המשיך להתקיים במידה רבה הדפוס של הנהגה בידי אנשי הדור הראשון להגירה.[13]

הלר, שעמד בראש הקהילה האשכנזית בצפת במשך כמה עשורים, היה מייצג מובהק של קבוצת 'בני הארץ' בעיר. האנשים הללו, מסוגו של הלר, שנקלעו לתוך כור, שהתיך בתוכם את הווית אירופה והווית ארץ-ישראל למצרף מיוחד, היו בצפת להנהגת הקהילה. הנהגה זו אומנם הייתה בעלת מאפיינים מסורתיים, במובן זה שזכות אבות וייחוס רבני-משפחתי היו חלק בלתי נפרד מן הדרישות לתפקיד, ועם זאת, מידת ההתערות במרחב הארץ-ישראלי והכרת מרכיביו המגוונים היו מיומנויות נדרשות לא פחות חשובות. קמה הנהגה שדרים בה בכפיפה אחת תלות בקהילות האם שבאירופה, עד כדי התבטלות, אבל גם זהות מקומית הצומחת, מבקשת לה ביטוי ומציעה פתרונות יחודיים למצוקות הקיום היהודי בעולם משתנה.

---

[12] גם בטבריה תפסו בני הארץ עמדות בכירות בהנהגת הקהילה אם כי המצב שם פחות מובהק.

[13] אומנם גם בירושלים היו פה ושם אנשים בתפקידים בכירים שתואמים הגדרת 'בני הארץ' כמו: אליעזר כהנא שפירא (יליד 1836, הגיע לארץ ב-1846), שעמד בראש כולל אוסטריה בירושלים או יוסף יואל ריבלין (יליד 1820 לערך שהגיע לארץ ב-1831), סופר כולל הפרושים. עם זאת, אישים בכירים ונודעים כמאיר אוירבך, בן 45 בעלותו, יהודה לייב דיסקין, בן 59 בעלותו, ודמויות כר' שמואל סלאנט, ר' יוסף חיים זוננפלד, שהגיעו ארצה בשנות העשרים לחייהם, וגם ניסן ב"ק, שהיה כבר בן 17 בהגיעו לצפת, הם היו נותני הטון בהנהגה .

פרק אחד עשר - ילידיות ואולטרה-אורתודוקסיה ארץ-ישראלית

א. בני הארץ

מהי אותה זהות מקומית שצמחה, כיצד היא קשורה לתודעה הילידית של בן הארץ, הלר, והאם היא הנחתה אותו בבואו להנהיג את הקהילה בראשה הוצב? מובן שהילידיות לא הייתה רק נתון ביוגרפי באשר למקום הולדתו של האדם. ביטוייה, הן בחיי היומיום השגרתיים, הפרטיים, והן בקביעת מדיניות ובקבלת החלטות המשפיעות על אורח החיים, הם מעניינם של תת-הפרקים הבאים.

קיים קושי לא מבוטל לאמוד את פועלה והשפעתה של קבוצת 'בני הארץ'. לכאורה לא הייתה זו קבוצה מובחנת בתוך הפסיפס היישובי. לאורך רוב שנות המאה ה-19 לא מוכרת התארגנות שהקריטריון המאחד שלה היה היות חבריה 'בני הארץ'. אפילו חבורת ההנהגה הילידית של צפת, שהוצגה בפרק הקודם, לא פעלה במוצהר כמייצגת את 'בני הארץ'. עם זאת, בהדרגה, החלה להתפתח אצל 'בני הארץ' הללו תודעה המייחדת אותם כקבוצה. חלק מתודעה זו נבנה על תחושת אי הנחת השכיחה, של ותיקים המאוימים על ידי המצטרפים החדשים.[1] הד לכך נשמע כבר ב-1839, באיגרתו של יצחק מקונסטנטין, שכתב למונטיפיורי:

> **... קבעתי דירתי פעה"ק [פה עיר הקודש] ומתאבק בעפר אה"ק [ארץ הקודש] זה כמה שנים לערך כ"ח שנים. וב"ה הייתי כאחד מהחשובים המשפיעים... וכעת בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] נתהפך הגלגל... ועמדו אנשים אשר באו מקר[ו]ב זה ה' שנים אשר לא ידעו אותי...**[2]

עם הזמן הם החלו לכנות עצמם כקבוצה בכינויים שונים, הקושרים אותם לארץ ומבדלים עצמם מן העולים החדשים המצטרפים אליהם. הכינויים השונים היו 'בני הארץ', 'ילידי הארץ', 'ילידי ציון'[3] ועד לשימוש במילה הערבית 'בילאדי' על מנת להבחין בין ילידי הארץ לבין העולים החדשים, שזה מקרוב באו.[4] לכינויים הקבוצתיים הללו נלוו גם מאפיינים שונים שהדוברים ייחסו לעצמם. למשל,

---

[1] אניטה שפירא מדברת על ההנגדה בין ילידי הארץ לבין העולים החדשים כמשהו שצץ רק במפגש בין העליה הראשונה לשניה ולא היא (שפירא, דור בארץ).

[2] איגרות למונטיפיורי, ס' 1690 דף 73. האיגרת פורסמה אצל בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' שיז- שיח. כותב האיגרת מוזכר במפקד 1839, יליד קאסנטין (צ"ל קונסטנטין), בן 50 וחי בארץ 38 שנים (כנראה טעות וצ"ל 28). על השימוש בביטוי 'אנשים אשר באו מקרוב' כהתייחסות הטעונה במשמעות שלילית ראו: דוד אסף, 'שיצא שמועה שבא משיח בן דוד: אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז', ציון סא (תשנ"ו), עמ' 343-344.

[3] החבצלת 4.8.1871, עמ' 90. עורכי החבצלת העלו על נס את השימוש בעברית ואת עוז רוחם של ילידי ציון לעשות כן. כמו כן ראו מקורות מאוחרים במקצת: המגיד 24.4.1885, עמ' 10; הצפירה 3.11.1887, עמ' 2; חבצלת 22.2.1889, עמ' 179 ועוד.

[4] קוסובר, יידיש פלסטינאית, עמ' 156. קוסובר עמד על כך במחקרו ונתן דוגמאות לשימוש השגור של המילה כאשר מבקשים לעמוד על טיבו של האדם בו מדובר: ער איז א בילאדי? [האם הוא בילאדי = יליד?]

באיגרת ששלח הלר לאליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, הוא התנצל על האופן בו שלח לו מכתב קודם שנותר פתוח: "...**וגם אין אנחנו בני ארץ-ישראל בקיאים בנימוס [הכוונה למנהג העולם]...**"[5]

ניסיון ההתארגנות הראשון הידוע על בסיס ילידות צמח דווקא בקהילה הלא-אשכנזית. המקרה ידוע כפרשת משה תורג'מן. האיש יליד טבריה, 1814 לערך, שאחרי הרעש הגדול ב-1837 עבר לירושלים וביקש להקים כולל נפרד לעדת המוסתערבים בטענה שילידי הארץ מקופחים בכספים הנאספים בארצות המגרב והמחולקים בכולל. התעורר פולמוס רעשני וראשי כולל הספרדים והראשון לציון הרב גאגין בראשם, נלחמו קשות בניסיונותיו אלה והצליחו להכשיל אותו.[6] זה היה אירוע חריג שכן התארגנויות על בסיס השתייכות מוצהרת לקבוצת 'בני הארץ', לעיתים קרובות משותפות לאשכנזים ולספרדים, התרחשו שנים מאוחר יותר.[7]

העדר מיסוד כלשהו של קריטריון הילידיות טשטש את היכולת של המתבוננים מבחוץ לעמוד על דקויות המבנה החברתי של היישוב הישן. נחוץ מאמץ מיוחד להבחין בקיומה של קבוצה זו ולעמוד על טיבה. הרוב המכריע של מהגרים בני הדור הראשון ביישוב הישן והתלות הגדולה בקהילות האם גם הם אפשרו, ואף הצדיקו לכאורה, התעלמות מצמיחתו של דור ילידי בקרב היישוב הישן הטרום-ציוני. אלה הן חלק מן הסיבות לכך שקבוצת מיעוט זו של 'בני הארץ' נותרה עלומה במידה רבה בשיח הציבורי וגם במחקר. ההתעלמות ממנה שירתה גם את הצרכים הפוליטיים והאידיאולוגיים של הלאומיות היהודית המתחדשת תוך מרד בעולם המסורת היהודי ובמבנה הכלכלי של החברה היהודית.[8]

לא במקרה רוב ההתייחסויות לתופעת הילידיות בקרב החברה היהודית טרם קום המדינה, החלה רק בהקשר לבני העליות הציוניות.[9] לימים, הנמנים עליה יכונו 'צברים' ובני הארץ מן הישוב הישן יודרו מקבוצה זו. התחקות אחר לידתו של הכינוי 'צבר' או בהגייתו העממית 'סברה', מצביעה על

---

[5] איגרות למונטיפיורי, 1691, דף 47. המכתב עוסק במימון התיקון של הנזקים בבית המדרש וכנראה שדר' הלוי העיר לו על כך שהלר לא הקפיד על דיסקרטיות והמכתב נשלח אליו פתוח.

[6] א"ל טויבר, 'לדברי ימי הדפוס בארץ-ישראל', א"ל סוקניק, י' פרס (עורכים) ירושלם, ירושלים תרפ"ח, עמ' קפט-קצ. מעט מאוד ידוע על האיש. במפקדי מונטיפיורי נמנה משה תורג'מן אחד, איש כולל הספרדים בחברון. במעט שנכתב עליו הוא מתואר כבעל חזיונות. אפשר שניסיונו להקים כולל למוסתערבים היה חלק ממגמות התפרקות של כולל הספרדים בירושלים שבסופן הוקם כולל נפרד של מערביים.

[7] לקראת סוף המאה ה-19, ולנוכח התסכול במפגש עם העולים החדשים, החלו התארגנויות שונות במטרה לקדם את האינטרסים של 'בני הארץ'. לדוגמה: אגודת 'עזרת ילידי הארץ', נוסדה ב-1896 בצפת (חבצלת 1.5.1896, עמ' 225); חברת 'אחדות יהודים עות'מאנים' נוסדה ב-1909 (חבצלת 26.2.1908, עמ' שכח).

[8] חוקר התקופה, בן ציון גת, ניסח זאת כך: **משפט קדום הוא שנטעו בנו חובבי ציון על שנאת הישוב הישן לעבודה** (גת, היישוב היהודי, 303-304).

[9] ראו למשל: אבן זהר, תרבות עברית; אפרים יער, זאב שביט, 'ילידיות תרבותית', בתוך: מגמות בחברה הישראלית, כרך א', 2001, עמ' 210-213, המסכמים גם דברי כותבים רבים אחרים; עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב 1997, 30-33. אלמוג, אומנם הצביע על הדמיון המבני בין חברה הצומחת מאידיאולוגיה לאומית לבין חברה הצומחת תחת כנפי הדת המסורתית, אך גם הוא בחן את התופעה בקונטקסט של ההתיישבות הציונית בארץ ולא התייחס לחברה המסורתית הטרום-ציונית שהצמיחה 'זן' ילידי מבשר הצבריות.

דינמיקה מרתקת. זכות היוצרים על קיבוע הכינוי 'צבר' ליליד הארץ מיוחסת לעיתונאי והסופר אורי קיסרי, שקרא בעצם לאמץ את מה שהיה תחילה כינוי גנאי בפי העולים החדשים כלפי ילידי הארץ, ולהפוך אותו ל'גאוות יחידה'. במאמר מכונן, בו הטביע את המושג, יצא קיסרי להגנת כל ילידי הארץ, גם בני היישוב הישן:

... אל תוסיפו לבטל את זה שנולד בירושלים, בפתח תקוה או בצפת, בתנועת יד בוגדת באמרכם: ה'זהו צברה'...[10]

קריאתו של קיסרי להטעין את הכינוי בחיוב, בהערכה, נענתה עם הזמן והשינוי התחולל. זה קרה רק עם צמיחת דור של ילידי הארץ בני הישוב החדש והיה להגדרה תרבותית ולא הגדרה דמוגרפית.[11] הייתה זאת הגדרה תרבותית שהדיחה מתוכה את 'הצברים המקוריים' בני היישוב הישן, גם אם היו בעלי מאפיינים דומים.[12]

נראה שלכול היה נוח לדבוק בדימוי של אנשי היישוב הישן ככאלה שהגיעו לארץ ישישים כדי למות בה. הדימוי נקלט בעוצמה כזו שגם חלק ממושאי הדימוי, אנשי היישוב הישן עצמם, הטמיעו אותו ודבקו בו. דוגמא מאלפת היא ציטוט מעדותו של אחד מזקני צפת שאמר: לצפת לא עלו אלא כדי למות.[13] הדובר, דוד קלינגר, יליד צפת 1885. הוריו הגיעו לארץ בשנות השישים של המאה ה-19, בהיותם ילדים צעירים עם הוריהם. הם גדלו בגליל והקימו בעצמם משפחה גדולה, שכמה מבניה היו לאנשים מרכזיים מאוד בקהילה הצפתית.[14] אבל אפילו עובדת היות קלינגר עצמו דוגמא אישית לעליית משפחות צעירות לארץ, דוגמא המערערת על הדימוי של ישישים הבאים לסיים חייהם בארץ הקודש, לא צלחה את הכשל הזה.

מכל זאת משתמע שמענה לשאלת מקומם של 'בני הארץ' בתולדות היישוב, ובתוך כך מקומו של הלר, מצריך מיפוי דמוגרפי של הנפשות הפועלות לשם זיהוי 'בני הארץ', בדיקת מעורבותם בפעילויות המצביעות על התערות במרחב, קריאה בשים לב של תיאורי המתבוננים בהם מן החוץ, שהעלו על הכתב רשמי מפגש, זיהוי ביטויים של מודעות עצמית. במובן זה ניתוח ההכרעות וההתנהלות של הלר ואנשי הציבור שסבבו אותו, מן הזוית של היותם בני הארץ, מהווה כלי חשוב להבנת המבנה החברתי.

---

[10] אורי קיסרי, 'אנחנו...עלי הצבר', דואר היום 20.4.1931, עמ' 2.

[11] עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב 1997, עמ' 13.

[12] בריכוזי היישוב הישן לשעבר, דוגמת צפת וטבריה, עד היום מכונים בני היישוב הישן בעיר 'צברים'. כינוי זה חל רק על צאצאי המשפחות הוותיקות ולא על בני המשפחות מן העליות המאוחרות יותר, גם אם הם כבר ילידי הארץ.

[13] בן-מנחם, ישראל באונגריה, עמ' 50 הערה 2.

[14] ראו: מפקדי מונטיפיורי 1875 בצפת ובטבריה; אצ"מ תיק J31/15 : רשימת בעלי דרכונים – כולל אוסטריה, צפת, 1894. על בני המשפחה ראו: תדהר, אנציקלופדיה, לפי ערך 'קלינגר'; מאיר מיבר, בצל המצודה, תל אביב 1989; מנחם כהן, סיפורי צפת, ישראל 2003, על פי מפתח שמות.

ההתערות במרחב הייתה לתו היכר ליהודי הגליל 'בני הארץ' והיא משתקפת בעדויות ובהתרשמויות שהותירו אנשים בני התקופה.[15] לא מעט אנשים שביקרו בצפת, או היו במגע עם יושביה לצרכים שונים, מצאו לנכון לציין את אופיים ואורחותיהם של בני צפת, ולא פעם בהנגדה לתושביה של ירושלים. אנשי צפת מתוארים כיוצאי דופן בנוף האנושי ביישוב הישן, בתעוזה שלהם ובהשתלבותם במרחב. בתיאורים בולטת הפליאה לנוכח המפגש דווקא עם האשכנזים בצפת. ניכר בכותבים שהייתה להם ציפייה מוקדמת לגבי יהודי צפת החסידים ואורחות חייהם, והם התפלאו לגלות פנים אחרות, שונות.

למשל, בניגוד לדימוי השכיח של יהודי היישוב הישן האשכנזי כקבוצה המתקיימת בזרות לארץ ולתנאיה ולכן תלושה ותלויה בחסדי אחרים לצורכי הגנה, התגלתה תמונה מורכבת. אין ספק שמעמדם וביטחונם הפיזי של היהודים היה תלוי בחסות שניתנה להם על-ידי שליטי הארץ ונציגי המעצמות הזרות. דברים אלה נכוחים בעיקר כשמדובר באירועים גדולים כגון מלחמות על השליטה בארץ, מרידות, בהם המצב הבטחוני הכללי מעורער. אולם, גם בעיתות רגיעה סיפקו חיי היומיום סוגיות ביטחון אישי של אדם בביתו ובצאתו לדרכים. מקורות מן התקופה המתארים שיגרת חיים בהקשרים אלה, מציגים רבים מבני הקהילה האשכנזית בצפת כאנשים המעורים בסביבה, המתנהלים בביטחון מול הקבוצות האחרות בפסיפס האנושי של הארץ ובעלי יכולת לעמוד על נפשם ורכושם גם בכוח הזרוע.

האירוע הפוליטי האלים הגדול הראשון המתועד, בטווח שנות הדיון של מחקר זה, הוא מרד הפלאחים ב-1834 נגד מוחמד עלי והשלטון המצרי בארץ. גם אם היהודים לא היו צד בסכסוך, הקהילה היהודית בצפת נפגעה באירועים האלימים, בעיקר מצד אנשים שניצלו את האנדרלמוסיה על מנת לבזוז ולשדוד קבוצות פגיעות. המקורות היהודיים שדיווחו על הנעשה בעיר בימי המרד הרבו בסיפורים על אין האונים של היהודים והתלות שלהם בתמיכה חיצונית, אבל היו גם סיפורים על יוזמה, תעוזה ותושייה.

מנחם מנדל מקמניץ (1800-1873),[16] שעלה לארץ והתיישב בצפת באותה שנה, חווה על בשרו את האירועים. הוא הזכיר בחיבורו מספר פעמים בהם אנשים מן הקהילה, תמיד הוותיקים בארץ, ששלטו בשפה הערבית והיו מעורים במרחב, התחפשו לערבים ויצאו ממקומות המסתור, אם להזעיק עזרה, אם לחלץ פצועים ואם לנסות ולהציל משהו מן הרכוש הפרטי ומשהו מבתי הכנסת.[17] לדברי

[15] חלק מן התיאורים שיובאו להלן אומנם מאוחרים לתקופת חייו של הלר אבל הם משקפים, ללא ספק, תהליכים ואפיונים של החברה האשכנזית בצפת ארוכי טווח.

[16] מנחם מנדל מקמניץ השתייך לכולל הפרושים. לאחר הרעש הגדול היה בין רוב הפרושים שהעתיקו את מושבם לירושלים, שם פתח את מלון קמניץ המפורסם.

[17] מנחם מנדל, קורות העתים, עמ' ג-ו.

מנחם מנדל מקמניץ, אלה שהזעיקו את העזרה מעכו, יחידות של דרוזים בשרות איברהים פחה שהצילו את יהודי העיר, היו שלושה: **"חכם שמעיה ועוד שני אשכנזים".**[18]

אברהם משה לונץ (1854-1918, להלן: לונץ), חוקר ארץ-ישראל ותולדותיה, הביא תיאור מפורט של האירועים בצפת ובהם לא מעט על ניסיונות של יהודים להגנה עצמית. אם כי במקרה זה אין מדובר כמובן בעדות ראיה אלא בעדות שמיעה מפי אנשים שחיו את הימים הללו, יש בה עניין מיוחד:

> **...אחדים מהיהודים ילידי הארץ שידעו שפת הארץ ונמוסיה על בורין, ביחוד מבני האשכנזים ההינו ויתחפשו בבגדי הבדואים ויתאזרו בכלי קרב ויבאו העירה לשלל ולבוז את יתר הפלטה שמצאו עוד בבתיהם. אך מה נורא ומר היה גורלם בעת אשר נפגשו יחד עם הבדואים האמתים ויאלצו לתת להם חלק מהשלל המדומה שלקחו בבתיהם. ועוד יותר רע ומר היה מצבם כאשר נאלצו לשבת יחד עם קהל המורדים הפראים בבתי עצמם או קרוביהם ומיודעיהם – אשר לפני שבועות מספר ישבו בהם בשלוה ונחת – לשמע או גם להתערב (מפני הפחד לבלי יוכרו ויוקרעו לגזרים) בקלסת אחיהם ובנאוצם. וע"י ההתחפשות המסוכנה הזאת הצליח בידי אחדים מהיהודים להציל חלק קטן מהונם...**[19]

גרסה מפורטת יותר של ההתרחשות הביא שאול הורנשטיין, נוסע שביקר בארץ-ישראל ובעקבות זאת פרסם מעין מדריך לביקור בארץ ובו הסברים על מקומות שונים וגם סיפורים ששמע בעת ביקורו. בפרק על צפת הוא הקדיש מקום נרחב לקורות הקהילה היהודית בשנות השלושים הסוערות של המאה ה-19. אליבא דהורנשטיין, בעת מרד הפלאחים ב-1834, כשהיהודים מצאו עצמם נצורים במצודה על-ידי הכוחות המורדים, והמחסור היה גדול, יצאו שניים מהם להזעיק עזרה. הורנשטיין נקב בשמותיהם של שני האשכנזים שריישר הזכיר, אירה פחמי והירש בה"ר סענדיר. השניים ניצלו את העובדה שהם מעורים במרחב ודוברי ערבית, וחמקו לעכו מחופשים לערבים, על מנת להזעיק לעזרה את השליט המקומי אברהים פחה. זו אכן הגיעה והמרד בצפת דוכא.[20]

ארבע שנים מאוחר יותר התמודדה הקהילה הצפתית שוב עם אירועים אלימים, בסכסוך לא להם, שנלוו אליהם התנכלויות קשות כלפי היהודים. מדובר במרד הדרוזים שפרץ בצפון הארץ ב-1838

---

[18] מנחם מנדל, קורות העתים, עמ' ד 2. לדברי מנחם מנדל מקמניץ, משנודע בצפת על כך דרשו המורדים מיהודי העיר להסגיר אותם, שאם לא כן יהרגו את כולם. האנשים לא הוסגרו וכוחותיו של איברהים פחה הגיעו ודיכאו ביד קשה את המרידה.

[19] לונץ, ארץ הצבי, עמ' 291.

[20] הורנשטיין, גבעת שאול, עמ' 82-84. הראשון בלתי מזוהה והשני הוא הירש בר"ס, כך הוא מכונה במפקדי מונטיפיורי: יליד דובסאר, 1810 לערך, הגיע לצפת בסביבות 1820, התפרנס ממסחר. אביו היה כנראה אלכסנדר סנדר בר' מרדכי, ממונה בכולל בשנות העשרים. הורנשטיין ממשיך ומספר עליו שהוא מי שהציל את הלר מבין ההריסות ברעש הגדול. צבי הירש בר"ס היה גם אחד מכותבי האיגרות למונטיפיורי בבקשת עזרה לחכירת שטחי אדמה לצורך חקלאות ודיג, בה הוא מעיד על עצמו כמי שידוע כמתפרנס מיגיע כפיו ובעל ניסיון בעבודת אדמה. (ראו האיגרת אצל ברטל, גלות בארץ, עמ' 137).

נגד מוחמד עלי ושלוחיו בארץ. אליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, נקלע לצפת בדיוק כאשר כוחות הדרוזים המורדים תקפו בצפת ומושל העיר מטעמו של אברהים פשה נטש את העיר. הלוי העלה על הכתב עדות ישירה על הקורות אותו ושאר האנשים, ובתארו את השתלשלות העניינים הוא הזכיר התארגנות של הקהילה היהודית לשמירה בלילות על ידי הקמת חברת שמירה של שומרים יהודים.[21] לונץ, שציטט את תיאורו של הלוי, הוסיף מהתרשמותו ומהיכרותו את אנשי צפת:

..כי רבים מיושביה ההמונים ידעו את שפת הארץ ונימוסי יושביה, וגם היו אבירי לב ואמיצי כח...[22]

הפיתרון של שמירה עצמית לא היה זר ליהודים בצפת. לבד מאירועים אלימים בעלי אופי פוליטי, שערערו את מצב הביטחון בעת התרחשותם, שאלת הביטחון האישי חלה גם בימים כתיקונם, ובארץ כולה. לעומת המצב בריכוזים העיקריים האחרים של יהודים בארץ הייתה הבעיה בצפת חריפה יותר. צפת הייתה עיר פרזות, ומכאן גם צמח הצורך לסגל יכולות הגנה בפני סכנות ואיומים ובהתארגנות לשמירה. ערי הישוב הישן האחרות היו מוגנות יותר, יחסית: ירושלים הייתה מוקפת חומה, בחברון חיו היהודים בתוך חצר מוגנת, טבריה הייתה עד לרעש של 1837 מוקפת חומה, שאומנם נפגעה מאוד ברעש אך המשיכה לתחום את העיר ולהוות מכשול מסוים בפני מתנכלים.

גם אורח לרגע, הרב אברהם רוזאניס (1838-1879),[23] שביקר בארץ ב-1867, הבחין במציאות המיוחדת הזאת וכתב בהתפעלות על אנשי צפת, בהדגישו במיוחד את האשכנזים:

... בצפת ת"ו דרים אלפים ות"ק [500] נפשות מאחינו האשכנזים, וגם אלף ות"ק ספרדים, מערבים רובם. ובפרט האשכנזים נ"י עוסקים במסחר וכל קנין, חוזרים על הכפרים בכל מיני מלאכה וסחורה למכור או לקנות מתבואת הארץ ... גם יש מעט מן האשכנזים אשר ימלאו את ידם לעבוד את האדמה. ורובם הם חזקים ואבירי לב, אשר נתנו חתיתם על יושבי הארץ, לא ראיתי כזה במקומות הללו. וזכרתי דרז"ל [דברי רבותינו זכרונם לברכה] ע"פ [על פסוק] הבמחנים אם במבצרים כמ"ש [כמו שאמר] רש"י ז"ל.[24] **וכן יש ביניהם הלובשים מלבוש הערביים, אשר יקשה להכירם אם הם יהודים. ועל הרוב הם לובשים כזה בהתהלכם בדרך מחמת השודדים, אשר לא יבצר המצאם במקומות הללו. גם על הרוב יש להם כלי נשק בבתיהם. וזה לך האות על אומץ רוחם, כי כאשר עברתי בשוק האשכנזים הי"ו לא ראיתי אף חלון אחת ארוגה בברזל, כמנהג, בשגם העיר פרוצה מכל רוח וחומה אין בה... ובפרט שדירתם היא בקצה**

---

[21] הלוי, מסע לא"י, עמ' 30.

[22] לונץ, ארץ הצבי, עמ' 310.

[23] כינויו האב"ר, יליד רוסצ'וק, בולגריה, אז עדיין תחת שלטון עות'מאני.

[24] המהדיר הרחיב והביא את פירושו של רש"י: **סימן מסר להם, אם בפרזים יושבין – חזקים הם, שסומכין על גבורתם.**

העיר. כי מי יערב אל נפשו לגשת אל ביתם, כי בנפשו הוא. אך פה נראה עין בעין, כי נאמנו מאוד דרז"ל: עזים שבאומות ישראל...[25]

משהו על זמינותם של כלי נשק והיותם 'ידידותיים' למשתמש הצפתי אפשר ללמוד גם מנוכחותם באירועים אזרחיים. למשל הילולת הרשב"י במירון:

...ההולכה הזאת של הס"ת (ספר תורה) במקום קצר כזה נארכה ונמשכה לערך שעה ומחצה. כל העם הנמצא שם בקול אחד מרננים היו ומריעים, מזמרים ומשוררים בשמחה גדולה. גם רבים מהם היו משחקים בחרבות לפני הס"ת, וכן משליכים קני אבק שריפה לרוב מאוד...[26]

השימוש הזה בכלי נשק וביריות כחלק מ'פנטאזיה' בחגיגות, כמקובל במרחב, הייתה שכיחה בקרב יהודי צפת. גם יהודית מונטיפיורי תיארה את קבלת הפנים שנערכה לזוג מונטיפיורי ופמלייתם בביקורם הראשון בצפת ב-1839:

...והנה תרועת קול קנה רובה נשמע באזנינו לשחר שלומנו. וגם אנחנו צוינו להאנשים ההולכים עמנו להשיבם שלום בתרועת קול נשקם, ובהיותם כלם אחוזי קני רובה, הרבו בשמחה להריע בקול זה אחר זה...[27]

השמירה כשירות חיוני במציאות הביטחונית של ארץ-ישראל הייתה לנושא מדובר בתולדות היישוב בארץ, והיא מתקשרת בהיסטוריוגרפיה לימי העליות הציוניות. אולם בעיות בטחון הרכוש והנפש הטרידו את מנוחת יושבי הארץ מאז ומתמיד. בין ההוצאות השגורות שחלו על הכוללים היה סעיף 'שומרי לילה'.[28] בעיר היה מנגנון שמירה קבועה ובסיסית על ידי אנשים שזה היה עיסוקם המרכזי והקבוע. בין השומרים היו במשך הזמן ספרדים,[29] אשכנזים[30] ולעיתים גם שומרים ערבים הועסקו, כנראה לרוב כשומרים במוסדות למשל, בבית הדין.[31]

---

[25] רוזאניס, מסעות האבי"ר, עמ' שפב.

[26] שם, עמ' רמה.

[27] מונטיפיורי, יומנים, עמ' 163.

[28] ראו אזכור סעיף הוצאות לשומרי לילה במסגרת הצעות לרפורמה בהנהגת היישוב הישן: איילבום, ארץ הצבי, עמ' 273.

[29] ראו: פרשת מאסרם של שומרים מערביים בעקבות סכסוך עם סגל (המליץ 9.1.1871, עמ' 383), אודות שומרי הלילה המערביים של צפת, שנשכרו על ידי חסידי צ'רנוביל, שהיה להם עניין עם אחד ספרדי, משיג גבול פרנסתם, שהועסק על ידי רב תומך צאנז. העסקתו כשומר ראש של מישהו שאינו מן 'האיגוד' הובילה למעשי אלימות. השומרים ביקשו לפגוע בשומר שפגע בחזקתם, אך בגלל טעות בזיהוי הכו אדם אחר (המליץ 18.7.1871, עמ' 204. על הפרשה ראו גם: אסף, הציץ ונפגע, עמ' 251). הסכסוכים הללו מציפים בעיות של החלוקה הפנימית של הספרדים בין המערביים, יוצאי צפון אפריקה, שהיו רוב לבין השאר. בניגוד לירושלים שם חל פילוג על רקע זה כולל הספרדים בצפת נשאר מאוחד.

[30] אמת"י IL/Sa/I/1a-b . מסמך מאוחר מעט לתקופתנו, ט"ו בסיוון תרנ"ד, ובו אוסרים ראשי הכוללים לפגוע בחזקתו של ר' מאיר הכהן, המשמש מזה כמה שנים שומר בעיר.

[31] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 273.

במכתב להלן נפרשה המציאות הבטחונית בעיר בתקופה של מתיחות שהחלה בשלהי 1888:

תעודה 4 – מכתב ר' נחום אתרוג אל הפקוא"מ (2.4.1889)

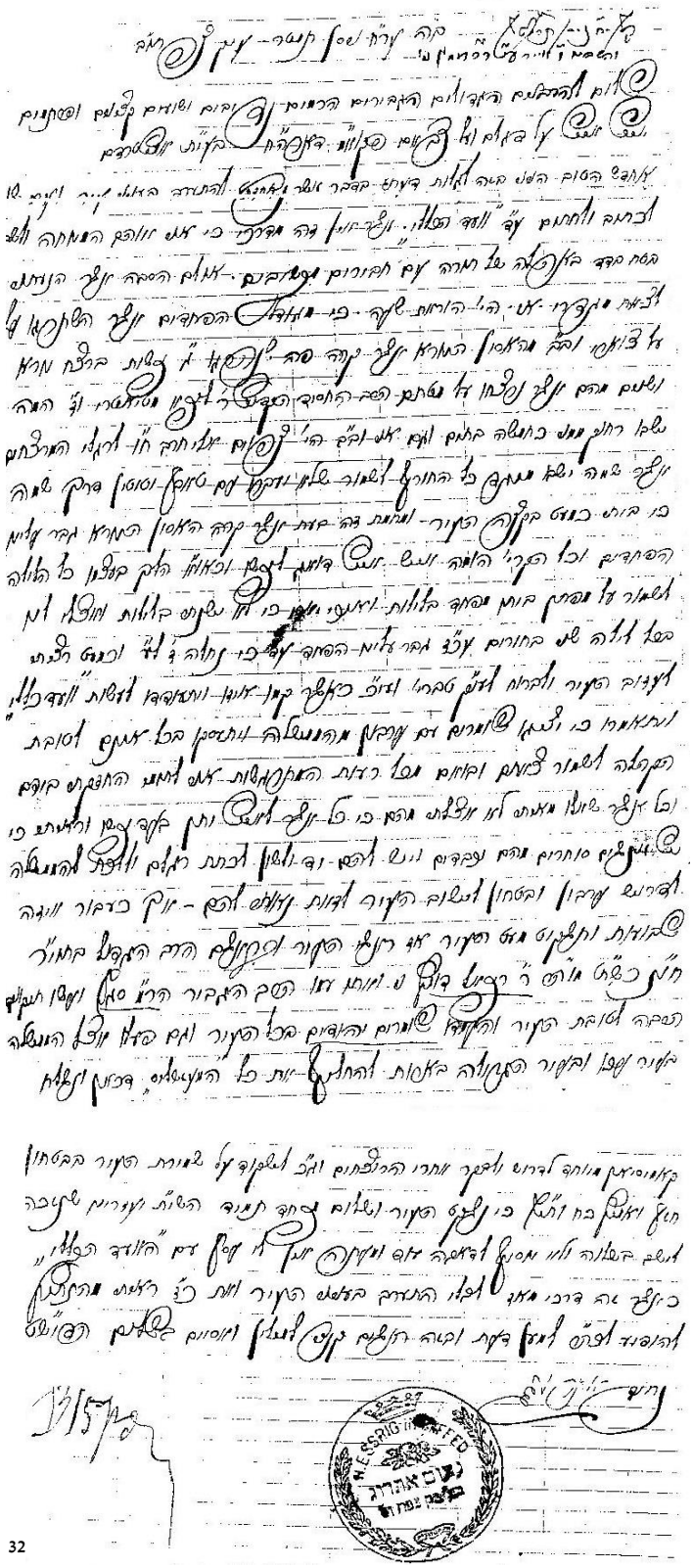

[32]

[32] SCUA OTM: hs.Ros.PA 114:48. מכתבו של נחום אתרוג אל הפקוא"מ מיום א' בניסן תרמ"ט.

הרב אתרוג המבועת תיאר במכתבו לפקוא"מ את אווירת הפחד בעקבות שני מקרי רצח בעיר שבאחד מהם נרצחו שני בני זוג במיטתם. לצד תביעה מן השלטונות לפעול לתיקון המצב התארגנה הקהילה לשמירה עצמית:

...אך כעבור איזה שבועות ותשקוט מעט העיר, אזי אנשי העיר ובראשם הרב הגדול ... מוה"ר ר' רפאל דומ"ץ [זילברמן] נ"י, ואתו עמו הרב הגביר הר"מ [הרב מרדכי] סגל, ועשו תיקונים הרבה לטובת העיר והעמידו שומרים יהודים...

מסמך מוקדם יותר, המובא להלן, מרחיב ומבהיר כיצד התנהלה השמירה היהודית העצמית. מנוסח ההחלטה של ההנהגה האשכנזית של צפת עולה שהקהילה התארגנה והקימה מעין משמר אזרחי לתיגבור השמירה בלילות מפני השודדים. מדובר בתורנות שמירה לה היה מחויב כל גבר בעיר, ארבע פעמים בשנה. אם לא הסתייע לו היה זה באחריותו לדאוג לממלא מקום, תמורת תשלום. על ההחלטה חתומים ראשי הכוללים האשכנזים ובית הדין.

תעודה 5 - החלטת הנהגת צפת על הסדרי שמירה (7.12.1888) [33]

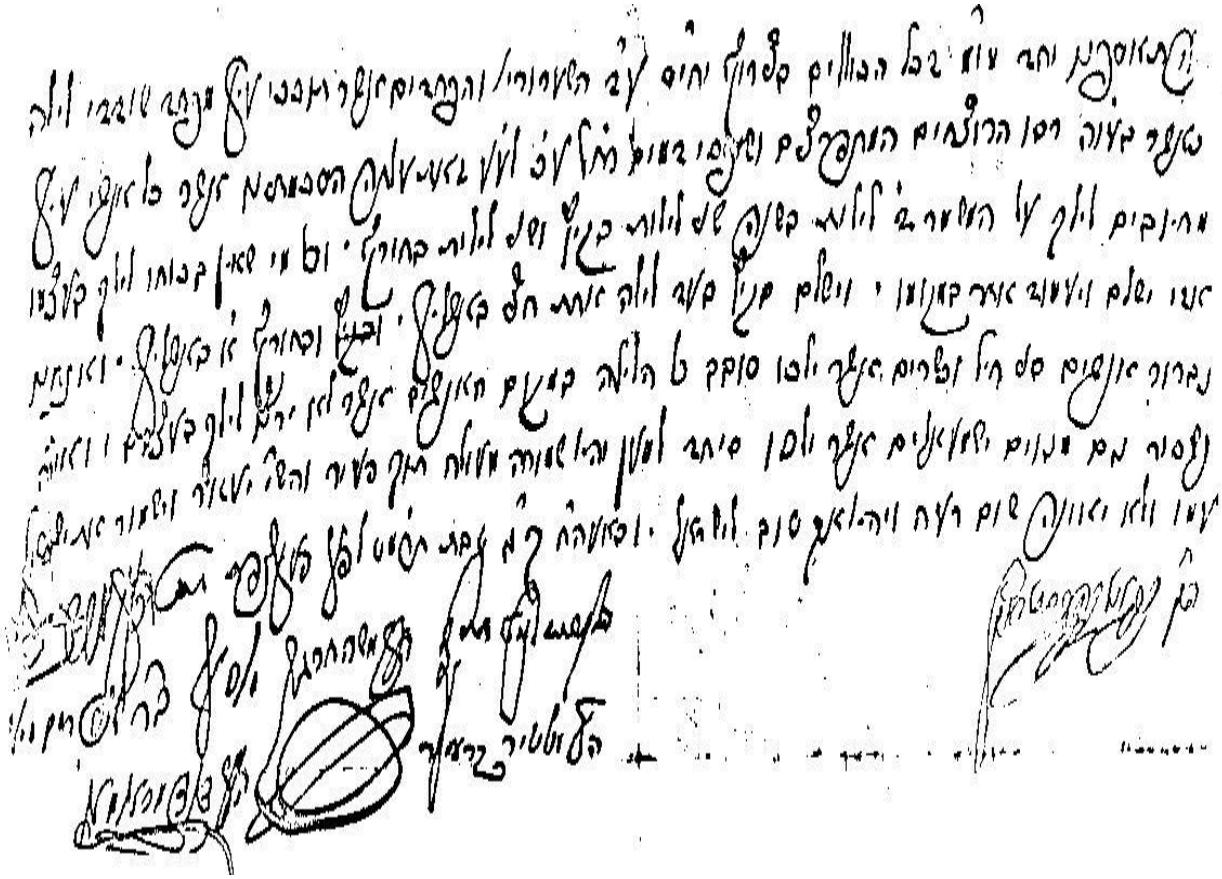

[33] אמת"י IL/Sa/I/1a-b. המסמך פורסם לראשונה במאמר: שמואל אבן אור, 'המשמר האזרחי של צפת', עת-מול ו (3): 7, 1981. הוא פוענח ללא ההקשר החברתי-היסטורי שלו, כפי שהוא עולה ממכתבו של אתרוג שלהלן.

ב"ה [בעזרת השם]

התאספנו יחד מו"מ [ממונים ומנהלים] בכל הכוללים בצרוף יחי"ס [יחידי סגולה] ע"ד [על דבר] השערוריה והפחדים אשר תוככי עי"ק מפחד שודדי לילה, כאשר בעו"ה [בעוונותינו הרבים] רבו הרוצחים המתפרצים ושופכי דמים רח"ל [רחמנא ליצלן] ע"כ [על כן] לע"ע [לעת עתה] זאת עלתה הסכמתנו אשר כל אנשי עי"ק מחו[י]בים לילך על המשמר ד לילות בשנה, שני לילות בקיץ ושני לילות בחורף. וכל מי שאין בכוחו לילך בעצמו אזי ישלם ויעמוד אחר במקומו. וישלם בקיץ בעד לילה אחת חצי באשליק ובחורף אחד באשליק. ואנחנו נברור אנשים בני חיל וכשרים אשר ילכו סובב כל הלילה במקום האנשים אשר לא ירצו לילך בעצמם. ואי"ה [ואם ירצה השם] נשכור גם מגוים ישמעאלים אשר ילכו ביחד למען יהיה שמירה מעולה תוך העיר והש"י [והשם יתברך] יעזור וישמור את ישראל עמו ולא יאונה שום רעה ויהיה אך טוב לישראל. ובאעה"ח [ובאנו על החתום] כ"ג טבת תרמ"ט לפ"ק פע"ק צפת ת"ו.

חתומים: מרדכי סגל [ממונה בכולל וולין, איש חסידות סדיגורה]; בעריש מסוניק (יששכר דב לוסטמן, ממונה בכולל אוסטריה נציג חסידות לבוב); משה חר"ג [ממונה בכולל אוסטריה נציג חסידות ויז'ניץ]; יוסף בר' אפריים [ממונה בכולל רומניה]; אלטר קרעמער [ממונה בכולל אוסטריה, נציג חסידות לבוב]; דוד מרומאן [כולל וולין]; רפאל בר"מ דומ"ץ (זילברמן).

ההתרשמות מן התעוזה ותחושת האדנות של בני הגליל במרחב בו חיו הובעה על ידי יהודים ושאינם יהודים, כמו הקונסול הבריטי ג'יימס פין, שציין את עוז רוחם של אנשי צפת ועמידתם על זכויותיהם. מבלי שפין נקב בשמות ברור שהלר, כמי שעמד בראש בני החסות הבריטית בגליל, הוא שהוביל את המהלך להשגת דין צדק:

...אולם יושבי צפת שבגליל היו מסוג אחר, ומסוגלים היו הרבה יותר לעמוד על שלהם. פעם אחת היה מעשה בעיר ההיא בכמה פורעים שפרצו לבוז בז בבתיהם של כמה יהודים שהיו בני-חסות בריטיים, ואנו הבאנו למאסרם של חמישה מן העבריינים. אולם עד מהרה הניחם המושל לצאת שוב לחופשי, ואנשי-החסות שלי ירדו מיד לתבוע צדק מן הפחה בעכו, אף גם כתבו אלי להודיעני על המתרחש. לא הייתה זו הפעם היחידה שבה היה עלי לעמוד על רוחם הגברית של היהודים באותה עיירה הררית, בהשוואה לכל שאר בני אומתם ברחבי ארץ-ישראל [...] הגליליים ב'מלחמות' של יוסיפוס היו עם עז וקשה עורף...[34]

[34] פין, עתות סופה, עמ' 79-80. אלה התרשמויות של פין משנות החמישים של המאה ה-19.

יחיאל מיכל פינס, שביקר בצפת ב-1885, מצא לנחוץ לספר כי "...המה אמיצי-לב וכבירי-כח. לא יבושו לדבר עם הבדווים בשער..."[35] ד"ר חיים חיסין, שביקר בצפת ב-1890, הצביע אף הוא על ההבדל בין יהודי צפת ליהודי ירושלים. על אף הדמיון החיצוני במראה ובלבוש הוא התפעל מן המידה הרבה של התערותם במרחב, דווקא של האשכנזים, שליטתם בערבית ויכולת השימוש שלהם בנשק ובסוס:

...תייר בעל עין בוחנת המבקר בצפת רואה מיד את ההבדל העמוק בין יהודי צפת ויהודי ירושלים. במבט ראשון אין כאילו כל הבדל: אותה החיצוניות האסקטית החסודה: אותן הפיאות השלמות, המסוליים [?], הגרביים הצחורים כשלג, אותן מגבעות הלבד בימי חול והשטריימלים בימי המועד. אבל ראה נא את איש צפת האסקט הזה מחוץ לעירו, בשעה שהוא מוביל נוסעים [...] או בשעה שהוא בדרכו אל איזה כפר קרוב או עיר אחרת, ואז יפרצו מפיך המילים: כלום פרש לא-נלאה זה הצמוד כאילו אל סוסו, שזוף הפנים, הלובש חליפת בדווית, המיטיב לזמר זמר ערבי על כל סלסוליו הגרוניים הממושכים - כלום ייתכן שהוא-הוא היהודי איש צפת אוכל לחם 'החלוקה'! בתחילה היה הגלגול הזה תמיד מדהים אותי, ולא יכולתי להבין מנין הושג אותו כושר שימוש בנשק ובסוס. היהודי הצפתי מדבר ערבית כמו ערבי מלידה. חייו אינם מוקדשים לדת בלבד כמו חיי הירושלמי, ויש לו השקפת עולם בריאה יותר [...] בעוד שיהודי ירושלמי אמיתי מואס בכל עיסוק מעשי, בז לחיי המעשה ואידיאל חייו הנעלה ביותר הוא להקדיש כל רגע לעבודת הבורא, הנה יהודי צפת משתוקקים וצמאים לעמל [...] עבודה! עבודה! זאת הקריאה האחת שהגיעה לאוזני בצפת...[36]

עוד נוסע בארץ הביא התרשמות דומה, כמה שנים מאוחר יותר. בתארו את ממלאי התפקידים בפקידות הברון הוא מונה:

...גם חיל מיוחד, והירש שמו, והוא ציר הפקידות המביא את כסף התמיכה מבארות [בירות] לראש-פנה. החיל הזה הוא יליד טבריה [...] בהתבוננו אל הטפוס הזה, אשר כפי שאמרו לי, <u>יש לו חברים רבים בטבריה ובצפת</u>, השתוממתי על סגולת החיקוי הגדולה בין אחינו. הוא רוכב מצוין גם רובה מהיר ויחי את הבדוים ויחלק אתם שלל. הוא איש גבוה קומה וגבר אלים אשר לא יחת מפני כל, ובשבתו על סוסו מלובש ומזוין לא יבדיל איש בינו ובין בידויי [...] כל נטיותיו הנה של ערבי מלידה, היודע את כל מנהגיהם [...] את טבריה לא בקרתי ודרך העיר צפת רק עברתי, אולם העידו לפני אנשים, נאמנים מגדולי נכבדי ירושלים [...] כי הרבה שם דוגמאות ממין החיל הזה...[37]

---

[35] פינס, בנין הארץ, עמ' 32.

[36] חיסין, הארץ המובטחת, עמ' 452.

[37] הירשברג, בארץ המזרח, עמ' 91. אברהם שמואל הירשברג (1858-1943), ביקר בארץ ושהה בה כשנה ומחצה (1899-1900).

מבקר אחר בצפת התפעל במיוחד מילדי צפת ומהסיפא של דבריו המובאים בזה ברור שאינו נמנה על החוגים האורתודוקסים ביישוב :

...האיש הדר בירושלים הרגיל לראות כי ילד אחד מילדי עם הארץ יניס מאה נערים יהודים, ישתומם בראותו נער ישמעאל או נוצרי בחוצות היהודים איך הוא הולך בנחת ובנעימה, ואם עוד יפגוש שנים או שלשה נערים יהודים אז יכר בפניו רשמי מורא ופחד כמו בפני היהודי בירושלם כשהולך בחוצות הנוצרים; ועוד יתר ישתומם בפגשו פעמים רבות נער יהודי בן אחת עשרה שנה הולך יחידי רגלי לכפר רחוק מצפת כמהלך חמש שעות [...] ילדים וילדות בני שתי שנים משתעשעים בחוצות והולכים לרחוב השני והשלישי, ואין פחד אינו יהודי לנגד עיניהם, ולכן כשיגדלו הנערים לא יפחדו ללכת גם לרחוב הישמעאלים, גם להכפרים מסביב, גם במלבושיהם המוזרים ובפאותיהם הארוכות...[38]

חיזוק לתיאור זה של הנוער הצפתי הביא גם מנחם מנדל רובין, שכתב את רשמיו מביקור בצפת ובסביבותיה ב-1888. הוא יצא לסיור בסביבות צפת, מלווה בנער חמר צפתי. כאשר הגיעו למערת הקבורה של חוני המעגל, בשטח הכפר פירעם,[39] ניגש אליהם נער ערבי מקומי ודרש מהם תשלום עבור הכניסה. כך הוא תאר את אשר ארע:

...אבל נער העברי אשר נהג את חמורי, מילידי צפת, לא ירא ולא פחד מרגש הערבי, נגש אליו בחמת כחו ויאחז בציצת בגדיו אשר מתחת לצוארו, וישאלהו לאמר "אל מי נגשת ואל מי קרבת לבלתי תת לבוא המערתה [...] גש הלאה מזה כי עוד מעט ואתנך למרמס תחת כפות רגלי [...] הנער הערבי ברח...[40]

אליעזר בן יהודה כתב מסה קצרה בה העלה הגיגים בדבר ההבדלים בין אנשי הגליל לבין אנשי יהודה לאורך ההיסטוריה היהודית. לסיום תהה האם ההבדלים הללו עומדים גם בימיו:

...התפעלנה תכונות יהודה והגליל גם עתה, – מובן ברבות הימים, – פעולות מתחלפות על תכונות יושביהם כמו בימים ההם? אם נדמה את בני צפת לבני ירושלים, נמצא כמדומה איזה רמז על ההבדל – העתיד אולי לבוא – בין בני יהודה ובני הגליל בימים יבואו. כמה בדוים גמורים תמצא בבני צפת, ובבני ירושלים – אין אף אחד! בני צפת הרבה יצר, כמדומה, קרובים להטבע מבני ירושלים...[41]

---

[38] האור, 28.11.1890 עמ' 2. הרשימה חתומה בפסבדונים: ישראל.

[39] כיום חצור הגלילית.

[40] ראבין, מסע מירון, עמ' לו. אודות ההיסטוריה של מתחם קבר חוני המעגל ראו: דותן גורן, 'מערת חוני המעגל כאתר עלייה לרגל בעת עצירת גשמים', www.roshpina.org, 2009.

[41] אליעזר בן יהודה, 'יהודה וגליל', אתתל"ג (1903), מתוך אתר פרויקט בן יהודה.

גם שנים מאוחר יותר, כשבאו להספיד ירושלמי ב-1949, שהיה בעצם צפתי במוצאו, עדיין הדהדו בדברים שנכתבו לזכרו טבעם המיוחד והשונה של בני צפת:

...בעצם לא נולד רבי יעקב יהושע בירושלים – אלא בצפת ופרט זה חשוב כאן. כי לא הרי ילידי ירושלים לפני 60– 70 שנה כילידי צפת. הירושלמיים – שקטים, מתונים, סגורים ומסוגרים בעיר שבין החומות והצפתיים – רעשניים–רגשנים, משוננים לשון, קרובים יותר למושבות הראשונות שבקרבתם, בגליל ההררי והפראי...[42]

הרב מנשה סתהון (?-1876), שהיה רב ראשי של חלב וזמן מה גם בצפת, כתב על האשכנזים שהכיר בגליל הבחנה מעניינת: **"...מכלל איראפים יצאו ולכלל בני קדם לא באו..."**[43]

כזאת הייתה הסביבה האנושית בה חי ופעל הלר, לצד בתי המדרש, הקלויזים ובהם הממיתים עצמם באוהלה של תורה. העולמות הללו שימשו בערבוביה בצפת, לא עמדו בסתירה זה לזה, והלר גילם בעמדותיו ובהתנהלותו את מגמת המיזוג ביניהם. הוא היה בעל תודעה ילידית מובהקת, וזו הייתה חלק בלתי נפרד מתפיסת עולמו התיאולוגית, שבמרכזה ארץ-ישראל. התחקות אחר מעשיו והנהגותיו מעלה תמונה מורכבת, לא בהכרח תואמת את הדימוי השכיח של מנהיג ציבור ביישוב הישן.

הלר היה חדור בקנאות לתורת ישראל, ובמובן זה מדובר בעמדה אולטרה-אורתודוקסית מובהקת, שאפיינה את היישוב הישן בארץ. אך לא פחות מכך, ולשיטתו גם כנגזרת מכך, הייתה ארץ-ישראל במרכז הוויתו, ומחוייבותו כלפי המשתמע מכך הייתה טוטלית. מרכזיותה של ארץ-ישראל בעמדתו התיאולוגית של הלר והיותו בן הארץ הם המפתח להבנת התנהלותו האישית והציבורית. כיוון שהוא לא שטח את תפיסת עולמו במשנה סדורה וכתובה, זו יכולה להילמד מאורחות חייו הפרטיים אך בעיקר מהתנהלותו בשנות עבודתו הציבורית, מהכרעות שקיבל בצמתים חשובים ומכתביו, שעיקרם פסקי הלכה והתכתבות בענייני הקהילה.

הילידיות של הלר ועמדתו האולטרה אורתודוקסית התבטאו בראש ובראשונה בחייו הפרטיים ובמנהגיו של הלר האיש, היהודי הארץ-ישראלי. כמה מבחירותיו של הלר בחייו הפרטיים והסמי-ציבוריים הם ייצוגים מודעים של ילידיות אידיאולוגית כמעט. כמנהיג הקהילה ומוביל דעת קהל, הייתה לכך השפעה על סביבתו. עניין השם בו בחר הלר להיקרא, שנידון כבר לעיל, הוא דוגמא לכך. שמות אנשים הם מן הסממנים המעידים על מידת ההתערות בארץ. בחינה של השמות ביישוב הישן מעלה שוני בין קבוצות שונות. בעוד שבני הקהילה הספרדית נשאו בדרך כלל שמות משפחה הרי שאצל

[42] מרדכי כהן, 'יהודי בירושלים (יד להר"ר יעקב יהושע דיאמנט ז"ל)', נרות שבת, קונטרס קמ, י"ז באדר תש"ט, עמ' קכז.
[43] סתהון, לשם שמים, עמ' 199.

האשכנזים היה השימוש בשם משפחה יחסית נדיר, גם אם ניתן להם כזה בארצות מוצאם. שמות המשפחה שימשו בדרך כלל רק במגע עם הרשויות. אנשים זוהו כבנים של אביהם ולעיתים אמם, ובמקרים רבים לפי המקום ממנו באו או המקום בו היה עיקר פועלם.[44] הזיקה אל עיר המוצא בולטת מאוד בבית העלמין בצפת, שם חרתו בדרך כלל על מצבות האשכנזים את שם עיר המוצא של הנפטר, בעוד שבמצבות הספרדיות זה מאוד נדיר, גם אצל הרבים מבין הספרדים שלא היו ילידי הארץ.

רמת שימור הזיקה למקום הלידה הוא במידה רבה גם הצהרה על זהותו של האיש ותחושת השייכות שלו. בדיקה של שמות האשכנזים בצפת מעלה, באופן מובהק, ש'בני הארץ', כולל אלה שנולדו בחו"ל והגיעו ילדים לארץ, ויתרו על אזכור המוצא שלהם. זה נכון גם במקרים בהם ראש המשפחה שהגיעה לארץ עדיין נשא את שם מקום המוצא של המשפחה והבנים הם שויתרו עליו. דוגמא מובהקת לכך היא זילברמן, שותפו להנהגה ויורשו של הלר. הוא נהג לחתום 'רפאל בר"מ', על אף שהיה יליד אומן ובעוד אביו, שהיה בעצמו דיין וממונה, קרא לעצמו 'מרדכי מאומן'.[45]

הלר בחר להשתמש בשם משפחה שהצביע על ייחוס רבני יוקרתי. משהו שיכול לתמוך במעמדו בעולם התורני. אולי גם בחירה בהשראת הנהוג בקרב הספרדים. בניגוד למקובל בקרב רבים מעמיתיו להנהגה, וגם אצל רוב יושבי הארץ, לא כלל בשמו קשר לעיר מוצאו ו/או לאביו. מזמן שעלה לעמדת הנהגה השתמש בשם 'שמואל העליר' ללא תוספות, גם בחתימתו הידנית וגם בחותמות השונות שהיו לו במהלך חייו.[46]

מגמת ההתנערות מן השורשים בארץ ההולדת מתבטאת גם בבחירה שהלר הנהיג בגליל בקבלת החסות הבריטית. החסויות שנתנו המעצמות האירופאיות ליוצאי ארצותיהם עמדו במידה מסוימת בסתירה להתערות בארץ. היה בכך המשך לקשר עם ארצות המוצא, עם הפקידות שלהם ולפעמים אפילו חיוב לשאת בחובת גיוס למשל. המעבר לחסות הבריטית של הלר והקבוצה שהוביל בגליל התרחש בשלב מוקדם, עוד בטרם התעוררה הבעיה עם הנתינות הרוסית והאילוץ לוותר עליה.[47] היו לכך בוודאי סיבות תועלתניות, אך אין להתעלם מן הקלות והנכונות לנתק סופית את הקשרים עם ארצות המוצא. זו גם הצהרה של בני הארץ שכאלה עניין החסות נתון לשיקולי תועלת בלבד, ללא כל סנטימנט למחוזות אחרים.

---

[44] על שמות משפחה ראו: שטאל, שמות, עמ' 161-174.

[45] אם כי מוכרת חותמת שלו בה כתוב הק' רפאל בר' מרדכי מאומן, והיא מוקדמת, עוד בימי חיי אביו. ראו: מיבר, תולדות זילברמן, עמ' 15. בעבודה זו הוא מכונה 'זילברמן' מטעמי נוחות, אם כי הוא לא השתמש בשם המשפחה שלו בחתימתו.

[46] דוגמאות לחותמות ראו בנספח ח.

[47] על הפרשה ראו פרק שמיני.

בניגוד לרבים אחרים, כולל אביו וסבו, שנסעו לחו"ל בשליחויות שונות או על מנת להסתופף בחצרות צדיקים, הלר, שהגיע ילד צעיר לארץ, מעולם לא יצא את גבולותיה. למרות הקשרים ההדוקים שקיים עם רבנים וצדיקים, ומתוך התכתובת איתם נראה שעם חלקם אפילו התפתחו יחסי קירבה מיוחדים,[48] הוא מעולם לא נסע לבקרם. אפילו לצורך טיפול רפואי בידו שנפגעה בעת הרעש הגדול סרב לצאת מן הארץ. התנהגות זו הייתה בהחלט חריגה לעומת נסיעות מרובות של ראשי ציבור אחרים בארץ עד כי כותבי הזיכרונות על הלר נדרשו לסוגיה ונתנו מיני הסברים. אוהדיו תלו זאת בשאלת חלום שהעלה, שהתשובה עליה הייתה עצה לבל יצא מן הארץ.[49] היו שתלו זאת בימי המחלוקת עם הרב מרומאן, אז נאמר להלר שרק בארץ-ישראל הוא מוגן מפני זעמו של האדמו"ר מרוז'ין.[50] אפשר שהימנעות מנסיעות לחו"ל קשורה גם לעובדה שהלר אינו חסיד של איש מצדיקי הדור לכן לא התאמץ להגיע לחצר מי מהם ולהסתופף בה. אבל מעל הכל היה הלר אדם השרוי בחייו במתח משיחי גבוה, בציפיה להתגלות משיחית שעשויה להתרחש בגליל בכל רגע נתון, והוא לא יכול היה להסתכן בהחמצת השעה. על כך עוד יורחב בהמשך.

כבן הארץ התערה הלר בסביבתו. החיים במרחב משותף הביאו לקשרים מורכבים עם התושבים הלא יהודים של הארץ, שעיקרם ערבים. נקודות המפגש היו מגוונות ומה שהנגיש אותן הייתה שליטתו בשפה הערבית, כמו רבים מבני הארץ בגליל ובכלל. ידיעת השפה פתחה לפניו ערוצי תקשורת ששירתו אותו הן כשנדרש לכך כראש הקהילה והן בעיסוקו כמרפא. עיסוקו בריפוי חייב אותו לקשר בלתי אמצעי עם הארץ ויושביה. את ידיעותיו רכש במפגש עם מרפאים מקומיים, מהם רכש בקיאות בצמחיית הארץ ובתכונותיה. בכתביו נמצאים מרשמים והנחיות כיצד להשתמש בפלורה המקומית, המעידים על הכרות עמוקה עם מצאי התכונות הרפואיות בצמחיית הארץ וחלק מן ההנחיות אפילו כתובות בערבית באותיות עבריות.[51]

נקודת מפגש נוספת עם החברה שסבבה אותו הייתה השחיטה. הלר, שהיה בעצמו שו"ב, היה מעורב מאוד בכל מה שנגע לתחום זה בצפת, גם באשר ללא יהודים. רבים מן המוסלמים נזקקו למוצרים של השחיטה היהודית כי כך היו בטוחים שלא יכשלו באכילת חזיר. שוחטים יהודים נהגו

---

[48] במכתבו של הלר לר' מנחם מנדל מוויזניץ מי"ט באב תרכ"ט, העיד הלר על יחסים אלה: "...**וחלי"ת הרב הקדוש הצדיק מטשארנאביל והרב הקדוש הצדיק מקארלין הי"ו אוהבים אותי ומחבבים אותי בחיבה יתירה נודעת בעזה"י...**". על מכתב זה ראו בפרק שישה עשר, הערה 11. הצדיק מוויזניץ עצמו כינה את הלר "**ידידי הרב הגדול מו"ה שמואל העליר**", במכתב ששלח לרבני צפת (אמת"י IL/Sa/I/10/a, מכתב מיום ב באב תרכ"ד – 1863).

[49] הורוויץ, יבא שילה, עמ' ז.

[50] הלר, הרב, עמ' 38-40.

[51] חלק מכתביו של הלר בענייני ריפוי נאספו על ידי נכדו והובאו לדפוס בספר: הלר, רפואות וסגולות. הרחבה על הלר המרפא ראו בפרק חמישה עשר.

להגיע לכפרי הסביבה לצורך הספקת בשר שעומד בתנאי שחיטה כשרה לעיר צפת, ומרכולתם שימשה גם את תושביה המוסלמים של העיר.[52]

במסגרת היותו 'רואה' בבית המטבחיים נתגלגל גם תיאור ציורי של הלר, מנהיג החסידים בצפת, שאימץ לו גם מנהגים מקומיים, יושב ומשגיח על הנעשה בבית המטבחיים "...**על שרפרף קטן עם נרגילה...**"[53] מידע על הרגלי העישון שלו נמצא גם באחד התיאורים הספרותיים של ביקור בביתו של הלר וכיצד הוא "...**קם ממושבו במקטרת ארוכה בידו, והצעיר הדליק לו עץ גפרית ויבער את העשב מעלה עשן...**"[54] לעניין עישון הנרגילה כסממן של השתלבות במרחב יש מימד נוסף המחבר את הלר למקורותיו החסידיים. מן המפורסמות הוא שעישון מקטרת היה חביב על הצדיקים. העישון, מנהג חסידי-קבלי נחשב פרקטיקה של העלאת הניצוצות, ואולי היה בהרגלו של הלר לעשן גם משום אימוץ סמל סטטוס צדיקי, שזכה אצלו ללבוש מקומי.[55]

השפה המשותפת, שיתוף הפעולה בענייני שחיטה, העובדה שראו בו בעל מופת ונזקקו לעצותיו, קרבו בינו לבין ערביי העיר וסביבתה. לא ייפלא איפה שבשעות משבר היה בכוחו להביא לרגיעה. הדוגמא הבולטת ביותר הייתה ב-1860, בעת המהומות בהר הלבנון בין הדרוזים, ושותפיהם המוסלמים, לבין הנוצרים. היה חשש גדול שהאירועים עלולים לגלוש לצפת. מקורות מן התקופה מספרים כי בבקשו להבטיח ליהודים הגנה מצד המוסלמים בעיר ערך הרב הראשי סעודת פיוס ל-40 צעירים מוסלמים, ללא חשש לפגיעה ב'חלאל', וכך הבטיח את ההגנה של "**שיח' אל שבאב**", המנהיג המקומי.[56]

---

[52] ראו: אמת"י א/IL/SaIII/1 תקנון מיום כ"ה בחשון תרט"ו (1854) בו הסדירו את נהלי השחיטה המחייבים וכן הסדרת המותר והאסור לשוחטים היוצאים לכפרים.

[53] גרייבסקי, זכרון לראשונים, עמ' 377.

[54] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 105.

[55] על הרגלי העישון בחסידות והדיון התיאולוגי בין המצדדים למבקרים ראו:
Louis Jacobs, *'Uplifting of the Sparks in Later Jewish Mysticism'*, in: A. Green (ed), Jewish Spirituality (II): From the Sixteenth Century to the Present, New-York 1987.

[56] ראו עבאסי, צפת במנדט, עמ' 31. שמו של הרב אומנם אינו מוזכר מפורשות אך בזיכרונות משפחתיים מתחוור שמדובר בהלר (הלר, הרב, 270).

ב. הרב הלר והרב שלזינגר

בבואנו למצוא מקורות השראה או שותפים לעמדה האולטרה-אורתודוקסית ארץ-ישראלית של הלר, שנתנו לכך ביטוי במשנתם, מזדקרים קווי דמיון אל הרב ר' עקיבא יוסף שלזינגר (1837-1922).[57] עיון בהגותו של שלזינגר עשוי לשפוך אור ונותן מסגרת לדרכו של הלר ולמה שהתרחש בגליל תחת הנהגתו. שלזינגר, שהיה ממניחי היסודות לאולטרה-אורתודוקסיה בהונגריה, עלה לארץ בשנת 1870, חדור בהכרה שדווקא בארץ הקודש ראוי וניתן לקיים ישות יהודית מוגנת מפני המודרנה.[58] בתוכנית שרקם הייתה הצעה אלטרנטיבית למגמות שונות שקנו להן שביתה בעולם היהודי. רעיונותיו הציגו בעצם עוד דרך, אחרת, להתמודד עם סוגיות מרכזיות של הקיום היהודי, וביניהן שאלת אופיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. נושאים אלה העסיקו אותו עוד טרם הגיעו לארץ, אך נראה כי העימות עם מציאות החיים בארץ, והמפגש עם אנשים שצברו ניסיון בארץ, היו בין הגורמים שתרמו לגיבוש עמדה שנהוג לכנותה אולטרה-אורתודוקסיה ארץ-ישראלית.[59]

משנתו זו של שלזינגר הוצגה על ידו באופן שיטתי ומקיף בעיקר בחיבורו האוטופיסטי 'חברא מחזירי עטרה לישנה עם כולל העברים', ירושלים תרכ"ג. בחיבור זה, מונחה על-ידי חזונו האוטופי, קרא ליהודים לשוב לציון ובה לכונן חברה שאופייה וארגונה יונקים מן המקורות העבריים הטרום-גלותיים. תהיה זו התארגנות יהודית כלל-עולמית, בעלת אופי הירארכי. בבסיסה תאים קטנים, ראשוניים, הנקראים 'עדה', המאורגנים באופן הדרגתי ליחידות גדולות יותר, עד היווצרות ה'שבט'. בראש שנים-עשר השבטים יעמדו מנהיגים, שייבחרו על-ידי כל חברי הכולל, והם יהוו את ההנהגה הרוחנית והארגונית-כלכלית כאחד, שמרכזה - ירושלים. הארגון יהיה פתוח בפני כל עדות ישראל, השפה השלטת תהיה עברית, ועליו לדאוג לחינוך תורני לבנים ולבנות, וגם להכשרה מקצועית. המגמה בתוכנית הייתה לבנות חברה יצרנית, שאומנם תומכת בתלמידי חכמים, אך מקיימת את כל מערכותיה, כולל התיישבות חקלאית, הגנה ומערכת פיננסית, בכוחות עצמה.

ייחודה של תוכניתו, הכוללת והמפורטת ביותר שהוכנה עד אז,[60] שהיא אינה מחפשת דרכים להעתקת הקהילה המסורתית מן הגולה לארץ-ישראל. הרפורמות שהציע שלזינגר אינן קוראות להפיכת

---

[57] אודות האיש ופועלו ראו: טריוואקס, מאה שנה, עמ' 387-398; מינץ, שלזינגר; סילבר, שלזינגר; סילבר, חברת העברים; שחראי, שלזינגר; ישראל פריידין, 'הרב עקיבא יוסף שלזינגר ו"חברת ישוב הארץ הקדושה"', שלם ו (תשנ"ב), עמ' 347-360; שלמון, במחשבה האורתודוקסית, עמ' 436-440.

[58] בגין הגותו ומעשיו, שנועדו לקדם את היישוב בארץ-ישראל ברוח רעיונותיו, התנהל בין החוקרים פולמוס על מידת "זכאותו" של שלזינגר להיכנס לפנתיאון 'מבשרי הציונות'. ראו: אלבוים-דרור, המחר של האתמול, עמ' 46-51; יעקב כ"ץ (מנחה), 'העבר בתודעת העמים ובתודעת עם ישראל', בתוך סיפוזיון הציונות וזיקתה לתודעת העבר היהודי, ירושלים תשכ"ט, עמ' 135-159; סילבר, שלזינגר; שלמון, במחשבה האורתודוקסית .

[59] על כך בהרחבה ראו גם: אמבון, ממסורתית לאורתודוקסית.

[60] אלבוים-דרור, המחר של האתמול, עמ' 48.

היישוב בארץ לעוד קהילה יהודית, מתוקנת ופרודוקטיבית. יש בה גם התרסה חריפה למדי כנגד היישוב הישן וכמה ממאפייניו, בעיקר כלפי כל מה שייצג עבורו גלותיות. רעיונותיו של שלזינגר אמורים היו להוות בסיס לחידושה של החברה העברית העתיקה, המקראית. במובנים רבים 'נצבעה' עמדתו בגוונים ארץ- ישראליים מובהקים, והתוצר אליה היא חתרה הייתה בניית חברה חרדית – אוטופית, הנטועה עמוק בתוך המציאות הארץ-ישראלית.

אין כל עדות להשפעה ישירה לרעיונותיו של שלזינגר על דעותיו והנהגתו הציבורית של הלר או להיפך. הלר הרי שימש בהנהגה הרבה לפני ששלזינגר הגיע ארצה והגה את תוכניתו. הלר מימש בחייו את אמונתו העמוקה שלקהילה הארץ-ישראלית, בעיקר בתוקף ישיבתה על אדמת הקודש, יש תפקיד קריטי בחיי האומה והוא "...**לכפר על כל ישראל, על כל חטאות הציבור והיחיד** ...".[61] בדברים הבאים ובפרקים הבאים תתבהר הקירבה בין עמדות שני האישים הללו, פחות באשר למבנה הארגוני ששלזינגר הציע ויותר באשר למרכזיותם של ארץ-ישראל והיישוב בה וכן אימוץ המודל של החברה העברית טרום הגלות כמקור השראה והכוונה. כזאת השואפת לבטל את ההפרדה בין העדות, אנשיה דבקים בתורתם ובשפתם, חלקם - תורתם אומנותם, וחלקם עוסקים במה שנדרש לשם קיום, כגון פרנסה או הגנה.

לא הרבה ידוע על הקשרים בין הלר לשלזינגר ועל טיבם. בגלל מעמדו הבעייתי של שלזינגר בארץ, והיותו נתון לחרמות ולנידויים, נקטו תומכיו מידה רבה של זהירות וסודיות בקשריהם עמו. שלזינגר עצמו נקט בחשאיות רבה בהתארגנויותיו ושותפיו לדרך ולרעיונות לא נחשפו.[62] עובדה זו מקשה על מציאת עדויות על אלה שחברו אליו ולכן גם לא ברור עד כמה הלר ושלזינגר שיתפו פעולה. באין ראיות אחרות נכון אולי לראות בהם שני אישים אפופים באותו אקלים רוחני. שניהם מגויסים לשימור תורת ישראל ולגונן על מקומה של ארץ-ישראל אל מול המודרנה וההשכלה, שהפקיעה מן ההקשר הדתי מרכיבי זהות יהודיים כגון: עבר משותף, מולדת היסטורית, שפה ייחודית, ודיברה בהם בהקשרים אתנו-תרבותיים ולאומיים. העמדת ארץ-ישראל וישובה במרכז הייתה, על כל מה שנגזר מכך, המטרה המשותפת לשניים, שהצמיחה את הקירבה הרעיונית ביניהם והולידה גם דמיון מסוים בפתרונות האופרטיביים שכל אחד מהם נקט או הציע.

אם כי תמונת הקשרים בין הלר לשלזינגר עשויה טלאים טלאים, ידוע בוודאות על קשרים עקיפים וישירים שהתקיימו בין שני האישים. לאחר ששלזינגר התיישב בארץ מן הסתם נפגשו השניים.

---

[61] דברי הלר בקונטרס 'יצב גבולות' תרמ"ב, שהובא בספר תשובה כהלכה, דרוהוביץ תרע"ב, עמ' קכח.

[62] מינץ, שלזינגר, כתובים לח עמ' 3, כתובים מ' עמ' 2, כתובים מג עמ' 5. בשער החדש שהוסיף לספרו 'בית יוסף החדש' ב-1875 כתב: "**...ולמענן פתוח פתח למבקשי ה' האסירים [...], אודיע אשר לא יוכל לבוא בהקהל בגלוי אז ישלח דברו בסתר לי לשמי להיות חבר בתוך החברא...**".

שלזינגר נהג לסייר בארץ לאורכה ולרוחבה, רכוב על חמור, ובמהלך הסיור הגיע גם למירון ולצפת.[63] אפשר גם שהלר התוודע אל שלזינגר עוד טרם הגיעו לארץ, באמצעות ספרו, 'לב העברי', בו תקף את הרפורמה והטיף להקפדה על הייחוד היהודי ולעלייה לארץ.[64] הלר העיד שקרא את הספר ומאוד התרשם ממנו:

...והנה הביאו לי הס'[פר] לב עיברי אשר חבר הרב הגאון והצדיק כקש"ת מו"ה עקיבא יוסף הי"ו, וראיתי אשר האריך והרחיב בדבר הזה, וכל הס', הכל סובב הולך על ענין הנז'[כר] והפליא לעשות. לא הניח פינה וזוית וכל דבריו מיוסדים על אדני פז נכוחים וישרים למוצאי דעת אשרי לו...[65]

הלר כתב זאת בסיומו של פסק דין התוקף את הרפורמה, פסיקת בית הדין בצפת שבראשו עמד, שהיא חלק משלל הסכמות של חברי בתי דין רבניים ממקומות שונים בארץ, המתייחסים לפסק דין שמקורו בהונגריה שהוצא כנגד הרפורמים. שלזינגר בחר להדפיסו שוב, כנספח לספרו "בית יוסף החדש" ולשם כך ביקש את תמיכת רבני ארץ-ישראל.[66] בשם בית הדין הצפתי כתב הלר פסק דין ארוך ומנומק ובסופו שילב את ההתייחסות האישית אל שלזינגר.

לכאורה הרפורמה לא הייתה בגדר איום מוחשי בארץ-ישראל, ובכל זאת נרתמו אישים מן ההנהגה הרבנית של היישוב למלחמה בה.[67] מטבע הדברים אפשר היה לגייס אותם למשימה זו משום שהם ייצגו מגמות שמרניות בעולם היהודי. אך אצל אנשים כהלר ושלזינגר נוסף מימד נוסף להתקוממותם נגד הרפורמה, זאת לנוכח מקומה של ארץ-ישראל במצע הרפורמי. השקפת העולם האולטרה-אורתודוקסית הארץ-ישראלית, המעמידה את ארץ-ישראל במרכז הוויתה, חשה מאוימת מן הרפורמה המזוהה כתמצית הגולה. הרפורמים ייצגו את הרצון להידמות לסביבה, להשתלב בה, לקבל את הגלות כמציאות קיימת ומתמשכת. ויתורה של הרפורמה על ארץ-ישראל הפך את יהודי הארץ, את 'בני הארץ', לבעלי אינטרס מיוחד במאבק בה.

גם נקודות המפגש האחרות בין הלר לבין שלזינגר היו בעיקר בהקשר לסוגיות בהן מרכזיותה של ארץ-ישראל והמסורות שלה עמדו למבחן. שיתוף הפעולה הבולט ביותר ביניהם היה בעניין התרת חרם

---

[63] מינץ, שלזינגר, כתובים לח, עמ' 3; שלזינגר, עמוד היראה, אדר תרל"ט.

[64] עקיבא יוסף שלזינגר, לב העברי, א, אונגוואר 1863; ב , לבוב 1868.

[65] שלזינגר, בית יוסף, עמ' ט.

[66] לא הייתה זו פעם ראשונה בה יצאה הנהגת היישוב בארץ נגד הרפורמה. בעקבות האסיפה הראשונה של הרפורמים בברוינשוויג ב-1844 הזעיק הפקוא"מ את ר' משה ישראל חזן (1808-1863) ואת הנהגת היישוב בארץ ויזם הוצאת לאור של פסק הלכה של חזן נגד הרפורמה, מלווה בקובץ איגרות מארץ-ישראל ובהן איגרת משותפת לספרדים ולאשכנזים מצפת. החותמים האשכנזים היו אשכנזי והלר (משה ישראל חזן, קנאת ציון, אמשטרדם 1846).

[67] מלאכי, היישוב הישן, עמ' 342-343.

דרבנו גרשום בעניין ריבוי נשים (להלן: חדר"ג). ספרו של שלזינגר "בית יוסף חדש",[68] שכלל ביקורת רבה על ההתנהלות בכולל הונגריה וכן את קביעתו שיש להתיר את חדר"ג בנסיבות מסוימות, הסעיר מאוד את הציבור החרדי בארץ-ישראל ובשל כך הוטל עליו חרם. כחלק ממאבקו הציבורי בעניין פנה שלזינגר להלר וביקש שיציג את עמדתו בנושא, ולא בכדי. הלר היה נחרץ מאוד בדעתו לגבי התרת האיסור ויצאו לו מוניטין בעניין זה.[69] תשובתו של הלר הובאה כראיה במהדורה השנייה של הספר. בדבריו הלר חיזק את קביעתו של שלזינגר בעניין חדר"ג ותמך אותם בעדות שמיעה הנתלית באילן גבוה: הלר העיד ששמע אישית מרבי ישראל משקלוב, תלמידו של הגאון מווילנה, כי האחרון תמך בביטול האיסור על נשיאת יותר מאישה אחת.[70]

גם סוגיית התרת חדר"ג קשורה לארץ-ישראל. שלזינגר בספרו התיר את חדר"ג, במקרים בהם אדם עלה לארץ-ישראל ואשתו מסרבת להצטרף אליו או להתגרש ממנו. העובדה שהוא פנה להלר וביקש את חוות דעתו מעידה שהוא הכיר את הלר, את מעמדו ואת עמדותיו בנושא. פסיקה זו בעניין חדר"ג, המשותפת להלר ולשלזינגר, טעונה במשמעויות אחדות המאפיינות את האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית. היא מעידה על מרכזיותה של ארץ-ישראל הקונקרטית, ההיסטורית, בתפיסת העולם של מייצגי האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית. הם מייחסים לעלייה לארץ ולישיבה בה דרגת חשיבות גבוהה, גם אם בעולם התורני של תקופתם היחס לארץ-ישראל היה דו-ערכי. גלי העלייה המתגברים לארץ חידדו מאוד את התנועה בין הקטבים, "**בין הכמיהה הדתית לירושלים של מעלה לבין החשש מדמותה הריאלית של ירושלים של מטה...**"[71] שלזינגר והלר, שמימשו בגופם את המפגש עם ארץ-ישראל הריאלית, ביקשו לחבור למוקד הקדושה שבארץ ולחזק את האנשים שלא נרתעו מן המתיחות הדתית הכרוכה בישיבה בה.

כאמור, מכתבו של הלר לשלזינגר פורסם בספר רק בחלקו, אותו החלק בו גיבה הלר את עמדתו של שלזינגר בעניין חדר"ג. את חלקו הראשון של המכתב שלזינגר בחר לצנזר ולא להביאו בספר. המכתב במלואו מלמד על קשרי מכתבים מתמשכים בין השניים, יחסים קרובים, על אף המזג השונה והבדלי השקפה במובנים מסוימים. הלר תמך בעמדתו ההלכתית של שלזינגר ושיבח אותו על עבודתו

---

[68] הספר עורר סערה גדולה תוך כדי הדפסתו, לאחר שנותני ההסכמה חזרו בהם, ויש לו גירסאות שונות שהוצאו לאור בין השנים 1876-1891.

[69] הרחבה על הלר ועמדתו בעניין חדר"ג ראו בפרק שנים עשר.

[70] המכתב מיום י"ד בטבת תרל"ו (1876), חתום על-ידי הלר בתוספת חותמו כאב"ד אשכנזים בצפת, הוכנס בחלקו למהדורה השניה של הספר שיצאה לאור בתרל"ו, לאחר המהומה הגדולה שנתחוללה סביבו.

[71] רביצקי, ארץ חמדה וחרדה, עמ' 40. המאמר מסכם את גורמי המשיכה והרתיעה ביחס הדו-ערכי לארץ-ישראל בתקופה המודרנית. עוד על המתח שהתקיים בסוגיה זו, ברנאי, יהודי א"י, עמ' 60-71.

וסגנונו אבל חלק על התנהלותו הציבורית והרשה לעצמו לנזוף בו על ההשתלחות שלו בהנהגת הכוללים של ירושלים:

...הן היום קבלתי מכתבו ובשרני כי נעשה שלום בעירכם עיה"ק ושמחתי מאוד. ולא אכחד כי כאשר קבלתי ספרו ב"י [בית יוסף] חדש עיינתי וראיתי כי כל דבריו אשר הביא להלכה המה נכוחים וישרים, ובלא פילפ[ו]ל וחריפות המבלבלים ודין הניא לי אמנם במחכ"ת [במחילת כבוד תורתו] זה יצא שגיאה גדולה מת"י [מתחת ידו] במה שהאריך ומזכיר הממונים לגנאי. אחד משום בזיון אה"ק ת"ו בעיני אחינו בגולה...[72]

תעודה 6 – מכתב הלר אל שלזינגר (11.1.1876)

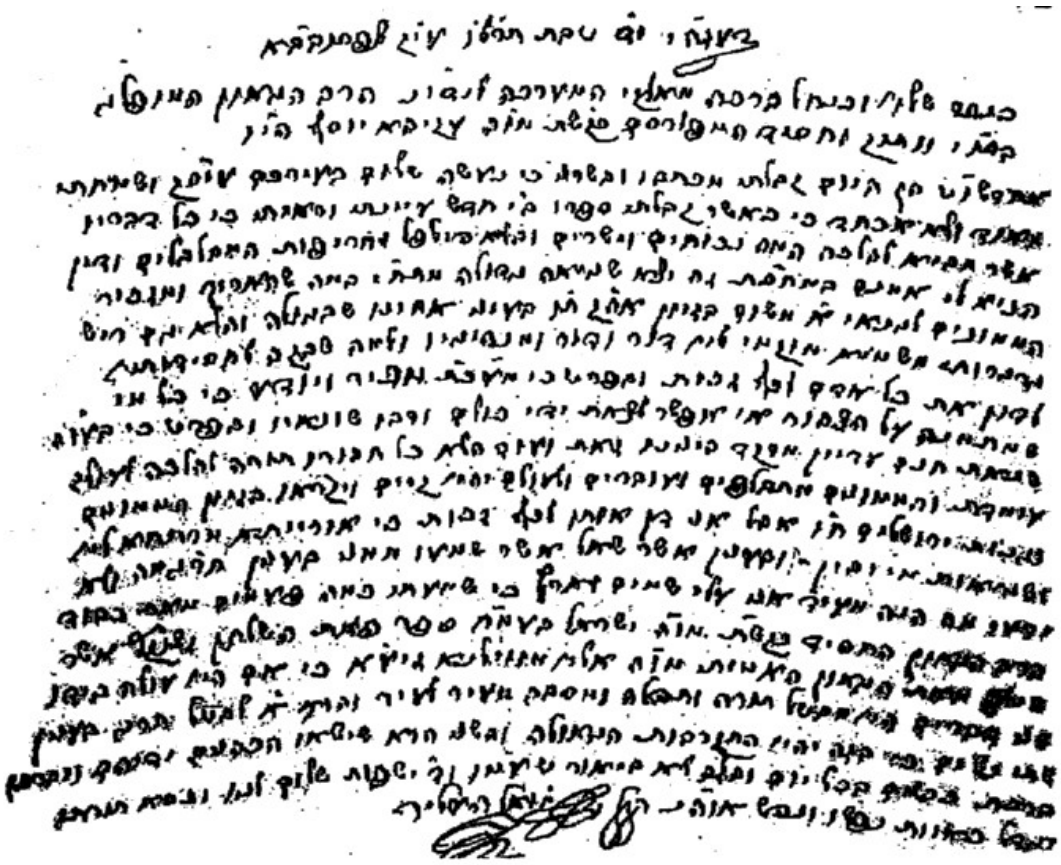

שלזינגר היה קנאי שש אלי קרב, שהשנים המעצבות של חייו עברו עליו באירופה.[73] תוכניותיו נרקמו מתוך חלומות על גאולה לעמו ולארצו, ללא שום זיקה לקבוצות אוכלוסיה אחרות בארץ ובקריאה להיבדלות מוחלטת מן החברה הסובבת. את מלחמותיו על דמות היישוב הישן לחם גם

[72] מתוך מכתבו של הלר, כפי שפורסם אצל משי-זהב, אספקלריה, עמ' נה. חלקים נוספים שלו משובצים בחלקים שונים של עבודה זאת בהתאם להקשר. עוד על המכתב ראו בפרק שנים עשר, הערה 115.

[73] הוא הגיע לארץ בן 33, אינו משתייך לקבוצת בני הארץ ואולי בשל כך הטיף להיבדלות קיצונית מן הסביבה.

כשנותר בודד בזירה והמחיר היה נידוי חברתי. יכולתו להוביל מהלכים מהפכניים, כפי שהציגם בתוכנית האוטופית שלו, הייתה מאוד מוגבלת. לא היה ממסד או עדה שהוא עמד בראשם או תלמידים שהסכימו ללכת אחריו. אם כי שלזינגר התיימר לחרוג מתחום התוכניות התיאורטיות וניסה כוחו במימושן,[74] הצלחותיו בפועל היו קטנות. הלר לעומתו, היה אדם שרוב שנותיו חי בארץ-ישראל, מעורה בהוויתה, מנהיג שנשא באחריות לקהילה שלמה, נהג בזהירות ונמנע מצעדים דרסטיים. התלות המוחלטת כמעט במימון החיים בארץ בכספים שהוזרמו מארגונים ויחידים בחו"ל חייבה אותו במתינות ובצורך לרצות אותם. כמנהיג ציבור היו בידיו האמצעים וההזדמנויות לנסות ולממש את רעיונותיו. בעוד שלזינגר מטיף לשנות את כלל החברה היהודית בארץ, הסתפק הלר בעבודה בפועל בזירה הגלילית.

כאמור, הטענה בחיבור זה אינה שהזיקה בין שלזינגר להלר הינה זיקה שבין הוגה למיישם בשטח. גם אין עדויות חותכות להשפעה חד-כיוונית או הדדית. עם זאת ניתן להצביע על כך שהזרם האולטרה-אורתודוקסי הארץ-ישראלי לא נשאר בגדר אוטופיה בלבד. המחקר בעניינו של שלזינגר מדגיש את עובדת היותו דחוי ומוחרם, והאסכולה אותה ייצג נתפסת כמעט כשיגעון של אדם יחיד. הסטת הזרקור למה שהתרחש בצפת מראה כי הרעיונות הללו דווקא מצאו להם מהלכים בקרב בני היישוב הישן, גם אם לא היו לזרם מרכזי.

איש עלום מצפת, החתום בראשי תיבות י"ש, סיפק חיזוק לטיעון הזה. הוא פרסם כתבה בכתב העת קצר הימים שהוציא לאור שלזינגר. בכתבתו סיפר על ההתארגנות ורכישת האדמות של שלוש חברות להתיישבות בצפת והמשיך ופנה לשלזינגר העורך, תוך התייחסות חד-משמעית לאוטופיה של שלזינגר כמורה דרך:

> **...עתה באשר לפנינו, אנו מבינים איך כבודו רצה בספרו חברת המעל"ה[75] להקדים רפואה וישועה לכולנו, ונדמה לי מעשה ספר זה כמו כלי מחשבת "מורה שעות", אשר בו גלגלים שונים מקושרים זה בזה וזה לזה, ואם ינטול אחת מיחידותיו הכל עומדין...**[76]

לסיכום, הלר היה בעל תפיסת עולם ייחודית של אולטרה אורתודוקסיה בעלת גוון ארץ-ישראלי – ילידי. כיוון שלהלר לא היו אמירות טקסטואליות מפורשות וישירות בעניין זה, ואם היו הן לא נמצאו, המסקנה הזאת נסמכת על הכרעות שקיבל במקרי בוחן, כפי שהתבטאו בפסיקותיו ובמעשיו. לתפיסתו,

---

[74] למשל, ניסיונותיו לרכישת אדמה להתיישבות יהודית באזור חברון, חלקו בהתיישבות בפתח-תקוה וכמובן ייסוד "כולל העברים".

[75] הכוונה לספר בו פרסם שלזינגר את חזונו בדבר החברה היהודית הרצויה, ר"ת של חברת מחזירי עטרה ליושנה (שלזינגר, כולל העברים).

[76] עמוד היראה, טבת תרל"ט (1879), עמ' ו-ח. מדובר בכתב-עת ששלזינגר הוציא לאור. הכתבה ללא כותרת וחתומה בראשי-תיבות י"ש.

שהעמידה במרכז את ארץ-ישראל, היו שותפים בקרב אנשי דורו, בארץ ומחוצה לה. המיוחד בעמדתו של הלר הוא שרעיון מרכזיותה של הארץ מונע וניזון גם מילידיות וקשר בלתי אמצעי לארץ הקונקרטית. השילוב הזה הנחה אותו בדרכו כאדם פרטי וכמנהיג קהילה. הילידיות והעמדה האולטרה אורתודוקסית ארץ-ישראלית התפתחו במקביל תוך שהם מפרים ומזינים זה את זה. קשה לדעת מה קדם למה ומה הזין את מה. העמדה התיאולוגית, המעמידה את ארץ-ישראל במרכז ודאי התחזקה מן החוויה הילידית וזו הזינה אותה. טעון בעמדה מורכבת זו הוביל הלר את הקהילה האשכנזית הצפתית. תקופת הנהגתו קיבעה בצפת למשך כמה עשורים את עליונות מגמות ההתערות בארץ. גם אם 'בני הארץ' היו מיעוט באוכלוסיתה של יהודי צפת השפעתם הלכה וגדלה, בעיקר בגליל. עמדה זאת הנחתה את הלר ושותפיו להנהגה בהתייצבם בפני אתגרים והכרעות בתחומי חיים שונים ובצורך לתת מענה לשאלות קיומיות, כפי שיפורט להלן.

פרק שנים עשר - רב ופוסק

לאורך כל שנות חייו הבוגרים של הלר הוא שימש רב ופוסק וכתביו הם מקור חשוב ביותר להאיר את תפיסת עולמו, דרכו ומזגו השיפוטי. פרק זה מוקדש לעיון בפסיקותיו ודרכן הצצה אל עולמו הרוחני ובחינת השאלה האם קיימת זיקה בינן לבין התנהלותו של הלר כמנהיג וכאיש פרטי, ואם קיימת זיקה, מה טיבה וכיצד היא מבטאת את העמדה האולטרה-אורתודוקסית ארץ-ישראלית.

הלר ריכז את פסיקותיו והשו"ת שהחליף עם חשובי הרבנים בדורו, בכתובים, בתקווה להדפיסם כחיבור אחד, אך לא עלה בידו.[1] רבים מכתבי הלר אבדו[2] אך בכל זאת הוא הותיר אחריו שלל פסיקות ושו"ת, מהם שהודפסו עוד בחייו:[3] א. ספר טהרת הקודש, הדן באיסור צורה בבית הכנסת.[4] ב. דרך נשר, הדן בשאלת כשרות עופות מסוימים.[5] ג. שער פרישה, הדן בעניין תולעים בכבד.[6] ד. כבוד מלכים, הדן במנהגי הילולת הרשב"י במירון.[7] הלר החליף שו"ת רבים ומגוונים לעיתים כפוסק, לעיתים כמתייעץ ומבקש תימוכין לעמדתו ולעיתים כמבקש תשובה לסוגיה הלכתית. רבים מהם מצויים בדפוס, פזורים בספרי הלכה של רבני הדור.[8] הלר גם העלה על הכתב מדרשים שלו אך הם ברובם נעלמו, להוציא מדרשים ספורים שמי מן הצאצאים שהחזיק בהם הביאם לדפוס.[9]

א. ברוח מסורת ארץ-ישראל

בבחינת פסיקותיו הידועות עולה מאפיין מובהק, העובר כחוט השני במפעלו כפוסק הלכה. הלר הוא פוסק בעל תודעה ילידית ברוח האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית וזו המנחה את גישתו. זה מתבטא מחד בפסיקות ארוכות, למדניות, הנותנות מקום נרחב לים ההלכה והפוסקים. ניכר בהם שמדובר בפסיקה של תלמיד חכם, הבקי בספרות התורנית וחי לאורה. בתוך כך בולט הדגש הרב שהוא

---

[1] מתוך ההספד עליו, אתרוג, שם משמואל, עמ' י. נינו, הרב זיידה הלר, ריכז בספרו חלק מן השו"ת ומן ההסכמות שנתן לספרי אחרים, ראו: הלר, הרב, עמ' 135-210.

[2] נכדו של הלר, שנקרא על שמו, הביא לדפוס חלק מכתבי הלר בתחום הרפואה, ובתוך כך הביע משאלה "...**למצוא ולהשיג יחד כתבי יד קדשו, חידושים על שיטות הש"ס ושאלות ותשובות על ארבעת חלקי שלחן ערוך, אשר נגנבו ונאבדו באורך הזמן...**" (הלר, רפואות וסגולות).

[3] כל הפסקים הללו ראו אור במהדורות שונות גם אחרי מותו וכמו כן הם מרוכזים בספר שהוציא לאור נינו, הלר, שם משמואל.

[4] ספר טהרת הקודש, צפת תרכ"ד.

[5] דרך נשר, צפת תרכ"ה.

[6] שער פרישה, ירושלים תרל"ב.

[7] קונטרס כבוד מלכים, ירושלים תרל"ד.

[8] חלק ממבחר השו"ת שלו שבדפוס הובא גם הוא בספר 'שם משמואל', חלק אחר מרוכז בספר הלר, הרב, עמ' 135-210.

[9] ראו יודא כהן קרויס, דבר בעתו, פאקש תרס"ז (1907), עמ' קח-קט. שם הביא נינו, דוד נתן דייטש, מדרש וציין שהוא העתיק אותו מכתב ידו של הלר, שנמצא ברשותו.

שם על מסורות ארץ-ישראליות, מסורות ספרדיות, ופסיקה ברוחן ולאורן.[10] כתוצאה מכך צד בולט מאוד בפעילותו כפוסק הוא מעמדו כמייצג בקי ונאמן של מסורות ארץ-ישראליות. במובן זה הוא היה לכתובת של רבים מפוסקי הדור, שפנו אליו תדיר בכל פעם שהתעוררה סוגייה שהייתה לה נגיעה לארץ-ישראל, ועל תשובותיו נסמכו רבים מהם.

בתוך כך היה הלר סוכן מרכזי וחשוב בהנחלת מיתוס הגליל ומנהגיו. הוא המוציא והמביא של מסורות גליליות, אלה המעמידות את צפת, מירון והגליל בכלל כמקום החשוב והמרכזי ביותר בארץ-ישראל בעת ההיא, זמן הציפיה לגאולה. הלר היה חלק ממורשת העליות החסידיות לגליל, שקבעו בו את מושבן ולא בירושלים. כמו ההנהגה החסידית שבחרה בגליל גם הלר ניזון ממעמדה של צפת בתקופת הזוהר במאה ה-16, ובעקבות חכמיה אז זיהה בגליל את החלופה לירושלים בעת הזאת. ובמובן זה היה גם ממשיכו של ר' ישראל משקלוב הפרושי, שדגל בתפיסה המשיחית רוחנית המקנה לצפת מקום קודם לזה של ירושלים בתהליך הגאולה.[11] הלר היה המתעד של דברי גדולים, אלה שנגע בהם ישירות או בעקיפין, ועשה בזה שימוש לביסוס מעמדו של הגליל ואורחותיו. בניתוח של פסקי הדין המרכזיים של הלר, שיובאו להלן, ייבדק מקומה של גישה זו.

כבר בשלב מוקדם של פעילות הלר בבית הדין מורגשת התודעה הילידית כקו מנחה של גישתו, ולימים תהיה ברוח האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית. בשנת 1836 נדרש הדיין הלר לשאלת כשרותו של מקווה שמימיו עכורים. הלר, בן הארץ, הכיר את המציאות הגיאולוגית של צפת. המסלע של העיר הוא אבן גיר, שבעטיו יש למים לעיתים גוון לבן. הלר ידע זאת אך לא כן מי שלא מכבר הגיע לצפת. סביב סוגייה זאת התעורר ויכוח והלר הפנה שאלה בעניין לרב גאגין וכתב שהמקווה נפסל "**...ינן שמקרוב בא רב אחד וערער לפסול את המקוה הלז...**"[12] הלר דחה את הפסילה בהסתמכו על קדמותו של המקווה, שקיבל את אישורם של רבנים גדולים מן העבר. המעניין בהתנסחות של הלר הוא הרמיזה לכך שאותו רב פוסל, שזה מקרוב בא, אינו מכיר את המציאות הגיאולוגית בצפת. הרב גאגין, תמך בעמדתו של הלר, מאותם טעמים.

הסוגיה הזאת תמשיך להעסיק את הלר משום שהחיים בצפת זימנו שוב ושוב מפגש, בין פוסקים שהגיעו זה מכבר לארץ לבין הלר, בן הארץ. קרוב ל-40 שנה מאוחר יותר, בשנת 1871, מצא עצמו הלר עדיין מתעמת עם רבנים הבאים לצפת ופוסלים את המקווה. גם הפעם פנה לקבל סעד

---

[10] השאלה האם המנהגים הספרדים הם אכן 'ארץ-ישראליים' אותנטיים אינה מעניינו (וראו דיון על כך אצל ברנאי, היסטוריוגרפיה, עמ' 113-117), על כל פנים כך הם נתפסו בעיני הלר ורבים אחרים.

[11] מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 114-132.

[12] ההתדיינות כולה מובאת בספר השו"ת גאגין, חוקי חיים, סימן י', עמ' יז-יט.

מפוסקי הלכה חשובים. ידועה פנייתו בעניין לשניים: האדמו"ר חיים מצאנז, שחלק עליו ופסל אף הוא את המקווה[13] ואילו הרב אליהו גוטמכר, האיש שהעמיד את ארץ-ישראל במרכז תפיסתו, צידד בהלר.[14] גם בהמשך דרכו של הלר כפוסק היו מסורות ארץ-ישראליות והמציאות בארץ מורי דרך ומקור השראה בפסיקתו. לא אחת פנו אליו ככזה וביקשו את דעתו כמי שמוסמך לייצג את המתרחש בארץ-ישראל ולדבר בהלכות הקשורות בארץ, כמו למשל התדיינות בעניין מכירת קרקעות בא"י בזמן שאין היובל נוהג[15] או שאלות לגבי מעשר שני.[16] להלן דוגמאות נוספות לכך:

ניטל

הכוונה לחג המולד, הקרוי בלטינית 'ניטלה', בו נמנעו אשכנזים באירופה מלימוד תורה בלילה פן יתפרש כלימוד לכבודו של ישו. אנשי חב"ד הגדילו עשות ונקטו בהתנהגויות מופגנות הפוכות. התעוררה השאלה מה דינו של ליל ניטל בארץ-ישראל. האדמו"ר מרדכי וינברג מסלונים (1803-1883) התייעץ עם הלר וקיבל ממנו שבארץ-ישראל אין ללילה זה כל משמעות מפני ש"**אינה תחת אומות העולם**" קרי, הארץ אינה נשלטת על ידי נוצרים.[17]

אתרוגי ארץ-ישראל-

להלר היה תפקיד חשוב ביוזמה ובהובלה של ענף האתרוגים בארץ.[18] הלר לא רק ניהל את ענייני הענף בצפון הארץ אלא גם שימש אסמכתא לכשרותם. הרב חיים אלעזר וואקס מקאליש (1822-1889, להלן: וואקס), נשיא כולל ורשה, שפעל נמרצות למען אתרוגי ארץ-ישראל, נדרש לעדותו של הלר כדי לשכנע את הרבנים להעדיף אותם על אתרוגים אחרים, וכך כתב על הלר: ... **והרב הגאון הגדול ר' שמואל העליר נ"י העיד על האתרוגים ששלח הוא מהכולל שהמה ממקומות המוחזקים בכשרות ממאות שנים ומשם לקחו הקדושים הראשונים אתרוגים לברכה. וכן מאז ועד עתה מברכין עליהם בכל שנה...**[19]

---

[13] הלברשטם, דברי חיים, סימן קב, עמ' שנו-שנז.

[14] אליהו גוטמכר, אדרת אליהו א', סימן סב, עמ' רסב-רסג. כשרות המקוואות והטבילה היו אחד הנושאים הקבועים לעימות בין חכמי המהגרים לחכמי המוסתערבים גם בצפת של המאה ה-16. ראו: דותן ארד, 'לדמותו של בעל הלכה מוסתערבי במאה השש עשרה: ר' יוסף ן' ציאח', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 192-194.

[15] ראו: קובץ בית אהרן וישראל, גליון לא (תשרי–חשון תשנ"א), עמ' לה. התכתבות של הלר עם חצר חסידות קארלין.

[16] בהרחבה על כך הלר, הרב, עמ' 150-164. ראו גם שו"ת של הלר עם הרב נחום לוי מירושלים: נחום לוי, אבני קודש, ס' ד', ירושלים 1975, עמ' מז.

[17] הדיון על כך מובא באריכות אצל יוסף ליברמן, ' בענין ליל חגם הנקרא "ניטל"', מוריה, שנה 14 גל' ה-ח, תשרי תשמ"ו, עמ' קלח. ראו גם דברים בשמו של הלר אצל הלברשטם, דברי יחזקאל, עמ' 404.

[18] על האתרוגים כענף כלכלי ראו בפרק שלושה עשר.

[19] וואקס, נפש חיה, ס' ד, עמ' 25. עוד על מקומו של וואקס בפולמוסים בעניין האתרוגים ראו: שלמה מרקוס, 'פרי עץ הדר – קובץ מכתבי גאוני דורנו בשבח אתרוגי אה"ק', קרקוב 1900, עמ' 39; ישראל שציפנסקי, ארץ-ישראל בספרות התשובות, ג, ירושלים תשל"ט, עמ' שסו.

יום טוב שני של גלויות

בגולה נוהג יום ב' של מועדים, דהיינו חוגגים את החג יומיים. בשנת 1857 התעוררה השאלה האם חייבים בני הקהילה היהודית בצידון ביום ב' של גלויות.[20] שאלה זו נוגעת למעשה בשאלת גבולותיה של ארץ-ישראל. מסתבר שרב מטבריה התיר להם לחגוג יום אחד בלבד וכך החלו לנהוג. השאלה התגלגלה לפתחו של הגיאוגרף יהוסף שוורץ (1804-1865), שכתב תשובה מפורטת ובה דן בשאלת גבולות ארץ-ישראל. לדעתו צידון אינה חלק מארץ-ישראל, ולכן הם חייבים ביום שני של גלויות. את דיונו זה העביר שוורץ אל הלר בצפת, בבקשה שיעיין בחוות דעתו כגיאוגרף מומחה אך לא איש הלכה, ואם הוא יסכים עימה יוסיף את פסיקתו. הלר פסק בדומה לשוורץ והפסיקה בכללותה הועברה לקהילה בצידון.[21] לא בכדי העביר שוורץ את חוות דעתו דווקא להלר. הוא וודאי הכיר את הלר ואת קנאותו לארץ-ישראל. יום טוב שני של גלויות יש בו חידוד הגבולות בין המציאות הגלותית לבין החיים על אדמת הקודש. לא איש כהלר יניח לטשטש את ההבדל בין החיים בארץ-ישראל לבין החיים מחוצה לה.

עופות קיבריצר (עופות קפריסין)

לאירופה הגיעו עופות מזן חדש והתעוררה השאלה האם מדובר בעוף כשר. כיוון שלשיטתו של הרמ"א המבחן הסופי הוא אם נהגו לאכול מזן זה במקום בו הוא מצוי ואם במקום הזה ישבו גדולים ובקיאים בתורה, פנו גם לחכמי ארץ-ישראל וביניהם כמובן להלר. הפנייה אל הלר לוותה בתיאור העוף המדובר ובהתאם לתיאור הכשיר הלר את הזן, כיוון שחשב שמדובר בעוף הנמצא בארץ-ישראל והוא כשר. אלא שבמהלך הוויכוחים הסוערים שפרצו בין הפוסקים השונים התרבו התיאורים ונתחוור להלר שהמצב הרבה יותר מורכב ומבלי לראות את העוף אינו יכול לדעת במה מדובר. לכן פרסם קונטרס 'בדרך נשר' ובו חזר בו מההכשר.[22]

לצד פסיקות אלה, שהיה בהן במידה רבה צד מקומי מצומצם, פסיקות אחרות של הלר היו חלק מפולמוסים חשובים, שנבעו אומנם ממציאות החיים בארץ-ישראל, אך היו להן השלכות רחבות יותר.

---

[20] הערעור על הצורך בקיום היום השני לא עלה במקרה זה לראשונה. ב-1854 התעוררה קהילת מנטובה וביקשה לבטל את החג השני בטענה שהוא גורם להפסד כלכלי מיותר. הרב ישראל משה חזן דחה את תביעתם ואף טען שעדיף חילול היום מאשר ביטולו (יעקב כ"ץ, 'ההגנה האורתודוכסית על יום טוב שני של גלויות', הלכה במיצר – מיכשולים על דרך האורתודוכסיה בהתהוותה, ירושלים 1992, עמ' 117).

[21] יהוסף שוורץ, דברי יוסף, ג' ד', ירושלים תרכ"ב, עמ' א-ה.

[22] על הפרשה, ועל חלקו של הלר בה, ראו בהרחבה: דוד צבי ניימן, הגאון שנשכח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 20-30; יוסף דוד ויסברג, רבינו הקדוש מצאנז, ירושלים תשנ"ז, עמ' קלו-קמב.

ארון בית כנסת האר"י האשכנזי

בשנת 1857, בעקבות עבודות שיפוץ ושיפור בבית-הכנסת האר"י האשכנזי בצפת, הציבו בבית הכנסת ארון קודש חדש. בנייתו הייתה מלאכת מחשבת של אומן, שגילף בעץ והוציא תחת ידיו ארון מרשים שתבליטי קישוטיו הם, בין השאר, צורות בעלי חיים.[23] הצבת הארון בבית-הכנסת עוררה ויכוח סוער בקהילה סביב עניין 'איסור צורה'. הלר נידרש לנושא ופסק שיש להסיר את חלקי הארון ובהם צורות בעלי החיים. פסק הדין התפרסם בקונטרס מיוחד, 'טהרת הקודש', ובו שטח בהרחבה את הנימוקים להתנגדותו הנחרצת להצבת הארון.[24] לצד דיון הלכתי רחב בסוגיה, והבאת דעות המקלים והמחמירים, הדגיש הלר במיוחד את ההיבטים הארץ-ישראליים של הפרשה, כשבעייני רוחו כמה קבוצות התייחסות.

קבוצת ההתייחסות הראשונה והחשובה שלו הייתה הקהילה הספרדית, תוך התחשבות בפסיקת רבניה ושבבתי הכנסת שלה בעיר נמנעו מעיטורים פיגורטיבים.[25] המשקל הרב שהלר ייחס להם נבע מקדמותם, כפי שהוא כתב מפורשות: "**...אשר מעולם הקבועים פה המה הספרדים הנקראים מסתערבים...**"[26] השימוש שלו בשם 'מסתערבים' אינו מקרי והוא מאוד טעון. המסתערבים היו אותם צאצאי יהודים שתמיד ישבו בארץ. מספרם בקרב אנשי הקהילה הספרדית בצפת של המאה ה-19, ובארץ בכלל, היה בטל בשישים, אך בקבוצה זאת ראה הלר מקור סמכות, רמז לערגה אל העידן הקדם-גלותי בארץ. השימוש של הלר במונח 'מסתערבים' מהדהד גם את המאה ה-16 בצפת, בה התחולל מאבק בין המסורות המוסתערביות לבין הגישה של הספרדים, 'העולים החדשים' של תקופתם.[27] הלר הכיר את קורות הקונפליקט שהתחולל ב'תור הזהב' בצפת בין שתי הקבוצות, וידע שאף כי ההגמוניה הספרדית השתררה על העיר, היו תחומים, כמו עיטורי בתי הכנסת ובעיקר מסורות ההילולות בקברי צדיקים, בהן שלטה המסורת הארץ-ישראלית-מוסתערבית.

---

[23] ראו: ברכה יניב, 'שיר הלל במעלה ארון הקודש', תימורה: קובץ מאמרים באמנות יהודית, רמת גן תשס"ו, עמ' 133-150. יניב מצביעה על המקורות עליהם מבוססת התוכנית האיקונוגרפית של ארונות קודש, בהן עוצבו דמויות זואמורפיות (דומות לחיות).

[24] הלר, שם משמואל, קונטרס טהרת הקודש, עמ' יד-כח. על ארון הקודש המדובר ראו: יוסף סטפנסקי, שדה התפוחים הקדושים, בית כנסת האר"י האשכנזי בצפת, צפת 2010, עמ' 70-79. על פסיקת הלר בעניין ראו: יצחק זאב כהנא, 'אמנות בית הכנסת בספרות ההלכה', מחקרים בספרות התשובות, ירושלים 1973, עמ' 349-394; שלום צבר, 'לבחינת השוני ביחס של הספרדים ושל האשכנזים לאמנות חזותית בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית', פעמים, 56 (תשנ"ג), עמ' 78-91. צבר, בלהט רצונו למצוא סימוכין לטענתו שהספרדים הקלו באיסורי צורות, נכשל בהבנת הנקרא וייחס להלר דברים הפוכים ממה שכתב למעשה.

[25] מבין הרבנים הספרדים בני זמנו של הלר הוביל עמדה זאת הראשון לציון ר' חיים דוד חזן, 'צורות בולטות', ירושלים תרכ"ה, דף ט. הוא, יחד עם בית דינו תמכו ללא עוררין בפסיקתו של הלר. אגב, הכיפה המרכזית הידועה בבית הכנסת אבוהב בצפת, המעוטרת כיום בציורי בעלי חיים, אינה סותרת את הנאמר פה, שכן היא עוטרה כך רק בסוף המאה ה-19. קודם לכן היו עיטורים מסויימים אך אופיים אינו ידוע. ראו: מאיר כרסנטי, בית כנסת אבוהב, צפת 2003, עמ' 38-39.

[26] הלר, שם משמואל, עמ' כז.

[27] ריינר, חוות דעת על מירון, עמ' 12-13, 80-85. על המוסתערבים במאה השש עשרה בצפת ראו: יצחק בן-צבי, 'מסתערבים-התושבים הקדומים בא"י', מחקרים ומקורות, ג', ירושלים תשכ"ז, עמ' 15-20.

פסיקתו של הלר הייתה מנוגדת למה שהיה מקובל בבתי הכנסת המזרח אירופאים באותה תקופה. המסורת המזרח אירופאית התירה שימוש בדימויים של בעלי חיים, כמו אריות, צבאים, נחשים, ייצורים דמויי לויתן וכו'.[28] הכרעתו הנחרצת של הלר בזכות היסוד האוטוכטוני מצביעה על מה הלר תפס כקבוצת ההשתייכות שלו. הישיבה בארץ-ישראל זימנה מפגש ייחודי של אשכנזים עם הספרדים והתודעה הילידית שלו חייבה אותו כלפי המוסתערבים. בין המורשת המזרח אירופאית לבין המרחב הים תיכוני, בחר הלר במרחב הקונקרטי בו הוא חי.

פרט מתוך ארון הקודש בבית הכנסת האר"י האשכנזי, צפת

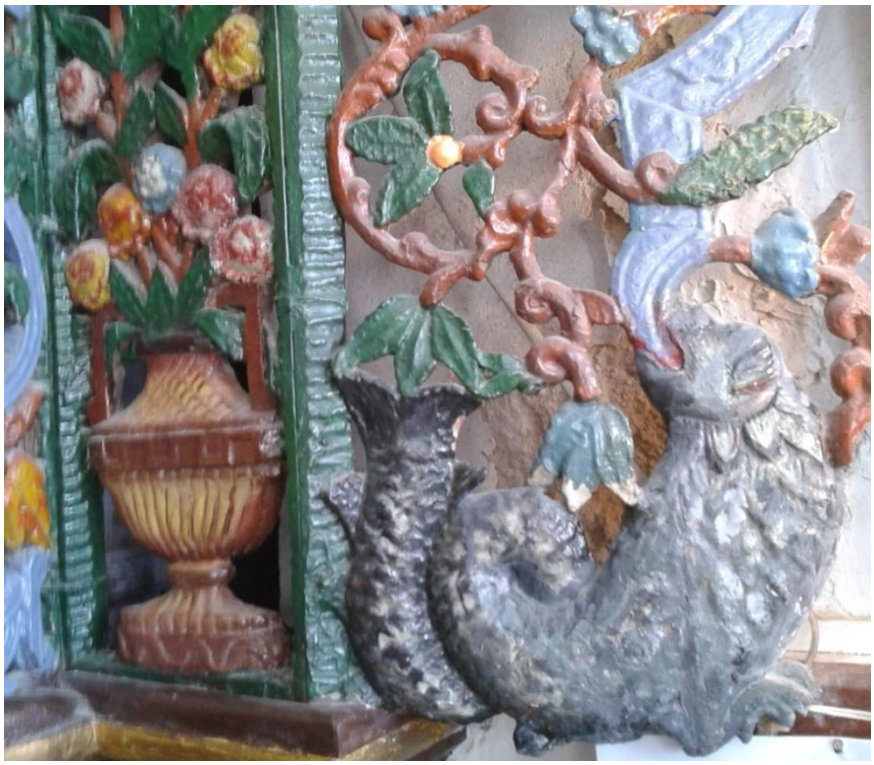

צילם: אוסקר אמבון 2010

ברוח דברים אלה, קבוצות התייחסות נוספות שלו בפסיקה זו היו בני הדתות האחרות בארץ. המוסלמים תוארו על ידו כמי שמקפידים הקפדה יתרה באיסור עשיית צורות, והוא סבר שבגלל החיים

[28] ראו: דוד דוידוביץ', אמנות ואמנים בבתי הכנסת בפולין, תל אביב תשמ"ב. כמו כן, ראו היבט ספרותי אצל חיים באר, לפני המקום, תל אביב 2007, עמ' 284-286. הלר גם מצא לנכון לשלוח את פסיקתו אל רבנים באירופה למען יחוו דעתם על פסיקתו בעניין. ראו למשל שלמה דרימר, בית שלמה, לבוב תרל"ז-תרנ"ב, סימן קצח; פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא, עמ' צז.

בקרבתם ראוי לא ליפול מהם בהחמרות הללו. לעומתם, הדרוזים והשומרונים נחשבו בעיני הלר, בטעות, כעובדי צורות, ולכן הם היוו קבוצות שיש חשש להידמות אליהן.[29]

בסופו של דבר, כצפוי, עמדתו של הלר, אב בית הדין בצפת, נאכפה, ובית הכנסת האר"י האשכנזי הותאם להשקפת העולם האולטרה-אורתודוקסית ארץ-ישראלית ולרצון של הקהילה לנהל דיאלוג עם האחרים בסביבתה. כאן המקום להזכיר שהאדריכלות של בית הכנסת מלכתחילה ייצגה חיבור בין העולמות: המבנה, בעיקר ארבעת העמודים התומכים בכיפה המרכזית ותוחמים את הבימה, טיפוסי לבתי כנסת רבים במרחב הים תיכוני אבל גם של בתי כנסת בפולין. ההכרעה של הלר חיזקה את הקשר של בית הכנסת עם המרחב בו הוא מתקיים ודחתה את הניסיון לייבא מורשת חיצונית. חלקי ארון, ובהם הצורות האסורות, הוסרו מארון הקודש ונשמרו בחדר אחורי בבית-הכנסת. הם הוחזרו למקומם שנים רבות אחרי מותו של הלר.[30]

<u>מירון</u>

השילוב המובהק בין שני הקוים המנחים בפסיקתו של הלר - סוכן של מסורות ארץ-ישראליות בכלל וסוכן המיתוס הגלילי בפרט, הגיע למיצוי בהתייחסות שלו למירון ולאופי האירועים במקום. קודם שתידון הפסיקה שלו בעניין, שראתה אור בקונטרס 'כבוד מלכים', להלן משהו על מקומו של הגליל ובתוכו צפת ומירון בתפיסת העולם המיסטית, שהייתה גם נחלתו של הלר.

המסורת המיסטית, שראשיתה בתלמוד ועיקרה בספרות הזוהר, בדבר הגעת המשיח תחילה לגליל, הייתה יסוד מרכזי מאוד בחיים שהתפתחו בצפת בימי תור הזהב שלה במאה ה-16. מסורת זאת הצביעה על כך שהשלב הראשון לגאולה דהיינו, הופעת משיח בן יוסף, יתחולל דווקא בגליל:

> **...ויתעתדון בארעא קדישא יקומון חיילין חיילין כלהן על ארעא דגליל בגין דתמן זמין מלכא משיחא לאיתגלאה בגין דאיהו חולקיה דיוסף [ויתקבצו בארץ הקודש ויעלו חיילות חיילות כולם על ארץ הגליל, משום ששם צפוי מלך המשיח להתגלות משום שהוא חלקו של יוסף]...**[31]

אין פירוש הדבר כמובן שירושלים נזנחה ומעמדה נפגע. הגליל הוא רק השלב הראשון בדרך לגאולה השלמה, בדרך לירושלים:

---

[29] הלר, שם משמואל, עמ' כו. הקביעה לגבי הדרוזים והשומרונים נסמכת על מידע בלתי מבוסס, שרווח בציבור, לפיו השומרונים עובדים את היונה והדרוזים עובדים לעגל.

[30] הלר, הרב, עמ' 193. המחבר, נינו של הלר, העיד על כך כזיכרון ילדות שלו. כיום מוצב ארון הקודש בבית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת בגירסה שיש בה דמויות מגולפות ולא ברור עד כמה מדובר בגירסה המקורית של הארון.

[31] זוהר, שמות, דף ר"כ ע"א. יש מקורות שאינם מדברים בגליל בהכללה אלא ממקמים את האירוע העתידי בטבריה.

...דרך כוכב מיעקב [...] ומחץ פאתי מואב'. אמר ר' הונא בשם רבי לוי: מלמד שיהיו ישראל מקובצין בגליל העליון, ויצפה עליהם שם משיח בן יוסף מתוך הגליל והם עולים משם וכל ישראל עמו לירושלים...[32]

המסורת בדבר בוא המשיח לגליל, הייתה במשך שנים רבות נחלתם של מדרשים נידחים, אך עם הפצתו של ספר הזוהר והעיסוק הקדחתני בו בצפת ובקרב מקובליה, היא קנתה לה שביתה אצל רבים.[33] בהשראת מסורת זאת נאחזו בגליל גלי העולים החסידים החל מן השליש האחרון של המאה ה-18. בעקבותיהם הלכו גם חלק חשוב מתלמידי הגר"א העולים לארץ. עד שנות הארבעים של המאה ה-19 העמידו רוב העולים לארץ את חשיבותו של הגליל, על חשבון מקומה של ירושלים.[34] במובן זה היה דימיון בין המשיכה וההתכנסות של המקובלים במאה ה-16 דווקא אל צפת לבין הבחירה של גלי העלייה האשכנזית בערי הגליל במאות ה-18 וה-19.

הלר היה חלק מאותה אמונה והלך רוח. התחלת הגאולה, בוא המשיח, חידוש הסנהדרין, הכל מתנקז לגליל והלר רצה להיות היכן שהאירוע יתחיל וכשהוא יחל. במובן זה הוא הלך בדרכם של ראשי החסידים והפרושים שבחרו להשתקע בגליל. הלר ספג מן הסתם מילדותו את הסיפור אודות שאר בשרו, הרב יששכר דב מזלוצ'וב, שבשאלת חלום הונחה להתיישב דווקא בצפת מפני שהיא סגולה לאריכות ימים וממנה ההגעה לגן העדן, דרך מערת המכפלה, מהירה ומיידית.[35] הוא בוודאי הכיר את נסיבות השתקעותו בצפת של רבו ומקורבו, ר' עמרם חסידא, בניגוד להנחיית החת"ם סופר שהורה לו להתגורר בירושלים. הלר וודאי הושפע גם מר' ישראל משקלוב, שדבק בגליל גם לנוכח ויכוחים קשים שהיו לו עם הנהגת הפרושים בירושלים,[36] ומן הסתם הייתה לנגד עיניו התווית הדרך של האדמו"ר מאוורוץ', שעל אף המשברים הקשים של שנות השלושים הטיף להאחז בצפת ובגליל.

מיתוסים שונים נכרכו בצפת ובסביבתה שנועדו להכשיר את האזור לייעודו בקבלת פני המשיח.[37] הלר היה כל כולו מגוייס לשם כך ופעל כדי להעצים את צפת הממשית ולעטות עליה את צפת של מעלה, להאדיר את הגליל העליון ואתריו ולהטמיע את המסורות התומכות בכך. אחת הדרכים

---

[32] טוביה בן אליעזר, פסיקתא זוטרתא, בלק, ונציה 1646, עמ' נח.

[33] יאיר פז, 'מדוע זכתה צפת', מחקרים חדשים של הגליל, תל חי תשס"ט, עמ' 79-98.

[34] בוודאי גם לקושי של אשכנזים להתיישב בירושלים, בגלל החוב שהותירה חבורת יהודה החסיד, שנזקף לחובת כל אשכנזי באשר הוא, היה השפעה חשובה על הבחירה בגליל, עד אמצע שנות השלושים של המאה ה-19.

[35] אלימלך טאסטיר, אדרת אליהו, חמ"ד תרל"ו. המחבר, יליד טוסט (Tlusta או Toyst שבאוקראינה) 1815, עלה לצפת ב-1867 והיה מלמד וחזן בבית הכנסת צאנז בעיר. הספר נועד להישלח לתורמים פוטנציאלים ובו מקבץ של דברי חכמים ורבנים על חשיבות הצדקה ומעלותיה של ארץ-ישראל. דברים רבים בספר עוסקים בעליונותה של צפת על יתר ערי הארץ וביניהם גם הסיפור אודות הרב מזלוצ'וב.

[36] מורגנשטרן, השיבה, עמ' 114.

[37] ראו למשל במחקריו של אלחנן ריינר, שעסק במיתוסים הגליליים, על גילגוליהם ופשרם: אלחנן ריינר, 'בין יהושע לישוע – מסיפור מקראי למיתוס מקומי', ציון ס"א (ג תשנ"ו), עמ' 281-346; ריינר, יהושע הוא רשב"י.

הייתה הפצת המסורת בדבר כלים מבית המקדש שהוטמנו בגליל, ובתוכם כד האפר של פרה אדומה, שהועד לטיהור בית המקדש.[38] הלר טיפח מסורת זאת ודוגמה לכך הייתה בעת ביקורו של האדמו"ר יחזקאל הלברשטם משינובה (1813-1898) בארץ.[39] ר' יחזקאל הלברשטם, אז עדיין בנו של אדמו"ר, הגיע לארץ-ישראל ב-1869 ושהה בה קרוב לשנתיים בהן חילק את זמנו בעיקר בין ירושלים לצפת. בדרכו מירושלים לגליל אחרה השיירה להגיע לצפת. ההסבר שניתן לכך היה שהשיירה נתעכבה מפני שבדרכו במעלה ההרים, בקירבת צפת, עצר הלברשטם והתפלל שם ארוכות ובדבקות. הלר, שהיה מראשי מקבלי פניו בהגיעו לעיר, הבהיר לאנשי השיירה, התמהים על המיקום והעיתוי של התפילה, שהרב חש בקדושתו המיוחדת של המקום מפני ששם טמון אפר הפרה האדומה, בתוך כד זהב מבית המקדש, בציפיה לימות המשיח.[40] הלר היה הפרשן של הסיטואציה ולא החמיץ הזדמנות למצב את הגליל כמקום בו יחל ארוע הגאולה גם בתודעת האורחים הנכבדים מחוץ לארץ, שהגיעו משהות של חודשים אחדים בירושלים.

בסיפור הזה יש עניין מיוחד משום שבחירתו של הלר להפיץ דווקא את המסורת בדבר כלי בית המקדש הטמונים בקירבת צפת אינה מובנת מאליה. המסורת הזאת עומדת בסתירה למסורת אחרת שהובאה מדברי האר"י ולפיה הוא סבר שהאפר חבוי בירושלים וביכולתו אף להצביע על מקומו. כך עולה בסיפור בו פנה לחבריו-תלמידיו בצפת להגיע עמו לירושלים, להיטהר באפר פרה אדומה ולבנות את בית המקדש.[41] הלר דבק במסורות הגליליות ששמרו על זירת ההתרחשות בגליל. זה מעניין משום שהלר נתפס כבר אצל בני דורו כמי שהנהגות האר"י הן מקור הסמכות למנהגים ולאמונות שונות שהלר דבק בהם והביאם לידיעת הכלל.[42] הלר, שראה באר"י ובמשנתו מורה דרך ואף טען שזכה בהתגלות

---

[38] השאלה האם אחרי חורבן בית המקדש נותר אפר פרה אדומה, באמצעותו ניתן להיטהר מן הטומאה, ומסורות בדבר הימצאותו בגליל, העסיקה רבים. אודות השתלשלות המסורת המאוחרת הזאת וזיהוי מקום המטמון בעין כחל הסמוך לצפת ראו: עמנואל דמתי, 'נפוליאון בעקבות אוצר המקדש', טבע וארץ, חוברת 248 (1992); ינון שבטיאל, 'בגליל ביצר את סלע עכברה – מקלטי המצוקים של יוסף בן מתתיהו בסלע עכברה', אריאל 199, 2012, עמ' 7-77. הרחבה על מערכת המערות במצוק עכברה כמערכות מסתור בתקופה הרומית, כולל מקווה טהרה, ראו: ינון שבטיאל, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל בתקופה הרומית הקדומה, תל אביב 2014, עמ' 80-84.

[39] עליו ועל ביקורו בארץ בשיאו של פולמוס צאנז-סדיגורה ראו: אסף, הציץ ונפגע, עמ' 321-325.

[40] אברהם אביש קנר, אהל קדושים, ירושלים 1996, עמ' קכג-קכד. ספור נוסף על הלר וכלי המקדש הובא על ידי בעלה של נכדתו, הורוויץ, עדן ציון, עמ' קכה. לדבריו יום אחד הגיע ערבי מעכברה לרב הלר וביקש ממנו עזרה שכן מקרי המות בקרב בני משפחתו רבים ותכופים. לאחר חקירה ספר האיש להלר שלאחרונה חפר בהר ומצא שני כדי זהב מלאי אפר ולקח אותם לביתו. הרב הציע לו להחזיר את הכדים למקום ולהטמין אותם היטב. הערבי עשה זאת והמגפה בביתו נעצרה.

[41] מאיר בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 168-169.

[42] למשל האמונה בדבר התיקון המזומן למי שנמצא בבית בו מתקיים פדיון הבן. הלר היה נושא הבשורה, כפי שקיבל אותה מרבו אד"ם שקיבלה מן האר"י. על כך כתב משה עמאר, מרבני מכנס, בשם השד"ר הצפתי דוד אדרעי, שהכיר את הלר. ללמדנו שגם בני דורו, לא כל שכן הבאים אחריהם, ראו בו בר סמכא. ראו: אפריים פישלשטיין, אוצר אפרים, בני ברק תשס"ט, עמ' קפו.

האר"י,[43] לא היסס במקרה זה לדבוק במסורת המנוגדת לזו שהובאה בשם האר"י אך שירתה את ביצור מקומו של הגליל באתחלתא דגאולה.

במיצוב הגליל והמסורות הארץ-ישראליות שלו ככאלה המייצגים הוויה מטאפיזית וארצית אותנטית היה למתחם הקברים במירון תפקיד מרכזי. הגליל בכלל התייחד בתפקיד המרכזי שמילא פולחן המקום הקדוש בחיי האנשים שחיו בו, עוד מימי הביניים, ובתוך כך היה המתחם במירון מוקד קדושה עיקרי.[44]

בין אתר קדוש לקהילה הסמוכה אליו התקיימה זיקה מסורתית וזיקה זאת הטילה את האחריות על המקום הקדוש על הקהילה שבסביבתו. כך היה גם במקרה של מתחם מירון, שהיה אתר קדוש המתקיים בחסותה של קהילה, ובמקרה זה קהילת צפת.[45] הלר, ראש הקהילה האשכנזית של צפת, שהייתה במהלך המאה ה-19 לרוב ביישוב היהודי בצפת, היה מעורב מאוד בנעשה במירון והתנהלותו הייתה מלאכת מחשבת של מנהיגות ארץ-ישראלית, המחפשת דרך להכיל את כל הגוונים בקהילה, מתוך כבוד ושימור מסורות קדומות. מטבע הדברים, הקהילה האשכנזית החסידית ההולכת וגדלה ביקשה לה אחיזה באתר והלר, כמנהיגם, הקפיד לפעול לצידם של ראשי הקהילה הספרדית בצפת, שהיסטורית החזיקו במקום ובמנהגיו, ולא לדחיקתם. בעיקר בלט העניין בהקשר להילולת הרשב"י בל"ג בעומר.

ההילולא הינה טקס ארץ-ישראלי עתיק, שעוד במאה ה-16 נאלץ להאבק על קיומו מול ההתנגדות וההסתייגות ממנהגי הארץ של חכמי ספרד שהתיישבו בצפת. בסופו של דבר שרדה המסורת הגלילית של שמחה ומשתה במירון, כנראה בשל תמיכתו הנחרצת של האר"י, והייתה לנחלתם של רבים ושל עדות שונות.[46] הביקורות על המתרחש במירון, ובעיקר על מנהגי ל"ג בעומר במירון, התחדשו בחריפות רבה במאה ה-19. הבולט במסתייגים היה החת"ם סופר, שתהה מה ליום הזה אצל בית ישראל,[47] וגם חרד לכבודה של ירושלים.[48] גם הרב יוסף שאול נתנזון, מחשובי הפוסקים בתקופתו,

---

[43] המסורת היא שהלר הוא שהצביע על השטח שעליו נבנה בית מדרש האר"י, הסמוך לבית הכנסת האר"י האשכנזי בצפת, כחקל תפוחין קדישין היינו, השדה שבו נהגו האר"י ותלמידיו לקבל את השבת. בעקבות התגלות של האר"י אליו הוא גם ידע להצביע על המקום המדויק בו עמד האר"י וקיבל את השבת ושם רכש לעצמו מושב בבית המדרש. המסורת על כך מובאת בספר הזיכרון והתקנות מביהמ"ד הגדול של רבינו האר"י זיע"א, 1939 (אמת"י IL/SaIII/3/a). במקרה זה, המוניטין של הלר כבעל יכולות נשגבות, נרתם למאמץ להאציל גם על בית המדרש החדש הילת קדושה יתרה.

[44] ריינר, יהושע הוא רשב"י.

[45] ריינר, חוות דעת על מירון, עמ' 7-8. בשל העובדה שחוות הדעת נכתבה לצורך ההתדיינות בין ההקדש הספרדי וההקדש האשכנזי במירון, הצביע ריינר גם על המעברים שידע המתחם במירון בין אחריות בלעדית של הקהילה הצפתית לבין היותו ישות עצמאית והציע זוית התבוננות מרתקת על הנעשה במירון כבבואה למערכות היחסים המורכבות בין הקהילה ספרדית לקהילה האשכנזית בצפת.

[46] שם, עמ' 8-14.

[47] משה סופר, שו"ת חתם סופר, יורה דעת (ב), פרשבורג 1841, סימן רלג.

[48] מורגנשטרן, השיבה, עמ' 202.

התריס כנגד השמחה ביום מותו של צדיק ובעיקר מחה על מנהג שריפת הבגדים היקרים שהם בבחינת לעבור על 'בל תשחית', במקום להפנות את המשאבים לתמיכה בעניי הארץ.[49]

העמדה ההלכתית הזאת מצאה לה אחיזה גם בקרב אנשי ציבור בארץ, שהכירו את ההווי הארץ-ישראלי והסתייגו מאופי החגיגות במירון. יחיאל מיכל פינס, שחי בארץ והיה קרוב למנהגיה, תמה על המנהג שעוברים בו על "בל תשחית", ומחה על הבזבוז הכרוך בכך. גם לונץ הסתייג ודיווח על הוויכוח שהיה לו עם הלר על ההילולה במירון ושריפת הבגדים.[50] אפילו פוסק ספרדי, הרב יוסף רפאל חזן, יצא נגד ההדלקה.[51]

מול המתקפות הללו עמד הלר איתן והוציא פסק שהתפרסם בקונטרס 'כבוד מלכים'. בתוך פסק זה משוקעים רבים מן העיקרים של תפיסת עולמו הרוחנית ודרכו כמנהיג.[52] מן הטקסט המתומצת הזה מתוודעים אל הלר, הרב האשכנזי החסידי המקובל, איש הגליל המאמץ את המסורות המקומיות ומְדַבְּרֵר דורות קודמים של חכמי הספרדים, המעצים את מירון לכדי תחליף לבית המקדש. הוא העומד ללא חיל מול גדולי הפוסקים בדורו, נכנס לנעליו של האר"י בשעתו, שעמד מול רבי יוסף קארו ובית דינו, המבקשים לבטל את ההילולה, ואומר-מאיים כמו האר"י בשעתו: "... **וחוששני מעונש מי שמערער ע"ז [על זה]** ...". בתוך כל אלה גם עולה אמירה אמונית עמוקה, עליה עמד אלחנן ריינר, חוקר תולדות מירון, כשכתב על הפסק של הלר:

> **... חיבור קצר זה הוא כתב הגנה תקיף ומתוחכם על מנהג שריפת הבגדים, ובעצם על מנהגי מירון בכלל, כנגד התוקפים אותם מרחוק. בדבריו הוא ניסח עמדה דתית מעניינת ומעמיקה מול העמדה ההלכתית הטהורה. דבריו על השמחה הנזקקת לחרדה ורעדה, משמע יראת אלהים ממש, והרעדה הנזקקת לשמחה הם מן הניסוחים המעניינים ביותר שנוסחו בסוגיה זו, על אף קיצור הדברים והתמציתיות. אין ספק שעולמו החסידי בא כאן לביטוי במידה רבה, אך בעיקר חוכמתו והבנתו את מה שאכן מתחולל במירון...**[53]

להלן ציטוט דברי הסיום בקונטרס 'כבוד מלכים', המאגדים בתוכם את כל הדברים שנזקפו לדרכו של הלר בפסיקה ובהנהגה: גם הצבה גלויה ונועזת של מירון כתחליף זמני לבית המקדש, גם אנטומיה של

---

[49] יוסף שאול הלוי נתנזון, שו"ת שואל ומשיב, לבוב תרל"ט, ס' לט.

[50] לונץ, ירושלם, א', עמ' 49-50. סיכום של העמדות השונות ראו: בצלאל לנדוי, הוספות למהדורה מחודשת של ראבין, מסע מירון, עמ' ע-פז, קטו-קכב.

[51] יוסף רפאל חזן, חקרי לב, חלק י', ס' יא, תשמ"ח.

[52] הלר, כמובן לא היה בודד במערכה ועמדתו נתמכה על ידי פוסקים חשובים, כמו למשל: משה תאומים, הואיל משה חדש, ברוקלין תשס"ו, עמ' צו.

[53] ריינר, חוות דעת על מירון, עמ' 105.

מהות השמחה, שהיא חיבור עמוק בין מסורות קבליות מקומיות לבין עיקרי החסידות, גם איש עדות המפיץ דברי הרבנים מדורות קודמים והנהגותיהם, ונסמך עליהם:

... קל וחומר בנידון דידן לכבוד התנא אלקי הרשב"י זיע"א [זכרו יגן עלינו] העומד לנו במקום קודש הקדשים כדאיתא [כמו שהובא] בזוהר הקדוש 'מאן "פני האדון ה'"? דא רשב"י'. על אחת כמה וכמה, וכל ת"ח [תלמיד חכם] המבין ויודע ומכיר גודל קדושת המקום והיום בהלולא בל"ג לעומר, ידע כי השנים כאחד טובים ומצומדים כאשה אל אחותה, כי א"א [אי אפשר] בעולם להגיע אפי'[לו] אפס קצהו לשמחה אמיתית השופע ביום הזה אם לא כי יתבונן וילבוש חרדה ורעדה וישפיל עצמו [...] ולפי ערך הביטול והאין וביטול המסך המבדיל החומר הגס, כן לעומת זה ממילא יבוא ויושפע אור השמחה שמחה אלקית, ובזה נאמרה 'וגילו ברעדה'. א"א לבוא הגילה אלא מתוך רעדה שקדמו. ואם לא, השמחה אינו אלא הוללות. ואם יש חשש על הבגדים הלא יחוש גם על השמן הרב שנשרף, הוא יותר חמור מבגדים שגם למערכה למזבח לא היו כורתים עצי זית שלא ימעטו השמן בא"י [...] אלא ודאי כל מה שעושים לכבודו שכרו הרבה מאוד וחוששני מעונש מי שמערער ע"ז [על זה]. ומעיד אני באמת כי בילדותי שמעתי פה מרבני קשישאי רבני הספרדים אשר אבותם ראו וספרו להם כי הרב הקדוש ר' חיים בן עט"ר זיע"א היה פעם א'[חת] בהלולא פה עיה"ק צפת ת"ו וכשעלה למירון והגיע לתחתית ההר שעולים משם אל המקדש ירד מהחמור והיה עולה על ידיו ועל רגליו וכל הדרך היה גועה כבהמה וצועק 'היכן אני השפל נכנס למקום אש להבה שלהבת קוב"ה וכל פמלי'[ה] של מעלה הכא וכל נשמות הצדיקים שמה', ובעת הלולא היה שמח שמחה גדולה והוא בעצמו שרף כמה בגדים יקרים לכבוד הרשב"י זיע"א וגם הזקנים מהספרדים פה ידעו ושמעו זה. וזכותו יגן עלינו ועל כל ישראל ויחוש לגאלנו במהרה בימינו...[54]

הלר חיבר בעמדתו ובהתנהלותו האישית בין כל הפנים והמשמעויות שנושא עימו האתר במירון. בין החלק העממי החוגג, האקסטטי, לבין החלק הלמדני הרוחני. הקורא את הפסק שלו מבין שמבחינת הלר אלה הם צדדים שונים לאותו דבר. מגובה בגדולי ישראל של צפת במאה ה-16 התייחס הלר למירון כאל תחליף בית המקדש. הלר ראה בקבר הרשב"י בבחינת קודש הקודשים והעליה למירון- כעלייה לרגל לבית המקדש.[55] במובן זה הוא ממשיך בדרכם של חכמי צפת מן המאה ה-16, שאומנם דחו את החגיגות במירון אך ראו באתר מקום ללימוד רוחני של ספר הזוהר ומקום אליו עולים לרגל, עליית שלושת

[54] שמואל העליר, קונטרס כבוד מלכים, ירושלים תרל"ד.

[55] כך ב'כבוד מלכים', ראו לעיל. כמו כן ראו: משה יאיר וינשטוק, תפארת בית דוד, ירושלים תשכ"כ, עמ' מה. בספר אודות צדיקי ללוב מספרים על ביקורו של האדמו"ר אלעזר מנדל מללוב בצפת, אצל הלר, ושם שמע על כך ממנו. בקונטרס אחר שכתב הלר בניסן תרמ"ב (1882), התייחס אל ציון הרשב"י כאל 'שער השמים', ראו: תשובה כהלכה, דרוהוביץ תרע"ב, עמ' קל.

הרגלים, כמו לירושלים, לבית המקדש.[56] בהגנה הנחרצת של הלר על טקס ההדלקה והבאת הבדים היקרים לשריפה, יש לראות הגנה על ריטואל שאין לפגוע בו, שיש בו יסוד של הקרבת קורבנות, והוא המתכתב עם טקסי בית המקדש. השמחה האקסטטית היא הדרך להגיע לאותה התעלות נכספת. בו בזמן נהג הלר, כמנהג המקובלים, גם לשהות במירון ללימוד ולהעמקה, מל"ג בעומר עד שבועות וכן במהלך חודש אלול בואך ראש השנה.[57]

כדי להבין את התעוזה של הלר בהעמדת הגליל לפני ירושלים ובהתייחסות למירון כאל בית המקדש, בצורה כל כך גלויה וחד משמעית, יש לתת את הדעת על החיבור העמוק שחש אל צפת וחכמיה במאה ה-16. אותם אלה שניהלו מאבק על ההגמוניה של צפת מול חכמי ירושלים. בדברי הפתיחה שלו בקונטרס 'כבוד מלכים' הסביר הלר מדוע הוא מצא לנכון להוציא פסק הלכה בעניין:

... כבוד מלכים חקור דבר, ראיתי ונתון אל לבי, על אשר זה קרוב הגיעני מכתב מת"ח [תלמיד חכם] אחד מירושלים, קורא תיגר וערעור ...[58]

הפתיחה הזאת תמוהה משהו, שכן הלר הכיר כמובן את עמדת הפוסקים החשובים בדורו שהתנגדו לנעשה במירון, אך הוא בחר לא להזכיר אותם בדבריו. יש משהו סמלי בכך שהלר הדגיש שהיה זה דווקא מכתב מירושלים שהוציא אותו אל הזירה. בדבריו בפסק זה יש קורטוב מן הדרך שנקט ר' שלמה אלקבץ בחיבור הפיוט 'לכה דודי'. כמו אלקבץ, שהעלים את ירושלים מן הפיוט אבל היא נוכחת בו משום שקוראיו מכירים את המקור והקשרם של הפסוקים בהם השתמש.[59] כך, להבדיל, הלר מתייחס למירון כאלטרנטיבה למקדש בירושלים אבל הטרמינולוגיה שלו מנכיחה את ירושלים כל הזמן. כאילו אומרת: הגליל הוא רק השלב הראשון לגאולה אבל הוא שלב הכרחי.

הלר תיחזק את המסורות והמנהגים במירון גם באשר לשאלות הלכתיות אחרות שהתעוררו, למשל הקושי ההלכתי המתעורר לגבי הגעת כוהנים למתחם הקבורה. במשך דורות התקיים מנהג עממי של

---

[56] ריינר, חוות דעת על מירון, עמ' 87-89. ריינר עמד גם על מסורת גלילית קדומה יותר שקשרה בין מירון ומסורת ההילולא בל"ג בעומר לבין חורבן בית המקדש והציפייה להתחדשותו עם בוא הגאולה. מדובר במסורת ששימרה את הניסיון לבנות את הבית השלישי בשנת 363 לספירה, בתמיכתו של הקיסר הרומי יוליאנוס, שנקטע עקב רעש אדמה שפקד את ארץ-ישראל ביום י"ח באייר באותה שנה. לטענתו, יום זה, שהיה יום צום, התגלגל למירון לאירוע 'קדם משיחי', בציפיה להתגלות המשיח ובוא הגאולה. ראו: ריינר, יהושע הוא רשב"י.

[57] כפי שהלר העיד על עצמו בתשובתו לרבי אברהם תאומים, עת התנצל על האיחור בתגובה: "**...כי מכתבו הגיעני יום קודם ל"ג בעומר, ואנו רגילים להתעכב במירון ת"ו עד סמוך לחג [שבועות]...**" (הלר, שם משמואל, עמ' נד). כן ראו למשל במכתבו של זילברמן אל הרב שמואל סלאנט, מיום י"ד באלול תרל"ד, המעיד כי הלר "**...נסע תיכף ומיד למירון, לישב שם ימים אחדים להתבודד, כאשר דרכו בקודש בכל שנה בחודש אלול...**" (סלאנט, תורת סלאנט, עמ' קפ).

[58] המכתב אינו נמצא ואין לדעת מיהו הירושלמי שיצא נגד מסורת שריפת הבדים.

[59] יאיר פז, 'המתח בין צפת לירושלים במאה השש-עשרה לאור הפיוט 'לכה דודי' ומקורות נוספים', אלי שילר (עורך), מצפת לירושלים, ספר שושנה הלוי, עמ' 157-172. עוד על הפיוט ראו: ראובן קימלמן, 'לכה דודי' וקבלת שבת, ירושלים 2002.

כוהנים להיכנס לקברי צדיקים, ובכלל זה למירון, שהיה שטח קבורה גדול, למרות התנגדות פוסקים רבים. גם הלר נדרש לסוגייה זו והוא הכשיר את המקום עבור כוהנים בהשיתו במקרה זה את הכלל 'מנהג המקום', כנהוג במצבים בהם אין במקורות ההלכתיים הוראה ברורה כיצד לנהוג.[60] חתנו, משה דייטש, סיפר שעמדתו של הלר כלפי האוסרים הייתה שאם הם בוחרים להחמיר בסוגייה זו דרכם, אבל הוא אינו יכול לקבל אותה "...**כאשר כן היה ג"כ [גם כן] המנהג בשנים הקודמים, בימי החיד"א, והפרי חדש ואין פוצה פה ומצפצף עכ"ל [עד כאן לשונו] ...**"[61]

כיוון שהסוגייה עולה לדיון גם בימינו יש מי שנסמכים על ההיתר שנתן הלר, הנושא את המסורת לפיה כבר הרב אברהם גלאנטי, שבנה את המבנה מעל מערת הקבורה במאה ה-16, השאיר פתח ליציאת הטומאה המאפשר כניסת כוהנים למקום.[62] יש המוסיפים מידע שהלר עצמו "...**עשה איזה תיקון במירון להיות טומאה יוצאה דרך פותח טפח...**".[63] יתכן ומידע זה קשור לידיעה שהביא בנו של ר' יחזקאל הלברשטם, על אביו ששהה בצפת ב-1869. האחרון הביע את תמיהתו באוזני הלר על הכהנים ההולכים לקברי צדיקים והלר הראה לו פרק מכתב יד של ספר הגלגולים לרבי חיים ויטאל, לפיו המקומות המותרים הם אלה בהם פעלו לפי 'דין פותח טפח'.[64] על העניין שהיה להלר בתחום זה למדים גם מן הדיון ההלכתי שקיים עם הרב וואקס בעניין קברים שהתגלו בצפת בעת חפירות לשם בניית בתים והלכות טומאה הנוגעות בהם.[65]

מידת מעורבותו של הלר במציאה פתרונות מבניים במתחם מירון לסוגייה ההלכתית של כוהנים בבית הקברות הייתה כנראה מכרעת, אם כי אין לנו מידע ישיר על סוגיה זו. ממה שידוע הרי ברי שהלר היה בקי בנפתולי המבואות והיציאות במתחם והשתמש בזה לצורך סוגייות הלכתיות אחרות. מעורבותו הגבוהה מודגמת בידיעה בלתי שגרתית שהביא הרב עקיבא יוסף שלזינגר במאמר

---

[60] גם בעניין זה התעוררה התנגדותם של הספרדים במאה ה-16, וגם מאבקם זה נכשל ומורשת המוסתערבים נותר על כנה. כך פסק גם ר' יוסף ן' ציאח, בן המאה ה-16, אשר הכיר במנהג העממי להיכנס לקברי צדיקים, תוך שהוא נסמך גם על ספר הזוהר (וישלח, קסח ע"א). ראו דיון בסוגיה תוך הצגת עמדתו של יוסף בן ציאח, שסייג את ההיתר בכך שהכוהנים יכנסו למתחם אך יקפידו לא לגעת בדבר: דותן ארד, 'לדמותו של בעל הלכה מוסתערבי במאה השש עשרה: ר' יוסף ן' ציאח', שלם, ח (תשס"ט), עמ' 134-248.

[61] בלום, שופריה דאברהם, עמ' מח.

[62] מנחם מנדל פקשר, הברכה המשולשת, א, ירושלים תשנ"ג, עמ' סא.

[63] שמואל דוד הכהן מונק, שו"ת פאת שדך, ב, קרית ספר תשס"א, ס' מא, עמ' סא. לפני שנים אחדות התעוררה השאלה בעוצמה רבה סביב הכוונה לבנות בית מלון סמוך לקבר הרשב"י. גם בהקשר זה נזכר שהלר התיר כניסת כוהנים למתחם וזה מוסבר בכך שאיננו יודעים אילו הסדרים היו במירון בזמנו ואיך נראה המקום שאיפשר זאת. ראו: משה שטרנבוך, שו"ת תשובות והנהגות, כרך ד, ירושלים תשס"ב, ס' רסו, עמ' רפח.

[64] יחזקאל שרגא פרנקל, דברי יחזקאל, תשנ"ט רמת גן, עמ' שצג.

[65] וואקס, נפש חיה, ס' צה, צו, עמ' 279-293, ס' צח עמ' 297-298.

הדן בסוגיית ה'שיעורים'.[66] שלזינגר דן במאמר בטענה שעלתה כי בעבר האנשים היו גדולים יותר במידותיהם ובמהלך הדורות הם נעשו קטנים יותר. לכן למשל נטען, שאמה שקבעו חז"ל בעבר ארוכה יותר מאמה של ימינו. מתוך דבריו מתברר שגם בצפת התלבטו בכך וכדי לבדוק אם אכן תקפה טענה זאת ערכו מדידה. אחיו של הלר, משה ליב, היה בין הנכנסים למערת קבורה במירון "**אצל תנא א'[חד]**", שם נמדדו השרידים, ומצאו שאכן מדובר באיש שהיה גבה קומה.[67] שלזינגר לא פירט מתי התקיימה המדידה[68] ומי הוא התנא שאת עצמותיו מדדו, אם הייתה בכלל מסורת לגבי זהותו. גם אם שלזינגר לא כתב זאת במפורש אפשר להניח בוודאות שהלר היה קשור לפעולה הזאת ואישר אותה. רק איש במעמדו של הלר בקהילה הצפתית, הנהנה מהיכרות אינטימית עם המקום,[69] המגן עליו ועל מנהגיו, המשמיע את קולן של מסורות מקומיות, יכול היה לעמוד מאחורי מהלך זה.

האתר במירון, הטעון בעוצמות גדולות של רגשות דתיים, של סמלי השתייכות, מורשת ובעלות, היה ועודנו מקום רגיש להתמודדויות של הקבוצות השונות בחברה היהודית בצפת, העיר נותנת החסות. דרושה הייתה הנהגה רגישה ומכילה כדי שהאתר לא יהפוך לזירת מאבקים. תחת הנהגתו של הלר ושותפיו מראשי הקהילה הספרדית, היה האתר לבבואה של מה שהתרחש גם בעיר באשר ליחסים הבינעדתיים. הקהילה הספרדית בעיר הייתה הוותיקה, מחזיקת המסורות של חגיגות ל"ג בעומר ובאופן מסורתי הללו התנהלו תחת חסותה. השינוי הדמוגרפי שחל בצפת, עם הגידול הניכר באוכלוסיה האשכנזית - החסידית, עד להיותה רוב גדול בעיר, חיפש לו ביטוי ונתן את אותותיו.

---

[66] ב'שיעורים' הכוונה למידה או למשקל המינימלים הנדרשים בתחומים רבים של חול ומועד כדי שתקויים המצווה הכרוכה בהם. השיעורים והיחסים ביניהם נקבעו על יד חז"ל, שנעזרו באברי גוף האדם, (אמה, אגודל וכו'), או פריטי מזון (כמו ביצה, זית), כדי לקבוע את המידה הנדרשת. כיוון שאלה אינן אמות מידה מדוייקות וקבועות, מדי תקופה התחייבה פרשנות מחודשת. על עניין ה'שיעורים' בכלל וביישוב הישן בפרט ראו: מנחם פרידמן, 'מסורת שאבדה: כיצד ניצחה האות הכתובה את המסורת החיה - עיון בפולמוס ה'שיעורים', עמיחי ברלהוץ (עורך), מסע אל ההלכה, עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי, תל אביב 2003, עמ' 196-218.

[67] עקיבא יוסף שלזינגר, דוד צבי כ"ץ קאטצברוג (עורך), תל תלפיות, 10, (שבט תרס"א), מחברת ט' מכתב י', עמ' 107-108. איזכור לפרשה תמוהה זו ראו: אברהם חיים נאה, שיעורי תורה, ירושלים תש"ו, עמ' 8. מעניין שבמאה ה-19 ידעו האנשים היכן מערות הקבורה בהן נמצאו שרידי עצמות בעוד שר' יהודה חליווה, אחד מחכמי צפת הספרדים במאה ה-16, שערער על קדושתו של מתחם מירון כתב: "...**וזה נראה לי תרוץ ספק שיש לי, שהיום נכנסים במערות הצדיקים כמה רשעים ונשים, נדות וזבות ויולדות, וכשהיו העצמות קיימים אמרו בגמרא מצינא (פד, ע"א), שהוליכו לקבר את ר' אלעזר בן ר' שמעון אצל אביו במערה מצאו שם נחש על פתחה של מערה ולא היו יכולין ליכנס עד שאמרו שיניח ליכנס הבן אצל אביו אז נתן להם רשות [...] ונכשיו נכנסים שם רשעים וטמאים. אלא כמה שאמרתי הספק מתורץ, כי אחר שהעצמות אינם קיימים פרחה משם הקדושה...**" (בועז הוס, 'מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש: השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון וחגיגות ל"ג בעומר', קבלה, כתב עת לחקר המיסטיקה היהודית, ז [תשס"ב], עמ' 238).

[68] חייב היה לקרות לפני סוף 1869, שנת מותו של משה ליב.

[69] המבנה הנפוץ של קברי צדיקים בארץ-ישראל הוא של ציון, שהגישה אליו פתוחה ומונגשת לציבור, שנבנה מעל מערת הקבורה, בה נמצא הקבר עצמו, והיא בדרך כלל סגורה. כך הדבר באשר לקברי הרשב"י ובנו אלעזר במירון. נדרשת התמצאות טובה באתר על מנת להגיע למערת קבורה שעדיין נשמרו בה שרידי המת.

משנות השלושים עד לפחות שנות השבעים יש בידינו תיאורים מפורטים של אנשים שהשתתפו בהילולא והעלו את רשמיהם על הכתב. הללו מעידים שהתקיימה באתר חלוקה יוצאת דופן בין ספרדים לאשכנזים. החלוקה לא הייתה של חלל, אלא של זמן. ל"ג בעומר נחוג על פני שניים-שלושה ימים: החגיגה הגדולה, שבשיאה ההדלקה העיקרית, התקיימה בליל ל"ג בעומר והייתה ספרדית. האשכנזים נותרו בדרך כלל בצפת, שם הדליקו מדורות גדולות, אל מול המדורות של מירון. יום ל"ג בעומר עצמו היה משותף ובו התכנסו הכל, ספרדים ואשכנזים, לטקס החלאקה, חגיגת תספורת הילדים.[70] ההדלקה האשכנזית התקיימה בערב, בליל ל"ד בעומר.[71] השיתוף הזה, תוך כיבוד הנוהג והמורשת של המקום ושמירה על מקומה של הקהילה הספרדית בטקסים, על אף השינויים הדרמטיים ביחס המספרי בין הקהילות בצפת, היה בהשראתו הברורה של הלר.

ב. מרא דאתרא

גם שיגרת החיים בצפת חייבה את ראש הקהילה היהודית הגדולה בעיר לפסוק ולתקן תקנות, וגם בתחום זה היתה דרכו של הלר לשמור ולסמוך על מסורות הספרדים. זה היה חלק מהשקפת עולמו האולטרה-אורתודוקסית הארץ-ישראלית, המתייחדת גם בשאיפה לטשטש את ההבדלים העדתיים, שהם להשקפתו תוצר של הגלות. היפרדות העם לעדות כתוצאה מפיזורו ברחבי העולם, היא חלק מהותי מן ההוויה הגלותית. הכיסופים לעבר המשותף בארץ-ישראל תורגמו לניסיונות התקרבות והתערות בין שתי העדות. לא דובר בשלב זה בביטול המוסדות הנפרדים ובוויתור על הייחוד שבכל עדה. בצפת הדברים ניכרו בכבוד ההדדי, בשיתוף פעולה בולט בין העדות, בחבירתם של המנהיגים להשגת יעדים משותפים ובאופן יישוב נושאים בעיתיים שבמחלוקת.

דוגמא מובהקת לכך היא הפולמוס בעניין השחיטה. הסמכות להעניק זכויות שחיטה בארץ-ישראל ניתנה בידי החכם באשי, שהיה מבחינת השלטונות הנציג הרשמי של היהודים. פירושו של דבר כוח פוליטי שתורגם גם לכוח כלכלי, שכן על הבשר הוטל מס שניגבה עבור הקהילה. האשכנזים, ששאפו להשתחרר מתלותם בהנהגה הספרדית, נאבקו לפיתוח שירותי שחיטה משלהם. גם הבדלים

---

[70] על הטקס ראו: יורם בילו, 'פולחן ומקום קדוש בדת האזרחית ובדת העממית בישראל', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט-כ (תשנ"ח), עמ' 65-84.

[71] על הדלקה אשכנזית נפרדת על ידי שני מנהיגיה האשכנזים של צפת, אד"ם ומרגליות, ראו: בית הלוי, יהודי קאליש, עמ' 323; תאורים של החלוקה העדתית של החגיגות ראו: רוזאניס, מסעות האב"ר, עמ' רמט; יהודה ליבוש (אורנשטיין), טל ירושלים, (מהדורה ראשונה תרל"ג) תשמ"ח, עמ' לז-מ. לימים, כנראה בסוף המאה ה-19, שב הטקס והיה לאחד. זכות ההדלקה הראשית, בערב ל"ג בעומר, עברה לחסידות סדיגורה – בויאן ומאז ועד ימינו אלה מתקיימת ההדלקה על ידי האדמו"ר או נציג מטעמו. הגירסה השלטת, לפיה קנה זכות זאת האדמו"ר ישראל מרוז'ין, שנפטר ב-1850, אינה תואמת את המציאות שתיארו המקורות הנזכרים לעיל. הרחבה על היחסים שהתפתחו בין ספרדים לאשכנזים בחצר במירון ראו: ריינר, חוות דעת על מירון.

בהלכות שחיטה בין האשכנזים, בעיקר כשמדובר בשחיטה החסידית המחמירה יותר, לבין הספרדים, היוו בעיה ואפשרו לצבוע את המאבקים על שליטה ועצמאות בגוונים של דקדוקי הלכה.[72] בעוד שבירושלים התנהל המאבק על זכות השחיטה בחריפות רבה, והסתיים באישור השחיטה האשכנזית רק ב-1878,[73] הרי שבצפת הגיעו להסדר מוקדם הרבה יותר וכנראה ללא עימותים רבים.[74] ניתן להסיק זאת גם משום שלא נמצאו עדויות בכתובים אודות פולמוסים בנושא, וגם מתוך תעודות ההסמכה של שו"בים בצפת. מתעודות ההסמכה הידועות החל משנות השלושים חוזר על עצמו נוסח המאשר כי השו"ב בקי בדיני שחיטה כמנהג האשכנזים, בין אם הוא ספרדי ובין אם הוא אשכנזי.[75] כדי שהשחיטה תהיה כמנהג האשכנזים למדו השו"בים הספרדים אצל האשכנזים והיו תחת פיקוחם.[76]

נראה שהעובדה שהספרדים החילו על עצמם את הלכות השחיטה האשכנזית אפשרה את ההגעה להסדר בין העדות בצפת ברוח טובה. ייתכן שדווקא בצפת, עיר הקבלה והמיסטיקה, נענתה הקהילה הספרדית ביתר קלות לדרישה החסידית, בשל אופיה המיסטי של השחיטה החסידית ובשל זיקתה לתורת הגילגולים.[77] כבר ב-1811, באיגרת שכתב ר' שניאור זלמן, מייסד חב"ד, נזכרים הספרדים כמאמצי השחיטה החסידית:

---

[72] ניתוח אודות תפקידה של השחיטה בקידום ובביסוס מעמדם של החסידים במזרח אירופה ראו: שמרוק, השחיטה החסידית. במידה רבה תקף הניתוח גם לגבי ארץ-ישראל. צריכת הבשר הכשר הייתה מקור חשוב לגביית מיסים עקיפים מאנשי הקהילה.

[73] י' קניאל, 'מאבקים אירגוניים וכלכליים בין העדות בירושלים במאה הי"ט', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 119-126.

[74] אומנם עם הגעתם לצפת של ראשוני קבוצות החסידים, בהנהגת ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק, נתגלעו חילוקי דעות חריפים בינם לבין הנהגת הספרדים בעיר, בין השאר גם בענייני שחיטה, אך הם יושבו תוך זמן קצר יחסית. ראו: ברנאי, איגרות חסידים, עמ' 98-103; שטימן-כץ, עליות חסידים, עמ' 73-76.

[75] מקבץ גדול של תעודות הסמכה לשו"בים וכאלה העוסקים בנהלי השחיטה בצפת מצויים באמת"י IL/Sa/III/1/9 , בתיק 'תקנות בעניני שחיטה תר"י-תרפ"ז'.

[76] במסמך משנת תר"י (1850), החתום בידי שו"ב ספרדי (אברהם? קשה לפענח חתימה מסולסלת, בכתב חצי קולמוס, כמנהג הספרדים) הוא מתחייב "**מודה אני הח"מ איך שקיבלתי עלי שבתוך שנה ראשונה ושניה מיום הכתוב בסמיכה אני מחוייב לבוא למו"ר ר' שרגא צבי שו"ב ולהראות לו סכינים שיהיו טובים כדת וכהלכה. גם להשגיח עלי בשאר צרכי שחיטה...**". טיוטה של כתב סמיכה לשו"ב ישעיה מזרחי (בלתי מזוהה) משנת תרי"ג (1853), חתומה בידי הלר, שם. נראה שצפת שימשה כמקום ההכשרה לשוחטים באזורים שסביבה. אליעזר ברגמן מספר, במכתב ששלח מצידון, על השוחט של הקהילה אשר "**...למד את אומנותו הגדולה אצל גדולי השוחטים, השלושה שבק"ק צפת [...] בהוצאות מרובות [...] היה עליו לעמוד בניסיון קשה...**". מתוך ברגמן, מכתבי מסע ועליה, עמ' 71-72.

[77] שמרוק, שחיטה חסידית. שמרוק דן בקשר שבין השחיטה לתורת הגילגולים כפי שנידונה בספרו של המקובל הארץ-ישראלי אברהם אזולאי, בספרו "חסד לאברהם". עפ"י תורה זו נשמות החוטאים מתגלגלים לבעלי-חיים לשם תיקון. שחיטה כשרה חיונית להשלמת תהליך התיקון ומכאן ההקפדה על הסכין המלוטשת בשחיטה החסידית. ענין השימוש ב'סכין מלוטשת' היווה מוקד למחלוקת עוד באירופה, בין החסידים ל'מתנגדים' אך זו בטלה מאמצע המאה ה-19 כאשר החלו להשתמש בפלדה לייצור להב הסכין. ראו: שאול שטמפפר, 'לקורות מחלוקת הסכינים המלוטשות', ע' אטקס, ד' אסף, י' דן (עורכים), מחקרי חסידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 197-210.

...והרי בכל מדינות אוקריינא ופולין קטן ופאדאלייע ורוב מדינות וואלין אוכלים מסכינים מלוטשים ... וגם באה"ק תובב"א ורבים מהספרדים...[78]

סביר להניח שגם להלר הייתה תרומה בלתי מבוטלת להסדר שהושג בדרכי שלום. במסמך משנת 1836, המוקדם ביותר הידוע שקושר את הלר לענייני שחיטה בעיר, היתר שחיטה שניתן ליוסף הלוי מעתוק, חתום הלר לצד ארבעה מרבני הספרדים.[79] בשנה זו הלר אומנם עדיין כשיר לעבודת שו"ב, כשירות שיאבד תוך חודשים ספורים כתוצאה מפציעה חמורה בידו ברעש האדמה, אך הוא היה כבר דיין וחתימתו לצד רבנים מרכזיים בקהילה הספרדית מעידה על מעורבותו הגבוהה בסוגיית השחיטה ועל כך שהוא מייצג את הקהילה האשכנזית בעניין. הקשרים הטובים שקיים עם ההנהגה הספרדית והתוקף הרב שהעניק למנהגי הספרדים במקרים רבים אחרים, 'הכשירו' אותו להוביל מהלך של הסרת ההבדלים בתחום השחיטה. כך, בעוד שבירושלים התכתשו בנושא, תוך השמצות ועירוב השלטונות והקונסולים הזרים, בצפת הגיעו להסכמה: השחיטה על פי הנוהג האשכנזי-חסידי וההכנסות מן המיסוי התחלקו בין הכוללים השונים. בשנת 1855 מכרו ארבעה שו"בים ספרדים את זכיון השחיטה של החלק הספרדי למשפחת שו"בים אשכנזים, והשליטה בשוק הבשר עברה כנראה לידים אשכנזיות למספר שנים. ב-1872, ביוזמתו של הלר, נערך הסכם מחודש, שבא להסדיר את ענייני השחיטה ומכירת הבשר בין העדות, ובכלל זה הקצאת חלק לספרדים ולשו"ב ספרדי.[80] לא ברור מה עלה בגורלו של ההסדר משום ששנים ספורות לאחר מכן, אורח בצפת מצא לנכון לציין במפורש שבצפת פועלים רק שו"בים אשכנזים.[81]

שאלת השחיטה היא כאמור הדגמה, בתחום מאוד מוגדר, לשיתוף הפעולה בין העדות. במקרה זה מופגנת הדומיננטיות האשכנזית, אך לא תמיד היחסים שצמחו בין העדות בצפת היו בסימן קבלת המונופול האשכנזי. הלר הירבה להישען על ה"תקדים הספרדי", כעדות למסורת קדומה, היונקת מן הארץ ומתקיימת בזיקה למרחב הארץ-ישראלי. יש שהוא העלה זאת בפסיקותיו כנימוק מפורש, ויש שעצם פנייתו לקבלת דעתם של חכמי הספרדים מצביעה על כך. הישענותו של הלר על מנהגי הספרדים כאסמכתא למנהגים ארץ-ישראליים קדמונים היא חלק ממסכת ניסיונותיו לקרב ולהתקרב אל ספרדים, לא רק כאמצעי אלא גם כתכלית.

---

[78] איגרות קודש, ברוקלין 1987, עמ' קמג.

[79] סל"י כ"י [38=1154}B18.

[80] סל"י כ"י a 1262/144*4, ה' בתשרי תרל"ג (1872), הסדר בענייני שחיטה ומכירת בשר, בחתימתו של הלר.

[81] מוסר המידע הוא רחמים יוסף אופלטקה, שביקר בצפת בשנת 1875, וציין זאת במיוחד. הלר היה מיודד עם אביו, יצחק פראג-אופלטקה, ולכן סביר להניח שנפגש בצפת עם הלר ושהמידע שלו בעניין זה מהימן. ראו: אופלטקה, מסעי היר"ח, עמ' ה'.

מן המקורות משתקפת תמיכה הדדית של שתי הקהילות בתחומים שונים והירתמות לפתרון בעיות משותפות. בניגוד לאיגרות המרובות שהופנו אל פטרוני הישוב כמו הפקוא"מ או מונטיפיורי, בהן עלו לא אחת טרוניות ותלונות של קבוצות ויחידים זה על זה, לא נמצאות כאלה הנוגעות לסכסוכים בין העדות בצפת, נהפוך הוא. מן האיגרות וגם מן הפירסומים המשותפים בעיתונות התקופה מצטיירת תמונה שעיקרה שיתוף פעולה בין העדות בתחומי חיים מגוונים ודוגמאות לכך פזורות ברבים מפרקי חיבור זה.

דוגמא מענינת היא ההתרחשות סביב שערוריה שנתחוללה ב-1865 בעקבות פירסום בעיתון אנגלי לפיו בצפת הוצאה להורג אשה ספרדיה, שהואשמה על-ידי בית-הדין בניאוף. מונטיפיורי הגיע לביקור בארץ כמה חודשים אחר-כך, ב-1866. מוטרד מן המתחולל אצל בני חסותו, ומובך מן הפירסומים בעניין, הזמין מונטיפיורי את הלר ועבו לבקרו בירושלים. ביומנו מונטיפיורי הציג אותם כמי שמקיימים עימו קשר מכתבים בענייני הכוללים מזה 30 שנה. השניים נענו להזמנה והגיעו יחד לירושלים לפגישה עם מונטיפיורי ב-12.4.1866, סיפרו את השתלשלות הפרשה, הבהירו לו שהאשה לא הועמדה כלל לדין ובגין התנהגותה בעלה גירש אותה והיא חזרה לבית אביה בדמשק. אם כי מדובר לכאורה בבעיה הקשורה בבית הדין הספרדי ההתייצבות הייתה של שני ראשי הקהילות מתוך הכרה שהבעיה נוגעת לקהילה היהודית בצפת, ללא הבדל עדתי. עדותם של הלר ועבו הועברה לעיתון וגירסתם פורסמה בלווית התנצלות עורכי העיתון.[82]

מונטיפיורי התרשם ממערכת היחסים הטובה בין ספרדים לבין אשכנזים בצפת עוד בביקורו בה ב-1839. הרב חיים נחום מזרחי (1785-1860 בערך), רב ודיין ומראשי הקהילה הספרדית, שלח אליו איגרת והדגיש את הפעילויות המשותפות של האשכנזים והספרדים **"...כי כולנו כאיש אחד חברים..."**,[83] ומסתבר שזה אינו ציור תמונה אידילית שנועד לסבר את אוזני הגביר. זהו גם הרושם שנוצר אצל אורח זר, המיסיונר ווילסון, שביקר בצפת ב-1843, ודווח על הקשרים ההדוקים השוררים בין החסידים לספרדים בעיר.[84]

פרנקל, אורח נודע אחר, שביקר בצפת ב-1856, דיווח בספרו על דברי אחד הרבנים עימם נפגש בצפת: **"...בהיות תושבי הספרדים והאשכנזים בערים הקדושות האלה באגודה אחת, לבם לא נחלק להפרד**

---

[82] מונטיפיורי, יומנים, עמ' 184-186. מונטיפיורי אינו מתייחס לשפת השיחה ויש להניח שנעזרו בשירותי התרגום של אלעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי. עוד על הפרשה ראו פרק תשעה עשר, הערה 30.

[83] בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' שכ.

[84] John Wilson, *The Land of the Bible*, Edinburgh 1847, pp. 154-155

למקהלות, וגם אין שנאה ואין חרחרת מריבה בינימו..."[85] שנים מאוחר יותר, במכתב גלוי לפקוא"מ, שהתפרסם בעתונות, ובו הבעת נכונות לפרודוקטיביזציה של היישוב בצפת, חזר תאור דומה ליחסי העדות בעיר:

> **...הודענו הן כתוב כי התשובה שלמה תהיה בהסכמת כלנו כאחד חברים מקשיבים בנים חביבים שתלי"ת (שתהילה לאל יתברך) למיום היוסדה עי"ק ת"ו כלנו כאחד באהבה ואחוה ואין בינינו פירוד כאשר כל עיני בשר לו יחזה שמעולם לא יצא במכ"ע (במכתבי עת) שום שטנה מכת וכת"**[86]

שני חלקי הקהילה השכילו להגיע להסכמות בדרך כלל גם לגבי אופן חלוקת הכספים שנשלחו לתושבי צפת ותקנות שהתעדכנו בהתאם לצורך הסדירו את הענינים.[87]

למערכת היחסים הטובה בין העדות שהתפתחה בצפת תרמה גם מן הסתם ההסכמה אליה הגיעו עוד ב-1828, בדבר ביטול הגבלת האזורים אליהם רשאים לשלוח שד"רים ופתיחת כל הארצות לכל העדות.[88] בעקבות הסדר זה נשלחו שד"רים אשכנזים מצפת לארצות המזרח. לצפת לא הייתה אומנם בלעדיות בנושא ושליחים אשכנזים יצאו גם בשליחות ערי הקודש האחרות לתפוצות ישראל באשר הן, אך הבולטות של צפת בתחום מובהקת.[89] הלר ניצל זאת גם לבניית קשרים עם הקהילות המזרחיות, והפך לכתובת קבועה וידועה בעניינים הקשורים בקהילות הללו ואליו פנו רבנים אשכנזים שביקשו מידע בנושאים שונים. מעמדו זה של הלר יודגם להלן בשני מקרים:

1. <u>שוכר כחיל השני - משיח השקר בתימן</u>

המקרה הראשון נוגע לפרשת שוכר כחיל השני, משיח השקר שפעל בתימן בשנים 1868-1875. מדובר ביהודי מאזור צנעא שבתימן, שהנהיג תנועה משיחית, שעוררה התענינות רבה בעולם היהודי. הוא קרא

---

[85] פרנקל, ירושלימה, עמ' 381 (תרגום הציטוט נבדק מול המקור בגרמנית ונמצא מהימן). פרנקל אינו מזכיר את שם הדובר. חמישה מרבני העיר נפגשו עימו, שלושה ספרדים ושניים אשכנזים. אחד מן האשכנזים היה סגל, שדבריו הובאו בשם אומרם. סביר להניח שהשני היה הלר.

[86] הלבנון, 13.6.1879, עמ' 365.

[87] למשל, תקנות חלוקת כספים בין כוללות האשכנזים לכוללות הספרדים בצפת, תרל"ד (קטלוג אסופה, יולי 2008, פריט 384). הלר ראשון החתומים.

[88] ראו את נוסח ההסכם 'פנקס משמיע שלום' כפי שהובא אצל אדרת, ספר זכרון, עמ' רנא–רסט. יש מי שמקדימים את ההסכם ל-1825, ראו: בן יעקב, 'שלוחי א"י', ירושלים תשי"ט, עמ' ס. יתכן שמדובר בתהליך שנמשך כמה שנים.

[89] אודות השלוחים האשכנזים מצפת למזרח ראו: יעקב הלוי ספיר, אבן ספיר, א', ליק 1866, עמ' צג – אודות השד"ר ר' ברוך בר' שמואל, שיצא לשליחות ב-1830 ומצא את מותו כעבור כמה שנים בתימן; אברהם יערי, מסעות שליח צפת בארצות המזרח, ירושלים תש"ב – אודות ר' יחיאל פישל מטאלמיטש, שהיה בשליחות בשנים 1858-1861, וכן שליח אלמוני שיצא לאותם מקומות בשנת 1870; יערי, שליחים לתימן, עמ' תטז–תכא - אודות ר' חיים יעקב הכהן פיינשטיין, שיצא בשליחויות בשנים 1866, 1873, 1886. פיינשטיין דיווח בעת שליחותו לעתון המגיד, כ"ד בטבת תרל"ד, על פעילותו של שד"ר נוסף מצפת בתימן, ר' משה בר' ישראל בנימין.

לעצמו יהודה בר' שלום המכונה שוכר כחיל השני, כשמו של מתנבא קודם שפעל בתימן כמה שנים לפניו ונהרג. אותו יהודה בר' שלום טען שלמעשה הוא שוכר כחיל הראשון שחזר לחיים. בניגוד לקודמו, שוכר כחיל השני לא הסתפק בפעילות במרחבי תימן ובקהל המאמינים שרכש שם, ובעזרת ארגון יחסי ציבור מתוחכמים למדי, יצר קשרים עם קהילות יהודיות מחוצה לתימן. פעילותו זאת הוליכה את שמעו גם אל הרבנים באירופה, שביקשו לתהות על קנקנו של האיש. לשם כך פנו אל רבני ארץ-ישראל וביניהם גם אל הלר.[90]

רבני ירושלים אמרו את דברם אחרי זמן קצר. בעקבות פגישה עם יהודי מתימן שהגיע לירושלים, שבעדותו שיכנע אותם שמדובר באיש בלתי ראוי, פרסמו הרב אברהם אשכנזי והרב מאיר אוירבך מכתב המבקש לפקוח את עיניהם של מאמיניו של שוכר כחיל בתימן ומחוצה לה ומוקיע את יומרותיו.[91] לעומת זאת הלר הרבה להתחבט באשר לטיבו של האיש בתימן וניסה למצוא דרך לתקשר איתו ישירות על מנת לפסוק בסוגייה. על עמדתו זאת ניתן ללמוד מתשובותיו לשנים מן הפונים אליו למען יבהיר את המתרחש עם המתיימר להיות המשיח בתימן, האדמו"ר יצחק איזיק מקומארנו והאדמו"ר מנחם מנדל מויז'ניץ. הלר כתב להם שגם אליו הגיעו השמועות על פעילותו של איש, שעושה מופתים בתימן ומדבר על התשובה שיש לעשות לקראת התגלותו הקרובה מאוד של המשיח. הוא דיווח להם על הקשרים שהפעיל על מנת לברר במה מדובר.

תשובתו של הלר לאדמו"ר מקומארנו היא החושפת את נבכי מורכבות עמדתו. לצד הספקנות כלפי האיש הלר לא דחה על הסף את האפשרות שמדובר בתופעה אותנטית. הוא הרשה לעצמו לשתף במחשבותיו את האדמו"ר מקומארנו, שכמוהו היה קרוב אצל הקבלה והמיסטיקה. הלר סיפר לו שקיבל העתק ממכתבו של שוכר כחיל ובו משנתו, בעת ששהה כמנהגו במירון, או בשפתו של הלר: "...**בהיותי עצור לפני ה' במירון ת"ו...**". חשוב היה להלר להבהיר לבן שיחו את האוירה ואת הלך הרוח בה היה שרוי כשקרא את הדברים. יש גם משהו סמלי בכך שהלר נדרש להתעמת ולאמת את הדברים דווקא כשהוא נמצא במירון, לשם נהג ללכת לשם התבודדות, התעמקות בספר הזוהר, בניסיון להגיע להשגות רוחניות עמוקות. בתוך כך לא פחות חשוב היה להלר לעמוד על כך ולהדגיש ששוכר כחיל: "...**איננו אומר על עצמו שהוא משיח אלא מזהיר על התשובה וקרובה הישועה לבוא וזה ודאי אמת...**"

---

[90] יעקב ספיר, שהיה בתימן כמה פעמים בשליחות, הביא את הידיעות על האיש ואף פרסם חלק מן המכתבים ממנו ואליו בספרו: ספיר, איגרת תימן. ספיר הוליך את המאבק בשוכר כוחיל השני ונחשב למקור מידע מרכזי אודות הפרשה. עם זאת, מקבץ המכתבים שהביא הוא חלקי. על המכתבים החסרים ראו: יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט: תולדות ומקורות, תל אביב תשל"ו, עמ' 293. עוד על האיש: אברהם יערי, 'שכר כחיל - שני משיחי שקר בתימן', בתוך: שבות תימן, תל-אביב תש"ה, עמ' 124-147; יהודה ניני, 'תנועות משיחיות וחישובי קץ בתימן במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20', צבי ברס (עורך), משיחיות ואסכטולוגיה, ירושלים תשמ"ד עמ' 381-400; בת-ציון עראקי-קלורמן, משיחיות ומשיחים: יהודי תימן במאה הי"ט, תל-אביב 1995, עמ' 85-112.

[91] ספיר, איגרת תימן, עמ' 39. הפנייה הזאת מיום ט"ו באלול תרכ"ט (22.8.1869).

תעודה 7 – העתקת מכתב הרב הלר לאדמו"ר מקומארנו (9.7.1869)[92]

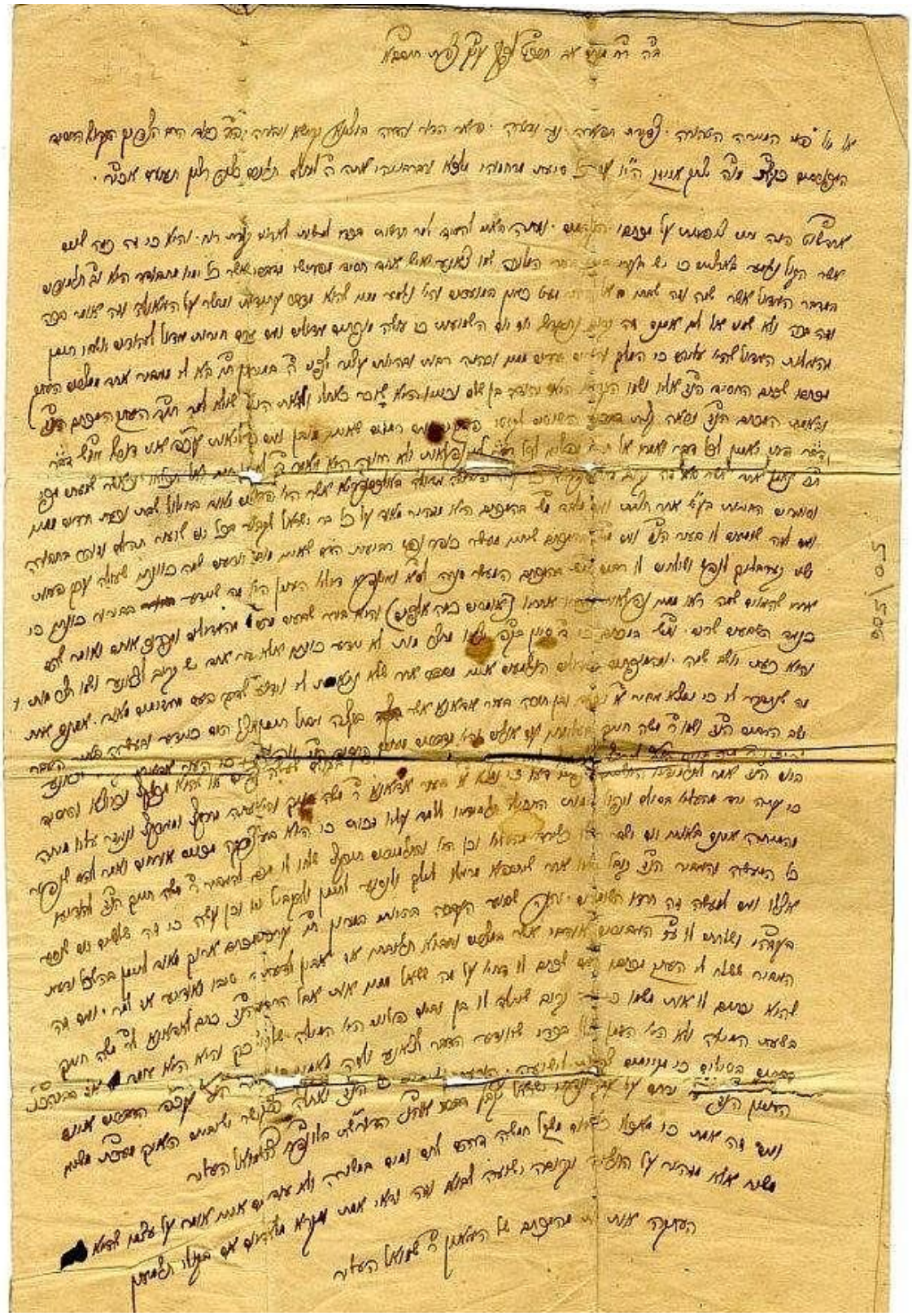

[92] מכתב של הלר, א' באב תרכ"ט (9.7.1869), הממוען ל"כבוד הרב הצדיק הקדוש החסיד המפורסם יצחק איזיק". קרוב לוודאי מדובר באדמו"ר מקומארנו, איתו היו להלר קשרים קרובים. גם החתימה מעידה על יחסי קירבה (מכירה פומבית בחברת ווינר יודאיקה ירושלים, יוני 2013, פריט 137).

ניסיונותיו לברר באופן בלתי אמצעי במה מדובר נשאו פרי. כפי שדיווח על כך לאדמו"ר מויז'ניץ הוא מצא דרך להתקשר ישירות לשוכר כחיל[93] והשתמש בשירותיו של יחיא מזרחי, יהודי אמיד מתימן שהתגורר באלכסנדריה והיה בקי במתרחש בתימן. באחד ממכתביו אל הלר דיווח לו מזרחי על מידע שקיבל מחכמי צנעא, העושים תענית כדי לקבל תשובה אמיתית בקשר לטיבו של שוכר כחיל ועד כמה גם הם נבוכים מפני כל מיני מופתים לכאורה העומדים לזכותו של האיש.[94] מול העדות של אורח מתימן של רבני ירושלים הביא הלר עדות מאורח תימני משלו:

...וזה מקרוב היה בביתי ת"ח אחד מתימן אשר נתגדל עמו והמופתים המה אמת רבים ונפלאים.

אבל חוששים אם איננו רוח אחרת ח"ו. וימים ידברו ויודע האמת... [95]

שוכר כחיל היה מודאג מתגובת הרבנים בארץ-ישראל ושלח מכתב לרבני ירושלים ולהלר במטרה לרכוש את אמונם.[96]

ממכתב שקיבל הלר מבנו של שוכר כחיל, במענה לפנייתו של הלר המבקש לברר את הדברים, עולה שאחת הסוגיות שהעסיקו מאוד את הלר, והייתה כנראה מבחן עליון לבחינת מהימנותו של האיש, היא כיצד יתכן ששוכר כחיל טוען שהמשיח עומד להתגלות על הר בתימן בעוד שעל פי הזוהר משיח עתיד להתגלות בגליל!

ביחסו של הלר אל שוכר כחיל השני נחשפה גם חולשתו. אחוז במתח משיחי הוא נכשל בזיהוי שרלטן שמתעתע בקהילה שלמה המייחלת לגאולה. כנראה לא מעט בהשפעתו של הלר, שהייתה לא מבוטלת, במשך תקופה מסוימת אחזה ביישוב בארץ התרגשות לקראת התרחשות משיחית קרבה.[97] הלר אומנם לא היה היחיד בין רבני ארץ-ישראל שלא פסלו על הסף את הבשורה מתימן אבל בגלל מעמדו הבכיר בזירה המקומית הוא זה שספג ביקורת אישית וישירה על עמדתו המהססת. יריביו מיהרו להדגיש כי בעוד רבני ארץ-ישראל האחרים הסתייגו מן האיש בתימן הלר נהג כפתי מאמין.[98]

---

[93] הלר, הרב עמ' 69, מכתב של הלר אל האדמו"ר מויז'ניץ, ג' בחשון תר"ל (8.10.1869).

[94] הלבנון, 18.10.1869 עמ' 319-320. משום מה המכתב הזה לא נכלל בספרו של יעקב ספיר, בו קיבץ איגרות הקשורות בשוכר כחיל.

[95] איילבום, ארץ הצבי, מכתבו של הלר אל האדמו"ר מויז'ניץ, עמ' 154. המכתב ללא תאריך ומתוכנו ברור שהוא נכתב בראשית שנת 1870.

[96] שם, על שתי איגרות שהלר קיבל משוכר כחיל. איגרת לרבני ירושלים מיום י"ג בכסלו תר"ל (17.11.1869), ראו: ספיר איגרת תימן, עמ' 14-20.

[97] בכתבה החתומה על ידי אב"ן צב"י, השמה ללעג את רבני ארץ-ישראל המאמינים לטוען המשיחי מתימן, הכותב מספר על מכר שלו שחזר מביקור בארץ ודיווח על כך (עברי אנכי, 15.10.1869, עמ' 18).

[98] המליץ 17.1.1870, עמ' 3. הכותב הוא איש צפת שנהג לחתום N.N., בלתי מזוהה וכבר פרסם בעבר דברים בגנותו של הלר. גם עורך הלבנון הצטרף לביקורת הזאת על הלר, אם כי יתכן שהוא ניזון מן המידע שהתפרסם בעיתונו חודשים ספורים קודם לכן (הלבנון 9.6.1870, עמ' 155).

תעודה 8 - מכתב שלום בר' יהודה מתימן אל הרב הלר י"ד בכסלו תר"ל (18.10.1869)[99]

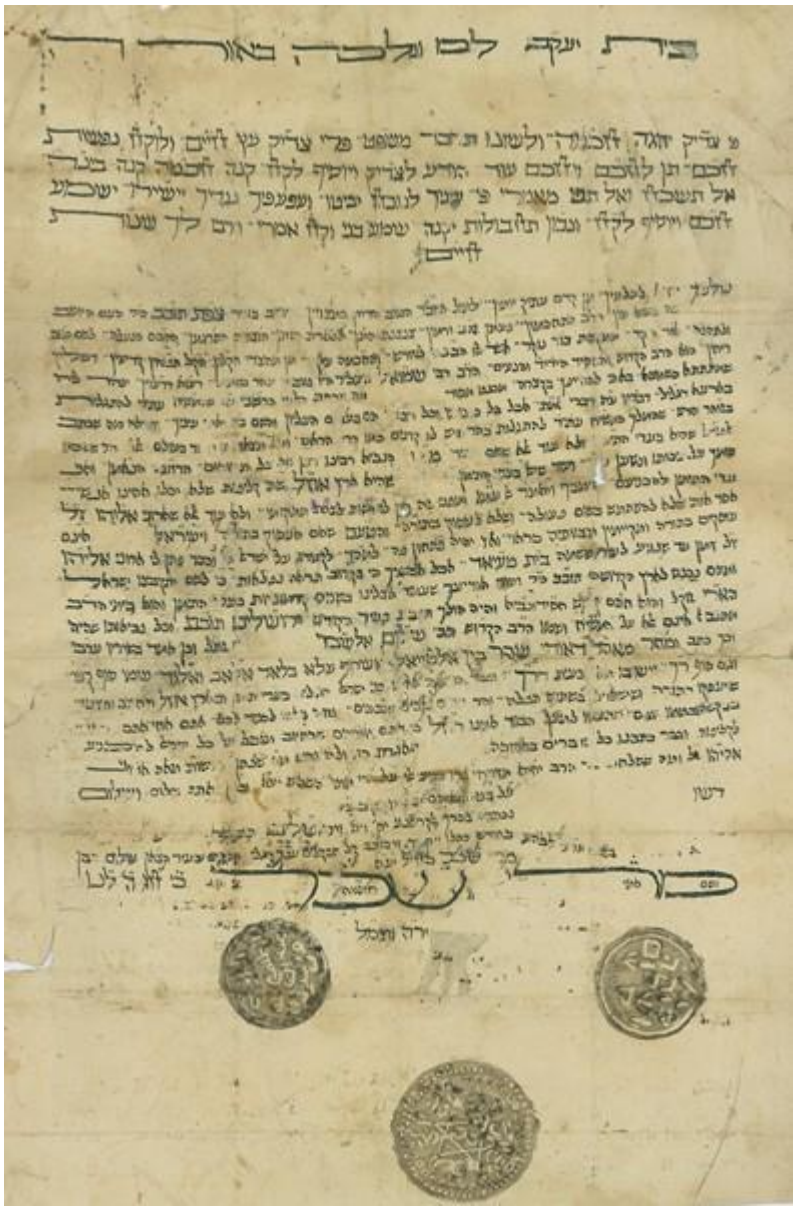

ההתנהלות של הלר מול הידיעות על המתנבא בתימן מתבהרת יותר אם בודקים אותה בהקשרים התרבותיים-רוחניים בהם התחנך וחי הלר. בצד היותו למדן ופוסק הלכה, העוסק בבעיות השעה

[99] מכתב של שלום בר' יהודה, בנו של שוכר כחיל, אל הלר במענה לטענותיו, מיום י"ד בכסלו תר"ל (18.10.1869). הוא פורסם בעיתון הלבנון 9.6.1870, עמ' 156-157, אצל ספיר, איגרת תימן, עמ' 20-21, וכן אצל הלר, הרב, עמ' 69-72. לפני כמה שנים הגיע המכתב למכירה פומבית ראו: קטלוג קדם, מכירה 22 מאי 2012, פריט 293.

הקונקרטיות והארציות הוא היה גם מיסטיקן. עולמו הרוחני היה רווי בהתעמקות בתורת הנסתר, עיסוק בזוהר בצירופי אותיות ובשאלות חלום.[100]

תעודה 9 - צירופי מילים ואותיות - דף מעזבונו של הרב הלר[101]

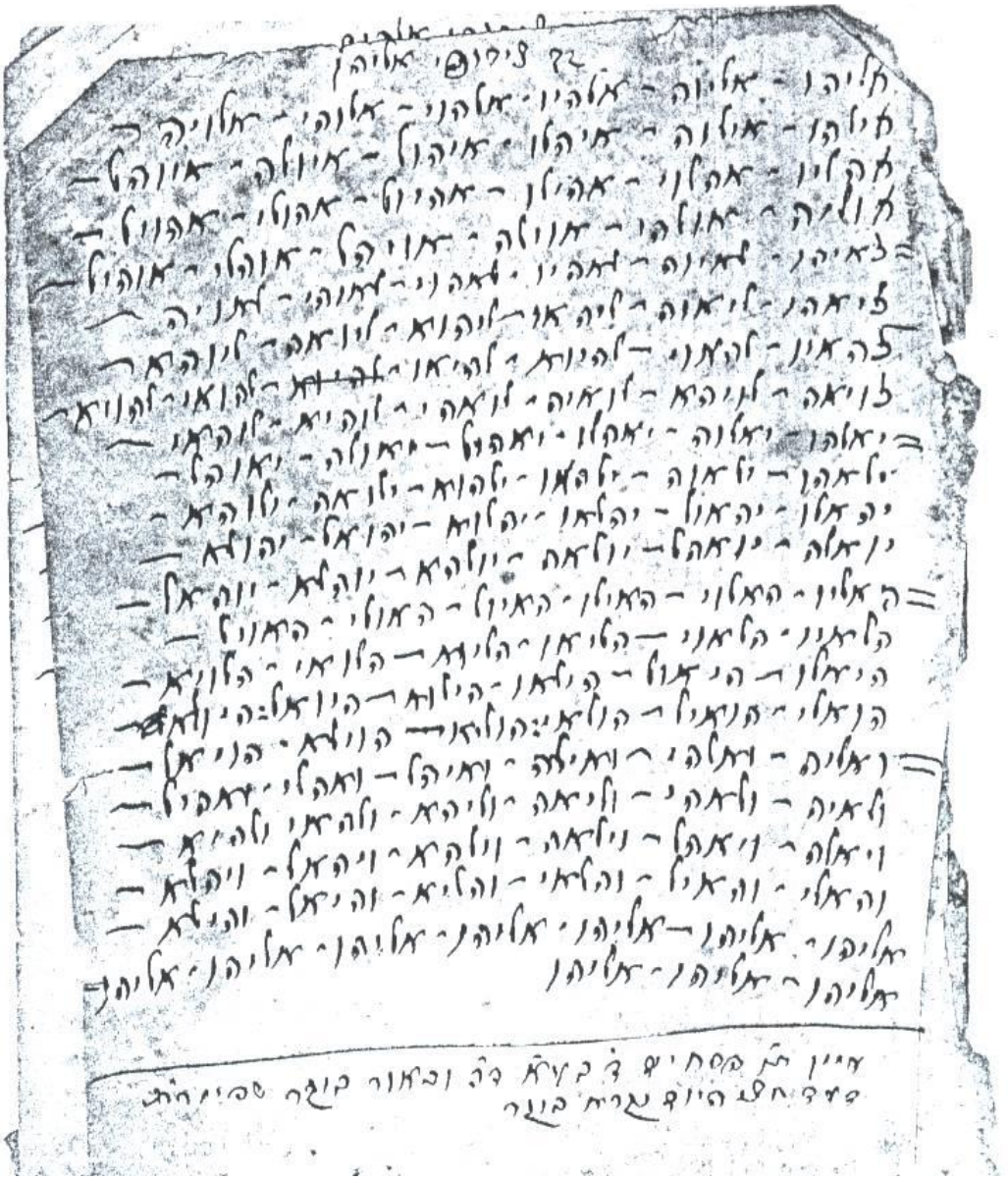

[100] הפנקס בו כתב את שאלות החלום אבד. לבקשת הפקוא"מ העתיק בנו, אברהם יצחק, את שאלות החלום והעביר אותם לפקוא"מ. עותק מזה נמצא באוסף רוזנטלינה בכתב ידו של אברהם יצחק ועם הערות הבהרה שהוסיף בסוגריים. ראו מכתביו בעניין: SCUA- OTM: hs.Ros.PA 40:39, 24.3.1884; 40:26, 27.4.1884

[101] אב"ה א.14.08. בעזבונו נותרו דפים רבים, בכתב ידו, עם צירופי אותיות של מילים כמו אלוהים ואליהו.

הלר חי באווירה של מתח משיחי, שהיה מנת חלקם של חלק ניכר מן העילית הלמדנית בארץ. אחד הביטויים לכך היה החיפוש הקדחתני אחר עשרת השבטים האבודים. הלר חווה את זה בצפת באופן אינטנסיבי. בצעירותו, בראשית שנות השלושים, הייתה העיר אחוזת תזזית סביב יוזמתו של ר' ישראל משקלוב לחפש אחר עשרת השבטים האבודים, במטרה לחדש את הסמיכה לקרוב הגאולה הקרבה. במתיחות עקבו אחר השליח, ר' ברוך מפינסק, שיצא לתימן ונספה במהלך חיפושיו.[102] על אף הכישלון, הדריכות מול האפשרות למציאתם נותרה בעינה ומדי פעם היא צצה ועלתה על פני השטח בהגיע ידיעות כאלה ואחרות.[103]

התחושה הזו, שהגאולה בפתח, מבצבצת לא אחת בכתובים שלו, בהקשרים שונים. למשל, כשנדרש לפסוק באשר לזרם הרפורמי, אחד הטיעונים שהעלה נגד הרפורמה היה שהם עלולים לסכל את מהלך הגאולה שמתרחש ממש בימיו אלה:

> **...ועתה אשר חננו השי"ת ברוב רחמיו וחסדיו ונתן בלב כל המלכים והשרים יר"ה אשר ב"י [בני ישראל] תחת ממשלתם ונתנו חופש וחירות לשמור דתם ותורתם באין משבית ואין מכלים דבר, ועתה בעו"ה אשר קמו תרבות אנשים חטאים ובזדון לבם ובשאט נפש פורקים עול ומוסרות שמו כל מגמתם להשוות עצמם עם נימוסי הגוים עד שבאו לגדר כופרים ומומרים. ואחרי שאנחנו עומדים היום בעלות השחר מצפים לאור היום ישעותינו וגאולתינו קרובה לבא בעזה"י...**[104]

אולם לצד המתח המשיחי, שעיצב ללא ספק את עולמו הרוחני, היה בהלר צד ביקורתי מפוכח. את לבטיו בעניין שטח במכתבו לאדמו"ר מויז'ניץ:

> **"... מהאיש המופת מתימן באו לי שני מכתבים בח"ת [בחידושי תורה], אחת ארוכה מאוד ואחת קצרה עם פתוחי חותמות שלשה גדולים [?], ויש בהם דברים נפלאים, ואני מטמין אותם. איני מראה אותם לשום אדם כי אני חושש ומסתפק אולי ח"ו אינו מצד הקדושה [...] לכן איני מפרסם הכתבים...."**[105]

---

[102] על הפרשה ראו: אריה מורגנשטרן, 'נסיונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים', סיני ק' (תשמ"ז), עמ' תקמח-תקסו.

[103] למשל: מרדכי הלוי אשכנזי מצפת דיווח על פגישה עם יהודי מבוכרה שסיפר שאי שם בערבות אסיה נמצאים יהודים שהם מצאצאי עשרת השבטים (המגיד 29.2.1860, עמ' 2); שרבת אניסימוב, מקהילת יהודי דגסתן שבקוקוז, הנחשבים לצאצאי עשרת השבטים, סיפר על קבלת הפנים הנרגשת לה זכה בעת ביקורו בצפת ב-1865 על ידי רבני צפת ובהם הלר (שרבת אניסימוב, קדמוניות יהודי ההרים, ירושלים תר"ן, עמ' 14); רבני טבריה שלחו שליח לבגדד עם כתב שליחות מפורש למסע חיפוש אחר עשרת השבטים (חבצלת 25.1.1884, עמ' 101). .

[104] שלזינגר, בית יוסף, עמ' ט.

[105] ראו הערה 95.

עם הזמן האמת על נביא השקר שכור כחיל התחוורה לכל והותירה את הציפיה למשיח בעינה.[106]

'בני ישראל' שבהודו

הדוגמא השניה להידרשותו של הלר לענייני המתרחשים בקהילה לא-אשכנזית היא פרשת 'בני ישראל' אשר בהודו.[107] 'בני ישראל' הוא כינויים של יהודים כהי עור בהודו, אשר הקבוצות האחרות שמרכיבות את הקהילה היהודית בהודו ראו בהם נטולי יחס, סרבו לשתפם במנין או לכבדם בעלייה לתורה. פגועים ומושפלים הם פנו לעזרתו של שד"ר מארץ-ישראל ששהה בבומבי באותם ימים, שנת 1869. היה זה ר' אברהם חיים עבו, בנו של שמואל עבו, שנמצא במקום בשליחות ירושלים דווקא. א"ח עבו פנה לאביו בצפת וביקש את פסיקת רבניה, שכן עבו הכיר את הקהילה מביקוריו בהודו בעבר.[108] רבני הספרדים בצפת, ובראשם עבו, פסקו כי אין להטיל כל ספק במוצאם הכשר של 'בני ישראל' ואסר על דחיקתם מן הקהילה ופגיעה בהם. פסיקת הרבנים הספרדים, מיום כ"ו בתשרי תר"ל, לוותה בפסיקה של בית הדין האשכנזי בצפת, בראשותו של הלר.[109] הלר סמך ידו על שיקול הדעת של עבו ושותפיו לפסיקה ושיבח אותם. הימים היו ימי התהייה על המתרחש בתימן והלר סיים את דברי בית הדין ברוח הימים ההם:

...בטחנו שתקבלו דברינו מאהבה, ובדבר הזה תאריכו ימים ושנות חיים בעושר וכבוד. ומצוה כזאת לקרב את הגאולה לשם ולתפארת ולתהלה...[110]

תחום נוסף של פסיקה בעלת זיקה מובהקת לפסיקה הספרדית ולאורחות חייה של עדה זאת, בה בלטה עמדתו הייחודית של הלר, היה חרם דרבנו גרשום (חדר"ג) בעניין איסור פוליגמיה. הבחינה המחודשת של חדר"ג בעולם היהודי התחדדה במאה ה-19 על רקע תהליכים כלל עולמיים שהתחוללו. בתקופה זו חווה העם היהודי גלי הגירה רבים, בעיקר ממזרח אירופה ומרכזה למערב אירופה ולאמריקה, שהיו חלק

---

[106] בקיץ 1873 ביקר איש צפת המקורב להלר, השד"ר חיים יעקב הכהן פיינשטיין, בשליחות הקהילה בתימן, ומשם דיווח גם הוא על שוכר כחיל הרמאי והבור, שהצליח לתעתע ברבים (המגיד 13.1.1874, עמ' 20; יערי, שליחים לתימן, עמ' תכ-תכא).

[107] בהרחבה על הפרשה: יערי, שלוחים בהודו, עמ' שמד-שמח; הרבנות הראשית, בני ישראל, פסקי הלכה ומקורות, ירושלים תשכ"ב, עמ' טו-טז; יעקב גלר, 'עלית עדת בני ישראל מהודו והשתלבותה בקרב ישראל', דף שבועי מס' 378 – המרכז ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר אילן תשס"א.

[108] למשפחת עבו היו קשרי מסחר ענפים בהודו ומתוך כך מהלכים בקרב הקהילות היהודיות שם. ראו שרביט, צרפת בגליל, עמ' 75. על ביקוריו של שמואל עבו בהודו ראו: יערי, שלוחים בהודו.

[109] יערי, שלוחים בהודו, עמ' שמה-שמח.

[110] שם, עמ' שמז. בשנת 1887 שב והתעורר הסכסוך בין שתי הקבוצות. גם הפעם נמצא במקום שד"ר מצפת, חיים יעקב הכהן פיינשטיין, שהתערב בפרשה. לקונטרס 'משבית מלחמות', שפירסם בזכותם של 'בני-ישראל', צירף את פסיקתו משכבר הימים של הלר. הקונטרס הודפס בספרו אמרי שבת, קראקא תרמ"ט (יערי, שלוחים בהודו, עמ' שמד).

מהגירה המונית כללית מאירופה לאמריקה.[111] כתוצאה מכך עלה מספר המקרים בהם אנשים נעלמו, בני זוג חיו בנפרד ביבשות שונות וכדומה, ובעקבות זאת התגברות בעיית העגינות והגיטין. בד בבד עם תמורות אלה התחוללו גם שינויים במבנה הקהילה ובמעמדם של פוסקי ההלכה. הם החלו חוששים לפסוק בעצמם בסוגיות אלו שנחשבות חמורות במיוחד, מה שמקובל לכנות 'יראת ההוראה', המביאה להשתהות במתן פתרונות לבעיות המונחות לפתחם.

בעיית הגיטין והעגינות הייתה חריפה גם ביישוב בארץ-ישראל כי רבים היו היוצאים בשליחות הקהילה או בשליחות פרטית, בחפשם תמיכה כספית, ועקבותיהם נעלמו.[112] הלר נחלץ להתמודד עם הבעיות הללו מתוך תחושת שליחות ומחוייבות כפוסק ומנהיג קהילה.[113] הנחרצות שלו בעמדתו התומכת בביטול חדר"ג נשענה על הקשר בינה לרעיונות משיחיים ולקרוב הגאולה,[114] על מרכזיותה של ארץ-ישראל ועל המקום שנתן לפסיקה הספרדית. הלר נתלה באילנות גבוהים בבואו להתיר את חדר"ג. הוא העיד ששמע מר' ישראל משקלוב, ששמע מהגר"א שהיה רוצה לפעול לביטול חדר"ג:

> **...מעיד אני עלי שמים וארץ כי שמעתי כמה פעמים מאת כבוד הרב הגאון, החסיד כקש"ת מו"ה ישראל בעמ"ח [בעל מחבר] ספר פאת השולחן זצוק"ל, אשר שמע מאת הגאון האמיתי מו"ה אלי'[הו] מווילנא זיע"א כי אם הי'[ה] עולה בידו שני דברים היה מבטל תורה ותפלה ומסבב מעיר לעיר והוא א, לבטל חר"ג בענין שתי נשים, כי בזה יהי'[ה] התקרבות הגאולה. והשני הוא שישאו הכהנים ידים ויברכו ברכת כהנים בכל יום, ובזה לא באר טעמו...** [115]

הוא תמך את עמדתו זו גם בפסיקתם של הרמב"ן ותלמידיו, כי העלייה לארץ היא 'מצוות עשה' מן התורה, וכן הדגיש במיוחד את עליונות מנהג הארץ, שמשמעותו, הישענות על מנהגי הספרדים.

הלר היה נחרץ מאוד בדעתו לגבי התרת האיסור וכנראה יצאו לו מוניטין בעניין זה. למדים על כך גם מדברים שכתב בעקבות שערוריה שפרצה ביישוב סביב אדם נשוי שנשא אשה שניה, משום שאשתו סרבה להצטרף אליו לארץ-ישראל, וכן סרבה לקבל גט. הלר כתב כעין קונטרס, ובו שטח את עמדתו בעניין. מתוך הכתוב ניתן ללמוד שבית-דינו של הלר בצפת נודע במידה רבה כמקום בו יכלו אנשים, שנתקלו בבעיה דומה, לבוא ולמצוא פיתרון. לצד הדיון ההלכתי, הזכיר הלר מקרים אחדים

---

[111] על הסיבות להגירה ועל איפיוני המהגרים ראו: גור אלרואי, אמיגרנטים – ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים 2004, עמ' 11-16.

[112] על היקף התופעה ביישוב הישן ראו: שילה, נסיכה או שבויה, עמ' 223-230.

[113] ראו הלר, שם משמואל, ס' ט"ז – שליחות בגט, ס' י"ט - אשה מורדת.

[114] מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 167. גם אליעזר ברגמן נטה להקל כשהובאו לפניו שאלות בנושא חדר"ג. ראו: אליעזר ברגמן, בהר יראה, ירושלים תשל"ז, עמ' 42.

[115] מתוך מכתב תשובה ששלח הלר לעקיבא יוסף שלזינגר, מיום י"ד בטבת תרל"ו (1876), שהתפרסם בחלקו בספרו של שלזינגר 'בית יוסף חדש'. המכתב במלואו, כולל צילום כתב היד, הובא אצל משי-זהב, אספקלריה, עמ' נה. ראו תעודה 6 ועל נסיבות כתיבת המכתב פרק אחד עשר, הערה 72.

נוספים, בהם התיר בעבר לשאת אישה שניה, נתמך בדעת גדולים בתורה, תוך דגש על כך שמדובר בכאלה שרעייתם סירבה לגור עמם בארץ הקודש.[116]

המוניטין של הלר כמי שמציע פיתרונות מן הסוג הפוליגמי יצא למרחוק, והוא היה לכתובת למי שנדרש להתרת חדר"ג, גם לא בהכרח בקשר לישיבה בארץ-ישראל. דוגמא לכך היא שו"ת של האדמו"ר מצאנז, חיים הלברשטם, שנשאל כיצד לנהוג במקרה של אלמן, אב לילדים המבקש לו אשה, שנדרש לייבם את אלמנת אחיו והיא מעורערת בנפשה. האדמו"ר הציע למצוא דרך בה יוכל האיש למלא את מצוות הייבום וגם לשאת אשה כשירה. לשם כך הפנה אותו אל הלר בצפת, שנכונותו להישען על מנהגים ספרדיים,[117] וקירבתו הרבה אל חכמי הקהילה הספרדית ודייניה היו מן המפורסמות, כדי שיוכל למעשה לשאת שתי נשים:

...ובפרט כי כעת נקל לקבל היתר ויכתוב נא מעלת כ"ת [כבוד תורתו] לארץ הקדושה, להרב ר' שמואל העליר בעיה"ק צפת תוב"ב, וישתדל לקבל היתר מחכמי ספרד אשר שם...[118]

גם באשר להתרת עגונות נהג הלר לקולא והשתמש בכלל ההלכתי, 'כוח ההיתר עדיף'. הוא נהג ברוח זו לא אחת במקרים בהם נותרה אשה עגונה בארץ-ישראל לאחר שבעלה לא שב ממסעותיו,[119] אבל לא בהכרח רק בהם. דוגמא למגמה להקל על עגונות היא פסיקתו בפרשה מצערת שהתרחשה בצפת: דעתו של איש צעיר ונשוי הלכה ונשתבשה עליו. פסק הדין מאריך בתאור המוזרויות שלו. יום אחד נעלם כלא היה. כעבור כמה שבועות נמצאה גופה ליד ג'יש, לא רחוק מצפת, מושחתת ובלתי ניתנת לזיהוי ברור. שרידי ציצית ועוד כמה סימנים קבעו שמדובר ביהודי אם כי היה קושי לקבוע בוודאות את זהותו. האשה הצעירה מאוד, הלר מכנה אותה ילדה, נותרה עגונה ואומללה. בפסק הלכה ארוך ומנומק, ולאחר החלפת שו"ת בדבר, על אף המסתייגים, פסק הלר שמדובר באותו אדם ושהרעיה מעתה מותרת.[120]

ממבחר פסיקותיו של הלר בסוגיות השונות עולה דמותו לא רק כפוסק בעל תעוזה אלא גם כמי שקשוב לרחשי הזמן והמקום. מקרה בוחן מעניין הוא התנהלותו בשאלה שהתעוררה בעניין גט על-ידי שליח,

---

[116] תיק הלר, אב"ה. מסמך בן 5 עמודים בכתב יד הלר ובחתימתו, מיום י"ז אדר תר"מ. נדפס בהלר, שם משמואל, אשה מורדת ס' יט.

[117] מנהג נשיאת יותר מאשה אחת היה נפוץ בקרב הקהילה הספרדית, ראו: בית הלוי, יהודי קאליש, עמ' 319; אב"ה, זכרונות חסונה כרסנטי.

[118] הלברשטם, דברי חיים, ב, סימן קעח, עמ' תקלב.

[119] ראו שו"ת אצל אטינגא, מאמר מרדכי, ס' כ"ו, כ"ז.

[120] הפרשה התרחשה בשלהי 1851. הלר שלח שו"ת לרבנים שונים. ראו למשל: משה פראדו, שמו משה, ס' י', איזמיר 1874; סלאנט, תורת סלאנט, עמ' רס-רעז.

שהגיע מצפת לירושלים והרב שמואל סלאנט (1816-1909) סירב לאשרו.[121] מדובר היה בגט בין גבר שנמצא בצפת לבין אשה שהתגוררה בירושלים, ובגלל סיבוך בדבר מקום הימצאה של האשה, הוכן גט כפול. סלאנט, אב"ד בירושלים, דרש שהבעל יחתום על הרשאה חדשה לגט.

מעבר למחלוקת ההלכתית, מבליטה הפרשה את ההבדל ב'מזג השיפוטי' של השניים. בחילופי המכתבים ביניהם פרש הלר, לצד הדיון ההלכתי, את תמונת המצב הקונקרטית של האנשים הנוגעים בדבר והחברה בכלל: הבעל ניצל את התקלה ודרש כסף רב תמורת הרשאה חדשה לגט. לא הועילו איומי בית הדין והממונים. כמו כן, הסביר הלר, שליח נוסף לירושלים כרוך בהוצאות נוספות והאשה עומדת בעגינותה. מתוך עמדה של פרגמטיות, רגישות ואחריות חברתית הוסיף ושאל את עמיתו: **"...תמהתי מאוד על הדר"ג [הדרת גאונו] מה ראה על ככה להחמיר כל כך..."**[122] סלאנט התבצר בעמדתו והעיד על עצמו:

> **...והנה מיראי הוראה אני ובפרט בנדון כזה, ומי שלבו שלם לדון ולהקל אחר כל האמור הטוב בעיניו יעשה...**[123]

כנהוג במצב של אי הסכמה הודיע סלאנט שיעביר את העניין להכרעתו של הראשון לציון אברהם אשכנזי. מכתבו הגיע לצפת בחודש אלול, ימים בהם נהג הלר להתבודד במירון. בהעדרו של הלר נטל יוזמה רפאל זילברמן, דיין בבית הדין של הלר, וענה לסלאנט שבעוד הלר במירון הוא עושה מאמץ ללחוץ על הגבר המגרש להפחית את דרישותיו הכספיות וגם הצהיר:

> **"...והנני סומך על דעת הדר"ג [הדרת גאונו] בזה, אשר לו היד הגדולה לירד לעומק הלכה..."**[124]

המהלך הזה היה בעייתי משום שזילברמן חתם על המכתב הראשון של הלר לסלאנט. האם קיבל בהכנעה את עמדת רבו ועתה מצא הזדמנות להציג את עמדתו האמיתית? מה זה אומר על מערכת היחסים בין הלר לבין מי שעתיד לרשת אותו, שכן למעשה הביע אי אמון באב בית הדין שלו.

לא ידוע אם הלר ידע על מכתבו של זילברמן אל סלאנט, על כל פנים, עשרה ימים מאוחר יותר, כתב הלר מכתב שני ומפורט יותר אל סלאנט. הוא אינו נסוג בו מעמדתו ואינו מתבטל בפני אב"ד של ירושלים. מכתבו הוא הרחבה של הדיון ההלכתי וסיום דבריו משקפים את עמדתו כפוסק ואת ההבדל בין האישים. בנימוס ובכבוד, אך גם בתקיפות רכה כתב לסלאנט:

---

[121] הפרשה התחוללה ב-1874. ההתכתבות בחלקה והפסיקה הסופית ראו: אשכנזי, שו"ת, ס' ח, עמ' קלה-קמו. ההתכתבות בין סלאנט להלר, כולל מכתב של זילברמן וללא ההכרעה של אשכנזי, ראו: סלאנט, תורת סלאנט, עמ' קעה-קפז.

[122] שם, עמ' קלו.

[123] אשכנזי, שו"ת, עמ' קלח. בספרות על התקופה מוצאים לעיתים השוואה בין שני האישים, כמו מי שכתב על הלר **"...ויהי לצפת במשך 50 שנות רבנותו מה שהיה ר' שמואל סלאנט לירושלים..."** (יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר ישראל, ט, ניו יורק 1913, עמ' 65).

[124] סלאנט, תורת סלאנט, עמ' קפ. מכתב מיום י"ד באלול תרל"ד.

"...ידעתי כי מעכ"ת מדקדק ומחמיר בעניני גיטין, וכן נאה וראוי לו [...] כי נתרבה בכל פרט ספיקות עצומות ורוב דעות, אם באנו לחוש לזה, צריך כל מגרש חמשה או עשרה גיטין, ודרכי'[ה] דרכי נועם, ואין לנו אלא להכריע ע"פ רוב גדולי הפוסקים, מה שנתקבל בדעתינו, ולא בשמים היא [...] אל יאשימנו ואל יקפיד, כי ח"ו לא לשם נצחון באתי, וכבר לבי ולבו יודעים אהבתינו מעולם בלתי תלוי'[ה] בדבר לא יוכל לכבות, אלא תורה היא וללמוד אני צריך..."[125]

גם דברים אלה לא הועילו לישב את חילוקי הדעות והסוגיה אכן הועברה להכרעתו של הראשון לציון אברהם אשכנזי שפסק בהתאם לעמדת הלר ואישר את הגט כמות שהוא.[126]

משהו מאותו מזג שיפוטי מתון של הלר עולה אפילו מדברים שכתב בהסכמת רבני צפת האשכנזים למאבק ברפורמה. גם בנושא כל כך טעון, הוא תקף אומנם בחריפות את פורצי הגדרות בבואם לשנות מנהגים ולנסות להידמות לגויים, אולם בבואו לכתוב כיצד ראוי לנהוג בהם הוא נזקק לדברי ברוריה אל רבי מאיר. הלר הזכיר את דבריה כי אין זה ראוי להתפלל למותם של חוטאים אלא להתפלל לחזרתם בתשובה, שכן לא במקרה נאמר 'תמו חטאים' ולא 'תמו חוטאים'.[127]

בתוקף תפקידיו של הלר, אב"ד ומנהיג הקהילה, הוא הוביל גם קביעת תקנות אד-הוק שנדרשו לשם הסדרת החיים בקהילה ומענה לבעיות שהתעוררו. בניגוד לירושלים, בה הודפס ספר התקנות ב-1842 ולכן הן נשמרו במלואן ועומד לרשותנו, על תקנות צפת אפשר ללמוד רק ממסמכים שנשמרו באופן אקראי או ממה שמשתמע ממסמכים אחרים אודותיהם.

על תקנה המסדירה נהלי שחיטה, תחום בו הייתה להלר השפעה רבה, החורגת מסמכויותיו כאב"ד וראש הקהילה. הלר הוא ראש החותמים, ואחריו ראשי הממונים של הכוללים האשכנזים בעיר. מן התקנה עולה הצורך להסדיר נהלים באשר לעבודת השוחטים. התקנה לפיה חייבים להיות נוכחים לפחות שניים בעת העבודה, כדי שיהיו משגיחים זה על זה, חייבה שינוי וגמישות כדי לא להכביד על הלקוחות במקרה שאחד השו"בים מאחר או נאלץ להעדר.

---

[125] אב"ה, תיק הלר 10.02.ק. מכתב מיום כ"ה באלול תרל"ד, העתקה בכתב יד סופר. הובא לדפוס גם בספר שם משמואל, עמ' עט-פא.

[126] הלר וסלאנט קיימו ביניהם קשרים והחליפו שו"ת במשך שנים ולא אחת מצאו עצמם חלוקים. למשל, בשאלת קיום צוואתו של יעקב צמח מבגדד, איש אמיד מאוד שתמך לאורך שנים ביישוב בארץ. התעורר פולמוס גדול לגבי הצוואה השניה שהותיר. רבני בגדד ביקשו גם להיוועץ ברבני ארץ-ישראל והעבירו מכתב אל הלר ובאמצעותו לסלאנט, ראו: סלאנט, תורת סלאנט, עמ' לא.

[127] שלזינגר, בית יוסף, עמ' ט.

תעודה 10 – הסדרת נהלי שחיטה בצפת (26.2.1882)[128]

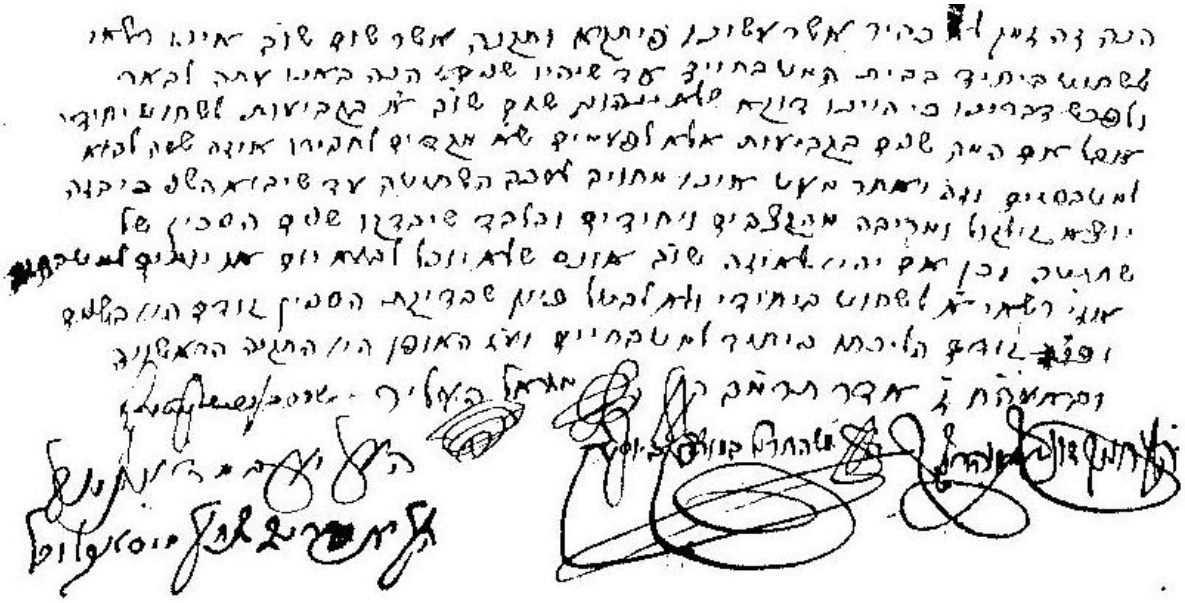

הנה זה זמן לא כביר אשר עשינו פיתקא ותקנה, אשר שום שו"ב אינו רשאי לשחוט ביחיד בבית המטבחיים עד שיהי'[ו] שנים. הנה באנו עתה לבאר ולפרש דברינו כי הורנו דוקא שלא ינהוג שום שו"ב א'[חד] בקביעות לשחוט יחידי אבל אם המה שנים בקביעות. אלא לפעמים שו"ב מקדים לחבירו איזה שעה לבוא למטבחיים וזה יאחר מעט, אינו מחויב לעכב השחיטה עד שיבוא השני, כי בזה יוצא קילקול ומריבה מהקצבים ויחידים, ובלבד שיבדקו שנים הסכין של שחיטה. וכן, אם יהי'[ה] לאיזה שו"ב איזה אונס שלא יוכל לבוא יום או יומים למטבחיים אזי רשאי א'[חד] לשחוט ביחידי ולא לבטל כיוון שבדיקת הסכין קודם הי'[ה] בשנים [...] קודם הליכתו ביחיד למטבחיים, וע"ז [על זה] האופן הי'[ה] התקנה הראשונה.

ובאעה"ח ז' אדר תרמ"ב, שמואל העליר, יששכר בער לוסטמן, חנוך זינדל, משה חר"ג במוה"ר צבי יוסף, יעקב מדי..., אפרים מיסאקלוב

שתי תקנות אחרות שנשתמרו מימיו של הלר יש בהן עניין מיוחד, מפני שהן מאירות זוויות בלתי שיגרתיות בחיי היהודים בצפת ומדגישות פנים נוספים לעמדותיו של הלר. המשותף לשתי התקנות הוא הקושי לאכוף את התקנות על העדה, מה שמעיד גם על הנהגה שיכולת המשילות שלה מאוימת תדיר.

[128] סל"י כ"י 1262*4, תיק 44, תקנה בכתב ידו של הלר.

תקנת האלכוהול[129]

מספר גדול של יהודים אשכנזים בצפת עסקו בייצור אלכוהול ובמסחר בו, על אף העובדה שסביבתם היתה מוסלמית בעיקרה, עליהם אסורה השתייה. אומנם היה זה עיסוק יהודי שכיח במזרח אירופה ולכאורה מובנת העתקתו לארץ, אך ההיקף הגדול של עיסקי משקאות חריפים קשורה בוודאי גם לכך, שהקהילה הצפתית היתה במהלך המאה ה-19 לבעלת רוב חסידי ושתיית משקאות חריפים מעוגנת עמוק בתרבות החסידית. המנהג לשתות יי"ש בימי פטירה של קרובים ורבנים ("תיקון"), וכאלה היו רבים, הפכה את השתייה למעשה של כל יום. גם אנשים שלא נשאו בתואר רב וצדיק רצו להבטיח לעצמם שיום פטירתם יזכר באופן ראוי, ודאגו להבטיח בצוואתם הספקה קבועה של משקאות.[130]

כשם שבפולמוסים נגד החסידות השתרבבו תדיר האשמות בדבר שתייה מופרזת באיצטלא של טכסים רוחניים כך גם באשר לנעשה בצפת, מרכז החסידות בארץ. בכתובים השונים מן התקופה רבים הסיפורים על שתיית אלכוהול ושכרות. התיאורים קשורים לשתיה רבה בשמחות מצווה,[131] תיאורים על ההילולא במירון, הפעם גם הספרדים בשותים, והביקורת הנשמעת מבין השורות:

...וגם מרבית האשכנזים והספרדים הי"ו משתגעים ע"י שתיתם ורקודם אלי גיל וששון לכבוד היום הזה. התאפק לא יכולתי מרוב רגשות שמחתי עד שנתעוררתי עמהם לרקוד (אך לא לשתות) ולעשות כמשתיהם...[132]

הטחת האשמה על התמכרות לטיפה המרה הייתה נשק שכיח בידי צדדים יריבים בפולמוסים שפרצו בקהילה. למשל במאבקים בין הנהגת צפת לבין אלעזר רוקח, שהיוו כר נרחב לאין ספור איזכורים אודות צריכה מוגזמת ובלתי הולמת של אלכוהול[133] עד האשמות שבכסף יעודי שנשלח לקהילה על מנת

---

[129] על ענף המשקאות החריפים בצפת ראו בפרק שלושה עשר.

[130] למשל, אשר זעליג מטפליק, חי בצפת וכתב צוואה בשנת 1898 ובה הוא השאיר בידי האפוטרופוסים על רכושו קרן שתבטיח, בין השאר, רכישת יי"ש ליושבי בית הכנסת האר"י האשכנזי, בו נהג להתפלל, ביום השנה למותו ולמות אשתו. ראו: שיבולים גיל' 8, יב אדר תש"ע, עמ' 2-3.

[131] למשל סיפור אודות אד"ם, שבא לשבחו על שהתפכח מיינו במהירות מפתיעה ויכול היה לפסוק בעניין "...**חשש שאלה על עוף שנשחט בשביל היולדת, וכל הרבנים שהיו מסובין לא רצו להורות בשביל חשש שתויי יין...**" (הורוויץ, עדן ציון, עמ' ו).

[132] הברמן, מסעות האבי"ר, עמ' רמט. ההווי הצפתי של שתייה זכה לביטוי ספרותי אצל ש"י עגנון בספורו, "לבב אנוש", מתוך כרך ספוריו, אלו ואלו, ירושלים ותל אביב תש"ך, עמ' תלב-תמ.

[133] לדוגמא: חבצלת 6.2.1880, פישל רוזנצוויג, 'לכבוד האמת', עמ' 131 (צ"ל 130). מוזכר שם אירוע הקשור לשלושה בני ממונים מצפת שיצאו בשליחות לחיפה כדי לטפל במשלוח קמח עבור עניי העיר. השלושה, וביניהם בנו של הרב רפאל זילברמן, מואשמים בבזבוז כספי ציבור לצורכי שתייה ובהתנהגות מבזה. באותו בן, אלעזר יעקב, דבקה שערוריה עוד יותר חמורה, של אונס אחת מבנות הקהילה תחת השפעת אלכוהול, והופעל לחץ על אביו שיפסוק שעל הבחור למלא מצוות 'אונס ומפתה' דהיינו, לשאת אותה לאשה (חבצלת 3.3.1880, אלעזר רוקח, 'חשבון הספינה', עמ' 162). גם שמו של ישראל מנדל, שמש קלויז צ'רנוביל, שהיה מעורב בשעתו באלימות שפרצה בעת מחלוקת צאנז – סדיגורה, נכרך בשערורייה לאחר

לקנות ספרים ושמן למאור קנו יין ושיכר להילולות שיכורים.[134] הצד השני לא נשאר חייב ורוקח עצמו הואשם על ידי יריביו בשתיינות ובהתפרעויות שלו וחבר רעיו בסמטאות צפת, תחת השפעת אלכוהול.[135]

מדגם זה מתוך העדויות הרבות מדבר בחברה בה התקיימה תרבות שתיית משקאות חריפים, שהולידה גם את התוצאות המביכות ולעיתים אף חמורות שלה. לבד מן ההתנהגות הבעייתית שפשתה בכל שכבות החברה נחשפה הקהילה בצפת לעוד תופעת לוואי מדאיגה של תרבות שתייה והיא ההתדרדרות לאלכוהוליזם. מדובר בתוצר כמעט בלתי נמנע של מפגש בין אנשים בעלי נטייה להתמכרות לבין נסיבות חיים בתוך סביבה שתרבותית וחברתית מזמנת שתייה.[136] סימוכין לכך ששתיית אלכוהול אכן היוותה בעיה בריאותית חמורה בקהילה היהודית בצפת במאה ה-19 נמצא בדו"ח על המצב הרפואי בעיר שכתב ד"ר ישעיה בלידן (1847-1927), ששימש רופא בעיר ובסביבתה. הוא הקדיש פיסקה שלמה בדיווח שלו להסבר על אורחות חייה של הקהילה האשכנזית החסידית בצפת. לדבריו הקהילה מקיימת אורח חיים בו צורכים כמויות גדולות של אלכוהול, כחלק מטקסים וציון ימי זיכרון לרבנים, וכן מן הצורך שלהם לשמור על מצב רוח מרומם, וזה גורם לתחלואה המוכרת כתוצאה משתייה מופרזת.[137]

הביקוש הגדל למשקאות אלכוהולים בחברה היהודית, ומסתבר שגם אצל ערבים, הביא לשגשוג בענף ייצור המשקאות החריפים ומכירתם ועמו גם צצו בעיות שחייבו הסדרת והתערבות של ההנהגה המקומית והשלטונות. להלן תקנה המשותפת לבית הדין בראשותו של הלר ושל הנהגת הכוללים

שנתחוור שבמהלך הילולת שיכורים קיים יחסי מין עם אחת נוכריה שהרתה לו ופיצויים שולמו לה מכספי הכולל (המליץ 18.7.1871, עמ' 204).

[134] חבצלת 4.10.1878, עמ' 4. רוקח על מחאתו של רוזנטל על המתרחש בקלויז של צ'רנוביל.

[135] סל"י כ"י 115 V726. מכתב ששלחו רבני צפת הספרדים והאשכנזים, ובהם הלר, אל הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי (1811-1880), ובו טענותיהם כלפי רוקח ובקשה שאשכנזי יפעל כדי שפטרוני היישוב ידעו את טיב מעלליו של האיש. לרוקח הייתה בעיית התמכרות ידועה וכך תיאר זאת ד"ר הלל יפה, איתו סייר רוקח ברחבי הארץ: "**סופר ועסקן פיקח שבפקחים ובעל כשרונות נעלים, אבל אפיקורס גמור, דבק ביין ובמקצת גם במורפין**" (הלל יפה, דור מעפילים: זכרונות, מכתבים ותעודות, ירושלים תשל"א, עמ' 20).

[136] חוקרים העוסקים בהתמכרות לאלכוהול גילו שאצל 20% מן היהודים נמצא גן המשפיע על המטבוליזם של האלכוהול בכבד, הגורם לשותים להרגיש רע בשתית משקאות חריפים ולכן גם נטיה להימנע מכך. יתכן שזה הסבר לאחוזי אלכוהוליזם נמוך יחסית בקרב היהודים. ראו:

Debora Hasin, *Alcohol and ADH2 in Israel: Ashkenazis, Sepharadics and recenr Russian immigrants*, in Am j Psychiatry 159, August 2002, p 1432-1434

[137] ד"ר ישעיה בלידן, נולד ברוסיה, גדל בארה"ב ועלה ארצה ב-1885. התיישב בצפת ושימש רופא, ששכרו שולם בין השאר על-ידי הברון רוטשילד. הגיע לעימותים קשים עם הנהגת הקהילה, בעיקר על רקע מעורבותו ומעורבות אשתו בהקמת מוסדות חינוך חדשים, וב-1902 עברו בני הזוג לטבריה. אודות האיש: ירון בר-אלי ונסים לוי, 'ראשיתה של הרפואה המודרנית בערי הגליל (1860-1900), קתדרה 54 (טבת תש"ן), עמ' 100. הדו"ח של ד"ר בלידן נכתב בגרמנית ב-3.8.1888 בצפת ופורסם אצל לונץ, ירושלם, ג (תרמ"ט), עמ' 96-99.

האשכנזים בעיר, הבאה לתת מענה לבעיות ובתוך כך גם חושפת פן פחות ידוע בהווי החיים בצפת של המאה ה-19.

תעודה 11 – תקנה להסדרת סחר במשקאות חריפים, כ"ז באדר ב תר"ל (30.3.1970)[138]

בעזה"י.

פעה"ק צפת"ו בבתי משקאות יי"ג ויי"ש ראינו שערוריה. הן רבים מעטי הארץ, ישמעאלים ונוצרים בכום יתנו עיניהם, נוע ינועו כשכור, ארחות עקלקלות מישור למו, וזאת מלפנים, פה העירה מסיד חכמיה ומנהיגיה לאסור אסר על סוכרי משקה למכור לא"י יי"ג ויי"ש לשתות בבית ישראל למען לא יאונה און. אף פרשו רשת החרם על זה לבל ימרה איש את פיהם. אולם כעת חנם מזורה הרשה. התירו פרושים הפורשים מגזרת הצבור את הדבר. כאדם בליעל עכרו ברית אשר כרתו מחוקקים. עיניהם השע מלראות את הנילד. ואזניהם הכבד מלשמוע דברי חכמים דוברי אמת וצדק. ערלי לב וערלי בשר אשר לא מבני עמנו משכימי בקר יין ירדופו, מאחרי שכת בבית משתה היי"ג ויי"ש, שתולים סביב לשלחן מלא קיא. חרב פיפיות בידם עשות המזמתה.—ובעוה"ר היה מה שהיה, ומי יודע מה יולד יום. הלומי יין נפש בלא דעת למו. יין בוגד עיד לעשות נבלה בישראל ישיאמו. והנה כבר שים טעם ובאה פקודה מאת המשלה יר"ה שלא למכור משקה רק בתוך חנות העומד

בשוק לא בבית דירת בעה"ב, והרצון בזה לבל ההיה השתיה כום הרעלה, אבן נגף וצור מכשול. והיום הזה גם אנחנו מנהלי כולל וואהלין, ומנהלי כולל עסטרייך הי"ו, בצרוף בד"צ הננו גוזרים ומסכימים בכח ותורת תקנת טובי עיר לעשות תקנה קבועה מהיום והלאה לבל ירים איש ממוכרי יי"ג ויי"ש את ידו למכור לשום א"י בין ישמעאלים או נוצרים וגם ליהודים מאנשי בליעל הידועים, יי"ג או יי"ש לשתות במקומו בבית המוכר. אך אם יהי בידי א"י כלי להוליך המשקה לבית א"י רשאי למכור לו רב או מעט, באופן שלא יהיה אפשר לו להשתכר בבית ישראל, והעובר על הדברים האלה ויתן כתף סוררת הנה מלבד שדינו כדין העובר על תקנת הקהל אף גם יתחיב ליתן קנס שני לירעס טערקיש, דהיינו א' לירע לארון מיסעלים, ואם יהי מאנשי קיר"ח יתן לארון קאנזול, וא' לירא יתחלק לעניי העיר, ואין ביד הסנהיגים או ביד בי"ד לסחול הקנס כולו ולא לוהר אפילו מקצתו. אבל ינוכה לו הומ"י מחי"ק שלו או מהיאקס, ולא יועיל על זה שום התנצלות וטענה שאינה נשמעה אך העובר ענוש יענש כנ"ז, ואם יהי שונה באולתו אפשר עוד לעשות יינו יי"ג ופתו לחם מגואל. והשומע לדבריני אלה ישמע קול מבשרת ציון, עיניו ועינינו תחזינה בנוה אפריון, ויהי בזה שלוה והשקט בגבולנו, שוד ושבר לא ישמע עוד ברחובותינו, ישכון ישראל בטח, ויהי נועם ה' עלינו.

בעה"ח יום ד' ז"ך אדר השני תר"ל עה"ק צפת"ו.

הק' שמואל העליר. הק' מרדכי מאומין
פנחס בהרב בעריש לוסטמאן.
יוסף ליב טבוטשאן. הק' מרדכי סג"ל
הק' יונה בטוהר"ר יעקב זלה"ה.
הק' יצחק אייזיק סטיסמיניץ.
הק' אברהם מקאליש.

משה במוהר"ש מרורניק.
משה הר"ג במו"ה יעקב יוסף.
הק' רפאל בהר"ם דומ"ץ
הק' יעקב במוה"ר מרדכי הלוי זלה"ה.
הק' יצחק בא"א מו"ה אשר זלה"ה.

[138] התקנה פורסמה אצל גרייבסקי, זכרון לראשונים, יט, עמ' 21-22. לאחרונה הוצע המסמך המקורי למכירה בקטלוג ירושלים של זהב 6, אפריל 2016, פריט 526.

מתוך תקנה זאת מתחוור המצב הבא: מזה שנים תקנו הרבנים והממונים של צפת איסור על מכירת משקאות חריפים בתחומי הרובע היהודי של העיר לשם שתייה במקום למי שאינו יהודי:

...וזאת מלפנים, פה העירה, מסר חכמיה ומנהיגיה לאסור אסר על מוכרי משקה למכור לא"י [לאינו יהודי] יי"ג [יין גפן] ויי"ש [יין שרף] לשתות בבית ישראל למען לא יאונה און...

מתי בדיוק נקבעה תקנה זאת בצפת ובאילו נסיבות לא מפורט, אך הייתה זו כנראה גזירה שהציבור התקשה לעמוד בה. סביר להניח שמוסלמים שצרכו אלכוהול העדיפו לעשות זאת בחשאי, בשכונה היהודית, כדי לא להיקלע לעימותים עם סביבתם ומשפחותיהם. עם הזמן, הצורך הזה של הלקוחות הפוטנציאלים, אילץ יותר ויותר אנשים להתעלם מן האיסור והם גם זכו לגיבוי למעשיהם, או בלשון הכתוב: "**התירו פרושים הפורשים מגזרת הציבור את הדבר**." כך, לצד החנויות למכירת המשקאות נפתחו בבתים פרטיים בתי מרזח, והתופעה של שכרות שגררה התנהגות אלימה ומסוכנת, הלכה והתרחבה.

בשלב זה התערבו שלטונות העיר ונקבע חוק עירוני שהתיר מכירת אלכוהול אך ורק "**בתוך חנות העומד בשוק**", דהיינו חנות בעלת רשיון שהפרהסיה שולטת במתרחש בה, באופן המאפשר פיקוח. משמעות הדבר שהחוק העירוני התגמש מול העמדה הרשמית של השלטונות העות'מאנים. רשמית חל איסור על מכירה פומבית של אלכוהול ברחבי האימפריה העות'מאנית במגמה לצמצם את הפצת האלכוהול. ליהודים הותר לייצר יין לצרכי פולחן, ובלבד שלא ימכר למוסלמים.[139] החוק העירוני בצפת בא לקראת התושבים והתיר מכירת אלכוהול בשווקים מפוקחים.

מן התקנה עולה הדילמה שניצבה בפני הנהגת הקהילה, קהילה שלגבי אנשיה הסחר באלכוהול היה אחד מענפי הפרנסה השכיחים. התקנה הנידונה כאן היא מלאכת פשרה בין חוק עירוני וגם הצורך התכוף להתמודד עם הבעיות שצריכת אלכוהול מופרזת מעוררת לבין הרצון לשמר מקור פרנסה לרבים. מנוסח הדברים בתקנה ניתן לראות כי ההנהגה הבינה את הנחיצות הכלכלית של הענף ולכן לא הוטל איסור גורף על מכירת משקאות למי שאינו יהודי. למעשה הותר סחר באלכוהול בבתים, זאת בניגוד לחוק העירוני, שביקש להפוך את צריכת האלכוהול לפעילות חשופה לעין הציבורית ולרכז את הסחר באזורים מפוקחים ואולי גם יותר מפוכחים. לעומת זאת נאסרה השתיה במקומות המכירה כלומר, על ה'פאבים' הצפתיים שהוקמו בתוך בתי העיר הוטלה כמעט גזירת חיסול:

---

[139] ראו: אמנון כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון חברתי בירושלים העות'מאנית, ירושלים 1993, עמ' 173. בפועל האכיפה הייתה חלקית ביותר, אם כי ידועים מקרים של ענישה. למשל, ווילאם ג'וויט (W. Jowett), נוסע שביקר בצפת בסביבות 1824, דיווח על יהודי שהתלונן באוזניו על מקרה בו השתכר ורשויות העיר האשימו אותו בפגיעה באיסלם ודנו אותו למלקות (מיכאל איש שלום, 'ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים', ספונות , 7, ירושלים תשכ"ג, עמ' ריד).

...מהיום והלאה לבל ירים איש ממוכרי יי"ג ויי"ש את ידו למכור לשום א"י [אינו יהודי], בין ישמעאלים או נוצרים, וגם ליהודים מאנשי בליעל הידועים, יי"ג או יי"ש לשתות במקומו בבית המוכר. אך אם יהיה בידי א"י כלי להוליך המשקה לבית א"י רשאי למכור לו רב או מעט, באופן שלא יהיה אפשר לו להשתכר בבית ישראל...

הסנקציה כלפי מי שיפר תקנה זו מציגה את מגוון האמצעים שעמדו לרשויות הקהילה בבואם לאכוף את סמכותם: קנס יוטל על מפירי החוק והוא התחלק לשניים. חציו ייגבה על ידי השלטון המקומי או, במקרה של בני חסותה של אוסטריה, על ידי הסוכן הקונסולרי שלה בעיר. החצי השני ייגבה על ידי הקהילה, דהיינו ניכוי מכספי החלוקה של האיש לטובת עניי העיר. במקרים של הישנות הפרת התקנה תפעיל העדה את כוח האכיפה ההלכתית ותכריז על פסילת מרכולתו של האיש.

התקנה מרבה לדבר באוכלוסיית המשתמשים הלא-יהודית, האוכלוסיה הבעייתית המרכזית שהיא גויית בעיקרה. זאת הייתה מן הסתם סוגיה שהצריכה טיפול אבל הייתה גם יחסית קלה יותר לפתרון ופחות טעונה. בתקנה יש אומנם גם התייחסות ישירה ליהודים תושבי העיר, שצריכת האלכוהול שלהם בעייתית אך בגלל הרגישות הרבה של הנושא הבעייה הפנים-יהודית מובלעת במידה רבה בדיון על ההווי הקשה בבתי העיר ובסימטאותיה. בלשון התקנה מוזכרת, לצד ה'אינם יהודים', קבוצה נוספת, אותם מועדים לשכרות מתוך הקהילה, ואליהם מתייחסים כ"**יהודים מאנשי בליעל הידועים**". הצגת היהודים הלוקים בשתייה מרובה ובלתי מרוסנת כבלתי נורמטיבים, משולי החברה, אינה עולה בקנה אחד עם הידיעות על זהותם של חלק מאותם שתיינים, כפי שהוזכרו לעיל. תקנה זאת, אשר מנסה להתמודד בעיקר עם לקוחות הבאים מחוץ לקהילה, חושפת בתוך כך גם טפח מבעיית אלכוהוליזם בחברה היהודית בצפת. על מנת לטפל בשתיינים הכרוניים בתוך העדה היה צורך בתקנות נוספות ובמנגנונים נוספים.

מכתב פרטי שנשלח מצפת שופך אור על בעיית האלכוהוליזם בקהילה היהודית ועל המעורבות של הנהגת העיר בטיפול בנושא. הוא מעיד על כך שהלר ובית דינו הוציאו גם תקנה מיוחדת המטפלת במקרים הקשים הללו. מדובר במכתב ששלח ישראל צבי הירש,[140] סופר סת"ם בצפת, אל בניו באזור מארמורוש (הונגריה).[141] במכתב מידע מעניין על אורחות החיים בצפת בצד עלילות חייו הפרטיים. האיש, שהיה מסוכסך קשות עם אשתו, על רקע הרגלי שתייה בעייתיים שלו, אומנם לא הודה במכתבו

[140] קרוב לוודאי מדובר במי שרשום במפקד 1866 כישראל הירש ממונקץ', סופר סת"ם, יליד 1806 שהגיע לצפת ב-1858. אשתו רבקה, ילידת 1809. בן-מנחם הביא עדות לפיה שם משפחתו היה שכטר. ממכתב ששלח נכדו אל אחד מעסקני חצר ויז'ניץ, למדים שישראל הירש המשיך לחיות בצפת מבולבל וגלמוד עד מותו ב-1872. הנכד בקש להסדיר את עניין הירושה שנותרה בצפת ראו: שישא, שתי איגרות.

[141] האיגרת מי"ד בכסלו תר"כ (10.12.1859) פורסמה אצל בן-מנחם, ישראל באונגריה, עמ' 50-53.

בבעיית השתייה שלו, אך מתוך דבריו למדים על ניסיונה של אשתו ומוסדות הקהילה לפתור את הבעיה:

...והניחה אותי לבדי בבית והלכה למשפחתה ושכרה עלי אנשים ריקים ופוחזים ללון עמי, והכו אותי מכות אכזריות. בקיץ העבר לא יכלתי לאכול ולא לישן ולא היה מחייתי כ"א [כי אם] מים עם צוקר [...] הכפרנצא שלי האט גיהאט פאר באטין כל השענקרים [הכפרה שלי אסרה על כל מוכרי המשקאות] שלא יתנו לי שום משקה. וכן הסכימו כל הדקטורים דפה [...] והנה פעם אחת ערב שבת סמוך למנחה הלכתי להראש ב"ד הנ"ל ליתן לי צעטיל להשענקיר, שיתן לי יין על קידוש והבדלה ולא רצה... [142]

מן הדברים, שהובאו כאן רק בחלקם, מתברר שלקהילה היה מנגנון שבא לפקח ולמתן שתיית משקאות חריפים, גם כשלא מדובר בגויים. במקרה חמור כמו לפנינו, אלכוהוליזם שהביא לאלימות קשה, כפי שהיא מתוארת בחלקי המכתב האחרים, התערבו גם גורמים רפואיים וגם רשויות המשפט של הקהילה. עולה אפוא שאנשי עסקים פרטיים סרו למרותו של בית הדין ולא מכרו משקה למי שנאסר עליו, אלא אם כן הביא אישור בכתב.

במכתבו של ישראל הירש נמצא תיאור בדבר השארתו בבית בהשגחת אנשים, שנשכרו לשם כך על ידי המשפחה. הדברים נכתבו כמובן מנקודת מבטו, תוך האשמות קשות כלפי המעורבים בכך, אך מתוך הדברים נראה שמדובר בטיפול גמילה כפוי וסוער במיוחד. ישראל הירש, האיש בו מדובר, בוודאי אינו משולי החברה וספק אם הכינוי בן-בליעל יאה לו. אם כך, מדובר בטיפול מערכתי מפותח של הקהילה, גם של פיקוח פרטני על אספקת המשקאות וגם סוג של הפעלת שיטות לגמילה. יש בכך כדי להעיד על מיומנות וניסיון בטיפול בבעיות של שכרות כרונית, ואולי גם רמז על היקף לא מבוטל שהוליד את הצורך לכך.

<u>תקנת העדיים</u>[143]

תקנה נוספת שהלר ובית דינו תקנו, עליה ידוע כיוון שהלר התייעץ בעטייה עם הרב גוטמכר, עוסקת באיסור על נשים לצאת בפרהסיה מקושטות בתכשיטים, או בלשון התקנה:

---

[142] שם, עמ' 54-55.

[143] ידועה תקנה דומה בירושלים שתוקנה ב-1852 (פנחס גרייבסקי, תקנות עדת האשכנזים בירושלים משנת תר"ב', גנזי ירושלים, כ"ב [תרצ"ב], עמ' ח-ט). דיון מקיף על תקנות המסדירות בילוי הפנאי ומותרות ביישוב הישן בירושלים ראו: ירון בן נאה, 'הסכמות בענייני מותרות ופנאי ופרק בהיסטוריה תרבותית וחברתית של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה', שלם, ח, עמ' 386-427. תקנות כאלה נהגו גם בגולה. ראו למשל: יחזקאל פראם, 'הגבלת מותרות בקהילה היהודית בקרקוב בשלהי המאה ה-16 ובראשית המאה ה-17', גלעד, יח (תשס"ב), עמ' יא-כג.

...בח[ו]דש סיון תר"כ מצאו הבד"צ [בית דין צדק] ות"ח [תלמידי חכמים], ובהסכמת העדה כולהו, שיש מבא למכשולים, וגם סכנת קנאה, כשרואין גודל העושר בעדי כסף וזהב ואבנים טובות, לכן גזרו כעת על ג' שנים שלא תצאן נשים ובתולות באלה...[144]

מתקנה זאת מצטיירת תמונה מעניינת של החברה הצפתית. בניגוד לדימוי של אנשי היישוב הישן כחבורת עניים מרודים מסתבר שגם בצפת היו אנשים אמידים, שנשותיהם העדויות במיני תכשיטים יקרים ניקרו עינים.

הלר הפוסק התגלה כאן בעל רגישות חברתית, אם כי לא מן הנמנע שנלווה לזה גם שיקול תועלתני בבחינת, אל להם למבקשי עזרה לנפנף בעושר, גם אם הוא נחלתם של בודדים. עוד השפיעה כאן הגישה של הלר לגבי תפקידם ושליחותם של אלה החיים בארץ לפיה יהודי הארץ מחוייבים בחיי צניעות ויראת שמים כדי למלא את ייעודם בקרוב הגאולה.

מתשובתו של גוטמכר עולה שבעיר קמו עוררין על התקנה, גם מצד כמה תלמידי חכמים שכפרו בתוקף ההלכתי של התקנה והתירו את האיסור. שוב, כמו בתקנת האלכוהול, נתגלע קושי באכיפת מרות בית הדין, אם כי התקנה הייתה מלכתחילה לזמן קצוב. הלר ביקש סעד מגוטמכר מפני שסבר שלדעתו המלומדת של האחרון יהיה תוקף רב יותר בעיני המתנגדים. אם כי זהותם של החולקים על הלר אינה ידועה לא מן הנמנע שמדובר ברבנים בעלי מעמד וייחוס, שהגיעו מחו"ל והתקשו לקבל את הסמכות המקומית. הסברה הזאת נשענת על הרושם שבתשובתו יצא גוטמכר מגדרו להלל ולשבח את הלר, למזער את החשיבות שיש בתוספת של פסיקתו, לנוכח מעמדו של הלר כתלמיד חכם הבקי בים ההלכה. לאחר שנזף בחולקים, שסירבו להתייצב בפני בית הדין ולנמק את עמדתם, כתב:

...ומה אדע אשר לא ידעו הת"ח שם, ובפרט שכבוד גאונו נ"י לא הניח לי שוב לחדש כלל, שהלך מבד לבד והשוה כל הדיעות בסברות ישרות, ועיניו כיונים על אפיקי ים השו"ת. ע"כ לא הי'[ה] לי לכתב יותר ממה שכתבתי, אבל רצונו של אדם כבודו, ואין מסרבין לגדול, כיון שרוצה שאכתב גם אני, מחויב אני בדבר. ואנקוט עכ"פ בקיצור ורק ממקור הגמ'[רא] והראשונים, ובכלל דבריו דברי...[145]

לסיכום, צד בולט מאוד בפעילותו של הלר כרב ופוסק הוא מעמדו כמייצג בקי ונאמן של מסורות ארץ-ישראליות. במובן זה הוא היה לכתובת של רבים מפוסקי הדור, ולכן הוא ממשיך להיות מצוטט בעניינים אלה גם בכתיבה ההלכתית העכשווית. הלר ראה את עצמו עומד בראש קהילה וחייב

---

[144] מתוך שו"ב של הלר עם ר' אליהו גוטמכר מאייר תרכ"ב ראו: גוטמכר, אדרת אליהו, ב, עמ' ריט-רכד.

[145] שם, עמ' ריט.

בפתרונות לכל מכלול החיים. הוא ראה עצמו ראוי לפסוק בכל דבר ועניין, בענווה הדרושה ובהיוועצות עם אחרים, מבלי להתבטל מול פוסקים גדולים ורבנים בעלי מוניטין.

הלר האמין שישיבתו בארץ-ישראל והיותו בן הארץ הם מקור כוח וסמכות וכאב את העדר ההכרה בכך. באחד מפסקי הדין שכתב מצא הלר הזדמנות לתת ביטוי ישיר וגלוי לתסכולו. הוא חש כי ההנהגה הרבנית של ארץ הקודש, גם האשכנזית וגם הספרדית, ראויה להכרה יותר ממה שהיא זוכה לה בפועל, וכתב זאת בבהירות:

...ומעיד אני עלי כי נמצאו תלי"ת בכל אחד מד' ארצות החיים תובב"א, רבנים מובהקים, ירוצצו כברקים, חריפי ובקיאי באורייתא, וד' אתם לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא (להבין השמועה על-פי ההלכה), בין חכמי ורבני הספרדים, ובין חכמי ורבני האשכנזים הי"ו, אלא שאין הולכין בגדולות, ולא יהרסון לעלות להשמיע בחוץ קולם בקולי קולות...[146]

[146] הלר, דרך נשר, צפת תרכ"ה. מנחם פרידמן תולה את כשלונו של היישוב הישן להצמיח עילית אינטלקטואלית - דתית הזוכה להכרה בציבוריות היהודית בהעדר סלקציה לגבי הלומדים בישיבות ארץ-ישראל והפיכת הלימוד למקצוע (פרידמן, ישיבות היישוב הישן, עמ' שעג-שעה).

חלק רביעי – מול אתגרי המודרנה

פרק שלושה עשר - פרודוקטיביזציה וההתיישבות החקלאית

משימת הנהגת הקהילה הצפתית חייבה את הלר ושותפיו להתמודד גם עם סוגיות שאינן נידונות בבתי דין. למשל השאלות בדבר האדנים הכלכליים עליהם ראוי שיתבסס היישוב היהודי בארץ היו מן האתגרים החשובים שעמדו בפני הנהגת היישוב. מול האתוס של חברת לומדים הנשענת על תמיכה מן החוץ הציבה המציאות צורך במקורות נוספים, אחרים. סוגיית הפרודוקטיביזציה של החברה היהודית בכלל ובארץ-ישראל במיוחד, בה נטלה ההתיישבות החקלאית מקום חשוב, היא מקרה בוחן למנהיגותו של הלר ובכלל לבדיקת מעורבותם של 'בני הארץ' והמחזיקים בהשקפה אולטרה-אורתודוקסית ארץ-ישראלית.

שאלת הפרודוקטיביזציה הייתה חלק מן השיח הציבורי בעולם היהודי כמעט מתחילת המאה ה-19. ניסיונות ומגמות ברוח זו בקרב היישוב הישן במהלך המאה ה-19, עוררו פולמוס בין חוקרי התקופה. יש מי שרואה בזה מגמה של השתלבות בתהליכים כלכליים וחברתיים שהתרחשו בארץ-ישראל בכיוון של "נורמליזציה" של הקהילה והבאתה למצבה של החברה המסורתית בגולה,[1] ויש הרואים בפעולות אלו ניצנים של מה שעתיד להיקרא 'יישוב חדש', על הרדיקליות הלאומית המודרנית שלו ועל האגרוצנטריות שלו כדרך לשחרור אישי ולאומי.[2] יש גם מי שרואה את ניסיונות ההתיישבות והפרודוקטיביזציה של בני הישוב הישן, כפועלם של יחידים ולא פרי השקפת עולם של הנהגה מובילה.[3] אולם אין מחלוקת על כך ששאלת עבודת האדמה והתיישבות חקלאית, כאפשרות לפתרון מצוקות כלכליות, עמדה על הפרק בקרב הציבור היהודי זמן רב לפני העליות הציוניות, כמו גם פיתוח מקורות פרנסה אחרים. כיוון שעניין ההתיישבות והפרודוקטיביזציה הוצגו תדיר כקריטריון מבחין בין היישוב הישן לבין היישוב החדש ראוי לבחון מי היו נשאי המגמה בקרב הישוב הישן ומדוע לא צלחה דרכם וניסיונותיהם לא נזקפו לזכותם.

---

[1] ראו למשל ברטל, היישוב הישן, עמ' 78. עם זאת, במאמר מאוחר יותר, עמד ברטל על הדמיון בין המבנה הכלכלי-חברתי של היישוב הישן לזה של היישוב החדש. ראו: ברטל, תורתם אומנותם.

[2] ההיסטוריונים מרדכי אליאב ויהושע קניאל למשל. ראו ניתוח הפולמוס אצל ברנאי, היסטוריוגרפיה, עמ' 177-198.

[3] עמדתו של אריה מורגנשטרן, הטוען שהאוריינטציה של מיידיות ופרטיקולריות בקרב הנהגת היישוב הישן, דהיינו ההתמקדות בצרכים העכשוויים הנקודתיים, התגבשה בעקבות האכזבה שנתלתה בציפיות המשיחיות לשנת ת"ר (1840), והייתה לקו מנחה במדיניותם במהלך המחצית השניה של המאה ה-19. חזון היה מנת חלקם של בודדים וכדוגמא לכך הצביע על היוזמה לבניית השכונות מחוץ לחומות בירושלים. אם כי הוא אינו מזכיר זאת במפורש, יש להניח שכך הוא גם רואה את ההתיישבות בפתח-תקוה. המעורבות הגבוהה של ממוני צפת בניסיונות לפרודוקטיביזציה, כפי שיובאו להלן, מאתגרת את עמדתו של מורגנשטרן באשר לצפת (מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 232-240).

א. כן ליצרנות ולהתיישבות

עיון מדוקדק בפרופיל הדמוגרפי של המעורבים במגמות הפרודוקטיביזציה והניסיונות להתיישבות חקלאית בגליל מעלה שרוב הפועלים בתחום היו 'בני הארץ'.[4] מכאן גם החשיבות הרבה לניתוח המצב והאירועים בתחום זה שכן, מידת מעורבותם של ילידים במגמות הללו היא מדד חשוב לבחינת שאלת מעמדם ותרומתם של 'בני הארץ' בצפת וביישוב הישן בכלל. לא פחות חשובה היא בחינת עמדתם של הלר וחבורת אישי הציבור שסבבו אותו, שהשתייכו אף הם לקבוצת 'בני הארץ', כלפי מהלכי התיישבות ומגמות פרודוקטיביזציה ופועלם למענם.

לונץ, חוקר קורות הארץ, כתב שכבר משנות העשרים והשלושים של המאה ה-19 אשכנזים מצפת החלו להשתלב בחיים הכלכליים. הוא ציין שבעיקר ילידי הארץ, שידעו את השפה הערבית על בוריה, התפרנסו מעיסוקים שונים.[5] גם הנתונים העולים ממפקדי מונטיפיורי תומכים בקביעתו זו. מדובר בתהליך הדרגתי, איטי ולמען האמת טבעי, שהתרחש בחברת היישוב הישן. אך בד בבד עם תהליכי נורמליזציה נעשו גם ניסיונות לזירוז הפרודוקטיביזציה, שזכו לתיעוד ולתהודה.

חלק גדול מן ההתרחשות והפעילות בתחום זה נקשר באופן ישיר או עקיף למונטיפיורי. ביקוריו של מונטיפיורי בארץ לוו בתכונה רבה סביב תוכניות והתארגנויות להתיישבות ולפרודוקטביזציה, שצפת תמיד הייתה שותפה להם. המחקר כבר עסק בבקשות לעזרה ברכישת אדמות לעיבוד חקלאי שהועלו בעקבות ביקורו של מונטיפיורי בצפת בשנת 1939. לצד פניות פרטיות של אנשי צפת, אף מנהיגי הציבור האשכנזי והספרדי בעיר פנו למונטיפיורי בעניין.[6] האיגרת שזכתה לתשומת לב רבה מצד החוקרים והמתפלמסים הינה מה שכונה 'איגרת הקרקעות', ובה בקשה לדאוג למקורות מחיה לישוב היהודי בצפת, אומנם לא בנוסח הרעיונות העתידיים של הציונות הסוציאליסטית, אבל בהחלט מגמות של פרודוקטיביזציה בשל צורך בקיום הגון. מוצא העבודה הוצע לעניים שאינם בני תורה. יחד עם זאת ביקשו הפונים להבטיח ש: "**...והאנשים אשר המה בעלי תורה יעמדו על משמרותם...**"[7]

למעשה זאת תהיה העמדה של הלר ושותפיו לדרך, לאורך כל הדרך, ברוח האולטרה אורתודוקסיה הארץ-ישראלית: כן לפרודוקטיביזציה ולהתיישבות למען הבטחת קיום הוגן, כן לתלמידי חכמים להבטחת עולם התורה, ולא זה על חשבון זה! את העמדה העקרונית הזאת העלה הלר על הכתב,

---

[4] הנתונים נבדקו בעיקר לגבי צפת וטבריה אך נראה שזה נכון גם לגבי ירושלים.

[5] לונץ, ארץ הצבי, עמ' 285.

[6] איגרות למונטיפיורי ס' 6190. רוב האיגרות פורסמו אצל בן-צבי, מאורעות צפת. ראו גם דיון אצל ברטל, תוכניות ההתיישבות.

[7] איגרות למונטיפיורי, ס' 6190, דף 23. דיון על האיגרת ראו: אסף, מוולין לצפת, עמ' 266, 277.

שנים מאוחר יותר, בתגובה לתוכנית לרפורמה בשימוש בכספי החלוקה שהציע בנימין הירש.[8] הלר ושותפיו להנהגה קיבלו בברכה ובהוקרה את הצעותיו של הירש רק ביקשו להבטיח שיזכרו:

...וישימו אל ליבם על מה אדני ישוב אה"ק משנות קדם [...] רק להשוקדים על התורה ועבודת ה' תמיד [...] כי זה כל האדם וזה חובת איש היהודי [...] ואם כי רבו היום אחב"י [אחינו בני ישראל] המסתפחים בנחלת ה', המוכשרים וחפצים בכל אות נפשם לשבוע להם מעמל ידיהם ויגיע כפיהם, ובפרט פה עה"ק צפת ת"ו הנה הם רבים וכן שלמים, ובהם גם בע"ב [בעלי בתים] שוחרי תורה, העומדים הכן לקדם את פני הישועה הנשקפת להם, ויטו שכם אחד לכל עבודה ומלאכה ומסחר וקנין, אולם לא להם משפט הבכורה כי אם על צבא דגל התורה...[9]

גם ביקורו השני של מונטיפיורי בגליל ב-1849, עודד פניות והתארגנויות לצורך התיישבות. חבורה מאנשי צפת הגישה למונטיפיורי הצעה מפורטת ובה רשימה של אדמות טובות לעיבוד בגליל, הניתנות לרכישה, וביקשו את עזרתו במציאת מימון לכך. הם ציינו במכתבם שכבני הארץ הם מכירים את המקומות ואת התנאים שיאפשרו להפוך את הפרויקט למקור פרנסה לרבים. ההצעה נותרה תלויה מבלי שימצא מימון.[10]

ביקורו של מונטיפיורי ב-1866 הצמיח שוב תקוות מחודשות ועוד התארגנות בצפת. הפעם קבוצה גדולה של 65 ראשי בתי אב מאנשי צפת, חוצה כוללים אשכנזים, פנו למונטיפיורי בעצומה חתומה, שהוגשה יחד עם מכתב המיפה את כוחם של ראשי הקבוצה, יצחק פרידמן (1835-1886)[11] ואבא חר"ץ (1836-1870),[12] לייצג את החבורה. העצומה הובאה על ידי האחרונים למונטיפיורי בירושלים בפגישה אישית שהתקיימה ב-8.4.1866.[13] 'חבורת עובדי אדמה' הם כינו עצמם וגם הפעם מרביתם 'בני הארץ'. מבין 65 החותמים 28 הם בני הארץ (16 ילידי צפת, 12 עלו לפני גיל 10), 14 עלו לארץ צעירים, לפני גיל 18 ורק 9 עלו מבוגרים. 12 מבין השמות הם בני משפחות של רבנים וממונים בצפת. 14 שמות

[8] בנימין הירש מהלברשטט, סוחר אמיד ואורתודוקס, אחיינו של הרב עזריאל הילדסהיימר (1820-1899), שצידד בתורה ודרך ארץ ותמך בישוב בארץ. הירש פרסם ב-1877 תוכנית לארגון מחדש של כל המערכות ביישוב הישן. הוא קרא לאיחוד כל הכוללים, להקצאת כספי החלוקה אך ורק לתלמידי חכמים, להקמת מערכת להכשרה מקצועית וקידום עבודת האדמה והקמת מוסדות סעד ורפואה. הפקוא"מ העביר את תוכניתו לשיפוטן של הנהגות ערי הקודש. המשך הטיפול ברעיון התמוסס מפני שמלחמה פרצה בבלקן. ראו: הלבנון 16.5.1879, עמ' 329. כמו כן ראו: אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 142; י' הירש, בנימין הירש ז"ל, ירושלים תש"ח ; ישראל חנני, תנועת ההשכלה בארץ-ישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ט, עמ' 99-100; קלנר, למען ציון, עמ' 83-84.

[9] הלבנון 13.6.1879, עמ' 365.

[10] איגרות למונטיפיורי, ס' 6192, כ"ה בתמוז תר"ט 1849 (15.7.1849). המכתב של הירש בר"ס ושותפים נוספים הוגש לפמליה של מונטיפיורי בעת שהותם בצפת.

[11] יליד יאסי, הגיע ילד לצפת עם משפחתו ב- 1844. אביו, פסח 'דוקטור' פרידמן, איש ציבור משפיע בעיר.

[12] יליד בריצ'ן, הגיע לארץ ב-1854. חתנו של הירש בר"ס.

[13] מונטיפיורי, יומנים, עמ' 181.

אינם מזוהים. גם במפקד עצמו, ליד שמות המשתייכים לחבורת עובדי אדמה, נרשם בהערות שהם מבקשים עבודת אדמה. אכן, רבים משמות החותמים יצוצו בעתיד לבוא ברשימות של השותפים לניסיונות ההתיישבות הבאים שיצאו מצפת.

חלק ממנשר 'חבורת עובדי אדמה – 1866' בצפת, שהוגש למונטיפיורי[14]

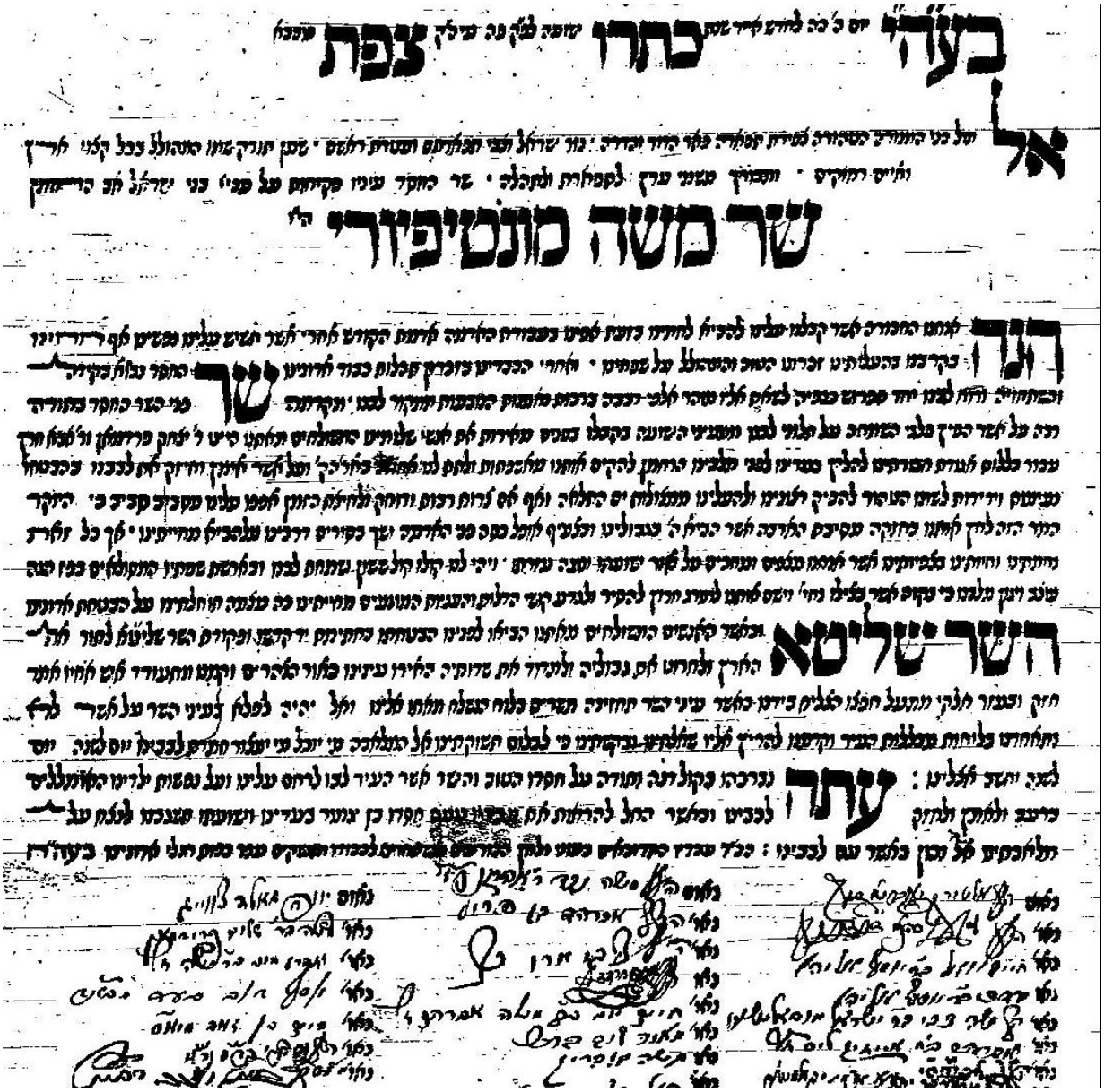
בעזהי"ת כתרו צפת

אל

שר משה מונטיפיורי הי"ו

הנה

שר

השר שליטא

עתה

[14] איגרות למונטיפיורי, ס' 6159.

גם ראשי כולל וולין צרפו למפקד 1866 מכתב למונטיפיורי ובו בקשה לבוא לעזרת הרבים המבקשים פרנסה מעבודת אדמה בווריאציות שונות. בין השורות נשמעת תרעומת על היוזמה העצמאית בה נקטה החבורה אבל בזהירות רבה, לבל יתפרש שהם מתנגדים למהלך.

תעודה 12 - מכתב מלווה למפקד מונטיפיורי של כולל וולין בצפת, 1866

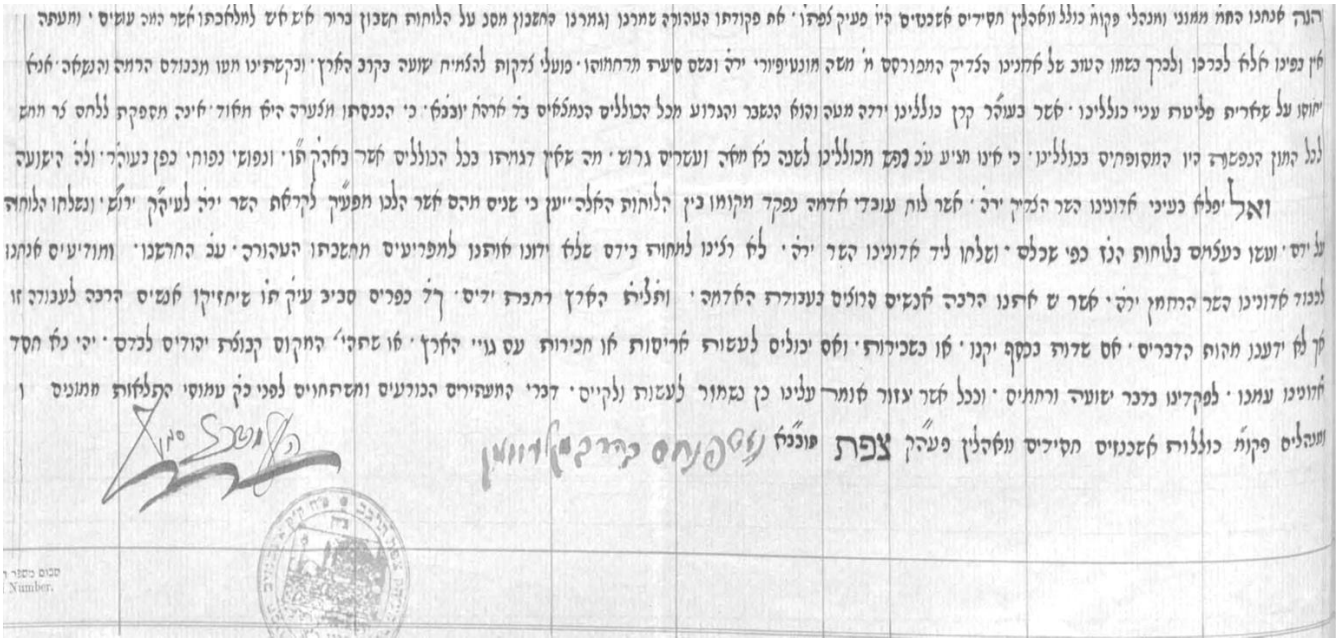

... ואל יפלא בעיני אדונינו השר הצדיק יר"ה [ירום הודו] אשר לוח עובדי אדמה נפקד מקומו בין הלוחות האלה, יען כי שנים מהם אשר הלכו מפע"ק [מפה עיר הקודש] לקראת השר יר"ה לעיה"ק ירושלים ונשלחו הלוחות על ידם, ועשו בעצמם הלוחות הנז'[כרים] כפי שכלם, ושלחו ליד אדונינו השר יר"ה. לא רצינו למחות בידם שלא ידונו אותנו למפריעים מחשבתו הטהורה, ע"כ [על כן] החרשנו. ומודיעים אנחנו לכבוד אדונינו השר הרחמן יר"ה אשר יש אתנו הרבה אנשים הרוצים בעבודת האדמה. ותלי"ת [ותהילה לאל יתברך] הארץ רחבת ידים קד' [104] כפרים סביב עי"ק ת"ו שיחזיקו אנשים הרבה לעבודה זו. רק לא ידענו מהות הדברים, אם שדות בכסף יקנו, או בשכירות, ואם יכולים לעשות אריסות או חכירות עם גויי הארץ, או שתהיה המקום קבוצת יהודים לבדם. יהי נא חסד אדונינו עמנו לפקדינו בדבר ישועה ורחמים, וככל אשר עזור אומר עלינו כן נשמור לעשות ולקיים... ממונים ומנהלים פקו"מ [פרנסים קצינים ומנהיגים] כוללות אשכנזים חסידים וואהלין פעה"ק צפת תובב"א, נאום פנחס בהר"ב מקלעוואן, הק'[טן] מרדכי סגל.

תגובתו של מונטיפיורי היתה כתבה נלהבת מטעמו ששיבחה את היענות אנשי היישוב בארץ והנהגתו לרעיונות הפרודוקטיביזציה ובמיוחד העלה על נס את ההתארגנות של החבורה הצפתית.[15] כשדבר מן הדיבורים הרמים בעניין חשיבות ההתיישבות לא קרם עור וגידים קונן על כך איש העסקים בצלאל ברש"ח, איש צפת שהתגורר בבירות, והכיר היטב את אנשיה והוויתם:

...אכן כהיום זה שבתי מעה"ק צפת, וראיתי בעיני, את האנשים אשר נדבה רוחם להיות עובדי אדמה להוציא לחמם מן הארץ. והכרתי את האנשים האלה, כי מבלעדי אשר ההכרח ינגשם לאחוז בעבודת האדמה...הנה גם נפשם וכח [י]דם מוכשרת לעבודת האדמה, ובאמון לבם נשבעו לאהבת אדמת קדש לעבדה ולחרשה ולזרעה, לגרש השממון מארץ ה'. האנשים האלה הם שבעים בתי אבות [...] בעלי מוסר ודרך ארץ ושומרי מצוה, המה האנשים אשר בכו והתחננו לפני השר הצדיק סיר משה מונטיפיורי הי"ו, בהיותו בשנה העברה בעה"ק ירושלים ת"ו, כי יעזרם לעשות להם קאלאניא [...] והאנשים האלה העריכו כהיום עוד הפעם מכתב להשר [...] ולהרב דר' לעווי הי"ו בבקשה ותחנונים כי ימהר ויחיש להם הבטחתו הנאמנה. ובהיותי בעה"ק צפת כבדוני אלה האנשים לב[ו]א אתם ביום התאספם יחד כפעם בפעם לחזק איש את רעהו בדבר מחשבתם הטובה [...] ואת אשר עיני ראו ואדע אל נכון אוכל להגיד לכל, יש רבים באנשי אה"ק אשר הנם נכונים לעשות כל עבודה בשדה, גם להיות נושאי סבל וחוצבים בהר, ורק למען ימצאו חית ידם...[16]

שיג ושיח עם מונטיפיורי בענייני התיישבות נמשך לאורך שנים, וגם אם היה בדרך-כלל עקר במבחן התוצאה הרי שהוא מייצג עמדה והלכי רוח. יש לתת את הדעת על כך שהפנייה של הנהגת צפת למונטיפיורי להשית פרודוקטיביזציה על היישוב הישן החל משנות השלושים לא נרקמה בחלל ריק. בפקיעין ישבו יהודים עובדי אדמה מזה יובלות, בכפרי הגליל היו פזורות משפחות יהודים שחיו בם,[17] וניסיון ההתיישבות הידוע מכולם היה במירון. אזור מירון היה למוקד פעילות התיישבותית עוד באמצע שנות השלושים כאשר משפחת ב"ק הקימה במקום חווה, פרשה שנידונה ארוכות בספרות.[18] בעקבות אירועי שנות השלושים עברה משפחה ב"ק לירושלים וממשיכי דרכה באזור היו בני משפחת עבו.

הכישלון במימוש תוכניות שונות באמצעות מונטיפיורי לא ריפתה את ידי האנשים בצפת. בשטח היו התארגנויות של אנשי צפת, בהסכמת הרבנים, הן הספרדים והן האשכנזים, בתמיכתם

[15] המגיד, 21.11.1866, עמ' 354.

[16] הלבנון 14.12.1866, עמ' 373-374. מכתב דומה התפרסם גם בעיתון המגיד.

[17] לורנס אוליפנט, חיפה: כתבות בארץ-ישראל 1882-1885, תרגם י' בורלא, ירושלים 1976, עמ' 41-42.

[18] ראו למשל: ברטל, תוכניות התיישבות; גצל קרסל, פותחי התקוה, ירושלים 1976; פלס, יחס להתיישבות; יהושע קניאל, 'עבודה עצמית בראשית ההתישבות החקלאית בארץ-ישראל ברעיון ובמעשה (עד 1882)', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 229-333.

ולפעמים במעורבותם האישית. בשנות השבעים בולטת במיוחד פעילות קדחתנית בתחום התארגנויות שמטרתן התיישבות חקלאית או השקעה בחקלאות, ובחלקן אף מימשו את כוונותיהן.[19] על הגורמים שהאיצו את התהליך הזה נמנים:

1. חוק הקרקעות העות'מאני (1867) שהתיר רכישת קרקעות גם לנתינים זרים.
2. גידול מואץ באוכלוסיה שהקטין את מנת החלוקה שניתן להעניק לאנשים וחייב חיפוש פיתרונות שיבטיחו תנאי קיום סבירים.
3. השפעת ההתיישבות הטמפלרית והצלחתה.[20]

הפעילות המואצת הזאת היתה משני סוגים. סוג אחד היה עסקי מקרקעין. מדובר בדפוס שכיח בגליל של פעילות כלכלית, שמשפחות בעלות אמצעים אימצו, לפיו יושבי ההר האמידים, מחזיקים קרקעות בעמק ומושיבים עליהן אריסים המעבדים אותן. כך נהגו בני משפחת עבו, משפחת שושנה, ממן ואחרים ואת רכישת האדמות במירון ובעמק החולה יש לראות בהקשר כלכלי-חברתי זה.[21] סוג שני של התארגנות לרכישת אדמות היתה מתוך כוונת הרוכשים להתיישב עליהן ולהתפרנס מעבודת האדמה. הפעילות בתחום זה שתתואר להלן היתה משני הסוגים ולא אחת הם היו משולבים זה בזה.

משפחת עבו למשל רכשה אדמות בכל סביבות צפת. הם קנו אדמות מזרחה לצפת, באזור החולה, יחד עם עוד משפחות מצפת כדוגמת משפחת ממן[22] ומשפחת מזרחי. ב-1872 התיישבו האחים שלמה ושאול מזרחי מצפת[23] על אדמתם ולצידם התיישבו עוד שבע משפחות מן הקהילה הספרדית בעיר, שהיו אריסים על אדמות משפחת עבו. שם ניתן למקום: מי מרום.[24] לימים, כאשר יהודים ממזריץ' ייסדו שם את מושבתם, יסוד המעלה, תחבור אליהם משפחת מזרחי ותמנה על מייסדי המושבה.[25]

במקביל רכשו בני עבו גם את האדמות במירון וב-1872 לערך הושיבו בהן אריסים, יהודים קרובי משפחה. האדמה ההררית במקום הגבילה את אפשרויות העיבוד החקלאי, האיכרים היהודים

---

[19] ראו פירוט של החברות להתיישבות שקמו בעיקר בירושלים ובצפת אצל: פלס, יחס להתיישבות.

[20] ביטוי להתפעלות מהתמודדות הטמפלרים עם המציאות הארץ-ישראלית ראו: איילבום, ארץ הצבי, עמ' 40-41.

[21] גם בפקיעין היו 'בעלי אחוזות', על פי רוב מבין חכמי צפת וטבריה (אצ"מ, ארכיון פינס, A109/102).

[22] משפחתו של הרב רפאל ממן. יצחק מרדכי לובובסקי, לימים ממתיישבי יסוד המעלה, רכש אדמה ליד גשר בנות יעקב ממשפחת עבו ומשפחת ממן והקים שם אחוזה. הוא התכוון לתת חלק מן האדמה לילידי ארץ-ישראל והמדווח על כך מצפת, חייקל שפירא, שיבח אותו על כך וטען שזה יגביר את הצלחתו (הצבי 9.1.1885, עמ' כג-כד).

[23] האחים, שלמה מזרחי, יליד צפת 1848 ושאול מזרחי, יליד צפת 1842, היו בניו של הרב, חיים נחום מזרחי, רב ודיין בכולל הספרדים בצפת.

[24] שרביט, משפחת עבו, 87-100; המגיד, 20.6.1883, עמ' 199, מכתבו של לורנס אוליפנט. גם אלברט גולדשמידט, קצין יהודי-אנגלי, בשובו מביקור בארץ, דיווח על כך בעיתון: The Jewish Chronical, 3.6.1883. מכתבו של גולדשמידט צוטט במאמר בעיתון המליץ, 5.11.83, עמ' 1289-1290.

[25] אילן, עבר הירדן, עמ' 53.

עזבו והאדמות הוחכרו לפלאחים ערבים. רק השומרים במקום נותרו יהודים.[26] ב-1882 רתמו בני עבו את ניסיונם ומעמדם ועזרו למתיישבי ראש פינה בתהליכי רכישת האדמה.[27] ב-1887 עשר או שתים עשרה משפחות מן הקהילה הספרדית בצפת, בני הארץ, רכשו ממשפחת עבו אדמות במירון וניסו להתיישב שם. בהעדר משאבים לבנייה למגורים ניתנה להם זמנית הרשות להתגורר במבנים שבמתחם קבר הרשב"י. בבוא הזמן לפנות את המתחם ביקשו הלוואה להקמת בתים. הם ניסו לשכנע שראוי לעזור להם, תוך שהם מדגישים את יתרונותיהם כילידי הארץ מול העולים החדשים, אך ללא הועיל.[28] בסופו של דבר עסקו במקום במלאכה ולא בחקלאות והיישוב התקיים עד קום המדינה.[29]

גם אצל האשכנזים היתה התעוררות ניכרת. דיווח מצפת בישר על שלוש קבוצות התיישבות שרכשו אדמות. שתיים הן רוכשות אדמות עין זיתון (עין זיתים) וג'עונה (גיא אוני), ועוד חברה להתיישבות בלתי מזוהה, שכנראה לא הגיעה לכדי מימוש:

> **... קול מבשר גם פה תל"י [תהילה לאל יתברך] כבר החלו לעשות ליישוב הארץ לנחלתם ושני מקומות כבר באו לרשות ישראל. מקום עין זיתון [...] והמקום ההיא רחבת ידים וקרוב לנו כמו שני מילין מהעה"ק ומעין נובע באמצע הנחלה ואילנות סביב לה ושדה ירקות וכו' והחלו לבנות בתים לשבת ולעמוד על המלאכה [...] לבד מזאת עמדה חברה אחת והם לערך שבעים משפחות ת"ל אשר קנו את הכפר הנקרא בשם בל"ע [בלשונות עמים] זאהנע [ג'עונה] [...] ועוד כתוב השלישי אשר מתנוססת חברה אחת ליקח נחלה סמוך לנחלה של אורטענ[...]נערגער [?] (ערלים) ורוצים לבנות שם חמישים בתים מיוחדים לב"י [בני ישראל], לאיש בית ונחלה...**[30]

מדובר בניסיונות ההתיישבות בגיא אוני ובעין זיתים, שעיקרן בימי חייו של הלר ובהן מתגלמת הדרמה של בני הארץ ביישוב הישן ואופן ייצוגם בסיפור הגדול של חזרת עם ישראל אל אדמתו. פרשות גיא אוני ועין זיתים, וגם המאוחרת יותר, בית יהודה, ינותחו להלן בהרחבה, כדי להתחקות אחרי המנגנונים החברתיים-רעיוניים שהקימו אותם ואלה שהכשילו אותם.

---

[26] עוד על ההתיישבות במירון: הרוזן, ההתנחלות, עמ' 29; פינס, בנין הארץ, עמ' 14; סוקולוב, ארץ חמדה 172-173.

[27] בתקנון ראש פינה תרמ"ג (1882), סעיף ג', הוסיפו את יעקב חי עבו ויצחק מרדכי עבו כחברי כבוד בוועד, על עזרתם בעת רכישת האדמה. ראו דוד שו"ב, זכרונות, עמ' פא-פח.

[28] הצפירה 23,12.1887, עמ' 6; עברי אנוכי 26.8.1887, עמ' שסג; הצפירה 29.8.1887, עמ' 3; שם 3.11.1887, עמ' 2-3.

[29] יצחק בצלאל, השתתפות הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה הלאומית בשלהי התקופה העות'מאנית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2004, עמ' 37-38.

[30] עמוד היראה, טבת תרל"ט (ינואר 1879), עמ' ו.

ב. גיא אוני – ראש פינה [31]

גם ביקורו השביעי והאחרון של מונטיפיורי בארץ, ב-1875, עורר בצפת גל של התארגנויות לשם התיישבות. הפעם הצליחה קבוצה אחת להוציא את התוכנית מן הכוח אל הפועל. ב-1878 רכשה חבורה של 30 משפחות מבני צפת,[32] רובם המכריע 'בני הארץ', מחצית מאדמות הכפר הערבי ג'עונה, כפר סמוך לצפת ששכן מזרחית לה.[33] ההתיישבות לוותה בתמיכת הלר ושותפיו להנהגה אך המתיישבים, בגלל בצורת ומחסור במזומנים, נקלעו מהר מאוד לקשיים גדולים. המתיישבים, בעזרת הלר ואחרים, פנו בקריאות נואשות לעזרה כספית, שתאפשר להם לצלוח את התקופה הראשונה, אך לא נענו.[34] הם נתקלו באדישות מצד הציבור היהודי ומוסדותיו בחו"ל, גם אלה שהטיפו לפרודוקטיביזציה. שנתיים של ניסיונות החייאה שלא צלחו, הותירו במושבה רק משפחות צפתיות ספורות שלא ויתרו על היאחזותם באדמה. שרידי מתישבי גיא אוני שלא ויתרו על חלומם יכלו לעמוד בכך בזכותו של לורנס אוליפנט.[35] כל השאר, מיואשים, חזרו לצפת ומכרו את אדמותיהם לקבוצת המתיישבים החדשה שהגיעה ממוינשט שברומניה והקימה גירסה מחודשת למושבה ואף שינו את שמה ל'ראש פינה'.

גורלם של העולים החדשים, חובבי ציון שלימים יכונו 'עלייה ראשונה', שפר עליהם, אם כי בראשית הדרך הם נתקלו בקשיים דומים, כמו קודמיהם הצפתים, ונאלצו לבקש עזרה. בניגוד לדיכוטומיה השכיחה בספרות בין היישוב הישן לאנשי העלייה הראשונה, הציונית, בצר להם גם חלוצי העלייה הראשונה לא בחלו בפנייה אל גופים אולטרה-אורתודוקסים כמו הפקוא"מ, המזוהים כל כך עם שיטת החלוקה. הפנייה הראשונה לפקוא"מ הייתה סמוך להגעתם לגליל[36] ושנה לאחר מכן פנו שוב. שני המכתבים מעניינים ומביניהם השני, הארוך יותר, מתפרסם כאן לראשונה וראוי לתשומת לב מיוחדת. הוא מעיד על עמדת המתיישבים החדשים ומסביר את מערכת היחסים הבעייתית שנרקמה בינם לבין שרידי המתיישבים הראשונים, אנשי גיא אוני.

---

[31] קורות גיא אוני / ראש פינה יידונו כאן בהקשר של הגורמים התומכים בהתיישבות, מבית ומחוץ. פרטי מהלכי ההתישבות יידונו בפרק נפרד במסגרת בחינת היבט אחר וחשוב של הפרשה, דהיינו מקומה של התיישבות זו בסכסוך בין אלעזר רוקח להנהגת צפת. ראו פרק שמונה עשרה.

[32] רשימת שלושים אנשי חבורת גיא אוני ראו בנספח א.

[33] כנראה שחלק מאדמות הכפר כבר נרכשו בידי יהודי בשם מוסה סילס, אבל ישיבתו על הקרקע לא התממשה (הרוזן, ההתנחלות, עמ' 32-33).

[34] מנשר חתום על ידי 30 בתי אב של מייסדי גיא אוני, מגובים בחתימת בית הדין שבראשו ישב הלר, התפרסם בעתון הצפירה 23.7.1878.

[35] נחום קליסקר ויעקב גורוכובסקי מכרו כמה חלקות מנחלתם לאוליפנט לפי שטר מכירה מ-1883 (אצ"מ A 335/6). בדרך זאת התאפשר לו לתמוך במתיישבים שלא היו מן הקבוצה הרומנית.

[36] SCUA, OTM: hs.Ros.PA 25:31, מכתב של וועד המושבה מיום ה' בחשוון תרמ"ג (18.10.1882).

תעודה 13- ועד ראש פינה אל הפקוא"מ, ז' בתשרי תרמ"ד (11.11.1883) [37]

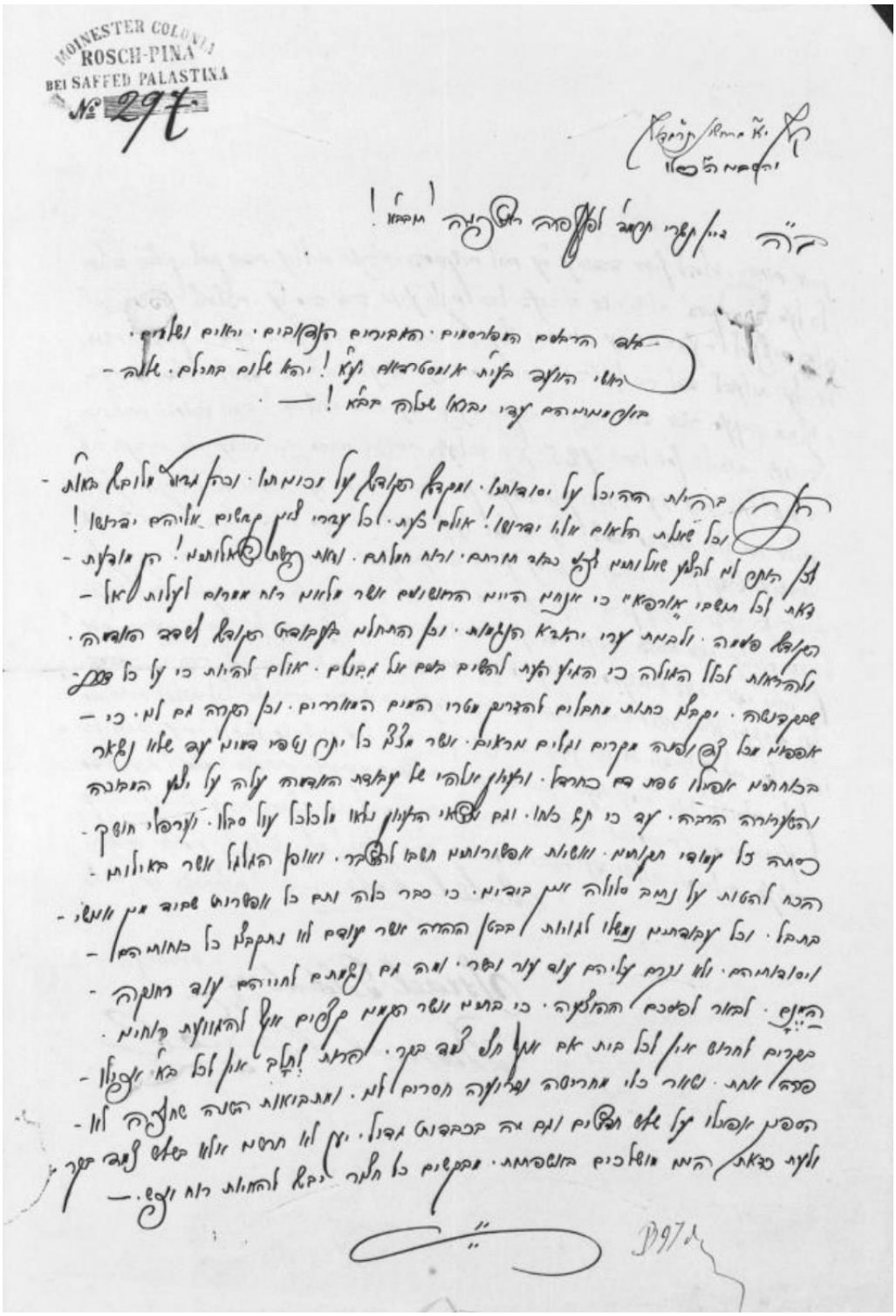

SCUA, OTM: hs.Ros.PA 37:1 [37]

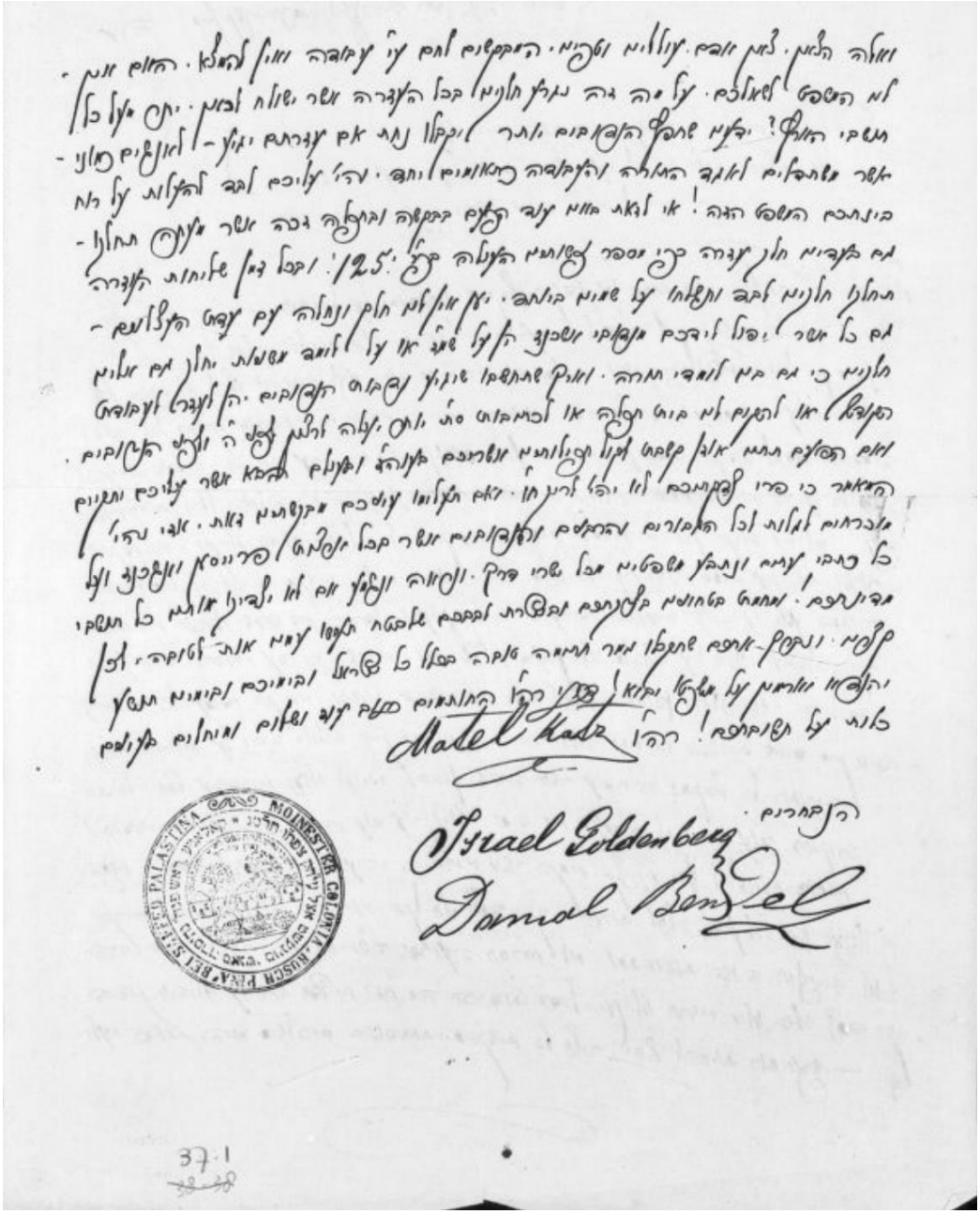

קולונית מויינשט, ראש-פנה, ליד צפת פלשתינה

ב"ה זיין תשרי תרמ"ד לפ"ק פה ראש פנה תובב"א!

כבוד הרבנים המפורסמים, הגבירים הנדיבים, יראים ושלמים, ראשי הוועד בעי"ת [בעיר תהילה] אומסטרדאם יע"א! יהא שלום בחילם שלוה בארמנותיהם עד יבוא שילה בב"א [במהרה בימינו אמן]!

הנה בהיות ההיכל על יסודותיו, ומקדש הקודש על מכונותיו, וכהן גדול מלובש באו"ת [באורים ותומים] וכל שאלת הלאום אלי'[ה] ידרושו! אולם כעת, כל עדרי צאן קדשים אליהם ידרושו! לכן הותר לנו להציע שאלותינו לפני כבוד תורתם, ורוח חמלתם, וזאת פרשת שאלותינו!

הן מודעת זאת לכל תושבי "אורפא" [אירופה] כי אנחנו הראשונים אשר מלאנו רוח ממרום לעלות אל הקודש פנימה ולבנות ערי יהודא הנשמות. וכן התחלנו בעבודת הקודש לשדד האדמה, ולהראות לכל הגולה כי הגיע העת להשיב בנים אל גבולם. אולם להיות כי על כל דבר שבקדושה יקבצו כתות מחבלים להזריק מטרי המים המאררים, וכן הקרה גם לנו. כי אפפונו מכל צד ופנה מקרים וגלים נוראים, אשר מצצו כל יתר נטפי דמינו עד שלא נשאר בכוח[ו]תינו אפילו טפת דם כחרדל [?]. ורעיון אלהי של עבודת האדמה עלה על יצוע המבוכה והשערור[י]ה הרבה עד כי תש כוחו. וגם נושאי הרעיון נלאו מלכלכל עול סבלו, וערפלי חושך כסתה כל עמודי תקותינו ואשיות אפשורותינו חשבו להשבר. ואופן הגלגל אשר באולותו [?] הכח להטות על נתיב סלולה אין בידינו, כי כבר כלה ותם כל אפשרות שביד מין אנושי בתבל, וכל עבודתינו נמשלו לגויות בבטן ההרה אשר עודם לא נתקבצו כל כוחותיהם ויסודותיהם ולא נקרם עליהם עוד עור ובשר, ומה גם נשמתם לחייהם עוד רחוקה. המנם [?] לבאר לפניכם ההוצעה [ההצעה], כי בתים אשר הקמנו קצרים אף להגוועת [?] רוחינו. בקרים לחרוש אין לכל בית, אם אף חצי צמד בקר. פרות לחלב אין לכל ב"א [בן אדם], אפילו פרה אחת, ושאר כלי מחרישה וזריעה חסרים לנו. ומתבואות השנה שחלפה לא הספיק אפילו על שלש חדשים וגם זה בכבדות גדול, יען כי לא חרשנו אלא בשלש צמד בקר. ולעת כזאת הינו מושלכים באשפתות, מבקשים כל חציר יבש להחיות רוח ונפש. ואלה הצאן, צאן אדם עוללינו וטפינו, המבקשים להם לחם ע"י עבודה ואין להמצא. האם אין לנו המשפט לשאלכם על מה זה נגרע חלקינו בכל העזרה אשר ישולח לכאן, יתר מעל כל תושבי הארץ? ידענו שחפץ הנדיבים יותר יקבלו נחת אם עזרתם יגיע – לאנשים כמונו אשר משתדלים לאגד התורה והעבודה כתאומים יחד. והי'[ה] עליכם לבד להעלות על רוח בינתכם המשפט הזה!

אי לזאת באנו עוד הפעם בבקשה ובתפלה זכה אשר מעתה תחלקו גם בעדינו חלק עזרה כפי מספר נפשותינו העולה בפ"י [?] 125 ובכל זמן שליחות העזרה תחלקו חלקינו לבד ותשלחו על שמינו ביוחד [ביחד?]. יען כי אין לנו חלק ונחלה עם עדת העצלנים. גם כל אשר יפול לידכם מנדיבי אשכנז הן על שמ"ז [?] או על לומד משניות יחלק גם אלינו חלקינו כי גם בנו לומדי תורה. ואיך שתחשבו שיגיע נדבות הנדיבים הן לעזר לעבודת הקודש או להקים לנו בית תפלה או לכתיבות ס"ת [ספר תורה] יותר יעלה לרצון לפני ה' ולפני הנדיבים.

ואם הפעם תתנו אוזן קשבת לקול תפילותינו אשריכם בעוה"ז [בעולם הזה] ובעולם הבא אשר עליכם יתקיים המאמר כי פרי צדקתיכם לא יהי'[ה] לריק ח"ו. ואם תעלימו עיניכם מבקשתינו זאת אזי נהי'[ה] מוכרחים לגלות לכל הגבירים והרבנים והנדיבים אשר בכל ארצות פרייסען

ואשכנז, ועל כל כתבי עתים ונתבע משפטינו מכל ישרי דרך ונראה ונשמע אם לא יצדיקו אותנו כל תושבי מדינתכם! ומחמת בטחונינו בצדקתכם ובישרת לבבכם שלבטח תעשו עמנו אות לטובה. לכן קצרנו ונברך אתכם שתקבלו גמר חתימה טובה בכלל כל ישראל ובימיכם ובימינו תושע יהודא וארמון [=מקדש] על משפטו יבוא!

דברי רה"ו[ראש הועד] החותמים ברוב עוז ושלום ומיחלים בעינים כלות על תשובתכם! רה"ו, מוטיל כץ, הנבחרים: ישראל גולדנברג, דניאל בנטל

ההתנסחות במכתב היא בעלת אופי תוקפני, ויש בו איון מוחלט של ניסיון ההתיישבות של אנשי צפת, תוך התעלמות מוחלטת מן העובדה ששלוש משפחות מאותה קבוצת מתיישבים המשיכו לחיות ביניהם, על אדמתם. כבר מן הנוסח של החותמת בלעז, המכתירה את דף המכתב, ברורה ההתעלמות מחלקם של מי שקדם למתיישבים החדשים, וההמשך בהתאם: "...**הן מודעת זאת לכל תושבי "אורפא" כי אנחנו הראשונים אשר מלאנו רוח ממרום לעלות אל הקודש פנימה ולבנות ערי יהודא הנשמות...**" ראשונים?! אנשי צפת, לעומת זאת, לא ויתרו על השם 'גיא אוני' והשתמשו בו עוד שנים אחדות כל פעם שהתייחסו ליישוב זה, בדרך כלל בנוסח: **בכפר גיא אוני הנקרא ראש פנה.**[38]

במקביל למכתב זה, ב-1883, הסתיימו המגעים עם הברון רוטשילד בהצלחה והוא נטל את המושבה תחת חסותו, מה שהציל אותם מגורל דומה לקודמיהם, אנשי גיא אוני. אבל, עוד קודם שנמצאה להם ישועה בחסותו של הברון רוטשילד, נענה ארגון הפקוא"מ לפניית אנשי ראש פינה והעביר אליהם כספי חלוקה. אלא שבניגוד לבקשתם להעביר את הכסף ישירות אליהם[39] הקפידו הפקוא"מ להעביר את כספי התמיכה בדרכים המסורתיות, דהיינו באמצעות הלר.[40]

בואה של הקבוצה הרומנית, שהייתה לקבוצת הרוב ולכן תפסה את המנהיגות והכתיבה את מהלך ההתפתחות ביישוב, יצר זירה שבה בולטת ההתמודדות של בני הארץ עם העולים החדשים. המתח בין שתי הקבוצות היה כה חריף עד כי מי שכונו 'הרוסים', שהיו בעיקרם שיירי מתיישבי גיא אוני בני

---

[38] ראו למשל מכתב מיום י"ד בסיון תרמ"ז (1887) של ראשי הקהילה בצפת אל רוטשילד (קטלוג קדם 16 [יולי 2011], פריט מס' 456).

[39] במכתב הראשון (ראו הערה 34) ביקשו שהכסף עבורם שיועבר לצפת ימסר לידי בן עירם: "**ע"ש הר' אברהם מוונעשטער בעד ראשי הועד הר' מאטיל כץ**". במכתב השני ביקשו שהכסף יישלח ישירות אליהם.

[40] ראו: SCUA, OTM: hs.Ros.PA 45:5. מכתב של הלר לפקוא"מ, מיום י"ט בטבת תרמ"ד (17.1.1884), בו אישר הלר את קבלת הכסף עבור ראש פינה ואת העברתו לידיהם.

הארץ, הכריזו על ועד משלהם ובמשך זמן מה פעלו בנפרד מן הקבוצה הרומנית.[41] גם הלר, בדווחו על העברת הכספים למתיישבים, הסביר שהכסף חולק בין שתי קבוצות "...**יען כי הם שני חצרות, אנשי רוסיא לבד ואנשי רומנייא לבד...**"[42] המצב הזה נמשך כמעט עד סוף 1885, עד אשר, בתיווך פקידות הברון, איחדו את השורות.[43] גם אם לכאורה יושרו ההדורים הממוסדים, הבידול והמרירות נותרו בעינם ויעיד על כך המקרה הבא, שאף הגיע לדפי העיתונות העברית של התקופה:

> **...מקרה רצח קרה בראש פינה לאחד מאחינו האכרים, והוא יליד הארץ [...] כי באו פעללאחים לגנוב את בהמתו והוא לא התעצל לקום ממשכבו ויצא החוצה לראות מי הם הרומסים את חצרו באישון לילה. וכאשר ראה כי לקחת ולגנוב באו, עמד כנגדם בגבורה ואומץ הלב, אך הם דקרו בסכינים את צלעותיו עד זוב דם ועד כי נפל ארצה באין אונים, ואז ברחו על נפשם. הנרצח אמנם קרא לעזרה, אבל העוזרים אחרו לבוא, אולי בעבור הוא מילידי הארץ[...] הנרצח מפרפר בין החיים והמות, ה' ירחם עליו כי הוא בעל אשה ובנים, גבר חסון כאלונים, ואיש עבודה...**[44]

האיכר המעורב בתקרית הוא אהרן קלר (1855-1942), יליד צפת, חתן בנו של הרב מרומאן, שנמנה על חבורת גיא אוני והמשיך להאחז בנחלתו גם כשהייתה לחלק מראש פנה.[45] 'הנרצח' חי עוד שנים רבות והלך לעולמו שבע ימים וכנראה גם שבע כעסים ותסכול, וזה קיבל ביטוי נוגע ללב בדברים שבחרו לכתוב בני משפחתו של אהרן קלר על מצבתו:

---

[41] המליץ 12.11.1883, עמ' 1320-1321; שם, 16.11.1883, עמ' 5. הקבוצה כללה את משפחות הנותרים מגיא אוני ומשפחות נוספות שלורנס אוליפנט עזר להם ברכישת הקרקע. סגל היה מעורב ועזר למשפחות הללו ואף תיווך עבורן את תמיכתו של אוליפנט. לימים יתקשר סגל בקשרי משפחה עם חבורת הרומנים של ראש פינה. בתו, אסתר, נישאה לד"ר יעקב דוד שו"ב, בנו של דוד שו"ב, ממייסדי המושבה (דואר היום 4.12.1935, עמ' 4).

[42] SCUA, OTM: hs.Ros.PA 45:5

[43] הצבי 23.10.1885, עמ' 1.

[44] הצפירה 27.4.1888, עמ' 5. חתום על הידיעה 'זמרת הארץ', פסבדונים של חיים חייקל שפירא, איש צפת, שהיה שופרם של בני הארץ, המבקשים לשנות את דימויים כאנשי חלוקה חדלי אישים, בעצמו חבר בוועד מתיישבי בית יהודה. ראו הערה 68.

[45] בזיכרונותיו מספר קלר על התקרית, מציין את ההתמהמהות של שכניו בהגשת עזרה, אבל לא מציין שנהגו כך משום שהוא מילידי הארץ אלא יותר מתוך בוז על מורך רוחם (עמ' 11-12).

אהרן ירמיהו ב"ר יוסף קלר

חלוץ ההתישבות ומגואלי אדמת המושבה

לפני בוא המתישבים מרומניה...[46]

ההתעלמות וההשכחה של פרק גיא אוני ומתיישביו בני צפת נמשכו לאורך שנים רבות. ספר תולדות ראש פינה, בהוצאת המועצה המקומית, יצא לאור ב-1982 במלאת מאה שנה ליישוב, תרמ"ב-תשמ"ב. איתרע מזלה של המועצה המקומית בראש פינה ובמקביל, באותה שנה, יצא לאור הרומן של שולמית לפיד, 'גיא אוני', שהעביר את הזרקור אל הפרק הראשון, הנשכח והמושכח, בקורות היישוב. אומנם גם לפיד הלכה בעקבות המפורסמות והציגה את רבני צפת כרודפי המתיישבים, אך הפרסום וההתעניינות הציבורית בספרה, לפחות החזירו לתודעה את ימי הראשית של נקודת ההתיישבות הזאת. בשנת 2008 עשתה ראש פינה תיקון. מהדורה חדשה של הספר על תולדות המושבה יצאה לאור והפעם הוכרזה המושבה בת מאה ושלושים, תרל"ח-תשס"ח.[47]

---

[46] סיפורה של הכתובת על קברו של קלר הובא בעבודה סמינריונית: תמיר הוד, 'המצבות בבית הקברות העתיק של ראש פינה כ'נרטיב' לחיי התושבים בשנים 1882-1948', מכללת תל חי 2006, עמ' 28.

[47] ניב וגורן, ראש פינה.

כריכות שתי המהדורות של ספרי תולדות ראש פינה בהוצאת המועצה המקומית

ג. עין זיתים [48]

הקרבה הרבה של עין זיתון לצפת הפכה אותה ליעד מועדף בעיני המחפשים אדמה לעסוק בחקלאות. אדמות בעין זיתון נרכשו על ידי אנשי צפת במחצית השניה של 1878, במקביל לרכישת אדמות בג'עונה, לימים גיא אוני.[49] במכתב לעיתון מיום 26.5.1879, פרטו ראשי 'חברת ישוב ארץ הקודש', רוכשי האדמה בעין זיתון, את עמדתם בדבר החשיבות שבמציאת מקורות פרנסה לאנשי צפת ואת הדרך בה נקטו דהיינו, רכישת אדמות עין זיתון. הם קראו למעוניינים להימנות על האגודה להצטרף ובעיקר ביקשו תמיכה מפני שממונם הספיק רק לרכישת הקרקע. שניים הם ראשי החברה: צבי שפיגלמן (1835-1904)[50] והשני יוסף משה הורוויץ (1850-1926)[51] החותם: **"חתן הה"ג [הרב הגאון] מה"ש [מורנו הרב שמואל] העליר נ"י ראש אב"ד מעיה"ק צפת תבב"א".**[52] ברור שפירוט הייחוס הזה אינו מקרי וחשוב היה לחבורה להדגיש שמעשה ההתיישבות הינו על דעת הרבנים וההנהגה הצפתית המסורתית.

---

[48] על ניסיון זה ראו גם: אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 180; פינס, בנין הארץ, עמ' 31; יואב רגב, עין זיתים – ישוב נשכח במרום הגליל, 2015; חיסין, הארץ המובטחת, 458-459. חיסין מקדים את פעילות האגודה להתיישבות בעין-זיתון לשנת 1870! לעומת זאת, בספר חשוב שהוקדש לסיפור עין זיתים, שנכתב על ידי שני חוקרים חשובים, לא הוזכר בכלל הפרק הראשון של רכישת האדמות על ידי אנשי צפת. ההתעלמות המוחלטת מצביעה על כך שההדרה של היישוב הישן ממפעל ההתיישבות בארץ חלחלה גם למחקר, וזו אינה הדוגמה היחידה, ראו: גולדשטיין ובן ארצי, מושבה לא נושבה.

[49] עמוד היראה, טבת תרל"ט (1879), עמ' ו.

[50] יליד חמלניק שהגיע בילדותו לצפת. היה שותף ל'חבורת עובדי אדמה – 1866', ושמו נקשר גם עם חבורת גיא אוני.

[51] יוסף משה הורוויץ, מצאצאי השל"ה, יליד לובביץ', הגיע לארץ בצעירותו ב-1864. נישא לשרה, בתו של הלר. היה מעורב גם בניסיון ההתיישבות בבית יהודה, ועל כך בהמשך. עסק בריפוי וברוקחות בצפת ואף התיישב במטולה ושימש מרפא (מיכלין, רוקחים, עמ' 183-184).

[52] הצפירה, 12.8.1879, עמ' 235-236.

פנייה זו של חבורת עין זיתון התפרסמה בעיתון באיחור של כמעט שלושה חודשים אחרי שנשלחה, לא זכתה כנראה להיענות. מאחר שהפרסום התמהמה, והם נחלו כישלון בהשגת תמיכה, נאלצו היזמים לחפש דרכים אחרות לגיוס כסף. התוכנית שגובשה הייתה מיוחדת. היא צמחה מתוך חשיבה 'עסקית' אופיינית לאנשי היישוב הישן אבל הפעם למען מימוש רעיונות שמזוהים לכאורה עם העולם היהודי הקורא להתחדשות. מדובר בתוכנית להקצאת שטח מסוים, מוגבל, מן האדמות שרכשו, חלוקתו לחלקים קטנים, ומכירתם לאנשים המעוניינים שיהיה להם חלק ונחלה, ולו זעירה, בארץ הקודש. נשענים על מקורות ישראל הציעו היזמים לאנשים לרכוש ד' אמות רבועות מאדמת ארץ-ישראל, מתוך תקווה שמזימון האפשרות ליהודי הגולה לקיים את מצוות ארבעה אמות, יוכלו גם הם להיבנות.[53] לצורך כך הנפיקו שטרות מכר, מגובים בהסכמת בית הדין בצפת, והלר בראשו, ושלחו שליחים לקהילות בתפוצות כדי לגייס שותפים למימון הפרויקט. לא ברור מה היה היקף הפעילות בדרך זו וברור מסופה של הפרשה שהיא לא צלחה. הדים לניסיונות הללו הגיעו מדיווח לעיתון 'עברי אנוכי' אודות שליח מטעם חבורת עין זיתים, מצויד בשטרי המכר, שהסתובב באזורי הונגריה במהלך 1881. הכותב סיפר על פגישתו עם השליח ובעיתון פורסם גם נוסח שטר המכר שנתן לרוכשי ד' אמות:

שטר תעודה

זאת התעודה, לאות ולעדה, מאתנו הח"מ [החתומים מטה] ע"ד [על דבר] אחוזת נחלתינו שקנינו מאת הישמעל[י] מאחמאד טאהאר, שלושה אפדני (פאדנים)[54] ארץ לחרוש ולזרוע, ושמנה גנות גדולים בכפר "עין זיתון", לא רחוק כ"א [כי אם] כאלפיים אמה מעיה"ק צפת ת"ו, עם עצי זית, גפן ורמונים, תאנים שקדים ותפוחים, הגדלים בתוכם, עפ"י נימוס ותוקף הממשלה יר"ה [ירום הודה], כפי הקישאנעס [הקושאנים] (היינו הקנינים) אשר ת"י [תחת ידינו], המחזיקים מאתיים דאלום [דונם].[55] הדאלום אלף ושש מאות אמות מרובעות ועולה בתוכם לחלקינו שלושה אלפים וחמש מאות, חתוכות מד' על ד', והידועים במצריהם: לרוח צפון הכפר עין זיתון הנז [הנזכר], לרוח דרום מקום מחצב אבנים, לרוח מזרח דרך העולה להכפר הנ"ז, ולרוח מערב הגנות של הישמעל[י] מאחמאד הנז'.

הנה עתה מודים אנחנו בהודאה גו"ש [גמורה ושלמה] כמודה בפני בד"ח [בית דין חשוב] איך שקבלנו מאת הרב [...] סך כל דמי המכירה עמפ"א [צ"ל עמפ"ע? = עד מפי עד], בעד ד' אמות קרקע באורך, על רוחב ד' אמות, באמה של תורה, וחלק בהאלנות הנ"ז לפי חלקי הנז'. ומו"מ

[53] ברוח המאמר 'כל המהלך ד' אמות בארץ-ישראל מובטח לו שהוא בן עולם הבא (כתובות, קיא, א). אמה = 0.758 מ', מכאן שד' אמות רבועות הן 9.2 מ"ר (אתר משרד הכלכלה, פקודת המשקולות והמידות 1947).

[54] פדאן = יחידת שטח של כארבעה דונם.

[55] אחת מצורות ההגיה של המילה התורכית המציינת מידת שטח, ושגורה גם בעברית של ימינו, דונם. באזורים כמו בוסניה למשל נקראה יחידת השטח הזאת 'דולום'.

[ומוכן ומזומן?] קם המקנה ברשות הקונה הנ"ז לעשות בו כרצונו, כאדם העושה בשלו, מתהום ארעא עד רום רקיע, לבנות ולסתור כו'. וקבלנו על עצמינו לפצות ולהדיח כל טוען ומערער מהקונה הנ"ז באחריות נכסי דאית וכו' ודלית וכו'[56] והכל נעשה במכירה...

באנו עה"ח [על החתום], כ"ה לחודש אב תרל"ט [14.8.1879] לפ"ק פעיה"ק צפת ת"ו יוסף משה הורוויץ הלוי. הק' צבי הירש שפיגלמאן. הק' אשר יחזקאל הלוי הורוויץ.[57]

(חותם חברת ישוב ארה"ק מעבודת האדמה ומסחר וקנין וחרושת המעשה, פעיה"ק צפת ת"ו)

בהמשך השטר תוספת של בית הדין הצפתי, בראשותו של הלר:

זאת מאתנו ב"ד הצדק דפעיה"ק צפת"ו, לאשר ולקיים מכירת דא"ק [ד' אמות קרקע] הנ"ז לכל מי מאחב"י [מאחינו בני ישראל] החפץ חיים, להיות לו חלק ונחלה בארץ החיים. והי'[ה] לבב הקונים נכון ובטוח שכל מי שיגיע לידו שטר מכירה הנ"ז בח"י [בחתימת יד] הרבנים המפורסמים מו"ה [מורנו הרב] יוסף משה הורוויץ, ומו"ה צבי הירש שפיגלמאן, ומו"ה אשר יחזקאל הורוויץ הנ"ז, תהיה האחוזה לו למקנה כדתוה"ק [כדין תורתנו הקדושה] ולמען המצוה לחזק ידים רפות. מהראוי לכל נדיב לב מאחב"י לקחת חלק וצדקה על אדמת הקודש וכמבואר ברמב"ן ע"פ 'ויקן את חלקת השדה', וז"ל [וזה לשונו]: אבל ר' אברהם אמר כי הזכיר הכתוב הזה להודיע כי מעלה גדולה לא"י, ומי שיש לו חלק בה חשוב הוא כחלק עולם הבא. עד כאן לשונו הטהור. וע"ד [על דבר] אמת וצדק באנו עה"ח [על החתום] חודש ושנה הנ"ז. הק' שמואל העליר, הק' רפאל בהר"מ זצ"ל דמ"ץ [דיין מורה צדק], הק' משה חר"ג במוה"ר יוסף זלה"ה.[58]

אף שהמסמך פורסם בעיתון מתוך רצון להגחיך את השליח ואת העומדים מאחוריו, בדיעבד חשוב שפורסם כיוון שיש בו מידע רב על ניסיון ההתיישבות בעין זיתון שאינו ידוע ממקורות אחרים: החבורה רכשה מן הבעלים, ערבי מוסלמי בשם מוחמד טהאר, 12 דונם אדמה בלתי מעובדת ו-200 דונם מטעים של עצי פרי, כולל כרמי זיתים וגפנים. הרכישה התבצעה כדין ובידם היו קושאנים על השטח. בשל המצוקה הכספית והצורך במימון החליטו להקצות למכירה, מתוך 210 הדונם שברשותם, 2.2 דונם,[59] משל מדובר בהנפקת מניות, אלא שכאן מדובר בד' אמות דהיינו, 3,500 יחידות של ד' אמות. מחיר היחידה אינו נקוב כך שלא ברור מה הסכום שיכלו לגייס לו הצליחו למכור את כל היחידות.

---

[56] גם נכסי דלא ניידי וגם מטלטלין.

[57] יוסף משה ואשר יחזקאל הורוויץ (1857-1920), שהצטרף לחבורה, היו אחים. הראשון היה חתנו של הלר ובנו של השני נשא לאשה את נכדתו של הלר.

[58] עברי אנוכי 9.9.1881 עמ' תז. הכותב יה"ל, בלתי מזוהה, מאחת קהילות הונגריה. סביר להניח שהשיבושים בטקסט מקורם בהעתקת נוסח השטר לעיתון.

[59] וזה החישוב: דונם הוא 919.3 מ"ר. אמה רבועה היא 0.575 מ"ר. בכל דונם כ-1,600 אמות רבועות. הקצאת 3,500 אמות רבועות למכירה = 2.2 דונם.

האיש שדיווח על כך לעיתון, והסתתר מאחורי פסבדונים, פגש בשליח ואף העיד על עצמו שרכש את ד' אמותיו בארץ-ישראל, כנראה כדי לשים ידו על המסמך, אותו העביר לעיתון. את השליח הציג כרמאי ומאחז עיניים. כל העניין הובא לקוראי העיתון, הן על ידי הכותב והן על ידי המערכת, בקיתונות של בוז וחוסר אמון. כיוון שגם הבד"צ של צפת, ובראשו הלר, חתומים על השטר ותומכים בפנייה, הרי שגם הם 'כובדו' בזלזול ובשאט נפש. כיוון שזהותו של השליח אינה ידועה קשה לשפוט מה תרומתו להתרשמות השלילית ממשימתו, אולם ברור שההוקעה של פרויקט ההתיישבות בעין זיתון כעוד תחבולה של אנשי היישוב הישן 'לשנורר' כספים, מתיישבת עם החשדנות הרבה וחוסר האמון שליוו את ניסיונות ההתיישבות והפרודוקטיביזציה של אנשי היישוב הישן. לו אך טרחו להתעמק במספרים, היו נוכחים לדעת שהשטח שהוקצה להנפקת 'ד' אמות' בטל בשישים מול השטח הכולל שרכשה הקבוצה, מה שמעיד על כוונות רציניות להתיישב ו/או לעבד בחכירה, על מנת להתפרנס מעבודה.

הדחייה המוחלטת של אפשרות כלשהי שמדובר בניסיון כן ואותנטי לפרודוקטיביזציה, מצד כל המעורבים בפרסום הכתבה הזאת, נשענה גם על מידע שהגיע ממקורות פנים צפתיים. האחראי העיקרי הוא אלעזר רוקח, שלפרשת יחסיו עם הנהגת צפת יוקדש בהמשך פרק שלם. עם היוודע דבר רכישת האדמות ומי הם הרוכשים מיהר רוקח להודיע ברבים מה דעתו על המהלך. הוא סיפר לקוראיו כי שמע אודות קניית ד' אמות קרקע עם גן ירק קטן בסביבות הכפר עין-זיתון וייסוד חברה להתיישבות על-ידי ממוני צפת. העובדות שסיפר היו מעוותות אך הן שירתו את המסר שביקש להעביר, לפיו מדובר בהעמדת פנים כדי שההנהגה הצפתית תוכל להציג עצמה כמי שדואגת לעבודת האדמה ולרווחת הקהילה.[60]

פרסומים מסוג זה רק ליבו את מדורת הדחייה של אנשי היישוב הישן והיו לנבואה המגשימה את עצמה. אי האמון והזלזול גררו הימנעות מהושטת עזרה, שהובילו לכישלון, שהנציח את הקביעה שבני היישוב הישן לא יצלחו לחיים פרודוקטיביים. מקרה עין זיתון הוא דוגמה מובהקת לזה. רוכשי האדמות בעין זיתים המשיכו להחזיק באדמות ולחפש עזרה שתאפשר שימוש בשטח. בשנת 1885 ביקר יחיאל מיכל פינס (1843-1913) בצפת ונציגי החבורה ביקשו ממנו שיפעל אצל חובבי ציון למען יעזרו להם להתיישב על אדמתם. פינס הסביר להם שגודל השטח אינו מספיק ליישוב 12 המשפחות רוכשות הקרקע, ובכלל עסקי התיישבות נועדו לבעלי הון מסוים ולא לאביונים כמותם.[61]

---

[60] החבצלת 15.11.1879, מכתבו של רוקח מ-26.8.1879, עמ' 42.

[61] פינס, בנין הארץ, עמ' 31-32.

בשנת 1887 הגיע הברון רוטשילד לביקור בארץ. הוא ביקר גם בראש פינה ושם נפגש עם אנשי חבורת עין זיתון, שביקשו ממנו את חסותו. בקשתם נדחתה. מובסים ונואשים מהשגת עזרה, מכרו בסופו של דבר את האדמות לפקידות הברון בסוף שנות השמונים.[62] ב-1891 מכר פקיד הברון, אוסוביצקי, את האדמות לנציגי אגודת 'דורשי ציון'. אגודה זו הייתה חלק מתוכנית חדשה להתיישבות בארץ, תוכנית שניסתה לתת מענה לקשיים שנתגלעו עד אז בהקמת המושבות החדשות. כינויה של התוכנית 'אגודת האלף', והרעיון היה שקבוצות התיישבות ירכשו אדמות בארץ-ישראל אך יגיעו לנחלות שרכשו רק כעבור מספר שנים, לאחר שאלה עובדו על ידי פועלים שכירים והחלו להניב הכנסות. במקרה של עין זיתים רכשו אנשי אגודת 'דורשי ציון' את האדמות ושכרו לשם עיבודם פועלים יהודים מצפת.[63] 12 משפחות צפתיות עבדו במקום, אם כי כנראה רק שתיים ממש התגוררו בו.[64]

ד. בית יהודה / בני יהודה

אחד מן המובילים את ניסיון ההיאחזות באדמת עין זיתון, יוסף משה הורוויץ, חתנו של הלר, עמד גם בראש אגודת בית יהודה. כישלון הניסיון בעין זיתון הוביל את הורוויץ להתחבר לאגודה אחרת שקמה בצפת, 'בית יהודה', ומטרתה התיישבות ברמת הגולן.[65] לא ברור מתי בדיוק החלה התארגנותה הרעיונית של החבורה עם זאת המקורות מורים כי בשלהי 1883 הם כבר היו במהלכים אופרטיביים למימוש מטרתם, אך רק ב- 1885 מימשו את תוכניתם והקימו את 'בית יהודה'.[66]

גם התארגנות זאת לא זכתה לתמיכת הגורמים המיישבים של אותה העת. גם אנשי בית יהודה התקשו לממש את חזון ההתיישבות ללא עזרה. הם שלחו משלחת של בני החבורה לחיפה כדי להיפגש עם ד"ר אדלר שהגיע מבריטניה בעניין ההתיישבות של 'בני ציון ילידי הארץ'.[67] בפנייתם לעזרה מעל דפי העיתונות שטחו את מרי שיחם על הסטריאוטיפ של עצלים שדבק בהם ועל הסירוב לראות את היתרונות שלהם, כבני הארץ, לקידום חזון ההתנחלות בארץ:

---

[62] גולדשטיין ובן ארצי, מושבה לא נושבה, עמ' 38-39.

[63] שייד, זכרונות, עמ' 171.

[64] גולדשטיין ובן ארצי, מושבה לא נושבה, עמ' 58, עמ' 63-76. האדמות הוכרו לפועלים הצפתים והחוכרים באו בתביעות על חזקה ובעלות. מחלוקת ארוכת שנים והתדיינויות רבות בערכאות שונות בין האגודה לבין בעיקר שניים מן הפועלים מצפת, משה יוסף לוינסון (1880-1955) ויעקב רוזנבלום (בלתי מזוהה), הסתיימו בסילוקם מן השטח. על משפחת לוינסון וחלקה בהתיישבות בגליל ראו גם: יוכי לוין, אוושת הרוח בברושים, תל אביב תשס"א.

[65] אודות המושבה ראו: שאול ספיר, 'מושבת בני יהודה בגולן בחסות חובבי ציון בבריטניה', יוסי בן-ארצי, ישראל ברטל, אלחנן ריינר (עורכים), נוף מולדתו, ירושלים תש"ס, עמ' 352-375; אילן, עבר הירדן, עמ' 446-447. בסופו של דבר התיישב הורוויץ במטולה. בין לבין שימש רוקח ומורה.

[66] אילן, עבר הירדן, עמ' 55.

[67] חבצלת 21.5.1885, עמ' 244.

...כן יודעים אנחנו שפת הארץ ויודעים תכונת עם הארץ ויכולים לחיות עם שכנינו הישמעאלים בשלום ואהבה, ועם הערביאים שוכני אהלים [בדויים]. יודעים אנו תכונת הארץ, שריה ומושליה, ואין אנו נזקקים למתורגמנים ומורים ומנהלים, להוציא על כל זה כסף רב, כאשר נחוצים הם להגרים הבאים ממרחק [...] הטרם ידעו חובבי ציון ויבינו כי אם נתישב אנחנו ראשונה, נפתח השער, ונסיר מכשולים גם להבאים אחרינו..[68]

אנשי בית יהודה לא זכו להיענות ולעזרה ולכן, יחד עם קשיים בהשלמת קבלת הקושאנים על הקרקע, נאלצו לנטוש את אתר ההתיישבות. שלב ב' של ההתיישבות, בני יהודה, עם חלק מאנשי האגודה ובאתר שונה, החזיק מעמד בקשיים רבים עד 1920, הלך והתדלדל, עד לסיום אלים וטרגי של רצח אחרוני המתיישבים.[69]

בהקשר זה של מחאתם-תחינתם של אנשי אגודת בני יהודה להכרה באמינות מאמציהם להתיישב ובערך המוסף שיש להם דווקא משום שהם בני הישוב הישן, מאלף במיוחד לקרוא את מסקנותיו של צבי אילן, מי שחקר את קורות בני יהודה. הנחת היסוד שלו הייתה שמעשה ההתיישבות עומד בסתירה להווית החיים של הישוב הישן ולכן, אם משהו כזה מתרחש, הוא בהכרח מרידה כנגד הנהגת היישוב הישן, במקרה שלנו ההנהגה הצפתית. אלא שאפילו הבדיקה השטחית שערך אילן לגבי זהותם של חברי האגודה העלתה שכמה מהם ממשפחות של ממונים בצפת. כדי ליישב את הסתירה שעולה מן העובדות, שאילן עצמו הביא, הוא נאחז ב'גילוי' שבניגוד להצהרת אנשי אגודת 'בני יהודה' על היותם ילידי הארץ, הם אינם כאלה שהרי לא נולדו בארץ. כיוון שלא בדק באיזה גיל הגיעו לארץ וכמה שנים הם חיים בה הגיע החוקר למסקנה שהם בעצם אינם בני היישוב הישן ולכן 'מובן' מדוע הם פועלים כפי שהם פועלים. כך לכאורה מתיישבת הסתירה.[70] חקירה מדוקדקת יותר הייתה מגלה עד כמה חלק גדול מחברי האגודה הינם בשר מבשרו של הממסד הרבני, בנים של ממונים ומחותניהם, שפעלו בברכת משפחותיהם. הצגת מהלכיהם כהתרסה אינה עומדת במבחן העובדות. רובם המכריע של חברי האגודה היו 'בני הארץ' ובדין כך תפסו את עצמם.

שלוש הדוגמאות שפורטו לעיל מדגימות את התסכול הרב שהיה מנת חלקם של 'בני הארץ' בצפת, שניסו לממש את רעיון ההתיישבות החקלאית ועבודת האדמה. מצד אחד, מערכת התמיכה המסורתית,

---

[68] המגיד 24.4.1885, עמ' 134. לבד מהורוויץ חתמו עוד שלושה אנשים: משה יוסף רוזנצוויג, יליד צפת 1839, בנו של ר' זליג מארהיוב, מממוני צפת; שמואל ברוך בן ר' משה שו"ב, נולד ב-1857 והגיע לארץ בן שנתיים; חיים שפירא, הלא הוא חיים חייקל שפירא (1857-1912). הגיע לארץ עם משפחתו ב-1874 בהיותו בן שנתיים. אביו היה מראשי כולל וולין. לימים היה לאיש ציבור ועיתונאי. היה בין נושאי קולם של ילידי הארץ בכתיבתו העיתונאית ופעל למען פרודוקטיביזציה של היישוב.

[69] אילן, עבר הירדן, עמ' 76-143.

[70] שם, 54-62.

המתגלמת במיוחד בפקוא"מ, ציפתה שימשיכו להסתופף באוהלה של תורה ומצד שני, שוחרי תיקון החברה היהודית למיניהם, לא הושיטו עזרה. עוד ב-1856, לודוויג אוגוסט פרנקל (1810-1894, להלן: פרנקל)[71] שביקר בארץ כתב ביומן מסעו מה ששמע מאנשים בצפת:

...נפשינו עיפה וערגה לעבודה ולמלאכה, לבנות בתי מפעל ולעבוד את השדה ולכונן בתי תלמוד וחנוך- אולם מי זה עומד לימינינו ומאין יבוא עזרינו!...[72]

ההנגדה בין ילידי הארץ לבין העולים החדשים רק הלכה והחריפה ככל שגברה העלייה לארץ והוקמו עוד ועוד נקודות יישוב שזכו לתמיכת פילנתרופים או אירגונים יהודיים.[73] גם הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), ראש ישיבת וולוז'ין, היה להם לפה כשנזעק לעזרת אנשי צפת, במכתבו לפינסקר:

...ידוע בכל עלי העתים לישראל כי אנשי צפת צועקים אלינו, כי יש להם אדמה טובה, בכל הכ[ו]שר לעבודה, והמה מסוגלים ביותר מהבאים מחו"ל, אלא שצריכים עזר לבנינים וכדומה. ומדוע גרועים המה מבני גדרה, אשר שלח מע"כ [מעלת כבודו] כ"ג אלף פראנק לבנינים...[74]

הפערים הבלתי נתפסים בסעד ובתמיכה להם זכו העולים החדשים לעומת ההתעלמות מבני הארץ עוררה את זעמו של אחד מאנשי צפת, שכתב מאמר המציג את נקודת המבט של אנשי הישוב הישן בצפת באשר לרעיונות הפרודוקטיביזציה וההתיישבות. המאמר, שכותרתו 'כנגד המשחיתים', כולו התרסה נוקבת כנגד חובבי ציון המבקרים את אנשי היישוב הישן ורואים בהם עדת עצלים רודפי חלוקה, וכתב הגנה מפורט על היישוב הישן והנהגתו. הוא הציג את הלר, כמי שהנהיג את הקהילה ותמך במתיישבים ובשוחרי הפרודוקטיביזציה. לדבריו, הלר סבר שהשקעה בתעשייה תספק עבודה ליותר אנשים מאשר ההתיישבות אך תמך ללא סייג גם בשוחרי עבודת האדמה:

...ועלילות דברים אשר שמו לנו כי <u>ילידי הארץ</u> מנגד לרעיון ישוב א"י יעמודו, כולו שקר, חנף ומרע. לכו נא אתם המתימרים עתה לחובבי ציון – לשם נוי או לשם ממון – ונוכחה מי העיר ממזרח צדק? מי העיר חבת ציון במחנה ישראל? אם לא <u>ילידי א"י</u> בעצמם, בעוד שחובבי ציון החדשים עוד נמו שנתם, או שהיו אז ש[ו]כחי עמם ויאמרו לישראל לא ידענוך.

עוד בעת דרך כוכב מונטיפיורי זצ"ל על אדמת הקודש בנסיעתו האחרונה בשנת תר"א, בעת ההיא שלח לקרוא אליו רבני אה"ק לעלות לירושלם, לטכס עצה עמהם במה להרים קרן יושבי אדמת הקודש, לעשותם לאוכלים ועושים, שלא יצטרכו ברבות הימים להנות מקופת החלוקה.

---

[71] משורר, מורה ורופא, הגיע לארץ ב-1856 בשליחות משפחת למל, לשם הקמת בית ספר בירושלים. קורות שליחותו זאת סופרו על ידו בספרו, ירושלימה (Nach Jerusalem).

[72] פרנקל, ירושלימה, עמ' 381

[73] בניגוד לטענה שניגוד זה צץ רק במפגש בין העליה הראשונה לשניה. ראו שפירא, דור בארץ, עמ' 178-203.

[74] מכתבו של הנצי"ב מכ' בטבת תרמ"ח (4.1.1888) אצל: בצלאל לנדוי, 'הנצי"ב מוואלוזין במערכה לישוב אר"י בקדושתה', המעין י"ד (ניסן תשל"ד), עמ' 21.

וירבו הדיעות והמועצות מאת הרבנים, זה בכה וזה בכה. אחר היה ביניהם הה"ג [הרב הגאון] הגדול הר"ש [הרב שמואל] העליר, ויחוה דיעו להקים בתי חרושת (פאבריקען), שיתנו די עבודה לכל דורשי עבודה. ומה עשו אז צעירי הדור ההוא? הם לא כן חשבו, ולבם אחרת הגה, והיא ליסד קולוניות באה"ק. בפיהם דברו ובידם מלאו וימסרו להשר רשימה של שלוש מאות צעירים, שקבלו עליהם לצאת השדה ולאחוז את ומחרשה, להמיר חיי שאון קריה בחיי אנשי כפרים בלי תפונה[בלי פקפוק], כי הרשימות ימצאון עוד היום בבית גנזיו של השר נ"ע. ובהבטיחם השר להציע הצעתם לפני אלה שיש בידם להוציאה אל הפועל, שמחו ויעלוזו ויאמינו כי פקד ה' אותם ועלו מושיעים בהר ציון לגאלם מתחת סבלות החלוקה. אך בעוה"ר תקותם נשארה מעל ושמחת היה עדי רגע, כאחריה כל עצה טובה [...] אך אם תקות משענתם שבה ריקם, הנה לב מחוללי הרעיון היה ער ולא נחו ולא שקטו להביאו לכלל מעשה, עדי הצליח חפצם בידם וייסדו אגודה ויקנו חלקה טובה בכפר עין זיתים, הסמוך לפעיה"ק [לפה עיר הקודש], במעט רכושם אשר היה להם. ויגעו ויעמולו, אף קראו וישמיעו בחוץ קולם, לתמוך בימינם ולעזרם, שיוכלו לעמוד על הקרקע ולא ימיטו פעמיהם, כי נפשם קצה בלחם הקלוקל, ושומע לא היה להם [...] ומה היה אחריתם, אחרי שכלה כח סבלם ונשארו רשים ודלים? נאלצו לעזוב את אדמתם לזרים וישובו בבושת פנים ובמחלת לב לאכול לחם נקודים. ואפ"ה [ואפילו הכי] כוכב הרעיון טרם נשקע, ותחת האגודה הראשונה שמטה ידם, נתאספו צעירים אחרים לקומם דבר עבודת האדמה, ויקבצו את כל הונם רכושם וכל קנינם ויקנו את אדמת הכפר גי-עוני (היום "ראש פנה") וגם אותם ראינו לוחמים כגבורים לעמוד על נפשם, ויסבלו כל תלאה ומצוקה, ישבו בסוכות נצרים, ביום אכלם חורב וקרח בלילה, באו בנקרת הצורים, החבאו במערות, פת יבש היה מנת חלקם ולפעמיים גם נקיון ש[י]נים היה גורלם, וחבל קבלו באהבה ובאומץ הלב, אולי יזכו להתנער משפלות החלוקה, אולי יפנו אליהם אחיהם ויושיעום, ויוציאום מצרה לרוחה, אולי יתמכו בידם עד התנחלם, ועד אשר יבואו לכלל ישוב.

אך אחרי כל תח[י]נותיהם ותפלותיהם לא נענו, ואחריתם הייתה מפח נפש, ואת אדמתם אשר הרוו בדמי לבבם ובזיעת אפם, נאלצו למכור לגולי רומניא, וישובו בפחי נפש לאכול מפרי עץ החלוקה, אשר כבוסר יקהה שני אוכליו ואשר כחרבות היה לגופם. ואעפ"י ששקעה שמשה של גי עוני, הנה זרחה ממזרח שמש הרעיון, ושוב שנית התעוררו אנשי מעשה וייסדו אגודה אחרת, ובה היה ערך מאה משפחות וכולם מילידי הארץ – בעלי חלוקה – וקראו לה בית יהודה (עתה "בני יהודה"). ויציבו להם למטרה לכונן להם קולוניא בעבר הירדן מזרחה, בארץ הבשן. ואם אמרתי אספרה כמו דברי ימי האגודה הזאת מראשית הוסדה עד היום יכילו ספר שלם

השתלשלות מקרים גדולים וקטנים, הרפתקאות עד אין קץ תלאות עד אין מספר [...] ומה ראינו מכם סופרים התוקעים בשופר גדול לחרותינו? ההתעורר עוד אחד מכם להעלות על דל שפתיו את הנפשות "העושות" האלה? לעורר למענם במחנה ישראל לבוא לעזרתם. הנה הנם היום שמנה עשרה נפשות, וכבר יש להם אחוזת נחלה [...] הנסו המתימרים לחובבי ציון להושיט להם אפי'[לו] מעה אחת? הס מלהזכיר! הלא ילידי הארץ המה ואסור לרחם עליהם. טוב איפה! אבל הניחו להם עכ"פ ואל תציגו אותם על עמוד הקלון. אם מקצה זה תקפצו ידיכם מתת להם להביאם את המנוחה ואל הנחלה, למה תעיזו לצחק בהם?...[75]

עם כל זאת, הביקורת על המבנה הכלכלי של היישוב הישן, הדימוי של רבנים וממונים כמתנכלים להתיישבות והטענות בדבר מינהל בלתי תקין בנוגע לכספי החלוקה והשירותים החברתיים בעיר, יש בהם יותר מקורטוב אמת. היו גם בצפת גורמים עוינים לניסיונות ההתיישבות, מחשש שזה יפגע בכספי החלוקה ובלגיטימציה שלהם להמשיך להיות חברת לומדים נתמכת.[76] אולם הם לא שיקפו את מדיניות הממסד הצפתי. עיתונות התקופה מלאה מנשרים ומכתבים למערכת ובהן טענות נוקבות על אוזלת היד של ההנהגה. חלקן ודאי בלתי מוצדקות ונובעות מן הצורך למצוא אשם בתלאות שפקדו את האנשים, אבל חלקן מבוססות והן קשורות גם לדילמה שעמדה בפני ההנהגה הצפתית: האם לנוכח המצוקה של היישוב השקעה לטווח ארוך, שיש בה אולי פתרון קבע, היא הדרך, או שמא עדיף לתת מענה לצורך מידי של מצוקות קיומיות. בשנת 1877 למשל, בעת שמלחמת הבלקן הייתה בעיצומה וכספי החלוקה פחתו בצורה ניכרת, יצאה קריאה משותפת של הנהגת יהודי צפת אל יהודי התפוצות להגדיל את התרומות. בנסיבות הללו הם גם הוסיפו וכתבו:

...לא עת האסף עתה חושבי מחשבות ועצות מרחוק, לעשות חדשות ונצורות, לפתח ולשדד את אדמת הקודש, בעת אשר אלפי נפשות אחיכם בית ישראל צוללים כעופרת במי הלחץ אדיר ונורא...[77]

במקרים רבים ההכרעה של האנשים האחראים על הציבור הייתה ברוח הציטוט הנ"ל. אפשר להאשימם בקוצר ראייה, בהעדר יכולת להנהיג ולהוביל אך אין בכך עדות לעוינותם כלפי ההתיישבות. יבואו

---

[75] חבצלת 22.2.1889, עמ' 180-182. על המאמר חתום בפסבדונים, בן לוי, בלתי מזוהה. מדבריו אלה ומדברים אחרים שפירסם באותם שנים בעיתונות התקופה ברי שהוא איש צפת, מקורב להנהגה ובקי מאוד במתרחש.

[76] ראו למשל מכתב מראשי חברת ציון בגליציה המבקשים מראשי הציבור בצפת לטפל בשנים ששולחים מכתבי שטנה נגד הציונים והקולוניאליסטים (אצ"מ, ארכיון בני משה בא"י, A35/91).

[77] המגיד 22.8.1877, עמ' 501. על הקול קורא חתומים ראשי האשכנזים: הלר, סגל, יוסף בן אפרים מיאסי, דוד נכד הרב מרומאן, חר"ג ואחריהם ראשי הספרדים: שמואל עבו, יעקב כהן, דוד אדרעי, אהרן קרסינטי ויוסף יאודה חכים.

הדברים שראשי כל הכוללים בצפת, אשכנזים וספרדים כאחד, טרחו לפרסם בעיתונות העברית בדבר יחסם להתיישבות וידברו בעדם:

...במה שנאמר כי אחינו בצפת נצבים כצרים גדולים להרעיון של ישוב א"י בכלל, מודיעים ראשי כל הכוללים במכתבם הנוכר [הנוכח?] כי גם זה בשקר יסודו וז"ל [וזה לשונו]: אולי כתבו איזה יחידים מתוכנו לקרוביהם בחו"ל כי לא נכון הדבר לפניהם, לא עלינו תלונתנו, ואדרבה, אנחנו בכל לבנו נחפוץ לראות ב"י יושבים על אדמת אה"ק לזרוע ולנטוע לאכול מפריה ולשבוע מטובה. גם אלה המעטים אשר הניאו לב ישראל מזה, לא שפטו על גוף הרעיון כי לא טוב הוא, רק אמרו כי רק המכשולים המונחים עוד על דרך זה הן בעוכרי הענין הקדוש לעת כזאת...[78]

ה. ענף האתרוגים

התסכול מן הכישלונות בהתיישבות לא סיכל את מגמות הפרודוקטיביזציה והן התבטאו גם בחיפוש מקביל של ענפי כלכלה נוספים על המלאכות הזעירות בהן עסקו יהודי ארץ-ישראל. דוגמה לכך היא ענף האתרוגים. הרעיון שאתרוגי ארץ-ישראל ישמשו כמקור פרנסה ליושביה היהודים היה אך טבעי שיעלה. בעיקר התחדדה השאלה כאשר הלכה והתפשטה הטכניקה של הרכבת עצי הדר, על מנת לשבח את היבול והפסיקה הרבנית, הגורפת למדי, שאתרוג מעץ מורכב אינו ראוי לברך עליו. יהודי אירופה, שצרכו אתרוגים מארצות הים התיכון, במיוחד מקורפו, החלו לפקפק בכשרותם. גם השיפור באמצעי התעבורה קיצר את זמן הובלת האתרוגים מארץ-ישראל לאירופה והפך אותם לאופציה ממשית. אלא שגם לגבי אתרוגי ארץ-ישראל היו המפקפקים, שהרי הפרדסים בארץ היו בבעלות ערבית ומי יכול להיות ערב לכשרותם. מה גם שמשנות השבעים של המאה ה-19, בעיקר עם פעילותם של הטמפלרים, שלימדו את תושבי הארץ שיטות חקלאיות מתקדמות, גבר החשש שגם פרדסי הארץ מורכבים.

גידול האתרוגים לא היה רעיון חדש בצפת. בשליש הראשון של המאה התשע-עשרה רכש כולל הפרושים בצפת אדמות ואף פרדס,[79] אם כי המניע היה פחות יצרני ויותר מתוך רצון דתי למלא מצוות הקשורות בארץ.[80] בשנות השבעים היו אלה אנשי כולל וורשה ששינסו מותניים כדי להקים ענף, שאמור לתת מענה לבעיות הפרנסה. העיסוק באתרוגים הוא דוגמא טובה למימוש רעיונות אולטרה-אורתודוקסים ארץ-ישראליים. זהו ענף שיכול לספק תוספת פרנסה לעוסקים בו, מתאים לאקלים הארץ ותומך בהדגשת מרכזיותה, בא לממש צרכים יהודיים ובכלל הוא מין עניין יהודי פנימי.

---

[78] המגיד 11.10.1883, עמ' 332. מדובר במכתב מצפת שנשלח לעיתון בתגובה להתקפה חריפה על הנהגת צפת שהתפרסמה בו. העורך בחר שלא לפרסמו במלואו מפני שהוא ארוך מאוד ורק ציטט עיקרי דברים. המכתב חתום על ידי שלושים איש, ראשי כל הכוללים בצפת, ששמותיהם לא הובאו.

[79] מלאכי, היישוב הישן, עמ' 169.

[80] מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 162-196.

לא ברור מי יזם את הרעיון להפוך את ענף האתרוגים בארץ למקור הכנסה לאנשי הכולל ולשווק אותם כאתרוגים מועדפים. נהוג לשייך את הרעיון לנשיא כולל ורשה, הרב חיים אלעזר וואקס.[81] על פי גירסה אחרת היה זה הלר, ראש כולל ורשה בגליל, ששלח את חתנו, יצחק לורברבוים (1854-1912) אל וואקס כדי להציג בפניו את האפשרויות הטמונות בפיתוח ענף האתרוגים לרווחת הכולל.[82] בין כך ובין כך, ב-1878 נרכשו שלושה פרדסי אתרוגים בכפר חיטין ובהמשך נטעו שם עוד 600 עצים חדשים. להלר היה תפקיד כפול בפרויקט, הן כמי שהעיד על כשרותם של אתרוגי ארץ-ישראל והן בטיפול בפועל ברכישה ובהשגחה, בין השאר במימוש נכסים של הכולל למימון הרחבת ענף האתרוגים.[83]

הלר יצא מגדרו כדי להלל ולשבח את וואקס. הוא פירסם בעיתון תודות על הדאגה של וואקס לפרנסת בני הכולל בצפת ובטבריה. בתוך כך השתפך הלר בדברי התפעמות מיפי הטבע, וניכר מהם שלא רק ההכנסות הצפויות מן הפרדס ריגשו אותו:

> **...מי מכל בני אדם אשר לא יתגעש ויתרגש עת ישא עיניו ויחזה צעיף הירוק ושלל צבעים הרובצים על פני השרון וצפירת הפרדס הגדול הזה צבע רקמתיים ועדי עדים העוטרים לו מסביב. ועל כל שטח הככר יפוצו מעינות וברכות כנחל שוטף...**

את דבריו חתם בדברים המגלמים בתוכם את חזונו:

> **...ועינינו תחזינה הבית בהבנותו יהודה וישראל יושבים לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו. דברי המדבר לכבוד ארה"ק, הק' שמואל העליר"**[84]

וואקס יצא למסע שיווק תקיף של אתרוגי ארץ-ישראל וגייס לשם כך את רבני פולין והן את רבני ארץ-ישראל, ביניהם כמובן הלר.[85] המערכה הזאת התפתחה בעולם היהודי ל'פולמוס האתרוגים' דהיינו, תחרות בין אתרוגי הארץ לבין אתרוגים מחו"ל וגלש גם לתחרות בין מגדלי האתרוגים וסוחריהם בתוך הארץ.[86] לא פשוט היה לשכנע את יהודי העולם לצרוך את אתרוגי הארץ בין השאר משום שהם היו

---

[81] הרב וואקס, כיהן ברבנות אבל היה בעצמו גם איש מעשה, שותף בבית חרושת לנייר, ובעיקר תומך נלהב ביישוב ארץ-ישראל, שחיפש דרכים לקיים אותו ברווחה גדולה יותר. יש הטוענים שהרב וואקס פנה לפרויקט בהשפעתו של הרב גוטמכר, שתלה את אתחלתא דגאולה בעבודת אדמה (מלאכי, יישוב ישן, עמ' 171. וואקס שילב את מכתבו של גוטמכר מיום י"ג למב"י [למנין בני ישראל דהיינו, א' באייר] תרל"ד כסיכום לעיסוקו בסוגיית חשיבות יישוב ארץ-ישראל ולפני עיסוקו בסוגיית האתרוגים. ראו וואקס, נפש חיה, ס' א עמ' 10). עוד על הרב וואקס ראו: בית הלוי, רבי וואקס.

[82] הלר, הרב, עמ' 223-227. הלר קיים קשרים עם וואקס גם על רקע הלכתי, ראו פרק שנים עשר, הערה 65.

[83] שטר מכירת בית בהקשר לאתרוגים, מיום ז' בשבט תרל"ט (31.1.1879), מאושר על ידי בית הדין בצפת, הובא אצל וונדר, מאורי גליציה, חלק ב', ערך: שמואל הלר, עמ' 675-676.

[84] הלבנון 5.12.1879, עמ' 169.

[85] קטלוג יודאיקה, פורים תשנ"ב, פריט 38, מכתב מיום ד' באב תרל"ח.

[86] פרשה זו נחקרה רבות, ראו למשל: מלאכי, היישוב הישן, 169-178; דן פורת, הפולמוס על אתרוגי ארץ-ישראל בשניים 1875-1889, עבודה לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1993; נחום קרלינסקי, פריחת ההדר – יזמות

מהודרים פחות מאתרוגי קורפו למשל.[87] אבל אט אט עלה הביקוש: הפרדסים בחיטין נתנו פרי והייצוא שעמד תחילה על כ-6,000 אתרוגים ב-1875 עלה לכ-40,000 אתרוגים ב-1883.[88] יד ימינו של הלר בפרויקט זה היה כאמור חתנו, יצחק לורברבוים. יחיאל ברי"ל, עורך הלבנון, שביקר בגליל ב-1883 סיפר על פגישתו עם לורברבוים. הם קיימו שיחה ארוכה בענין יישוב הארץ, לורברבוים גילה את אוזנו בדבר אדמות טובות הניתנות לרכישה באזור טבריה וגם לקח אותו לחזות בפרדסי האתרוגים שבכפר חיטין.[89] לעומת זאת התוכנית לנטיעת פרדסים נוספים בעמק החולה לא יצאה לפועל, מסיבות בלתי ידועות.[90]

ו. סחר במשקאות חריפים

דוגמה נוספת לענף כלכלי בצפת, שלא זכה לתשומת לב בספרות, היא תעשייה שלמה הקשורה לייצור וסחר במשקאות אלכוהולים וחלקה בתרבות הפנאי בעיר, על הבעייתיות הרבה הכרוכה בכך, בה כבר דנו. רבים מקרב היהודים בצפת רבים עסקו בייצור וסחר באלכוהול ואף פתחו בתי מרזח. הענף היה למקור תעסוקה והכנסה בולט בצפת ומספר העוסקים בזה הלך ותפח, כמשתמע מן הנתונים שלהלן:

טבלה ה' מספר היהודים העוסקים בייצור ובסחר באלכוהול בצפת ביחס לאוכלוסיה[91]

שנה / אוכלוסיה	1840 יהודים: 1,282 נפש לא יהודים: כ-3,000 נפש	1880 יהודים: 5,560 נפש לא יהודים: כ-4,000 נפש
יהודית	**1:214**	**1:154**
לא יהודית	**1:714**	**1:265**

פרטית ביישוב, ירושלים תשס"א; יוסף שלמון, 'הפולמוס על אתרוגי קורפו ואתרוגי ארץ-ישראל: 1875-1891', ציון, סה, א (תש"ס) עמ' 75-106.

[87] וואקס במכתב לר' צבי יחזקאל מיכלזון עמד על כך ותאר את הפעולות שנעשות על מנת לשפר גם את מראם של אתרוגי ארץ-ישראל (צבי יחזקאל מיכלזון, תירוש ויצהר, בילגורי תרצ"ז, עמ' 137).

[88] הלר, הרב, עמ' 225.

[89] ברי"ל, יסוד המעלה, עמ' 99-100. גם אחרי מותו של הלר המשיך לורברבוים לטפל בפרדסי האתרוגים ואף נפגש עם וואקס לצורך זה (המגיד 6.7.1899 עמ' 218). העובדות הללו אינן מתיישבות עם טענתו של אלעזר רוקח, יריבו הגדול של הלר, לפיה וואקס הדיח את הלר ומקורביו מעיסוק באתרוגים. רוקח עצמו הודה שהוא ניסה להניא את וואקס מהפקדת העניין בידי הלר ונדחה על ידו (המליץ 6.7.1880, עמ' 254).

[90] התוכנית הזאת הוזכרה בדיווחו של וואקס על מה שכבר נעשה ומה התוכניות לעתיד בוואקס, נפש חיה, עמ' 10.

[91] בהסתמך על נתוני האוכלוסייה בצפת, כפי שהובאו בטבלה אצל קרלינסקי, חברת הגירה, עמ' 158, ולאחר ספירת העוסקים בייצור ו/או מסחר במשקאות חריפים במפקדי מונטיפיורי 1839, 1875.

מבחינות רבות זה לא מפתיע, שכן מדובר בעיסוק יהודי שכיח במזרח אירופה.[92] אלא שבהתחשב בעובדה שהסביבה בה חיו יהודי צפת הייתה מוסלמית בעיקרה, עליהם אסורה השתייה, הרי שצריכת האלכוהול הגבוהה מוסברת גם בצריכה עצמית, האופיינית לקהילה חסידית.[93] יהודי צפת ניסו להתפרנס ממה שהיו רגילים בו, אם כי השלטונות העות'מאנים הסתייגו מן המסחר באלכוהול ועל העוסקים בהכנה ומכירה של משקאות חריפים הוטל מס מיוחד, 'מס חמארה'. ראשי הקהל והעוסקים בענף ניסו להשיג פטור מן המס בחסות הקפיטולציות, ואפילו שילמו למיקלסביץ', סוכן הקונסולרי האוסטרי בצפת, כדי שיפעל עבורם, ולא עלה בידם.[94]

יחידים מיהודי צפת היו בעלי כרמים בכפרי הסביבה בם גידלו את ענבי היין[95] אולם רובם קנו את ענבי היין מן הגפנים שגודלו בכפרי הסביבה, כפרים שעיקר אוכלוסיתם הייתה נוצרית, ומהם הכינו את המשקאות. נוסע שביקר בצפת וכתב זכרונות ממסעו ציין את ג'יש (גוש חלב) ובירעם ככפרים שסיפקו את הענבים לתעשיית היין של צפת,[96] שכנראה לא היו מן המשובחים.[97]

בין העוסקים במשקאות חריפים היו גם אנשים בעלי מעמד בקהילה. דוגמא לכך הם: אברהם אלעזר רוקח (1820-1887), מצאצאי הרב אלעזר רוקח מאמסטרדם, איש ציבור אמיד שהיה יצרן יין וסוחר בו; שמואל בארנר מסמבור שבגליציה,[98] שאצלו התארח פרנקל בבואו לצפת. האיש היה בעל פונדק במתכונת מזרח-אירופאית, שבו ניתן גם לקבל משקה חריף. המקום של שמואל 'שעניקר' סיפק לאורח שלו לא רק לינה ומשקה אלא גם מקום בו נפגש עם נציגי הקהילה ואחרים.[99]

לסיכום, ההתנהלות הזאת של 'בני הארץ' בצפת, תחת הנהגתו של הלר, עמדה בסימן צורך ורצון לנורמליזציה ברוח ילידית, בשילוב עם עמדה אולטרה-אורתודוקסית ארץ-ישראלית. עמדה זו לא דחתה את הרעיון של פרודוקטיביזציה אלא ביקשה לשלוט בו, לשזור בו מוטיבים יהודיים ולכוון אותו על-פי חזונה. העמדה האולטרה-אורתודוקסית הארץ-ישראלית, חייבה פרודוקטיביזציה של החברה כדי לקיים חיי קהילה מלאים לפי חוקי התורה. בניגוד לרושם שמתקבל לעיתים, כאילו ההתיישבות החקלאית של

---

[92] מחקר עדכני על מקומם המרכזי של היהודים בענף זה ראו:
Glen Dynner, *Yankel's Tavern – Jews, Liquor and Llife in the Kingdom of Poland*, New York 2014.

[93] על הבעיות החברתיות-בריאותיות שהתעוררו סביב ענף זה ראו בפרק שנים עשר.

[94] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 173.

[95] עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עמ' 26, 31.

[96] הורנשטיין, גבעת שאול, עמ' 43. בשנים מאוחרות יותר השתמשו גם בענבי הגפנים של עין זיתים (אברהם משה לונץ, 'רכושנו בארץ אבותינו', מתוך אלי שילר (עורך), לוח ארץ-ישראל: מבחר מאמרים בידיעת הארץ, ב, ירושלים 1980, עמ' 296)

[97] אגסטנר, נציגות אוסטריה, עמ' 50, המביא מדברי נוסע שציין עד כמה היין המקומי גרוע.

[98] מכונה שמואל שענקיר [בעל בית-מרזח/ שענק] יליד 1806, עלה עם אביו לצפת ב-1819 ונפטר בסביבות 1870. לצד פרנסתו זו הוא שימש כגבאי בית כנסת האר"י ועסק גם בעסקי ציבור.

[99] פרנקל, ירושלימה, עמ' 380-382.

בני צפת הייתה פירוקה של הקהילה האורתודוקסית, נכון יותר לראות בה ניסיון לקיים, לצד חברה עירונית, גם חברה אולטרה-אורתודוקסית ארץ-ישראלית כפרית, כחלק מן החזון של חיים יהודיים מלאים. לא בכדי כתב נחום סוקולוב (1859-1936), שאינו חשוד בהשתייכות ליישוב הישן, על הממסד הרבני בצפת:

...וגם החרדים על דבר ה', אשר רעיהם ביתר ערי הקדש עשו חוזה עם האלהים לבטח ולחבוק יד, סעדו ותמכו את רעיון הישוב...[100]

[100] סוקולוב, ארץ חמדה, עמ' 172. סוקולוב, עורך עיתון הצפירה, נסמך בדבריו גם על עדותו של לורנס אוליפנט, שהיה במגעים עם הנהגת צפת בעניין גיא אוני – ראש פינה וגם בית יהודה – בני יהודה.

פרק ארבעה עשר - חינוך והשכלה

א. מערכת החינוך

לעומת שאלת הפרודוקטיביזציה, שהייתה מענה הכרחי לצרכי קיום, סוגיית החינוך הראוי הייתה ציפור הנפש שהעסיקה מאוד את חברת היישוב הישן ורבו הפולמוסים בנושא. השלטון העות'מאני העניק ליהודים אוטונומיה בתחומי דת, דיני אישות וחינוך. אומנם היה ניסיון להחיל חינוך חובה ברחבי האימפריה העות'מאנית ב-1869 אבל הוא נשאר בבחינת אות מתה ודבר ממנו לא בוצע ולא נאכף, לכן גם לא היווה איום כפי שהיה הדבר באירופה.[1] חוסר המעורבות של השלטונות בחינוך הבטיח חופש בתחום והותיר את הזירה פתוחה להתגוששות בין ההשקפות השונות בחברה היהודית.

הלר נדרש לשאלות החינוך לכל אורך שנות עמידתו בראש הקהילה והוא עמד בפני אתגר כפול. ראשית, לדאוג לתיפקודה התקין של מערכת חינוך בעיר, תהא אשר תהא. שנית, להתמודד עם רפורמות שביקשו לשנות ולהשפיע על אופי החינוך. אל המערכה הזאת הוא בא מתוך השקפתו האולטרה אורתודוקסית הארץ-ישראלית. הלר הלמדן ואיש הספר, הונע על-ידי הרצון לקיים בארץ-ישראל חברה אורתודוקסית למהדרין, למדנית וסקרנית, ובתוך כך לראותה מתמודדת עם צרכי הקיום ככל חברה אחרת. מכאן הנכונות לשינויים מסויימים במערך החינוכי המסורתי, אולם אלה חיבים לדעתו לחול תוך השגחת הרבנים, שיבטיחו הגנה מפני חדירת רוחות המודרניזם והחילון. מקומה של האליטה הלמדנית, כקבוצה מועדפת, חייב להישמר. לצידה ראוי שיתקיים חינוך מסורתי, המשלב הכשרה מקצועית. רמזים על עמדתו המורכבת של הלר מוצאים בדברים שהעירו בהקשר זה אנשי דורו שהכירוהו. העיד עליו יצחק בכר דוד, ששהה בצפת בעת הסערה שקמה סביב הקמת כי"ח בעיר: "...**וגם לא כמחשבות החסידים באה"ק מחשבותיו...**"[2] גם יחיאל מיכל פינס הבחין בין הלר למי שמכונים בלשונו 'הקנאים'. בעקבות בקורו בעיר ב-1885, שנה לאחר מותו של הלר, הוא ביכה את העדרו מן הזירה הצפתית והזכיר כי:

> **...והרבה יגע בחייו הרה"ג (הרב הגאון) המנוח מוהר"ש (מורנו הרב שמואל) העליד ז"ל לקבוע ישיבה בצפת, ולא הניחוהו הקנאים...** [3]

כאמור, האתגר הראשון והבסיסי למנהיג הקהילה היה לדאוג לקיומה של מערכת חינוך מתפקדת, יהיה אופיה אשר יהיה. מערכת החינוך בצפת שיקפה במידה רבה את רשת החינוך המסורתית שנהגה ברוב תפוצות ישראל עד העת החדשה. הייתה זו מערכת חינוך שהתקיימה בזיקה הדוקה לדת ועיקר מטרתה

---

[1] אלבוים-דרור, החינוך, עמ' 61.

[2] הלבנון, גל' 40, 18.10.1869. על האיש ועל ראשית המחלוקת עם הקמת סניף כי"ח בעיר ראו פרק שבעה עשר.

[3] פינס, בנין הארץ, עמ' 29.

להנחיל לדור הצעיר את ערכי המסורת והדת. האידאל החינוכי המסורתי התבסס על גידולו של "תלמיד חכם" והדרך אל היעד הזה הייתה לימוד הקאנון הטקסטואלי המסורתי, שהורכב מן החומש, הסידור ובעיקר הגמרא, כפי שהם וללא כל התאמה לגילאים הצעירים.[4] מערכת החינוך היהודית המסורתית דגלה באוניברסליות כשמדובר בבנים, לפחות לגבי השלבים הראשונים של החינוך, והמימון היה פרטי. אך בעוד שבקהילות היהודיות המסורתיות מקובל היה שהאחריות למימון החינוך של עניים ויתומים בתלמודי תורה הינה של הציבור, על מנת שגם מעוטי הכנסה יוכלו ללמוד, נראה שלא כך היו פני הדברים בצפת. הנתונים על מצבה של מערכת החינוך בצפת ודרכי מימונה אינם רציפים ומלאים. ממפקדי מונטיפיורי, בהם צויין בדרך כלל עיסוקו של הנפקד, למדים שבעיר פעלו מלמדים, כשלפעמים אף מפורטת הבחנה בין 'מלמדי תינוקות' לבין 'מלמדי נערים'. במפקדי 1855, 1866 ו-1875 גם צורפו רשימות נפרדות ובהן פירוט ה'חדרים' ותלמודי התורה, מיקומם ושם המלמד. נטל ההוצאה לחינוך נפל בעיקר על ההורים או נדבנים ומקורות שונים מעידים על כך שהייתה בעיה במימון הציבורי לנזקקים.[5]

הדגמה לנורמה של אי הקצאת כספים מקופת הכוללים לחינוך לנזקקים מצויה באיגרת למונטיפיורי, שנשלחה מצפת ב-1849. הכותב סיפר שלאחר שנים של ערירות נולד לו בן, ועתה הוא בן 10. כיוון שירד מנכסיו אין ידו משגת לשלם עבור מלמד ראוי ובקשתו ממונטיפיורי שיממן את לימודי בנו. בקשתו המפורשת במכתב שהכסף יועבר ישירות להלר כדי להסיר חשש שמא ישתמש בכסף למטרות אחרות. בית הדין, והלר בתוכו, אישר שאכן זה המצב וראוי לעזור למשפחה כלומר, ברור היה שהקופה הציבורית אינה תומכת במתקשים לעמוד בהוצאות החינוך לבנים.[6] גם אלעזר רוקח, בחוברת הביקורת החריפה על המתרחש בצפת, שפרסם בראשית שנות השמונים, כתב בנושא זה:

"...השמעתם מימיכם אשר בעיר בה ישבו חמשת אלפים וחמש מאות וששים נפשות מאחינו בנ"י (בני ישראל), לא ימצא בה בית הוקצע [הוקצה] לתורה ולתעודה אשר בה ילמדו בני עניים – אשר אין יד אבותיהם משגת לשלם בעדם שכר למוד-תורה?..."[7]

שנים ספורות אחר כך לא השתנה המצב גם בדיווחו של עורך עיתון חבצלת מביקור שערך בצפת ב-1885:

"...ימים רבים לא מצאו עניי אחינו האשכנזים בעה"ק צפת כל עזר וסעד ללמד את בניהם תורה כבכל עיר בישראל. נמצאו בצפת חדרים ומלמדים ועל אבות הילדים, עשירים כעניים,

---

[4] דיון מקיף על כך ראו: אלבוים-דרור, החינוך; שלמון, החינוך האשכנזי. משהו על מערכת החינוך בצפת, עם דגש על שלהי המאה התשע עשרה, ראו: חנני, תיקון החינוך.

[5] ב'לוח בתי ספר' שצורף למפקד 1855 צוין במפורש שב'חדרים' מומן שכר הלימוד של יתומים.

[6] איגרות למונטיפיורי, ס' 1692, דף 31. ירוחם פישל מאומן אל מונטיפיורי, כ"ג בתמוז תר"ט.

[7] רוקח, מצב צפת, עמ' 21.

מוטל לשלם שכר הלימוד, ותפוג תורה מצפת, וירבו בה עמי הארצות, כי בכל חפץ אחינו העניים לגדל את בניהם על ברכי התורה, לא עזרו [אזרו] כוח למלא חפצם והטובים שבהם שילמו שכר לימוד כל ימי היותם דרדקי ולומדי מקרא, ועד תלמוד לא באו, וראשי העדה בצפת לא שמו ליבם לקיים פקודת חז"ל היזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה..."[8]

מצב החינוך לבנות היה עגום במיוחד, אם כי לא יוצא דופן בעולם היהודי. עוד בשנת 1856, בימי המהומה הגדולה סביב הקמת בית-ספר למל, כתב עקיבא לעהרן להלר מכתב נרגש על המתרחש בירושלים. האיש השמרן, ממרכז אירופה, סיים את המכתב בדאגה בסיפור אודות אשה מצפת, שהגיעה אליו לאמשטרדם בעצתו של הלר, למגבית אישית:

...ראינו כי היא בעלת מידות טובות ויראת ד', אכן תמהנו לשמוע שאיננה יודעת לקרות ולכתוב כתב יהודית אפילו, וכדבריה כן דרך כל בנות פולין שאינן בקיאות בשום כתב ולש(ו)ן, ודבר זה לא טוב הוא בעינינו, כי ענין זה נותן יש לפושעים לבזות את יושבי הארץ ולבקש חדשות. לזאת מה טוב ומה נעים אם יטכסו עצה היאך לתקן דבר זה...[9]

מתקבלת אפוא תמונה של מערכת חינוך מאוד מבוזרת, תלוית תמיכה מזדמנת ובמקרים רבים אינה נגישה לחסרי האמצעים. הליקויים הללו מתיחסים לחינוך המסורתי. אומנם, מדי פעם קמו בעיר התארגנויות למען תיקון המצב אך הן לא שינו את הדברים מהותית. ב-1863 התפרסמה ידיעה בדבר הקמת "חברת מרימי דגל התורה", שייסדה בית תלמוד תורה ושכרה מלמדים לשם כך. החברה ביקשה תמיכה, ואין יודע אם זאת הגיעה וכמה זמן פעל גוף זה.[10] פרומקין סיפר על יוזמה של ארבעה מאנשי העיר שב-1883 התארגנו והקימו תלמוד תורה, בעזרת כספים שאספו בארץ ובחו"ל.[11] גם פינס דיווח על שלושה 'חדרים', אותם מימן גביר יהודי מרומניה.[12]

נשאלת השאלה כיצד זה חברה, שחרתה על דגלה את לימוד התורה כערך עליון, אינה עומדת בהבטחה של חינוך לכל בניה, לפחות בשלביו הבסיסיים. המצב הכלכלי הקשה של קהילה נתמכת זו היה וודאי אחת הסיבות לכך, אך הוא אינו יכול להסביר הכל, ובוודאי לא את סדרי העדיפויות. מה גם שאלה לא

---

[8] י"ד פרומקין, 'מסע אחד ועשרים יום', חבצלת 25.12.1885, עמ' 112. פרומקין התייחס בדיווחו בביקורתיות גם למתרחש בקהילה הספרדית שבעיר: **"...אין ראשי העדה יודעים את חובתם להעדה ועניה מה היא..."**

[9] הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, י' אב תרט"ז, עמ' 442.

[10] חבצלת 26.11.1863, עמ' 4. מדובר כנראה ביוזמתו של דוד זאב רוזנטל. עליו בהרחבה בפרק שבעה עשר.

[11] ראו הערה 8.

[12] פינס, בניין הארץ, עמ' 29.

היו פני הדברים במקומות אחרים.[13] דומה שהמבנה הדמוגרפי של הקהילה יש בו כדי להאיר את הסוגייה. בתקופה בה דנה עבודה זו, חל גידול מרשים של למעלה מפי ארבעה באוכלוסיה של צפת, ועל אף הדגש המיוחד שניתן כאן לקבוצת 'בני הארץ' יש לתת את הדעת על כך שעיקרו של הגידול הוא תוצאה של הגירה. ההגירה הייתה אומנם משפחתית, אך בחלקה הגדול דובר בהגירה של אנשים מבוגרים יחסית, שעלו ללא ילדיהם. בשל כך היה שיעור הפריון בעיר נמוך, וגם תנאי תברואה גרועים ומגורים בלתי ראויים תרמו להורדת הפיריון. נתונים אלה חברו יחד ליצור ביישוב הישן האשכנזי בצפת בפרט, קהילה בעלת איפיונים של חברה מבוגרת, באורח חריג, לעומת חברת המוצא שלה, המזרח-אירופאית. בעוד שבחברות מסורתיות, יהודיות ולא-יהודיות, בתקופה המקבילה עמד שיעור המשפחות ללא ילדים על 10%, הרי ששיעורן בצפת נע בין 57% ל-66%! הילדים היו כ-30% מכלל האוכלוסיה לאורך כל התקופה.[14]

מצטיירת אפוא קהילה שהמקורות העיקריים לגידולה הם אנשים אשר הפרק של גידול ילדים ודאגה לחינוכם כבר מאחוריהם. הם הצטרפו לקהילה שבה האידיאל היה של תלמיד חכם בוגר. כל מערכת איסוף הכספים למען היושבים בארץ-ישראל התבססה על הרצון לאפשר ליושביה להקדיש עיתותיהם ללימוד, ולפטור אותם מנטל הפרנסה. הפנייה לתורמים הפוטנציאלים הייתה, בין השאר, בהבטחה כי לומדי התורה שבערי הקודש יתפללו עבורם. לאור זאת מובן יותר מדוע חברה, שמשאביה כה דלים, הפנתה אותם בעיקר להחזקת חברת לומדים בוגרים והזניחה את טיפוח הצעירים.[15]

האתגר השני בתחום החינוך שעמד בפני הלר הוא התמודדות עם הצורך בשינויים בחינוך המסורתי. הכשל בתחזוקה משביעת רצון של מערכת חינוך מסורתית בצפת גרר ביקורות קשות וחיזק את עמדתם של מבקשי הרפורמות בחינוך, שממילא התדפקו על דלתות היישוב הישן. בשנות הארבעים והחמישים צפו הלר ושותפיו בהנהגה בניסיונות להקמת בתי-ספר שונים, במגמה להביא למודרניזציה במערכת החינוך, שהתמקדו לעת ההיא בירושלים.[16] הפקוא"מ ניסו לעמוד בפרץ ולרתום את כל הנהגת היישוב הישן למאבק במגמות הללו. באיגרתו של הירש לעהרן אל רבני צפת סיפר על הפעילות בירושלים כנגד

---

[13] אומנם גם בירושלים קדמו מוסדות הלימוד למבוגרים להקמת מוסדות החינוך לילדים אך מצב זה החל להשתנות כבר בשנות הארבעים ואילך, ראו אלבוים-דרור, החינוך, עמ' 61.

[14] הנתונים הדמוגרפים וניתוחם מתוך קרלינסקי, חברת מהגרים, עמ' 162-167.

[15] זה נכון לגבי כל מרכזי היישוב הישן. ראו: גת, היישוב היהודי, עמ' 166. בן-ציון גת עמד על מספרם הגדול יחסית של בתי מדרש לעומת מספרם של 'חדרים', 'כותאבים' ותלמודי תורה.

[16] אודות הפולמוס בהקשר לתוכניתו של לודביג פיליפסון משנת 1843, למודרניזציה של מערכת החינוך, ראו: קלנר, למען ציון, עמ' 13-17. עוד על תוכניות פיליפסון, על ההתנגדות לפעולותיו של אלברט כהן בשנת 1854, ועל המאבק סביב הקמת בית-ספר למל ראו: אלבוים-דרור, החינוך, עמ' 78-88.

"המחדשים" והפציר בצפתים לעשות כמותם.[17] הם נעתרו לו ובקונטרס התמיכה בלעהרן ובמלחמתו בחידושים אכן מתנוססת חתימתם של מנהיגי צפת והלר ביניהם.[18] לא ברור האם זו הייתה עמדתו של הלר או הוא נאלץ להתייצב לימין מיטיבו.

על כל פנים, למעלה מעשור אחרי פירסום הקונטרס הנ"ל, ב-1856, פרצה המהומה סביב הקמת בית הספר למל בירושלים ועימה הסתמן בגלוי השינוי בעמדת הלר ושותפיו. דומה שבזמן שחלף התגבשה יותר עמדתו של הלר בדבר הצורך ברפורמה מבוקרת בתכני החינוך וגם ביטחונו במקומו בהנהגה התיר לו להעז פנים מול הפקוא"מ. פרנקל, מקימו של בית ספר למל, ביקר בצפת בדרכו לירושלים והביא את רשמיו מן הביקור בספרו 'ירושלימה', בו מצא לנכון להעיר על שיטת הלימוד ומיקום בתי הספר בצפת:

> **...בחצר עמד עץ רענן פורח. אולם תחת שבתם מסביב לו בצלו הנעים, מצאתי באולם אפל כארבעים ילדים, אשר איש באחיו ידחקו ברבצם לשבת, ומדי פעם בפעם קראו אחדים מהם, בנשאם קולם כנותני זמירות מתוך הספר, ובהתנוענם פנים ואחור כנוע עצי היער מפני הרוח. וחדרי מערכות כאלה ללמד את קריאת התפלות בלי הבן שחרן, הנמו בצפת חמישה...**[19]

פרנקל סיפר גם על פגישה עם רבני צפת וציין שמארחיו הביעו את רצונם "...**לכונן בתי תלמוד וחינוך...**"[20] הדעת נותנת שפרנקל הציג את השקפתו החינוכית, שכללה שינוי במתודות ההוראה, שיהיו מותאמות יותר לילדים צעירים, והכנסת עוד תחומי דעת ושפה, כל זאת לצד לימודי הקודש. מארחיו בצפת הביעו רצון והסכמה. אין לדעת מי נכחו בפגישות עם האיש. השם היחיד שפרנקל הזכיר בהקשר זה היה מרדכי סגל, מן הסתם משום שבין השניים הייתה הכרות מוקדמת. אין וודאות לגבי השתתפותו של הלר בפגישה, אם כי סביר להניח שכן. הלר היה האיש הבכיר בקהילה הצפתית האשכנזית, סגל היה בן בריתו בתקופה זו וממונה חדש יחסית בכולל וולין, לכן סביר שהעמדה שהוצגה בפני פרנקל הייתה על דעת הלר. אפילו בירושלים ההתנגדות הגדולה נגד בית הספר הייתה דווקא מצד הפרושים בעוד התנגדות החסידים הייתה מתונה יחסית.[21] הפקוא"מ כמובן נסערו מאוד מהקמת בית-הספר ומפרסום ספרו של פרנקל. לעהרן דיווח על כך להלר ואף טרח וציין שלמד מן הספר שהיה זה סגל שנפגש עם פרנקל, משל הלר לא ידע על כך.[22] כיוון שהתכתובת שנותרה עם הפקוא"מ היא ברובה חד-צדדית לא ברור האם הלר השיב, מה הייתה תשובתו וכיצד עלה בידו לתמרן בין הלחצים והצרכים.

---

[17] הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, י"ב באלול תר"ד, עמ' 454.

[18] קונטרס אמת מארץ, ג', 1844.

[19] פרנקל, ירושלימה, עמ' 384 (התרגום הושווה למקור בגרמנית ונמצא זהה).

[20] שם, עמ' 381.

[21] על עמדת הכוללים בירושלים ראו: אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 217-218.

[22] הפקוא"מ, כ"י, כרך 14, איגרת להלר, כ"ג אב תרי"ח, עמ' 68.

באשר לפקוא"מ יש לציין שאפילו הם לא גילו עקביות בהתנגדותם הנחרצת. כבר עמדו החוקרים את קורותיו של אירגון זה על הפרגמטיות מכורח שמתגלה בעמדותיו של הפקוא"מ, לנוכח המציאות המשתנה בארץ-ישראל. מזעקות שבר על כל ניסיון להכניס לתוכנית הלימודים תחומי דעת נוספים אל הכרה בנחיצותם. די לצטט מאיגרת ששלחו בעניין החינוך למעלה משני עשורים מאוחר יותר כדי להיווכח בשינוי:

...וזה הדבר אשר עלה בהסכמה, כי נכין אנחנו בתוככי ירושלים בתי תלמוד תורה אשר בתוכם ישקו את העדרים מנחל עדני תורה כמקדם וגם ילמדו את המסתופפים שמה כתב ולשון ערבי וחכמת החשבון (...), באופן שלעולם לא תגרש שפחה את גברתה ח"ו, כי אם למוד התורה יהיה העיקר ורק יסופח הלמוד האמור כטפל אל התורה וכפרפראות לחכמה"[23]

בתוקף תפקידו הלר לא יכול היה להישאר רק בעמדת מגיב על יוזמות ומצהיר על כוונות. גם אם היה נתון ללחצים גדולים, הן מצד פטרוניו בפקוא"מ והצדיקים שהכתיבו את עמדתם השמרנית, והן מצד אישים בעלי מוניטין תורני, שהגיעו לצפת לעת זקנתם והשתמשו בייחוסם על מנת להשליט שמרנות בבמערכת החינוך בעיר, הוא נדרש גם לפעולה. היה עליו למצוא אמצעים ודרכים לשנות את המצב ולעודד יוזמות שישפרו את הקיים ויתנו מקום לשינויים מבוקרים. הזדמנות לכך נפתחה בצפת בסוף שנות הארבעים ומה שיתואר להלן הוא רק השערה, המבוססת על רמזים במקורות והוכחות נסיבתיות.

ב. יוזמת הזוג הירשנזון

מדובר ביוזמה מיוחדת בתחום החינוך בצפת, שרב בה הנעלם על הידוע, הקשורה בזוג הירשנזון.[24] יעקב מרדכי הירשנזון (1821-1888) ורעייתו, שרה-ביילה (1819-1905) עלו ארצה, התיישבו בצפת ב-1848[25] וחיו בה 16 שנים, עד שעברו לירושלים ב-1864. העובדה שהזוג הירשנזון, שהשתייכו לחוגי הפרושים ונהנו מעורף כלכלי מבטיח, בחרו לבנות את ביתם דווקא בצפת החסידית[26] והמרוחקת מן המרכז מעוררת שאלות.[27] החוקרים שעסקו באיש ובמשפחתו אינם נותנים תשובה חד משמעית

---

[23] איגרת מיום ט"ו בסיון תר"מ, כפי שפורסמה אצל פנחס גראיבסקי, גנזי ירושלים, ח', ירושלים.

[24] אודות הרב יעקב מרדכי הירשנזון בהרחבה ראו: אליאב, המדיניות הגרמנית ; דוד זוהר, מחויבות יהודית בעולם המודרני – הרב הירשנזון ויחסו למודרנה, ירושלים 2003; מורגנשטרן, הירשנזון; מלאכי, מנגד, עמ' 439-447. עוד עליו ובעיקר על פועלה של רעייתו ראו: גרייבסקי, בנות ציון, עמ' 196, 270-273.

[25] זאת השנה המוזכרת בחיבורים השונים אודות המשפחה. מפקד מונטיפיורי הראשון בו התפקדה המשפחה היה מפקד 1855 בצפת. על פי הרישום שם המשפחה הגיעה לצפת ב-1850.

[26] הירשנזון נולד למשפחה חסידית והעולם החסידי לא היה זר לו (מורגנשטרן, הירשנזון, עמ' 109).

[27] עד כדי כך תמוה העניין שהיו מי שהקדימו את בוא המשפחה לצפת לפני הרעש הגדול, אז הייתה קהילה גדולה של פרושים בעיר, ואת עזיבתם את צפת שייכו למעבר מרבית הקהילה הפרושית מצפת לירושלים. ראו למשל: י.גבריאלי, 'גאון

למניעים להחלטה להתיישב בצפת וגם לא לסיבות למעבר לירושלים. מלאכי פטר עצמו מדיון וכתב כי משום מה החליטה המשפחה להתיישב בצפת ולא בירושלים. מורגנשטרן תלה את הבחירה ברצון להתרחק מירושלים הקנאית, מתוך תקווה שדווקא בצפת הקטנה והמרוחקת טובים הסיכויים להגשים את רעיונותיו החדשניים בתחום החינוך.

ההסבר של מורגנשטרן מאוד מתקבל על הדעת ויש להוסיף עליו ולהדגיש שלא רק הפריפריליות של צפת, המרחיקה אותה מן העינים הבוחנות ומבקרות, משכו אותם להתיישב בה. בחירתו של הירשנזון בצפת קשורה מן הסתם גם בעובדה שבה מצא אוזן כרויה לרעיונותיו. הירשנזון, יחד עם הרב אליהו גוטמכר (1874-1796),[28] שתמך בו והינחה אותו, ביקש להקים מערכת חינוכית תורנית, המשתמשת בשיטות הוראה מודרניות, החושפת את תלמידיה ל"חכמות אנושיות", כאלה שאינן עומדת בסתירה ליהדות. רק כך, סברו, ניתן לחסום את האיום של רוחות המודרנה וההשכלה.[29] שנות מגוריה של משפחת הירשנזון בצפת היו השנים בהן התבסס מעמדו של הלר כמנהיגה של צפת האשכנזית, וסביר להניח שהיה מעורה ומעורב, ולו מתוקף תפקידו, בפרויקטים החינוכיים של הירשנזון, גם אם לא נותרו עדויות המצביעות על קשר ישיר בין שני האישים. על נסיבות התומכות בהשערה זאת כגון, קשריו הטובים של הלר עם הרב גוטמכר, פתיחותו של הלר ל'חוכמות חיצוניות' ועוד, יורחב בהמשך. לאור זאת ההשערה היא שהקהילה בצפת, תחת הנהגת הלר, הייתה מצע נוח יחסית להנביט עליו את המסגרות החינוכיות החדשניות, שנתנו מענה גם למצוקה בתחום החינוך בעיר, כפי שתוארה לעיל, וגם להעדר מענה לצרכי השעה המשתנים.

הירשנזון הקים בצפת ישיבה, מורכבת משני חלקים: "מאור יעקב", שהיה בעצם תלמוד תורה וכן את הישיבה "סוכת שלום". הרב גוטמכר תמך בו ועזר לו באיסוף כספי תמיכה במוסד. לא ידועה שנת ההקמה המדויקת והמוסד כנראה התפתח בשלבים. במפקד 1855 הישיבה אינה מוזכרת ברשימת מוסדות החינוך ובעמודת ההערות לצד שמו של הירשנזון כתוב: **"למדן ושוקד על התורה"**. ב-1857 יצא הירשנזון לראשונה לאירופה, שם נפגש עם הרב גוטמכר לצורכי ליבון שאלות הכרוכות בהקמת מוסדות החינוך ואיסוף כספים עבור הפרויקט. ב-1859 נסע הירשנזון בשנית לפגישה עם הרב גוטמכר ועם

וחוקר תלמוד', הצופה י"ג באלול תשכ"ה; אליעזר שביד, דמוקרטיה והלכה: פרקי עיון במשנתו של הרב חיים הירשנזון, ירושלים 1997.

[28] רבי אליהו גוטמכר, מתלמידיו הראשונים של הרב עקיבא אייגר. אב"ד בפלשאן וגריידיץ, שם יצא שמעו כעושה נפלאות ומכאן כינויו, הצדיק מגריידיץ. נמנה עם ראשי הפעילים למען יישובה של ארץ-ישראל במאה ה-19.

[29] מורגנשטרן, הירשנזון, עמ' 115.

המלצתו יצא למסע התרמה למען הישיבה בצפת.[30] סביר להניח שהמוסדות המדוברים הוקמו בסביבות 1857 והלכו וצמחו עם הזמן ועם התמיכה הכספית שהושגה עבורם.

לא כולם ראו בעין טובה את התכנים ודרכי ההוראה בישיבה. למשל, הכנסת לימוד 'לוח הפעלים' היינו, דקדוק עברי, עוררה התנגדות. כדי ליישב את המחלוקת פנתה שרה-ביילה הירשנזון לפרנסי העיר "... **הזקנים שבהם, הנוחים שבהם...**"[31] למרבה הצער מביא המידע לא הרחיב בפרטים בפרשה וגם אינו מזכיר את שמות 'הזקנים הנוחים' המעורבים בה. יש להניח שמדובר בהלר ובשותפיו לדרך. השערה זו נשענת על היותו של הלר איש שוחר דעת ועל עמדותיו בתחום,[32] אבל היא בעיקר מסקנה מתבקשת מקשריו הטובים של הלר עם רבו ונותן החסות של הירשנזון, הרב גוטמכר. לא ידוע כיצד החלו ההיכרות והקשרים בין הלר לגוטמכר ויתכן אפילו שנבנו בהקשר לפעילותו של הירשנזון בצפת. או אולי הם נרקמו עוד קודם והרב גוטמכר הוא זה שכיוון את הירשנזון להתיישב בצפת. בכל אופן, בין השניים התקיימו קשרים שנמשכו עד פטירתו של הרב גוטמכר. שני האישים, גוטמכר והלר, חלקו אהבה גדולה לארץ-ישראל ושניהם שמו אותה במרכז עולמם. מתוך השו"ת שהחליפו ביניהם ניכרת קירבה והערכה הדדית. הלר נעזר בגוטמכר ובמעמדו כפוסק הלכה בעל מוניטין בפולמוסים שהתעוררו בעיר. גוטמכר הכיר את כתיבתו ההלכתית של הלר והוקירו.[33] בתשובותיו, החמיא להלר על עומק דיונו ההלכתי ובקיאותו הרבה ותמיד חתם: **ידידו ואוהנ"פ [אוהב נפשו]**.[34]

ב-1864, בעידודו של הרב גוטמכר פטרונה, עברה משפחת הירשנזון לירושלים והעבירה לשם גם את הישיבה. כשם שלא ברור מדוע בחרה המשפחה להתיישב בצפת דווקא גם הסיבה לעזיבת צפת אינה נהירה. מורגנשטרן במחקרו תולה את הקונפליקט בין הירשנזון והישיבה לבין הממונים בקנאותם ובהתנגדותם לשיטותיו.[35] אך כיוון שמאבקים אלה, וביתר שאת, המשיכו גם בירושלים, קשה לראות בכך את הסיבה למעבר.[36] גם אם היו קולות עוינים בציבוריות הצפתית כלפי הישיבה אין להציג זאת

---

[30] גוטמכר והירשנזון היו קרובי משפחה (דוד זוהר, מחויבות יהודית בעולם המודרני – הרב הירשנזון ויחסו למודרנה, ירושלים 2003, עמ' 18).

[31] גרייבסקי, בנות ציון, עמ' 272.

[32] ראו בפרק עשרים ואחד מידע על ספרייתו של הלר, שכללה ספרי מדע ורפואה, ועל תמיכתו של הלר במפעלים ספרותיים ברוח הלימוד החקרני. ראו גם בהערה 3 עדותו של פינס על תוכניתו של הלר להקים ישיבה שלא צלחה, בגלל התנגדות הקנאים.

[33] לפחות על הקונטרס של הלר, כבוד מלכים, ידוע שעותק ממנו נשלח לגוטמכר בתמוז תרל"ד (הלר, הרב, עמ' 305, תצלום רשימת האישים אליהם נשלח הספר).

[34] ראו, גוטמכר, אדרת אליהו, שו"ת בעניין תקנת תכשיטים תרכ"ב, עמ' ריט-רכד; שו"ת בענין מי מקווה תרל"א, עמ' רסב-רסג.

[35] מורגנשטרן, הירשנזון, עמ' 118-119. הוא מביא גם את דבריו של גוטמכר בדבר מאבקים בין הישיבה, שהייתה פרי יוזמה פרטית, לבין ממוני הכוללים, שראו בה איום ואובדן שליטה על תזרים המזומנים לעיר (אליהו גוטמכר, מכתב מאליהו, ירושלים תרל"ד, דף א ע"א).

[36] ראו גם: יהושע ילין, זכרונות לבן-ירושלם, ירושלים תרפ"ד, עמ' 83-98.

כעמדה אחידה של הנהגת העיר. במקרה דנן הראיה לבעייתיות הטיעון היא טעות בפיענוח תאריך במסמך. להוכחת שמרנותם הקנאית של ראשי הציבור בצפת, בגללה עזב הירשנזון, הביא מורגנשטרן כתב חרם שפירסמו רבני צפת נגד הקמת בית ספר לבנות בצפת, משנת 1861 לכאורה. נוסח החרם הזה הובא לדפוס על ידי גרייבסקי, שגם פיענח מן הסתם את המסמך, פיענוח שגוי והנסמכים עליו עלולים לטעות ולהטעות. בדיקת שמות החותמים מצביעה על כך שלא יתכן שהמסמך הוא מ-1861! אחד מראשוני החותמים היה **"רפאל בהר"מ [בהרב מרדכי] זצ"ל דומ"ץ"**. מדובר כמובן ברפאל זילברמן, יורשו של הלר שאביו, מרדכי מאומן הדיין והממונה, אותו ירש בתפקידו, נפטר רק ב-1872! גרייבסקי טעה בפיענוח השנה וכנראה התחלפה לה הנ' של תרנ"א בכ' של תרכ"א, ומדובר למעשה במנשר שפורסם בשנת 1891, שנה בה הקימה פקידות הברון רוטשילד בית ספר לבנות בצפת, שעורר פולמוס גדול. הלר כבר לא היה בין החיים ואילו החתומים האחרים אכן מוכרים כמי שמילאו תפקידים ציבוריים בצפת באותה העת. "המסמך המרשיע" לכאורה שייך לימים שאחרי הסתלקותו של הלר מן הזירה והתגברות הפעילות הציונית בארץ. אלה גרמו להנהגה הצפתית להתכנס ולהתבצר שוב בתוך המתכונת המסורתית והשמרנית. הם נתנו לזה ביטוי עוד קודם לחרם שהוזכר לעיל, כפי שעולה ממכתב התנצלות ארוך של אנשי צפת אל הברון רוטשילד, מיום י"ד בסיון תרמ"ז (1887). בעקבות פגישתם עם הנדיב הידוע שביקר בראש פינה, בו שבו והודו והללו את עזרתו להם במשך כל השנים, הם גם הסבירו מדוע הם מתנגדים לבתי הספר שאנשיו פתחו בצפת:

> **...כי אנחנו יושבי ארץ אבותינו, אין רצוננו ומגמת נפשנו כ"א [כי אם] ללמוד תורת ד' התמימה אשר רק בה כל חיי נפשינו, ורק ע"ז [על זה] נתייסדה ישיבת ארה"ק לחזק דת אמונתינו, ולא ללמד ספר ולשון כשדי אשר לא לאלוקים המה ולא חלק לנו...**[37]

ראיה נוספת לכך שהעתקת הישיבה של הירשנזון לירושלים לא הייתה על רקע קרע עם הנהגת העיר היא שהרב גוטמכר המשיך בקשריו הטובים עם הלר. כבר הוזכרו ו השו"ת שהחליפו ביניהם ובהמשך ידובר בתיווך של גוטמכר בפרשת שליחותו של אברהם דב הכהן, אך תבוא בעיקר תמיכתו בניסיונות להקים מוסדות חינוך בעיר ותעיד על כך. בראשית 1870 קיבל הלר באמצעות הרב גוטמכר כסף להקמת ישיבה במירון.[38] שנתיים מאוחר יותר, בשלהי 1871, היה זה אלעזר רוקח שניסה להקים תלמוד תורה

---

[37] מתוך קטלוג קדם מס' 16 (יולי 2011), פריט 456. בסיום המכתב נאמר שהדברים הם בשם כל הכוללים אך הוא אינו חתום. יתכן שזו טיוטה או שלמכתב היה עוד דף ובו החתימות שלא הגיע למכירה.

[38] המגיד 9.2.1870, עמ' 44. לא ברור האם התוכנית התממשה.

בתמיכת רבנים מחו"ל. הלר היה זה שעזר לו ליצור קשר עם הרבנים, ביניהם הרב גוטמכר. גם ניסיון זה לא צלח.[39]

המסקנה המושכלת מן המידע החלקי על הפרשה היא שהעמדה האוהדת של הלר איפשרה להירשנזון להתחיל את הניסוי בעיר אך לא היה בה די כדי להצמיח את הישיבה בצפת לגורם משפיע. לאור ההתנגדויות וההסתיגויות של חוגים שמרנים, ולאחר שנות פעילות אחדות, יתרונותיה של צפת מוצו. בחיפוש אחר פריצת הדרך בחרו הירשנזון וגוטמכר להעתיק את פעולתם למרכז הגדול של היישוב היהודי בארץ-ישראל, לירושלים.

ג. כי"ח בצפת

אולם העיתים זימנו להנהגה הצפתית אתגרים חדשים להשקפת עולמם. חברת כי"ח שלחה שלוחות גם לצפת.[40] כי"ח, בעלת ההשקפה המשכילית המובהקת, ראתה בחינוך אמצעי מכריע לשינוי בחברה היהודית. אנשיה דיברו במונחים של 'עיצוב מחודש' ('רגנרציה') של הקהילות היהודיות המזרחיות, והיישוב בארץ-ישראל בכללן. תרבות צרפת והשפה הצרפתית הייתה לאבן יסוד בהשכלה אותה ביקשה כי"ח להנחיל לתלמידיה.[41] כל מהותה של כי"ח עמדה בסתירה לחזון של האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית, והייתה איום ממשי על דרכה. שלזינגר למשל, יצא מפורשות נגדה ונגד כוונותיה להקים בתי-ספר בארץ-ישראל:

> **...המעט להם, ליתר הגויים והבוחרים בנימוסיהם, כל ארצות תבל הגדולה. מדוע לא יהיה גם מקום להשם יתברך וליהודים החפצים ללכת בדרכי התורה ולהחזיק במינהגי אבותיהם? מדוע לא ימצאו גם הם מקלט להם ולתורתם העתיקה לכל הפחות בארץ-ישראל שגם המבול שהציף את כל העולם כלו אליה לא הגיע?...**[42]

בסוף שנת 1868 התארגנה קבוצה של צעירים בצפת, רובם 'בני הארץ', ופתחו בעיר סניף של כי"ח, בהכרזה שברצונם להביא תרבות והשכלה לעיר.[43] המהלך הזה תאם תופעה שחוקרת תולדות החינוך בארץ, רחל אלבוים-דרור, הצביעה עליה. היא עמדה על כך שבתקופה הנידונה בחיבור זה רוב המשתייכים לחוגי המשכילים היו בני היישוב הישן ולכן גם פחות רדיקליים בפיתרונות שהציעו. כולם

---

[39] רוקח פנה לרבנים יוסף שאול הלוי מלבוב, אליהו גוטמכר, עזריאל הילדסהיימר וצבי קלישר ונענה בחיוב, (החבצלת, 3.12.1871, עמ' 67-69). עוד על הפרשה בפרק שמונה עשר.

[40] על נסיבות הקמת הארגון ראו: קניאל, שלהי התקופה העות'מאנית, עמ' 264; יונתן פרנקל, דם ופוליטיקה: עלילת דמשק, היהודים והעולם, ירושלים 2003. אודות כי"ח ופעילותה ראו: לוון, חמישים שנות ; רודריג, כי"ח.

[41] רודריג, כי"ח, עמ' 26.

[42] שחראי, שלזינגר, עמ' י. הכותב הביא את הציטוט ללא מראה מקום ולכן לא נבדק המקור.

[43] נסיבות הקמת הסניף בצפת והשתלשלות הפרשה חורגים משאלות בדבר החינוך הראוי והם יידונו בפרק שבעה עשר.

הסכימו כי לימודי הקודש הם חלק חשוב ובלתי נפרד ממערכת החינוך. הוויכוח הגדול היה על בלעדיות ומינונים. עיקר תפקידם של משכילי היישוב הישן היה בייזום הקשר ובתיווך בין האירגונים היהודיים מחוץ-לארץ לבין היישוב בארץ.[44]

ההתארגנות הזאת ייצרה, בן השאר, מהומות וויכוחים בדבר כוונת סניף כי"ח ושליחיו להקים בית ספר בצפת. הדבר לא קרה בפועל, והתוכניות הללו נהדפו. ההנהגה הצפתית לא התנגדה אומנם להכנסת מקצועות לימוד 'פרודוקטיביים' לתוכנית הלימודים, אבל בתי ספר בנוסח של כי"ח השתייכו באופן מובהק למה שנהוג היה לכנות 'שקאָלעס' דהיינו, בית ספר בעל מאפיינים משכיליים, שבו ילמדו שפות ולימודי חול. הפעילות סביב רעיון הקמת בתי ספר שכאלה עוררה התנגדות רבה וב-1873 גם לפירסום פסק דין משותף לבתי הדין של צפת וטבריה, שיצא בחריפות נגד פתיחת בתי ספר מסוג זה, אותו ניסח הלר. יחד עם הנחרצות שבדחיית ה'שקאָלעס' יש לשים לב לניואנס הייחודי, המכיל, ששירבב הלר בצאתו כנגד המחדשים בפסק זה:

...ואם כי יוכל להיות שכוונתם לטובה, ואין בלבבם שום מחשבת חוץ פגול הוא, אבל אנחנו מבפנים רואים ויודעים היטב הדק את הרעה הנשקף באחריתה...[45]

לעומת זאת, תוכניתו של בנימין הירש מ-1877, שעסקה בין השאר בשינויים במערכת החינוך, התקבלה בחיוב על ידי רבני צפת.[46] בהצעה זו דובר בהכנסת הוראת לימודי ליבה במידה "**...הדרושה לצורך הקיום...**".[47] ההכשרה המקצועית שובצה בהצעה מחוץ למסגרת החינוך הפורמלית, בדרך של חינוך שוליות, כך שהפגיעה במסגרת המסורתית מיזערית. עם זאת היה הלר זהיר, ובמכתב התמיכה בתוכנית הוא שב והדגיש:

...ורק זאת חובה עלינו להגיד מראש [...] דבר בתי החינוך לצעירים, לבל יהיו בסוג 'השקאלעס' אשר המה עומדים באיסור מאת רבותינו הראשונים...[48]

כישלונה של כי"ח להקים בית ספר בצפת בשנות השבעים המוקדמות לא סתם את הגולל על מאמציה וב-1880 נעשה ניסיון נוסף. על-פי גירסת כי"ח, פנתה החברה להנהגה המקומית בהצעה להקים בית-ספר, ונדחתה על הסף. נרסיס לון, המזכיר הכללי של כי"ח שכתב על כך בספרו, סיפר כי המכתב, ובו

---

[44] אלבוים-דרור, החינוך, 112-113.

[45] דברי תמיכה של הלר ובית-דינו, שצורפו לקונטרס "קול נהי מציון", שפרסם שלזינגר כנגד השקאלעס בתרל"ג, כפי שפורסמו אצל עקיבא יוסף שלזינגר, ספר מעשה אבות, ירושלים תרס"א, עמ' ס.

[46] על האיש והצעותיו ראו בפרק שלושה עשר, הערה 8.

[47] ההצעה של בנימין הירש תורגמה לעברית ופורסמה אצל קלנר, למען ציון, עמ' 83.

[48] מתוך מכתב תשובה לפקוא"מ שביקשו התייחסות לתוכניותיו של בנימין הירש. המכתב משנת תרל"ז (1877) פורסם בהלבנון 13.6.1879, עמ' 383, לצד מכתבי הרבנים הספרדיים של צפת המבקשים דרך לממש את הרעיונות שהועלו.

הצעתה של כי"ח, נשמר אצל פרנסי העיר, והם נהגו להראות אותו כהוכחה לאי-כניעתם להלכי הרוח המודרניים ודבקותם בערכי החינוך של האולטרה-אורתודוקסיה.[49] גירסה שונה לסיפור הביא יעקב חי עבו,[50] ממנהיגי הקהילה הספרדית, בפגישתו עם יחיאל ברי"ל בעת ביקור האחרון בצפת ב-1883. בהזדמנות זו סיפר לו שפנה לכי"ח, שלוש שנים קודם לכן, בבקשה לקבלת עזרה אירגונית וכספית לשם פתיחת בית-ספר בעיר. תשובת האירגון הייתה שהם מוכנים להגיש עזרה ותמיכה אך לא מימון מלא, ולכן העיסקה לא יצאה לפועל.[51] אישוש לגירסתו נמצא בידיעה בעיתון אודות ביקורו בארץ של איש כי"ח, די טארסי, שהגיע גם לצפת. בפגישה בקשו ממנו ראשי הציבור בצפת, ללא הבחנה בין אשכנזים לספרדים, שכי"ח ישלחו מנהל לבית ספר שהם מבקשים להקים בעיר. הבקשה הועברה לדיון במוסדות כי"ח, נאמר בידיעה בעיתון.[52] ממלחמת הגירסאות נותר רק לציין את העובדה שבית-הספר לא הוקם.

בצפת שאחרי ימי הלר המשיכה הנהגת הקהילה להתנהל במידה רבה בהשראת גישתו של הלר. ב-1887 הקימו ד"ר ישעיה בלידן ורעייתו,[53] בכספי הברון רוטשילד, בתי ספר לבנים ולבנות, שנתקלו בהתחלה בהתנגדות נחרצת ובוטה.[54] זאת הייתה צפויה משום שהזוג בלידן, שבתפיסת עולמם ובאורחות חייהם ייצגו את המודרנה המאיימת, גם לא הסתירו את הכוונה המוצהרת להרגיל את הילדים "**כזית תרבות אירופית**". עד מהרה הבינו אנשי פקידות הברון שהחיבור בין הצדדים לא יצלח ומיהרו לשלוח מנהל אחר לבית הספר, איש מסורתי שנתן לבית הספר צביון שהרגיע את ההתנגדות.[55]

כי"ח הצליחה להקים מוסד חינוכי משלה בעיר רק ב-1897, לאחר שרכשה את בית-הספר הנ"ל. המעבר לרשות כי"ח שב ועורר את ההתנגדויות והחרמות מצד ראשי הקהל, אשכנזים וספרדים כאחד.[56] יתכן שדווקא בשל הסרוב הנחרץ לקשר כלשהו עם פעילות כי"ח, לכשהוקם לבסוף בית-הספר של כי"ח בצפת הוא נשא אופי "צרפתי" מובהק ומופגן. במאמר שפירסם אחד-העם בעקבות ביקורו בארץ הוא טען שאין לבתי הספר של כי"ח מדיניות אחידה ואופיים נקבע במידה רבה לפי אופי המקום בו הם פועלים והעדפותיו של מנהל המוסד. לצורך הדגמת טיעונו הוא השווה בין בתי הספר של כי"ח בטבריה

---

[49] לוון, חמישים שנות , עמ' 123.

[50] משפחת עבו הייתה בעלת אוריינטציה צרפתית מובהקת. בהיותם יוצאי אלג'יר ובשמשם סוכנים קונסולרים של צרפת בגליל, ניתן להבין את הרצון ליצור קשר עם כי"ח. ראו: שרביט, צרפת בגליל.

[51] ברי"ל, יסוד המעלה, עמ' 224.

[52] המליץ 8.2.1881, עמ' 82.

[53] על האיש ראו בפרק חמישה עשר.

[54] בדיווח מצפת סופר כי הקנאים המתנגדים לבית-הספר שפקידות הברון הפעילה השליכו לתוכו סיר לילה מלא צואה (המגיד 14.7.1887, עמ' 216).

[55] שייד, זכרונות, עמ' 137. המנהל שנשלח היה לזר (אליעזר) לוי, שנשלח מפריז לנהל את בית הספר. הוא היה אומנם מורה לצרפתית אך דאג להכנסת לימודי קודש בבית הספר (יוסף משה הורוויץ, חתנו של הלר, לימד בו). ראו תאור אירוע סיום שנה"ל הראשונה ואוירת השמחה ושיתוף הפעולה עם הנהגת העיר: חבצלת 18.10.1889, עמ' 4.

[56] רודריג, כי"ח, עמ' 109-110. מכתבו של מ' פראנקו, מנהל בית הספר בצפת מ-22.12.1898.

ובצפת, שתי ערים דומות במובנים רבים. אחד העם כתב שבעוד בטבריה בית הספר מאופיין בסממנים לאומיים והלימודים שם מתקיימים בעברית, בזכות מנהל חדור תרבות עברית, הרי שבצפת בית הספר דחק לפינה את העברית ושאר מאפיינים לאומיים ואפילו התרחק מהתכנים של החינוך המסורתי, עד כי **"...האבות מתאוננים שבניהם שוכחים בבית הספר גם את המעט שהביאו עמהם מן ה'חדר'...".**[57]

ד. מקומה של העברית

אחת הסיבות להתנגדות הנחרצת למוסדות החינוך של כי"ח הייתה מקומה המרכזי של הלשון הצרפתית במערכת הלימודים. שאלת השפות ריחפה כל העת בפולמוסים הגדולים ובחיבוטי הדרך של העוסקים בשאלות החינוך, בארץ ובחו"ל. החשיפה של הצעירים ללשונות העמים ביניהם חיו נתפסה כמקור הרעה המתרגשת על היהודים ועל אורחות חייהם המסורתיים. בעוד שבאירופה מדינות רבות כפו לימוד שפת המדינה על היהודים היו מי שניסו לשמר את ארץ-ישראל כעיר מקלט. אולם הניסיון הזה להיצמד רק לשפות היהודיות היה מלכתחילה חסר תוחלת, מכמה סיבות. כיוון שרובה של אוכלוסיית היישוב הישן היו מהגרים, היו רבים מהם רב-לשוניים. בארצות מוצאם הקיום היומיומי חייב זאת וידיעת כמה שפות הייתה לנורמה.[58] המחשבה למנוע מיומנות זו מבני הארץ לא יכלה להתממש לאורך זמן. מה גם שהמציאות הארץ-ישראלית, על הפסיפס האנושי המורכב שבה, לא הנפיקה שפה דומיננטית אחת. תורכית אומנם הייתה שפת הממשל, והערבית הייתה יחסית נפוצה, אולם גם שפות אירופאיות רבות היו בשימוש.

המצב המיוחד הזה הוליד שתי תוצאות. האחת, התפשרות של המתנגדים והכנסה מבוקרת של לימוד שפות למערכת החינוך. התוצאה השניה הייתה הפיכתה של העברית לשפת דיבור יומיומית, בתהליך איטי וממושך. חיי היומיום של החברה היהודית בארץ, על מגוון עדותיה החיות בארץ בכפיפה אחת, הגבירו את הצורך בשפה משותפת, וזה היה תפקידה המסורתי של העברית. אם כי אחוז קטן יחסית של יהודים, בדרך כלל תלמידי חכמים, ידעו עברית על בוריה, היא שימשה מאז ומתמיד לשון הקשר בין יהודים בתפוצות.[59]

---

[57] אחד העם, 'שאלות ארץ-ישראל', השילוח, חוב' לז (שבט תרס"א), עמ' 7-8. אחד העם ביקר בצפת ובטבריה ב-1891 והמאמר מבוסס על רשמיו מביקור זה.

[58] לדברי בנימין הרשב, במקרה של האשכנזים הייתה היידיש מנוף לרב-לשוניות. היידיש, כשפה מעורבת (בסיס גרמני + רבדים שמיים באמצעות העברית המוטמעת בה + השפעות סלביות), הפכה את דובריה למודעים ללשונות המרכיבים את שפתם, פתוחים לקלוט שפות חיצוניות וגמישים (בנימין הרשב, 'על טבעה של לשון היידיש בהקשריה ההיסטוריים', הספרות, י' 3-4, (קיץ 1986), עמ' 8). יש להניח שזה נכון גם לגבי דוברי הלאדינו.

[59] תאור ספרותי מרתק לשימוש בעברית כשפה משותפת ליהודים נמצא בספרו של א"ב יהושע, מסע אל תום האלף, בני ברק 1997, עמ' 129-143. על הקשיים בהבנת המבטאים השונים, ראו: דוד אסף, 'כי המבטא שלהם הוא משונה מן הפולנים', לשוננו לעם, מו, ב (תשנ"ה), עמ' 75-83, מו, ג (תשנ"ה), עמ' 106-111. כמו כן ראו:

כאמור, ההתכנסות של שבטי ישראל במולדת ההיסטורית האיצה את הפיכתה של העברית לשפת דיבור יומיומית. אבל מעבר להיותה של העברית אמצעי לקומוניקציה הייתה ההתיחסות של אנשי היישוב הישן, בעיקר 'בני הארץ', אל העברית גם כאל אמצעי וביטוי לקשר אוטוכטוני למרחב בו חיו. השימוש בשפה העברית היה ביטוי לתודעת הקשר בין שתי זהויות: העם והארץ.[60] לכך התווספה גם העמדה האוטופית של האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית, שחתרה להפיכת העברית לשפה השלטת, ולא רק כשפת הכתיבה,[61] כך שכל מערכות החיים יתנהלו באמצעותה.[62]

יחסו של הלר אל העברית היה ברוח זו, בשאיפה לחזור לחיי היהודים הטרום-גלותיים, לתקופת המקרא בה השפה המדוברת הייתה עברית. אבל היה לו מקור השראה נוסף והוא, ימי זוהרה של צפת במאה ה-16. באווירה המשיחית הקדחתנית שהייתה אז בעיר, היה הדיבור בעברית נפוץ ומועדף על ידי רבניה.[63] השימוש בשפה העברית בצפת במאה ה-19 התחבר לשני מוקדי ההשראה הללו, המשלימים במידה רבה זה את זה.[64]

עד כמה יישם הלר בחיי היומיום את הפיכת השפה העברית לשפה מדוברת, לא ברור. אפשר רק להניח שלנוכח קשריו הטובים והרבים עם הקהילה הספרדית, לפחות בנסיבות הללו השתמש בעברית כשפת דיבור. גם העדויות על דיבור בעברית בכלל, ובהגייה ספרדית בפרט, אצל אנשי צפת האשכנזים האחרים נותנות יסוד סביר להשערה שגם הלר, ששלט בערבית, השתמש בעברית כשפת דיבור. עדות מעניינת על היות העברית שפת דיבור בצפת היא בתיאור של צעיר מצפת, שהתארח אצל כותב הדברים, במסגרת שליחותו באירופה לשם מכירת אדמות בעין זיתון:

...בא אלי סמוך להכנסת שבת איש צעיר לימים, לבוש לבושים זרים כאשר ילבשו בארץ הצבי, ועל ראשו מצנפת אדום (פעסט)[65] [...]לשון הקודש הייתה רגולה על לשונו ורק בשפה זאת דבר עמי [...] אח"כ אמרתי לו על שלחני: אדמה, כי ארץ פולין הרה וילדה אותו וארץ צבי רק גדלה

T.V. Parfitt, *'The Use of Hebrew in Palestine 1800-1882'*, Journal of Semitic Studies (1972), p. 244

[60] ראו גם: עזריאל קמון, 'השיבה למזרח, המרכיב הרומנטי והמוטיב האוטוכטוני בישוב בתקופת העליה השניה' עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 1989, עמ' 215-222.

[61] על דו-לשוניות בחברה היהודית דהיינו, עברית כשפת כתיבה, והשפה המקומית בגרסתה היהודית כשפת דיבור וכתיבה, ראו אצל חוה טורניאנסקי, מסה ומריבה ספר מסה ומריבה לר' אלכסנדר בר' יצחק פאפין הופין, שפ"ז (1627), ירושלים תשמ"ה, עמ' 126-134.

[62] שלזינגר דיבר על של"ם: שם, לשון, מלבוש, שישמרו על ייחודו של היהודי ובידולו (סילבר, שלזינגר, עמ' 97-99). הוא גם נתן דוגמא אישית, משהו בנוסח הסיפורים על בן יהודה: "**...אמרו על ר' עקיבא יוסף שהוא פשוט משוגע, מדבר עם בניו בשבת בלשון הקודש ואינו רוצה לענות להם כשהם מדברים אליו בלשון אחרת!...**", (טריוואקס, מאה שנה, עמ' 394).

[63] מיכאל איש-שלום, 'לתולדות הדיבור העברי', ארשת – ספר השנה של אגוד סופרים דתיים א (תש"ד), עמ' שפז-שצג.

[64] גם קודמו בתפקיד, אד"ם, הדגיש את חשיבות מקומה של לשון הקודש (אסף, מוולין לצפת, עמ' 240).

[65] לימים תהיה הבחירה בכיסוי ראש מקומי לחלק ממחאה חברתית בצפת. בשנת 1896 האמירו מאוד מחירי השטריימלים. צעירי העיר התארגנו וקבעו 'תקנת השטריימלים' לפיה כולם יחבשו תרבוש, המצנפת התורכית האדומה. 100 איש חתמו על התקנה, שנתקלה בהתנגדות חריפה מצד ההנהגה השמרנית (המליץ 24.8.96 עמ' 3).

שעשועיו, ואיננו מבני הפרענקין אשר רק בשפה הקדושה יעשו מלאכתם בחו"ל. והודה ולא בוש, כי גם בלשוננו יטיף מלתו אבל לשון זאת דרושה יותר לחפצו...[66]

הכותב, שדבריו נכתבו בעיתון עברי, בשפה העברית, התייחס בחשדנות אל השליח מארץ-ישראל שהעברית הייתה לו לשפת דיבור. בעיניו הלבוש הארץ-ישראלי והשפה נתפסו כמצג שוא, כניסיון להונאה.

גם העדות על ההגייה הספרדית בעברית שבפי האשכנזים בצפת, לוותה בנימה ביקורתית:

... ואך באו לא"י, במקום שאין מכירין אותם ולבשו לבנים והתעטפו לבנים, ואת לשונם שננו לדבר בלשה"ק [בלשון הקודש] בפתח, למשל לאמר על בָּשָׂר בַּשַׂר...[67]

מתברר שלא זו בלבד שהם מדברים עברית אלא גם מדברים בה בהגייה ספרדית![68] אין עדויות, בוודאי לא מוקלטות, על תפוצת התופעה בצפת אבל טבעי שהמפגש האינטנסיבי בין העדות בארץ העלה את שאלת ההגייה על סדר היום הציבורי הרבה קודם שנפלה הכרעה ממוסדת בעניין בראשית המאה העשרים.[69] כבר ב-1861 פירסם יהוסף שוורץ מסה על דבר הברת האשכנזים והספרדים, בה הוא מצדד באימוץ ההגיה הספרדית בהנחה שהיא המשמרת בצורה אותנטית יותר את צורת הדיבור העברית הקדומה.[70] השימוש בהגייה הספרדית, המתרפקת על העבר המקראי, תאם את ערכיה של האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית ולכן הגייה זאת הלכה והשתרשה בקרב האשכנזים בצפת.

לימים התפתחה בגליל הגייה מיוחדת המכונה 'הניב הגלילי'.[71] הוא התייחד בהגיית האותיות הגרוניות כבערבית והגיית האותיות הרפויות כדגושות. מלאכת גיבוש העקרונות של ההגייה הזו והטמעתה בקרב אנשי הגליל, בעיקר במושבות הגליל, הובלה על ידי המורים הנודעים יצחק אפשטיין (1862-1943) ושמחה וילקומיץ' (1871-1918), שפעלו בגליל בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. הם לא ראו עצמם מחדשים אלא לדידם מדובר בחזרה אל מסורת גלילית עתיקה, המשכו של

---

[66] עברי אנוכי 9.9.1881, עמ' תז. על הכתבה חתום יה"ל.

[67] יזרעאל 18.3.1881, עמ' 68 . הכותב הוא אלעזר רוקח, הבעלים והעורך של העיתון.

[68] על-פי ההגייה הספרדית שנהגתה אז, ונוהגת כך גם בימינו, אין הבחנה בין פתח לקמץ. שתיהן נהגות a. בהגייה האשכנזית הקמץ בהברה מוטעמת נהגתה o, u . על כך ראו: חוה טורניאנסקי, 'לשון, חינוך והשכלה', פולין, יחידה 7 האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1994, עמ' 38. גם על הרב שמואל סלאנט מסופר שבמפגשים עם הספרדים דיבר עברית בהגייה ספרדית. אפרים כהן-רייס, זכרונות איש ירושלים, ירושלים תשכ"ז.

[69] הדיונים על ההגייה הנכונה לאימוץ, ספרדית או אשכנזית, החלו להתנהל באסיפה הראשונה של הסתדרות המורים ב-1903, ובאסיפה השניה ב-1904 הוכרע לטובת ההגייה הספרדית.

[70] המליץ 30.5.1861, עמ' 610-612. יהוסף שוורץ מראשוני חוקרי ארץ-ישראל בעת החדשה. עלה ארצה מבוהמיה בשנת 1833 ופירסם בה ספרי מחקר אחדים בעברית. ראו: מרדכי אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א; אבי ששון, סופרים וחוקרים עברים במאה התשע-עשרה ותרומתם למחקר הגיאוגרפי-היסטורי של ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשנ"ה, עמ' 49-167.

[71] בהרחבה על הניב הגלילי ראו: בר-אדון, הניב הגלילי; בר-אדון, צמיחת דיאלקט.

ניב גלילי מיוחד שמצאו את שרידיו באזור.[72] אפשטיין שהגיע לגליל ב-1887, התוודע אל ההגייה המיוחדת, בין השאר במגעיו עם אנשי צפת. בראש פינה היו בין עוזריו צעירים ספרדים מצפת ובשנים 1891-1895 חי בצפת, עת ניהל בה את בית הספר המקומי.[73]

במחקר מקובל לשייך לשני המחנכים את הטמעת ההגייה המיוחדת הזו אצל הציבור האשכנזי, אבל שנים לפני הגיעם ארצה כבר הוזכר אימוץ הגייה זו גם על ידי האשכנזים בצפת. רוקח תאר את אחד מאנשי צפת:

...אשר יתהלל כי מיום עמד על דעתו הכביש בחזקה את זאת "העין" תחת קורת גרונו למען ישמע לאזני השומע כי מדקדק הנהו, אשר גם עד היום ידגיש הרפויים, וירפה הדגושים...[74]

מדובר ברבי יצחק מבוצ'אץ', היה מקורב להלר, לא מילידי הארץ, שהגיע לצפת בגיל מבוגר, ואימץ לעצמו את ההגייה המקומית. אנשי הגליל, כולל האשכנזים, סיגלו לעצמם זה מכבר שפת דיבור שמתחברת למסורת המקומיות. מסורת הגייה שהושפעה מן הערבית, שפה שרבים מן האשכנזים בצפת שלטו בה. בהשוואה לירושלים הייתה הערבית הרבה יותר שגורה בקרב יהודי צפת, גם בקרב האשכנזים,[75] וגם בקרב הספרדים. בעוד הלאדינו שלטה בכיפה בירושלים הקהילה הספרדית בצפת הייתה ברובה מוגרבית ודיברו בערבית. היה זה מצע נוח להשפעה גדולה יותר של הערבית על העברית הגלילית.[76]

אגב כך ראוי להעיר שגם ביידיש שבפי דובריה בצפת ניכרה השפעה רבה של הערבית. מרדכי קוסובר, במחקרו הגדול על השפה המדוברת אצל האשכנזים בני היישוב הישן, כינה אותה 'יידיש פלשתינאית', בגלל הטמעה מסיבית של מילים בערבית בתוך שפת הדיבור.[77] הוא הצביע על כך שהתופעה הייתה רחבה ומקיפה יותר בגליל מאשר בשאר חלקי הארץ.[78] מילים רבות בערבית נחשבו עם הזמן ככאלה שאומצו אל תוך השפה על ידי אנשי העליות הראשונות, יחד עם אכילת זיתים, שמן

---

[72] שם, עמ' 124.

[73] בבית הספר בצפת החל לגבש ולנסות את שיטת לימוד העברית בעברית (בר-אדון, צמיחת דיאלקט).

[74] חבצלת 23.4.1880, עמ' 198-199. רוקח כתב על רבי יצחק מבוצ'אץ' (1803-?), שם היה אב"ד, שהגיע לצפת ב-1863. יחד עם הלר היה מתומכיו של רוקח בתחילת דרכו.

[75] על פי עדותו של אפרים כהן-רייס, מזכרונותיו של איש ירושלים, תל אביב, תרצ"ד-תרצ"ו, עמ' 219.

[76] המוסיקולוג יעקב מזור מביא דוגמא להשפעת הלאדינו מול השפעת הערבית את השם שניתן לאירוע המסיבה במוצאי שבת שלאחר החופה. בירושלים הוא נקרא 'נוטשאדע', בהשפעת הלאדינו (noche = לילה), ואילו בגליל 'טאלילע' בהשפעת הערבית (יעקב מזור, מסורת הכליזמרים בארץ-ישראל, ירושלים תשס"א, עמ' יג). המוסיקולוג אדוין סרוסי מדבר על הקשר ההדוק בין המוסיקה הגלילית היהודית לבין המוסיקה הערבית והקירבה בין הסוגות המוזיקליות הערביות והיהודיות. הוא מצביע על כך שרבים מן השירים, ובעיקר שירים ופיוטים הקשורים לפולחן קברי צדיקים, ובראשם קבר הרשב"י, הושרו על ידי יהודים וערבים כאחד. הדברים נאמרו בהרצאה שנשא בכנס 'הגליל, המוסיקה היהודית והזמר העברי', 8.11.2010, במכללת צפת, תחת הכותרת: "אל יבנה הגליל": זמרת הגליל בין התבוננות היחיד לאכסטזה של הכלל.

[77] קוסובר, יידיש פלסטינאית. ראו גם: ישראל ברטל וחנה עמית, 'דווקא חברמנית', דווקא 3 (2007), עמ' 20-23.

[78] שם, עמ' 114.

זית, עריכת 'פנטאזיות' על סוסים (טכסי קבלת פנים הנהוגים במרחב) וכדומה.[79] אלא שכל אלה היו חלק בלתי נפרד זה מכבר מדרך החיים של בני הארץ בגליל.

אם לגבי הדיבור בעברית חסרות עדויות ישירות על הלר הרי שלגבי הכתיבה בעברית והחשיבות שהוא ייחס לה התמונה ברורה יותר. הקריאה בשפה זרה כל כך הפריעה להלר עד כי סופר עליו שהוא ביקש לחדול מעיסוקו בריפוי, כיוון שזה חייב אותו לעיין בספרי רפואה לועזיים.[80] על נסיונו לממש את אתגר החזרה לשפת עבר בתחום עיסוקו בריפוי נאמר:

...שם לו למטרה את חכמת הרפואה ובידיעותיו החזיר עטרת שפת עבר ליושנה ולכבודה הראשון...בכתבו כתבי-מרפא, רעצפטין, בלשון עבר...

הכותב, שהתייחס בציניות לשימוש שעשה הלר בעברית, טען, בטעות או בכוונה, שהלר פשוט לא ידע לטינית. עם זאת הוא המשיך ללעוג להלר ועל המחשבה שאולי הוא גם מתכוון לקבל עליו משימה לחבר ספר רפואה בעברית:

...המצוה לחבר ס'(פר) אוצר שרשים של שמות הסממנים והרפואות בלשון הקודש, כמו כן סדר ועשית הסממנים גם כן בשפת עבר...[81]

הכותב היה אלעזר רוקח, יריבו ומבקרו החריף של הלר, שאומנם נמנה על משכילי היישוב הישן, כתב בעברית משובחת בעיתונות התקופה, אך לא ראה כל דחיפות בהשמשת העברית בעת ההיא.[82] בפרספקטיבה היסטורית נשמע רוקח נטול חזון. לא יחלפו שנים רבות והמאבק על החדרת העברית לכל תחומי החיים יהיה לחלק בלתי נפרד מן התחייה הלאומית והתומכים בו ינחלו נצחון. מי שעתיד לימים לשאת את התואר 'מחייה השפה העברית', אליעזר בן-יהודה, דיווח בהתפעלות בעיתונו על הרופאים ד"ר גולדברג וד"ר ד'ארבלה, הכותבים את מרשמיהם בעברית ובלשונו, מייהדים את תחום הרפואה.[83] מאמציו של הלר בתחום נותרו שקופים.

---

[79] אבן זהר, תרבות עברית, עמ' 73. אבן זהר ניתח את ניכוס הסמלים מן החברה הערבית לטובת גיבוש זהות ישראלית כאילו היו אלה חידושים של אנשי העליות הראשונות. לימים הוא היה זה שהביא לידיעתי את מחקרו של קוסובר על היידיש הפלסטינאית, ועל כך נתונה לו תודתי.

[80] הורוויץ, עדן ציון, עמ' ה. גם מתוך צוואתו למדים שהיו בספרייתו ספרים בשפות זרות. יתכן שרובם היו ספרים מתחום הרפואה.

[81] חבצלת 20.6.1879, עמ' 229. הרחבה על הלר הרופא ראו פרק חמישה עשר.

[82] חבצלת 8.1.1892, עמ' 90-93. מאמר נוקב נגד מאמצי החייאת השפה העברית והנחלתה לכל. לדעת הכותב יש להתמקד ביישוב הארץ וזמנה של העברית יגיע מאוחר יותר. חתום על המאמר 'אחד מן העם', מצפת, ובאתר העיתונות היהודית הועלתה הסברה שהכותב הוא אלעזר רוקח.

[83] **"...האדון דר' גולדברג צוה להדפיס לו בלשון עברית הפתקאות לבית הרפואות [...] להדביק על הצלוחיות [...] ובכלל חפצו ליהד מעט, כפי היכלת, את בית הרפואות. וכן יעשה גם האדון דר' דרבילה..."** (הצבי 4.5.1888 עמ' 3).

לסיכום, ההתערות במרחב, שאפיינה את אנשי הגליל באופן מיוחד, לא נצרכה למערכת חינוך שתכוון לכך. אלה היו תהליכים שהתרחשו כמעט מאליהם אצל האנשים שראו עצמם בני הארץ, בעלי הארץ. הכמיהה אל העבר המקראי, אל שבת שבטי ישראל יחד, הכשירה את האוזניים להיות כרויות לצלילי דיבור מקומיים ואת הלב לאמץ ממנהגי המקום. עיצוב הזהות היהודית הארץ-ישראלית על פי השקפתו של הלר הייתה משימה מורכבת שדרשה הקפדה על מקומה של תורת ישראל וחיבור לארץ-ישראל. בעוד החיבור לארץ התרחש באופן טבעי היה עליו לפקח על החינוך, שאמור לשמר ולחזק את נוכחות תורת ישראל. הלר, שסבר שיש להכיל את ההצעות החדשות לחינוך וכך גם לשלוט בהן ולנתב אותן על פי השקפת העולם שלו, לא הצליח ליישם את אמונתו. הוא הצליח רק בהדיפת איומי המודרנה.

פרק חמישה עשר - רפואה

בדומה לחינוך היו גם שירותי הרפואה ביישוב הישן לזירת התגוששות בין מצددי המודרנה למנסים להודפה. במאה ה-19 היה עולם הרפואה כבר תחום מדעי, שדחק את הרפואה המסורתית הנתונה בידי מרפאים, ידענים, מחלקי קמיעות ולחשים. ההכשרה לה נזקק הרוצה לעסוק ברפואה מודרנית חייבה לימודים במוסדות להשכלה גבוהה ובמוסדות מחקר, שהיו חלק מן העולם המודרני הלא-יהודי. רבים מן הרופאים באירופה היו יהודים[1] והיה זה לכאורה אך טבעי שגם בארץ-ישראל יהנו מעובדה זו ומטיפול רפואי על ידי רופאים מוסמכים. אלא שדווקא הרופאים הללו נחשדו כמי שנושאים עימם את 'נגע המודרנה' ולכן מסוכנים במגע.[2] הזקוקים לטיפול רפואי, אם יכלו להרשות לעצמם, כיתתו רגליהם לבירות, ששימשה אז מרכז רפואי של האזור כולו, וחולים מכל הארץ, וגם מצפת, נסעו לשם למצוא מזור לחולייים.[3] דומה היה המצב אצל האוכלוסייה הערבית בארץ, שגם היא טופלה בעיקר על ידי מרפאים עממיים לאורך המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.[4]

א. שירותי הבריאות

רוב הקהילות היהודיות בארץ, ובכלל זה צפת, התגוררו בצפיפות ובתנאים תברואתיים גרועים. מי השתייה היו מי בורות אגירה ולא מים זורמים, לעומת זאת זרם הביוב בתעלות פתוחות ברחובות. אלה היו תנאים אידיאליים להתפרצות מגיפות, והן אכן פרצו.[5] גם בין לבין מגיפות הייתה רמת התחלואה גבוהה ובעיקר בולט השיעור הגבוה של תמותת ילדים. המסגרות המסורתיות של טיפול רפואי וסעד לא יכלו לתת מענה הולם למצוקת התושבים.

נושאי דגל ההתנגדות לרפואה מודרנית בארץ-ישראל היו הפקוא"מ, בהנהגתו של צבי הירש לעהרן, ולמשך רוב המחצית הראשונה של המאה ה-19 הם הצליחו להדוף את הרפואה המודרנית מארץ-ישראל. טענתם הייתה שהרופאים היהודים הם אפיקורסים מסוכנים ושכספי החלוקה אינם מספיקים אפילו לכלכל את הבריאים. הפיתרון, אליבא דהירש לעהרן:

...העיקר להשתדל בעד הבריאים והם ישגיחו מאליהם על החולים...[6]

---

[1] שפרה שוורץ, 'מלחמת בתי החולים', עת-מול 160 (ינואר 2002).

[2] על העימות של החסידים עם הרופאים, שבמזרח אירופה נתפשו כנציגיה הבולטים של הנאורות והמודרנה, ראו: שמואל פיינר, '"לעקור את החכמה מהעולם" – אויבי הנאורות ושורשי העמדה החרדית', אלפיים, 26 (תשס"ד), עמ' 187.

[3] גרייבסקי, בנות ציון, עמ' 88.

[4] בר-אל, מגיפות בארץ-ישראל, עמ' 3.

[5] שם, עמ' 6-7. בר-אל מונה את המגיפות שפרצו בארץ-ישראל מידי כמה שנים, לאורך כל המאה ה-19, בעיקר של כולירה ודבר.

[6] קונטרס אמת מארץ, ג, 1844.

הפטרון הגדול של היישוב הישן, שחי באמסטרדם ולרשותו עמדה רפואה מתקדמת, דרש מיהודי ארץ-ישראל לשמר את דפוסי הקהילה היהודית המסורתית, לקיים חברות ביקור-חולים שיגישו סעד ותמיכה לחולים, ולהרחיק מהם כל דבר שעלול לערער מסגרות אלה.

החל משנות הארבעים היה על לעהרן להתמודד בשתי חזיתות. חזית אחת הייתה הלחצים שעלו מן השטח וזכו לגיבוי ולהיענות מצד פטרוניו האחרים של היישוב. סוגיית ההקמה של שירותי רפואה מודרניים למען היישוב בארץ הייתה לאחד ממוקדי המחלוקת של הפקוא"מ עם מונטיפיורי, ששלח רופא יהודי מוסמך, ד"ר שמעון פרנקל (1804-1880), לירושלים והקים בה ב-1844 מרפאה.[7] עשור מאוחר יותר הקים הברון רוטשילד בית חולים בעיר. שנות הארבעים היו גם התחלת הפעילות המוגברת של המיסיונרים אצל ריכוזי היהודים. התחום המוזנח של שירותי רפואה היה המקום בו יכלו להושיט עזרה, בתקווה שידם המושטת תפתח גם לבבות אל בשורתם.[8]

תגובת הפקוא"מ לנוכח האיומים הללו הייתה מעניינת. החשש מהשפעתם של רופאים יהודים נגועים בהשכלה רפואית היה כה גדול עד כי לעהרן העדיף את ההזדקקות לשירותי הרפואה של המיסיון והוא התבטא בעניין בבהירות רבה:

> **...כל יהודי ההולך בדרך ד' כל זמן שהוא בריא, לא ימיר את דתו גם בחלותו. אין לדאוג בארץ-ישראל מן הרופא הגוי שהביאו עמהם כת הנ"ל, מה שיש לדאוג שם מן רופא יהודי שהוא מין ואפיקורס...**[9]

לנוכח כוונותיו של מונטיפיורי לדאוג לשירותי רפואה מודרניים בירושלים ניסה לעהרן לעורר אצל הצדיקים והרבנים התנגדות וגייס לשם כך את הנהגת היישוב בארץ, החתומים על קונטרס הקורא לתמיכה בלעהרן ובעמדתו.[10] הקונטרס, שיצא גם נגד הכוונה להנהיג לימודים כלליים בבתי הספר, אומנם חתום בידי הממונים בערי הקודש, ביניהם הלר, אך נראה שהללו נענו ללעהרן יותר מכורח התלות הכלכלית שלהם בכספי הפקוא"מ, מאשר מכוח השכנוע. על אף השותפות הרעיונית הבסיסית ששררה בין הפקוא"מ להנהגת היישוב הישן הרי שהאחרונים התנסו אישית במצוקה של בני עדתם ונדרשו לתת לה פיתרונות מעשיים.

---

[7] ד"ר שמעון פרנקל, יליד שלזיה, למד רפואה במינכן. הניסיון שלו להקים בית חולים בירושלים לא צלח ולא ידוע הרבה על פעילותו בארץ בשנים הרבות שחי בה. נפטר ביפו ושם גם נקבר. עוד על האיש ראו: נסים לוי, 'הרופא העברי הראשון בארץ-ישראל', הרפואה, 118 (1990), עמ' 489-494; היימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 66-67; גת, מוסדות הרפואה, עמ' רסג.

[8] על הרופאים שפעלו בארץ-ישראל ראו: נסים לוי ויעל לוי, רופאיה של ארץ-ישראל 1799-1948, זכרון יעקב 2008.

[9] ציטוט מדברי לעהרן כפי שהובא אצל מרדכי אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 297. ראו גם: א' פקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 424, אל ר' ישראל מרוז'ין, י' באייר תר"ד.

[10] קונטרס אמת מארץ, ג, 1844.

בסופו של דבר, כאשר התברר לפקוא"מ שגם ב'מרחב המוגן' של הקיום היהודי האורתודוקסי, אותו ניסו ליצור בארץ-ישראל, יש צורך בשרותי רפואה מודרניים, והעדרם הוא פתח להשפעת המיסיון, התרצו והסירו התנגדות. עם זאת ההסתייגות שלהם נותרה בעינה ולכן העזרה שלהם בהשגת שירות רפואי הולם הייתה קטנה. במחצית השנייה של המאה ה-19 הלכה והתפתחה בירושלים מערכת של מוסדות בריאות,[11] בעוד שבשאר ערי הקודש השינוי היה איטי והרבה יותר מאוחר. היו לכך ודאי גורמים רבים, שהמכריעים ביניהם היו גודלה של אוכלוסיית העיר והיותה של ירושלים במוקד ההתעניינות הכלל עולמית. נראה שהעומדים בראש הפקוא"מ ויתרו בלית ברירה בירושלים על חזונם וניהלו קרב מאסף בערי הפריפריה.

הלר, שעמד בראש ההנהגה האשכנזית של הקהילה מאז שנות ה-40, והיה הממונה מטעם הפקוא"מ בעיר, ניהל איתם דו-שיח מורכב בענייני בריאות. בהיותו בעצמו מרפא, הוא היה מודע למגבלותיו ולמגבלות דומיו וניסה להביא לצפת שירות רפואי מקצועי. סביר להניח שהחוויה הטראומטית האישית שלו גם היא השפיעה על עמדותיו. אפשר לשער שהלר, שאיבד את רעייתו ושלושת ילדיו ובעצמו היה קבור פצוע יממה תחת ההריסות, נשא עימו את לקח רעש האדמה. מן הסתם הוא לא יכול היה לשכוח שהעזרה הרפואית לעיר ההרוסה הגיעה רק כעבור כמה ימים, על-ידי משלחות של המיסיון.[12] בניגוד ללעהרן, שסבר כי הגנה על האופי המסורתי מצדיקה את הפקרת בריאותם של יושבי ארץ-ישראל, אילוצי החיים דחקו את הלר לחפש פתרון אולטרה-אורתודוקסי ארץ-ישראלי דהיינו, שירותי רפואה מודרניים הולמים, תוך הקפדה על שמירת אופייה האורתודוקסי של החברה היהודית בצפת. מכאן, ולאורך כל תקופת הנהגתו, הוא ניהל מסכת ארוכה של ניסיונות ליישם את השקפתו, שהם נדמים לעיתים כניסיונות לרבע את המעגל.

מטבע הדברים הייתה להלר מעורבת גבוהה בכל הקשור לתחום הרפואה בעיר והוא היה עסוק כל העת בניסיונות להמציא רפואה יעילה וטובה שתביא מזור לבני עדתו. הדבר בולט במגעיו עם הפקוא"מ. לאורך כל שנות התכתבותו הארוכה עם הפקוא"מ, בענייני כספים ופוליטיקה פנימית וכלל-יהודית, השתרבבו נושאים רפואיים. הוא ניסה להתעדכן ולהיעזר בעצות רופאים מומחים. לא אחת

[11] שנת 1844 – מרפאה של ד"ר פרנקל ובית-חולים של המיסיון; שנת 1854 – בית-חולים רוטשילד ובתי-חולים שונים של מדינות אירופאיות; שנת 1867 – בית-חולים 'ביקור חולים'; שנת 1879 – בית-חולים 'משגב לדך'. ראו בהרחבה: לוי, הרפואה בארץ-ישראל.

[12] על כך ראו פרק שביעי, הערות 48-50.

ביקש לשלוח לו תרופות או 'רצפט' להכנתן, או שלח אליהם תרופה שנתגלגלה לידיו, וביקש שהמומחים בהולנד יתהו על קנקנה.[13]

גם בתוך הארץ ניהל הלר קשרים על מנת לתת תשובות לבעיות בריאות, כפי שמעיד המכתב הבא:

תעודה 14 - מכתב הרב הלר לר' יצחק אופלטקה (8.7.1845)

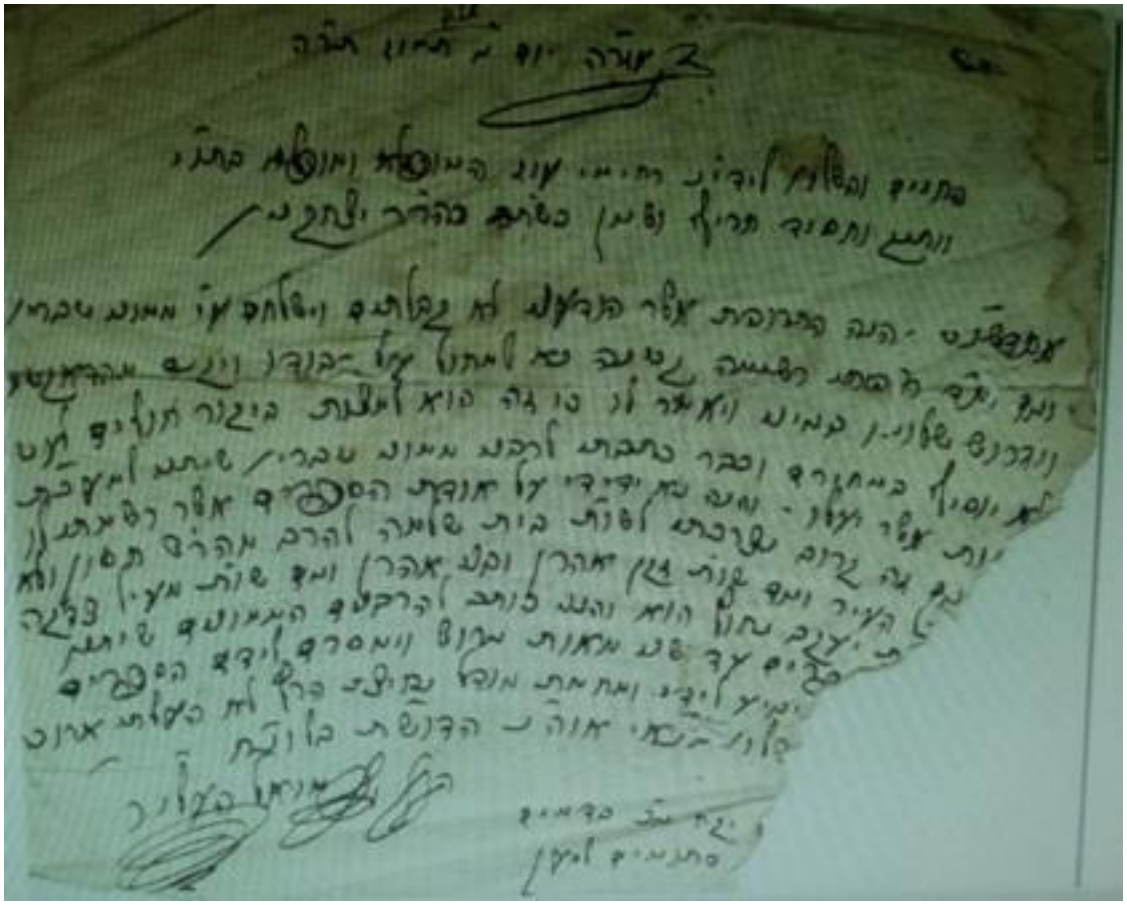

...יום ג' תמוז תר"ה [8.7.1845]

החיים והשלום לידי"נ [ידיד נפשי] רחימי עוז המופלא ומופלג בתו"י [בתורה ויראה] וותיק וחסיד חריף ושנון כש"ת [כבוד שם תורתו] כהר"ר [כבוד הרב רבי] יצחק נ"י

אחדשה"ט [אחרי דרישת שלומו הטוב] הנה התרופ[ו]ת אשר הודעני לא קבלתים וישלחם ע"י ממוני טברי'[ה] וגם ש"ד [שאר דברים] צרפתי רשימה קטנה. נא למחול על כבודו ויבקש מהדאקטר וידרוש שלומו בביתו ויאמר לו כי זה הוא למצות ביקור חולים לעניו לא יוסיף במחירם. וכבר כתבתי לרבני ממוני טברי' שיתנו למעכ"ת [למעלת כבוד תורתו] [...] אשר יעלו. והנה נא ידידי על אוד[ו]ת הספרים אשר רשמתי לו [...] גם זה קרוב נצרכתי לשו"ת בית שלמה להרב מהר"ש חסון ולא [...] כל העיר וגם שו"ת זקן אהרן ובני אהרן וגם

[13] דוגמאות אחדות לכך ראו: הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, ט"ו באלול תר"ז עמ' 252; כרך 12, כ"ט בחשון תר"ט, עמ' 326; כרך 14, כ"א בטבת תרכ"א, עמ' 205.

שו"ת מעיל צדקה [...]ת יעקב נחוץ הוא. והנני כותב להרבנים הממונים שיתנו [...] ספרים עד שני מאות גרוש

וימסרם לידם הספרים [...] יגיע לידי ומחמת גודל נחיצת הרץ[?] לא העלתי ארוכ[?] [...]

שלו מנאי אוה"נ הדוש"ת בלונ"ת [ממני אוהב נפשו הדורש שלום תורתו ?], הקטן שמואל העליר

יקח ג"כ [גם כן] הדמים ??? [14]

המכתב מצביע על מערכת קשרים של הלר שנוצלה לשם קידום העזרה הרפואית בצפת. מסתבר שהלר קיים קשרים לאורך שנים עם יצחק פראג אופלטקה (1819-1900), בעצמו מרפא בעל מוניטין שחי בירושלים, והשניים נעזרו זה בזה. הלר אפילו טיפל באחד מבניו של אופלטקה בעת שהתגורר בצפת. מין שיתוף פעולה בין עמיתים לעיסוק.[15]

הלר לא היה הראשון שביקש להביא רפואה מוסמכת לצפת. קדם לו ר' ישראל משקלוב שפנה לפקוא"מ ב-1835 בבקשה לשלוח רופא מומחה, ש"**ידע לשון אשכנז**", ולממן אותו מכספי הכולל.[16] הפנייה כנראה לא נענתה ושנה ומחצה מאוחר יותר, קיבלו נפגעי רעש האדמה הגדול עזרה רפואית מקצועית רק כאשר הגיעו משלחות של צוותי ההצלה מחוץ לעיר.[17]

זמן קצר לאחר המהומה סביב הקמת המרפאה בירושלים פנה הלר לפקוא"מ וביקש שהם ישלחו לצפת '**רופא כשר**'. לעהרן השיב ששום רופא מומחה שכזה לא יסכים לכתת רגליו לארץ-ישראל עבור השכר הנמוך המוצע לו.[18] בסופו של דבר נראה שנמצא בכל זאת מועמד, אלא שכשרותו באה במידה רבה על חשבון כישוריו המקצועיים, שהיו כנראה מועטים ועל כן שהותו בצפת הייתה קצרה. חודשים ספורים לאחר מכן המשיך הלר להפציר בפקוא"מ לסייע בהבאת רופא לצפת, כפי שעולה ממכתבו של לעהרן אליו:

> **...ובענין הרופא תמהני שחוזר על ראשונות ומשחת דבריו לבטלה... ועתה חוזר וכותב שאשלח**
> **את שאינו מומחה כל כך, באשר גם אותו שהי'(ה) שם אינו יודע הרבה...**[19]

---

[14] מכתבו של הלר אל יצחק אופלטקה, מיום ג' בתמוז תר"ה (קטלוג אסופה, מכירה 21.1.2014, פריט 333).

[15] ראו מכתבו של הלר אל יוחנן צבי, מנהיג כולל הו"ד בירושלים, מיום כ' בשבט תרכ"ט בו הוזכרו עניינים משותפים להלר ולאופלטקה (סל"י כ"י 1269/195*4). מלבד היות השניים מרפאים, היו להם קווים משותפים נוספים: הקרבה לציבור הספרדי והדבקות בארץ. גם אופלטקה לא יצא מגבולותיה אף פעם.

[16] ברגמן, מכתבי מסע ועליה, עמ' 92.

[17] אליאב, הרעש בצפת.

[18] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, ער"ח אב תר"ה, עמ' 67.

[19] הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, ב' חנוכה תר"ו, עמ' 95.

כאשר אצל הרופאים היהודים השילוב של כשרות וכשירות לא הניב את התוצאות המקוות נערכה אפילו פנייה אל הגוי. ב-1843 הגיעה חברת מיסיון אנגלית[20] לצפת ואנשיה הקימו בה תחנה ובמסגרתה מרפאה. ב-1844 הגיע מיסיונר, רופא מומר, ותחנת המיסיון הצפתית דיווחה שהיהודים מנסים להקים בתגובה בית חולים משלהם, אך הזקוקים לעזרה רפואית בכל זאת מגיעים למיסיון.[21] כנראה שכוונתם הייתה לניסיונות שהוזכרו לעיל, ולא צלחו, להביא רופא יהודי לעיר ולפתוח מרפאה בנוסח מרפאתו של ד"ר פרנקל בירושלים. ב-1848 פנו אנשי צפת וטבריה במכתב אל המיסיון האנגלי וביקשו להציב רופא במקום, מאחר וגם במרפאת המיסיון כבר לא היה רופא. זהותם של הפונים אינה ידועה אבל יש להניח שהלר היה שותף למהלך.[22] מרפאת המיסיון, עם רופאים שבאו והלכו, פעלה עד 1852. הפסקת הפעילות של תחנת המיסיון הייתה בגלל קשיים פנימיים בחברה וגם בגלל יחס היהודים, שהפך ליותר ויותר עוין.[23]

הניסיון לפתור את בעיית שירותי הבריאות ליהודים על-ידי פנייה לגויים גם הוא לא צלח, והרצון להגשים את רעיונות האולטרה-אורתודוקסיה במציאות הארץ-ישראלית חייבה פיתרונות יצירתיים, גם אם היה זה למורת רוחם של אנשי הפקוא"מ. בשל היריבות ששררה בין לעהרן ומונטיפיורי, ניצל הלר את ביקורו של מונטיפיורי בצפת ב-1849 לקידום הטיפול בכשל המתמשך במתן שירות רפואי הולם. פמלייתו של מונטיפיורי כללה גם את ד"ר שמעון פרנקל וזו הייתה הזדמנות עבור הלר לבקש שהרופא יקצה משירותיו גם לצפת:

...כן יושט לנו זרוע חסדו ויפקד המלך הי"ו אשר שני חודשים בשנה אב אלול יבוא הדאקטור אלינו לפקח על החולים. כי למה נגרע אנחנו ואין איתנו שום רופא מומחה...[24]

מונטיפיורי נענה לבקשה, והסדר כלשהו איפשר לצפת להיעזר בשירותיו של ד"ר פרנקל. לא ידועים פרטים על הדרך בה התקיימה ההתקשרות עם הרופא וכמה זמן היא נמשכה, אבל ברור שלזמן מסוים ההסדר התבצע.[25] במקביל גם נקלעה המרפאה של ד"ר פרנקל בירושלים לקשיים ובעצם נסגרה. הרקע

---

[20] The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews (L.S.J)

[21] על הפעילות של המיסיון האנגלי בכלל ועל הפעילות הרפואיות שלו בצפת ראו: גידני, המיסיון הלונדוני; ירון פרי, נשיאים ורוח וגשם אין - המיסיון הלונדוני בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, תל אביב 2001; פרי, בית החולים הבריטי בצפת.

[22] מרגוליות, עלייה לרגל, עמ' 267-268. משה מרגוליות, מומר שעסק בפעילות מיסיונרית, ערך מסע במזרח התיכון ובתוך כך הגיע גם לצפת. ספרו כתוב כקובץ מכתבים שנשלחו מן המקומות בהם ביקר.

[23] פעילות המיסיון האנגלי בצפת, בכלל זה השירות הרפואי, חודשה ב-1884. תחילה הוקמו מרפאות וב-1904 אף נחנך בית-חולים מודרני, לראשונה בצפת, שפעל עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. מתחם בית החולים הזה שמוכר כ'בית בוסל', עבר גלגולים רבים וכיום הוא רכושה של מכללת צפת הפועלת בו.

[24] איגרות למונטיפיורי, ס' 1692, כ"ג בתמוז תר"ט (13.7.1849)

[25] שם, כ"א באב תר"ט (9.8.1849). איגרת בה הלר דיווח על הנחיות שנתן ד"ר פרנקל לטיפול בחולה בצפת.

לכך היה לא רק כלכלי אלא גם מאבק שהתנהל נגד ד"ר פרנקל, בגין נטיותיו הליברליות והסתופפותו בחוגים לא-יהודיים. יש לציין שאנשי צפת זימנו אותו אליהם על אף הדימוי המשכילי המאיים.

אולם הבעיה של שירותי בריאות הייתה רחוקה מפתרון. במהלך שנות החמישים והשישים כלל לא עמדו לרשות הקהילה היהודית בצפת אנשי רפואה מדופלמים, להוציא תקופה קצרה. היה זה ב-1855, עת פנה הלר שוב לפקוא"מ וביקש רופא מומחה וירא שמים.[26] יתכן שהרופא שנמצא הוא זה שלודוויג פרנקל פגש בעת ביקורו בעיר ב-1856. בספרו הוא הזכיר פגישה בצפת עם ד"ר דיאמנט מלבוב, שהיה בעברו רופא צבאי ובזמן הביקור שימש כרופא בעיר.[27] אין לדעת כמה זמן פעל רופא זה בצפת אך ברור שכאשר פרצה מגפת הכולרה בארץ ב-1865, לא היו בעיר רופאים. שירותי בריאות הציבור העות'מאנים לא עסקו במתן טיפול רפואי אלא בהפעלת מערך הסגרים בנמלים וקציני בריאות, שבידדו חולים בערים ועסקו בחיטוי.[28] פרנסי העיר הפעילו 'ביקור חולים' בעיר וייחלו לבניית בית חולים.[29] גם זליג הויזדורף, מראשי כולל הו"ד, שביקר בצפת ב-1866, כדי לבדוק אפשרות הקמת בית חולים,[30] וגם אברהם רוזאניס, שהגיע ב- 1867,[31] מעידים ששוועת צפת לשירות רפואי לא נתמלאה.

מגפת הכולירה שהשתוללה בארץ הכתה בצפת בשלב המאוחר שלה. בהעדר רופאים מומחים היה נתון הטיפול בידי מרפאים למיניהם, ביניהם הלר שזכה, לצד אחרים, לשבחים רבים בעיתונות העברית.[32] במודעת הודיה בהלבנון נכתב:

> **...יזכר ה' לטובה להרב המה"נ מוהר"ש העליר נ"י. כי הוא ברוחב בינתו בחוכמת הרפואה (כאחד מגדולי הרופאים באירופא), ועל ידו הרופא המובהק ר' פסח פרידמאן, רבים השיבו מערי מות...**[33]

צפת שימשה עיר מקלט לאנשים שנמלטו אליה ממקומות נגועים בכולירה והלר שימש בתפקיד כפול, הן של מנהיג הקהילה הקולטת והן של מרפא בעצמו, כשהמגיפה היכתה גם בצפת.[34] סיוע כספי מיוחד לצורך מימון רכישת התרופות העבירו הפקוא"מ לצפת בעקבות פנייתו של הלר. אנשי הפקוא"מ ציינו

---

[26] הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, ערב פסח תרט"ו, עמ' 349.

[27] פרנקל, ירושלימה, עמ' 382 .

[28] בר-אל, מגיפות בארץ-ישראל, עמ' 6.

[29] הלבנון 1.12.1865, עמ' 358.

[30] המגיד 25.10.1865, עמ' 323.

[31] רוזאניס, מסעות האבי"ר, עמ' שעד.

[32] המגיד 1.11.1865, עמ' 323; הלבנון, 30.12.30, עמ' 35-36.

[33] הלבנון 30.12.1865, עמ' 35. דברים שכתב בצלאל ברש"ח, אחיינו של הרב מרומאן. המרפא השני שצויין לשבח הוא פסח פרידמן, שלימים היה למושא ביקורת קשה של רוקח ולדמות נלעגת אצל איילבום, ארץ הצבי, עמ' 99-103.

[34] המגיד 1.11.1865, עמ' 322. כתבה של פישל רוזנצוויג, שנמלט מפני המגיפה מביירות לצפת. רוזנצוויג תיאר את המצב הקשה באיזור כולו וכתב שבחים מופלגים על ניהול המשבר על ידי הלר וסגל, אותם הוא עתיד לתקוף בחריפות כעבור עשור.

במכתבם שהם הראו לרופאים באמסטרדם את רשימת התרופות שביקש הלר להעביר בדחיפות לצפת והללו מאוד התרשמו מן המיומנות והידע שעלה ממנה, אישרו שאלה תרופות הנחוצות במקרי כולירה ושיבחו את הטיפול הרפואי שהוגש על ידי המרפאים בצפת.[35]

לקראת סוף שנות ה-60 נראה היה כאילו המאמצים מתחילים לשאת פרי. החלה פעילות קדחתנית לשיפור המערך הרפואי בצפת. בית מרקחת חדש, במימון הקהילה, נפתח ב- 1869,[36] ופעילות רבה רחשה סביב הקמת בית-חולים. סגל פעל נמרצות להגשמת המטרה. הוא אפילו הלווה לכולל מכספו על מנת להתחיל את הפרויקט.[37] המתחם עליו שקדו היה מלכתחילה רב תכליתי. לצד חדרי החולים תוכננו גם: בית-זקנים, בית מלון, תלמוד תורה לעניים, בית ועד, תנור לאפיית מצות ובית תפילה.[38] לגיוס הכספים הנחוצים למטרה זו נרתמה חנה, בתו של הצדיק ברוך ממז'יבוז', שתרמה 500 רובל כסף מכספה ו-500 רובל נוספים שטרחה לגייס מתורמים אחרים. 1,000 רובלים נאספו על-ידי אנשי טבריה וירושלים,[39] מונטיפיורי העביר כסף למטרה זו,[40] כמו-כן נשלח שד"ר לכורדיסטאן ולפרס בדבר בנין בית-החולים, אך לא מצוין האם וכמה העלה בחכתו.[41] גם שליחותו של אברהם דב הכהן, שתידון בהרחבה בהמשך, קשורה לאיסוף הכספים לבניית בית-חולים.

ביום 21.9.1870 נחנך בית החולים בטקס חגיגי ובמסגרתו נשא הלר דברים בזכות החסד שבהגשת עזרה לחולים. גבאי בית החולים, שדיווח על כך בעיתונות, כתב:

...עד כה לא הי'[ה] בעירנו "בית חולים" לעניי אחב"י [אחינו בני ישראל]! ורבים מהעניים מתו כמעט בלא עתם בשכבם במעוניהם הצרים ובימי החורף לא השיגה ידם להחם בתיהם...[42]

גם מן התיאור הקצר הזה נקל להבין שבית החולים בו דובר היה רחוק ממה שמצופה מבית חולים מודרני. הוא היה בעיקר בית לחולים - ברוח מוסד ה"הקדש" המסורתי - מקום לאנשים חולים ותשושים שנזקקו לסעד שלא יכלו לקבל בבית.

---

[35] הפקוא"מ, כ"י, כרך 16, מכתב מיום א' בכסלו תרכ"ו.

[36] על פי פטיציה, עליה חתומים 65 מתושבי העיר, למען מינויו של האברך אלעזר כץ "...**להיות נאמן ומסייע בעשיות הסממנים בהאפטיק החדש אשר נתיסד פה...** ". אוסף פרטי של משפ' בר-יוסף, ירושלים. אלעזר כץ, סבו של הסופר הצפתי יהושע בר-יוסף, שהנציח את דמותו בספרו 'עיר קסומה'.

[37] חבצלת 20.9.1878, עמ' 309.

[38] המגיד 4.1.1871, עמ' 4.

[39] המגיד 30.11.1870, עמ' 364.

[40] בסל"א 31621 F. מונטיפיורי הודיע על כך במכתב ששלח להלר מלונדון. הוא העביר תרומה שהתקבלה אצלו מאת גביר שביקש שבית החולים ישרת את עניי צפת, אשכנזים וספרדים כאחד.

[41] שד"ר אלמוני שתיאר את רשמי מסעותיו בשליחות ר' מרדכי סגל, תחת הכותרת 'הליכות קדם', שהתפרסם בעיתון החבצלת 2.8.1872, עמ' 312.

[42] המגיד 30.11.1870, עמ' 364.

באותו זמן עמד לרשות הקהילה בצפת רופא, ד"ר ד' ב' גורפינקל. לא ידועים פרטים עליו ולא ברור מתי הגיע לצפת. שמו נודע משום שהיה מעורב במחלוקת הגדולה שפרצה בין דוד רוזנטל, מייסד סניף כי"ח בצפת, לבין הנהגת העיר.[43] מדברים שכתב עולה ששימש רופא העדה ופוטר מתפקידו. לטענתו זה קרה מפני שרצו להרחיק אותו כדי שלא יוכל להגן על רוזנטל, מפני מזימתם להרעיל את רוזנטל ומשפחתו![44]

בית החולים קרטע עד שהגיעה אליו הזרמת כספים נוספת. הפעם בזכות תרומה נכבדה שהתקבלה ב-1873 מגביר יהודי באודיסה, אליעזר טולשינסקי.[45] מבנה מפואר, במונחי אותה תקופה, נבנה ונשא את שם התורם. אבל על אף ההשקעה והרצון הטוב של התורם, גם המוסד הזה, כמו קודמו, תיפקד יותר כבית מחסה לעניים חולים מאשר כבית-חולים. גם אחרי שטולשינסקי נפטר המשיכו בני משפחתו להיות מחויבים כלפי המפעל שאבי המשפחה ניסה להקים בצפת. מדי פעם התייצב מי מהם בניסיון להחיותו ולהחזירו למטרה המקורית שלשמה הוקם המבנה, בית חולים שמשרת את כולם.[46] הלר המשיך להפציר בפטרוני היישוב לשלוח 'רופא אומן', ומדי פעם תחנוניו נענו ורופא הופיע בצפת אך מיהר לעזוב. החשדנות הרבה של קהילה קטנה ומסתגרת כלפי מי שהתחכך עם העולם הזר והמודרני הקשתה מאוד על הרופאים למלא את תפקידם. ב-1875 נענה מונטיפיורי לבקשה המשותפת לאשכנזים ולספרדים בצפת[47] לעזרה רפואית ובאמצעות 'חברת שלוחי קהילות ישראל יושבי בריטניא' החל בחיפוש אחר מועמד מתאים.[48] במודעה שפורסמה מטעם החברה הודגש כי המועמד צריך להיות:

...רופא יהודי נאמן לדתו ולאלוהיו וחרד לחוקי התורה (ארטאדאקס) לצפת...[49]

---

[43] על הפרשה ראו פרק שבעה עשר.

[44] המליץ, 12.12.1870, עמ' 852-853. ד"ר גורפינקל עזב את הארץ כנראה סמוך לכתיבת המכתב. הוא המשיך להיות פעיל כרופא וכאיש ציבור. ב-7.8.1887 דווח בעיתון המליץ שהוא קיבל אות הוקרה ברוסיה. עדויות נוספות על פעילותו הציבורית גם בהמליץ 28.6.1892.

[45] לוי, הרפואה בארץ-ישראל, עמ' 289.

[46] ב-1885 הגיע נציג המשפחה שהחליף את מנהלי המקום בתקווה לתיקון המצב (הצבי 23.10.1885, עמ' 1). ב- 1887 הגיע לביקור בצפת חתנו של טולשינסקי, יעקב פרנקל, הזרים שוב כספים, הקים מנגנון לניהול המקום ומינה את ד"ר צבי ברד"ש (עברי אנוכי, 26.8.1887, עמ' שסב-שסג). ב-1898 הגיע לצפת אטלינגר, חתנו של טולשינסקי, והביא עמו את מרדכי אדלמן (1847-1922). האחרון היה עסקן ואיש עם ניסיון בארגון מוסדות בריאות. הוא נקרא לדגל, קבע נהלים, ארגן מחדש את המקום ומינה הנהלה חדשה. גם הגירסה הזו של בית חולים טולשינסקי – אטלינגר, לא שרדה וב-1902 הכריז אטלינגר המיואש שיותר לא יזרים משאבים למוסד, שממילא לא תיפקד.

[47] הלבנון 17.2.1875, עמ' 217-218.

[48] מונטיפיורי, משה וירושלים, עמ' 54. מונטיפיורי כתב ביומנו כי השלוחים מצפת, עימם נפגש בירושלים, שבו והפצירו בו לשלוח אליהם רופא קבוע והוא הבטיח לעזור בזה.

[49] החבצלת 19.2.1875, עמ' קסב.

מי שנענה לאתגר היה ד"ר שמעון (שמעיה?) סלינגר מצרפת, שהגיע לעיר ב-1876. ההתחלה הייתה מבטיחה והלר, שפרסם מכתב הודיה למונטיפיורי ושותפיו שגייסו ומימנו את בואו של הרופא, תיאר את קליטתו בצפת וציין במיוחד שמדובר ברופא מדופלם:

...ויצאנו לקראתו לקבל פניו בכבוד וקבענו לו דירה נאה וראינו ודקדקנו אחריו ומצאנוהו תם וישר בדרכי היהודות ונזהר גם במילי דרבנן... כי הוא דאקטאר ורופא מומחה לחולאים פנימים וחולים חיצונים, שקורין חאראר גים [כירורגים]...[50]

עוד הוסיף הלר שעניין התרופות לא נפתר וביקש לגייס תרומות ייעודיות למטרה זו על מנת להבטיח להפיק את מלוא התועלת מן הרופא שהגיע. ההמשך היה פחות נלבב, רצוף חיכוכים בין הרופא לבין הקהילה וד"ר סלינגר עזב את העיר כעבור שנה.[51]

הכישלון בהכלת רופאים יהודים בצפת הוביל להעסקתו של ד"ר פאריס שאהיון, רופא ערבי נוצרי מבירות, שהועסק על ידי כל הכוללים. גם הוא נתקל בבעיה של מחסור מיכשור רפואי ובתרופות וב-1880 פנה הוא בשם הכוללים אל מונטיפיורי בבקשה לתרום ציוד רפואי הנחוץ לו לטיפול באנשי צפת.[52] ד"ר שאהיון המשיך לעבוד בצפת עוד שנים בשירות הכוללים וגם עבור המיסיון, מה שעורר אצל חוגים מסוימים אי נחת.[53] על אף זאת פינס, שביקר בעיר ב-1885, תיאר את מה שאמורים היו להיות בתי-החולים בעיר כמקומות מעוררי חלחלה בהזנחה ובאומללות של המעטים המצויים בהם.[54]

גם המצב בטבריה השכנה היה עגום. הניסיונות להקים שם בית חולים לא עלו יפה. גם כאשר זיהו משאב חשוב כמו חמי טבריה וניסו למנף בעזרתם הקמת בית חולים סמוך לו, היוזמה לא צלחה. חודשים ספורים לפני מותו הלר התגייס למשימה וצירף את חתימתו לקריאה לתמיכה בפרוייקט.[55]

ב. הלר המרפא

הכישלון המתמשך של הלר, מנהיג העדה והמרפא, להבטיח לעיר שירותי רפואה טובים ויציבים חיזק את הנטייה הטבעית של הציבור המסורתי לרפואה עממית, שהלר היה ממיצגיה הבולטים. היותו מרפא

---

[50] הלבנון, 12.4.1876, עמ' 278. גם אופלטקה, מסעי היר"ח, עמ' ה 2, הזכיר את הרופא החדש בעיר, שנשלח על-ידי ראשי הוועד מלונדון והעניק שירותי רפואה גם בטבריה.

[51] *The Jewish Chronicle*, 31st August 1877. פרשת הד"ר סלינגר בצפת סופרה בהרחבה על ידי מנחם מנדל איילבום. הוא הציג את היריבות שקמה בינו לבין המרפאים שפעלו בעיר כסיבה העיקרית לכשלונו, אבל גם משתמעת ביקורת על אורחות חייו שהיו מכשול למפגש בינו לבין התושבים (איילבום, ארץ הצבי, עמ' 101-102).

[52] עברי אנוכי, 23.7.1880, עמ' שמ.

[53] הצבי 16.10.1885, עמ' 1. הכתב שדיווח על כך הוא מאיר טובנהויז, שנודע במאבקו הבלתי נלאה נגד המיסיון.

[54] פינס, בנין הארץ, עמ' 21-30.

[55] מכתב 'ועד החברה המשתדלים ליסד בית החולים שפיטאל בחמי טבריה' אל הקהילה בפריז, מיום י"ג באב תרמ"ג (קטלוג יודאיקה, אדר תשנ"ז, פריט 244). בניית בית החולים ממש לא צלחה אבל בנו 'ביקור חולים' ובתים לשכן בהם את הבאים לבקש מרפא בחמי טבריה. פרנסי העיר המשיכו לבקש עזרה כל העת (חבצלת 5.2.1886, עמ' 156-157).

היה גם מענה לצורך של האוכלוסייה במרחב בו הלר חי ופעל וגם נדבך בהבניית דימויו העצמי והציבורי בעולם התרבותי-רוחני אליו השתייך. יכולות הריפוי שלו בוודאי היו חלק מן הכריזמה של הלר כמנהיג דתי.

נסיבות פעילותו המרפאת, מעשיו ואופי ההתרחשויות בתחום זה תוארו על ידי בני הדור לעיתים קרובות במונחים של 'בעל שם' בחסידות.[56] למשל, המיסטיקה העוטפת את סיפור ההכשרה הרפואית הבסיסית שקיבל. שיעור ראשון באנטומיה, שהעניק להלר את הידע הנדרש על הגוף האנושי, השיג - כך מביאה מסורת אחת - כאשר ישב כילד מתחת לשולחנו של החוזה מלובלין, בעת שקרא מתוך ההגדה, והאור שבקע מגופו האיר את כל אבריו הפנימיים.[57]

ההכרה שריפוי הוא בין ייעודיו בחיים התרחשה גם היא בנסיבות בעלות אופי מאגי כאשר הרבי מאוורוץ', בטקס של הנחת ידיו על ראשו ואמירת לחשים, הורה לו להמשיך בדרך הריפוי. הטקס אף עזר לו להיפטר מן הטרדנות הכפייתית של האותיות הלטיניות מן הטכסטים הרפואיים, ש'רדפו' אותו גם בעת לימוד תורה.[58]

אפיזודות שונות בהן הוא ביצע פעולת ריפוי מתארות יכולת שיש בה רכיב של סיוע ישיר משמיים, ולעיתים יישום מוצלח של יכולת זו מתואר ככזה שהביא לישועה והצלה לקהילה כולה. סיפור כמו ריפויה של בת השיח' מתרשיחא, שלאחריו היה השיח' למגינם של יהודי צפת, הוא אחד מני רבים המסופרים עליו בהקשר של הגשת עזרה לתושבים הלא-יהודים. זהו מוטיב התואם את תבנית 'המושיע' בסיפורי העם, ומעניק מימד נוסף למנהיגותו של הלר.[59]

גרסה ארצית יותר לנסיבות פנייתו של הלר לעיסוק בריפוי היא שהוא החל להתעמק ברזי הריפוי בעקבות הרעש הגדול בו נפצע בעצמו ונכח באוזלת היד שבהגשת עזרה לפצועים. זה מה שדרבן אותו להתעמק בספרי הרפואה של הרמב"ם ובספרי רפואה זרים. יהיו הנסיבות אשר יהיו, מכל מקום מדובר באדם שמלכתחילה הוכשר לעיסוק שהייתה לו נגיעה לתחום הרפואה. הוא הרי היה שו"ב וגם מוהל ומכאן ועד להרחבת היריעה ועיסוק ברפואה עממית הדרך טבעית למדי. מה גם שהעיסוק בריפוי היה שכיח בקרב העילית הלמדנית, אותם בעלי שם, ובמובן זה היה הלר ממשיך דרכם של רבים וטובים.

---

[56] אטקס, מאגיה ובעלי שם, עמ' 77. אטקס עמד על כך שבעלי שם היו דווקא משכבת הלמדנים וכתב: "...אמצעים מאגיים מילאו תפקיד ראשון במעלה בכל הנוגע לשמירת בריאות הגוף והנפש. אמצעים אלה שימשו בד בבד עם תרופות טבעיות. בהעדר יכולת לקבוע אם מחלה מסוימת מקורה בגורמים טבעיים או בגורמים בעלי אופי דמוני, סברו בני התקופה שרצוי להשתמש הן בתרופות טבעיות והן בקמיעות ובסגולות..."

[57] הלר, הרב, עמ' 266.

[58] הורוויץ, עדן ציון, עמ' ה.

[59] הלר, הרב, עמ' 262-283. הספר מביא סיכום של מסורות בכתב ובעל-פה בעניין זה.

אכן, לצד ניסיונותיו של הלר להביא לצפת רפואה מודרנית, הוא הפעיל את כישוריו כמרפא לאורך כל השנים. הוא היה שם בימים בהם הוא ודומיו היו היחידים המסוגלים להגיש עזרה רפואית, אבל גם עבור אנשים שהעדיפו בכל מקרה להעזר בחוכמת הרפואה העממית או שילבו אותה עם רפואה מודרנית.

הפרקטיקה הרפואית שלו הייתה משולבת. גם בעיסוקו בריפוי משמשים בעירבוביה נטיותיו למעשי ולרוחני: מאמצים למצוא מזור לתחלואי הגוף באמצעות המדע או הפסוודו-מדע, ובד בבד הישענות על כוחות מיסטיים-מאגיים. מצד אחד אחז ברפואה עממית, המבוססת על ידע מצטבר אודות הסגולות הרפואיות בצמחים, תזונה והתנהגות מומלצת, שאותו רכש מאנשי המקום ומספרים. מצד שני השתמש בשיטות הנוגעות לרוח ולצד האמוני: תפילות, לימוד,[60] קמיעות, ייחודים וצירופי אותיות.[61] בצדק נקרא הספר של תורת הריפוי שלו, 'רפואות וסגולות', מפני ששני הצדדים הללו באו בו לידי ביטוי.[62]

הלר נהג להכין תרופות מצמחי הגליל והפיץ אותם בעזרת תלמידיו.[63] יד ימינו שימש הרוקח אהרן יוסף לוריא (1831-1884). הלר נהג להעביר אליו מרשמי תרופות עם הקוד 'כנוסח שלי', שמשמעו מתן תרופה חינם לפי מרשם של הלר והגשת עזרה נוספת, אם נדרש.[64] אחד מהמרשמים הרפואיים הללו, המיועד להכנת תרופה להקלת עצירות, נשמר והנוסח מעביר הרבה מרוח התקופה ומדרך התנהלות הדברים:

> **ב"ה. שני שקלים ממין המעורר ליציאה ובלשון לע"ז יקראו לו צענעס [?]. כּוֹבֶד מָעָה [מטבע] אחת ממין המתוק והטוב לאותו עניין, הנקרא מאנע [?]. ובישל אותו כבוד הרב העושה מרקחת בלוג אחד מים טהורים, ויסנן אותו במחילת כבודו היטב הדק עד שלא ישארו עלים ושמרים בתוך המים, ויצווה לידידנו החסיד ר' אברהם קאלישער[65] למחול ליקח בכל שעה ממש שני כפים גדולים, כענין אותן הכפות שאוכלים בהם מרק. וגם יצווה עליו לשתות המים ורוטב מעוף**

---

[60] למשל שלימוד ב'בית יוסף' הוא סגולה לאריכות ימים (אהרן פרלוב, הילולא דצדיקיא, ירושלים תשנ"ח, עמ' קצא).

[61] על השימוש בייחודים ובצירופי אותיות לצורך ריפוי ראו: רון וקס, הייחודים בהגותו של ר' חיים טירר מטשרנוביץ, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית 2001, עמ' 201-209.

[62] הלר, רפואות וסגולות. הוצא לאור על ידי נכדו, שמואל הלר, בן בנו אברהם יצחק. בהקדמה לספר ציין הנכד שברשותו כתבי יד נוספים ובדעתו להוציא לאור חלקים נוספים, מה שלא קרה בסופו של דבר.

[63] חגית מטרס, ספרי סגולות ורפואות בעברית – תכנים ומקורות על פי הספרים הראשונים שיצאו לאור באירופה בראשית המאה השמונה עשרה, חבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית תשנ"ז, עמ' 288; יעל בוכמן, זוהר עמר, רפואה מעשית לרבי חיים ויטאל, רמת גן 2006, עמ' 37.

[64] אהרן יוסף לוריא בן משולם זושא לוריא, הגיע עם אביו לצפת ב-1853. ראו גם: שמואל לוריא, זכרון שמואל – תולדות משפחת לוריא, בני ברק תשנ"א, עמ' נה.

[65] אברהם פרדפרטיג מקאליש.

דוקא. ואז הקב"ה ישלח לו רפואה שלמה ברמ"ח אבריו ובשס"ה גידיו. אמן. הק' שמואל העליר[66]

המוניטין של הלר כמרפא ובעל סגולות חצו עדות ודתות. משה ריישר (1838-1880), שספרו "שערי ירושלים" מהווה מקור חשוב לידיעות על שהתרחש בארץ-ישראל בעיקר במחצית הראשונה של המאה ה-19, דיווח על מצב הרפואה בערי הארץ וציין שבצפת יש מרפאים וביניהם:

...הרב ר' שמואל העלער, בקי ברפואות הרבה ויש לו ידיעה בערקות [עורקי] הדפק ובספרי הרפואות בלשונות העמים...[67]

עורך הלבנון, שיבח את הלר וציין:

...ורבה ידיעותו בחכמת הרפואה, והוא נדרש לכל חולה להעלות לו ארוכה חנם אין כסף...[68]

העיסוק בריפוי קרב אותו אל הארץ ואל יושביה, והיה בידיו גם אמצעי לפתרון בעיות ומתחים בין הקבוצות השונות.[69] הלר אף קיים קשרים הדוקים עם אבו עבאס, מייסד הדת הבהאית, והלה גם ביקר אותו בצפת.[70] להלן תיאור פעילותו של הלר כבעל שם, ואף שנקודת המוצא של הכותב היא צינית וביקורתית התיאור מאפשר הצצה להווי אותנטי של קשרי הלר וערביי הסביבה:

...כן גם חכמת רפואותו עלי מערכת הסוד תסוב- ונחש ינחש. בכתבו קמיעות גם להערבאים הרפאים, וכל איש מהם ידוע חולי או קשה יום יבא אליו לבקש תרופה, כן גם כל נשיהם לקדוש יחשבוהו, ואחרי דבריו לא ישנו! כאשר עיני ראו ביד ערבי אחד קמיע מהרב ר' שמואל שליטא [...] פעם אחת בראש השנה, קודם התקיעות, בשובו מבית הטבילה, באה כנגדו אשה נכרי' מבנות הארץ ותת(ת)יפח לפניו על מחלתה כי גברה, ויצו עליה במפגיע כי תעמוד אצל פתח בית מדרשו לשמוע קול שופר אשר יצא מפיו, ואז נשמתו תחיה ורפאות תעלה לה..."[71]

עם זאת, הלר היה זהיר מאוד מפני גלישה למאגיה. כאיש מאמין ומיסטיקן, היו התפילות ולימוד טקסטים מקודשים חלק מ'ארגז הכלים' שעמד לרשותו במאמצי הריפוי, אך בכמה הזדמנויות יצא

---

[66] המרשם התגלגל לידיו של רוקח שפירסם אותו תוך שהוא לועג יומרתו של הלר לרפא ובעיקר על כך שהוא כתב את מרשמיו בעברית (יזרעאל, י"ז באדר ב תרמ"א). לימים פורסם המרשם אצל שושנה הלוי, פרשיות בראשית תולדות היישוב, ישראל 1989, עמ' 366.

[67] רישר, שערי ירושלים, עמ' 95. ריישר הגיע עם הוריו לירושלים ב-1841 וכתב את ספרו, שהוא תערובת של ידע אישי וסיפורים ששמע.

[68] הלבנון, 3.6.1869, עמ' 174.

[69] על העזרה הרפואית שהגיש לערביי הסביבה, וכיצד ניצל את קשריו לטובת יהודי צפת רבים הסיפורים, אותם ריכז נינו בספר אודותיו (הלר, הרב, עמ' 267-278).

[70] גרייבסקי, זכרון לראשונים, יט, עמ' 20.

[71] המליץ, 1.5.1870, עמ' 119. על הכתבה הזו מצפת חתום אליפלט (פסבדונים בלתי מזוהה, האם רוקח?), הכותב בביקורת ובבוז על טקסים בהשפעה מוסלמית הנערכים אצל הקהילה הספרדית ובהקשר זה גם על הלר וקשריו עם הערבים.

בפומבי כנגד הסכנות בתחום זה. באחת הפעמים הוא התבקש לגייס את רבני חו"ל למאבק בתופעה, ובמכתב עליו חתומים רבנים מארבע ערי הקודש נכתב: "...**שמענו ותרגז נפשינו כי נמצאו בני ארצות אזיא ואפריקה שעושים לרפואה מין הבל וחולי רעה...**"[72] אולם קיצפו של הלר לא יצא רק על הספרדים שבחבורה. שנתיים אחר-כך ביכה את המצב בצפת וטען: "...**ולא נמצא איתנו שום רופא מומחה אלא רופאי אליל ורבים חללים הפילו...**"[73]

לעומת התיאורים רבי ההוד והדיווחים המשבחים את הלר על פועלו הרפואי נמצאו גם מקטרגים. העיקרי שבהם היה אלעזר רוקח, שהביא גירסה ארסית משהו על האופן בו למד הלר את חוכמת הריפוי:

> **...חוכמת הרפואה למד – על פי דבריו – בעתות הפנאי, בעת שעסק בעשית פרעה על היאור! ולמען לא יהגה אז בדברי תורה שם לו למטרה את חוכמת הרפואה...**[74]

הסיפור הזה מצא את דרכו אל ש"י עגנון,[75] ששיבץ אותו בסיפור 'הזיווג', שם גם סיפק תיאור ספרותי, ציני, של מצב שירותי הרפואה בצפת:

> **...וצפת בלא עין הרע מלאה יהודים ואקלימה נאה ויש בה שובע גדול והכל כאן בזול [...] אלא שמיני מחלות מצויות כאן, וביחוד תחלואי ילדים [...] אין כאן אלא חמישה שישה רופאים. גדול שבכולם רבי שמואל העליר ואחריו רבי שמחה שלום הזקן ואחריו יעקיל הרופא ואחריו משה אהרן הגלב ואחריו הדוקטור הקטן אפשטיין שלמד חכמת הרפואה בבתי הלימודיות שבאירופא והוכתר על ידי הפרופיסורים בתואר דוקטור, שאין כל חולה שואל בו, מפני שאין בו אמונת חכמים, ומפני שמלגלג על הרצפטים של כל רופאי צפת שכולם חסידים. ואם מוסיפים עליהם את חמשת ששת החכמים שמרפאים בשמות ובסגולות, ולהבדיל את הגויה שיודעת להשביע את השדים שמביאים את התחלואים שיניחו מן החולה, מה הם כנגד ששת אלפים יהודים בלא עין הרע הדרים בצפת...** [76]

לסיכום, על אף המאמצים החוזרים ונשנים של הלר ואחרים ניתן לאפיין את המערך הרפואי בצפת לאורך רוב שנות המאה ה-19 ככשל מתמשך. הניסיון לשלב כשירות עם כשרות לא צלח, הפיצול העדתי ועימו ניצול בלתי יעיל של משאבים ומינהל בלתי תקין, מנעו הספקה שוטפת וקבועה של שירותי

---

[72] סתהון, לשם שמים, עמ' 75.

[73] הלבנון, 12.4.1876, עמ' 278.

[74] חבצלת 20.6.1879, עמ' 229.

[75] על הקשר בין עגנון ורוקח ראו בפרק עשרים ושנים.ג.

[76] ש"י עגנון, 'הזיווג', קובץ 'פתחי דברים', ירושלים – תל-אביב, תשל"ז, עמ' 17-34.

רפואה ראויים לאוכלוסיה. רק כניסתם לזירה של שני גורמים, חדשים-ישנים, סימנו את השינוי, את ההכרעה לטובת המודרנה ואת תחילת עידן השירות הרפואי הסדיר.

בשנת 1884 חידשה חברת המיסיון האנגלי את פעילותה בצפת. תחילה הוקמו מרפאות וב-1904 אף נחנך בית-חולים מודרני, לראשונה בצפת. במקביל, ותוך תחרות, הפעיל גם המיסיון הסקוטי שירותי רפואה בעיר.[77] הפעילות המתחדשת של המיסיון הייתה זרז להתארגנויות יהודיות. ב-1885 הוקמה חברת 'ישועות ישראל' וב-1897 חברת 'משכיל אל דל', שניסו להסדיר שירות רפואי, ללא הצלחה משמעותית. במקביל ניסו לאורך כל הזמן להפיח רוח אחרת בבית-חולים טולשינסקי, עד לנעילה סופית של שעריו ב- 1902.[78]

הגורם השני שחולל שינוי משמעותי בעיר היה הפעלת המערך הרפואי של רוטשילד, החל מן המחצית השנייה של שנות השמונים. הוא יועד למושבות אך הועמד גם לרשות בני צפת. רופאים, שהיו חלק מפקידות הברון, אפילו התגוררו בצפת וממנה יצאו למשימותיהם. הם נתקלו בבעיות רבות בעת מגעם עם הקהילה הצפתית והנהגתה אולם, בסופו של דבר, היה המערך הרפואי המודרני לחלק מרקמת החיים הצפתית והגיע לשיאו עם הקמת בית-חולים של רוטשילד בעיר ב-1910.[79]

---

[77] עיקר הפעילות של המיסיונרים בצפת חורג מתקופת הדיון במחקר זה. ראו: פרי, בית החולים הבריטי; יצחקי-הראל, המיסיון הסקוטי.

[78] פינס, בנין הארץ, עמ' 23-24; לוי, הרפואה בארץ-ישראל, עמ' 292-293.

[79] אודות הרופאים השונים מטעמו של הברון ראה: רוגל, עוד על הרפואה בגליל; שייד, זכרונות, עמ' 130-133. על בית החולים היהודי בצפת ראו: מרב גרץ-רונן, מאה שנים לבית החולים בצפת, 1910-2010, זיכרון יעקב 2010.

חלק חמישי – קוראי התיגר

פרק שישה עשר - ימי פולמוס ומחלוקת

שנות החמישים ועיקר שנות השישים של המאה ה-19 היו שנים בהן התבסס מעמדו של הלר כמנהיגה של צפת האשכנזית ועימו גם התגבשות העמדה האולטרה-אורתודוקסית הארץ-ישראלית. אלה היו שנים רגועות יחסית בהן כל הפלגים בעיר קיבלו את הנהגתו. הלר שימש ממונה-על ואב בית הדין ופטרוני היישוב השונים, אשר ייצגו עמדות וגישות מגוונות, ברובם המכריע ראו בו את מנהיגה של צפת האשכנזית ואת איש הקשר של הקהילה לגורמי חוץ. אולם לקראת סוף שנות השישים החל להסתמן אי שקט גובר בחברה הצפתית, שהחריף בשנות השבעים והשמונים. אי השקט הוזן מתהליכים ואירועים בעולם היהודי כולו ומדינמיקה חברתית פנים-צפתית, שלא אחת היו כרוכים זה בזה:

א. המודרנה ואתגריה

אתגרי המודרנה כבר נידונו בפרקים הקודמים. התגברות השפעתן של תנועת ההשכלה ומגמות של חילון, רפורמות בחיי הדת, קריאות לפרודוקטיביזציה וניצני לאומיות, שחילחלו גם אל החברה היהודית בצפת, העמידו במבחן את ערכיה ויעדיה. כמו בשאר העולם היהודי, גם בגליל בחרו קבוצות שונות להתמודד באופן שונה עם האתגרים שהמודרנה הציבה וההתנגשות ביניהן הייתה בלתי נמנעת. ניסיונותיו של הלר להשית גירסה אולטרה-אורתודוקסית ארץ-ישראלית על הקהילה הצפתית, כתשובה למודרנה, עמדו, לא אחת, בלב חלק מן הסכסוכים שיוצגו להלן.

ב. מחלוקות בעולם החסידי

גורמים מתסיסים היו המחלוקות בעולם החסידי, בין האדמו"רים וחצרותיהם, שמטבע הדברים השפיעו מיידית, ולעיתים באופן דרמטי, על המתרחש בצפת, המרכז הגדול של חסידים בארץ-ישראל.

כולל אוסטריה אופיין באי שקט מתמשך. למן מותו ב-1854 של אחד ממייסדיו, רבי חיים מקוסוב, ופיצול החצר בין שני בניו, שררה מתיחות שהזינה את נציגיהם בצפת של שלוש מרכיבי הכולל: קוסוב, ויז'ניץ ולבוב. היריבות הסמויה והגלויה בין הצדיקים והרבנים ששימשו נשיאי הכולל ואמרכליו התנהלה גם בין אנשיהם בצפת, כשכל אחד מן הפלגים ניסה לתפוס את הבכורה בכולל.

פרישתם מן הכולל של האנשים שמוצאם מאזורי הונגריה, ב-1863, והקמת כולל הונגריה, התפתחה למוקד נוסף של מתיחות. לימים הועלו טענות כנגד אמרכלי הונגריה שהכספים הנאספים

באזורי האימפריה האוסטרו-הונגרית, שהוקמה ב-1867, מופנים רק לאנשי כולל הונגריה. בשנת 1868 הלכו הוויכוחים והתלהטו וצפת וטבריה שלחו שניים מממוני הכולל בניסיון להסדיר את המחלוקת אצל ממוני כולל הונגריה בירושלים,[1] אך הללו לא נענו לפניותיהם. הניסיון לא צלח, ההתדיינות הסתבכה והלר הסכים להיות הבורר מטעם התובעים, כפי שלמדים מדבריו שהובאו בדפוס. הלר קבע שצודקים אנשי כולל אוסטריה בדרישתם להביא את המשבר לדין תורה בארץ אך כיוון שאנשי הונגריה מתחמקים מהתדיינות איתם פסק שיש להביא את הדברים בפני פטרוני הכוללים בחו"ל.[2]

אולם הפולמוס המטלטל באותה תקופה היה ללא ספק המחלוקת בין צאנז לסדיגורה.[3] הרקע לעימות החריף בין החצרות היה פנייתו של ר' דוב בער פרידמן, בנו של ר' ישראל מרוז'ין, אל ההשכלה ו'חזרתו בתשובה' בסופו של דבר. האירוע הזה רק העמיק את הביקורת שהייתה מלכתחילה לר' חיים הלברשטם, האדמו"ר מצאנז, על הליכות חצר סדיגורה והדברים הגיעו לידי עימות מר בעולם החסידי. עיקר העימות התרחש באירופה אולם במהרה זלג גם לארץ-ישראל. החרמת סדיגורה על-ידי חסידי צאנז בחו"ל גררה פעולות גומלין חריפות בארץ-ישראל וחרם על צאנז.

צפת נשטפה בגלים עכורים של שינאה ואלימות. אחד מן השיאים היה ביום ו' באייר תרכ"ט (17.4.1869) כאשר ראשי כולל וולין בצפת ובטבריה החרימו, בקול תרועה רמה, את האדמו"ר מצאנז, ואחריהם החרו אנשי ירושלים. אך עוד קודם לכך, בכ"ג באדר תרכ"ט (6.3.1869), פרצה קטטה אלימה בקלויז צ'רנוביל שבצפת, שם נהגו חסידי צאנז להתפלל. אנשים מבין חסידי סדיגורה תקפו את החזן, ישראל דב מבוברקה[4] שנפצע קשה, ואת שמש הקלויז, ישראל מנדל.[5] הידיעות על כך הגיעו אל פטרוני היישוב המודאגים ובעיקר הוטרד הצדיק אהרן מצ'רנוביל, שב'טריטוריה' שלו התרחש המעשה. במכתב שכתב להלר בעקבות האירוע תבע בנחרצות שהתוקפים יתנו את הדין. אולם אין במכתבו נקיטת עמדה באשר לפולמוס הגדול שגרם לתקרית ויש בו אולי רמז להימנעותו מהתייצבות חד משמעית לצד אחד

---

[1] סל"י כ"י 199/365*4, כתב מינוי לישראל אברהם מצפת ולאיתמר (יליד סריד 1833, עלה 1844) מטבריה, כ"ג באב תרכ"ח. בראש חתימות ממוני כולל אוסטריה מתנוססת חתימתו של הלר.

[2] התגלגלות הפרשה, בעיקר מנקודת מבטה של כוללות אוסטריה, הובאה לדפוס בחוברת 'דברי משפט', ירושלים תר"ל. עיקרה הכרעתו של הלר.

[3] הפרשה טופלה לעומק ובהרחבה, תוך התייחסות לכל מה שנכתב עליה בעבר, בספרו של דוד אסף, הציץ ונפגע. בספר גם פרק מיוחד המוקדש למה שהתרחש בארץ-ישראל בהקשר זה, עמ' 229-251.

[4] ישראל דוב בער, יליד 1828, עלה ארצה בסביבות 1852. על-פי מפקד מונטיפיורי 1875 המשיך לשמש חזן בקלויז צ'רנוביל. ב-1894 היה עדיין בין החיים (רשימת בעלי דרכונים מכולל אוסטריה, אצ"מ J31/15).

[5] שמו של השמש אינו מוזכר במקורות השונים שעסקו בפרשה. סביר להניח שמדובר בישראל מנדל, יליד ברדיצ'ב 1830, שעלה לארץ ב-1851. במפקד 1875 מצוין שהוא שמש בית הדין. על פי המליץ (18.7.1871, עמ' 205) הוא היה שמש קלויז צ'רנוביל במכתב שנשלח מצפת לחצר צ'רנוביל מוזכר שמו פעמים בסמיכות לשמו של ישראל דב החזן, כמי שראויים לתמיכה נוספת.

המחנות.[6] מקובלנתו על כך שהלר אינו מתפלל קבוע בקלויז צ'רנוביל, עובדה שהיה בה לדעתו כדי להשפיע על מהלך האירועים, משתמעת דאגתו:

... והדבר אשר את שאהבה נפשי מאוד, אבקשו כהיום עוד ביתר שאת, שיקבע מקום לתפלתו בהקלויז שלי, כי לו היה מתפלל שם בקביעות כאמור, הלא לא היה ביד החוטאים לבצע רשעתם ברצח. ואבקש [...] להודיעני אנשי הרצח בשמותם, כן יבאר שם האנשים אשר חללו כלי הקודש ושברו אותם בזדון לבם, ותקיא הארץ אותם ויתמו חוטאים וחטאים [...] וימחול נא להודיעני מבריאות הש"ץ ר' ישראל דוב שי'[חיה]...[7]

הלר הקפיד לשמור על עמדה ניטרלית בפולמוס הזה, הן משום שסבר שאין עילה המצדיקה את המהומה שהתעוררה והן מטעמי זהירות וצורך שלא להיות מזוהה עם צד זה או אחר, כיאה למי שראה עצמו מנהיג כלל הציבור בצפת. זה בוודאי נדרש לאור מערכת יחסיו הבעייתית בעבר עם חצר סדיגורה. עמדתו זו תאמה לא רק את עמדת צ'רנוביל אלא גם את עמדת חלק נכבד מן הצדיקים שכיהנו כ'נשיאי ארץ-ישראל' כמו, מנחם מנדל מויז'ניץ, יעקב שמשון מקוסוב, או אהרן מקרלין, שמעורבותם בנעשה ביישוב בארץ הייתה גבוהה.[8] גם ראשי כולל ורשה, והלר שעמד בראש שלוחתו הגלילית של הכולל, התבקשו על ידי פטרוניהם בחו"ל לשמור על נטרליות ולגנות את החרמות.[9]

עדות ישירה לעמדתו זו של הלר נמצאת במכתבו אל ר' מנחם מנדל מויז'ניץ, בו סיפר על האירועים האלימים בצפת, בלשון מתרפסת משהו הדגיש את עמדתו הבלתי מזדהה, על אף הלחצים שהופעלו עליו למען ינקוט עמדה:

... אודה מאוד כי מעיקרא ומתחלה כאשר נולד המחלוקת הגדול בעו"ה אשר לא נהייתה כזאת, אנכי שמתי אל לבי שלא להתערב בזה כלל וכלל. גם כי לא ידעתי דעת אדמו"ר לאן נוטה. וכאשר באו מכתבים לפה מעיה"ק ירו"ש [מעיר הקודש ירושלים] מהרב ר"א שפירא נ"י[10] וכיוצא אשר הרב אב"ד מירו"ש וב"ד הספרדים הי"ו אמרו כי אינם מכירים בצפת אלא אותי עד

---

[6] דיון בהימנעותו של ר' אהרן מצ'רנוביל לבחור צד בפולמוס ראו: אסף, הציץ ונפגע, עמ' 330-334.

[7] קובץ באהלי יעקב (שיכון סקווירא), אדר ב' תשל"ח, עמ' ז-ח; אסף, שם, עמ' 243.

[8] אסף, הציץ ונפגע, עמ' 328-338.

[9] מכתב של הרב דוב בער מייזליש מורשה, כ"ח בתמוז תרכ"ט אל ר' מאיר אוירבך (1815-1878), רבה של קהילת הפרושים בירושלים ואל ראשי כולל ורשה בירושלים. ראו: אסף, שם, עמ' 266-268.

[10] על פי מפקד מונטיפיורי 1866 בירושלים מדובר באליעזר שפירא, אחד משני ממוני כולל אוסטריה בעיר, יליד קרקוב 1836, שעלה ארצה ב-1846.

שיראו דעתי האיך נוטה, הכבידו עלי ואופזים [ואוחזים?] וקופצים בי, וגם כמה מכתבים שהיו לי מהמדינה מאוהבי מעולם, ואני נתחזקתי ולא השבתי כלל... [11]

במכתבו הזכיר הלר גם את הספרדים מירושלים, המבקשים לשמוע את עמדתו כדי לגבש דעה. ככלל היה החרם שהוטל על האדמו"ר מצאנז למורת רוחם של ראשי הציבור שם.[12] לעומת זאת עמדתה של קהילת הספרדים בצפת בסוגיה אינה ידועה. אומנם בעיתון המליץ נכתב דיווח ממנו משתמע כי הלא-אשכנזים בצפת נחלקים ביניהם לספרדים התומכים בצאנז ולמערביים (מוגרבים), התומכים בסדיגורה, אך לא ברור על מה קביעה זו נסמכת.[13] דומה שנכון יותר להסיק מן האלם בנושא שכמו הלר גם הם נקטו בעמדה ניטרלית ונמנעו מלהיכנס לעובי הקורה.

יתכן שאלמלא עמדתו זו של הלר היו המהומות בעיר רבות וקשות יותר. אולם, גם אם הצליח למתן במשהו את הסערה הייתה למחלוקת צאנז וסדיגורה השפעה על ההתפתחויות בצפת, שחרגה מעבר להתרחשות המיידית. הפומביות והבוטות של ההאשמות ההדדיות לאורך ימי הסכסוך הקולני, הן אלה שנשמעו בחו"ל והן של הדוברים בארץ, ערערה את מעמדם של הצדיקים ושל ראשי הציבור, בעיקר בעיני הדור הצעיר יותר, הילידי. ההתכתשויות וחילופי הדברים החריפים פגעו זה בסמכותו של זה ולא מן הנמנע שהם יצרו אווירה ציבורית שאפשרה לשכבה חדשה של אנשים בצפת להעז ולקרוא תיגר גם על ההנהגה הוותיקה בעיר.

ג. מאבקי כוח בהנהגת צפת

מערכות היחסים בין הלר לבין הממונים האחרים היו טעונות והתאפיינו בעליות ובירידות, בריתות לשעה ונאמנויות מתחלפות. הלר, ראש הממונים ואב בית הדין, היה בעל הסמכות שפיקח על הנעשה בכוללים ובכך גם הצר את צעדיהם של הממונים האחרים. פעמים רבות התמקד המאבק בין הרשויות

---

[11] מכתב הלר אל ר' מנחם מנדל מוויז'ניץ, י"ט באב תרכ"ט (27.7.1869). המכתב מצוי ברשותו של אלמוני המסרב לחשוף את כולו. הוא הועבר אלי, מצונזר, באדיבותו של שמואל גרובר ועל כך תודתי. חלק קטן אחר מן המכתב התפרסם אצל אסף, הציץ ונפגע, עמ' 242. על הימנעותו של הלר מנקיטת עמדה העיד גם כותב אלמוני, חסיד קוסוב בצפת. ראו להלן הערה 19.

[12] אסף, שם, עמ' 239; 247.

[13] המליץ 18.7.1871, עמ' 204. הכותב, אלכסנדר הלוי צדרבוים (1816-1893) שכינויו ארז, מייסדו ועורכו של עיתון המליץ, סיקר בהרחבה ובביקורת חריפה במשך שנים את המתרחש בצפת. הוא הרשה לעצמו, לא לראשונה, לקבוע מסמרות לגבי הנעשה בצפת, תוך שהוא ניזון ממקורות חד צדדיים ומשים עצמו מומחה לעיר. הוא הקיש מן המציאות הירושלמית של קהילה לא-אשכנזית, המפולגת לספרדים ולמערביים, על צפת וקבע שהספרדים תמכו בצאנז והמערביים תמכו בסדיגורה. אלא שבצפת לא הייתה חלוקה בין כולל ספרדים לכולל מערביים (מוגרבים)! רובם המכריע של בני הקהילה הלא-אשכנזית היו יוצאי המגרב. מן העובדה שהוזכרו שומרי הלילה המערביים של צפת, שנשכרו על ידי חסידי צ'רנוביל, שהיה להם עניין עם אחד ספרדי, משיג גבול פרנסתם, שהועסק על ידי רב תומך צאנז, קבע שזו החלוקה. שכח שלפני חודשים ספורים הביא בעיתונו סיפור על סגל, חסיד סדיגורה, שגרם למאסרם של שומרים מערביים ועל הסכסוך הגדול שהיה לסגל עם הרב שמואל עבו, שאין מערבי ממנו (המליץ 9.1.1871, עמ' 383). על השמירה והשומרים בעיר ראו פרק אחד עשר.

בעיר דהיינו, בין ממוני הכוללים לבין בית הדין וראשיו, הרשות המבצעת והרשות השופטת.[14] הלר חלש למעשה על שתי הרשויות, עם כל הבעייתיות שאי הפרדת רשויות עלולה להביא.

עם השנים, לצד ממונים שבאו והלכו, התגבשה קבוצה קטנה של ממונים קבועים בכוללים שהלכה וצברה כוח. ככל שהקבועים שבהם, כמו סגל בכולל וולין וחר"ג בכולל אוסטריה, ביססו את מעמדם, הלכו ותכפו ניסיונותיהם להסיר מעליהם את מרותו של הלר ולפעול באופן עצמאי. הם ראו בו גורם מפריע, מאיים וניסו להתנער מסמכות העל שלו או לחלופין גם לתפוס את מקומו. במכתב שנשלח מצפת בח' בתמוז תרכ"ט (17.6.1869) על ידי חסיד קוסוב שזהותו אינה ידועה (סוף המכתב לא השתמר), ועיקרו מיפוי המחנות הניצים בעיר בפולמוס צאנז – סאדיגורה, נחשפה גם תשתית היריבות המקומית הקשה בהנהגת העיר. הכותב, שבמכתבו הפרטי אינו מזוהה עם מי מהצדדים, ומנוסח דבריו אין לחשוד בו שהוא אוהד הלר, הציג את מאמציהם של סגל וחר"ג, שחברו יחדיו על מנת להסיר את הלר ממשרתו. הוא עסק בעניין משום שהיה ביריבויות הללו כדי להסביר את התמיינות קבוצות החסידים בצפת לצדדים במחלוקת צאנז – סאדיגורה, אך בתוך כך חשף את ניסיונות ההדחה של הלר מתפקידיו כממונה ובעיקר כאב בית הדין:

> **...ובלי ספק לא נעלם מכבודו עד כמה גדלה השנאה של הר"מ סגל על חסידי טשארנביל, ובראשם הרב רש"ה [ר' שמואל הלר] נ"י, אשר נצמח מזה כמה מחלוק[ו]ת. עד שהגיע לזה שהרש"ה שלח את ר"א מקאליש[15] ור' ישראל בער מבוברקע[16] לטשארנביל בקובלנא על הר"מ סגל. ובעבור זאת, מחמת שהר"מ סגל עומד בראש, והתלבש א"ע בחלוקא דרבנן, כי אחד הוא מגדולי חסידים מסא"ג. ומחמת שנאת מרדכי סגל עמד[ו] כמה חסידי טשארנביל ג"כ מנגד ולא התערבו עם אנשי רוסיה. וכראות מרדכי אשר כמה חסידי טשארנביל עומדים מנגד, עילה מצא לצאת ביד רמה נגד מוהרש"ה נ"י, להתעולל עליו עלילות כי הוא נגד סא"ג. ורצה ליקח ביד חזקה החותם ב"ד הצדק המונח ת"י [תחת יד] הרב ר"ש, באשר הוא ראש ב"ד. כי לא ישרה בעיני הר"מ סגל שר' שמואל יהי' ראש ב"ד. ואם הר"מ סגל היה עושה הרדיפות להרש"ה בעצמו, בוודאי היו גם חסידי סא"ג כולם כאחד יחד עם הרמ"ס [הר' מרדכי סגל] נגד הרש"ה, ומי יודע מה עלתה בו. אמנם כי עתה יבצע מחשבתו, לעשות את ר' זונדיל דין בצפת"ו,[17] כדי לפטור אותו מלהיות עוד ממונה, ור"מ סגל עקב רוח אחרת בו. ורצו לגזור לגזרים החותם ב"ד: מחצה א' יהיה ביד רמ"ס ומחצה השנית ביד חר"ג. ויהיה חר"ג ראב"ד, ור' זונדיל דין, ור"מ סגל**

[14] דוגמה להתנגשות שכזאת התפרסמה בהמליץ 9.1.1871, עמ' 383.

[15] אברהם בן ישראל פרדפרטיג מקאליש (1832-1881), הגיע בצעירותו לצפת ב-1845. היה גזבר בכולל אוסטריה בצפת, איש לבוב. (ראו כתב מינוי מסוף 1862, אצל רוט, נזר החיים, עמ' שמט).

[16] מדובר בחזן קלויז צ'רנוביל שהותקף ונפצע. האם בשל האירוע נשלח לאדמו"ר מצ'רנוביל?

[17] ר' חנוך זונדל פוגל (1815-1882) היה איש ויז'ניץ בכולל אוסטריה. ראו: ארץ הצבי, עמ' 154, 171.

יהיה רב"ד מצד אנשי רוסיה ויעשה דין להטוב בעיניו. ולכל אחד מב' הצדדים סא"ג וצאנז חרה אפם על ברית השלום הנעשה בין שני הרים גדולים,[18] וכולם עמדו מנגד. וגם אנשי קיר"ה בכלל חרה אפם על חר"ג, איך מלאו לבו והעז אדם רשע בפני הרב הגאון מוהרש"ה. ומפני זה צללו במים אדירים והעלו חרס בידם. ולא עשה ידיהם תשועה ותקותם נשאר מעל למפח נפשם וכליון עינים...[19]

היחסים העכורים בקרב ההנהגה הצפתית המשתקפים במכתב, לא היו סוג קריאות התיגר היחידות על הנהגתו של הלר. המהפך האיטי שהתחולל בהנהגת צפת, בו תפסו 'בני הארץ' מקום מרכזי בהנהגת הקהילה, התבטא גם בצמיחת אופוזיציה לוחמנית במיוחד, שגם מאפייניה היו ילדיים. בשלהי שנות השישים ובמהלך שנות השבעים והשמונים, פעלו בזירה הצפתית כמה אנשים, שביקרו קשות את הממסד הקיים ובחלקם אף ביקשו להקים אלטרנטיבה להנהגה המסורתית. הלר, עתה בעצמו חלק מן הממסד, מצא עצמו נתון למתקפה אופוזיציונית מצד חלק מאותה קבוצה שהוא עצמו הנהיג אל השלטון. הרוחות החדשות והזרמים השונים, שהגבירו השפעתם בעם היהודי, מצאו אוזניים כרויות ולב נכון אצל חוגים אלה בצפת. ארגונים כמו כי"ח או חובבי ציון, רעיונות של ההשכלה ופרודוקטיביזציה, התחזקו בעיר, גרמו למחלוקות רבות ולתוכן השתרבבו גם מאבקי השליטה הפנים-ממסדיים בין הלר לבין סגל וחר"ג. במאבקי הכוח הללו, עשו הלר ויריביו מבית, לא אחת, שימוש מניפולטיבי באירועים ובאנשים דורשי השינוי. גורמי האופוזיציה הללו וסדר היום שהציגו שימשו לעיתים כלי ניגוח במאבקים הפנימיים אך לעיתים גם היוו הגורם המאחד של מרכיבי הממסד המסורתי במאבקו נגד איום משותף, כפי שעולה מניתוח מספר פרשיות מפתח בולטות, שיוצגו בהמשך.

הפרשיות השונות שהסעירו את החיים בצפת והמתיחות סביבן הובילה למשברים קשים ולשסעים בחברה, ששיקפו בעצם את שהתרחש בעולם היהודי כולו, ואתגרה את הנהגתו של הלר ושאר שותפיו. אחת הדרכים להתמודדות עם האיומים הללו הייתה הקמת חבורה שנקראה 'מחזיקי הדת',[20] חבורה שהייתה אמורה להטיל מרות על פורצי גדר. החבורה הזו הייתה הזרוע המבצעית שהופעלה לא

---

[18] דהיינו סגל מכאן וחר"ג מכאן.

[19] סל"י כ"י, 96/48 1262*4, מכתב אל ישראל אברהם מקרצ'ניף (Crăciuneşti). המכתב פוענח ופורסם לראשונה במלואו אצל אסף, הציץ ונפגע, עמ' 248-250, 459-460.

[20] רוקח כתב על החבורה 10 שנים מאוחר יותר, ראו: רוקח, 'מכתבים מצפת', החבצלת 4.10.1878, עמ' 4. יתכן שרוקח העניק שם זה לחבורה הצפתית בדיעבד, בהשראת 'מחזיקי הדת', הארגון האורתודוקסי המודרני הראשון שהוקם בלמברג (לבוב) בשנת 1878, בברכת צדיקים חסידיים ורבנים, כדי להתמודד עם מה שנתפס כאיום על המסורת מצד מגמות משכיליות.

פעם כאשר התגלע קונפליקט בין ההנהגה או חלק ממנה לבין פרט או קבוצה בקהילה. ראשי הציבור בצפת השתמשו בהם כדי לאיים ולהרתיע, ומן הדיווחים הרבים עולה שהם גם לא פסלו שימוש באלימות כשמצאו צורך בכך. בעיתונות המשכילית, שביקרה קשות את שהתרחש בצפת, כונו אנשי החבורה 'אספסוף',[21] אם כי מבדיקת השמות שפורסמו בעיתון עולה שמדובר בבני משפחות מוכרות ומבוססות בצפת המשתייכים לקבוצת 'בני הארץ'. מדובר בחבורה של גברים אשכנזים, רובם בשנות השלושים המוקדמות של חייהם, שנולדו בארץ או הגיעו אליה בגיל מאוד צעיר. חלקם מוגדרים כתלמידי חכמים וחלקם בעלי מלאכה ומסחר. חלק גדול בהם נמנה בזמנו על החבורה שהתארגנה עוד ב-1866 לשם התיישבות.[22]

העימותים הללו, בין קבוצות האופוזיציה לבין ההתארגנות להגנת המימסד הקיים, לבשו פן מעניין וחדש. בניגוד למאבק שליווה את עלייתו של הלר לכס ההנהגה, שאחד ממאפייניו היה מאבק בין דורי, מאבק בין 'בני הארץ' ל'עולים חדשים', הרי שהפעם שני הצדדים השתייכו לאותה קבוצה ילידית. בשני צידי המתרס, הן אצל קוראי התגר והן אצל מגיני הסדר הישן, הן ראשי המחנות והן האנשים מן השורה, התייצבו אנשים שהשתייכו ברובם לקבוצת 'בני הארץ' בצפת. בעלי התודעה הילידית והמאפיינים הילידיים נאבקו על השליטה בקהילה ועל עיצוב אופיה.

להלן יידונו כמה מן הפולמוסים הבולטים שהעסיקו את הציבור היהודי בצפת ומחוצה לה באותן שנים. במרכזם ארבעה אנשים, איש איש והנסיבות והמאפיינים המיוחדים למאבקיו, על המשותף והמבדיל ביניהם: דוד זאב רוזנטל ושותפו-יריבו אברהם דב הכהן, אלעזר רוקח ומנחם מנדל איילבום. הם ישמשו מקרי בוחן להבנת המתרחש בצפת, וחשיבותם בכך שהמאבקים גם חרגו מתחומה של צפת והם משקפים את הדילמות של היישוב היהודי בארץ-ישראל ושל העולם היהודי בכלל. הדיון בהם גם מוסיף נדבכים להבנת דמותו של הלר המנהיג.

---

[21] המליץ 9.1.1871, עמ' 382-384. הכתבה, פרי עטו של העורך, היא חלק מהסיקור הנרחב של הנעשה בצפת. בדרך ההתנסחות שלו באשר לחבורה, תוך שהוא מונה את שמותיהם ואת עיסוקיהם, יש יותר מקורטוב התנשאות על מי שפרנסתו במלאכה.

[22] פרוט שמותיהם בנספח ב.

פרק שבעה עשר - רוזנטל והכהן: שניים אוחזין בכי"ח

ראשון המעלים את נס המרי בפומבי היה דוד זאב רוזנטל (1841-1879).[1] הוא הגיע לצפת מברדיצ'ב ב-1852 בהיותו ילד והתייתם מהוריו זמן קצר לאחר עלייתם. עם הגיעו למצוות, כפי שקרה לא אחת באותם ימים, נשא אשה.[2] החל מראשית שנות השישים שימש סופר בכולל וולין ובמקביל החל לפרסם כתבות על צפת והגליל בעיתון חבצלת, גם בסוגיות כמו הלשון העברית[3] וגם ניסה כוחו בכתיבת שירה.[4]

העימותים בינו לבין ההנהגה הצפתית התנהלו סביב שני מוקדים, שהיו לכאורה נפרדים. הנושא האחד היה ההתנהלות הכספית של הכולל והשני היה החינוך והנגישות להשכלה בעיר.[5] כסופר הכולל למד רוזנטל להכיר היטב את המתרחש מאחורי הקלעים של תעשיית כספי החלוקה ועם הזמן מתח ביקורת על הטיפול בכספים והקריטריונים לחלוקתם. חלק מן הביקורת שלו מצאה דרכה לקונטרס שהוציא לאור ב-1868, 'דורש לציון'. הקונטרס, שהופנה לנדבנים פוטנציאליים בחו"ל, הוא שילוב של ה'אני מאמין' של רוזנטל על היישוב היהודי בארץ-ישראל וגם בקשת תמיכה אישית. בפריסת עמדתו עמד על החשיבות הגדולה של הישיבה בארץ-ישראל, על הקושי האובייקטיבי להתפרנס בה ומכאן גם הדגש על חשיבות הצדקה התומכת. ביקורתו הוטחה בשליחים מן הארץ המוציאים שם רע ליישוב. הוא הציע ללמוד מדרכי התמיכה אצל הקהילה הספרדית, בה נתמכים רק תלמידי חכמים ומקרי סעד מובהקים וללמוד גם מעיסוקיהם המגוונים של שאר בני הקהילה הספרדית כפתרונות תעסוקתיים. בסיום דבריו ביקש תמיכה כספית, אישית.[6]

על מה שעמד מאחורי פרסום זה אפשר לדעת רק חלקית מן האופן בו התפתחה המחלוקת בהמשך. למשל, לא ברור האם פרסום זה היה הסיבה למשבר ביחסים עם הממונים עליו או שמא

---

[1] דוד זאב (וולף) רוזנטל בר' אשר זליג נרשם במפקדי מונטיפיורי 1855, 1866, 1875 בשם דוד מברדיצ'ב, בר אוריין, תלמיד חכם ולימים מדפיס. כהונתו כסופר הכולל אינה מוזכרת במפקדים. ראו גם: המליץ 14.3.1870, עמ' 67.

[2] נישואי בוסר היו שכיחים ביישוב והם גם נמנו כאחד הגורמים לתחלואה ולתמותה אצל נשים בדו"ח של ד"ר בלידן (ראו פרק 12.ב, הערה 139). להרחבה בעניין ראו: שאול שטמפפר, 'המשמעות החברתית של נישואי-בוסר במזרח-אירופה במאה הי"ט', עזרא מנדלסון וחנא שמרוק (עורכים), קובץ מחקרים על יהודי פולין – ספר לזכרו פאול גליקסון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 65-75.

[3] עברי אנוכי 30.7.1869, עמ' 342.

[4] ראו למשל בחבצלת 24.9.1863, עמ' 3-4. שם הוא 'דוד זאב כותב הכולל צפת'. מעט מידע עליו ראו גם: מלאכי, מנגד, עמ' 116-118.

[5] בשלהי 1863 התפרסמה בעיתון חבצלת ידיעה על הקמת 'חברת מרימי דגל תורה', ששמה לעצמה מטרה לייסד תלמוד תורה עבור בני העניים, על מנת למלט אותם מן העזובה והבורות. הכתבה הסתיימה בשיר ואינה חתומה. במפתח העיתונות העברית ההיסטורית ציין מאן דהוא שהכותב הוא כנראה דוד זאב רוזנטל, מבלי לנמק. אפשר שזה בגלל סגנון השיר. מכל מקום, אם אכן כן, רוזנטל ביקר את המצב הקיים בשלב מוקדם יותר מכפי שידוע לנו. אפשר שרוזנטל ניסה למלא החלל שהותירה העתקת הישיבה ותלמוד התורה של משפחת הירשנזון לירושלים באותה העת.

[6] דוד זאב רוזנטל, קונטרס דורש לציון, ירושלים (חמו"ל), תרכ"ח–תרכ"ט. בתוך הספר הוזכר שמלאכת ההדפסה נגמרה בה' בחשוון תרכ"ט (21.10.1868). הקונטרס מכיל 44 עמודים ועותק ממנו נמצא באוסף הספרים הנדירים של הספריה הלאומית בירושלים.

הקונטרס שיקף חילוקי דעות שהיו קיימים זה מכבר. ברור עם זאת, כי על אף העובדה שבקונטרס זה רוזנטל ניסה לפתוח לעצמו ערוץ תרומות עצמאי, דבר אשר על פניו עמד בניגוד לאינטרס של הכולל, בכל זאת לא היה בזה כדי לערער בתחילת הדרך את יחסיו עם האיש החזק בכולל וולין, מרדכי סגל.

כאמור, ראשית השתלשלות המחלוקת לא נותרה בכתובים והתפרסמה רק בדיעבד לכן פרטים רבים על חילוקי הדעות אינם ידועים. עם זאת ברור שבתחילה עיקר הביקורת של רוזנטל הופנתה לאופן בו נהגו בכספים שהגיעו מחצר צ'רנוביל.[7] מדובר בכספים שנשלחו על-ידי האדמו"ר אהרן מצ'רנוביל, בין השאר לתמיכה בחבורת 'מחזיקי הדת', האמורה להשגיח על ההתנהלות התקינה של הציבור, ברוח ערכי החסידות והאורתודוקסיה. חבורה זו גם טיפלה בקלויז צ'רנוביל, בטיפוחו ובהרחבתו. באמצע שנות השישים החלה פעילות מוגברת להקמת מוסדות לכבודו של האדמו"ר אהרן מצ'רנוביל. המבנה של קלויז צ'רנוביל, המוכר כיום, חלקו נקנה מן הזוג אברהם אלעזר רוקח ורעייתו פיגה דוואסי (1822-?), לשם הקמת הקלויז ואחר כך הם תרמו את הקומה העליונה שלו להרחבת שטח הקלויז. המקום עבר שיפוצים להתאמתו ליעד החדש והללו הסתיימו באלול תרכ"ה (1865), כפי שמעיד לוח המצוי במקום עד היום.[8]

רוזנטל היה זה שעמד בראש המוחים נגד השימוש, הבלתי ראוי לדעתו, שנעשה בכספים. טענתו הייתה שמן הכספים הנאספים אצל האדמו"ר מצ'רנוביל, המיועדים לכלל הציבור, נהנים בעיקר מקורבים. לטעמו הקצאת כספי 'חלוקה' לקלויז מיוחד לצ'רנוביל היה מיותר ובזבזני וגם ממנו נהנים בעיקר המקורבים.[9] יתכן שהוא כיוון למאבקי כוח ושליטה שנרמז גם בדברים שכתב האדמו"ר אהרן מצ'רנוביל אל הלר, לאחר שבירך את התורם אברהם אלעזר רוקח ורעייתו: "...**הנני אומר להם לטובתם, שלא יבקשו שררה בהקלוז, גבאות וכדומה. אם כה יעשו יתרבה המשרה על שכמם בעולם הבא**"...[10]

הלר, שהיה מאנשי אמונו של האדמו"ר מצ'רנוביל, היה הנושא ונותן עם אנשי חצרו והשפעתו רבה על תיעול הכספים שהגיעו משם, הואשם על ידי רוזנטל בהתנהלות הכספית הבעייתית של

---

[7] על הפעילות העצמאית של חצר צ'רנוביל באיסוף הכספים, על אף השתייכותם לכולל וולין ראו: אסף, הציץ ונפגע, עמ' 232. על שושלת צ'רנוביל בכלל ועל הפעילות של חצר צ'רנוביל בצפת ראו: גדי שגיב, השושלת: בית צ'רנוביל ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים 2014, על-פי מפתח.

[8] על קורות הקלויז ומסמכים הקשורים בו ראו: נחלת צבי, יג (אלול תשנ"ו), עמ' קסו-קסט (חלק מן המסמכים פורסמו קודם לכן באז נדברו (כסלו תשמ"ז, עמ' 40-41). מעט קודם לכך, בשלהי 1864, תרמה רחל בת יעקב זאב הורוויץ מצפת בית לכבודו של האדמו"ר, אך מיקומו אינו ידוע (סל"י כ"י 1699*4, שטר תרומה, י"ט בכסלו תרכ"ה [18.12.1864]). לא ברור מה עלה בגורלה של תוכנית זאת ומה הצורך בשני קלויזים. התעודה בדבר התרומה הנוספת מובאת לראשונה אצל חיים ידידיה ברייש, מנורת אהרן – דברי תורתו ותולדות חייו של הרה"ק רבי אהרן מטשערנאביל זי"ע (בהכנה).

[9] החבצלת 4.10.1878, עמ' 4.

[10] קובץ אהלי יעקב, אדר ב תשל"ח, עמ' ז, על פי תוכנו המכתב כנראה מסביבות אפריל 1869.

הכולל.[11] הלר אומנם היה מעורב ברכישת הבית מן הזוג רוקח[12] ומתנגדיו טענו שהוא פועל נמרצות לחיזוק חצר צ'רנוביל בצפת כדי להחליש את חצר סדיגורה, כחלק ממאבקו המתמשך בה.[13] העובדה שרוזנטל ניתב תחילה את הביקורת אל כספי צ'רנוביל, שהלר חלש עליהם, עשתה אותו לבן ברית זמני של סגל, שניצל זאת על מנת לנסות ולדחוק את רגלי הלר מן הנעשה בכולל.

אולם רוזנטל לא הסתפק רק בביקורת הפנים-כוללית. במקביל להתראות על הכשלים בכולל יזם רוזנטל הקמת סניף של כי"ח בצפת ועמד בראשו. כי"ח ביקשה להשפיע בכל רחבי העולם היהודי בעיקר על ידי הקמת בתי ספר ברוח ערכיה. למימוש רעיונותיה עודדה הקמת וועדים מקומיים, שיהיו כלי ביצוע בידי ההנהלה בפריז. למעשה כל אדם היה יכול להיות חבר כי"ח, תמורת תשלום דמי חבר שנתיים,[14] אך ראשי החברה שאפו שהוועדים המקומיים ייהנו מתמיכה פעילה של אנשי מפתח בקהילה, כדי להבטיח את סיכויי ההצלחה,[15] אם כי במקרה של צפת הם לא הקפידו על עיקרון זה.

שמעה של כי"ח כמי שפועלת למען יהודים במצוקה, והידיעות על פעילות ממשית להקמת בית ספר חקלאי בארץ-ישראל, שלימים ייקרא 'מקווה ישראל', הגיעו מן הסתם גם לצפת.[16] בשלהי 1868 התכנסה סביב רוזנטל החבורה שהקימה את סניף כי"ח בעיר. הייתה זו חבורה של גברים צעירים, בסוף שנות העשרים שלהם, אשכנזים וספרדים, 'בני הארץ', מהם בנים של דמויות מפתח בקהילותיהם והם עצמם פעילים בחברה הצפתית ומהם אנשים מן השורה.[17]

מה ביקשו רוזנטל וחבורתו בהתחברותם לכי"ח? עיקר מעייניהם היה לכאורה לחולל מהפכה בתחום החינוך בעיר. בדברים, שגלומה בהם ביקורת קשה על אוזלת ידה של הנהגת הקהילה, כתב רוזנטל בדווחו על הקמת הסניף בצפת:

---

[11] חנני, תיקון החינוך, עמ' 167 והערה 29. חנני כתב שהלר ורוזנטל היו חלוקים בעניין כספי, אך אינו מפרט מה הם מקורות מידע זה.

[12] מן המסמכים עולה שהלר הוא ששילם בכספו למוכרים וחודשים אחדים מאוחר יותר עדיין לא הוחזר לו כספו. ראו קובץ אז נדברו תשמ"ז, עמ' 41, שטר מכירה ר"ח כסלו תרכ"ט (15.11.1868), ולפיו הלר שילם להם את הכסף. ראו קובץ אהלי יעקב, אדר ב תשל"ח, עמ' ז, מכתבו של ר' אהרן מצ'רנוביל אל הלר מסביבות אפריל 1869, בו הוא מבטיח להלר להחזיר לו את כספו: "...**ועל דבר המגיע לרב חביבי היו"ש [השם יחייהו וישמרהו], אשר זקף במלוה לשלם להחסיד היקר הנ"ל [הכוונה לאברהם אלעזר רוקח], שלם אשלם לידיד נפשי שי'[חיה] במיטב כספי, בתשואות חן חן...**"

[13] המליץ 31.1.1870, עמ' 21-22. על הדברים חתום .N.N , בלתי מזוהה וניכר בו שהוא מחסידי סדיגורה בצפת. לטענה שהלר אחראי להתפצלויות אין שחר. הסיבות לפיצול רבות ושונות ואינן מאפיינות את צפת דווקא. ראו פרק חמישי ופרק תשיעי.

[14] אדולף כרמיה (1796-1880), ממייסדי כי"ח, יצא בקריאה עוד ב-5.7.1863 אל כל קהילות ישראל לייסד ועדים של כי"ח במקומותיהם (לון, חמישים שנות, א, עמ' 69).

[15] שם, עמ' 31.

[16] על תוכניתו של קרל נטר להקמת מקווה ישראל שהתקבלה ב- 11.1.1869, קלנר, למען ציון, עמ' 26-30.

[17] רשימת 21 החברים המיסדים הובאה בביוליטין אליאנס, 1869, פרוטוקול ישיבה מ- 5.1.1869, עמ' 31. ראו נספח ג. בהמשך הצטרפו נוספים שזהותם אינה ידועה.

...כי האדמה אדמת הק'[ודש] השוממה זה כמה מאות שנים עוד תפרה דעת ובנים משכילים תלד, אשר יחפצו לדעת קורות הימים וספורי עולם, ולהגות באמרי בינות מכהע"ת [מכתבי העתים] לבני ישראל...[18]

תחילת הפעילות הייתה התארגנות בעלת אופי חברתי-תרבותי, של שוחרי הרחבת דעת. תוכננה ספריה החורגת מן הגדרים של ספרות הלכתית-רבנית, שעתידה הייתה לעמוד לרשות הציבור. לצורך זה הם קיבלו מן המרכז של כי"ח בפריז תמיכה ואף נשלחו אליהם ספרים.[19] כעבור כמה חודשי פעילות אף ביקשו את תמיכתה של כי"ח בהקמת בית ספר בצפת. בקשה בעניין זה הופנתה להנהלת כי"ח בפריז על ידי אברהם דב הכהן, שהיה כנראה מראשי החבורה בתחילת הדרך.[20] הם גם ראו בכי"ח גוף שעשוי לסייע בהרבה תחומים נוספים, למשל בבניית בית חולים בעיר,[21] או כמי שניתן להפעיל באמצעותו לחץ על השלטונות בצפת.[22]

בהתארגנות זו לא נטלה חלק ההנהגה המסורתית של הקהילה והיא גם לא הייתה על דעתה. המשמעות הייתה מהפכנית משום שקשרים עם אישים וארגונים בינלאומיים התנהלו תמיד באמצעות, או בחסות ובפיקוח, של המוסדות הרשמיים של הקהילה, שראו עצמם הנציגים הבלעדיים של הציבור בעיר. הלר ביטא עמדה זו בבהירות:

... אנכי וכל העדה, כלם קדושים אשר פה, כלנו מהללים ומשבחים את ענין חברת כל ישראל חברים...וה' יודע וישראל הוא יידע, כי אנכי דברתי על לב רבים פה כי יעשו סעיף להחברה מאנשים נכבדים ראשי העדה ות"ח [תלמידי חכמים]. ואולם הקליפה קדמה לפרי, ויהי אנחנו עושים הנה והנה והתקבצו נערים מתפרצים, והקדימונו ועשו סעיף להחברה...[23]

ההתארגנות העצמאית המתריסה, שבראשה עמד רוזנטל, הייתה קריאת תיגר ברורה על ההנהגה הקיימת. בהתחלה אומנם פעלו רוזנטל וחבורתו בחסות מרדכי סגל, האיש החזק בכולל וולין והעומד

---

[18] המליץ 9.8.1870, עמ' 6.

[19] המליץ 6.8.1869, עמ' 212. במכתבו יוצא רוזנטל מגדרו ולצד ההלל על כי"ח הוא משבח את תרומתה של העיתונות העברית להחייאת השפה מבלי תת הדעת שכי"ח מבקשת לחזק את הצרפתית על חשבון העברית! גם עורך המליץ, דוברו הראשי של רוזנטל בעיתונות העברית, תאר את חבורת כי"ח בצפת ככאלה ש"...**כל מעינם היה רק בשפת קדשנו לבד...**", מבלי לתהות כיצד זה עולה בקנה אחד עם האוריינטציה הצרפתית של כי"ח (המליץ 14.3.1870, עמ' 67).

[20] ביוליטין אליאנס, 1869, פרוטוקול ישיבה מיום 10.11.1869, עמ' 77. תמוה שלא ראש וועד הסניף מעורב בפנייה. יתכן שיש כאן סימן למחלוקות בתוך הקבוצה כפי שמלמדת השתלשלות היחסים בין הכהן לרוזנטל. על כך בהרחבה בהמשך.

[21] שם.

[22] כפי שעולה מן הדיווח בישיבה של הנהלת כי"ח, לסיכום הפעילות במחצית הראשונה של שנת 1869:

"...**החברה המסתעפת בצפת מודיעה כי ערבי אחד הרג איש יהודי שם ומבקשת השתדלות החברה אשר הרוצח יענש בצפת ולא במקום אחר...**" (ביוליטין אליאנס, 1869, פרוטוקול ישיבה 1.7.1869, עמ' 58). הדברים הובאו, בתרגום לעברית, גם בהוספה לעיתון המגיד 13.7.1870, קיצור מספר הזיכרונות של ראשי ומנהלי החברה במשך 6 ירחים אחרונים משנת 1869 בישיבה ה- I לירח יולי 1869.

[23] הלבנון 5.8.1869, עמ' 246, מכתבו של הלר, העונה על הפרסומים נגדו ועל הנעשה בעיר, עליו חתם '**העלוב ואינו עולב**'.

בראשו,[24] אך תמיכתו של האחרון הייתה זמנית וניזונה מן היריבות בינו לבין הלר. נראה שסגל נרתם לכל מהלך שהיה בו כדי לפגוע במעמדו של הלר.[25]

הלר, שהיה ממילא מסוכסך עם רוזנטל על ענייני כספי צ'רנוביל והוטרד מאוד מן הסערות הציבוריות בעיר שטרפו את האיזונים בין הקבוצות השונות, הבין היטב שמדובר בתקופת משבר וכי יש מי שעלולים לפרש את המצב כהתרופפותו של הסדר הישן, היחלשות מוקדי הכוח המסורתיים והזדמנות ליזום שינויים. כפי שנראה מן ההסברים הפומביים שנתן להתנגדותו להקמת הסניף בעיר, ההתארגנות הזו הציבה אותו בפני דילמה מסובכת. מצד אחד בהקמת סניף כי"ח בעיר מדובר היה בחבירה אל ארגון יהודי חשוב הצובר כוח והשפעה. גם אם לא כל מטרותיו עלו בקנה אחד עם השקפת עולמו של הלר, היה מנוי וגמור עימו שלא להתעמת איתם ולחפש דרכים לרתום את כי"ח לטובת היישוב בצפת. ודאי לא איש כהלר יראה בספרים שנשלחו לסניף כי"ח בצפת דבר תועבה.[26] מן הצד השני, ההתארגנות הזו, תוך עקיפת הממסד הצפתי, חייבה אותו לתגובה תקיפה, בעיקר בגלל צרכים פנים-צפתיים. עד מהרה התרחש בחוצות העיר אירוע שזימן עילה לפעולה כנגד החבורה. לפי עדותו של הלר:

> **...עד שבחוהמ"פ [חול המועד פסח] העבר התקבצו כ[ו]לם וסבבו בשוקים ברחובות שכורים ונופלים, וגוי אחד הלך לפניהם וכד יין על כתיפו, וימלאו פיהם דברי נבלה ונאצה על דת ישראל בשכרותם ומרוצתם, ומלות "אללה דינאק, מילטאק" [בערבית: אללה דתך, אמונתך] רגלו על לשונם [...] ותחרד כל העדה והתאספו כאיש אחד חברים לבהכנ"ס [בית הכנסת], ואחר קראו אותי לבא בתוכם, ובעצת כ[ו]לם עשינו הסכמה לבטל קשר הרשעים האלה...**[27]

גם אם הלר כתב כל העדה חשוב לדייק ולהדגיש שבשלב זה לא כל ההנהגה עמדה מלוכדת. בעצם מדובר בהתנגדותם של הלר ובית דינו ושל הנהגת כולל אוסטריה.[28] הנהגת כולל וולין והספרדים לא היו שותפים להתארגנות הנגד. בעקבות האסיפה המדוברת פרסמו המתנגדים מנשר האוסר על פעילות סניף כי"ח בעיר ואוסר כל מגע עם חבריו:

> **...לאשר בעו"ה [בעוונותינו הרבים] ראינו, רבו המתפרצים בעם [...] ויתחברו נערים נעורים בלי דעת ותבונה, גם בני בלי שם ועשו להם חברה לעצמם להתערב עם החברה הנכבדת פארי**

---

[24] הלבנון, 3.6.1869 עמ' 173-174. הכותב ציין במפורש שבניגוד לשאר הרבנים והממונים סגל תומך בפעילות כי"ח בעיר.

[25] המליץ 21.2.1871, עמ' 48.

[26] על הלר הביבלופיל ראו פרק עשרים ואחד.

[27] הלבנון 5.8.1869, עמ' 246. מתוך דברים שכתב הלר ובהם פרש את נקודת המבט שלו על המתרחש.

[28] חר"ג העיד על עצמו שאסף אסיפה גדולה כדי לאסור על אנשים להצטרף לכי"ח. הוא הזכיר זאת במכתב מאוחר יותר שהפנה לאדמו"ר מנחם מנדל מויז'ניץ, בניסיון לשכנע שמאז ומתמיד הוא התנגד לבתי ספר בסגנון משכילי. המכתב אצל איילבום, ארץ הצבי, עמ' 155-156.

ישראל הנקראים בשם כל ישראל חברים הי"ו אשר בפאריז [...] אשר החברה הקדושה בפאריז הוקם על להרים קרנה דגל ישראל והי'[ה] אור בכל מקום משבותם. אמנם כן ראינו כי הנערים אשר נתחברו פה עיה"ק ת"ו [עיר הקודש תבנה ותכונן] לא כן ידמו אלא לנתק מוסרות ולהפר ברית ולחרחר ריב ומדון, ורבה המכשלה אשר ידענו כי יצא מהם"[29]

מנשר זה הופץ בעיר ומכתבי הבהרה בעניין נשלחו הן לכי"ח פריז והן לפקוא"מ.

בתגובה פנו אנשי כי"ח בצפת לפטרוניהם בפריז בתלונות על רדיפתם ועל שריפת הספרים שנשלחו אליהם.[30] כמו כן הביאו את הפרשה לידיעת הציבור הרחב מעל דפי העיתונות. אחד מחברי הסניף מיהר לדווח בעיתונות על הטלת חרם על חברי כי"ח בעיר, כולל הוצאתם מרשימות מקבלי החלוקה. מובילי ההתנכלות הזו לדבריו היו הלר וחר"ג בעוד סגל תומך באנשי כי"ח. הלר, האשם העיקרי, הואשם גם בשחיתות אישית בכך ששם ידו על תרומות רוטשילד.[31]

במסגרת המאבק בהלר הגדילו עשות מתנגדיו והודעת כזב בדבר מותו נשלחה לעיתונים העבריים. המזימה צלחה בעיתון 'עברי אנוכי', שכשל ופרסם אותה ככתבה וכלשונה ונקלע למבוכה גדולה.[32] על ההודעה בעיתון חתם לכאורה יעקב יחיאל בה"ר יוסף יהודא סג"ל,[33] שהיה מתלמידיו של הלר. הוא היה גם אחד החותמים על המנשר נגד אנשי כי"ח בעיר, שהוזכר לעיל. ההודעה נוסחה בפאתוס רב, כמתבקש מהודעות מסוג זה, ועם זאת הסתיימה בהצעה פרוזאית משהו של הסופד מרה, שביקש לשמש כתבו של העיתון בארץ-ישראל. כל זה לא עורר את חשדו של עורך 'עברי אנוכי' והוא עמד על טעותו רק מן הפרסום בעיתון הלבנון, שם דיווח העורך ברי"ל כי קיבל את אותה הודעה אך בדיקת מהימנותה חשפה את המזימה.[34] אפילו רוזנטל, יריבו של הלר, הביע זעזוע מן הפרסום המרושע והבטיח להרחיב ולהסביר כיצד קרה הדבר.[35]

לאחר ניסיונות מתמשכים להבין את הפרשה פרסם עורך 'עברי אנוכי' את מסקנותיו באשר לזהות כותב ההודעה, כפי שהן נובעות ממכתבים רבים ושונים שקיבל בעניין מצפת: הכותבים, משני

---

[29] המנשר נכתב והופץ בצפת בכ' ניסן תרכ"ט (1.4.1869). לכלל הציבור הגיע כשנתפרסם בהלבנון, 5.8.1869, עמ' 246-247. על המנשר חתומים הלר וכל ראשי כולל אוסטריה.

[30] הלבנון 3.6.1869, עמ' 173. עורך העיתון, יחיאל בריל, שישב באותה העת בפריז, מספר שראה מכתבים רבים בעניין זה.

[31] הלבנון 3.6.1869, עמ' 173-174. כותב המכתב הוא אברהם רוזינר חר"ז (חתן רבי זליג), יליד סירט 1844, עלה לארץ ילד ב-1848, נשא לאשה את מרים, בתו של זליג מאורהיוב, ממונה בכולל וולין. על הלר האחראי על כספי רוטשילד ראו פרק תשיעי, הערה 130 וכן בהמשך פרק זה.

[32] עברי אנוכי 16.4.1869, עמ' 214.

[33] על פי מפקד מונטיפיורי 1875, האיש נולד בברוצ'ין 1815, הגיע לצפת ב-1867, היה תלמיד חכם ושימש גבאי של בית-חולים שניסו להקים באותה העת.

[34] הלבנון 3.6.1869 עמ' 173-174.

[35] עברי אנוכי 25.6.1869, עמ' 294. ורבר, עורך העיתון הנבוך שנכשל בפירסום, חזר והפציר ברוזנטל, אפילו גער בו מעל דפי העיתון, לכתוב את אשר הבטיח להבהרת הפרשה ורוזנטל התמהמה, ראו: עברי אנוכי 30.7.1869, עמ' 342.

צידי המתרס, תמימי דעים שיוזמי המכתב וכותביו הם חר"ג והכהן ושחתימתו של יעקב יחיאל זויפה.[36] הכהן היה מחברי כי"ח בעיר והתנערותו של רוזנטל מן המעשה יש בה גם כדי להצביע על בקיעים בקבוצה ויריבות בין השניים. כפי שיתבהר בהמשך, דרכי השניים נפרדו והם פעלו למעשה במקביל. שיתוף הפעולה של חר"ג, איש מרכזי בכולל אוסטריה, שחתום על המנשר להדרת חברי כי"ח בעיר, עם הכהן שהיה פעיל מרכזי בסניף כי"ח בעיר, תובהר להלן. ניסיון ילדותי ומרושע זה לפגוע בהלר משקף מציאות מסוכסכת, של יריבויות ובריתות מתחלפות, שעתידה להחמיר עם הזמן.

פרסום פרשת כי"ח בצפת בעיתונות והעמדת הלר כאשם המרכזי אילצו את הלר להשיב גם הוא מעל דפי העיתון, ולגולל את הספור מנקודת מבטו. בהתייחסו להאשמה בדבר שריפת ספרים התנסח בהתרגשות רבה:

"...גם בעניין שריפת הספרים שכתבו להחברה, חי נפשי, אשר הוא שקר מוחלט ולא עלה על לב איש אפילו בחלום..."[37]

הלר דחה גם את האשמתו באי-נקיון כפיים ועקיבא לעהרן, ראש הפקוא"מ, מיהר ויצא לחזק את דבריו וכתב בשבחו ובשבח התנהלותו הכספית, בעיקר באשר לכספי רוטשילד המחולקים דרכו:

"...למען יודע כי כנים דברי המאה"ג מו"ה העליר נ"י וכסאו נקי, וכל המהרהר אחריו ידו על התחתונה..."[38]

עיקר טענתו של הלר הייתה שדווקא משום שהקשר ושיתוף הפעולה עם כי"ח חשובים מאוד הוא צריך להיות מעניינם ובאחריותם של נכבדי העדה וראשיה ולא של חברי הסניף, שהם אנשים בלתי ראויים ומפוקפקים.

סמוך לפרסום דברי הלר התבטא גם רוזנטל לראשונה בפומבי בעניין. הוא דיווח בהתפעמות על הקמת סניף כי"ח בצפת, על רקע השממה התרבותית בעיר, אך עדיין ללא כל התייחסות לעימותים הקשים בקהילה. בדבריו היו כבר רמזים לעמדה, שהוא עתיד להטיף לה בגלוי, שראוי להעביר כספים הנאספים למען יושבי ארץ-ישראל למי שטורחים לביעור הבערות בארץ.[39]

טענתו של הלר על אופיים המפוקפק של חברי הסניף קיבלה חיזוק מסוים מעדות בלתי תלויה של אורח ששהה בעיר כשהתחוללה המהומה. יחיאל ברי"ל, עורך עיתון הלבנון, שלפתחו הונח הסכסוך מצד שני הצדדים, ביקש את חוות דעתו של יצחק בכר דוד,[40] ופירסם את דבריו בעיתונו. האיש העלה

---

[36] עברי אנוכי 20.8.1869, עמ' 366. אחד מהכותבים אליו היה בנו של הלר, אברהם יצחק.

[37] הלבנון 5.8.1869, עמ' 245.

[38] הלבנון 12.8.1869, עמ' 252.

[39] המליץ 9.8.1869, עמ' 212.

[40] פרטים על האיש אינם ידועים, מלבד מה שכתב ברי"ל שמדובר במי שמתגורר '**באחת מערי סוריא**' והוא מכיר אותו מזה שנים והוא איש אמונים שנקרה לעיר בעת ההיא. מכתבו נכתב "בשפת ספרד" ותורגם לעברית.

על הכתב באריכות את גרסתו לגבי הפרשה, גירסה שיש בה מן היתרונות של המתבונן מן הצד אך גם המגרעות של מי שלא בקי מספיק בפרטים.[41] על פי עדותו, ראשית התארגנות סניף כי"ח בעיר הייתה של חבורת אנשים הגונים אשר ביקשו להביא לעיר את בשורת הרחבת הדעת, בעזרת הספרים שקיבלו מכי"ח-פריז. הללו גם תכננו בסתר הקמת בית ספר ללמוד צרפתית ומדעים. דבר הגעת הספרים לצפת נודע בעיר כאשר חברי הסניף חגגו לכבודם וקבוצה של קנאים קמה וקראה להחרים אותם על כך. הוא הדגיש שהלר לא היה מעורב בכך וטען "...**גם לא כמחשבות החסידים באה"ק מחשבותיו...**" וכן, שהלר נכנס לתמונת המאבק רק כאשר החבורה צרפה אליה "...**אנשי בליעל [...] מפניהם יחתו כל אנשי העיר בכל עת...**".[42] לדעת הכותב שגה הלר בהטילו איסור גורף על פעילות הסניף, במקום לשכנע את האנשים להרחיק מתוכם את ה'אלמנטים' השליליים. אפשר שהכותב, שאינו בן המקום, לא הבין את עומק הקרע. הוא לא הבין שעיקר הבעיה היה דווקא עם החלק המהוגן שבחבורה. אותם, שאיימו במעשיהם על הסמכות של ההנהגה המסורתית, ובראשם רוזנטל, איתו היה להלר סכסוך אישי, כמפורט לעיל. הוא גם לא הצליח לעמוד על מורכבות עמדתו של הלר כלפי כי"ח ומה שייצגה.

מן ההתפתחויות עולה שהיה מנוי וגמור עם הלר להיאבק על מקומה של ההנהגה המסורתית ובו זמנית לשמור על היחסים הטובים עם כי"ח, גם אם כל מהותה של החברה עמד בסתירה לחזון של האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית שלו, והיה איום ממשי לדרכה. מלמדת על כך תגובתו הנמרצת, ההחלטית והמורכבת: מול אנשי עירו המתאגדים לסניף כי"ח הוא הפעיל את מלוא עוצמתו ודחק אותם מן הזירה הפוליטית-חברתית. חברי הסניף נודו וחלקם ב'חלוקה' נגרע.[43] באשר לחברת כי"ח, 'הטיפול' היה עדין ומתוחכם. הוא הכריז, כפי שצוטט לעיל, שממילא כוונתו הייתה להקים סניף של החברה בעיר. בדברי ההסבר שפרסם, לנוכח ההאשמות נגדו, הפליג הלר בשבחה של כי"ח:

> ...**אנכי וכל העדה קדושים אשר פה כולנו מהללים ומשבחים את ענין חברת כי"ח, כי הוא באמת ענין נשגב מאוד נעלה. והיא שעמדה בימינו להציל נפשות רבות מישראל. וגם אנכי קבלתי ממנה טובה שלמה בדבר הקונזול הידוע**[44] **ומי כפוי טובה לאור השמש...**[45]

הלר נהג במקרה זה כמנהיג אחראי ודיפלומט. בכל התבטאויותיו התקשורתיות בפרשה התעלם מעניין בתי הספר ונאחז בעובדת היות כי"ח ארגון שמטרתו להגן על יהודים בכל מקום. כי"ח אכן נוסדה לשם

---

[41] הלבנון 18.10.1869, עמ' 318-319.

[42] שם, עמ' 318. הרמיזה שלו שיחסו של הלר לרכישת דעת וספרים שונה מן הדעה המקובלת בחוגי היישוב הישן, מתיישבת עם הידוע עליו בעניין זה.

[43] על כך דיווחו שני הצדדים היריבים, בהודעותיהם לעיתונות בעת פרוץ המשבר וכן ידיעות כי הנידוי נמשך גם שנה לאחר מכן ראו: הלבנון 30.6.70, עמ' 180-182.

[44] מדובר בסוכן הקונסולרי יוזף מיקלסביץ'.

[45] הלבנון 5.8.1869, עמ' 245.

כך, אם כי מהר מאוד הועמדה פעילותה המדינית בצל עבודתה בתחום החינוך.[46] הלר הקפיד להתייחס אליה בעיקר כאל עוד גוף שתדלני, שניתן לרתום אותו בעת הצורך לשמירת זכויות היהודים ולהשגת פריבילגיות מול דרישות מטעם השלטונות. הוא לא דחה את חברת כי"ח אלא ראה בה כלי שניתן לעשות בו שימוש יעיל ככל שיתאפשר פיקוח בידי אלה המחויבים לשימור המסורת. בדרך זו הוא גם נמנע מעימות אידיאולוגי גלוי וניסה להתמקד בבעיה הפרסונלית.

רוזנטל סרב להניח לפולמוס להתפרש כאילו מדובר בגופו של אדם ולא בגופו של עניין. הוא גם התעקש לכרוך את המאבק שלו על ההתנהלות הכספית של הנהגת הכוללים עם פרשת סניף כי"ח. בראשית נובמבר 1869, בתגובה למכתבו הפומבי של הלר, פנה רוזנטל במכתב אל ראשי הכוללים בצפת וביקש מהם להפריך את טענתו של הלר שחברי סניף כי"ח בעיר הם ארחי פרחי, תוך שהוא ממשיך להאשים את הלר בשחיתות. סגל ועוד שבעה מנכבדי העיר, מהם ממונים ודיינים מכולל וולין ומכולל אוסטריה, נענו לפנייתו וכתבו כי:

... האנשים האלה בעלי ברית "הכי"ח" הי"ו פה עירנו תובב"א, שלמים הם, מהם אנשים חכמים יודעים את התורה ויראת ה' טהורה, מהם גם כנענים[47] נכבדים סוחרי עה"ק ת"ו...[48]

למכתב הכשר זה צרפו מיקלסביץ', הסוכן הקונסולרי האוסטרי וגם גרשון כהן, הסוכן הקונסולרי הפרסי בצפת,[49] 'תעודות יושר' לחברים בכי"ח. אומנם, גם במכתבי התמיכה הללו העידו החותמים שמדובר באנשים מהוגנים, אך אפילו הם נמנעו מלהתייחס להאשמותיו של רוזנטל בדבר ההתנהלות הכספית של הלר ולכרוך את הטענות יחד. משום כך כנראה לא מיהר רוזנטל לפרסם את הדברים בעיתונות. הניסיון שלו להציג את שתי החזיתות בהן נאבק כחזית אחת, ולרתום לשם כך אנשי ציבור וסוכנים קונסולריים, לא צלח.

עד כה נדמה היה שמדובר בעוד התכתשות פנימית בין בעלי השררה בכולל, המבקשים לחזק את כוחם, אולם לא לאורך זמן ניתן היה לדחוק את השאלות האידיאולוגיות והמעשיות הכרוכות בפעילות כי"ח והן עלו בחריפות רבה סביב הפולמוס בדבר שליחותו של אברהם דב הכהן (להלן: הכהן). הוא היה יליד צפת 1844, בן למשפחה שהגיעה לצפת מפרוסיה בראשית שנות הארבעים. אביו, ישראל מרדכי הכהן

---

[46] רודריג, כי"ח, עמ' 25-27.

[47] במקורות 'כנעני' משמעו סוחר, על פי התקבולת בישעיהו כג, ח: **אשר סוחריה שרים, כנעניה נכבדי ארץ** (תודה לשולמית אליצור על ההבהרה). בלשון העברית המתחדשת נהגה גם הצרת המשמעות 'סוחר' לבנקאי. ראו: המליץ 16.5.1871, עמ' 136.

[48] עברי אנוכי 29.7.1870, עמ' 319-320. מכתב הפנייה של רוזנטל נכתב עוד בה' בכסלו תר"ל (9.11.1869), שם הוא עדיין חתום כסופר הכולל, אך לא פורסם על ידו אז. חודשים רבים מאוחר יותר הוא הביא אותו לידיעת הציבור הרחב, בימים בהם היה כבר בסכסוך עמוק עם כל ההנהגה הצפתית.

[49] אחיו, רפאל כהן, היה חבר בסניף כי"ח בעיר. ראו נספח ג.

היה רב ומנכבדי הקהילה, והוא התייתם ממנו עוד בילדותו. לרגל נישואיו עבר להתגורר בירושלים. הכהן השתייך לכולל הו"ד [הולנד ודוייטשלנד] ובשנות חייו נע ונד בין צפת לירושלים. בתקופה הנידונה התגורר בצפת וחבר לרוזנטל בהקמת סניף כי"ח בעיר.[50]

בעוד הלר התמודד עם קריאת התיגר הגלויה כלפיו מצידו של רוזנטל וחבורתו, פעלו יריביו 'מבית', סגל וחר"ג, בעניין כי"ח בסתר. השניים זיהו את 'החוליה החלשה' באירגון, חבר הסניף הכהן, שערער על מנהיגותו של רוזנטל ופעל במקביל לו כבר בהתחלה. שמו של הכהן אינו מופיע ברשימת הגרעין המייסד של סניף כי"ח בצפת ומן הסתם הצטרף בהמשך. רוזנטל היה אומנם ראש כי"ח בעיר אך הכהן פעל כל העת כנציג הסניף. מן הפרוטוקולים של הנהלת כי"ח בפריז למדים על פניות מצידו בשם הסניף הצפתי כבר בראשית הדרך, ולא ברור האם היו על דעת רוזנטל ושאר החברים.[51] סגל הפנה עורף לרוזנטל ויחד עם חר"ג פנו אל הכהן והציעו שיצא לשליחות מטעמם לאירופה ללא ידיעתו של רוזנטל,[52] ללא ידיעתם של רוב הממונים האחרים[53] וכמובן ללא ידיעת הלר. בתמורה להתייצבותו של הכהן לשירות סגל וחר"ג הובטח לו שהוא יקבל לניהולו את בית החולים בצפת, שהקמתו הוצגה כאחת ממטרות השליחות.[54]

בעיני בני הזמן, שליחותו של הכהן עוררה שאלות רבות ומחלוקות עזות לגבי מטרותיה ונראה שלא כולן היו גלויות. שליחותו הגלויה הייתה כאמור גיוס כספים לשם הקמת בית חולים ובית מרקחת בצפת, ובזה לא היה כדי לעורר מחלוקת. באותם ימים הייתה בצפת פעילות קדחתנית בניסיון לפתור את בעיות השירות הרפואי בעיר. הוקמו מבנים לשמש בית חולים ומוסדות סיעוד לזקנים ולנזקקים, ואך טבעי היה הניסיון לגייס עוד כספים לתחזוקת המוסדות הללו.[55] הסערה התעוררה סביב מטרה נוספת, שאושרה והוכחשה חליפות, בהתאמה לקהל השומעים, והיא הקמת בית ספר בצפת מן הסוג שכונה בלעג 'שקאלעס'. בעוד שהצורך בשירותי הבריאות היה מוסכם על הכל בקונצנזוס הרי שהקמת בתי ספר מסוג זה הייתה בבחינת "סדין אדום" בפני רבים מתושבי העיר ועוד יותר מכך בעיני פטרוניהם בחו"ל. כשהתפרסם ברבים עניין בית הספר טענו שולחיו של הכהן שמדובר ביוזמה עצמאית משלו.

אולם לשליחותו של הכהן היו מטרות סמויות נוספות שמסבירות את החיבור בין סגל וחר"ג, שולחיו, לבינו, חיבור שלא היה מובן מאליו. מטרה אחת הייתה הטיפול בסוגיית כי"ח. סגל הרי תמך

---

[50] עוד על האיש ראו גם: אליאב, המדיניות הגרמנית, עמ' 36, 102-103, 255-256.

[51] ראו הערה 20.

[52] כך כתב רוזנטל, שנתבקש לתת הבהרות בפרשת השליחות, במכתבו מיום 10.3.1870 בהמגיד 27.4.1870, הוספה עמ' 54.

[53] במכתבו של הלר לאדמור מויז'ניץ הזכיר עוד שני ממונים מכולל אוסטריה שצירפו חתימתם לכתב השליחות, חנוך זונדל ויעקיל מרוזינטוב, אך ציין שהללו עשו זאת בתמימות והוטעו (איילבום, ארץ הצבי, עמ' 154).

[54] הלבנון 16.11.1869, עמ' 345. ברי"ל מדווח שכך סיפר לו הכהן בפגישתם בפריז ואף הראה לו כתב שליחות ברוח זו.

[55] ראו פרק חמישה עשר.

בהתארגנות סניף כי"ח בעיר בראשית דרכו, וחבירתו להכהן הייתה למעשה חתירה תחת ראש הסניף, רוזנטל, ותחת אחדותו של הסניף. את המהלך הזה יש לראות כהשלמת ניסיון דחיקתו של רוזנטל מן הבימה הציבורית, שהחל עם פיטוריו מעבודתו בכולל וולין.[56] מקומו של חר"ג בברית מעורר עוד יותר תמיהות שכן הוא היה בין הפעילים בהדרתה של חבורת כי"ח וחתום על המנשר נגדה. אולי הצטרפות חתנו לסניף כי"ח בעיר מרמזת על ריכוך התנגדותו של חר"ג לאירגון.[57] על כל פנים, החיבור של חר"ג עם הכהן החל עם זיוף ההודעה על מות הלר. נראה שהשניים חברו אל הכהן במהלך מתוחכם לניכוס הקשר עם כי"ח והשתלטות על הסניף המקומי.

המטרה הנוספת הייתה כירסום מעמדו של הלר. אם כי כל אחד מן הצדדים בברית המשולשת הזו היה בעל אינטרסים שונים, המשותף לשלושתם הייתה החתירה תחת הלר. במסגרת שליחותו יועד הכהן להגיע גם אל מוקדי הכוח והתמיכה של הלר, לנסות לנטרל את השפעתו של הלר שם ולייצר קשרים עבור השניים. גם סגל וגם חר"ג שאפו לבטל את מעמד ה'ממונה-על' של הלר כדי לזכות בחופש פעולה גדול יותר, כל אחד מהם בכולל שלו. בנקודת זמן זו שרתה הברית את מאמציו המתמשכים של סגל להסיר את השפעתו וסמכותו של הלר, ואילו אצל חר"ג, איש ויז'ניץ, היה החיבור על רקע יריבותו עם הלר והקשיים הרבים שלו בכולל, בעיקר מול ממונה חדש, איש לבוב, דב לוסטמן מסאנוק, שאיים על מעמדו, ונתמך נמרצות על ידי הלר.[58]

דבר שליחותו המתוכננת של הכהן נודעה בצפת ונעשה ניסיון לעצור בעדו מלצאת לדרכו, אך ללא הועיל, ולכן פירסמו ראשי הכוללים מכתב אזהרה מפניו:

> **...כי השיג מקצת יחידים חתימות על כתב שליחות שנתנו לו להמדינות על בית החולים וב"ת [בית תרופות] בלתי רשות ורצון ראשי עה"ק [עיר הקודש] והת"ח ויחי"ס [והתלמידי חכמים ויחידי סגולה] כלל. והמה זייפו ע"ז [על זה] גם חתימות יד הב"ד [הבית דין] דפה וגם חותם הב"ד והכל בגניבה וזיוף ושקר. וכאשר נודע לנו מהפרצה הזאת נאספנו וגזרנו עליו בחרם חמור אשר יוציא מתח"י [מתחת ידיו] כל כתבי עמל הנז'[כרים], והוא לא שת לבו גם לזאת וברח בהחבא ויצא לחו"ל עם כל המכתבים... "[59]**

---

[56] על פי גרסתו של צדרבויום, עורך המליץ, פוטר רוזנטל ממשרת סופר כולל וולין, בהוראת חצר סדיגורה, בעקבות הביקורת הקשה שהטיח במנגנון איסוף הכספים ובחלוקתם (המליץ 14.3.1870, עמ' 67).

[57] ראו בנספח ג: טודריס סניטינר.

[58] ראו פירוט בפרק תשעה עשר.

[59] הלבנון 22.11.1869, עמ' 357. המכתב ללא תאריך וחתומים עליו בעיקר ראשי כולל אוסטריה בצפת ובטבריה, אבל גם מן הממונים בכולל וולין. כן חתומים אנשים מבית הדין האשכנזי בעיר. נעדרות כמובן חתימותיהם של חר"ג וסגל אבל גם הלר אינו חתום.

על אף המהומה יצא הכהן לשליחותו ומסלול מסעותיו ומפגשיו יש בו גם כדי להעיד משהו על מטרותיו, הגלויות והסמויות. תחנתו הראשונה הייתה כנראה אמשטרדם, שם נפגש עם אנשי הפקוא"מ, אם כי לא עם עקיבא לעהרן אלא עם הסופר של הפקוא"מ, יעקב רוז. על שהתרחש בפגישה אנו למדים בעיקר מהודעה שפרסמו הפקוא"מ בעיתונות. לפיה נודע להם מאנשים הנאמנים עליהם בארץ-ישראל, כי מדובר באיש שאינו מייצג את מי שהוא מתיימר לדבר בשמם והחתימות על המכתבים שברשותו מזוייפות. לדברי אנשי הפקוא"מ הודה הכהן בזיוף והבטיח לחדול מלעשות שימוש במכתבים.[60] אם מטרתו של הכהן הייתה להפוך על פיה את קערת שיתוף הפעולה בין הפקוא"מ לבין הלר הרי שנחל כישלון חרוץ. חוות הדעת המרשיעות אודותיו, שזרמו מן הארץ ומצאו דרכם גם אל העיתונות העברית,[61] לא הותירו לפקידים באמסטרדם התלבטות בקשר לאיש. עם זאת, בשלב זה, אנשי הפקוא"מ, שחרדו לתדמיתה של ארץ הקודש ושלוחיה, קיוו שהפרשה תסתיים בדיסקרטיות וכי הצליחו לבלום את האיש.

קודם שהפרשה תפחה וספחה לתוכה מאבקי כוח בין אירגונים יהודיים גדולים, הגיע הכהן ללונדון, תחנתו הבאה. גם שם לא נחל הצלחה, בלשון המעטה. מכתבם הנזעם של אנשים מהנהגת צפת, שהוזכר לעיל, הופץ ופורסם והשיג אותו בבואו ללונדון. במכתב הייתה קריאה שלא להיענות לפניותיו של הכהן. כמו כן איתרע מזלו ובאותה עת שהה בלונדון שליח אחר מצפת, מרדכי הלוי אשכנזי (1816-1895, להלן: הלוי). כמי שהכיר היטב את הכהן ואת נסיבות הפרשה, סיפק הלוי מידע מרשיע על האיש ואף פירסם מכתב בגנות שולחיו:

> **...ולא אחד מהממונים והפקידים חתמו על מכתביו, מלבד שני אנשים משה חר"ג צייגער ומרדכי סג"ל אשר עשו שותפות עם הרשע הנ"ל. ואם תרצה לדעת מי המה האנשים האלה ישאל נא מאנשי ירושלים הפרושים הנודעים לך ויודיעו לך על נכון מעשיהם ועלילותיהם, ולא לחינם הלך וכו' [העורב אצל הזרזיר] וכל כונתם רק לטובת עצמם בשלחם המשוגע הזה, וכבר הי'[ה] להם טובה כי שילם להם במיטב עבור חתימת ידם...**[62]

נראה שבשילוחו של הכהן ללונדון ביקשו השלושה, הכהן ושולחיו סגל וחר"ג, לבנות ערוץ תקשורת עוקף הלר אל מונטיפיורי, אך הניסיון נכשל. הכהן טען שבשל הפרסומים המכפישים עליו החליט לא לקבל לידיו את התרומות בלונדון ושהכסף הנאסף ישלח באמצעות מונטיפיורי.[63] הצגת הדבר כאילו

---

[60] המגיד 8.12.1869, עמ' 371; הלבנון 13.12.1869, עמ' 377.

[61] הלבנון 3.1.1870, עמ' 1-2. מכתב מיום 12.12.1869, בחתימת ראשי הכוללים הספרדים, המערביים והפרושים, אשר מבהירים שהכהן ושולחיו הם פשוט רמאים ובני בליעל. לא ייפלא שכוללי החסידים לא צרפו חתימתם לנוסח בוטה שכזה.

[62] הלבנון 22.11.1869, עמ' 356-357. מכתבו של מרדכי הלוי אשכנזי בלונדון, מיום 17.11.1869. על הלוי ומעורבותו במחלוקות בצפת ראו בהמשך.

[63] הלבנון 16.11.1869, עמ' 345. עורך העיתון דיווח שכך סיפר לו הכהן בפגישתם בפריז.

ההחלטה להעביר את הטיפול בכסף הנאסף לידי המנגנון של מונטיפיורי הייתה של הכהן, נשמעת בלתי אמינה בעליל. סביר יותר שמונטיפיורי בחר לדבוק באפיקים המסורתיים בהם נהג להעביר כספים לצפת וזאת באמצעות הלר. הראיה היא שבו בזמן כתב מונטיפיורי מכתב הממונן להלר ולממונים נוספים ובו בישר להם שכסף עבור בית החולים הנבנה בצפת הועבר אליהם.[64]

לאחר הכישלון בלונדון שם הכהן פעמיו לפריז, שם אמורה הייתה מלאכתו להיות קלה יותר שכן הנהלת כי"ח הכירה אותו משכבר כחבר פעיל בסניף בצפת. אולם היה עליו להתמודד עם הידיעות שהגיעו מצפת, מאמסטרדם ומלונדון, שערערו את אמינותו ואת יכולתו לדבר בשם הקהילה הצפתית. הכהן, שהבין דבר או שניים בכוחה של התקשורת, החל לעשות בה שימוש מתוחכם. בהגיעו לפריז נפגש גם עם יחיאל ברי"ל, עורך הלבנון, וגם עם סופר המגיד בפריז, דב גולדברג,[65] במטרה לשכנע אותם שמה שפורסם אודותיו הן הכפשות שוא. ברי"ל, שזכר אותו עוד מפרשת ההודעה על מות הלר, לא השתכנע, המשיך לדווח עליו בלשון בלתי מחמיאה ועיתונו היה במה קבועה לביקורת נוקבת על הכהן ושולחיו. לעומתו גולדברג הפך ל'עיתונאי החצר' של הכהן ולטענתו של ברי"ל למעשה יחצ"ן בשכר.[66] סידרה של כתבות אוהדות, מהללות ודוחות כל ביקורת על הכהן, שנכתבו על ידי גולדברג בעיתון המגיד, ליוותה אותו בפריז ובהמשך מסעותיו.[67]

בפריז אכן נתקבל הכהן על ידי הנהגת כי"ח בכבוד רב והם עזרו לו לפתוח דלתות אצל דמויות בכירות שם כגון אלפונס דה רוטשילד וכן אצל שגריר פרוסיה בפריז, שצייד אותו במכתב המלצה אל ביסמרק.[68] אנשי כי"ח גם מינו אותו שליח לאיסוף תרומות עבורם[69] ויצאו להגנתו בעיתונות.[70] במגעיו עם הנהלת כי"ח בעיר אין ספק שהכהן אכן ניסה לפעול גם להקמת בית ספר. בפרוטוקול ישיבת הנהלת כי"ח מיום 10.11.1869 נרשם שהכהן ביקש את עזרת כי"ח בבניית בית חולים ובית ספר בצפת.[71] הכהן הבין מן הסתם את הרגישות הגבוהה לגבי רעיון בית הספר ולכן בפרסומים פומביים הוא התכחש לעניין והציג עצמו כמי שטורח רק עבור שיפור השירותים הרפואיים בצפת.

---

[64] בסל"א F31621, מכתב מא' פרשת נח תר"ל. מונטיפיורי שלח אל הלר, עבו וחר"ג את תרומתו של אחד מעשירי הקהילה למען בית החולים המשרת את כלל קהילת יהודי צפת, וביקש לאשר את קבלת הכסף.

[65] דב בער גולדברג נהג לחתום את מאמריו בראשי תיבות ב"ג. הוא חי בצרפת והעניק להכהן גם שירותי תרגום מעברית לצרפתית וההפך. כיוון שעד כמה שידוע הוא לא היה בצפת מעודו ברור שמאמריו ניזונו בעיקר ממידע שהכהן העביר אליו.

[66] הלבנון 3.1.1870, עמ' 3.

[67] כתבות מסוג זה, בחתימת ב"ג ראו: המגיד 1.12.1869, עמ' 365-366; שם, 24.11.1869, עמ' 357; שם, 1.12.1869, עמ' 365-366; שם, 22.12.1869, עמ' 888;

[68] המגיד 1.12.1869, עמ' 365-366.

[69] הלבנון 29.11.1869, עמ' 365.

[70] המגיד 5.1.1870, עמ' 3.

[71] ביולטין אליאנס, 1869, ישיבה מיום 10.11.1869, עמ' 77. על פי הפרוטוקול הוחלט להעביר את בקשתו לדיון.

מפעילותו של הכהן ברור שהוא לא התכוון לרגע לסגת מדרכו, כפי שהבטיח אליבא דאנשי הפקוא"מ בביקורו באמשטרדם. הכהן, סמך על היריבות בין הפקוא"מ לבין כי"ח ועל תמיכת האחרונים בו, ניסה תחילה לפייס את הפקוא"מ בדברי חלקות אך גם בשחצנות. לאחר תשבחות על פועלו של הפקוא"מ למען היישוב בארץ, כך תאר את מעמד קריאת האיגרת בעניינו ששלחו הפקוא"מ לכי"ח בפריז המבהיר עד כמה הוא מקושר עם האישים הנכבדים ביותר באירגון:

...תודה וברכה לי לשמי בעבור האיגרת אשר שלחו למעני לחברת כי"ח, כי השתדלו למצוא סופר כותב לשון צרפת. וביום השבת קדש פרשת ויצא, כאשר נתכבדתי לקבל פני הרב הגדול איזדור ואחוזת מרעיו החכמים והיקרים, ר' מיכאל ערלנגר ודירינבורג, נקרא לפנינו האיגרת. ואף כי מעשם לא הייתה רצויה, כונתם הייתה רצויה, והחושב לעשות מצוה ולא עשה מעלה עליו הכתוב כאילו עשה...[72]

לאחר דברים אלה, ומשהתחוור לפקוא"מ שהכהן נחוש להמשיך בדרכו, החליטו לתת פומבי לדין ודברים שהיו להם איתו בעקבות בדיקת המסמכים שברשותו והידיעות מהארץ, וביקשו להזהיר מפניו בגלוי ובנחרצות.[73] בתגובה לכך, שוב באמצעות גולדברג, פתח הכהן במתקפה רבתי הן על יריביו בצפת והן על הפקוא"מ. הוא החל להוקיע בגלוי את מה שהוא ראה כהתנהלות קנאית אפלה של ראשי הקהל בצפת, וביקש מראשי כי"ח להתערב כדי שישרור צדק בעיר. בשלב הראשון נמנע עדיין מלהזכיר שמות או לרמוז על אנשים.[74] כלפי הפקוא"מ טען על חלוקה בלתי צודקת של הכספים הנאספים על ידם ואוזלת ידם בפיקוח עליהם. בתוך כך כיוון הכהן דברים גם ישירות להלר, האיש של הפקוא"מ בצפת, אם כי לא הזכיר את השם המפורש: **"...והמחלק הוא איש אשר אין רוח אנשי צפת נוחה ממנו..."**[75]

הכהן זכה בשלב זה בגיבוי של כי"ח ולא בכדי.[76] חברת כי"ח הרי הציבה עצמה במידה רבה יעד חלופי לכספים שהוזרמו לארץ-ישראל על ידי הפקוא"מ. בהקמת מקוה ישראל, להכשרת עובדים לחקלאות, וברשת בתי הספר החושפים את תלמידיהם לתרבות צרפת ולידע כללי, סימנו אנשי כי"ח דרך אחרת.[77]

הריב המתוקשר בין הכהן, המגובה באנשי כי"ח, לבין הפקוא"מ שינה את אופי הפולמוס סביבו. תחילת הביקורת על השליחות התנקזה בעיקר כנגד השליח עצמו. מן הדברים שנכתבו בגנותו עולה שביישוב

---

[72] הלבנון 16.11.1869, עמ' 348.

[73] ראו הערה 61

[74] המגיד, 24.11.1869, עמ' 357.

[75] המגיד 22.12.1869, עמ' 888. הכותב הוא כמובן גולדברג.

[76] המגיד 5.1.1870, עמ' 3. כל ראשי כי"ח בפריז מצהירים על תמיכתם בו.

[77] באותם הימים כבר פעלו 9 בתי ספר של כי"ח במרחבי העולם היהודי (רודריג, כי"ח, עמ' 34-39).

היהודי בארץ היה לו כבר מוניטין של זייפן מכתבים וחתימות.[78] הוא גם נטה להתהדר בתארים לא לו והואשם בבורות.[79] ובכך, ממחלוקת מקומית על סמכויות ועל מי ראוי ורשאי לייצג את הקהילה הצפתית, הפך הוויכוח להתגוששות בין שני ארגונים יהודיים גדולים המייצגים תפיסות עולם שונות בדבר הדרך הראויה לעזור ולקדם יהודים בעולם. לנוכח התחרות עם כי"ח והפרסומים המאשימים שהופצו אודות הפקוא"מ התעורר אצל האחרונים החשש שמא התורמים יהססו להמשיך ולהעביר כספים באמצעות הבנקאים באמשטרדם, ואנשי ארץ-ישראל הוזעקו למערכה. ראשוני המגיבים היו אנשי ירושלים, הספרדים והפרושים, שיצאו בחריפות נגד הכהן וקראו לדבוק בפקוא"מ ובדרכו.[80]

עד מהרה, אולי בלחצם של ראשי הפקוא"מ, הגיעה גם תגובה מאוחדת של כל ראשי העדות מארבע ערי הקודש, כולל חתימתו של סגל בין אנשי צפת.[81] המנשר שנשלח לעיתונות מעניין ומרמז על חילוקי דעות ועל דרך יצירתית להתגבר עליהם. ההודעה חולקה לשניים. החלק האחד, החתום על ידי כל ראשי העדות, מהלל ומשבח את הפקוא"מ ופועלו למען היישוב בארץ-ישראל וקורא לכל, ובפרט לכל מי שנהג כך עד כה, להמשיך ולהעביר דרכם את כספי התמיכה. בחלק זה אין כל התייחסות להכהן ולשליחותו. ההתייחסות הישירה לפרשת הכהן ושליחותו הופיעה בחלק השני של ההודעה והיא הופקדה בידי הרב מאיר אוירבך, אב בית הדין בירושלים. המנשר מלווה במכתבו של אוירבך, שלצד שיר ההלל על הפקוא"מ יצא בגלוי ובחריפות רבה כנגד הכהן. על הכהן כתב, בין השאר: "...**והאיש הזה ידעתיו היטב כי נבל הוא ונבלה עמו...**" אולם לא הזכיר מפורשות את כי"ח אלא רמז לעברם:

> **...כאשר זה עשרה שנים אשר אנוכי יושב פה עיה"ק [עיר הקודש] ורואה ומכיר השגגות והחסרונות ומשפטים מעוקלים אשר יעשו אלה הרוצים להוציא ישן מפני חדש...**[82]

כפי הנראה ניתן היה לגייס את כל ראשי הכוללים לצאת להגנת הפקוא"מ, ובכלל זה אפילו את סגל, אך היה צורך להימנע מלהתייחס מפורשות להכהן ולשליחותו, לגביהם לא הייתה הסכמה. העובדה שהכהן, בשלב זה, עדיין נהנה מתמיכת כי"ח ואף מונה לשליחם לאיסוף כספים, הצריכה את הפשרה. סגל חתם על החלק הראשון מפני שמן הסתם לא הייתה כוונתו לקומם עליו את הפקוא"מ, אלא הוא ביקש

---

[78] הלבנון 22.11.1869, עמ' 357, מכתבו של מרדכי הלוי אשכנזי; הלבנון 3.1.1870, עמ' 1-2, מכתב של ספרדים ופרושים מירושלים המתריעים על נוכלותו של הכהן ומזהירים בפניו.

[79] עורך הלבנון מספר שראה את כרטיס הביקור שלו: Rev. Abraham Baer Cohen, Chief Rabbi from the holy land (הלבנון 16.11.1869, עמ' 345). עיתון הלבנון היה לנושא הדגל של הוקעת הבורות של הכהן. ראו למשל הלבנון 29.11.1869, עמ' 364-366.

[80] המגיד 12.1.1870, עמ' 12.

[81] המגיד 16.2.1870, הוספה; הלבנון 14.2.1870, עמ' 49-52. בגירסה שפורסמה בהמגיד צוין תאריך כתיבת המנשר, ח' בטבת תר"ל (12.12.1869).

[82] שם

לתפוס את מקומו של הלר אצלם. גם ניסן ב"ק, יריבו משכבר הימים של הלר, חתם על העצומה, אך לעומת זאת נעדרת חתימתו של חר"ג.[83]

תחנתו הבאה של הכהן הייתה ביקור בכמה מערי פרוסיה. הוא הגיע לברלין בראשית 1870, מלווה בגלי אהדה וגם בביקורות קשות. לא ברור אם הכהן התקבל אישית אצל ביסמרק או אולי היה זה אצל מי ממקורביו, אך ידוע שהיו בידיו מכתבי המלצה בחתימתו של ביסמרק שפתחו לו דלתות במקומות רבים במסעותיו השונים.[84] הכהן שהה בפרוסיה למעלה משנה, נחל כנראה הצלחה לא מבוטלת במלאכת גיוס הכספים אך שליחותו המשיכה לעורר ויכוחים סוערים. גם בפריז החלה האווירה להיות פחות ידידותית כלפי הכהן, ואנשי רוטשילד, למשל, ניתקו קשר איתו.[85]

הביקורת על הכהן ועל שליחותו קיבלה דגש חדש-ישן כאשר הגיעו לצפת ידיעות מבוססות שהוא פועל להקמת בתי ספר בעיר. מעתה לא אופיו המפוקפק עמד במרכז אלא כוונותיו. פעולתו של הכהן לקידום נושא זה התגלתה כעובדה מוצקה כאשר מכתב ששלח לקונסול גרמניה בבירות, הועבר לסוכן הקונסולרי האוסטרי בצפת, שהתבקש להביא אותו לידיעת הציבור בעיר.[86] עד אז, כיוון שהנושא היה שנוי במחלוקת עמוקה, והכהן היה מודע לכך, האופן בו עסק בו היה תלוי השומעים: באוזני אנשי כי"ח למשל הוא הועלה בבהירות בעוד שבעיתונות העברית או מול רבנים, הוא טושטש או הוכחש.[87] הפעם הייתה יוזמת ההקמה של בית ספר לעובדה גלויה.

כל הצדדים הנוגעים בפולמוס דנו רבות בסוגייה האם אכן פעל הכהן למען מטרה זו ומי ידע על כך. ברי שהשאלה 'מי נתן את ההוראה' הייתה קרדום לחפור בסכסוכים שלא עניין בתי הספר הם עיקרם. כיוון שכתב השליחות שקיבל מסגל וחר"ג אינו בנמצא, אי אפשר להכריע אילו מטרות הוצבו לה. סגל וחר"ג טענו בתוקף שהכהן נשלח לאסוף כספים עבור בית חולים ובית מרקחת בלבד ובית

---

[83] שם. בהמגיד נשמטה חתימתו של ניסן ב"ק, כנראה בטעות. עורך הלבנון ברי"ל התייחס להצטרפותם של השניים לחותמים. הוא ציין שמטרתו של סגל בשליחתו של הכהן נעוצה בשאיפתו להיות ממונה ראשי בצפת במקום הלר ולנוכח ההתפתחויות הוא נאלץ לסגת בו.

[84] ראשי הקהילה היהודית בפוזן העידו שראו בידיו את מכתב ההמלצה החתום על ידי ביסמרק ובשל זאת התמיכה והעזרה של שלטונות העיר בגיוס הכספים (המגיד 30.3.1870). לפי עדות מאוחרת יותר, בעת שיצא לשליחות בשנית, ראו בידיו מכתבי המלצה רבים החתומים בידי בכירי השלטון בפרוסיה המופנים אל אנשים מרכזיים מאוד בממשל ברוסיה, כולל מכתב המלצה מנסיך הסן אל אחותו, אשת הצאר (המגיד 18.6.1873, עמ' 218). לא היה זה מעשה יוצא דופן וידועה התמיכה הכספית של ביסמרק בבניית בית כנסת החורבה בירושלים (גת, היישוב היהודי, עמ' 112), או על יעקב מרדכי הירשנזון שנפגש עימו.

[85] המליץ 21.2.1871, עמ' 48, מדווח כי מכתב נשלח מצפת לרוטשילד ובו בקשה להתעלם מהכהן.

[86] עברי אנוכי 22.4.1870, עמ' 203-204; המגיד 27.4.1870, עמ' 14. רוזנטל דיווח על הגעת המכתב לצפת ב-4.3.1870, על המהומה שהתעוררה כשמיקלסביץ' תרגם אותו באוזני ראשי הציבור והוא גם שלח אותו לעיתון, שפרסם את תרגומו לעברית כהמשך לכתבה.

[87] המגיד 11.5.1870, עמ' 145.

הספר הייתה יוזמתו הפרטית. אמינותו המפוקפקת של הכהן והעובדה שהוא היה מלכתחילה בעל סדר-יום משלו בעניין תומכים במידה מסוימת בגרסת סגל וחר"ג. הלר וגם רוזנטל, שני הנפגעים העיקריים של השליחות, עמדו על כך שהקמת בית ספר היה אחד היעדים לשמם שלחו סגל וחר"ג את הכהן. הלר השתמש בטענה זו על מנת לנגח את יריביו. הוא כתב על כך למשל אל פטרונו של חר"ג, האדמו"ר מויז'ניץ.[88] הלר לא היה היחיד שפנה אל הצדיקים בחו"ל. ממונים ורבנים מצפת פנו במכתב אל הצדיקים ובו יצאו בחריפות רבה כנגד שולחיו של הכהן, סגל וחר"ג. על מכתב זה הלר אינו חתום.[89] ממכתב תשובה שהגיע מחצר ויז'ניץ אל הלר מתברר שחר"ג טרח ושלח להם העתק מכתב השליחות וכי הכהן הגיע לחצר והראה להם את מה שאמור להיות המקור.[90] כיוון שמדובר באנשים בעלי מוניטין זייפני אין להוציא מכלל אפשרות שהמסמכים שהוצגו בחצר ויז'ניץ הותאמו להכחשת ההאשמות בעניין בית הספר. בכל אופן, חר"ג הודה בטעותו, נוקה מאשמה ומעמדו שוקם בסופו של דבר.[91]

עם זאת, ההוכחות החד משמעיות שהונחו לפתחם של ראשי הציבור היהודי, שהכהן פעל למען הקמת בתי ספר בצפת, חייב את שני שולחיו של הכהן, סגל וחר"ג, להתנער מן האיש.[92] אולם דווקא אז נקט הלר בעמדה מורכבת יותר והוא פתח ערוץ של פיוס עם הכהן בניסיון לרתום אותו לאינטרסים של צפת, כפי שהלר הבין אותם. יש להניח שהעובדה שהכהן הצליח להגיע אל אישים רמי מעלה כביסמרק, הפכה את קשריו לכישורים נחשקים. למהלך הפיוס היה שותף הרב אליהו גוטמכר, ויתכן אף שמדובר ביוזמתו. בין גוטמכר לבין הלר והכהן היה קשר עוד קודם לשליחות. גוטמכר העביר לכל אחד מהם לחוד כספים לשם בניית ישיבות,[93] לכן לא ייפלא שהכהן פגש את הרב גוטמכר במקום מושבו בגריידיץ בעת מסעו בפרוסיה. בשיחה עם גוטמכר הכהן נענה לשתי דרישות שהוצגו לו בנושאים שהיו לב הסכסוך. הוא הסכים לסגת מעיסוקו בהתרמות לבניית בית ספר וכן הושגו עמו הבנות שהכספים שיגייס יהיו יעודיים, לבית חולים בלבד, ולא על חשבון כספי החלוקה השוטפים. כך יושרו לכאורה

---

[88] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 153-154. מכתבו של הלר אל ר' מנחם מנדל מויז'ניץ, ללא תאריך. המכתב ארוך, עוסק בנושאים רבים והוא חלק ממסע שכנוע להדיח את חר"ג מהנהגת אוסטריה. מן האירועים המוזכרים בו אפשר להניח שמדובר בראשית 1870.

[89] עברי אנכי 29.7.1870, עמ' 318-319. המכתב, מיום כ"ח באדר ב' תר"ל (28.3.1870), נשלח לעיתון על ידי רוזנטל.

[90] על כך במכתבו של משה ברומר, גבאי בחצר ויז'ניץ, האחראי על הקשר עם הכולל בצפת, אל הלר (איילבום, ארץ הצבי, עמ' 168-169). המכתב ללא תאריך אך ברור שהוא נכתב לפני מאי 1871, כיוון שקיומו מוזכר כבר על ידי מנחם מנדל איילבום במכתבו אל יששכר דב לוסטמן מיום י"א בסיון תרל"א (31.5.1871). ראו סל"י כ"י 132/13 1262*4, טיוטת מכתב.

[91] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 156, מכתבו של חר"ג אל האדמו"ר מנחם מנדל מויז'ניץ, ללא תאריך בו הוא מודה בטעותו ומבקש מחילה.

[92] אלעזר רוקח, היריב המושבע של הממסד הצפתי, טען שהסיבה לכך שהממונים שינו טעמם היא שהכהן לא העביר אליהם את הכסף שנאסף עבור בית ספר אלא הסדיר את העברתו באמצעות הקונסול, כדי להבטיח שישתמשו בו רק למטרה שלשמה נתרם, וזה מה שקומם את הרבנים נגדו (חבצלת 20.12.1878, עמ' 75-76).

[93] המגיד 9.2.1870, עמ' 43-44.

ההדורים בינו לבין רבני ארץ-ישראל והפקוא"מ.[94] בעקבות ההבנות הללו הצהיר הכהן בפומבי, מעל דפי העיתון, שאינו עוסק בענייני הקמת בתי ספר.[95]

בה בעת, משנודע לרוזנטל על ההתקרבות בין הכהן לבין הלר פנה במכתב גלוי להכהן והזהיר אותו מפני התפתות לקריאתו של הלר לשלום. רוזנטל מצידו ביקש לקעקע את מעמדו של מתחרהו הכהן, תוך עיסוק חוזר בשאלת פעילותו למען בתי ספר בצפת, אם כי לא היה בכך כל פסול על פי השקפתו של רוזנטל. הדרך שלו הייתה להדגיש את חוסר אמינותו של הכהן, האיש שמדבר בכפל לשון בעוד רוזנטל מייצג בגלוי ובאומץ את כוונותיו ומטרותיו.[96]

כך, בעוד הכהן מסתובב באירופה המשיך רוזנטל במאבקיו בארץ. האסטרטגיה שלו הייתה להלחם בקילקולים שמצא בהנהגה הקיימת בצפת, ובראשה הלר, ולהציב לה אלטרנטיבה בעזרת מנגנון כי"ח. לשם כך פעל לחיזוק ולשימור מעמדו כראש סניף כי"ח בצפת וכדוברו. היה עליו לבדל עצמו מהכהן, המושמץ והמבוזה ברבים, גם אם האחרון רשם לזכותו הישגים מרשימים ביצירת קשרים עם שועי עולם. בניגוד להכהן, שהדגיש את היותו שליחם של חלק מרבני צפת, רוזנטל מיצב את עצמו כאופוזיציה עצמאית לממסד הרבני – ממוּנִי.

בראשית 1870, בהגיע קרל נטר (1826-1882), מראשי כי"ח, לביירות, מיהר רוזנטל לצאת לשם על מנת להיפגש איתו.[97] משם שלח כתבה לעיתון המגיד המפרטת ומהללת את מפעלותיו של נטר באזור ובהזדמנות זו הכריז מלחמה גלויה וכוללת על כל מערכת איסוף הכספים המסורתית. הוא פנה בקריאה לנדבנים לתרום אך ורק לכי"ח וקרא להמונים להצטרף לארגון תמורת דמי חברות שנתיים.[98] את הבמה שניתנה לו ניצל רוזנטל גם כדי לתקוף אישית את שני יריביו העיקריים בשלב זה, שהיו לדידו דוגמא לשימוש פסול בכספי תרומות והוכחה לכך שראוי לשנות את מנגנון איסוף הכספים למען הציבור בארץ ואת אופן חלוקתם: הלר, הוא "**מלך עם רע**" והכהן, אליבא דרוזנטל, הוא "**ציר נאמן לשולחיו כמ[ו]הו, ולכל בני ישראל הוא כחומץ לשיניים וכעשן לעינים**" דהיינו, כמוהו כשולחיו, סגל וחר"ג,

---

[94] המגיד 30.3.1870, עמ' 98. הכתב מפוזן דיווח על ביקורו של הכהן בעיר ועל מכתב שהתקבל מהרב גוטמכר (שחי בעיר הסמוכה גריידיץ) ובה סיפר על ההסכמות עם הכהן.

[95] הכהן נתן פומבי לכך במכתב ששלח להמגיד 11.5.1870, הוספה.

[96] עברי אנכי 29.7.1870, עמ' 318.

[97] קרל נטר היה ממייסדי כי"ח, מיוזמי בית הספר החקלאי הראשון בארץ, מקווה ישראל ומנהלו הראשון. נטר נפגש עם רוזנטל בבירות כאשר היה בדרכו לחנוכת בית הספר שהתקיימה בד' באייר א תר"ל (15.2.1870)

[98] המגיד 9.2.1870, עמ' 43-44.

אנשי הממסד המסורתי. בשורתו של רוזנטל הייתה שרק הוא הדובר האותנטי של קבוצת כי"ח הצפתית.[99]

קריאתו הגלויה והחד משמעית של רוזנטל להעביר את כספי התרומות אך ורק באמצעות כי"ח, והפעולות שנקט בהתאם, היו בבחינת הכרזת מלחמה טוטאלית. כמי שצמח מתוך הממסד של היישוב הישן, ממערכת ששקיפות ומינהל תקין היו זרים לתרבות הארגונית שלה, פוטנציאל הפגיעה שלו היה גבוה. היכרותו של רוזנטל את כל רזי המהלכים סביב הכספים וחלוקתם והעובדה שבחזקתו היו מכתבים שתוכנם לא היה אמור להיחשף בציבור, נתנה לו כוח רב ולכן הוא גם נתפס כאיום גדול וחייב את הממסד הצפתי להתאחד נגדו. מכאן ואילך הפך סגל לראש רודפי רוזנטל וגם חלקו של הלר לא נגרע.

אחד הצעדים שננקטו נגד רוזנטל הייתה העמדתו לדין תורה בפני בית הדין בצפת, שם הוא נמצא אשם. על נסיבות העמדתו לדין, סעיפי האשמה וגזר הדין רבו הגרסאות וגעשה העיתונות העברית, בעיקר מעל דפי 'המליץ'. על פי גרסת המליץ, שהיה זה מכבר מליץ היושר של רוזנטל, הוא הובא לדין משום שחשף שחיתויות ואי סדרים בטיפול בכספי צ'רנוביל ובגלל נטיותיו המשכיליות והקמת סניף כי"ח בעיר. כדי לחפות על כך הוא הואשם בהלשנה לשלטונות רוסיה על איסוף כספים והעברתם שלא כדין לארץ-ישראל ובכך פגע קשות במפעל "החלוקה". דין מוסר וחרם הוטלו עליו, סכנה נשקפה לחייו והוא נאלץ למצוא מסתור. לחיזוק הטענה הביא העיתון מכתב שכתב ד"ר גורפינקל, רופא שפעל בצפת באותה עת,[100] אל האדמו"ר מצ'רנוביל, ובו סיפר על המשפט, טען שסכנת חיים מרחפת על רוזנטל ודרש את התערבות הצדיק, שיעצור את סגל ואת בית הדין הרודפים את רוזנטל.[101]

רוזנטל מצידו החריף את מאבקו ולא היסס גם לנצל מידע ומסמכים שעמדו לרשותו מזמן שמשו סופר בכולל. יש להניח שהתגלגלותם של מכתבים חושפניים ומרשיעים לעיתונות העברית הייתה פרי יוזמתו. אחד השיאים היה הדלפת מכתב של סופר כולל וולין, חיים יצחק לובין,[102] שיועד לאחיו, אברהם לובין חרש"פ,[103] אשר שהה באותה העת בחצר צ'רנוביל. כותב המכתב, שלא העלה

---

[99] המגיד 9.2.1870, עמ' 43-44. כדוגמא להעברת כספים שהיא בחזקת בזבוז הביא רוזנטל את הכספים ששלח גוטמכר להלר, לשם הקמת ישיבה במתחם הרשב"י במירון. גם הכהן נאשם על ידו כמי שקיבל כספים מגוטמכר למען ישיבה בצפת ומעל בהם.

[100] על האיש פרק חמישה עשר, הערה 44.

[101] המליץ 12.12.1870, עמ' 852-853. מכתבו של ד"ר גורפינקל נכתב בגרמנית ב-15.8.1870, מיד עם היוודע גזר הדין. מכתבו התפרסם בעיתון בגרמנית באותיות עבריות ובתרגום לעברית. ד"ר גורפינקל גם כתב שהוא הודח ממשרת רופא העדה מפני שביקשו להרעיל את רוזנטל ואת בני משפחתו ולא רצו שהוא יעמוד בדרכם!

[102] חיים יצחק מלובין, יליד 1832, עלה לארץ ב-1845, נכדו של הרב יוסף מלובין. אביו היה גזבר הכולל תקופה מסוימת.

[103] אברהם חרש"פ (=חתן ר' שמשון פלפל), יליד לובין 1834, עלה לארץ ב-1845. גם הוא נכדו של הרב מלובין ומחותן למשפחת פלפל הותיקה והמקושרת בצפת.

בדעתו אפשרות שינתן אי פעם פומבי לדברים, נתן הנחיות בכתב למי לדאוג ולמה ושאר המניפולציות, ללא כחל ושרק, והן חושפות את עומק והיקף הקלקולים. המכתב הציג במערומיהם את מערך השיקולים והקשרים המנחים את חלוקת הכספים וגרם למבוכה רבה ולנזק גדול.[104]

פרסומים מסוג זה, לצד דיווחים תכופים מצפת והאשמות קשות, חייבו את מנהיגי הציבור בצפת, ממונים ודיינים ובראשם הלר וסגל, להגיב בפומבי. מכתבם המשותף שנשלח ל'המליץ' לא הובא כלשונו אלא תומצת על ידי העורך. על פי גרסתם הקצף על רוזנטל יצא לא משום שהקים סניף של כי"ח והראיה היא שהסניף ממשיך להתקיים גם בלעדיו.[105] הבעיה הייתה שהוא מעל באמון, זייף חתימות תמורת בצע כסף, ניצל את כי"ח ככלי אלטרנטיבי לאיסוף כספים, ניצל את מעמדו כסופר הכולל והסתיר מכתבים שהגיעו עבור הממונים. הם הודו שנגזר עליו חרם, אך הכחישו שהיה זה דין מוסר. לטענתם, כשנתגלו מעשיו הוא החל לפרסם השמצות והדלפות בעיתונות, בין השאר גם הפיץ בדיות בדבר האיומים על חייו.[106]

גם אם אכן לא נפסק דין מוסר על רוזנטל ולא היה איום ממוסד על חייו ושלומו הפיזי, הרי סביר להניח שרבים בקהילה ראו בו את אויב הציבור. פגיעה בכספי החלוקה נתפסה כפגיעה ישירה בכל אחד ואחד מן הנסמכים על שולחנה.[107] נוסף לכך, חורף 1870 היה שחון. ארבה פגע ביבולים שנידלדלו והמחירים האמירו,[108] וקל היה להפנות את הזעם והתסכול לעברו. בחברה הצפתית, בתקופה רווית אלימות שכזאת, די היה בכך כדי לעורר חשש. תחילה מצא רוזנטל מקלט אצל הספרדים. הרב שמואל עבו הושיט עזרה לפרנסת משפחתו של רוזנטל כאשר נקלעו לקשיים עקב החרם. זה קשור מן הסתם בעובדה שעבו תמך במעורבות כי"ח בצפת, ואף הציע לחתום על מכתב תמיכה שישלח לכי"ח פריז. משפחת עבו הייתה בעלת אוריינטציה צרפתית מובהקת. בהיותם יוצאי אלג'יר ובשמשם סוכנים קונסולרים של צרפת בגליל,[109] ניתן להבין את הרצון ליצור קשר עם כי"ח. עבו גם היה מסוכסך קשות עם סגל על רקע וויכוח בענייני כספים וחלוקתם.[110] כשהחריפו הלחצים נאלץ רוזנטל לנסוע לבירות,

---

[104] המליץ 21.11.1870, עמ' 327-329.

[105] גרסה זו מקבלת חיזוק מדיווח שהגיע מסניף כי"ח בצפת לפיו שככה ההתנגדות לפעילותם אצל חלק מזקני העדה. הדיווח הוא מן המחצית הראשונה של 1870 (ביוליטין אליאנס, 1870, ישיבה מיולי 1870, עמ' 8).

[106] המליץ 21.2.1871 עמ' 47-48. עורך העיתון בחר שלא להביא את מכתבם ככתבו וכלשונו אלא סיכם את עיקרי דבריהם. בלי ספק הכרעה בעייתית ביותר מבחינת אתיקה עיתונאית, בעיקר נוכח העובדה שהעיתון הביא בהרחבה רבה מכתבים מפורטים של הצד היריב.

[107] תיאור הדינמיקה הזו בעיר ראו: המליץ 5.12.1870, עמ' 343-344.

[108] המליץ 29.8.1870, עמ' 253. פניה של ראשי כולל וולין בצפת ובטבריה למשלוח קמח עבור הרעבים.

[109] שרביט, צרפת בגליל.

[110] על יחסי קירבה של רוזנטל עם הספרדים בצפת יש עדויות כבר בראשית דרכו הציבורית בקונטרסו 'דורש לציון', שם הציג אותם כמודל ראוי לחיקוי. יצחק מרדכי עבו, בנו של שמואל עבו, גולל את קשרי המשפחה עם רוזנטל במכתבו אליו, בעת שרוזנטל שהה בבירות. המכתב בלתי מתוארך ופורסם בהמליץ 9.1.1871, עמ' 383. הסכסוך הכספי המוזכר בו חג סביב

בעוד ההתנכלויות למשפחתו שנותרה בצפת לא פסקו.[111] משם הרחיק לבוקרשט וגייס את סניף כי"ח במקום לעזרתו, על מנת ללחוץ על הנהגת צפת להניח לו ולמשפחתו.[112]

הקהילה היהודית בצפת נחלקה בין הרוב, שתמך בהנהגה הקיימת, או לא העז לקום נגדה, לבין מיעוט שתמך ברוזנטל. תמיכה ברוזנטל זוהתה כמרי וטופלה בהתאם. דוגמא לכך היא פרשת יחסיו של הלר עם מרדכי הלוי אשכנזי, יחסים טובים שהתערערו והתדרדרו, וכדרכן של יריבויות באותם ימים, האפוטרופוסים של היישוב נדרשו לעניין. הלוי, יליד אומן 1825, היגר תחילה לבריטניה, התגורר שם מספר שנים ולצפת הגיע בסביבות שנת 1845. האנגלית השגורה בפיו והיכרותו עם המקום הכשירו אותו לשמש שליחה של צפת בבריטניה. הלוי נמנה במשך שנים על מקורבי הלר, עוד מעת שעמד לצדו במחלוקות עם הרב מרומאן.[113] הלר השתמש בו כשליח מהימן לטיפול בעניינים שונים שהיו על סדר היום, הנוגעים ליחסים עם הממלכה הבריטית, עם מונטיפיורי והקהילה היהודית בכלל.[114] הוא גם נשלח מטעמה של צפת לאמריקה.[115] בעצם ימי הסערה סביב שליחותו של הכהן שהה גם הלוי בשליחות באירופה. לא ברור האם היה שם בלי קשר להכהן או בעטיו. יש יסוד סביר להניח שבבואו ללונדון הוטל עליו גם לפעול למען מינוי סוכן קונסולרי בריטי מבין יהודי צפת.[116]

הלוי והכהן נפגשו בלונדון וכבר הוזכר לעיל המכתב שהלוי פירסם בגנותו של הכהן ושולחיו. החריפות בה תקף הלוי את שולחיו של הכהן, יריביו של הלר בהנהגת צפת, הותירה רושם שהוא משתייך למחנה הלר. גם בביקורו אצל אנשי הפקוא"מ באמשטרדם הם שמעו רק דברי שבח על הלר, כפי שיורחב להלן. אולם, מסתבר שבעצם אותם ימים של מחלוקות שינה הלוי את טעמו והסיבות לכך אינן ברורות לאשורן. על השינוי המפתיע אנו למדים ממכתב של הפקוא"מ אל הלוי. מסתבר שסמוך

חלוקת 'מעות וינה', שהם התשואות של קרן למען יהודי ארץ-ישראל שייסד הנדבן שמשון ורטהיימר (1658-1724) עוד במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה. הכסף נועד להיחלק הן לאשכנזים והן לספרדים. הקרן הייתה תחת פיקוח משותף של הממשל האוסטרי ואישי ציבור יהודיים וכספיה הועברו לארץ דרך נציגי אוסטריה באזור.

[111] המליץ 9.1.1871, עמ' 382-384; המליץ 5.12.1879, עמ' 343-344.

[112] המליץ 21.2.1871, עמ' 48.

[113] חבצלת 20.6.1879, עמ' 226-230.

[114] מונטיפיורי העיד על כך ביומנו (מונטיפיורי, יומנים, עמ' 185), שם כתב:

> …Rev. Mordecai Halevi Ashkenazi known to me as the former messenger to England from the congregaitions of Safed and Tiberias…

מונטיפיורי כיוון מן הסתם גם לשליחותו של הלוי ללונדון בשלהי 1863, אז פנו יהודי צפת וטבריה אל מונטיפיורי, שעמד באותה העת בראש הוועד הלונדוני של שלוחי קהילות בריטניה, בבקשה שיטפל באיום להסרת החסות הבריטית. הקהילה לא הסתפקה בכתובים ושלחה את הלוי על מנת להציג את הדברים באופן אישי. על מעורבותו בעניין החסות הבריטית ראו: הופמן, חסות בריטית. עוד על החסות הבריטית בגליל וחלקו של הלר בה ראו פרק ראשון ושמיני.

[115] הפקוא"מ, כרך 14, ג' באב תרי"ט (3.8.1859), עמ' 126.

[116] סגל היה מאוד מעונין בתפקיד והציע להלוי, שיצא ללונדון, להעביר לאשתו סכום כסף נכבד כדי שיפעל למינויו, מהלך שהלר ביקש להכשיל (חבצלת 15.12.1878, עמ' 70). בסופו של דבר התמנה סגל לתפקיד, ראו פרק ראשון.

לשובו של הלוי לצפת, בעיצומו של משבר רוזנטל, הוא שלח מכתב אל הפקוא"מ ובו העלה טענות קשות ביותר נגד הלר. המכתב אינו בנמצא ולמדים עליו מתוך תשובתו של עקיבא לעהרן, שאינה מפרטת את ההאשמות שהוטחו בהלר. כיוון שלא יתכן שבאוזני הפקוא"מ מחה הלוי על הצרת צעדי כי"ח בעיר, נותר להניח שדיבר על שחיתות ואי סדרים בחלוקת הכסף או בעיוות דין כלשהו.

נראה שהשינוי התחולל בעקבות ביקורו של הלוי בבירות, בדרכו ארצה, והמפגשים ושיחות שהיו לו שם. המכתב של הלוי נשלח לפקוא"מ מבירות באמצעות פישל רוזנצוויג (1825-1900), צפתי לשעבר, שעבר להתגורר בבירות, והמשיך לקיים קשר מתמיד עם אנשיה.[117] בירות הייתה למקום המפלט של 'מורדי צפת' ונראה שהם מצאו אוזן קשבת ועזרה אצל רוזנצוויג. האחרון, הכיר את הנפשות הפועלות בצפת ואת הלר הכיר והוקיר,[118] אך לנוכח האירועים בעיר הלכו עמדותיו והשתנו והוא היה למבקר חריף של הנהגת צפת. האם היה זה המפגש של הלוי עם רוזנצוויג בבירות ששינה את עמדתו? לטענת עורך עיתון המליץ התייצבותו של הלוי לימינו של רוזנטל היא שהובילה למשבר ביחסיו עם הלר.[119]

עקיבא לעהרן הופתע מאוד מתוכנו של המכתב, בגלל המהפך בעמדתו של הלוי כלפי הלר, שאך לפני זמן קצר נפגש איתו באמשטרדם ושמע ממנו רק תשבחות על האיש. הדברים היו כל כך בלתי צפויים שהוא חשד שמדובר בזיוף. המכתב מובא להלן לא רק בשל חשיבותו להבהרה החלקית של הסוגיה הנידונה, אלא מפני שהוא גם משקף את האווירה העכורה בצפת של הימים המסוכסכים ההם ואת החשדנות והמבוכה ששררו בקרב פטרוני היישוב:

> **...והנה שמחנו לקראת מכתב ממעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] נ"י, יען עדין לא נתבשרנו שבתו הביתה לחייטו"ל [לחיים טובים ולשלום] אכן כאשר קראנו שתים ושלש דלתות נבהלנו מראות ונשתוממנו על המראה עד אשר אין די באר ואין די עולה, כי הפליא אותנו הפלא ופלא. הלא היה מעכ"ת אתנו פה שתי פעמים ופה אל פה דברנו בו גם אודות הה"ג [הרב הגאון] מו"ה שמואל העליר נ"י והיה מברך אותו בכל עת תמיד תהלתו בפיו והגביה אותו עד שמי מרום, ולא שמענו מפיו שמץ מנהו כי אם שמדת טובתו מרובה יותר מדאי ועל כן הוא מן הנעלבים תמיד כי נדרש לכל שואל ומתחנן לפניו יען גדולה חמלתו, ועתה במכתב אשר קבלנו משפיל כבודו עד לעפר. הלא דבר הוא ולכן עלה ספק בלבנו אם כתב ידו הוא ואם לא, לא נשאר לפנינו דרך**

---

[117] פישל רוזנצוויג הגיע לצפת ב-1846. נמנה על כולל הפרושים. היה כורך ספרים, חי מספר שנים בצפת וב-1855 עבר להתגורר בבירות, בה התגורר קרוב לשלושים שנים. ומדי פעם שלח ידו בכתיבה פובליציסטית בעיתונות העברית.

[118] המגיד, 1.11.1865, עמ' 332.

[119] המליץ 9.1.1871, עמ' 382-383. בכתבה הובא מכתב של פרידמן מצפת (כנראה משה פרידמן, שהיה חבר כי"ח בעיר) שנשלח אל רוזנטל, בעת שישב בבירות, ובו הוזכרה תקרית חמורה לפיה הותקף מרדכי הלוי על ידי אנשים מחבורת 'מחזיקי הדת' ונחבל קשות.

אחרת לברר האמת, כי אם באופן זה אשר נבקש פני סי'[ניור] אהרן ידיד הלוי הי"ו[120] מבירוט לנסוע בכבודו ובעצמו לעה"ק צפת ת"ו למסור הנוכח מידו ליד מעכ"ת נ"י ממש ולקחת מידו תשובה בעדנו אשר יקח עמו לבירוט ומשם ימהר לשלוח אותה לידינו. כי רק באופן הזה יש לנו תקוה לדעת בלי שום פקפוק אם מבטן ... יצאו הדברים הכתובים במכתב אשר קבלנו.

על כן חלותנו היא את פני מעכ"ת נ"י בנא לשון בקשה, ימהר לתת מכתב חתום היטב בעדנו ביד המכ"ד [המוסר כתב דנא] סי' אהרן ידיד הלוי הי"ו, ובו ידבר עמנו כדבר איש אל רעהו להגיד האמת לאמתו, אם המכתב אשר קבלנו כתב ידו הוא ונכתב ברצונו הטוב, וכל אשר יחפוץ להודיע אותנו, [...] לפי [...] יוכל לגלות במכתב ההוא אשר יתן ביד סי' אהרן ידיד הלוי הי"ו, כי הזהרנו אותו בצו לצו להעלים המכתב אשר יקבל מאתו בעדנו מעיני כל, ואף גם זאת צוינו עליו, שלא יודע לאיש אשר למעננו ולמען דבר עם מכ"ת הי"ו ולמסור לו מכתב בא צפתה. על כן אין לו מקום לגור מפני איש ויוכל להכביר מלין כאשר עם לבבו, מבלי לכחד דבר. ובכן לתשובתו תשובה ברורה עינינו מיחלות...[121]

אין בנמצא עדויות על ממצאי הבירור בדבר האותנטיות של המכתב שביקשו הפקוא"מ לעשות. מכל מקום, בין אם הקרע היה בשל התמיכה ברוזנטל ובין אם מסיבות עלומות אחרות, מערכת היחסים עם הלוי המשיכה להתדרדר ונוספו לה מוקדי עימות חדשים.[122]

התסיסה המתמדת וסיפורים מסמרי שיער שליוו את פרשת רוזנטל, והתפרסמו חדשות לבקרים, חיזקו גם בחצרות הצדיקים, סדיגורה וצ'רנוביל, את הרצון לשכך את המהומה, שגרמה לנזק כלכלי ותדמיתי רב. הנחיות הועברו לממונים בצפת להחזיר את רוזנטל לרשימת הנהנים מן החלוקה ולתת לו את

---

[120] ישב בבירות והיה סוכן דרכו נשלחו מכתבים וחבילות מאירופה לארץ ובחזרה.

[121] ארכיון יד בן-צבי, אוסף רוזנטליאנה/515. מכתב אל מרדכי הלוי אשכנזי, כ"ה בניסן תר"ל (26.4.1870), בתשובה למכתב של הלוי אליהם מיום ו' בניסן תר"ל (7.4.1870).

[122] מדובר בעיקר בפרשת הנכסים שרכש הגביר יעקב פיכטנהולץ בשנת 1874 בירושלים, בטבריה ובצפת. הרעיון היה שהבתים יועמדו להשכרה והתשואה תחולק בין הנזקקים בעיר. פיכטנהולץ היה שאר בשרו של הלוי וביקש שקרובו ינהל את עסקי הבתים. הממונים בצפת ניסו לעמוד בדרכו של הלוי מלהיות מנהל הנכסים, אך הגביר התורם עמד על כך (המליץ 6.7.1880, עמ' 254). ראו גם מכתבו של ר' אהרן מצ'רנוביל, אל הלר ואל הממונה פנחס מקליוואן, ללא תאריך, הנוזף בהם על סירובם להניח להלוי לנהל את ההקדש. הוא האשים אותם שהתעקשותם עלולה לפגוע בנכונותו של הגביר לתרום בכלל (ארכיון לתולדות העם היהודי IL/Sa/II/6). מסתבר שצפת הייתה היחידה בין שלושת הערים בה היו הבתים להקדש. בטבריה נרשמו הנכסים על שם אחד הממונים, גם הוא קרוב משפחה של הגביר, והוא עשה בהם כבתוך שלו. כשנפטר עברו הבתים לידי יורשיו. כשהתעוררה תרעומת בציבור מיהר הלוי להתערב ובאצטלא של טיפול בנושא רשם את הבתים על שמו. בעיות דומות התעוררו גם בירושלים. בצפת עמד הלר על כך שהנכסים יירשמו כהקדש וזה היה מוקד נוסף לקונפליקט בין השניים. קשה להכריע האם היה זה חלק ממינהל תקין שהונהג בצפת או מהלך נקמני אישי כלפי הלוי. (המליץ 23.7.1888, עמ' 1591; הלבנון 29.6.1881, עמ' 369-371). על אף היחסים העכורים, בסופו של דבר יושרו ההדורים ביניהם ראו:

SCUA, OTM: hs.Ros.PA 40:39, מכתבו של אברהם יצחק, בנו של הלר, מיום כ"ז באדר תרמ"ד (24.3.1884).

חלקו. על פי הפרסומים בעיתון ניסו הממונים להתחמק מכך ולא ברור האם ועד כמה מילאו אחר הבקשה מחצרות הצדיקים.[123] מכאן והלאה נראה שהלחץ האדיר שהופעל על רוזנטל, הן הכלכלי והן החברתי, עשה את שלו ואין דיווחים על פעילות שלו, להוציא טיוטה של מכתב מה' בשבט תרל"ה (11.1.1875), המיועד לרוזנטל, ללא חתימות ובו נזיפה קשה: "...**מי שמך לקום ולחרף ולגדף...**", מבלי שנהיר ההקשר של הדברים.[124] שמו המשיך לעלות בפולמוסים האחרים שפרצו בעיר, רק כתזכורת למי שניסה לתקן ונרמס על ידי הממסד.[125]

בעוד המהומה בצפת בעניינו של רוזנטל רבה, המשיך הכהן במסעותיו ברחבי אירופה ובקשריו מעוררי ההשתאות עם שועי עולם.[126] לאחר שהייה של למעלה משנה בפרוסיה שם הכהן פעמיו לרומניה. במרץ 1871 הגיע לבוקרשט מצויד במכתב המלצה של ביסמרק, שבזכותו הוזמן לנסיך העיר. הנסיך לא הסתפק רק בפגישה מכבדת אלא פרסם בעיתון מקומי המלצה לעזור להכהן במשימתו ולהרים לו תרומות. העניין הזה עורר טרוניה בין אנשי הממשל בבוקרשט, שטענו שאין זה חוקי לעודד תרומות המיועדות לצאת אל מחוץ לממלכה והכהן מצא עצמו מאוים בהאשמות פליליות.[127] ההסתבכות הזו כנראה הפסיקה את מסעותיו והוא חזר לארץ.

על אף ההבנות וההסכמות שהושגו עם הכהן, בתיווכו של גוטמכר, לא שככו המתחים בינו לבין הנהגת היישוב בארץ. במכתב שכתב בפברואר 1872 מיפו, בה בחר להתגורר על רקע הסכסוכים, פנה אל הקונסול הכללי של גרמניה בבקשה שידאג שחלק מן הכספים הנאספים בגרמניה עבור היישוב בארץ יועבר אליו ישירות. לטענתו, מזה שלוש שנים, קרי מאז צאתו לשליחות, הוא אינו מקבל מכספי החלוקה המגיעים דרך הפקוא"מ.[128]

בסוף 1872 יצא לשליחות נוספת לגרמניה, משם התעתד להגיע לרוסיה. לא ברור מי שולחיו או אולי מדובר בכלל בשליחות פרטית, מכל מקום, במכתב המלצה שקיבל לקראת נסיעתו לסנט

---

[123] מסדיגורה הגיעה הנחיה לתת לרוזנטל את חלקו (המליץ 9.1.1871, עמ' 383). מצ'רנוביל הייתה הוראה להחזיר כסף גם רטרואקטיבית לשנה הקודמת (המליץ 18.7.1871, עמ' 205).

[124] סל"י כ"י, 132/23 1262*4.

[125] ראו למשל את דבריו של רוזנצוויג, בפרק מתוך סדרה שפרסם על המתרחש בצפת (הצפירה 23.7.1878, עמ' 220).

[126] יתכן שפשר התמיכה הגדולה לה זכה אצל ביסמרק, שפתחה בפניו דלתות אצל אחרים וחשובים, נעוצה בפסקה קטנה שהתפרסמה בעיתון המגיד 30.3.1870, עמ' 98. הכתב בפוזן, גרמניה דיווח על ביקורו של הכהן בעיר ובהקשר לפולמוס סביבו מציין: "...**חפץ השד"ד [הכוונה להכהן] לעשות, ליסד בצפת בית ספר לכל בעלי הדתות השונות...**". רעיון מהפכני-חתרני שאולי בשלו התגייס ביסמרק לתמיכה בשליחותו של הכהן והגיש לו עזרה רבה כל כך. לא נמצא כל מקור אחר לרעיון בית הספר הרב-תרבותי.

[127] המליץ 16.5.1871, עמ' 136

[128] אליאב, המדיניות הגרמנית, עמ' 36, מכתב 43.

פטרסבורג הוא מוצג כ'רב כהן מצפת'.[129] לפי מכתב המלצה זה מדובר בשליחות לאיסוף כספים עבור בית חולים, וגם הפעם לוותה נסיעתו במהומה רבתי. לא ברור האם בכלל הגיע לרוסיה ומתי שב ארצה. מכאן ואילך הוא נע בארץ בין צפת לירושלים בחיפוש מתמיד אחר אמצעי קיום. תקופה מסוימת הועסק במשרת רבנות במצרים[130] ב-1880 פנה לאישים שונים בחו"ל שישלחו לו תמיכה. בחוברת שהדפיס לצורך זה שילב, בין שאר המכתבים, מכתב המלצה של ראשי הקהילה בצפת, ביניהם שותפיו בעבר, סגל וחר"ג, וגם הלר ומשה מרודניק (1801-?). אין לדעת אם המכתב אותנטי והוא מייצג סוג של פיוס וחמלה על איש נזקק, או שוב מדובר בזיוף.[131] מדי פעם יצא בשליחות לחו"ל וגם אלה לוו בהאשמות בדבר זיופים ואי סדרים.[132]

לא ברור מה עלה בגורל הכספים שהכהן אסף במהלך נסיעותיו הרבות. כיוון שעל אף ההסכמות וההבנות שהושגו לכאורה עם הכהן הסכסוך בינו לבין הנהגת היישוב המשיך לרחוש, משהו השתבש בדרך של הכסף אל היעדים למענם נתרם. במבחן התוצאה ברור שהכהן נכשל. בית חולים מקצועי, ראוי לשמו, לא קם בצפת בשנות פעילותו של הכהן בגיוס כספים. ניסיונות שונים להקים מוסד שכזה נעשו אך הם לא צלחו ומידת מעורבותו של הכהן בכך אינה ידועה. באשר להקמת בית ספר, גם יעד זה לא הושג. אומנם יש איזכור לכסף שהגיע לצפת ויועד לבית הספר אלא שפרנסי העיר השתמשו בו לכריית באר מים בעיר בתואנה שהיא תספק מים לעניים וכן תועיל למהלך בניית בית הספר. הכותב טען שבסופו של דבר מי הבאר לא חולקו חינם ובית-הספר אף הוא לא נבנה.[133]

כישלון שליחותו של הכהן ונטרולו של רוזנטל לא סתמו את הגולל על המאמצים להקים בית-ספר של כי"ח בצפת, ולא השתיקו את הקולות האחרים, הנוספים, שדרשו תיקון או להיות אלטרנטיבה למימסד הקיים.

---

[129] אצ"מ J31/4. העתקה של מכתב בגרמנית, מאת הדוכס הגדול של מקלנבורג – שוורין (Mecklenburg – Schwerin) אל גיסו, השגריר הגרמני בסנט פטרסבורג, מיום 6.11.1872. הדוכס ממקלנבורג ביקר בארץ במרץ 1872, הגיע גם לטבריה, שם הבטיח לתרום להקמת בית חולים שתוכנן לקום ליד חמי טבריה (חבצלת 22.3.1872, דיווחו של אברהם בק, עמ' 186). יתכן שבעת ביקורו זה נרקם הקשר בינו לבין הכהן.

[130] בחותמת על תדפיס דף של שו"ת שלו בעניין השמיטה של שנת תרמ"ט כתוב: שד"ר רב וראב"ד בעיר המלוכה של מצרים. השו"ת מיום כ"ז בטבת תרמ"ח (1888).

[131] אברהם דוב בער הכהן, שיחות רבני התלמוד, ירושלים תר"מ. הוצאה מרושלת מאוד ושם חתם: 'אברהם דוב הכהן, יליד צפת ממקור פרייסין וכעת תושב ירושלים".

[132] ראו למשל המגיד 8.5.1884, עמ' 149.

[133] הכותב הוא אלעזר רוקח, החבצלת 20.12.1878, עמ' 76.

פרק שמונה עשר - אלעזר רוקח

בעוד רוזנטל החבוט פורש מן העשייה הציבורית ופעילותו של הכהן הולכת ודועכת, החל להתלקח מוקד תבערה חדש סביב פעילות אופוזיציונית חדשה. אלעזר רוקח (1854-1914),[1] נולד בירושלים למשפחה מיוחסת. מצד אביו יצחק, חסיד צ'רנוביל,[2] היה נינו של ר' אלעזר מרגליות רוקח מאמסטרדם (1685-1741), ומצד אמו, מרים, היה נכדו של ישראל ב"ק. הוא צמח בחברה החסידית של ארץ-ישראל, רכש חינוך תורני אבל גם השכלה כללית, ולימים גם שליטה בכמה שפות.[3] בשנת 1867, עם הגיעו לגיל מצוות, עבר להתגורר בצפת לרגל נישואיו לפרידה. היא הייתה בתם היחידה בארץ של אברהם ושרה שאליר, משפחה אמידה מאודסה, שהגיעה לצפת ב-1853. רוקח עבר לצפת בעצם הימים בהם השתוללה בארץ מגיפת כולירה, בעטיה התייתם מאמו,[4] וגם בבית חותניו פגע השכול.[5] אבי המשפחה נפטר ורוקח מצא עצמו הגבר היחיד במשפחה, בה שרה האלמנה המשיכה לנהל את עסקי המשפחה ורוקח השתלב בהם.[6]

בשנות התאקלמותו בצפת, שלהי שנות השישים, הייתה העיר כמרקחה. רוקח, איש צעיר וחדש במקום, עקב בשים לב אחר ההתפתחויות והיה מעורה היטב במתרחש, כיאה למי שראה עצמו מגיל צעיר מאוד איש תקשורת ואיש ציבור.[7] כבר בהיותו בן 14 שלח ידו בכתיבה עיתונאית. אז, כנראה לראשונה, התפרסמה כתבה שלו בה סיקר בהרחבה פרשת גניבה וניסיון הרעלה שהסעירו את צפת.[8] הוא המשיך וכתב על ממצאים ארכיאולוגיים בג'יש, שבאזור צפת[9] וגם ניסה דרכו בכתיבה על חידושי תורה.[10] עד מהרה, והוא בן 17 בלבד, החל לקחת חלק פעיל בחיים הציבוריים. בתחילת דרכו נראה כמי שפועל במסגרת החברתית אליה השתייך, תוך שימוש בכלים המסורתיים, מתוך רצון לתקן ולא לפרוץ את מסגרות המערכת. כאיש צעיר, למדן וסקרן, וגם לנוכח מצבה העגום של מערכת החינוך בצפת, בחר

---

[1] עוד אודות אלעזר רוקח ראו: ירדני, רוקח; לסקוב, אפיקורס.

[2] זילברבוש, זכרונותי, עמ' ו'. חסיד חב"ד על פי ירדני, אלעזר רוקח, עמ' 298.

[3] לא ידוע כיצד והיכן רכש את השכלתו הכללית. שפות למד כנראה מרעייתו, שהוריה הסוחרים דאגו שתדע שפות שונות (ירדני, אלעזר רוקח, עמ' 298).

[4] מפקד מונטיפיורי 1866, כולל הונגריה רשום יצחק רוקח, אלמן עם ארבעה ילדים. אשתו נפטרה במגיפה.

[5] בשטר מכירת בית להחזר חוב, מיום א' באדר תרכ"ו (1866), מוזכרת הנושה, 'שרה אר"א [אלמנת ר' אברהם] שאליר' (סל"י כ"י 16/ 1262*4).

[6] רוקח, 'מכתבים מצפת', חבצלת 20.6.1878, עמ' 214-215.

[7] לימים פרסם פרשיות שונות בכתבותיו הרבות על צפת, אפילו מן הימים בהם לא היה עדיין בצפת. גם אם ראוי לנהוג בדיווחים שלו בזהירות, מפאת הטייתם למלחמת החורמה שלו בפרנסי צפת, הם מהווים מקור חשוב למידע על העיר ועל אנשיה.

[8] הלבנון, 9.9.1868, עמ' 559-560. ניסיון ההרעלה כוון למושל העיר אך הנפגעים היו נכבדים יהודים שהתארחו אצלו ושתו קפה, ביניהם היה גם סגל.

[9] חבצלת 18.8.1871, עמ' 96; המגיד, 15.11.1971.

[10] למשל, דיון על הלכות פדיון הבן (חבצלת, 13.6.1873, עמ' 242-243). באותו מאמר אף דיווח על כך שהוא טורח בהעתקת ספר 'דקדוק הסוריאני עם כל נקודותיו וטעמיו'.

גם הוא תחילה לפעול למען השכלתם של הצעירים בצפת. על אף הדמיון בהתנהלות שלו לזו של רוזנטל, הוא כנראה לא הצטרף לסניף המקומי של כי"ח ולא נטל חלק בניסיונם להקים בית ספר בצפת. לימים אומנם ירבה רוקח לקונן על מר גורלם של רוזנטל ושותפיו לדרך אך בעת התרחשות הדברים הוא לא חבר אליהם ולא השמיע קולו בזכותם. רוקח בחר לפעול במסגרת המסורתית ומתוכה לתקן. הוא פנה לרבנים חשובים בחו"ל, שנודעו כמי שחינוך והשכלה חשובים להם, וביקש את תמיכתם להקמת תלמוד תורה, אותו כינה 'מכון הר ציון', ונענה בחיוב.[11] תחילה רכש שטח בעיר בכספו הפרטי ואחר-כך פנה לתורמים לצורך הקמת המבנים. הוא הנחה את התורמים הפוטנציאליים לפרויקט להעביר את הכספים דרך עורכי העיתונים או ישירות אליו.[12]

יוזמתו זו של רוקח זכתה לתמיכתו ולעזרתו של הלר, עד כי רוקח, שביקש לשבח את האנשים שתמכו בו, מצא לנכון לציין במיוחד את שיתוף הפעולה עם הלר:

> **...וכן אחזיק טובה לכבוד הרב המופלג, חריף ובקי, משנתו קב ונקי כש"ת [כבוד שם תורתו] מו"ה שמואל העלליר מעיה"ק צפת ו... מוה"ר [מורנו הרב] יצחק, שהיה ראב"ד בעיר באטעשעשי,[13] העומדים לימיני ועוזרים לטובה בכל האפשר. ישאו ברכה מאת ה'!...[14]**

על אף העובדה שבין הלר לבין משפחת אמו של רוקח, משפחת ב"ק, שררה מתיחות רבת שנים, עוד מימי מגוריהם בצפת וגם מימי המחלוקת עם הרב מרומאן, הלר עודד את רוקח ועזר לו בקידום תוכניותיו. נראה שבתחילה מצא הלר בצעיר שוחר הדעת הזה, שותף אפשרי לשימור מערכת החינוך המסורתית, מתוך פתיחות לעולמות ידע נוספים ושיטות חדשות, כחלק מתפיסת העולם האולטרה-אורתודוקסית הארץ-ישראלית שלו. משהו על שיתוף הפעולה ביניהם אפשר ללמוד גם מן ההצטרפות של השניים כמנויים על ספרי הוצאת 'מקיצי נרדמים', היחידים מצפת ובין הבודדים מארץ-ישראל כולה.[15]

רוקח לא מיקד את פעילותו הממסדית רק בקידום פרויקט 'מכון הר ציון'. ב-1872 הצטרף אל הנהלת החברה קדישא ואף חיבר שיר לכבוד האירוע הזה.[16] כל אותו הזמן, ממש במקביל ומאחורי הקלעים, הריץ רוקח מכתבים לגורמים בחו"ל ובהם ביקורת על פרנסי הקהילה והתנהלותם. בעיקר הלין על אי סדרים ושימוש בלתי הולם בכספים שהגיעו מן האדמו"ר מצ'רנוביל. כלומר, גם אם לא

---

[11] לשם מימוש תוכניותיו פנה רוקח לרב יוסף שאול הלוי מלבוב, לרב אליהו גוטמכר, לעזריאל הילדסהיימר ולצבי קליש (החבצלת, 3.12.1871, עמ' 67-69).

[12] חבצלת 12.12.1871, עמ' 78-80. הגיעו תרומות אך כנראה לא מספיק והמוסד לא נבנה בסופו של דבר.

[13] יצחק מבוצ'אץ'' כנראה לא מילא תפקיד רשמי בעיר אך נמנה על נכבדיה. עוד עליו ראו בפרק ארבעה עשר, הערה 74.

[14] חבצלת, 9.1.1874, עמ' 102.

[15] ראו פרק עשרים ואחד, הערה 6.

[16] אמת"י IL/Sa III/2a, פנקס ח"ק מאוחדת של כולל וולין וכולל אוסטריה. האיחוד משנת 1856 ורוקח שיתף שם פעולה עם מיטב הממונים שעתידים להפוך לשנואי נפשו.

הצטרף לכי"ח סביר להניח שהיה מקורב לרוזנטל, שותף לביקורת שלו על השימוש בכספי צ'רנוביל ואולי גם ניזון מן המידע שבידיו. הפעילות הזו של רוקח מתבררת מתוך מכתב מיום כ"ט בטבת תרל"ב (10.1.1872) שיועד לטודרוס ברוך, שזהותו אינה ידועה. זאת למעשה טיוטת מכתב משותף, שנכתב על ידי שניים. חלקו הראשון מכתבו של ברוך מרדכי מנדלזון[17] ובהמשכו דבריו של רוקח, בכתב ידו. שני הכותבים מלינים על הנעשה בכספי צ'רנוביל ומתייחסים בדבריהם זה לדברי זה. על אף הפרשי הגיל הניכרים ביניהם עולים מן הכתוב יחסי קירבה והם עתידים להמשיך ולשתף פעולה גם בעניינים אחרים, כפי שיתברר בהמשך. המכתב הזה וההתכתבות המוזכרת בו התנהלה בסמיכות למותו של האדמו"ר אהרן מצ'רנוביל, בח' באלול תרל"א (18.8.1871), והיא וודאי גם קשורה לתקופת אי וודאות המאפיינת חילופי משמרות. מן המכתב של מנדלזון למדים שרוקח פתח את נושא הכספים מצ'רנוביל לדיון נרחב:

...ידידינו הר["]א [הרב אלעזר. הכוונה לרוקח] השיג תשובת עוד מכמה גאונים על שאלתו הנכבדה בדבר הצעטיל של טשרנאביל ובעז["]ה אף מקוים אנחנו כי יעשו פרי ויתוקן המעות הלזו בקרוב...[18]

לבד מענייני הכספים מעלה הכתוב נימה של ציניות וביקורתיות כלפי הממסד הרבני של הממונים, בעיקר כלפי מרדכי זילברמן מאומן, שהלך לעולמו באותם ימים. משתקפת ציפייה דרוכה להחלטתו של הלר בדבר מינוי מחליף בבית הדין. גם הלר מצטייר כאופורטוניסט כאשר מנדלזון מדווח שהלר כבר לא מתפלל בקביעות בקלויז צ'רנוביל **"כי אין עוד מוצא לכסף"**.[19]

ערוצי ההתכתבות החשאיים הללו של רוקח סופם שנחשפו. במהלך 1872 יצא שליח מצפת לבוקרשט לטיפול באיסוף הכספים שם. רוקח כתב אל ראש סניף כי"ח בבוקרשט והזהיר אותו מפני השליח ומפני שולחיו. עם היוודע הדבר בצפת התעוררה מהומה, רוקח נקרא לסדר בתקווה למזער את הנזק אך סירב להתייצב בפני ראשי הכולל ולהסביר את מעשיו.[20]

הפרשה הזו תרמה לאי הנחת שהצטברה כלפיו מעצם העובדה שהוא הנחה את התורמים הפוטנציאליים לפרויקט תלמוד התורה שלו להעביר את הכספים, לא דרך הצינורות המקובלים, קרי הממונים. כל מהלכיו היו משום קריאת תיגר ולא ייפלא שסכסוך חריף פרץ בין רוקח לבין ראשי כולל וולין, וסגל בראשם, והמוקד שלו לא היה בהכרח שאלת החינוך לילדי צפת.

---

[17] ברוך מרדכי מנדלזון יליד רשקוב 1800 לערך. הגיע לצפת ב-1858 והיה סופר חברת ביקור חולים של כולל וולין.

[18] אצ"מ 31/14J, מתוך מכתבו של מנדלזון.

[19] שם. עד כמה יש לנימה הביקורתית כלפי הממסד קשר להתנהלות משפטית נגד חמותו של רוקח, שהואשמה כמחזיקה שלא כדין ספרים השייכים לאחר? ראו מכתב מיום ב' באייר תרל"ב, מבית הדין שבראשו ישב הלר, אל חנוך זונדל, המורה להעביר אליו ספר תורה שמחזיקה האלמנה של אברהם שאליר עד להבהרת כל הפרשה (המכתב הוצע למכירה פומבית בבית המכירות מורשת ב-27.11.2014, מכירה 3 פריט 304).

[20] חבצלת 10.1.1879, עמ' צ-צא. רוקח עצמו דיווח בדיעבד על האירוע. לדבריו נאלץ לשכור שומר שיגן על ביתו מחשש למעשי אלימות כלפיו.

כפי שהיה בפרשת רוזנטל – הכהן, בשלב הראשון של פרשת רוקח נהגה הדינמיקה המוכרת, שהיא תוצר של היריבות בין הלר לסגל: כל מה שהאחד מכשיר השני מטריף. הלר עזר ותמך ברוקח וסגל ניסה להצר את צעדיו. לכן, בעוד סגל היה לראשון המוקעים על ידי רוקח מעל דפי העיתונות העברית של התקופה, הלר זכה לשבחים. אולם הקשרים הטובים בין הלר לרוקח לא האריכו ימים. כל עוד הביקורת כוונה אל סגל, נראה שהלר ראה זאת כחלק מן ההתכתשויות הפנימיות בצפת, המשרתות אותו במידה מסוימת ועדיין לא זיהה ברוקח את האיום על השיטה. אולם, עד מהרה נוכח שרוקח לא הסתפק בניסיונותיו לשפר את מערכת החינוך בצפת אלא עסק במה שנראה כהקמה של מערכת תמיכה כלכלית אלטרנטיבית לכוללים. בניגוד לרוזנטל, שניסה להשתמש בכי"ח, כלומר במנגנון של ארגון יהודי קיים אחר, רוקח ניסה לבנות מערך איסוף כספים משלו.

בקיץ 1874, בעקבות בצורת קשה, האמירו מאוד המחירים בארץ ואנשים רבים סבלו חרפת רעב. רוקח, יחד עם דב ברל (1847-?), בנו של יהודה מקולומיי הממונה מטעם קוסוב, הקים את חברת 'עוזרים בצרה', במטרה לאסוף תרומות בחו"ל כדי לעזור לרעבים בארץ. גם במקרה זה התבקשו התורמים להעביר את הכסף דרך עורכי העיתונים ישירות אל ראשי החברה.[21] כיוון שקשה להניח ששותפו של רוקח פעל שלא על דעת אביו, נראה שרוקח ניצל את היריבויות בין הממונים והשכיל לגייס את תמיכתו של הממונה מטעם חסידות קוסוב כדי לתת למהלך שלו גושפנקא. על מכתב הפניה שפורסם בעיתונות חתמו שני היזמים הצעירים בנוסח מסורתי, המתהדר בייחוס אבות: **אלעזר רוקח (נכד הגאון בעל מעשה רוקח זללה"ה) ודוב בעריל (בהרב ר' יהודא ליב נ"י מגזע השר שואל וואהל).**[22] לא ייפלא שיוזמה זו עוררה זעם הולך וגדל, מה גם שתרומות החלו להישלח דרך ערוץ זה.[23] הלר וסגל, כמו במקרים קודמים, מצאו עצמם משלבים ידיים מול איום משותף.

גם עם מונטיפיורי ניסה רוקח לפתוח ערוץ פרטי ונפרד. היה זה בהיענותו ליוזמתו המחודשת של מונטיפיורי משנת 1874 לפעול למען שיפור מצבו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. במכתב מיום 29.7.1874, ששלח מונטיפיורי אל הנהגת היישוב בארץ, הוא שב וביקש להעלות בפניו הצעות ורעיונות

---

[21] רוקח היטיב להשתמש בעיתונות לצרכיו ותחילת דרכו הייתה סלולה בעיתון חבצלת. עיתון זה, שנוסד על ידי סבו, ישראל ב"ק, ופעל במשך הרבה שנים בעריכת בעלה של דודתו, ישראל דב פרומקין (1850-1914), היה לו לאכסניה אוהדת לאורך שנות פעילותו, אם כי הוא לא הצטמצם בו.

[22] עברי אנכי, 3.7.1874 עמ' שח. נוסח הפניה לעזרה מלודרמטי ומפליג בתיאורי זוועה, מה שלא הפריע לרוקח לימים לתקוף וללעוג לממונים העטים על כל בעיה שצצה בעיר, מנפחים אותה ומשגרים מכתבים מלאי פאתוס.

[23] חודש לאחר הפנייה כבר פורסם בעיתון על העברת כספים (עברי אנכי, 14.8.1874 עמ' שנט). אין לדעת כמה ומה נעשה איתם.

לפרודוקטיביזציה של היישוב, כדי לפתור את המצוקה הכלכלית.[24] ההנהגה האשכנזית והספרדית בצפת מהרה להשיב למונטיפיורי, במכתב משותף, שבו הועלו מספר הצעות: הם הציעו לרכוש אדמה זמינה ומתאימה להתיישבות, שאותרה על ידם, ביקשו לפתח מערך הכשרה מקצועית לצעירים בצפת כדי שיוכלו לרכוש מקצוע לפרנסתם. כמו כן הציעו לעשות שימוש בכישורים המסחריים של בני העיר.[25] המשך קידום הרעיונות הללו לשיפור המצב הכלכלי בצפת מהדהד גם במפקד מונטיפיורי 1875, שנערך מספר חודשים אחר כך.[26] ליד שמות רבים מן המתפקדים נרשם שהם מבקשים לחיות מיגיע כפיהם ויש לראות בהערה שכזאת במפקד, שהוא מסמך רשמי של הכוללים, הגשת רשימת מועמדים לעבודה יצרנית ביישוב.

ליוזמתו זו של מונטיפיורי נענה גם רוקח ואליו חבר יצחק פרידמן,[27] וביחד הם עמדו בראש קבוצה גדולה של אנשים, שכינו עצמם 'חברת יישוב ארץ-ישראל'. חבורה ששמה לה למטרה למצוא אדמות להתיישבות.[28] מונטיפיורי התרשם מאוד מן ההיענות ליוזמתו ונתן לזה ביטוי, גם בעיתונות העברית וגם בחוברת מיוחדת שהוציא לאור. שם הוא העלה על נס את נכונותם הגדולה של ראשי היישוב ויחידים להירתם לעשייה ואף ציין במיוחד את ההתארגנות של החבורה בצפת, המבקשת להתיישב ולעבוד אדמה.[29]

לכאורה לא היה בהתארגנות החבורה של רוקח ושותפיו דבר שהיה בו כדי לעורר מחלוקת בעיר. כאמור, גם הנהגת הכוללים עצמה, במכתבה למונטיפיורי, תמכה בתוכניות מסוג זה. רק עיון מדוקדק במנשר של החבורה של רוקח, כפי שהופיע בעיתונות, יכול להצביע על המשבר שהתחולל בעיר

---

[24] ביומנו של מונטיפיורי, בו תיעד את ביקורו בארץ בשנת 1875, הוא דיווח על הפנייה שלו לראשי היישוב ושיבח את הענותם ונכונותם. (מונטיפיורי, יומנים, עמ' 271. חלק זה מיומני מונטיפיורי התפרסם, בהמשכים, בעיתון הלבנון, בפברואר-מרץ 1876). מכתב הפניה נכתב באנגלית ומן הסתם תורגם לעברית ונשלח לארץ. הנוסח האנגלי שלו, יחד עם מכתבי התשובה שקיבל מארץ-ישראל, פורסמו בחוברת שהודפסה על ידי ועד שליחי הקהילות בלונדון 1874, תחת הכותרת:
Translations of a letter addressed by Sir Moses Montefiore: to the Jewish congregations in the Holy Land, on the promotion of agriculture and other industrial pursuits in that country, and of the replies received thereto
תרגום לעברית של המכתב, על ידי מחבר המאמר, ראו: שישא, היישוב בגליל, עמ' 25.

[25] המכתב, מאלול תרל"ד (8/1874), ללא שמות החותמים תורגם לאנגלית והודפס בחוברת המוזכרת לעיל. גם אותו שב ותרגם לעברית אברהם שישא, היישוב בגליל, עמ' 26.

[26] המפקד החמישי והאחרון של מונטיפיורי בארץ נערך בצפת בתמוז תרל"ה, בעת שהותו של מונטיפיורי בארץ. האשכנזים בצפת הגישו שני מפקדים, האחד של כולל וולין, מולדובה וולאכיה והשני של אוסטריה. כל אחד מן המפקדים חתום על ידי הממונים בכולל ובשניהם חתום הלר כראש הקהילה.

[27] משפחת פרידמן הייתה משפחה גדולה, ותיקה ובעלת השפעה בעיר. יצחק, שהגיע רק בשנים לצפת היה בנו של פסח 'דוקטור' פרידמן, המרפא והסוכן הקונסולרי של גרמניה בעיר, החל מ-1873. הוא היה מעורב כבר מזה שנים באירגון ניסיונות התיישבות.

[28] הלבנון, 16.12.1874, עמ' 143. במנשר מיום ט"ו בחשוון תרל"ה, חתום על ידי 72 איש, ששמותיהם לא הובאו בעיתון, פנו האנשים לעזרה הנדיבים שיסייעו להיענות להצעות מונטיפיורי. מכתב זה התפרסם גם ב'המגיד' 2.12.1874, עמ' 418, אך ללא התוספת הנלווית בחתימת רוקח ופרידמן. גם שם לא פורסמו שמות החותמים ומספרם 85.

[29] הלבנון 20.1.1875, עמ' 179, ועיתונים אחרים.

עוד קודם לפרסום הדברים בציבור הרחב ומה בעצם מהות הקונפליקט. מסגנון המנשר סביר להניח שהוא נכתב בידי רוקח, שנהג עדיין במתינות בהתנסחויות שלו. במנשר הסתפק רוקח בדיווח על ההתארגנות, ואין בו התרסה גלויה נגד שיטת החלוקה אלא בקשת תיקון וחיפוש אחר מקורות נוספים לקיום הגון וראוי. החלק החתרני של המנשר הוא, שרוקח ופרידמן ניכסו לעצמם את ההובלה של התהליך ושל הקשרים עם מונטיפיורי. על פי הכתוב האדונים רוקח ופרידמן הם אלה "...**אשר אליהם הריץ השר הצדיק את איגרותיו...**", כאילו הם ערוץ התקשורת היחיד עם מונטיפיורי, תוך התעלמות מהנהגת הקהילה. על המכתב חתם רוקח את שמו, שוב בסגנון מסורתי האופייני לפניות מסוג זה, תוך התהדרות בייחוס אבות: **אלעזר רוקח נכד הרב הגאון בעל "מעשה רוקח" זלה"ה**. ואם לא די בכך, במכתב עצמו נאמר עליו: "**הרה"ג [הרב הגאון] (וו)**[30] **החה"ש [החכם השלם] פאר המעלות והמדות שלשלת היחוס...**". בהנחה שההתנסחות הזו בטאה את התנהלותו של רוקח בפועל, היה זה אך טבעי שההנהגה הצפתית ראתה בזה עוד מהלך שהצביע על כוונתו של רוקח לשמש הנהגה אלטרנטיבית לזו הקיימת.

ניסיונותיו של רוקח להסתופף אצל מונטיפיורי, נתפסו בעיני הלר גם כקריאת תגר המכוונת נגדו ממש. הלר, ולצידו שמואל עבו, היו מקובלים מזה שנים כנציגי הקהילה הצפתית בפני מונטיפיורי. במהלכיו של רוקח הייתה פגיעה אישית בהלר וחתירה ברורה תחת מעמדו. הלר היה כבר למוד קרבות בנושא זה, וכמו בימי הפולמוס הגדול עם הרב מרומאן, וברוח התגובות לכוחות האופוזיציוניים שפעלו בעיר מזה כמה שנים, גם הפעם השיב מלחמה שערה. במהלך חריף במיוחד, חברו יחד ראשי הקהילה, הספרדים והאשכנזים בעיר, ושלחו מכתב משותף אל הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי. שלא כמו במקרה רוזנטל, שנהנה מתמיכת עבו ומהגנתם של הספרדים, במכתב, כמו נשכחו כל הסכסוכים הפנים עדתיים, יחדיו כנגד האיום שרוקח ייצג, שטחו האשמות חמורות: רוקח שם עצמו כראש ציבור, וככזה מקבל כספים שאין לדעת מה הוא עושה בהם, מסרב לקבל את מרות המוסדות של הקהילה ומבזה אותם. מקום מיוחד ניתן במכתב לניסיונו של רוקח לפתוח ערוץ פרטי ונפרד עם מונטיפיורי, על אף הקשרים הטובים, הקבועים והממושכים של הממסד הצפתי עם הנדבן. כמו כן הטילו דופי ביושרה של רוקח. הוא הואשם בהתנהלות עסקית בעייתית, תוך ניצול כספי אחרים לעסקים שקרסו והביאו רבים לפשיטת רגל. העובדה שרוב חלקי הציבור בצפת התגייסו בניסיון לחסום את רוקח מעידה על מעמדו הבעייתי בעיר.

כותבי המכתב הקפידו להדגיש שמדובר בבעיה אישית ולכן גם תקפו בעיקר את רוקח האדם, עם רמזים בלבד לחלק קטן מחבורתו, ובהחלט לא תקפו את רעיונותיהם. כדי שהעניין לא יהפוך לעוד סכסוך מקומי, ויהיה לנושא כלל-יישובי, הם גייסו את הראשון לציון למאבק. המכתב נשלח אליו

[30] בפרסום בלבנון הכניס העורך סימני קריאה אלה להביע את השתאותו למקרא ההפרזה בתארים.

בבקשה שיפרסם אזהרה מפני האיש רוקח ברבים, הן לציבור קוראי העיתונות העברית והן לאישים ולארגוני התמיכה בחו"ל.[31] הראשון לציון אשכנזי נענה לפניה, הודעתו פורסמה בעיתונות ועיקרה:

...**וזאת נוכל לומר כי האיש הלזה מעולם לא ידענו אותו לאיש ולמנהל כלל ועיקר לא, והיושבים על הפקודים המה רבנים מפורסמים**...[32]

מכאן ואילך נפתחה מלחמה גלויה בין רוקח לבין ממוני צפת, והלר בראשם, כשכל אחד מן הצדדים עושה כל שלאל ידו לפגוע באחר: ההנהגה הצפתית נידתה והחרימה אותו, תוך הפעלת לחץ כלכלי, שגרם לפגיעה קשה בעסקיו, ולחץ חברתי. רוקח השתמש בעטו המושחזת ובקשריו הטובים בעיתונות העברית, כדי להפיץ ברבים ידיעות על המתרחש בעיר, בלשון בוטה ובביזוי אישי את הנוגעים בדבר.[33] היעד העיקרי לביקורתו הקשה היו הלר, זילברמן וסגל, אם כי גם אחרים לא יצאו פטורים.

בשלב הבא, לאחר שהקרע הפך לגלוי והמחנות התייצבו דהיינו, רוקח, ושותפיו המתחלפים תדיר, מול כל הנהגת צפת, אימץ רוקח קו התקפה חדש. הוא ביקש לשים עצמו כמי שמוביל את תהליך הפרודוקטיביזציה של היישוב. כדי שיחשב ככזה היה עליו להציג את הממסד הצפתי כמי שמתנגד לרעיון ורודף את המבקשים להתיישב ולעבוד. הדבר קרה כבר בתגובה הפומבית הראשונה של רוקח לדברים הקשים שהטיחו בו ראשי צפת, באמצעות הראשון לציון אשכנזי. במנשר, חתום על ידי 130 איש, כתוב ללא ספק בידי רוקח עצמו, הואשמו "**אלה המכנים א"ע [את עצמם] בשם רבנים מנהלים**" בניסיון לפגוע בו ובאנשיו, כדי להכשיל כל ניסיון לפרודוקטיביזציה של היישוב. ההסבר לכך, אליבא דרוקח, הוא חששם שמקורות פרנסה ייתרו את איסוף התרומות ליושבי הארץ ויסתם הגולל על מקור כספם ועושרם הפרטי של הממונים והרבנים. מן הכתוב עולה הטענה שרק רוקח, הפעם בהנהגה משותפת עם ברוך מרדכי מנדלזון ידידו,[34] והחבורה סביבם, הם שפועלים למימוש חזון "**דרך הקודש אשר יסלול לו השר הישר באדם...**", קרי מונטיפיורי.[35] גם הפעם לא פורסמו בעיתון שמות החתומים על המנשר, עובדה המקשה על ההתחקות אחר הנפשות הפועלות. החברה בה מדבר מנשר זה שוב אינה מוזכרת בשמה 'חברת ישוב ארץ-ישראל', כפי שרק לפני חודשיים הציגה עצמה קבל עם ועדה וכאמור,

---

[31] סל"י כ"י 115 V726, מכתב חתום בידי 3 ראשי הקהילה הספרדית, בראשם שמואל עבו וכן 5 ראשי הקהילה האשכנזית ובראשם הלר. התאריך הוא ר"ח **חשון נסכתי מלכי**, דהיינו 1880. ברור שמדובר בטעות ולו גם מפני שאחד החותמים, שמואל עבו נפטר כבר ב-1878 והנמען עצמו נפטר בראשית 1880. הרב אשכנזי גם מיהר למלא את בקשתם, כפי שיתברר להלן, וגם תאריך תשובתו מבהיר כי שגגה נפלה בחישוב הגימטריה של הפסוק ומדובר בא' בחשון תרל"ה (12.10.1874).

[32] המגיד 2.12.1874, עמ' 418.

[33] סגנונו של רוקח היה כל כך פוגעני וחסר עכבות שלא אחת, אפילו פרומקין, שאר בשרו ועורך חבצלת, פרסם את דבריו והעיר שהסגנון הוא על דעת הכותב בלבד. ראו למשל: חבצלת 4.10.1878, עמ' 3.

[34] על האיש ראו הערה 18.

[35] הצפירה 10.2.1875, עמ' 44-45.

לצידו של רוקח בהנהגה ניצב עתה מנדלזון. אפשר להניח שהחבורה המקורית עברה תהפוכות ונתפרקה. דרכם של רוקח ושל יצחק פרידמן נפרדה לא רק על רקע חילוקי דעות באשר לדרכי פעולה נחוצות. יש להניח שהופעלו לחצים רבים על החוברים אל רוקח מצד ההנהגה, ולא מן הנמנע שגם בעיות ביחסי אנוש, שיאפיינו את רוקח לכל אורך דרכו, תרמו את שלהם. אולם על אף הפילוג, עדיין סבבה את רוקח חבורה אופוזיציונית לא מבוטלת.

ההנהגה הצפתית בחרה שלא להגיב פומבית וישירות לסוג זה של האשמות בדבר רדיפת שוחרי הפרודוקטיביזציה. הטיעון בדבר התנגדות הנהגת היישוב לפרודוקטיביזציה מחשש להתמעטות הצדקה שב ועלה על ידי רוקח ואחרים וקנה לו שביתה גם אם העובדות בשטח היו שונות.[36] אולם על אף מאמציו של רוקח, הלר ושותפיו להנהגה המשיכו להיות הגורמים הייצוגיים של צפת מבחינת מונטיפיורי. בעת ביקורו בארץ ב-1875, הגיעה אל מונטיפיורי בירושלים משלחת צפתית, לדיון על תוכניות לשיפור המצב בעיר.[37] אין לדעת מי היה במשלחת, מפני שמונטיפיורי לא הזכיר שמות ביומנו. הלר לא היה ביניהם, אבל בנו, אברהם יצחק, היה בין נציגי הקהילה ומונטיפיורי הזכיר ביומנו פגישה עימו אם כי בהקשר אחר.[38] ביומנו יצא מונטיפיורי מגדרו בדברי השבח שהרעיף על הממונים והרבנים של כל הקהילות בארץ, דברים שיועדו להישמע בפומבי, מעין תשובה לאלה שהטילו ספק בכנות ההיענות של ראשי היישוב ליוזמתו. מן הסתם כוונו הדברים גם אל רוקח.

זאת ועוד. בעוד רוקח האשים למעשה את ראשי הקהל בצפת בחבלה בתוכניותיו של מונטיפיורי, המשיך מונטיפיורי לראות בהם את נציגיו האותנטיים של הציבור הצפתי והכתובת עבורו. לראייה מיהרו ראשי הציבור בצפת לפרסם מכתב הלל ושבח למונטיפיורי על שנענה לפנייתם ודאג להמציא תקציב להעסקת רופא מוסמך, שעתיד להגיע באותם ימים לצפת ולספק בה שירותים רפואיים משופרים. בבחינת הכרזה שהקשרים המסורתיים הטובים בין מונטיפיורי לבין ההנהגה המוכרת של העיר, ובראשם הלר ועבו, שרירים וקיימים ופועלים לטובת הציבור.[39] הכרזה זו לא הייתה סחריר תקשורתי אלא הפן התקשורתי של המאבק המתמשך על המקום והמעמד אצל מונטיפיורי ואנשיו.

---

[36] ראו למשל: חבצלת 31.5.1878, עמ' 188.

[37] מונטיפיורי, משה וירושלים, עמ' 65.

[38] שם, עמ' 61. אברהם יצחק סבל ממחלת עיניים, כנראה גרענת (Trachoma), שגרמה לעיוורונו. מונטיפיורי הציע לו טיפול רפואי אצל רופאו האישי.

[39] הלבנון 17.2.1875, עמ' 213-214, חתום בידי ספרדים ואשכנזים כאחד.

ראוי לתת את הדעת לכך שבעיתון הלבנון, ממש בהמשך למכתב של ראשי הציבור בצפת, הודפס מכתבו של חיים יעקב הכהן פיינשטיין (1837-1901), שד"ר צפתי, ששהה באותה העת בכלכותה.[40] פיינשטיין, שבעצמו נמנה על החבורה המבקשת להתיישב, הגיב ישירות על טענותיו של רוקח בכותבו בפשטות את מה שלא כתבו ראשי הקהל: הוויכוח אינו על התיישבות ופרודוקטיביזציה, הוויכוח הוא על השאלה בידי מי הסמכות לנהל מגבית ציבורית. הוא גם חידד את עמדת הממונים וטען שלא יעלה על הדעת שכל אחד יכול להחליט לערוך התרמות לצורכי ציבור שלא בתיאום עם הממונים על כך. כיוון שפיינשטיין היה מאוד מקורב לממסד הצפתי לא מן הנמנע שמכתבו לעיתון נכתב בעצה אחת עם מי מהממונים והרבנים.[41]

רוקח המשיך לבקר את הנעשה בצפת, מעל דפי העיתונות ובעיתון החבצלת בעיקר. בשלב זה הייתה נימת הדברים מתונה יחסית ונראה שהוא ניסה עדיין למצוא מסילות אל ליבם של פטרוני היישוב. הוא למשל כתב באריכות בשבחו של האדמו"ר מסדיגורה, על שמינה אנשים חדשים לעמוד בראש כולל וולין.[42] הדבר בולט בעיקר ביחסו למונטיפיורי. כזכור, האחרון הבטיח לדאוג להגעתו של רופא מוסמך לצפת, וכעבור כשנה של חיפושים נמצא ד"ר ישעיה סלינג'ר שהעתיק את מגוריו לצפת, בסיוע נדיב של ועד שלוחי הקהילות בלונדון. זמן קצר לאחר שהגיע הרופא לעיר, ב-6.3.1876, כתב הלר מכתב תודה שנשלח לעיתונות. הוא פורסם בהלבנון[43] אך לא כן עיתון חבצלת. שם בחרו לפרסם מכתב של רוקח, ובו הוא המודה, המשבח והמהלל את מונטיפיורי ואת ועד שלוחי הקהילות על תרומתם לשמירת הבריאות של תושבי צפת![44] קשה להימנע מן המחשבה שרוקח, בן בית במערכת חבצלת, נהנה מהעדפה מצד דודו המו"ל פרומקין, ודווקא דברי ההודיה שלו, משל עמד בראש הקהילה בצפת, הם שפורסמו.

באשר לרצון לייצר שינויים בצפת ובכלל, הניסיון הנוסף של מונטיפיורי משנת 1874-1875, לתיקון המבנה הכלכלי של היישוב בארץ, נותר גם הפעם בכתובים. עדות לכוונות טובות שאינן מתממשות אך גם נשק בידי רוקח וחבורתו בשמשם אופוזיציה לוחמנית להנהגה המסורתית של צפת. חלפו שנתיים, ובאוגוסט 1877 התבשר ציבור קוראי העיתונים על התארגנות נוספת, הפעם נקראה חברת 'יישוב ארץ

---

[40] חיים יעקב הכהן פיינשטיין הגיע לארץ ב-1853 בנערותו. יצא כמה פעמים בשליחות צפת לתימן ולארצות המזרח. כתב כמה ספרי הלכה, ביניהם, אמרי שבת, כלכותה תרל"ד, ובתוכו הסכמה של הלר. היה בין רוכשי האדמה בגיא אוני ואחיו היה ממייסדי בני יהודה. ראו: יערי, שליחים לתימן, עמ' תכ"א.

[41] הלבנון 17.2.1875, עמ' 214-215.

[42] חבצלת, 17.3.1876, עמ' 157-159.

[43] הלבנון, 19.4.1876, עמ' 278.

[44] חבצלת, 17.3.1876, 159-160.

הקודש בעבודת אדמה', בראשה רוקח, ולצידו בהנהגה שוב התחלף השותף, השלישי במספר, דוד ויטלס.[45] במכתבם לעיתונות אפילו לא הועלתה הבקשה לעזרה במימוש תוכניות התיישבות אלא תאור המצב הקשה בצפת עקב המלחמה בבלקן ותלונה על כי אנשי החבורה מקופחים בחלוקת כספי התמיכה שמגיעים לצפת. לכן התבקשו הנדיבים הפוטנציאליים לשלוח את הכסף ישירות אליהם.[46] יש להניח שחידוש הניסיונות של רוקח לקיים מגבית עצמאית עוררה שוב משבר קשה ביחסיו עם הממסד. לטענתו התנכלו הממונים לעסקיו על ידי חרמות ונידויים והדברים אף גלשו לאלימות פיזית. כיוון שהוא הצליח להסתכסך גם עם הסוכן הקונסולרי האוסטרי בצפת, מיקלסביץ, שעד אז עמד לימינו,[47] ערער הלה על נתינותו האוסטרית ובראשית 1878 נאלץ רוקח לצאת לבירות כדי להסדיר את עניינו זה בקונסוליה האוסטרית, שצפת הייתה תחת פיקוחה.[48]

מכאן ואילך התחיל תהליך הפרידה הפיזית של רוקח מצפת ובמקביל לה התעצמות אובססיבית של העיסוק שלו בה ובאנשיה. רוקח עתיד לחזור לעיר לפרק זמן קצר ב-1879 במהלכו נקרא להתגייס לעזרת מתיישבי גיא אוני המתפוררת, ועל כך בהרחבה בהמשך. אולם עד מהרה חזר לאירופה ועיקר מפעלו התמצה בכתיבה ובהטפה כנגד הנהגת היישוב הישן. המסע הזה החל בבירות, שם פתח רוקח בסדרת כתבות בעיתון חבצלת, 'מכתבים מצפת'.[49] בכתבותיו תקף בחריפות רבה את הנעשה בצפת ואת העומדים בראשה, ובכלל זה את כל מנגנון כספי החלוקה, וכן האשים אותם ברדיפת המבקשים עבודת אדמה.

בשבתו בבירות הוא גם הצליח לגייס לצידו את פישל רוזנצוויג,[50] שפרסם אף הוא סידרת כתבות ביקורת קשה על שיטת החלוקה ובעיקר על הנעשה בצפת, כאילו כל תחלואי השיטה התנקזו רק בעיר זו. רוזנצוויג פרסם את דבריו בעיתון הצפירה היוצא בוורשה,[51] ועיקר ההאשמות הוטחו נגד סגל, מרדכי זילברמן ובנו רפאל ממשיכו. מן הסגנון, המידע הפרטני הרב על צפת והשבחים הרבים אודות רוקח, ניכרת מעורבותו של רוקח. נראה שהלר כאב במיוחד את הצטרפותו של רוזנצוויג לקבוצה

---

[45] דוד כהנא, יליד סורוקה 1842, מכונה ויטלס על-שם אמו, ויטה, בנו של הדיין ברוך כהנא מסורוקה, איתם הגיע לצפת ב-1844. הוא נמנה גם על 'חבורת עובדי אדמה - 1866'.

[46] הצפירה, 22.8.1877, עמ' 252. רוקח העיד על עצמו בדיעבד ששלח גם מכתבים לנדבנים ובהם הלין על הממונים המקפחים אותו ואת חבורתו וביקש שהכסף ישלח אליו ישירות, ראו: חבצלת, 6.6.1878, עמ' 198.

[47] חבצלת 10.1.1879, עמ' 90-91.

[48] אלעזר רוקח, 'מכתבים מצפת', חבצלת, 20.6.1878, עמ' 213-215.

[49] הכתבות פורסמו בעיתון במהלך 1878-1879. במקביל ובהמשך פרסם דברים גם תחת כותרות אחרות כמו: 'דברים בעיתם', 'נובל עלים' ואחרים.

[50] עליו ראו גם בפרק שבעה עשר.

[51] הצפירה, 'בארות (ארץ-ישראל)', 9.7.1878 – 27.8.1878, (7 כתבות).

הלעומתית להנהגת צפת, אף כי רוזנצוויג לא תקף אותו אישית. בין השניים התקיימה היכרות רבת שנים ורוזנצוויג אף פירסם בעיתונות, בעשור קודם, דברי שבח והלל למתרחש בצפת וציין במיוחד לטובה את הלר, העומד בראש הנהגתה.[52] הלר פנה אליו במכתב אישי, הפציר בו להתרחק מהשפעתו הרעה של רוקח והגן נחרצות על שמו הטוב של זילברמן, שהיה יעד מרכזי למתקפות אישיות בוטות במיוחד. רוזנצוויג בחר לפרסם את המכתב של הלר בעיתון וכן את תשובתו, בה לא חזר בו מאף האשמה.[53]

בעצם אותם ימים התחולל גם המשבר עם איילבום, עליו בהרחבה בהמשך, שיצא לחו"ל לגייס לעצמו תמיכה, ואף הוא פרסם ברבים פרשיות מחיי היישוב. מול המתקפה הקשה הזו הגיבה הקהילה הצפתית, אשכנזים וספרדים גם יחד, בהפצת כרוז המוקיע את המקטרגים עליה, הפעם מבלי להזכיר שמות מפורשים, אם כי ברור שמדובר ברוקח, באיילבום ובחוברים אליהם. בחפשם גם הפעם גיבוי המחריג את הפרשה מד' אמותיה של צפת, צורפו לכרוז מכתבי התמיכה של ארבעת נשיאי כולל אוסטריה, ר' מנחם מנדל מוויז'ניץ, ר' מנחם מנדל פנט, ר' יצחק אהרן אטינגא ור' ישראל הכהן רפופורט. בין החותמים מקדים את שמו של הלר ראשון החותמים, ר' יוסף אלטר הגר מרדוויץ (1820-1879), אחיו של האדמו"ר מנחם מנדל מוויז'ניץ, שהתגורר בצפת מאז 1873.[54]

סידרת הכתבות של רוקח, שהוזכרה לעיל, הייתה התחלה של כתיבה בלתי פוסקת על הסוגיה, מעל כל במה שאפשרה לו זאת ומעל דפי כל אחד מן העיתונים הרבים שייסד ברבות הימים, גם אם לא האריכו ימים.[55] את משנתו הביא גם בספר 'מצב העיר הקדושה צפת ותושביה האשכנזים', בו למעשה ארגן בצורה סדורה את מה שכתב במהלך הימים בעיתונים שונים.[56] רוקח הרבה להתריע בכל הזדמנות

---

[52] המגיד, 1.11.1865, עמ' 332.

[53] חבצלת, 2.6.1880, עמ' 127-130.

[54] אמת"י, IL/Sa I/33/a. ר' יוסף אלטר כיהן לאחר מות אביו בראדוויץ ובסיגט. בעקבות עלייתו לצפת בא גם בנו, רבי משה הגר (1840-1904). שניהם השתלבו בהנהגת הקהילה בתוקף ייחוסם הרם. האחרון הסתכסך עם הקהילה הצפתית ועבר לחיפה, שם נפטר. איזכור פרשת הסיכסוך במכתב שנמכר במכירה פומבית, ראו קטלוג קדם 14, מרץ 2011, פריט 501.

[55] למשל: יזרעאל, די האפענונג, דער וועקער, הירדן.

[56] רוקח, מצב צפת. הספר הודפס בדפוס החבצלת, ללא ציון שנת הדפסה ויש בלבול גדול לגבי שנת הוצאתו לאור של החיבור. גם שושנה הלוי וגם יעקב הרוזן קשרו את המועד לביקורו האחרון של מונטיפיורי בארץ, 1874-5. כנראה משום כך מופיע התאריך תרל"ד בקטלוג של הספרייה הלאומית. אלא שקביעה זו בלתי סבירה בעליל בגלל סיבות רבות: 1. רוקח מזכיר בספר את סדרת הכתבות שלו בחבצלת 'מכתבים מצפת' שראשיתן ב-22.2.1878 והן נמשכות עד סוף 1879. 2. באחת מכתבות הסדרה (חבצלת 20.6.1878, עמ' 215) הזכיר רוקח את העובדה שהוא כותב ספר על מסתרי צפת, והוא עתיד לצאת לאור בקרוב. 3. רוקח חתם את דבריו בספר 'ראש וציר חברת ... גיא אוני'. ב-1874 הישוב ושמו לא היו קיימים. 4. המציאות של ריבוי כוללים המתוארת בספר אינה תואמת את המציאות בצפת ב-1874. 5. בעמוד 42 בספר כתב רוקח שהוא כ-14 שנים בצפת. כיוון שידוע שהגיע לצפת ב-1867 הרי שההוצאה לאור של הספר הייתה מן הסתם, מה שמתיישב עם כל האמור לעיל, בשנים 1880-1881.

על הקלקלות והשחיתות שאפיינה את המערך הפיננסי של שיטת החלוקה בכלל ובצפת בפרט. הוא ניתח את שיטת החלוקה ואת המציאות בארץ, שמנוולת אנשים, הבאים אליה בציפיות בלתי ריאליות. הוא הצביע על הפיצול הרב בקהילה ובמוסדותיה כמנגנון המאפשר להנהגה לשלוט בשיטת 'הפרד ומשול', לחלק מישרות, וכתוצאה מכך נגרם ניצול בלתי יעיל של כספי ציבור ופגיעה אנושה בשירותים הניתנים לתושבים. המראה שהציב מול תהליך ההסתאבות ששיטת החלוקה הביאה חשפה אמת כואבת ונוקבת. מסיבה זו מצאה ביקורתו מהלכים אצל רבים וטובים ממחפשי הפיתרונות לקיום יהודי הגון. אולם, ראוי להפריד בין ביקורתו העניינית של רוקח על השיטה לבין האובססיה שפיתח כלפי הממונים בצפת, מניעיו והתנהלותו האישית של רוקח.

דמותו של רוקח ופרשת חייו עדיין לא זכו למחקר מקיף. עם זאת, רוב הכותבים עליו מסכימים על הפער בין כישרונו הרב בדיבור ובכתיבה לבין העדר כל כושר ביצוע, היותו איש מדון, שהסתכסך עם כל מי שניסה ליצור עימו שותפות, כולל בני משפחה, הסתכסך גם עם ארגונים כמו כי"ח ושאלת ניקיון כפים ריחפה על רבים ממעשיו.[57] על אף החתירה הבלתי נלאית של רוקח תחת הממסד הקיים ומערכת הכספים שבשליטתו, הוא לא הצליח לשנות את השיטה. הגורמים המסורתיים שתמכו ביישוב נותרו לעמוד לצד ההנהגה המסורתית.[58] גם המתקפות הממוקדות באישים בצפת לא הצליחו לערער את מעמדם. כיוון שהיה לכוד במסע נקמה "קולהאסי", הוא עסק בהשחרה מוחלטת של כל הנעשה בארץ-ישראל וכך פגע גם בסיכויו לאסוף כספים למען המטרות בהן האמין.

פרשת הקמת גיא-אוני, ומאוחר יותר ראש-פינה, מהווים מקרה בוחן חשוב ומעניין לאופן בו התנהל הוויכוח בין רוקח להנהגה, ובראשה הלר, ולאופן בו התקבע דימוי ההנהגה הצפתית בעניין זה בציבור ואפילו במחקר הביקורתי. להלן יידון העניין בעיקר סביב השתלשלות מהלכי ההתיישבות בהתייחס

---

[57] ניתוח מעניין של אופיו כתב דוד ישעיהו זילברבוש (1854-1936), סופר ועיתונאי שהתיידד עם רוקח בשנות שהותו ברומניה, ובדברים שכתב על רוקח, לאחר מותו, העלה כמה תובנות היכולות לשמש מפתח להבנת דמותו: היותו איש מילים כריזמטי, נטול יכולת ביצועית, אשר אצלו "**זיו ההזיה מזייף את ההויה**". היותו איש ריב ומדון בבחינת "**בא הוזה ומתנבא במחנה לעיר שמקדמים את פניו בקולי קולות וכשהוא יוצא את העיר נפטרים ממנו בחשאי**". הוא גם איבחן את עוצמת האובססיה של רוקח כלפי הממונים בצפת, שנדמה כי העבירה אותו על דעתו, ושיתקה את יכולתו לפעול. אחת הדוגמאות למצבו המטריד של רוקח עולה מן האפיזודה הבאה: באחת הפעמים בהן אירח זילברבוש את רוקח בביתו נהרו רבים לבית לשמוע אותו, בבקשם לשמוע על ארץ-ישראל והמתחדש בה. רוקח כדרכו לא הצליח להפסיק את סיפוריו על עלילות הממונים ובאוזני מאזיניו התמהים שטח את חזונו שהתמצה בתוכניתו להוציא לאור ירחון ביידיש שיקרא 'דער קאנטשיק' [המצליף], והאיור בשער יהיה: נשיא הממונים על החלוקה שוכב עירום על ספסל, כשאחוריו למעלה ומעליו גבר חסון מלקה אותו ברצועה! (זילברבוש, זכרונותי).

[58] רוקח עצמו סיפר על ניסיונו לסכסך בין הלר לבין הרב וואקס, נשיא כולל ורשה, וכיצד זה דחה אותו בשאט נפש. כעבור שנים, טען רוקח, הלר אכן הודח מראשות הכולל, עובדה המוטלת בספק רב.

לתפקידו של רוקח בהתפתחויות, בחינת מעורבותם של הלר וחבריו להנהגה בעשייה וניסיון למפות את חבורת המתיישבים והזיקה הפוליטית שלהם.[59]

מעשה ההתיישבות היהודית על חלק מאדמות הכפר ג'עוני, השוכן בשיפוליו המזרחיים של רכס הרי כנען, החל למעשה ב-1874,[60] במענה לפנייתו המחודשת של מונטיפיורי אל ראשי היישוב היהודי בארץ-ישראל לעשות למען שיפור המצב הכלכלי. כזכור, ראשי הציבור בצפת הגישו למונטיפיורי הצעות משלהם ובמקביל התארגנה בעיר קבוצת אנשים ששמה לה למטרה למצוא אדמה להתיישב עליה. בראשם עמדו רוקח ויצחק פרידמן. מבין השניים היה פרידמן בעל הניסיון בכגון אלה. הוא עמד כבר ב-1866 בראש התארגנות דומה, שנקראה אז 'חבורת עובדי אדמה' ונתמכה על ידי הממסד הצפתי, בעת ניסיונו הקודם של מונטיפיורי לקדם את עניין עבודת האדמה ביישוב היהודי בארץ.[61] החבורה הנוכחית מנתה כ-80 ראשי בתי אב אך הרשימה המלאה של שמותיהם אינה ידועה כיוון שלא פורסמה.[62] סביר להניח שחלק מן האנשים שנמנו עליה השתייכו בעבר להתארגנות דומה משנת 1866.

כפי שכבר פורט לעיל, השותפות בין יצחק פרידמן לרוקח התקיימה זמן קצר בלבד וחודשיים לאחר פרסום המנשר הראשון התבשר הציבור על גירסה אחרת של חברה להתיישבות, כשלצידו של רוקח שותף אחר. גם הוא עתיד להתחלף כעבור שנתיים ומחצה, באוגוסט 1877, עם הקמת הגרסה השלישית לחברת ההתיישבות.

בכל אותן שנים ובכל אותם גלגולים החבורה בהנהגתו של רוקח לא הגיעה לכלל מימוש כוונות ההתיישבות. למעשה, התוכניות שהולידו בפועל את ההתיישבות בגיא אוני החלו לקרום עור וגידים דווקא ללא מעורבותו של רוקח ובעת העדרו מן הארץ. ביולי 1878 התפרסם שוב בעיתונות העברית מנשר, 'קול מבשר ישוב ארץ הקודש', ובו בשורת התארגנות, ולראשונה דווח בו על פעולות ממשיות שננקטו למימוש רעיונות ההתיישבות. הכותבים פרטו סיבות שונות להתמהמהות ארוכת השנים בהגשמת הרעיון ובין השאר הזכירו את העובדה שהחבורה שהתארגנה בזמנו בצפת הייתה מאוד הטרוגנית:

> **"...והמה שונים בדעותיהם וגם תלויים בדעת אחרים ומהם אשר התברכו בלבבם כי את זהב החנופה יאסיף להם ומצא להם, ומהם אשר ישאו לשוא נפשם על כנפי רוח הדמיון כי יצליחו**

---

[59] הדיון על פרשת גיא אוני / ראש פינה בחיבור זה מצומצם לשאלות שהם מעניינו של מחקר זה. הפרשה כבר נידונה בפרק שלושה עשר מן ההיבט של העמדה האולטרה אורתודוקסית הארץ-ישראלית והמשך הדיון בפרק זה הוא בדגש על מקומו של רוקח בהתרחשות. חלק מן המקורות והטענות שיובאו כאן הועלו כבר על ידי החוקר אברהם הלוי שישא ולא זכו לתשומת לב מספקת. ראו: שישא, היישוב בגליל; שישא, ועוד תעודה.

[60] על ניסיון קודם לרכישת אדמה במקום המידע זעום ובלתי ממוסמך ראו: הרוזן, ההתנחלות, עמ' 32-33.

[61] ראו פרק שלושה עשר.

[62] הלבנון, 16.12.1874, עמ' 143. במכתב מיום ט"ו בחשון תרל"ה, החתום על ידי 72 איש, ששמותיהם לא הובאו בעיתון, פנו האנשים לעזרה הנדיבים שיסייעו להיענות להצעות מונטיפיורי.

לכל מלאכה ועבודה בשדה ועוד דמיונות כאלה... בגלל זאת שמנו נפשנו בכפינו לעבור כחלוצים לפני אחינו. כל איש אשר נשאו לבו באמת ובתמים להטות שכמו לכל מלאכה ועבודה בשדה וכרם..."

על פי הכתוב, שלושים איש רכשו חצי מאדמות הכפר ג'עונה. 21 מן הגברים כבר ישבו באותה העת בבתים של הכפר אך הנשים והילדים נותרו עדיין בצפת, עד לבניית הבתים לשיכונם. המתיישבים ביקשו עזרה כספית תמורת משכון הנכסים, כדי שיוכלו לבסס את אחיזתם בקרקע. על המנשר הזה חתום גם הבד"צ של צפת, והלר בראשם, שקרא לנדבנים להענות לבקשת החבורה ולהגיש עזרה.[63]

שמות החתומים על המנשר לא הודפסו ולכן אין לדעת במדויק מי היו חברי הקבוצה המייסדת. עם זאת, זהותם של חלק מן האנשים ידועה מתוך מסמכים העוסקים ברכישת הקרקעות, ועל אחרים ניתן להסיק ממנשרים מאוחרים יותר בהם פורסמו שמות אנשי החבורה. מתוך שטר מכר מיום ט"ז בחשוון תרל"ט (13.11.1878) מתברר שבראשית המהלך היו המובילים את החבורה חמישה שותפים שקנו בצוותא חלק מאדמות ג'עונה, כנראה בגלל עניינים הקשורים לדיני קרקעות ואולי מלכתחילה, לגבי חלקם היה מדובר בעסקה לצורכי השקעה בלבד.[64] חמשת השותפים היו: יצחק פרידמן, שותפו הראשון של רוקח, אחיינו מיכל פרידמן[65] דוד מפרוסקרוב,[66] יוסף כהנא,[67] יוסף פרידמן.[68]

לא הרבה ידוע על פרטי מעשה ההתיישבות, מי מרוכשי האדמה התיישב בפועל וניסה לעבד את האדמה ומה היו השלבים של התפוררות הקבוצה. משהו על שמות אנשי החבורה ניתן ללמוד מן הפרסומים בעיתונות שליוו את פירפורי ההישרדות שלהם. אולם, כיוון ששמות אלה התפרסמו כחלק

---

[63] הצפירה, 23.7.1878 (הוספה). מעניין לציין שבגיליון זה (עמ' 220-221) גם נדפס פרק מכתבותיו של פישל רוזנצוויג מבירות, ובו תקף בחריפות בעיקר את זילברמן והאשימו בכל חוליי היישוב הישן, בעוד זילברמן חתום על המנשר של מתיישבי גיא אוני ותומך בדרכם באותו גיליון עצמו. רכישת חלק מקרקעות הכפר ג'עונה על ידי חבורה צפתית הוזכרה גם בכתב עת קצר ימים שהוציא לאור הרב עקיבא יוסף שלזינגר, עמוד היראה, טבת תרל"ט (ינואר 1879), עמ' ו.

[64] על פי השטר, יצחק פרידמן מכר לאהרן קלר חלק מן הקרקע שלו. ממסמך נוסף למדים את שמו של עוד רוכש לאדמה בג'עונה, השד"ר הצפתי חיים יעקב הכהן פיינשטיין (יערי, שליחים לתימן, עמ' תכא). פיינשטיין העמיד את חלקתו למכירה בט"ו בסיוון תרל"ט [6.6.1879]. אודותיו ראו הערה 41 וכן בפרק שנים עשר. תיאור רווי תככים ועלילות, שלא כל הנאמר בו מתיישב עם עובדות ידועות, על רכישת הקרקע והעניינים המשפטיים סביב שטרי הקניין, מבלי להזכיר שמות, הביא ד"ר חיים חיסין, אשר ביקר בארץ ב-1890 ואת רשמי מסעו פרסם בהמשכים בירחון ווסחוד בשנים 1891-1894, מבלי לציין את מקורות המידע שלו (חיסין, בארץ המובטחת, עמ' 371-373).

[65] מיכל פרידמן, יליד צפת 1851.

[66] דוד צבי מפרוסקרוב, יליד 1817, הגיע לצפת ב-1867. הוא יוצא דופן בין הרוכשים שכן הוא מבוגר משמעותית מן האחרים וגם אינו וותיק בארץ. יתכן שרכש את האדמה עבור בנו. במפקד 1875 רשום אחד, אברהם מפרוסקרוב, יליד 1853, המבקש פרנסה. ייתכן שהוא אברהם זאב המוזכר ברשימת מתיישבי גיא אוני ואינו מזוהה.

[67] יוסף כהנא, יליד סורוקה 1840, הגיע לצפת ילד עם משפחתו ב-1844, אביו הדיין ברוך כהנא. אחיו הוא דוד ויטלס. ראו הערה 46.

[68] יוסף פרידמן, יליד טבריה 1849 שעבר להתגורר בצפת לאחר נישואיו לזיסל לבית זילברמן. סבו, מרדכי פרידמן (הוסיאטין 1811, הגיע לטבריה ב-1833, נפטר בין השנים 1865-1874), היה אחד ממוני כולל וולין בטבריה. לימים היה יוסף פרידמן לאחד מראשי המתיישבים, דבק בנחלתו והמשיך לחיות במקום גם כשהיה לראש פינה. צאצאיו חיים במושבה עד היום.

ממאבקים בתוך הקבוצה, על רקע התקשרות החבורה עם רוקח, עליה יורחב בהמשך, ומהר מאוד היו לבעלי אופי פולמוסי כלפי הנהגת צפת, אין ביטחון שרשימת החותמים אכן מייצגת את כל בעלי האדמות ורק אותם. בכל אופן, מתוך חמשת הרוכשים הראשונים רק יוסף פרידמן מוזכר במפורש ברשימות, ויוסף כהנא מיוצג על ידי בנו.[69] כמה עובדות עולות מעיון ברשימת בעלי הקרקע בגיא אוני:

1. רובם המכריע ילידי הארץ, חלקם כבר דור שלישי, או כאלה שהגיעו לארץ בגיל צעיר מאוד.[70]
2. לפחות שליש מהם הם בני משפחות שהיו גם ב'חבורת עובדי אדמה' שהתארגנה עוד ב-1866.
3. לפחות שבעה מביניהם ממשפחות הקשורות בממסד הרבני של העיר.

רוקח, שהה בבירות בעת רכישת הקרקע ובהיוודע לו על כך יצא בחריפות נגד המהלכים, טען שהם מעשה נוכלות וניצול ציני של אנשים המבקשים באמת ובתמים להתיישב ולעבוד את אדמתם. הוא שפך קיתונות של לעג וזלזול על ניסיון ההתיישבות הזה. העובדה שהממסד הצפתי עמד מאחוריה, תמך במעשה, וזילברמן אפילו התמנה לעמוד בראש בית הדין של גיא אוני, החמירה את חריפות תגובותיו.[71] הוא דיווח גם על סכסוך כספי שפרץ בין פסח פרידמן, אביו של יצחק פרידמן, ששימש גם סוכן קונסולרי של גרמניה בעיר, לבין קוני הקרקעות.[72]

המתיישבים בגיא אוני נתקלו בקשיים רבים בשל הבצורת, אבל בעיקר בשל חוסר מזומנים שיאפשרו להחזיק מעמד עד שהמשק החקלאי יחל להניב תשואות. הסתבר שהייתה מידה של תמימות בהנחה כי בכך שהם ממשים בגופם את רעיון עבודת האדמה וההתיישבות, שכל כך הרבה אישים וארגונים יהודיים הטיפו לה, הם יזכו לתמיכה כספית מיידית. תקוותם נתבדתה והעזרה בוששה להגיע. חלק גדול של המתיישבים נואש, הם חזרו לצפת וניסו למכור את האדמות שברשותם.

במחצית השניה של 1879 שב רוקח לצפת ואז התחדש הקשר בינו לבין החבורה. על פי רוקח פנו אליו המתיישבים במכתב, אם כי קשה למצוא צורך אמיתי בהתכתבות בין הצדדים שכן רוקח כבר חזר לצפת ופגישה פנים אל פנים ודאי התקיימה. אולם רוקח, שהטיב להשתמש בתקשורת לצורך עיצוב דעת קהל, דאג שהמגעים בינו לבין החבורה יתועדו ויפורסמו בצורה מבוקרת. סביר להניח שהמכתב נכתב ביוזמתו של רוקח. במכתב תואר מצבם הקשה של המתיישבים ונשטחה פנייתם לרוקח שיעזור להם

---

[69] כיוון שלא כולם זוהו קשה לדעת האם מי מן השמות קשור למשקיעים הראשונים.

[70] מתוך 29 החותמים+ 1 שהיה בחבורה אך נפטר (ראו נספח א), 25 הם 'בני הארץ'. 2 שמות אינם מזוהים.

[71] חבצלת, 27.12.1878, עמ' 84.

[72] שם. על פי הנאמר במנשר על הרכישה (ראו הערה 65) הכסף שולם בחלקו וחלק מן התשלום היה **'שטרי מקנה ח"ינחחת ידי] הקאנסולאר אגענט [הסוכן הקונסולרי] וממשלת קיסרות אשכנז יר"ה [ירום הודה] בע"ק צפת"**. יתכן שזה הרקע להתדיינות המשפטית בין הצדדים.

בגיוס תמיכה כספית באירופה. כלומר, המעורבות שלו במפעל ההתיישבות בגיא אוני הייתה העסקתו כמתרים עבור היישוב, לאחר שזה הוקם ללא קשר אליו ורק לאחר שנתקלו בקשיי מימון. במכתב לא תקפו המתיישבים את הנהגת צפת והטענה היחידה שהושמעה היא שזילברמן הבטיח להם לבנות מקווה ביישוב ועדיין לא קיים הבטחתו. אם כי המתיישבים פנו לרוקח, בהאמינם שהוא בעל קשרים מועילים בחו"ל ויוכל להמציא להם ישועה, הם סירבו לשכוח את עמדתו השלילית כלפי המעשה החלוצי שלהם בראשית הדרך ותבעו ממנו הסבר והתנצלות על יחסו המתנשא והמזלזל כלפיהם בעבר.[73] רוקח ניצל פנייה זו כדי לתרץ את עמדתו אז ובהסבר שנתן ליחסו המזלזל בהתיישבות בגיא אוני כתב:

> **...על פי ידיעתי בטבעי האנשים אשר קנו את חצי הכפר הנ"ז [הנזכר], ידעתי כי באמת יחפצו לעבוד את האדמה. אבל לא יכולתי להאמין אשר פלוני... ופלוני וכו'...[74] (אשר גם הם קנו עם החברה יחד, ועוד התאמרו להיות לראשי החברה) ימלאו אחר רעיון העבודה והמלאכה, אחרי כי האנשים האלה "ממונים" הם, והיאומן כי ממונה צפתי יעזור לעניי עם כי יוציאו לחמם מן הארץ...[75]**

כך, רוקח בעצמו מעיד כי הממונים שנואי נפשו מעורבים במעשה ההתיישבות, מה שלא מנע בעדו להמשיך ולהציג את הנהגת צפת כרודפת ההתיישבות.

מכתב הפנייה הראשון הזה של חבורת גיא אוני אל רוקח, הוא אומנם תחילת הקשר בין רוקח לבין גיא אוני, אך רוקח איחר לפרסם אותו, כנראה משום שהוא חשף את מצב הדברים לאשורם. רוקח דאג לפרסם קודם לזה מנשרים בחתימתם של מתיישבי גיא אוני, מאוחרים יותר בתאריך כתיבתם אך תואמים את האינטרס של רוקח, ובהם מתקפה חסרת תקדים על ההנהגה הצפתית, ובעיקר על זילברמן, כמי שרודפים ומתאנים למבקשי ההתיישבות. מנשרים אלה פורסמו בעיתון חבצלת בחתימת 29 אנשי גיא אוני, כאשר שמות החתומים עליהם חוזרים על עצמם באופן חשוד בנוסח ובסדר זהה.[76] ניסיון של חלק מן החתומים לכאורה להתכחש למעורבותם במנשרים נתקל בסירוב לפרסום מעל דפי החבצלת והם נאלצו לפרסם את דברם בכתב העת הירושלמי 'שערי ציון'.[77] קבוצה של 14 איש, מן החתומים לכאורה על המנשרים, הוקיעה את רוקח בטענה שחתימותיהם זוייפו וחלק מהם אפילו לא

---

[73] מכתב חתום על ידי 29 מתיישבי גיא אוני מיום ב' באלול תרל"ט (21.8.1879). התפרסם בחבצלת, 7.11.1879, עמ' 33-35.

[74] הצנזורה על השמות כך במקור.

[75] חבצלת 15.11.1879, עמ' 42, מכתב של רוקח מיום ז' באלול תרל"ט (26.8.1879).

[76] חבצלת 23.10.1879, עמ' 17-18; שם 30.10.1879, עמ' 32.

[77] כתב העת 'שערי ציון', בעריכת יצחק גאשצינני, יצא לאור בירושלים בשנים 1876-1885.

שייכים לחבורת גיא אוני.[78] בין שאר שמות אנשי גיא אוני, אלה שלא התכחשו למנשרים ודבקו ברוקח, בולטים אנשים שמשפחותיהם מזוהות עם מה שהיה מחנה הרב מרומאן ויתכן שיש כאן הד ליריבות נושנה עם מחנה הלר.[79]

מכל האמור, ועל אף הקושי לקבל תמונה ברורה, נראה שבתוך חבורת בעלי האדמות חל קרע על רקע ההתחברות לרוקח, אבל לפחות חלק מהם ניסו להיעזר בו לשם הצלת ניסיון ההתיישבות שלהם. הם אומנם מינו את רוקח לנציגם לצורך איסוף כספים אך צירפו אליו את אחד מראשי המתיישבים, יוסף פרידמן.[80] השניים נסעו לבירות, שם הקימו ועד שאמור היה ללוות את שליחותם ולהיות הכתובת לכספים שייאספו עבור גיא אוני.[81] לא ברור כיצד נתגלגלה השליחות המשותפת של רוקח ופרידמן. אולי חתימתו של פרידמן, חודשים ספורים אחר כך, על המכתב המאשים את רוקח בזיוף ובהונאה, רומזת על מה שקרה.[82]

רוקח לא הצליח במסע גיוס הכספים[83] ולא ברור מה נעשה עם מה שכן הצליח לגייס. במקביל התארגנה קבוצה מבעלי האדמות, שלא ויתרו עדיין על החלום, והחליטו לשלוח עוד שליח מבין אנשי הקבוצה כדי לנסות ולגייס תמיכה כספית. היה זה אהרן קלר שיצא למסע איסוף תרומות בצפון אפריקה בשלהי 1880. בזיכרונותיו סיפר קלר ששליחותו הייתה עם "**...ההרשאה של רבנות א"י והקונסולים...**"[84] אולם גם שליחותו, שהתארכה לשנה ומחצה, לא הביאה את ההצלה. במהלכה שלח כסף למתיישבים אך הצלחתו הייתה מוגבלת: "**...כי לא כל היהודים בני עמנו האמינו שבארץ-ישראל ישנם יהודים המעבדים את האדמה...**"[85]

על אף תרומתו המפוקפקת של רוקח לניסיון ההתיישבות בגיא אוני הוא לא נמנע מלהציג עצמו כמייסד גיא אוני:

---

[78] שערי ציון 15.1.1880, עמ' 19. המכתב שכותרתו 'מודעה רבה' הוא מיום כ"ג בחשון תר"מ (9.11.1879) ופורסם אצל שישא, היישוב בגליל, עמ' 58-59.

[79] פרטים בנספח א.

[80] חבצלת 23.10.1879, עמ' 17-18, מכתב מיום ז' בתשרי תר"מ (24.9.1879).

[81] חבצלת 26.12.1879, עמ' 84-85. בראש הוועד עמד אמיל פרנק, לימים יו"ר סניף כי"ח בבירות, שהיה לזרוע הביצועית של רוטשילד אצל מושבות הגליל (נקדימון רוגל, ' ספר המקנה של ראש פינה', קתדרה 65 [תשנ"ג], עמ' 123). על-פי תקנות הוועד שהתפרסמו בעיתון היו אמורים להעביר אליו את הכספים שייאספו.

[82] ראו הערה 80.

[83] אם כי הוא דיווח על הצלחותיו בגיוס כספים למען ההתיישבות בארץ אבל שקיעתו בסכסוכים תדירים עם רבים מן הארגונים היהודים הכשילו אותו. ראו למשל דיווחיו: המגיד 6.10.1880, עמ' 334-335.

[84] ארכיון ראש פינה, תיק קלר, אהרן קלר (רשם: זלמן קלר), זכרונות, כתב יד, תר"ץ, עמ' 7. זכרונותיו של אהרן קלר נרשמו מפיו על ידי זלמן קלר, נכדו, בכתב יד במחברת.

[85] שם

...ברוחי כוננה החברה חברת 'ישוב-ארה"ק', בהשתדלותי קנו החברים חצי כפר גי-אוני עם חצי אדמתה ושבעה עשר בע"ב [בעלי בית] מאחינו ירדו לגור בהכפר למען יעבדו שמה את האדמה בידיהם ולא במסירת הקולמ[ו]ס...[86]

לא עברו חודשיים וההתנסחות הזהירה משהו בדבר היותו מקור ההשראה לרכישת אדמות גיא אוני, הפכה לחד-משמעית והוא הציג עצמו כחלק מחבורת הקונים:

...עלתה בידי לאסוף ארבעים אנשים אשר מכרו כל אשר להם [...] <u>וקנינו</u> [הדגשה שלי, ר"א] חצי הכפר גיא-אוני בקרבת העיר צפת, עם מחצית אדמתה הפוריה, ושבעה עשר בעלי בתים יצאו לגור בהכפר וכבר התחילו לעבוד...[87]

המסר הזה, על אף היותו בדותה, נקלט. אפילו דוד ישעיהו זילברבוש, שהכיר היטב את רוקח, ובזיכרונות שכתב אודותיו עמד על נטייתו של רוקח לא להקפיד על האמת, גם הוא הציג אותו כמייסד גיא אוני:

...ואמנם אלעזר רוקח היה הראשון אשר הניח גם אבן-פנה לפתרון חלומו, בקנותו, בתמיכת מונטיפיורי ובתמיכת חבריו-להזיה, חצי הכפר ג'יעוני, ועשרים משפחות מבני עירו, עיר צפת, התישבו שם . והנה גם בראותו כי עמלו עולה בתהו, מחוסר-כסף ומחוסר-מכשירים, והמתישבים משתמטים אחד אחד לשוב אל העיר, היה הוא האחד אשר התאזר עוז להקים את הסוכה הנופלת. הוא הוא אשר לקח מטה נודדים בידו, עזב את ארצו ואת משפחתו לבוא אל ארצות הגולה ולרכוש לו תומכים למפעלו...[88]

זילברבוש המשיך להפיץ את גירסתו של רוקח, כמו אחרים בין כותבי העיתים, וזו נתקבלה כתמונת המציאות.

ניסיון ההתיישבות בגיא אוני לא צלח ורוב מתיישביו חזרו לצפת מאוכזבים. האדמות נמכרו ברובם לקבוצת התיישבות ממוינשט, שברומניה, שכבר מייצגת עידן חדש בתולדות הארץ: הציונות וחלוצי העלייה הראשונה. עם זאת, בין איכרי ראש פינה, נותרו על אדמתם משפחות מאנשי גיא אוני, אנשי צפת, המייצגים המשכיות של היישוב. כמו כן נוספו ליישוב משפחות של מי שמכונים 'רוסים', משפחות שהגיעו לארץ ורכשו חלקות מבעלי הקרקע 'בהשתדלותו' של סגל, שהיה כידוע ממונה מראשי כולל

---

[86] המגיד, 12.5.1880, עמ' 155.

[87] המליץ, 20.7.1880, עמ' 297. יתכן שרוקח היה מעורב כספית, רק בדיעבד, בגיא אוני, כנראה בהלוואה כלשהי למי מן המתיישבים, אך זה וודאי אינו מצדיק את הזרים שקשר לעצמו.

[88] זילברבוש, זכרונותי.

וולין בצפת, ובמעורבות לורנס אוליפנט.[89] גם התיישבות קבוצת עולים ממוינשט על אדמות גיא אוני, שהחליפו את שם היישוב ל'ראש פינה', נתקלה בתגובה שלילית מצד רוקח, ששהה אז בעיר גאלאץ. הוא פרסם ברבים שרכישת הקרקעות היא מעשה הונאה עד כי אנשי הוועד המרכזי של חובבי ציון ברומניה החלו לחשוש ודרשו מן המתיישבים הוכחות לתקפותה של העסקה.[90]

בניגוד לדימוי הדורסני של רבנים וממונים קנאים, מתנגדי ההתיישבות ורודפיה, שרוקח ביקש להשריש ביחס להלר ושותפיו בהנהגה, גם הגירסה המחודשת של ההתיישבות היהודית על חצי מאדמות הכפר ג'עונה, ראש פינה, הייתה מלווה בתמיכה וביחסי קירבה עם צפת והנהגתה, ודוגמאות רבות לכך:

- צפת הייתה בית ראשון לעולים החדשים. עד ההתארגנות במקום החדש ובניית הבתים ישבו המשפחות בצפת, כאשר מטרת בואם ארצה גלויה וידועה.[91]

- במקביל פנו מתיישבי ראש פינה בבקשת עזרה גם אל הארגון, אולי המזוהה ביותר עם היישוב הישן וכספי החלוקה, אל הפקוא"מ.[92] הפקוא"מ נענה לבקשתם וסביר להניח שלהלר הייתה יד בדבר והראייה היא שהכסף נשלח אליהם דרכו. על ערש דווי, שלושה ימים לפני מותו, עוד הספיק לדווח לפקוא"מ שהעביר כסף לראש פינה ושלח קבלה המאשרת זאת.[93]

- סמוך מאוד למועד הגעת המתיישבים מרומניה לראש פינה, ועם התחלת בניית הבתים, החלו השלטונות להערים עליהם קשיים בירוקרטיים ופוליטיים. המתיישבים פנו לגורמים שונים שיפעלו לטובתם, בין השאר אל מונטיפיורי. בסוף מכתבם אליו, מיום ד' בחשוון תרמ"ג (17.10.1882), הוסיף הלר דברי תמיכה ובקשה שיעתרו לבקשתם.[94]

- מתיישבי ראש פינה נתקלו בקשיים כלכליים רבים, שעוד החמירו בעקבות הריגה בשוגג של צעיר ערבי על-ידי אחד המתיישבים, במהלך חתונה ראשונה שנחגגה ביישוב. אנשי המושבה נדרשו לתשלום כופר גבוה כדי ליישב את סכסוך הדמים שנפתח עם השכנים הערבים. ההנהגה הצפתית, הספרדית

---

[89] שו"ב, זכרונות, עמ' עו. אצל הרוזן, ההתנחלות, עמ' 48, נטען שבראיון שהעניקה לו יוכבד, אלמנתו של סגל, סיפרה כי הוא רכש בית וחלקת אדמה בג'עונה במכירה פומבית מן הבעלים שהסתבך בחובות. קבוצת 'הרוסים' יחד עם אנשי צפת מימי גיא אוני, ראו עצמם מקופחים ונבדלים מקבוצת הרוב ואף פנו להתארגנות נפרדת.

[90] שו"ב, זיכרונות, עמ' צט. נדמה שהתקיים כאן דפוס קבוע לפיו מרגע שרוקח לא ניהל את העניינים הם נפסלו על ידו, גם במחיר פגיעה ביעדים להם הטיף. גם יחסיו עם הוועד בגאלאץ התערערו עד מהרה וחל קרע ביניהם (המגיד, 11.4.1883, עמ' 114-115).

[91] זלמן בנדל, מזכרת יעקב, צ'רנוביץ תרנ"ב.

[92] ידועות שתי פניות: SCUA, OTM: hs.Ros.PA 25:31, מכתב של וועד המושבה מיום ה' בחשוון תרמ"ג (18.10.1882); שם, 37:1, מכתבו של ראש הוועד מוטל כץ, מיום ז' בתשרי תרמ"ד (11.11.1883). ראו פרק שלושה עשר, תעודה 13.

[93] SCUA, OTM: hs.Ros.PA 45:5, מכתב מיום י"ט בטבת תרמ"ד (17.1.1884). במכתב קודם, ה' בחשוון תרמ"ד (5.11.1883), דיווח הלר כדרכו על הכספים שנשלחו לחלוקה באמצעותו וגם כתב: "...**ואנשי הקולונייא ראש פנה לא באו עד היום לקבל המגיע להם. ובעת יבואו אסלק להם, אשלח להם [הכוונה לפקוא"מ ר"א] הקבלה...**" (SCUA, OTM: hs.Ros.PA 42:30).

[94] אברהם הלוי שישא, 'תעודה מראשית היווסדה של ראש פנה', המעין, יא-ד (תשל"א), עמ' 5-10.

והאשכנזית כאחת, השתמשה בקשריה עם האוכלוסייה הערבית ועם השלטונות על מנת להשקיט את הרוחות ונרתמה לגיוס כספים כדי לעזור למתיישבים ולפצות את משפחת החלל שביקשה גאולת דם. במכתב ששלחה הנהגת הקהילה האשכנזית לפקוא"מ, יום לאחר התקרית, עולה השותפות החד משמעית של קהילת צפת בצרה שנתרגשה על ראש המתיישבים, ההתערבות אצל השלטונות למענם וההתחייבות הכספית הגבוהה שנדרשה, ועוד תידרש, לטיפול במשבר.[95] הפרשה נתמשכה והלר ושותפיו להנהגה המשיכו לפעול למען ראש פינה. למשל, הרב שמעון סופר, מי שהיה אב"ד בוינה באותה העת, התבקש על ידי ראשי הקהילה בצפת לעזור למתיישבים ולפעול להפצת הבקשה לעזרה כספית וכך עשה,[96] הלר וזילברמן פנו גם לאליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, כדי שהאחרון יעזור בהשגת תרומה כספית להחזר ההלוואה שהקהילה בצפת לקחה לצורך הוצאות הטיפול באירוע.[97] אפילו הוועד הראשי לישוב ארץ-ישראל בגאלאץ יצא בקריאה אל התורמים הפוטנציאלים לא לקפח את חלקם של אנשי צפת בתרומות ומצאו לנכון למנות את מעורבות אנשי צפת והגשת העזרה:

> **גם ידענו את אשר היו לעזר בעצה ופעל לשכניהם בגי-אוני, הם אנשי מוינעשט, בדבר האסון אשר קרה שם עם ההרוג...**[98]

- אליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, העביר, בין השאר, כספים ליהודים היושבים בפקיעין ולמתיישבים בראש פנה באמצעות הלר ושותפיו בהנהגה, גם בלי קשר לתקרית הירי בחתונה. הלוי טרח ושלח לעיתון מכתב בעניין זה, מן הסתם משום שחשוב היה למונטיפיורי ולאנשיו שיוודע ברבים שהוא תומך בעובדי האדמה. אך לא פחות חשוב מכך היה להדגיש שהכסף, גם למטרות הללו, עובר בצינורות המסורתיים קרי, במקרה של הגליל, דרך רבני צפת. אין בזה כדי להפתיע שכן מונטיפיורי זכה לשיתוף פעולה מצד הממסד הרבני בצפת בכל תוכניות ההתיישבות והפרודוקטיביזציה שרצה להוציא לפועל, לאורך עשרות שנים, גם אם לא הסתייע ולא התממש. דומה שלא בכדי שלח הלוי את מכתבו לעיתון המליץ, שעורכו נודע כמבקר חריף של היישוב הישן והנהגתו ותדיר נתן במה בעיתונו לדברים ברוח זו. חשוב היה להלוי להביא דווקא לידיעת קוראי עיתון זה את תרומתו של מונטיפיורי לעובדי האדמה.[99]

- בתקנון הראשון שגיבשו מתיישבי ראש פינה בתרמ"ג (1883), משתקף הקשר בין הקהילה הצעירה לבין קהילת צפת הגדולה והוותיקה. בסעיף מה, הבא להסדיר סכסוכים בקהילה, נכתב:

---

[95] SCUA, OTM: hs.Ros.PA 20:29, מכתב מיום ג' בטבת תרמ"ג (13.12.1882), עליו חתומים כל ראשי העדה האשכנזית.

[96] מכתבו מיום ג' באדר תרמ"ג (10.2.1883) התפרסם בדיעבד במליץ, 13.12.1894, עמ' 3.

[97] מכתב מיום ג' באב תרמ"ג (6.8.1883) שפורסם אצל שישא, עוד תעודה, עמ' 31-31.

[98] המגיד 14.3.1883, עמ' 86.

[99] המליץ 2.5.1884, עמ' 1. מכתבו של אלעזר הלוי מן ה-22.4.1884. הוא הזכיר את הלר כגורם דרכו עבר הכסף מבלי שידע עדיין שהלר כבר נפטר לפני כמה חודשים.

כל סכסוך דברים אשר פרץ בין בני העדה עד הוועד יוגש והמה יפשרו ביניהם עפ"י ד"ת [דין תורה], והדבר הקשה יגישו אל האסיפה הכללית או בהסכמתה לא'[חד] מהרבנים מצפת"ו אשר יבחר הוועד.[100]

- לימים נמצא מעורבות של אנשי צפת בבית הספר בראש פינה, כמורים וכבוחנים. ביניהם יוסף משה הורוויץ, חתנו של הלר, שדיווח על כך בעיתונות.[101]

- נוסע שהגיע לגליל בראשית שנות התשעים תיאר הווי של שיתוף בין קהילת צפת לקהילת ראש פינה. בספרו על ראש פינה כתב:

...מספר יושבי'[ה] 82 משפחות, מהם עשרה משפחות ילידי רוסי'[ה], והנשארים כולם ילידי רומעני'[ה] המה. ואחינו יושבי עיה"ק צפת יבואו בכל ימי חג הפסח וסכות להקולוני'[ה] זו וישמחו שמה יחדו עם הקאלאניסטען בשיר ובכלי זמר...[102]

בסופו של דבר רוקח הסתכסך גם עם רבים במחנה המבקרים את היישוב הישן, אם כי הם עשו שימוש רב בדבריו וכתביו שימשו הוכחה ניצחת מבחינתם לתקפות הביקורת שהטיחו בממסד של היישוב הישן. לימים, נוספה לרוקח מטרה חדשה והיא אפוטרופוסיו של היישוב החדש, אותם תקף בחריפות לא פחותה.[103] בחיכוך שהלך והתרחב בין אנשי היישוב הישן לבין אנשי היישוב החדש בארץ התבהרה זיקתו של רוקח אל האנשים מתוכם צמח ולעיתים אפילו מצא עצמו באותו צד של המתרס עם רבני היישוב. למשל בפולמוס שהתעורר סביב קיום השמיטה בתרמ"ט (1888-1889) הוא צידד בשמירתה.

בשנת 1890 חזר רוקח לצפת לביקור פיוס. הלר כבר לא היה בין החיים אך הוא נפגש עם שנוא נפשו משכבר, זילברמן, וכך דיווח על כך איש צפת:

... בשבוע זה בא לעירנו ה' אלעזר רוקח. מטרת ביאתו לא נודעה לנו, רק זאת ראינו ושמענו כי בשבוע שבא הלך לבית הדומ"ץ ר' רפאל, וכמעט נשק כפות רגליו למחול לו על חטאו נגדו עד הנה ושניהם דברו יחדיו כחצי שעה בבית מיוחד. מה ועל מה דברו לא נוכל לדעת דבר ברור. ביום השבת שלח לו רפאל יי"ג [יין גפן] לכבוד, אם גם עד הנה רדפוהו ר' רפאל ואנשיו ושנאתם הייתה גדולה ועצומה מאוד...[104]

---

[100] ניב וגורן, ראש פינה, עמ' 86.

[101] המליץ, 4.5.1888, עמ' 937-938

[102] הורנשטיין, גבעת שאול, עמ' 44.

[103] בשנים 1886-1888 פינה פרומקין לרוקח שטח נכבד בעיתונו, חבצלת. עד שהשניים הסתכסכו הייתה זו במה לרוקח לתקוף את הוועדים ליישוב ארץ-ישראל ברומניה, את 'חברת מזכרת משה' הלונדונית ושאר ארגוני חובבי ציון. ראו: קרסל, פרומקין, עמ' קד-קה; לסקוב, אפיקורס.

[104] יצחק זעליג צייגער, עזרת סופרים 2.4.1890, המליץ 21.4.1890, עמ' 2. הכותב הוא נכדו של משה חר"ג.

לסיכום, בקבוצת האופוזיציה שקמה להלר במהלך שנות עיסוקו בעסקי ציבור היה אלעזר רוקח הקולני, הבוטה ואולי המשפיע ביותר בעיצוב דימויה השלילי של החברה האשכנזית בצפת ובתוכה דימויו השלילי של הלר. רוקח, שהיה איש בעל עט מושחזת וכישרון כתיבה גדול, הותיר אחריו הררי כתבות ומאמרים, שהציגו את האירועים מנקודת מבטו. נדמה שבשעת מעשה השפעת פעולותיו הייתה בעיקר מטרידה, פגעה לא פעם בהכנסות מתרומות, אך לא שינתה דברים מעיקרם. אולם עיקר השפעתו הייתה במיצוב הנהגת היישוב הישן בתודעה הציבורית לעתיד לבוא. אם כי הביקורת שלו כוונה לכל ראשי הכוללים בארץ, העיסוק הכפייתי שלו בממוני צפת וברבניה קיבעה את דימויים כארכי-מושחתים של היישוב הישן.

בהוקעת המינהל הבלתי תקין והשחיתות האישית הנלווית אליו היה יותר מקורטוב אמת וכתביו המרובים של רוקח בעניין תרמו בוודאי לגיבוש האווירה הציבורית שדרשה שינוי ותיקון. בתוך כך תמוהה הצלחתו של רוקח למצב את ההנהגה הצפתית כאויבת ההתיישבות היהודית, ואילו את עצמו כאבי ההתיישבות בגיא אוני ומהלוחמים הגדולים למענה ולמען ההתיישבות בכלל. ההאשמות שלו, גם אם הן לא עומדות במבחן בדיקה ביקורתית של הנושא, התקבלו בציבור ואפילו במחקר. אולי דבריו נתפסו כמשקפים נאמנה את המתרחש בשל היותו בשר מבשרו של היישוב הישן ועם זאת בעל מאפייני משכיל ומבקר חריף. הם וודאי נפלו על אוזניים כרויות אצל כל אלה שהיו מלכתחילה חלוקים על דרכו של היישוב הישן. הסיפור בגירסתו של רוקח תאם את הסיפֵּר של תומכי ההתחדשות הלאומית ולכן הוא לא נבדק ולא אומת.[105]

[105] על המפגש בין אנשי היישוב הישן לבין העולים החדשים לארץ בעלי האוריינטציה הציונית ראו פרק אחד עשר. ראו גם: קרסל, פרומקין, עמ' קד-קה.

פרק תשעה עשר - מנחם מנדל איילבום [1]

במקביל לפרשיות שנידונו עד כה התחוללה בצפת פרשה נוספת, שנודעה לציבור הרחב עם פרסומם של פרקי 'ארץ הצבי' בעיתון השחר, שלימים היו לספר בשם זה.[2] הדמות המרכזית בפרשה הוא מנחם מנדל איילבום, המכונה בדרך כלל מנדל מליז'נסק. יליד 1836 שהגיע לצפת מפולין עם משפחתו ב-1846, ילד כבן עשר. הוא התייתם בגיל צעיר: אביו נפטר סמוך להגיעם לארץ ואמו, רוזא, שנתיים מאוחר יותר.[3] איילבום היתום גודל אצל מאיר ליב משידליץ (1804- בין 1861-1866), שהיה דמות בולטת בצפת, ממנהיגי כולל ורשה[4] והיה מתלמידיו של הלר.[5] כשבגר שימש לפרנסתו סופר- כלומר, לבלר, האחראי על התכתובות וב-1862 התמנה לסופר בכולל אוסטריה, מטעם חצר קוסוב.[6]

בעבודתו עבור הכולל נחשף איילבום לאי-סדרים ושחיתות ציבורית. הוא העיד כי כעבור חצי שנה של עבודתו בשירות כולל אוסטריה, לנוכח המינהל הבלתי תקין ונוהלי הרישום הרשלניים, ניסה להציע הצעות ייעול אך נתקל בתגובה עוינת של חר"ג, שהיה בכיר ממנו במנהלת הכולל וצבר כוח לא מבוטל. לדברי איילבום הוא נתקל בסירוב לשנות מן המנהגים הפסולים לדעתו שנהגו בכולל ולכן החל לנהל בסתר רישום של המהלכים הכספיים עליהם ידע. על פי רישומיו בסתר של איילבום חלק גדול מכספי 'החלוקה' לא חולק אף פעם והכולל היה שרוי בחובות כבדים.[7] בעיזבונו של איילבום נמצאים מכתבים התומכים בטענתו על ליקויים חמורים בניהול המערכת הכספית בכולל. למשל, מכתבו של ר' חיים מרדכי ברומר המלין על כך, שבניגוד להסכמות ולהבטחות הממונים בכולל, הם אינם שולחים

---

[1] עיקר המידע על איילבום לקוח מספרו 'ארץ הצבי' וממכתבים שבעזבונו, שנשמר בספריה הלאומית 132/ 1262*4, תיקים 1-29. פרשיות שונות, כגון היחסים עם מיקלסביץ', מגובים במסמכים מן הקונסוליה האוסטרית. על הזהירות הנדרשת בהישענות על המידע בספר ראו במבוא – המקורות ודרך הבאתם.

[2] הוצאה מוערת של הספר, המהדירה נורית ארנון, ירושלים תשמ"ב.

[3] על קורותיו בילדותו כתב איילבום בספרו ארץ הצבי, עמ' 156. הוא מוזכר לראשונה במפקד 1849 יחד עם אמו האלמנה ועוד שתי אחיות. שם האב אינו מוזכר אך איילבום נהג לציין בחתימתו "במוהר"צ" והסברה היא ששמו היה צבי. ההרכב המשפחתי כלל גם את אחיו הבוגר ממנו, שהגיע לצפת נשוי עם ילדים. גם אחיו נפטר שנים ספורות אחרי עלייתו לארץ והותיר אלמנה וילדים, בהם אחיינו יעקב מרדכי איילבום (1843- בערך 1894). בערוב ימיו של הלר שימש יעקב מרדכי עוזרו וכתב עבורו מכתבים (ראו: SCUA, OTM: hs.Ros.PA 26:30 / 34:14). האחיין הזה היה מאוד קרוב לאיילבום, תמך בו ואחרי מותו ומות רעייתו גידל את שתי היתומות שנותרו. ראו מכתבו אל הפקוא"מ, מיום ז' באייר תרמ"ט (8.5.1889), ובו בקשתו לתמיכה עבור חתונת בתו של איילבום (SCUA, OTM: hs.Ros.PA 117:24).

[4] מאיר ליב נולד בשדליץ (Siedlce, שבפולין) והגיע לצפת ב-1833.

[5] הלר מכנה אותו 'תלמידי המופלא' במכתב של הלר אל משה ליב כהן, שפרסם איילבום בחיבורו 'איגרת פתוחה', וינה תר"מ, עמ' 12-13 (הצילום מובא בתוך איילבום, ארץ הצבי, עמ' 230-245). איילבום הגיב על כך בהערת שוליים צינית.

[6] עדות להתמנותו לסופר בכולל אוסטריה נמצא במכתב מיום כ"ג בכסלו תרכ"ג (15.12.1862) שכתבו האדמו"ר מויז'ניץ ואחיו, האדמו"ר מקוסוב, ובו רשימת מינויים בכולל. איילבום התמנה לסופר לצידו של משה חר"ג הוותיק (רוט, נזר החיים, עמ' שמט: חיים כהנא, אבן שתיה החדש, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' רע). כיוון שבין המכתבים בעיזבונו של איילבום (בסל"א כת"י 132/1-29 1262*4), המסמך המתוארך המוקדם ביותר, המעיד על היותו סופר הכולל, הוא מד' באדר תרכ"ב (1862), יש להניח שהמכתב לעיל אישר למעשה איוש קיים של התפקיד.

[7] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 156-158.

קבלות חתומות על ידי האנשים שקיבלו את הכספים, המאשרות את קבלתם. ברומר טען שבגלל כשלים אלה התורמים מעכבים כספים ויש גם הנמנעים מלתרום.[8]

לאחר שנים של תסכול מתמשך העלה איילבום את טענותיו במכתב שמוען כנראה אל אחד מנשיאיו של כולל אוסטריה, אולי אל האדמו"ר מויז'ניץ. במכתבו תקף איילבום את שלושת הממונים העומדים בראש הכוללים המרכיבים את כולל אוסטריה: יהודה לייב מקולומיי (1825-1883, איש קוסוב), משה חר"ג (איש ויז'ניץ) ואברהם מקאליש (1833-1881, איש לבוב). הוא האשים אותם שבתחבולות הם שמים ידם על כספים שאמורים להיות מחולקים לכלל העדה. בעיקר יצא קצפו על חר"ג, שמצר את צעדיו ומתעמר בו.

מן המכתב למדים שבשלב זה התקיים שיתוף פעולה מלא בין איילבום להלר. הוא הזכיר במכתבו שלאור הגילויים על הנעשה בכספי הכולל התכנסה אסיפה בראשותו של הלר ששמה לה למטרה להסדיר את העניינים בכולל. פורום זה קיבל כמה החלטות ביניהם נהלים שמטרתם לנטרל את כוחם של ממונים תקיפים כמו חר"ג. הוחלט שכל הכרעה לגבי כספים ושאר ענייני הכולל חייבת להתקבל פה אחד, על דעת כל ההנהגה. כמו כן הוחלט להשוות את השירותים הניתנים לבני הכולל האוסטרי לאלה הניתנים בכולל וולין, כגון תרופות חינם. איילבום סיים את מכתבו בהצעת ייעול שעיקרה חיזוק כוחו והשפעתו בכולל כך שיוכל להשגיח ולשפר את מצב הכולל.[9]

מן התסיסה המתמשכת בכולל ספק אם ההחלטות שהתקבלו באותה אסיפה בראשות הלר השיגו את יעדן. חר"ג הבין שהמידע המרשיע אודותיו הגיע מאיילבום ולכן רדף אותו והצר את צעדיו, עד שהאחרון פרש מעבודתו בכולל. עם הגיעו לצפת של יששכר דב לוסטמן (להלן: לוסטמן), יליד סאנוק 1816, שהגיע לצפת ב-1868, והצטרפותו להנהגת הכולל, נראה היה להלר ולאיילבום שנמצאה דרך לקעקע את שליטתו של חר"ג בכולל ולהנהיג תיקונים. השניים התרשמו שלוסטמן ראוי לתפוס את הנהגת הכולל ויכול להביא מרפא לחוליו. הלר, לוסטמן ואיילבום החלו לשתף פעולה ביניהם על מנת לשנות את הסדרים בכולל אוסטריה. איילבום העמיד את שירותיו ואת כל מרצו לרשות לוסטמן. גם הלר הטיל את מלוא כובד משקלו וקשריו הטובים עם האדמו"ר מויז'ניץ ושלח אליו מכתב בו הפליג בשבחי לוסטמן והמליץ על העברת הסמכויות מחר"ג אל לוסטמן. הלר הבין היטב את הבעייתיות של

---

[8] סל"י כ"י, 132/ 1262*4, מכתב מיום י"ט בשבט תרכ"ב (20.1.1862), מאת יצחק זוסיא [?] וחיים מרדכי ברומער הלוי ב[ן] הגאון מהר"ם ז"ל אב"ד ק"ק בודנאב, שעל פי הכתב הוא כותב המכתב, שניהם יושבים בברודי, אל הגבאים והממונים של כולל אוסטריה ראו גם: 132/6/ 1262*4, מכתב ממרדכי אהרן ליברזאהן אל איילבום, ללא תאריך, בו מלין הכותב שאין התאמה בין כסף שנכדיו קיבלו בפועל לבין האישורים על העברת הכספים שנשלחו אליו.

[9] שם. מדובר בטיוטה של מכתב, ללא שם הנמען ותאריך. המכתב אינו חתום אך ברור שזה כתב ידו של איילבום. בגוף המכתב פניה אל הנמען, "...**וע"כ [ו]על כן] אם רוצה הדר"כ [הדרת כבודו] שיתנהג הכל בצדק...**", ממנה ניתן להסיק שהוא נועד לאחד מנשיאי הכולל. באשר למועד כתיבת המכתב הרי שבהתחשב בתוכנו ובשמות האנשים המוזכרים בו, ומי שלא מוזכר בו, יש לתארך את המכתב לשנת 1867 לערך.

ניסיונו לקדם 'הפיכת חצר' בכולל, שמשמעותה להעמיד בראש הכולל איש לבוב במקום איש ויז'ניץ. על כן הצעתו נוסחה במתינות ומשקפת את ניסיונותיו לפשר בין הניצים:

...ואם חותם הכולל יהיה ביד הרד"ב [הרב דב בעריש, הכוונה ללוסטמן] נהיה בטוחים כי מעולם לא יצא מכשולות כאלה ח"ו [חס וחלילה] מתח"י [מתחת ידיו]. ואני ערב לאדמו"ר כי יהי לו עבד נאמן בכל לבו ונפשו. וכבר פעלתי אצל הרד"ב להוציא מלבו שלא יהיה לו שום שנאה על ר"מ [ר' משה] חר"ג אלא אדרבא לדרוש שלומו וטובתו. אלא זאת מבוקשו שלא יהיה מתריז נגדו בענין הנהגת וטובת הכלל. וגם ר"מ חר"ג הבטיח ע"ז [על זה]. ולא יכול להתאפק. בכ"ז [בכל זאת] גם עתה הרד"ב הוא בשלום אתו אלא מתרעם ומצטער על מדותיו...[10]

הטיעונים של הלר נגד חר"ג במכתב הנ"ל נגעו בשני עניינים: בפרשת תמיכתו של חר"ג בהכהן, שנידונה בהרחבה לעיל, ובהוקעת שיתוף הפעולה בין חר"ג לבין הסוכן הקונסולרי האוסטרי בצפת. הברית בין שני האחרונים התבססה על כספים שקיבל מיקלסביץ' מכספי הכולל ובתמורה יכול היה חר"ג לרתום אותו, ואת הסמכויות הרבות שהוקנו לו, לשם התנכלות ליריבים.[11] נוסף על כוחו זה נהנה חר"ג ממעמד איתן בחצר ויז'ניץ. האדמו"ר היה אסיר תודה על תרומתו לחיזוק מעמדו בכולל אוסטריה,[12] ובחצר ויז'ניץ' היו לו שני תומכים חשובים שגוננו עליו, משה ברומר[13] ויהושע דרומר. הם כתבו וענו למכתבים בשמו של הצדיק וכנראה שלא פעם עשו זאת מבלי שהדברים הגיעו לידיעת האדמו"ר.[14] הללו דחו בתקיפות את האשמת חר"ג בחבירה להכהן לצורך הקמת בתי ספר[15] והם שהפעילו לחצים, איומים ואת מלוא השפעתם כדי לשמר את ההסדרים המיוחדים של חר"ג עם הסוכן הקונסולרי בצפת.[16]

לאור התמיכה החד משמעית בחר"ג מצד חצר ויז'ניץ התגבשה ההכרה אצל מתנגדיו שצריך לנסות ולנטרל את בסיס הכוח השני שלו דהיינו, הגיבוי הקונסולרי. עניין זה היה אחד ממוקדי המחלוקת שהתפתחה סביב איילבום. הסוכנות הקונסולרית האוסטרית בצפת, אופי פעילותה והיקף

---

[10] המכתב במלואו פורסם אצל איילבום, ארץ הצבי, עמ' 152-154, ללא תאריך ומתוכנו ברור שהוא נכתב בין 1870 לבין 1871.

[11] שם, עמ' 167-169.

[12] במכתבו של האדמו"ר מויז'ניץ אל חר"ג מכ"ט בחשוון תרכ"ב (2.11.1861), הבטיח לו: "**...עבור עמל טרחתו והשתדלותו ידע כי כמו אז כן גם עתה לעמוד לימינו, כרצונו וכחפצו...**". ראו איגרת בהקדמה לספרו של איילבום, ארץ הצבי, עמ' כג.

[13] משה ברומר היה המוציא ומביא בחצר ויז'ניץ. אנשים השתמשו בשירותיו לקידום ענייניהם והוא עשה זאת תמורת תשלום, כפי שמעיד מכתב אל ברומר, המטפל במחלוקת בצפת בענייני ירושה, תמורת תשלום. ראו: שישא, שתי איגרות.

[14] כך כתב מאיר יעקב פרייפלדר (יליד סקאלה 1815, הגיע לצפת ב-1867) אל איילבום, בעקבות ביקורו בחצר ופגישתו עם הצדיק: "**...הרב הצדיק כלל וכלל אינו יודע שום דבר. כל המכתבים ששלחו אליו לא הראו לו...**" (איילבום, ארץ הצבי, עמ' 282, תרגום מיידיש: חוה טורניאנסקי).

[15] שם, עמ' 168-169, מכתבו של משה ברומר אל הלר. ללא תאריך אך ברי שהוא נכתב לפני מאי 1871, כיוון שקיומו מוזכר כבר על ידי איילבום במכתבו אל לוסטמן ממועד זה. ראו את המכתב להלן.

[16] שם, עמ' 281-283.

המעורבות של העומד בראשה בחיי הקהילה היהודית בצפת הם מקרה בוחן משמעותי להבנת מקומן של הקונסוליות הזרות בחיי תושבי הארץ, וראוי להרחיב בנושא.

הקונסוליה האוסטרית בפלשתינה התחילה לפעול בשנת 1849. סוכנות קונסולרית אוסטרית, תחת פיקוח הקונסוליה בביירות, נפתחה בצפת ב-1858, עיר בעלת אוכלוסיה גדולה יחסית של נתינים אוסטרים.[17] לזמן קצר כיהן במשרה זו יהודי, שזהותו אינה ידועה,[18] ומיד אחריו התמנה יוזף מיקלסביץ'.[19] על פי כתב התמנותו, בתחילה לא נקצב לו שכר ואת כספו אמור היה לגבות באגרות עבור שירותיו השונים, שגובהן קבוע בנהלים.[20] מטבע הדברים הייתה כאן מכשלה גדולה ומוקד לחיכוכים ואכן, מיקלסביץ' לא הסתפק בדמי האגרות שהגיעו לו בדין. נתיני אוסטריה בצפת פנו אל הקונסול הכללי האוסטרי בבירות, שמיקלסביץ' היה כפוף לו, התלוננו על גביית כספים שלא כדין וניצול לרעה של סמכותו למסרבים להיענות לו, וביקשו ממנו להתערב בעניין שכרו. הקונסול קצב את שכרו אך ללא הועיל ומיקלסביץ' המשיך לגבות כספי אגרות גבוהים מן המותר.[21] העובדה שמיקלסביץ' פעל באזור מרוחק מבירות אפשרה לו כנראה לנהוג בעניינים כספיים בשרירות ולהתנות את ההגנה שלו על הנתינים האוסטריים בעיר בתשלום דמי לא יחרץ. רבים מבין הנתינים האוסטרים בצפת ובטבריה מאסו בטיפולו של מיקלסביץ'. ניסיון של חלק מהם לעבור לחסות בריטניה הוכשל על ידו משסרב לתת להם את המסמכים הדרושים שיעידו כי אוסטריה משחררת אותם מחסותה, על אף העובדה שהם שילמו לו תמורתם.[22]

מיקלסביץ' גם הטיב לנצל את היריבות הפנימית בין הממונים השונים בכולל אוסטריה כדי לעמוד לצד מי שהבטיח לו הכנסה גבוהה יותר. בראשית שנות כהונתו עדיין התחוללו מאבקי שליטה בין נציגי האחים מנחם מנדל מויז'ניץ ויעקב שמשון מקוסוב על הבכורה בכולל, שבמהלכם הגישו זה נגד זה עתירות לשלטונות. באווירת חשדנות זו נזקקו הצדדים היריבים לצד שלישי שיאשר ויאמת מסמכים. בארץ-ישראל היה זה הסוכן הקונסולרי בעיר שנדרש לאשר בחתימתו את תקפותם של מסמכים שונים והממונים מטעם הצדדים היריבים חיזרו אחר חסדיו. איילבום טען שהם דאגו 'לפצות'

---

[17] אודות הפעילות האוסטרית בארץ ראו: אליאב, אוסטריה; אגסטנר, נציגות אוסטריה, (תודה לנילי פורטוגלי שהמציאה לי את החיבור לנעמי גלעד על העזרה בתרגום).

[18] באיגרת למונטיפיורי מיום י"א בסיוון תקצ"ט (24.5.1839), התלוננו אנשים על אחד יצחק שהתמנה להיות הסוכן הקונסולרי האוסטרי. במפקד 1839 יש כמה אנשים בשם זה שיכולים להתאים לתפקיד. האיגרת פורסמה אצל בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' רצא.

[19] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 173.

[20] אליאב, אוסטריה עמ' 112.

[21] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 153, מתוך מכתבו של הלר לאדמו"ר מויז'ניץ.

[22] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 173.

אותו על כך שלא הקפיד באישרור שנתן למסמכים שונים.[23] מיקלסביץ' הגיע עם ראשי הכולל להסדרים מפוקפקים, לפיהם הוא גבה אחוזים ניכרים מן הכספים שהגיעו דרכו לכולל. לא ברור מה היו השיקולים של הממונים, ובראשם חר"ג, לתנאים הללו. מן הסתם סברו שכך יבטיחו את עזרתו במצבים שהיא תידרש להם לשירות הצדיק שהם מייצגים, עבור בני הקהילה ואולי גם הייתה לזה תמורה אישית. מאותן סיבות כנראה זכה מיקלסביץ' להגנה גם מאנשי חצר ויז'ניץ.

לאורך למעלה מחצי מאה, תקופת כהונתו בצפת, השתרבב שמו של מיקלסביץ' כמעט לכל התרחשות ואירוע בעיר, אם באישרור מסמכים, מכתבי המלצה או האשמה או בהתערבות בוטה תוך ניצול כוחו כנציג מעצמה חזקה והתלות הגדולה של החוסים תחתיה. כבר בראשית ימי כהונתו פרץ עימות בינו לבין הלר. מחלוקת גדולה התעוררה בעניין 'מעות וינה'[24] שהועברו לארץ בצינורות הדיפלומטיים האוסטריים. אחת הטענות נגד מיקלסביץ' הייתה שהוא ניצל את העובדה שכספי 'מעות וינה' הועברו דרכו ושם עליהם ידו. הלר ניסה בזמנו לערב את הפקוא"מ בעניין אבל ללא הצלחה רבה. במשך למעלה משנה התנהלה התכתבות בינו לבין הפקוא"מ, ומן התשובות שלהם למדים שהוא שב והפציר בהם להפעיל את השפעתם אצל שלטונות אוסטריה שיפטרו את האיש או ירסנו אותו.[25] על אף ניסיונותיהם להפעיל קשרים בוינה הם לא הצליחו לעזור. הפקוא"מ תלו את חוסר יכולתם לעזור גם בכך שבאותה העת התפרסם ספרו של פרנקל, ירושלימה, שהבאיש לדעתם את ריחו של היישוב היהודי בארץ והקשה על גיוס עזרה למענו. לימים הפעיל הלר גם את כי"ח על מנת לנטרל את כוחו של מיקלסביץ', אך ללא הועיל.[26]

הצטרפותו של לוסטמן לזירה והלוחמנות של איילבום עודדו את הלר להיכנס לעובי הקורה ולצאת שוב למאבק להדחת מיקלסביץ', שתמך ונתמך על ידי חר"ג וסיעתו. שלושתם שאפו להשתחרר מעולו של מיקלסביץ' אך בעוד שאצל איילבום והממונים בכולל אוסטריה היה המאבק במיקלסביץ' גם מכשיר ניגוח אחד כלפי השני, מיקד הלר את מאמציו להיפטר מהסוכן הקונסולרי משום שצבר כוח בקהילה ותמרן את האישים הנוגעים בדבר כדי להרבות את רווחיו.[27]

הלר שב וטען שמיקלסביץ' מכביד עולו הכספי על נתיני אוסטריה ושם ידו על כל 'מעות וינה', בהסכמת חר"ג ושותפיו. הוא ביטא בכך תרעומת גדולה שהייתה גם בקרב אנשי כולל אוסטריה אחרים

---

[23] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 159.

[24] ראו פרק שבעה עשר, הערה 110.

[25] ראו התכתבות בהפקוא"מ כרך 14, ט' באב תרי"ח (20.7.1858) עמ' 65, כ"ג באב תרי"ח (3.8.1858) עמ' 68, ג' באב תרי"ט (3.8.1859) עמ' 126.

[26] הלבנון, 5.8.1869, עמ' 247.

[27] על ההתארגנות להדיח את מיקלסביץ' ראו איילבום, ארץ הצבי, עמ' 169-197; אגסטנר, נציגות אוסטריה, עמ' 47-49.

אבל גם הספרדים מחו נמרצות על כי הועלם מהם חלקם. הספרדים אף הגיבו בסירוב לקיים את ההסדר ביניהם ולהפריש מן הכספים שנאספו באיטליה, המגיעים לכולל אוסטריה, והלר נתבקש לתווך ביניהם.[28]

מיקלסביץ' הסתכסך עם הספרדים לא רק בשל הויכוח על חלוקת הכספים המגיעים ליישוב בארץ, אלא גם בשל מעורבותו בהכפשת שמה של הקהילה הספרדית ושל יהודי צפת בכלל, בכתבה שהתפרסמה בעיתון מיסיונרי בריטי, Good Words, בראשית 1866.[29] עורך העיתון, הכומר והד"ר נורמן מקלאוד, שביקר בצפת ב-1864, כתב שנפגש עם הסוכן הקונסולרי האוסטרי בעיר והלה סיפר לו שהיהודים בצפת **"עצלים, אוהבי הבטלה ולא יוצלחו לכל מלאכה"**, אך חמור מכך, הוא סיפר שבית דין בעיר שפט למוות אשה מן הקהילה הספרדית בעוון ניאוף. הפרסום על עונש מוות בגין התנהגות בלתי הולמת הביך מאוד את הקהילה היהודית בבריטניה ומונטיפיורי, הנרעש מן המסופר על בני טיפוחיו, קיבל הבהרה מכחישה מהלר ועבו.[30]

השליחות לנסות ולשכנע את הממונים של מיקלסביץ' בקונסוליה האוסטרית בבירות הוטלה על איילבום על ידי לוסטמן וסיעתו. שליחות זו נתמכה על ידי קואליציה של נפגעי מיקלסביץ' ויריבי חר"ג: הלר והמקורבים לו ולעמדותיו, ראשי הספרדים והסכמה של ר' יחזקאל הלברשטם מצאנז, ששהה באותו הזמן בצפת ונחשף לבעיות.[31] איילבום יצא לבירות בראשית 1870 בהסוואה של נסיעה עסקית, מחשש פן יבולע לו מצד מתנגדיו. מכתבים ומסמכים הקשורים בתביעה ומחזקים אותה נשלחו לאיילבום מצפת, כגון תצהיר המפרט את כלל התלונות נגד מיקלסביץ', מכתב תמיכה של הספרדים במטרת שליחותו של איילבום, פרוטוקול ישיבת בית הדין בראשות הלר בדבר הטיפול השערורייתי של מיקלסביץ' במקרה רצח בקהילה ועוד.[32] התביעה שהציג איילבום בשם שולחיו הייתה לסלק את מיקלסביץ' ממשרתו או, לחילופין, לשלוח לצפת ועדה שתבדוק את העניין לאשורו.

אולם המלאכה לא הייתה פשוטה. מחנה התומכים של מיקלסביץ' לא השאיר את הזירה ריקה וחר"ג שלח אף הוא שליחים לבירות שידברו בשבחו של הסוכן הקונסולרי.[33] גם העיתוי של שליחות

---

[28] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 153, מכתבו של הלר לאדמו"ר מויז'ניץ. עוד על הסיכסוכים בין ספרדים לאשכנזים בעניין 'מעות וינה' המליץ 9.1.1871, מכתב של יצחק מרדכי עבו, עמ' 351. ב-1874 נקבעו מחדש תקנות שהסדירו את חלוקת הכספים בין האשכנזים לספרדים בצפת (קטלוג אסופה יולי 2008, פריט 384).

[29] מקלאוד פרסם את הדברים גם ביומן מסע שלו שיצא לאור באותה השנה. ראו: איילבום, ארץ הצבי, עמ' כה הערה 83.

[30] מונטיפיורי תיאר פרשה זאת בהרחבה ביומנו. בין השאר הוא תמה כיצד יתכן שאותו סוכן קונסולרי משמיץ צייד במכתב המלצה נלהב שני נציגים של חבורת שישים המשפחות מצפת המבקשות עבודת אדמה, שבאו לפגוש את הנדבן באותו הזמן בירושלים ולהציג את תוכניותיהם (מונטיפיורי, יומנים, עמ' 184-186).

[31] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 170.

[32] סיכום ההאשמות ראו שם, עמ' 173-175.

[33] שם, עמ' 179.

איילבום היה אומלל. זמן קצר קודם תוכנן ביקור של הקיסר פרנץ יוזף במזרח התיכון ומיקלסביץ' טרח רבות על ארגון קבלת הפנים בצפונה של הארץ, בטבריה ובנצרת. בסופו של דבר אומנם הקיסר לא הגיע, אלא רק נסיך הכתר, ולאכזבת אנשי הצפון הוא החליט לוותר על הביקור בגליל. אולם, הממונים על מיקלסביץ' ידעו על המאמצים הכספיים והארגוניים שהשקיע לקראת הביקור וכפיצוי ולאות הוקרה הוענק למיקלסביץ' ב-18.1.1870 העיטור האימפריאלי, צלב הזהב. עיטור זה נוסף על עיטור אחר שקיבל עשר שנים קודם לכך, ב-1860, בעת המהומות בלבנון בין הדרוזים לנוצרים, שזלגו גם לגליל. אז זכה מיקלסביץ' בעיטור הוקרה מיוחד ממשרד החוץ האוסטרי על טיפולו המסור בנתינים האוסטריים בצפת. מיותר לציין שזה ודאי לא היה מצע נוח לקדם את ניסיונות ההדחה של הנציג המעוטר הזה של האימפריה.[34]

איילבום הפקיד את מכתבי התלונה על מיקלסביץ' בקונסוליה בבירות ושם פעמיו לאיסטנבול, בתקווה למצוא בשגרירות אוסטריה במקום אוזן קשבת לטענות. כל אותה העת קיים איילבום קשר מכתבים תכוף עם שולחיו, בעיקר עם לוסטמן, קיבל הנחיות וביקש עוד ועוד מסמכים ומכתבים מרשיעים כנגד מיקלסביץ', אותם העביר לנציגות האוסטרית בתיווך יהודים מקומיים.

הטיפול בעניינו של מיקלסביץ' נתקל במערכת הבירוקרטית האוסטרית ולא נשא את הפירות המקווים מידית. הדגש בשליחותו של איילבום הוסט למשימה להביא בפני הצדיקים והרבנים מסמכים ומכתבים שיוכיחו את הטענות הקשות כלפי חר"ג וסיעתו והוכחות לגיבוי שהאדמו"ר מויז'ניץ מעניק לו. שולחיו של איילבום מן הכולל האוסטרי, ובכלל זה הלר, שמו להם למטרה ללחוץ על חצר ויז'ניץ להעביר את חר"ג ממשרתו או לחילופין להתנתק מן השותפות עמו וכתוצאה מכך – כך חשבו - גם יוחלש ממילא כוחו של מיקלסביץ'. להלן אחד ממכתביו של איילבום אל לוסטמן, המשקף את סבך האינטרסים ומקומם של כוחות שונים בצפת ובעולם היהודי בפרשה זו. המכתב גם מדגים קוים אישיותיים של איילבום שמאפיינים את התנהלותו: עיסוק קדחתני, כמעט אובסיבי, בדרך למטרה ששם לפניו ואי רתיעה מעימות עם כוחות חזקים ממנו ועם צדיק וחצרו, כפי שעולה במכתב בבקשו לחשוף את מעורבות האדמו"ר מויז'ניץ וחצרו בהסדרים הבעייתיים עם מיקלסביץ':

בעז"ה י"א סיון תרל"א [31.5.1871] לפ"ק פה עיה"ק קושטא –

החוה"ש וכט"ס [החיים והשלום וכל טוב סלה] לכבוד ידיד ה' וידי"נ [וידיד נפשי] ישראל ה"ה [הלא הוא] הרב הגדול החסיד המפורסם לתהלה כש"ת [כבוד שם תורתו] מו"ר ישעשכר בעריש נ"י

[34] אגסטנר, נציגות אוסטריה, עמ' 46-47.

אחד"ש [אחרי דרישת שלומו] כמשפט הנה בשבוע העברה שלחתי תכריך מכתבים לזוגתי ת'[חיה] עו"ר [?] אבל כ"פ [כמה פעמים] מסאטנים [?] ותוכו הי' מכתב חתום לרו"כ [רום כבודו] בטח הגיע לידו. ועתה הנני מודיעו כי עד ערב חג השבועות יגעתי להיות אצל הגביר קלאר פעלד נ"י. וכן הייתי אצלו בערב חג השבועות והרצתי לפניו מעט מצרותינו ולמען לא ילאה משמוע נתתי בידו את ההעתקות מהכתבים שנכנסו בקאנצליי'[ה] בבירוט [בירות] מאתנו. ויקחם מעמדי ואמר לי להניחם בידו למען יקרא אותם היטב בביתו בעת הפנאי ואז יבין היטב, וכן עשיתי. ואמר לי כי מראשית יחקור במינסטריום דפה אם הקאנצליי' מבירות עומדת תחת המינסטריום דפה או תחת מינסטריום דטריעסט. ואם עומדת תחת המינסטריום דפה הנה הוא מוכן לעשות הכל לטובה, אך אם אין שום תחבולה וערמה ושקר בכל הענינים האלה (כי נתרבה ונתגדל החילול השם וחילול כבוד ארה"ק ע"י אברהם דוב הכהן[35]). ואמר לי לשוב אליו ביום ב'.

והנה ביום א' הלכתי על הוניפאר [?] להחכם באשא (כי עד ערב החג לעת ערב עבדתי עבודת עבד בהעתקת הכתבים) והקרבתי המכתב מהספרדיים. ואחרי ארוכת הדברים שאל מאתי מה העצה אשר יכולת בידו לעשות לטובה בזה הענין ואני בחפזי אמרתי: לע"ע [לעת עתה] אחת שאלתי, להמליץ טוב לפני האדון קלאהר פעלד במכתב תעודה כי אינני ח"ו צודה נפשות בערמה ושקר. וכי כן צרותינו גדלה מאוד מצד הצורר והבטיח לי נאמנה ויצו עלי את החכם יחזקאל נ"י לבוא לפני קלאר פעלד לדבר טוב.

והנה ביום ב' באתי אל קלאר פעלד ויעננני כי לא היה עוד בקאנצליי' יען כי ביום א' וב' הם יום אידם [חגם]. גם על אתמול יום השלישי אמר לי כי לא ילך יען טרדותיו רבים מאוד לשלוח על הפאסט. והן היום באתי לפניו והתעכבתי שמה כשתי שעות [בין השורות: וכן עומדת קאנצליי' בירות תחת מינסטריום דפה]. והראיתי לו כל הכתבים וההעתקות והביטעס [בקשות] שהכינותי לפני החג על דעת הרב דאשכנזים. והנה ההעתקות ישרו בעיניו ואולם הגיזאק (כתב תביעה?) לא הוטב לפניו. ויעננני כי מוכרח לעשות גיזאק לפי דעתו אצל אדווקאט [עורך דין] בקי וחרוץ. והגדתי לו כי אני איש זר לא אדע אל מי אפנה. ואמר לי לשוב אליו אחר הצהרים. ויפנה לבו וילך עמדי אל האדווקאט ושם ישב וידקדק בכל הענין ברור כצהרים לא אכחד מאומה. וכאשר יגמור האדווקאט את הגיזאק, אם היום אם מחר, אז אבוא לפניו ויבוא עמדי אל המינסטר.

ובכן נחוץ מאוד לשלוח לו מכתב תח"ח [תשואות חן חן] ובקשה על העתיד. ואם יהי' עוד פנאי אכתוב בכאן המכתב אשר יחתמו שמה רומ"ל וסיעת מרחמוהי [רום מעלתו וקבוצת אוהביו]

[35] ההערה הזו של איילבום אודות הכהן מבהירה עד כמה איילבום היה חלק בלתי נפרד מן הממסד הצפתי ושותף להשקפת עולמם.

הנאהבים עם חותם הכולל. ושמו היהודי הירש קלאַר פעלד והוא ראש קהל עדת עסטרייך ונכבד מאוד במינסטריום, ולו אָרדער [פקודה] מהקיסר אשר נתן לו אשתקד, בהיותו פה ובירושלים.

בטרם יצאתי מלפניו רציתי לברך אותו בשם כל העדה על כל הדברים הטובים. ויאמר לי כי מחויב הוא בזה להושיע עיר ואם בישראל בלי שום ת"ח [תשואות חן] וברכת תודה ובפרט אחרי נטל עליו להיות ראש קהל עדת ישראל בכל מדינות ישמעאלים מהקיסר יר"ה ועתה הנני הולך אליו. ולעת ערב בשובי אשיב אמרי ככל אשר יתחדש.

עתה, לעת ערב, שבתי לביתי אחרי סובבי מחצית היום עד עתה את בית קלאר פעלד ולא מצאתיו. וכנראה שנתחדש עליו איזה ענין נחוץ. יתן ה' אשר כעת מחר נגמור לטובה. וזאת לדעת כי קלאר פעלד יודע ומכבד את האגענט [הסוכן, הכוונה לסוכן קונסולרי] מפה. כי האגענט הי' חייט פה ככל הַפֶּעזֶוֶענקיס [סרסורים][36] ומאמין על כל דברי רשע שלו.

גם שאלתי ובקשתי אשר ימחול נא על כבודו להגיעיני המכתב מבני ר' מאיר יעקב[37] שכתבו לאביהם בשם חסידי וויזניץ כי ירידת האגענט ממשמרתו ומגדולתו הוא העדר כבוד הצדיק. גם המכתב מוויזניץ מהסופר משה ברוממער[38] להרש"ה [להרב שמואל הלר] אשר מפליא שמה את הדומ"ץ [דיין ומורה צדק] למען אנקר את עיניהם אי"ה בחוץ לפני כל הצדיקים, כי נודעתי פה שהצדיק נתן ששים ר"כ [רובל כסף] לאברהם דוב הכהן לקנות מאתו הכהונה הגדולה ולא מצא די בכתר מלכותו וביקש גם כהונה, והצרעת זרחה במצחו.[39] ידידינו ר' מאיר יעקב נ"י הבטיח לי בבירוט למסור המכתב מבנו לרו"כ [לרום כבודו] לשלחו לי למראה עיני כל צדיקי הזמן.

גם נחוץ מאוד להגיעיני מכתב מה"ר גדלי' ממקולנץ[40] וסיעת מרחמוהי [אוהביו] להרה"צ ר' אורי מסטערליסק, חתן הרה"צ [הרב הצדיק] מסטרעטין.[41] כי שמעתי פה כי שמו הולך וגדול במדינת

---

[36] Pezevenk, סרסור בתורכית.

[37] מאיר יעקב פרייפלדר. גם הוא הגיע לביירות וניסה לפעול להדחת מיקלסביץ'. המכתב, בתרגום לעברית, הובא באיילבום, ארץ הצבי, עמ' 281-282. הבן, מפוחד ומאויים, התחנן בפני אביו שימנע מפעילות בעניין הדחת הקונסול ויהיה בשלום עם חר"ג. למכתב הייתה חשיבות גדולה כדי להוכיח את הקשרים בין חצר ויז'ניץ למיקלסביץ'. ממכתביו האחרים של מאיר יעקב עולה שיצא למלחמת חורמה להדחת חר"ג וסיעתו בעזרת האדמו"ר יצחק אייזיק מזידיצ'וב ראו איילבום, ארץ הצבי, עמ' 282-283.

[38] כזכור, משה ברומר היה אחד מן התומכים הגדולים של חר"ג בחצר ויז'ניץ. יש יסוד להניח שכל המכתבים בעניינו של חר"ג כלל לא הגיעו לידיעת האדמו"ר, אלא נעצרו אצל ברומר, כפי שמעיד מאיר יעקב במכתבו לאיילבום (איילבום, ארץ הצבי, עמ' 282).

[39] על פי דברי הימים ב, כו 19.

[40] גדליה מקולינץ, יליד 1801, הגיע לצפת ב-1852. סביר שהמכתב אותו מבקש איילבום לקבל הוא המכתב שהתפרסם לימים בעברי אנוכי, 29.7.1870, עמ' 317-318. מדובר במכתב שנשלח מצפת, בכ"ח באדר ב תר"ל (28.3.1870), היוצא בחריפות נגד הכהן ושולחיו, חר"ג וסגל. בראש החותמים גדליה מקולינץ. המכתב פורסם בעיתון כמה חודשים לאחר כתיבתו, ביוזמתו של רוזנטל, ללא שם הנמען, ובדברי ההקדמה שלו כתב רוזנטל שהמכתב ניתן לו על ידי אדם המבקש להישאר בעילום שם. כנראה מדובר באיילבום שהחשאיות הזו מאוד מתאימה להתנהלותו באותה תקופה.

גאליצי'[ה]. גם מכתב בקשה כעין מכתב קלאר פעלד תריץ להשר ר' ראטשילד כי בדעתי להיות בווין כי חוששני מאוד פן הרה"ג מלבוב לא נאמנה רוחו בתום לבב כאשר כן מודעת דרכם.

גם ימחול נא לחפש אולי עוד בידו מכתבים כאלה אשר יועילו לחזק [?] להראותם לפני גדולי הזמן לברר דרכי הצדיק ועלילותיו. אל נא ימנע ממני. כי אחת היא. על כן אמרתי כי מיראת ענוש הצדיק לא אירא ומקולו לא אֵחת. אנא בחכמתו יחזק במעוזו בחברת הכשרים בלבותם וברצות ה' וברצונו הנה אלה רשעים יאבדו אשר יבער המוץ עד תומו.

הרב דאשכנזים אין בו תועלת. לא נופל הוא במעלליו מכל רוע מעללי אנשי סטאמבול הרשעים וחטאים. ויותר מחמישים גרוש עשק מעמדי. לא יאבה ה' סלוח לו. אחת אבקש מכבודו הרמה אנא תגדל נא חסדו עמדי לשים עין השגחתו על בני יחידי למען ילך בדר[ך טו]בים. וזוגתו דמר אל נא תמנע ליעץ את זוגתי ת' בכל דבר כאם רחמני'. ונכון לבי בטוח בה' בשובי לשלום בהצלחה ישמח צדיק כי חזה נקם בדם רשע. ולא יוסיפו בני עולה לענותו וקרנו תרום בכבוד ובצלו נחי'[ה] וישכון ישראל בטח בדד עין יעקב כאונ"ה [כאוהב נפשו הרמה] ונפש עוז[?] ידידו מוקירו ומכבדו מלב עמוק, הק' מענדיל במוהר"צ [בן מורנו הרב צבי] ז"ל. פ"ש [פרישת שלום] לכל יראי ה' השמחים וחפצים באהבתו בתום לב.[42]

בהוראת לוסטמן עזב איילבום את איסטנבול ובדרכו לוינה ביקר אצל כמה מרבני גליציה. הוא עשה מה שהבטיח שיעשה כאשר ביקש במכתב לעיל שישלחו לו עוד מסמכים מרשיעים **"למען אנקר את עיניהם אי"ה בחוץ לפני כל הצדיקים"**, דהיינו יחשוף את מחדליו של רבי מנחם מנדל מויז'ניץ בפני הצדיקים האחרים. בזידיצ'וב (Zydaczow) נפגש עם האדמו"ר יצחק אייזיק אייכנשטיין (1805-1873), והביא לפניו את המסמכים והמכתבים. הלה צייד את איילבום במכתב ובו ציווה על הרחקת חר"ג מכל מה שקשור בניהול ענייני הכולל. משם המשיך איילבום ללבוב והעביר את דבר הצדיק מזידיצ'וב אל הרב יצחק אהרן אטינגא.[43] במקביל היו פניות מן הארץ גם אל רבי חיים הלברשטם מצאנז לתמוך בהיפרדות. הלר צירף תוספת משלו לפניות הללו אך הקפיד לתקוף רק את מיקלסביץ' ואנשים מן ההנהגה המקומית המשתפים איתו פעולה ולא הזכיר את חצר ויז'ניץ.[44]

---

[41] הכוונה לאדמו"ר אורי לנגר מרוֹהַטין (?-1889), שהיה חתנו של ר' אברהם ברנדווין, האדמו"ר השני של סְטְרָטִין. איילבום התבלבל בשם הנמען שכן הרב אורי מסטרליסק (1757-1826) לא היה בין החיים מזה זמן רב.

[42] סל"י כ"י 132/13 1262*4.

[43] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 181.

[44] שם, עמ' 182-187.

בסופו של דבר מגמות ההתפלגות נבלמו, בשלב זה, והאדמו"ר מויז'ניץ דחה גם בתקיפות את ניסיון ההדחה של חר"ג.[45] בעוד איילבום שוהה בוינה ומנסה להביא להדחת מיקלסביץ' החל תהליך פיוס בין הממונים בצפת. בלחץ האדמו"רים, בשל רצון לשלום בית ומתוך אינטרסים משותפים, גמרו אומר הממונים בכולל להמשיך ולשתף פעולה. איילבום שב ארצה ב-1872, לא מודע לשינוי שהתחולל ובתקווה שהמאמצים הרבים שהשקיע ישאו פרי וועדת הבדיקה שעתידה להגיע לעיר תיווכח שיש להיפטר מהסוכן הקונסולרי שסרח. ללוסטמן היה ברור שאיילבום יתקשה לעכל את המציאות החדשה והוא ניסה לרכך אותה בהציעו לאיילבום משרת סופר מטעם כולל לבוב. המשרה לא ריככה את משבר האמון כלפי לוסטמן אלא החריפה אותו משום שההתנהלות הכספית שלו ושל אנשיו, גם היא נראתה לאיילבום בעייתית ביותר.[46]

השבר הגדול בין איילבום להנהגת הכולל התרחש כאשר סוף סוף הגיעה הבדיקה המיוחלת מטעם רשויות אוסטריות בעניינו של מיקלסביץ'. לאחר תקופה ממושכת של דיונים ודו"חות בדרגים שונים של שירות החוץ האוסטרי אודות תיפקודו של מיקלסביץ', הגיע במרץ 1873 סגן הקונסול האוסטרי מבירות לצפת לבדיקת הנושא. הוא נפגש בעיר עם כל הצדדים המעורבים, והמסר שהועבר אליו מהנהגת הכולל היה שהעניינים הסתדרו ואין עוד תלונות. המבקר פגש בצפת הנהגה שניסתה לשים מאחוריה את הסכסוכים והגיעה להסדרים עם מיקלסביץ', מן הסתם משביעי רצון לשני הצדדים.[47] איילבום היה כנראה היחיד שדבק בגירסה המרשיעה נגד מיקלסביץ' אבל ההשפעה היחידה שלו על תוצאות הבדיקה הייתה שבדו"ח המסכם נכתב בזהירות שרוב בני הקהילה מרוצים מתיפקודו של מיקלסביץ'.[48] מיקלסביץ' נשאר על כנו ואף זכה להעביר את התפקיד בירושה לבנו, שהמשיך לפעול עד מלחמת העולם הראשונה.[49]

איילבום חש נבגד ומנוצל, דרש החזרים ופיצוי כספי על הוצאות שהיו לו בשליחות לוסטמן ועל כל המאמצים שהשקיע. משהתחוור ללוסטמן ולשותפיו שלא יצליחו לפייס את איילבום ולהופכו מאויב לאוהב החלו ללחוץ עליו בהערמת קשיים על עסקיו, התעלמות מההתחייבות להחזיר לו כספים רבים בגין שליחותו הציבורית והדרתו מהחיים הדתיים–חברתיים של הקהילה. הם ידעו שאיילבום

---

[45] ראו את מכתב התגובה שלו לרב יצחק אהרן אטינגא כפי שהובא במבוא שכתבה נורית ארנון כהקדמה לספר 'ארץ הצבי', עמ' כג-כד.

[46] שם, עמ' 192.

[47] באותה שנה הגיע לצפת הרב יוסף אלטר הגר מרדוויץ (1820-1879), אחיהם של האדמו"רים מקוסוב ומויז'ניץ. אפשר שהוא היה גורם משפיע על מגמות הפיוס וההסדרים.

[48] אגסטנר, נציגות אוסטריה, עמ' 48-49: איילבום, ארץ הצבי, עמ' 194-196.

[49] מיקלסביץ' המשיך לבחוש בקלחת הצפתית. הוא הרחיב את פעולותיו, בנה בית נאה ומרווח בצפונו של הרובע היהודי בעיר (כיום מלון תל-אביב) וב-1884 אף קיבל תואר סגן קונסול של כבוד. החל מ-1890 כיהן גם סוכן קונסולרי של בריטניה בצפת (אגסטנר, נציגות אוסטריה, עמ' 49-51).

מחזיק מידע רב, ממוסמך וכנראה גם מפליל, ולחצו עליו להוציא מרשותו את החומר המרשיע. הסירוב הנחרץ שלו הפכו אותו לאיום מתמשך על הנהגת הכולל ובפרט על לוסטמן.

הלר היה האיש ממנו ציפה איילבום לתמיכה בעימותים עם ממוני הכולל ובסכסוך שלו עם לוסטמן, שהלך ותפח. הלר נתפס בעיניו כמי שמרומם מן האינטרסים הצרים של הכולל ואמור לעשות עימו צדק. הלר מצידו ניסה למתן את המחלוקת, אם משום שחשב שדרך הפשרה היא הנכונה ואם משום שהסכים עם לוסטמן שמעמדו של חר"ג בחצר ויז'ניץ איתן ועדיף לשלב אותו בהנהגה ולא לצאת למלחמת חורמה נגדו.

תיאוריו של איילבום מציגים את הדינמיקה וההשתנות אצל הלר המנהיג. איש נמרץ ולוחמני ההופך לתשוש ופשרני, מיואש מן האפשרות לשנות. בראשית התקופה היה הלר מנהיג הקהילה הנוקט בצעדים נמרצים ומנהל מאבקים חסרי פשרות. הדבר בולט באקטיביות שלו ב'קליטתו' של לוסטמן, כחלק ממאבקי הכח שלו עם חר"ג, וגם בהתחברות השניים לניסיון ההדחה של מיקלסביץ'. בסיומה מוצאים מנהיג ישיש ומותש, שמנסה לישר את ההדורים ולהשיג שקט בסביבתו. יתכן שכישלון המערכה נגד מיקלסביץ', העובדה שבתוך כך התנהלה גם הפעילות האופוזיציונית הענפה של רוזנטל ובעיקר של רוקח, גילו המתקדם של הלר, כל אלה מפגישים אותנו עם הלר שרפו ידיו והוא ויתר על המאבק. תחילה ניסה לתקן את הקלקולים ולגשר בין הניצים אך ככל שנקף הזמן ניסה רק לפייס ולהפציר באיילבום להתפשר. אצל איילבום ניכרה אכזבה הולכת וגדלה מהרפיון בו טיפל הלר בפרשה, אכזבה שהפכה לאיבה מלווה ברמזים לכך שגם הלר אינו נקי כפיים.

במשך רוב שנות המאבק של איילבום הוא הקפיד לנהל אותו בערוצים פנימיים דהיינו, הוא עירב בעניין רק את מי שנמנו על מעגלי היישוב הישן ותומכיו. גם כאשר, בסופו של דבר, התנקזו התסכול והזעם שלו לתביעה כספית והוא נואש מן הסיכוי שבצפת יזכה לסעד משפטי כלפי הכולל, איילבום פעל עדיין בתוך המסגרת. בשנת 1876 נסע שוב לוינה ובעזרת גבאי ארץ-ישראל במקום התנהלו מגעים עם הלר בצפת וראש כולל אוסטריה בירושלים, אליעזר נתן כהנא שפירא,[50] בניסיון להביא את הסכסוך לסופו במסגרת פשרה שיקבע בית דין רבני. חילופי המכתבים ובהם האשמות, שאלות של יוקרה ואינטרסים, הלכו והתארכו. להלן אחד מן המכתבים של הלר, המופנה למשה ליב כהן, מגבאי וינה שניסה לעזור לאיילבום. מן הכתוב עולה יחסו הדו-ערכי של הלר אל איילבום והתנהלותו והצורך של הלר לשמור על מעמדה של צפת וארץ-ישראל מול התביעה של איילבום

[50] אליעזר נתן כהנא שפירא, יליד קרקא 1835, עלה לארץ ב-1847 והיה לממונה בכולל אוסטריה בירושלים. מחותן של איילבום ובעיזבונו בספריה הלאומית בירושלים התכתבות ענפה בין השניים.

להכרעה בחו"ל. עמדתו של הלר הייתה שאם העניין עתיד להיות נידון בחו"ל אז לפחות שיהיה זה בפני אישים רמי מעלה.

אחד"ש (אחר דרישת שלומו)

הן הגיע מכתב מירושלים מיד"נ [ידיד נפשי] הר"א [אליעזר] שפירא, שתלמידי המופלא[51] הר"מ [מנדל] מליזעסק רוצה דוקא לשלוח לנו קאמפרומיס ובאם לאו יערוך משפטו בערכאות, וכבוד מע"כ [מעלת כבודו] מחזיק בידו. ולזאת באתי למען אהבת קדושת הארץ ולמען אהבת תלמידי מהר"מ מליזענסק נ"י וטובתו, כי הטוב טוב הוא, כאשר ערכנו מכתב מאיתנו הבד"צ [הבית דין צדק] דפה אשר יבחר לעצמו אחת משתי אלה: או לבא לפה ויתפשרו עמו עצהיו"ט [על צד היותר טוב] לפנים משורת הדין או להקריב משפטו בחו"ל, לפני הרב הגדול מו"ה יצחק אהרן [אטינגא] אמרכל ארה"ק, או לפני הרה"ג הצ' מו"ה [הרב הגאון הצדיק מורנו הרב] יחזקאל הלברשטאם נ"י. וכאשר יגזרו אומר כן ישמרו לעשות ולקיים ולא יסורו מדבריהם ימין ושמאל. והכל היה בלי רמיה, רק בלב שלם ובנפש חפצה. ומה ראה על ככה לבקש דבר שלא ניתן לשמוע לשלוח קאמפרומיס לחו"ל? וכי חשודים בא"י שלא לציית לד"ת [דין תורה]? גם מה שמתרה שילך בערכאות, למה לא יבין את זאת, כי בזה הדרך יעלה חרס בידו, ייהיה לבוז ושחץ לאין מרפא כי יש לו שונאים הרבה. ואם היה שומע לעצה מעיקרא ומתחלה והיה מתנהג בהכנעה ורודף שלום כבר היה יוצא לאור טובתו בשלימות והיה יושב בארה"ק בשלוה ומנוחה ופרנסה בשפע מעסקי הכולל. וקורא אני עליו אולת אדם מסלף דרכו, ואני מיצר מאוד מאד על טלטולו וצערו ימים רבים ועכשיו עודו חותר דרך לכפול צערו. ולזאת עליו אין אשמה כ"כ [כל כך] כי אין אדם נתפס על צערו, ברם כאשר שמענו שמעו הטוב של מעכ"ת שהוא חכם ונבון כי"ב [כיוצא בזה?] ונפשו סולדת בחיבת הקודש של אה"ק ת"ו ויושבי', מהראוי ליעצו להרר"מ נ"י עצה ההוגנת לו כנז' ולא יזיק לעצמו ולחלל כבוד אה"ק ת"ו, וטוב לו. ואני מבטיח להרר"מ שאני אעמוד לימינו לטובתו להשלים עם כ[ו]לם ולפנים משורת הדין ועל מע"כ סמכתי, שיתן מקום לדברי, אוה"נ הדשט"ת [אוהב נאמן הדורש שלום טובתו תמיד] הק' שמואל העליר[52]

איילבום אומנם שב ואיים שיפנה לערכאות משפטיות כלליות אבל הוא לא עשה זאת. במקום זה הוא פנה לערוצים המקובלים על החוגים האופוזיציוניים באותה תקופה, העיתונות העברית והפקת פאמפלטים. ב-1878 החל איילבום לפרסם בעילום שם, בירחון 'השחר' המשכילי, פרקים בהמשכים תחת

[51] ראו הערה 50.

[52] איילבום, ארץ הצבי, מתוך 'איגרת פתוחה' עמ' 241-242. המכתב מלווה בהערות שוליים של איילבום עם ביקורת בוטה וחריפה כלפי הלר, כותב המכתב.

הכותרת: ארץ הצבי.[53] התיאור של צפת ואנשיה היה מאוד לא מחמיא, בלשון המעטה. זהותו של הכותב, או מוסר המידע, הייתה ברורה, בוודאי לנוגעים בדבר בצפת, והזעם בעיר על איילבום גאה.[54] הפרקים הללו המשיכו להתפרסם עד 1882. הם החלו כסוגה של מכתבים, שכתב לכאורה איש שהגיע לחיות בצפת אל מקורביו בחו"ל, ובהם שטח את הקורות אותו. עם התקדמות הפרקים השתנה הסגנון לדיווח של המספר על פגישתו לכאורה עם איילבום והאחרון שוטח בפניו את סיפורו, ספק מספר ספק מניח לו לקרוא את יומנו, המשובץ במכתבים שלו ושל רבים אחרים. בתוך הדברים משוקעים אירועים שקרו במציאות ודמויות אמיתיות. כפי שכבר צויין, להרבה מן המסופר יש חיזוק ממקורות חיצוניים. מן הדברים עולה ביקורת קשה על החברה הצפתית, על התככים בכולל אוסטריה ועל השחיתות. לא ברור עד כמה הדברים שמסר איילבום לירחון עברו עריכה של העורך סמילנסקין, ברוח העמדה המשכילית שלו.[55]

פריצה נוספת של מגבלות שנטל על עצמו איילבום הייתה בשנת 1879. בעודו שומר על אנונימיות בפרסומים ב'השחר', פרסם איילבום, באופן גלוי ובשמו המפורש, חוברת בת 16 עמודים, שכותרתה: אגרת פתוחה, גם היא בשיתוף פעולה עם סמולנסקין. הפעם מדובר בכתב האשמה גלוי וממוקד. חלקה הראשון של החוברת חופף במידה רבה דברים שהובאו בפרקי 'ארץ הצבי' שפורסמו ב'השחר'. חלקה השני מכיל את ההתדיינות הארוכה בתביעה הכספית של איילבום והויכוחים בשאלה היכן ומי ידון בזה. מדובר בהבאת מכתבים של כל המעורבים בניסיון למצוא פשרה וההתכתבות מלווה בהסברים והערות חריפות של איילבום.

החלטתו של איילבום להעביר את הסכסוך עם ממוני כולל אוסטריה בצפת וחלק מפטרוניהם לפסים פומביים, וההזדקקות שלו לבימה תקשורתית כמו עיתון 'השחר', מבקר מר של היישוב הישן, גרמה להתייצבות מאוחדת נגדו של כל מי שראה עצמו מותקף. בספטמבר 1878 התפרסם כרוז של כלל הנהגת צפת, האשכנזית והספרדית, בגנות האנשים שמוציאים את דיבת הארץ וממוניה רעה, בפרסומים המופצים לכל. הכרוז מלווה במכתביהם של ארבעת נשיאי כולל גליציה וכן במכתב של ר' יוסף אלטר מרדוויץ, המתגורר בצפת, אל אחיו האדמו"ר מויז'ניץ. בכרוז ובמכתבים הנלווים לא מוזכרים שמות המואשמים אך סביר להניח שהראשי שבהם הוא איילבום.[56] מכתבו של ר' יוסף אלטר מרדוויץ מרמז על זהות האשם המרכזי באופן בהיר יותר:

---

[53] עיתון השחר יצא לאור בוינה בין השנים 1868-1885, בעריכתו של פרץ סמולנסקין (1842-1885).

[54] היו מי שטענו שהפרסום היה בעילום שם משום שאם היו יודעים מיהו הכותב הלר וזילברמן היו רודפים אותו (עברי אנוכי 20.1.1882, עמ' 5).

[55] ראו דיון על החיבור ומחברו במבואות של נורית ארנון באיילבום, ארץ הצבי, עמ' ז-ל, 227-229, 246-249.

[56] אמרכלי כולל אוסטריה נרתמו לעניין, ואם היה מדובר רק ברוקח, שגם הוא יצא בפרסומים בחו"ל באותה העת, היו וודאי נרתמים לעניין גם אמרכלי כולל וולין. ראו גם פרק שמונה עשר, הערה 54.

"...ואודות אשר נודעתי כי האיש אשר נסע לחו"ל עושה כדרכו הרעה ומחלל ברית לשונו לדבר סרה על הממונים של הדר"ק [הדרת קדושתו] ועל התנהגותם. היה לי עג"נ [עוגמת נפש] על צערו של אחי. מזה אמנם אהובי אחי אל ישית לבו לדברים... כי חבר הוא לאיש משחית הידוע[57] והוא עם פושעים נמנה, קשר בוגדים ועזי נפש אשר מגמתם לחריב את הכולל ח"ו עד היסוד [...] ואנכי צויתי להשליך את הנ"ל מביה"ד [הנזכר מבית הדין] שלי ולא ידרוך על מפתן ביתי [...] ומסתמא גם הדר"ק ידיחהו מביתו ולא יניחהו למעול מעל וליהנות מן ההקדש..."[58]

איילבום נפטר בפסח תר"מ - 1880 דחוי, חולה ומותש, כנראה מבלי שהדיון בתביעתו הסתיים. פרקי 'ארץ צבי' ב'השחר' המשיכו להתפרסם גם אחרי מותו וב-1883 ערך סמולנסקין את הפרקים לספר 'ארץ הצבי' שיצא לאור בוינה. המשך הפרסום של דבריו הפך את פרשת איילבום לעניין מתועד ונוכח בסדר היום הציבורי, שנפרש כמעט על פני שני עשורים.

סיפורו של איילבום הוא סיפור טיפוסי של חושפי שחיתויות שמשלמים מחיר יקר מאוד על המעשה. הוא נבדל מן הכוחות האופוזיציוניים האחרים בצפת בכך שבעוד הם התריעו אומנם נגד ההתנהלות הקלוקלת של הכוללים, אך בעיקר הציעו עצמם כאלטרנטיבה ואף נקטו במהלכים לבניית מערכות אלטרנטיביות לממסד הקיים, הרי שאיילבום היה בשר מבשרה של המערכת והוא ביקש לתקן אותה מבפנים. הוא לא הטיל דופי בעצם המבנה הכלכלי ולא ביקש תיקון ברוח הפרודוקטיביזציה. דבר ממהלכיו לא יכול להחשיד אותו בנטיות משכיליות. לצד מחלוקת אישית לחלוטין שהייתה לו בנוגע לכספים שטען כי הכולל חייב לו, מן הבחינה הציבורית כל שביקש הוא להסדיר את אופן הטיפול בכספי החלוקה ולפקח עליהם כך שיגיעו ליעדים שעבורם נועדו. לכן גם לא פרסם ברבים את השגותיו במשך תקופה ארוכה. דרכו הייתה התדיינות עם הממונים והתכתבות עם הצדיקים ואחרים, מבלי להשתמש באמצעי התקשורת של הדור, אם כי אלו נתנו לו בסופו של דבר 'חיי עולם'.

---

[57] לא ברור למי הכוונה. האם לסמולנסקין? האם לרוקח?

[58] אמת"י IL/Sa I/33/a. הכרוז פורסם בכרם החסידות, שבט תשמ"ו, עמ' רלה-רמז. שם הובא גם כתב היד של הכרוז והשוני בינו לבין המודפס שולי.

פרק 20 - סיכום

סוף שנות השישים ושנות השבעים היו ימים של סערות ומדנים. המאבקים העכורים בין פטרוני היישוב הקרינו על היישוב בארץ-ישראל וערערו גם את מעמדם של מי שנתפסו כנציגיהם ועושי דברם בארץ. הכרסום במעמדם של הרבנים והפרנסים של הציבור האיצה צמיחת כוחות אופוזיציונרים של חושפי שחיתויות ושל מחפשי חלופות. ימי כהונתו המבוססת והמוסכמת של הלר תמו ורבים לטשו עין אל מעמדו והכוח שבידיו.

נס המרד הונף על ידי אנשים שבאו מבין הילידים, 'בני הארץ', והופנה נגד הממסד שראשיו היו אף הם 'בני הארץ'. היה זה במידה רבה מרד בין-דורי, של הצעירים נגד הזקנים. שלושה מן הארבעה בהם עסקו הפרקים הקודמים, רוזנטל (נולד ב-1841), הכהן (נולד ב-1844), רוקח (נולד ב-1854) היו צעירים שהאמינו שהם יכולים לשנות ובעיקר להיות אלטרנטיבה. איילבום (נולד ב-1836) היה מבוגר יחסית ואולי גם לכן המרי שלו היה בעל אופי שמרני כל כך.[1] הפרשיות הקשורות בהם קרו לכאורה בנפרד זו מזו אם כי הייתה אפילו חפיפה חלקית בזמן התרחשותן. רק פרישתם של האירועים זה על גבי זה חושפת את הקשרים הגלויים והסמויים ביניהם. על אף העובדה שארבעת האנשים שחוללו אותן פעלו במידה מסוימת בפרקי זמן מקבילים, לא הייתה ביניהם חבירה לחזית מאוחדת. אולי מפני שהכוחות שהניעו אותם היו מגוונים ומורכבים, בהתאמה גם תגובת נציגי הממסד הייתה מגוונת, לכן לא שיתפו פעולה ביניהם.

הקשרים בין הארבעה, ככל שהם ידועים לנו, התבטאו בעיקר בהתייחסויותיהם הפומביות זה לזה, אם בזמן אמת או בדיעבד. מבין הארבעה 'זכה' הכהן להתייחסות מצד כל האחרים. הוא מצטייר כאופורטוניסט, שהצליח לקומם את הממסד הצפתי אבל גם את האופוזיציה לממסד. על היריבות שהתפתחה בינו לבין רוזנטל דובר בהרחבה. גם איילבום התייחס אל הכהן, וראה בו מי שגרם לפגיעה בשמו הטוב של היישוב היהודי בארץ ובגללו כל מי שמדבר בשם קהילה ארץ-ישראלית נתקל בחשדנות רבה, מחשש שמדובר בזיופים שהיו לחם חוקו של הכהן.[2] רוקח התייחס אל הכהן בביקורת נוקבת והציג אותו בעצם כזרוע הביצועית של ההנהגה המושחתת.[3]

רוזנטל, חלוץ המתמרדים, אינו מזכיר אף אחד מהם, אפילו לא את איילבום, אף שהיה בתפקיד מקביל לו בכולל אוסטריה ויצא אף הוא כנגד העיוותים בחלוקה. זאת מן הסתם משום שגם אם המקום ממנו יצאו היה משותף הם הלכו בדרכים שונות. הראשון פעל נגד הממסד ואף ניסה להקים

---

[1] מעניין שכל הארבעה התייתמו בילדותם, ולהוציא את רוקח שהתייתם רק מאמו, שלושת האחרים גודלו במשפחות אומנה.

[2] סל"י כ"י 132/13 1262*4, מכתב של איילבום בקושטא אל לוסטמן בצפת, מיום י"א בסיון תרל"א (31.5.1871).

[3] החבצלת 20.12.1878, עמ' 3.

אלטרנטיבה בעוד השני נאבק בתוך הממסד. אין עדויות ידועות לקשר ביניהם להוציא טיוטת מכתב נזיפה ברוזנטל, מיום ה' בשבט תרל"ה (11.1.1875), בכתב ידו של איילבום, שנמצאת בעיזבונו של האחרון.[4]

איילבום, שבספרו 'ארץ הצבי' נקב בשמותיהם של אנשים רבים, לא התייחס לפרשת רוזנטל ולרוקח, משל ביקש להרחיק עצמו מכל מה שחשוד בנטיות משכיליות. לעומתו, רוקח, רתם את כל המתקוממים נגד השיטה, בדברי הביקורת הרבים שפרסם. הוא הלל את איילבום על שחשף את ערוותם של ממוני הכוללים בסדרת המאמרים שהתפרסמו ב'השחר' והציג אותו כקורבן המנגנון.[5] רוקח גם קונן על רוזנטל, ביכה את מר גורלו והציג אותו כמי שהמערכת הצליחה לדרוס.[6]

העובדה שכל אחד מהם פעל בנפרד, ומכאן גם ההתייחסות הפומבית המוגבלת יחסית אחד לדרכו של האחר, הייתה אולי בעוכרי המאבקים שניהלו. איגום כוחות יכול היה אולי להביא הישגים גדולים יותר. איש מן הארבעה לא הצליח במאבקיו והם נותרו מובסים, דחויים או נפלטו מן הקהילה. לטווח הארוך, חשיבות מסוימת נודעה לעצם העלאת ביקורת ציבורית על המתרחש בחדרי חדרים של הכוללים, ובכך חייבו את אנשי הציבור להיות זהירים יותר בדרכם. אולם, תרומתם העיקרית הייתה בהפניית תשומת הלב לכשלים המובְנים במערכת הכלכלית-חברתית של היישוב הישן. כל הארבעה ידעו לעשות שימוש מושכל ומוצלח באמצעי התקשורת של אותם ימים קרי, העיתונות העברית. העיתונות היא למעשה מקור רוב המידע על מעשיהם. בעת התרחשות הפולמוסים געשה התקשורת אולם רק שניים מהם, רוקח ואיילבום, הצליחו לצרוב בתודעה לדורות את מאבקם והם הידועים מבין החבורה. שני האחרים, רוזנטל והכהן, עלומים במידה רבה, אם כי הם קדמו לאחרים והמהפכנות שלהם הייתה משמעותית לא פחות. הפרשה המפותלת בהם היו מעורבים, אף שהיתה חשובה בתולדות צפת, לא נדונה כלל במחקר ולא תוארה עד כה על שלביה השונים.

כאמור, הארבעה לא הצליחו לשנות את הקהילה הצפתית בתקופת חייהם. ההנהגה הוותיקה, ובראשה הלר, נשארה על עומדה. שיטת 'החלוקה', על תחלואיה, נותרה שרירה וקיימת. מגמות הפרודוקטיביזציה התנהלו ממילא לאיטן ברוח האולטרה אורתודוקסית הארץ-ישראלית של הלר ושותפיו. הניסיונות לשיפור המערך הרפואי בעיר היו מלכתחילה נחלתם של פרנסי העיר. ניסיונות להחדיר רוחות מודרנה למערכת החינוך בצפת, נהדפו.

---

[4] סל"י כ"י 132 1262*4.

[5] המליץ 6.7.1880 עמ' 253; רוקח, מצב צפת, עמ' 31.

[6] עברי אנוכי 9.1.1880; רוקח, מצב צפת, עמ' 34-35.

להלר היה תפקיד חשוב בניהול המשברים ובניתובם לתוצאות הללו. יוקרתו האישית, קשריו הטובים עם חלק גדול מפטרוני היישוב והשקפת העולם המיוחדת והמורכבת שלו, שידעה להכיל גם שינויים, נתנו בידיו את הכוח לצלוח את הפולמוסים. בשנים הארוכות בהן עמד הלר בראש הקהילה האשכנזית בצפת היה עליו להפעיל כישורים מנהיגותיים מגוונים על מנת לשמר את מעמדו. אופן התנהלותו מול משברים ויריבים מצביע על מיומנותו בנפתולי הפוליטיקה, על התיחכום, התעוזה וגם גמישות ופשרה כשהם נדרשים. אבל הלר הביא איתו לתפקיד עוד יכולות, שהעניקו לו כלים חשובים להנהיג וביצרו את מעמדו ואת המוניטין שיצא לו. עולמו הרוחני-למדני של הלר, של פוסק בקי, למדן ומיסטיקן, שכלל גם ידע ברפואה עממית, סיפק לו יתרונות נוספים וחשובים.

שנה לאחר מותו של הלר, חיזק קביעה זאת מאיר טובנהויז, אחד מן המשכילים בצפת. טובנהויז, כתב קבוע בעיתון הצבי, כתב מאמר בו ניתח את הסכסוכים המתמשכים בין כוללים והזכיר בהקשר זה את המוניטין שיצא לצפת כקהילה מסוכסכת. מבלי שהזכיר את שמו של הלר, סיפר על ימים אחרים בעיר בם הייתה הנהגה חזקה על אף הפולמוסים הרבים:

...היו ימים טובים לתקיפים בימי רוזנתל ובזמן רוקח, ותהי העיר כמרקחה ימים רבים...[7]

[7] הצבי 8.5.1885, עמ' קז.

חלק שישי – סוף דבר

פרק עשרים ואחד - למדן אוהב ספרים

לצד פעילותו הציבורית הענפה ורבת השנים, שבתו בבית הדין והיותו פוסק הלכה, היה הלר ביבליופיל מובהק ועיסוקו בספרים חרג בהרבה מזה של תלמיד חכם המשקיע עיתותיו בלימוד. במובן זה היה חלק מעולמם התרבותי של רבים מגדולי הרבנים שפעלו להוציא לאור ספרים ואף רכשו ספרים רבים לספרייתם הפרטית. עיסוקו זה נכח גם בקשרים החמים שקיים עם רבים מרבני דורו וצדיקיו, כפי שיורחב להלן. לכן אין זה מפתיע שבזיקנתו, הייתה זאת ספרייתו אותה ביקש לשים לעצמו יד ועֵד.

א. האוסף

הלר היה בעל ספריה גדולה מאוד, ששמעה עוד נשמר ימים הרבה אחרי לכתו. יתכן שראשיתה באוסף משפחתי כלשהו, כיוון שכבר בגיל צעיר העניק מתנה לאדמו"ר משה צבי מסווארן (1775-1838) את ספרו של המקובל חיים הכהן, טור ברקת, שיצא לאור באמשטרדם ב-1654.[1] גם אחיו, משה ליב, שחי בטבריה, היה בעל אוסף של ספרים וכתבי יד. הוא למשל העניק מתנה את כתב היד של ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז, 1479-1573), מגן דוד, לר' דוד מילדולה. בכתב היד מופיעה הקדשה שלו משנת 1836 ולפיה הספר הוא מאוספו של חותנו ר' עמרם חסידא.[2] יתכן שגם ספרייתו של הלר נהנתה מעיזבונו של חסידא. עם זאת, ברי שביסוסה של הספריה והרחבתה המשמעותית החלו ברכישה גדולה של ספרים בכספי הנדוניה שהביאה רעייתו השניה, מלכה לבית ברב"ש. במסורת המשפחתית המאוחרת נשמר תיאור ציורי של הגעת משלוח גדול של הספרים, אותם רכש הלר בכספים הללו בירושלים:

> **... ואכן כעבור ימים מספר הגיעה לצפת שירת גמלים ארוכה ועמוסה לעיפה וחנתה ליד ביתו של רבי שמואל. אשתו הצנירה מהרה לצאת החוצה כדי לראות את הסחורה הקנויה וכאשר עמדה על טיבה קבלה הדבר ברוח טובה...**[3]

לאורך כל השנים המשיך הלר ורכש ספרים להעשרת ספרייתו,[4] יזם הוצאה לאור של כתבי יד שברשותו ותמך ביוזמות של אחרים להדפסת ספרים. הוא היה מנוי של הוצאת 'חברת מקיצי נרדמים',

---

[1] ראו פרטים בנספח ה.

[2] ללא שם מחבר, לתולדות משפחת רוזנבוים, בני ברק, תשס"ד, עמ' 30.

[3] נינו, זיידה הלר, מספר זאת בספרו, בשם הנכדה רחל דייטש שהכירה את סבה (הלר, הרב, עמ' 132-133). צוואתו של הלר, בה הזכיר מפורשות את חלקה הרב של רעייתו בספריה, מאששת מסורת זו (שם, עמ' 287; אמת"י, תיק זילברמן). אפילו הסופר יהושע בר יוסף עשה שימוש בסיפור זה, אם כי בגרסה מעט שונה לפיה בנו רכש את עיקר הספרים מכספו של חותנו האמיד (בר יוסף, עיר קסומה, עמ' 94).

מיסודו של אליעזר ליפמן זילברמן, עורך עיתון המגיד ואנשי "חכמת ישראל", המשכילים. הוצאה זאת שמה לה בעיקר למטרה להוציא לאור לראשונה כתבי יד עבריים קדומים במהדורה מוערת. א"ל זילברמן נטה לתת את כתבי היד לטיפולם של מהדירים החשודים בנטייה משכילית, לכן עורר התנגדות בקרב חוגים שונים, מה שהקשה עליו לקיים את המפעל ולהבטיח את המשכיותו.[5] הלר נמנה על מספר זעום של מנויים של ההוצאה מבין אנשי היישוב בארץ-ישראל.[6] יתכן אפילו שאחד מן הספרים שהוצאת 'מקיצי נרדמים' פרסמה, נשען על כתב יד שהלר המציא לה.[7] העובדה שהלר לא נרתע מלקשור עצמו לגוף החשוד בנטייה משכילית, מצביעה על עמדותיו בנושא ומעידה על אהבתו הגדולה לספר העברי ועל מסירותו להנגשת כתבי יד לכלל הציבור.

עוד קודם לכך תמך הלר ביוזמתו של יחיאל ברי"ל, עורך עיתון הלבנון, להוציא לאור כתבי יד שלא הודפסו עדיין. לשם כך הקים ברי"ל ב-1866 'חברת שומרי תורה', מן הסתם כתגובת נגד ל'חברת מקיצי נרדמים' המשכילית, ובה חברים אנשים שתרמו כסף ורכשו מראש את העיתון ואת הספרים שעמדו לצאת, על מנת לממן את עלויות ההוצאה לאור. הלר היה אחד מן החבורה, שמעטים היו בה מיושבי הארץ, ועליו נאמר: "...**וגם הבטיח להיות גדול המעשה בכל ארץ הגליל...**"[8]

הלר עצמו היה בעלים של כתבי יד נדירים, אשר הגיעו לחזקתו ברכישה או בנסיבות אחרות שאינן ידועות.[9] לפחות לגבי שתי קבוצות של כתבי יד ניתן לזהות מקורות אפשריים מהם עברו לרשותו:

1. כתבי יד של הרב החסידי שלמה דוד אייבשיץ (1755-1813) –

---

[4] כפי שניתן להתרשם למשל ממכתבו מיום ג' בחשוון תרכ"ג לר' רחמים נסים יצחק פלאג'י, שישב באיזמיר. הלר ביקשו לקנות עבורו 4 חלקים נוספים מספרו של ר' חיים ויטל, שערי קדושה, לכשיודפסו, ונותן הנחיות לשלוח אותם לחיפה אל 'ר' מאיר מתקן שעות אשכנזי'. (מכירה באינטרנט, פריט מס' 618).

[5] א"ל זילברמן, ערך את 'המגיד' בשנים 1855-1880. הוא הקים את הוצאת 'חברת מקיצי נרדמים' ב-1861 (המגיד, 23.10.1861, עמ' 1). למימון המפעל גייסה החברה תרומות וכן מנויים בכל רחבי העולם היהודי. א"ל זילברמן השתמש בעיתון המגיד כפלטפורה לפניות אל הציבור, דו"חות פעילות ודו"חות כספיים, הודעות על מצטרפים חדשים לרשימת המנויים ועל התומכים. באחת מן המודעות על מצטרפים חדשים נמצאים שמות המנויים מצפת, הלר ואלעזר רוקח (המגיד, 6.12.1871, עמ' 8). ההוצאה עברה גילגולים רבים, בעיקר לאחר מותו של א"ל זילברמן ועברה לפעול, בסופו של דבר, בארץ-ישראל. על החברה ראו: יונתן מאיר, 'שורשיה של חברת מקיצי נרדמים במזרח אירופה', מתרדמת הגנזים לארון הספרים: מאה וחמישים שנה למקיצי נרדמים, ירושלים תשע"ג, עמ' 33-45.

[6] בין שמות 'המצטרפים לחברה', ששמותיהם התפרסמו תדיר בעתון, נמצאת קבוצה קטנה מאוד של יושבי הארץ, כמה מרבני ירושלים הספרדים וכן שני המנויים מצפת.

[7] הכוונה למדרש פסיקתא דרב כהנא, פסיקתא, לבוב תרכ"ח (1868). שלמה בובר, כתב בהקדמה שעיקר הספר מבוסס על כתב-יד שמקורו מצפת, הוא הועבר לרשות רבי שלמה דוד לוצאטו [שד"ל] וממנו אליו. לשד"ל הייתה מעורבות גבוהה בהקמת ההוצאה ובפעולתה בשנים הראשונות, מעורבות שנסתיימה עם מותו ב-1865.

[8] הלבנון, 1.3.1867, עמ' 80. נראה שהלר לא הצליח במיוחד בגיוס מנויים רבים נוספים, כמו גם בני החבורה האחרים, וברי"ל הצליח להוציא לאור ארבעה ספרים בלבד (פנחס גרייבסקי, 'ר' יחיאל ברי"ל ז"ל: ליום מלאת ארבעים לפטירתו י"ד חשון תרפ"ז', דואר היום, 20.10.1926).

[9] ראו נספח ד – כתבי יד מאוסף הרב שמואל הלר.

אייבשיץ עלה בסוף ימיו לארץ (1809) והתיישב בצפת, שם גם הלך לעולמו. ספריו וכתבי יד שלו נותרו בעיר אך לא ברור כיצד מצאו דרכם אל הלר, שהגיע כילד לצפת, כנראה בשנת מותו של אייבשיץ.

2. אוסף כתבי היד של משפחת אזולאי –

מקורו של האוסף המרשים של כתבי יד שעיסוקם בקבלה, כמו כתבים של ר' חיים ויטל, של ר' מנחם עזריה מפאנו, אברהם אזולאי וכדומה, הוא המקובל נסים זרחיה אזולאי (ירושלים 1780 – צפת 1837).[10] סבו של אזולאי, חיים יוסף דוד אזולאי (1724-1806, להלן החיד"א), היה בין שאר מעלותיו גם ביבליופיל מפורסם, וחלק מאוסף כתבי היד שלו עבר לנכדו, שהביא אותם לצפת. ברעש הגדול של 1837 נהרג הרב נסים זרחיה אזולאי ועימו נקברו תחת עיי המפולת אוצר הספרים וכתבי היד שהיו ברשותו. פעילות רבה להצלת כתבי היד הרבים והנדירים מבין ההריסות יוחסה לר' שמואל עבו. בהסכמה לאחד מכתבי היד הללו, הפירוש לתנ"ך של המקובל אברהם אזולאי, שהובא לדפוס, מתועד שיתוף הפעולה בין עבו להלר:

> **...ונמצא בבית גנזיו של מ"ע [מאור עינינו הרב המופלא [...] שמואל עבו הי"ו אשר היה מזמן הרעש הגדול אשר היה בקרב הארץ. טרח ויגע בעשר אצבעותיו והוציא כל כתבי הקודש ממחילות ואתייא מכללא הדין מרגניתא טבא דק ואשכח [ובאה מכלל זה מרגלית טובה ודייק ומצא] חמדה גנוזה בבית מדרשו של שם מרן בית יוסף[11] [...] ובטובו מסרו למ"ע הרב הגאון המפורסם ראש ב"ד מקודש דק"ק אשכנזים פעה"ק צפת ת"ו [...] שמואל העליר הי"ו. ולחמו נתן ולכסף מוצא פזר נתן ויאמר להביא האי ספרא רבא הדרא לאדפוסי [ספר גדול זה להדפסה חוזרת], אשרי אנוש יעשה זאת [...] ודא גזירה דאורייתא [וזו גזירה מן התורה] שלא יוכל איש להדפיס ספר התורה הזה בלי רשות הרש"ה הנ"ל [הרב שמואל הלר הנזכר למעלה][12]**

סביר להניח שבדרך דומה הגיעו לידי הלר כתבי יד נוספים מן האוצר הגדול של משפחת אזולאי, מה גם שלהלר היו קשרים אישיים עם אזולאי, שכן בין רבני שתי העדות התקיימו קשרי גומלין

---

[10] הרב נסים זרחיה אזולאי למד אצל סבו בליוורנו, ולאחר ששימש ברבנות בכמה מקומות הגיע לצפת ב-1827, בה כיהן בבית הדין. בצפת נשא אשה אשכנזיה, את אחותו של מרדכי סגל. אודותיו ראו: מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, א, עמ' פד, ב עמ' תקב-תקד; אתר MyHeritage של משפחת שא-נס; משה דוד שוב, דואר היום, 4.12.1935, עמ' 4.

[11] עשרים שנה מאוחר יותר עוד מוזכר המקום כבעל 'אוצר ספרים גדול' במדריך למטייל בארץ-ישראל. ראו: אברהם משה לונץ, מורה דרך בארץ-ישראל, ירושלים תרנ"ג, עמ' 248.

[12] ההסכמה חתומה על ידי ראשי הקהילה הספרדית בצפת ודיינים בית הדין האשכנזי (אברהם אזולאי, בעלי ברית אברם, [וילנה תרל"ד] ירושלים תשכ"ד, עמ' 2-3).

ושיתוף פעולה הדוק.[13] אין להוציא מכלל אפשרות שכתבי יד נמכרו להלר על ידי אזולאי גם קודם לרעש.[14]

בידי הלר היו גם כתבי יד של בני דורו. דוגמה לכך היא החיבור התורני-קבלי, 'שלחן הטהור', של האדמו"ר הצדיק אייזיק מקומארנו. הקשרים הטובים והמיוחדים בין השניים הם שהמציאו לידי הלר כתב יד זה, שאותו שלח ר' אייזיק מקומארנו אל הלר לצפת למען יחווה דעתו אם ראוי להוציאו לאור. הלר יעץ לא לפרסמו והמחבר קיבל את עצתו. קשה להסביר את הנסיבות והסיבות לעצה זו, ואף לא את פשר הקשר המיוחד שנוצר בין השניים. רק ב-1963 הובא החיבור לראשונה בדפוס, תוך שימוש בגירסה שהייתה חלק מאוספו של הלר, פירסום שלווה בהתנגדות של חלק מצאצאי המחבר על אף שעברו שנים רבות.[15]

הצדיק מקומארנו לא היה היחיד שנועץ בהלר. המוניטין שלו בעולם הספר היה אולי גם הסיבה שרבנים נוספים בחרו להתייעץ עמו בסוגיות אלה. דוגמה נוספת לכך היא הייעוץ שנתן לר' חיים נסים יצחק פלאג'י בדבר הסדר הראוי להוצאתם לאור של כתביו, ונראה שהלה פעל ברוח עצתו של הלר.[16]

שמעו של הלר האספן הלך לפניו ועד מהרה ראו בו אדמו"רים במזרח אירופה 'סוכן' שיכול להשיג עבורם כתבי יד יקרי ערך. למשל, עבור אדמו"רי קארלין-סטולין הוא רכש כתב-יד של סידור 'חמדת ישראל' של שמואל ויטל בנו של ר' חיים ויטל,[17] וכן את כתב ההתקשרות בין תלמידי האר"י.[18] אל הצדיק מנחם מנדל מויז'ניץ שלח מתנה של 2 דפים בכתב ידו של ר' חיים ויטל.[19] אל האדמו"ר אייזיק מקומארנו שלח הלר שניים ממאמריו של ר' חיים ויטל על תורת האר"י, מאמרי רשב"י ומאמרי חז"ל. האדמו"ר גם ביקש שישלח אליו, תמורת תשלום, את שאר המאמרים.[20] אומנם, מתוך המכתב לא ברור

---

[13] ברשימת ימי הפטירה של הלר מצויין כ"ו בטבת "י"פ [יום פטירת] הגאון אזולאי זצ"ל", מה שמעיד על קירבה מיוחדת לאיש היות שרבנים אחרים, שהיו אף הם קורבנות הרעש, אינם נזכרים.

[14] ידועה מכירת כתב יד על ידי אותו נכד של החיד"א. ראו למשל מאיר בניהו, 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', מ"ד קסוטו, י' קלויזנר, י' גוטמן (עורכים), ספר אסף – קובץ מאמרי מחקר, ירושלים תשי"ג, עמ' 109.

[15] על הפרשה ראו: יצחק יהודה יחיאל מקומרנא, שלחן הטהור, א, אברהם אבא זיס (עורך), תל-אביב תשכ"ג, עמ' ז; בן-מנחם, בשערי ספר, עמ' 58-59. כן ראו פרטים בנספח ד.

[16] מכתב של הלר לפלאג'י, מיום ג' בחשון תרכ"ג, בו הוא הציע לו להתרכז תחילה בהדפסת ספרי ההלכה והדינים שלו, בסדר אלפבתי, כמנהג חכמי ספרד, ולהותיר לעת זקנה את 'חיבורי הגדה'.

[17] קובץ בית אהרן וישראל, גל' ב', כסלו-טבת תשנ"ו, עמ' צד-צה; גל' ה, סיון-תמוז תשנ"ו, עמ' קמד.

[18] על פי מכתב להלר מיום כ"ו בסיון תרל"א, קובץ בית אהרן וישראל, גל' ז, תשרי–חשון תשמ"ז, עמ' צא-צג.

[19] מכתב מיום כ"ה באלול תרכ"ז ובו מודים להלר על המתנה. פורסם אצל משי-זהב, אספקלריה, עמ' מט; 'אז נדברו', גיליון 96, עמ' 30.

[20] על פי מכתב מא' באדר תרכ"ט. הובא בדפוס אצל אלכסנדר אייכנשטין, זכרון דברים, ב, פשמישל 1879, עמ' יב-יג. על החשיבות הרבה שייחס רבי אייזיק מקומרנא לתורת האר"י ראו: רון וקס, 'השימוש בייחודים אצל רבי יצחק יהודה יחיאל ספרין מקומרנא', מים מדליו – מכללת הרצוג, 17 (תשס"ו), עמ' 243-258.

אם מדובר בכתב יד מקורי, או שמדובר באחת מאותן העתקות שנערכו לכתביו של רח"ו, וחלקן הגיע לידי הלר.[21]

לא רק צדיקי מזרח אירופה נהנו מהתמצאותו של הלר בשוק כתבי היד. בגלל קשריו המיוחדים עם הנהגת הקהילה היהודית באנגליה הוא העניק גם לרבם של יהודי אנגליה, הרב נתן מרקוס אדלר (1803-1890), כתבי יד יקרי ערך של ר' חיים ויטל. לא בכדי נכתב עליו:

> **...והיה לו בית עקד של ספרים אשר לא נמצא כזה בכל א"י ת"ו. גם עלה בידו להשיג כמה כתבי יד קדש של רבנו האר"י הק' ותלמידו הק' הרח"ו [הרב חים ויטל] זי"ע, וכמה מהם שלח למנות למחותניו[22] האדמו"רים ז"ל מליבאוויטש, קרלין, טשערנאביל, סאדיגערא ועוד...[23]**

כפי שכבר צויין, הלר החזיק בכתבי היד לא רק בשל 'תשוקת הבעלות', המאפיינת אספנים, או ככלי להידוק קשרים עם צדיקים ורבנים, אלא בשל נטייתו המו"לית. אותם כתבי יד שלא זכו עד אז להידפס, או מהדורות נדירות של ספרים שהיו ברשותו, הובאו ביוזמתו לדפוס. צפת, שהביאה את בשורת הדפוס למזרח התיכון עוד במאה השש-עשרה, הייתה חלוצה בתחום זה גם ביישוב היהודי הארץ-ישראלי של ראשית המאה התשע-עשרה.[24] חידוש הדפוס בצפת על ידי משפחת מדפיסים שהגיעה מברדיצ'ב, ישראל ב"ק ובנו ניסן, הוא מן המפורסמות. ב-1840 עברה משפחת ב"ק לירושלים והקימו בה את בית הדפוס שלהם. מכאן ואילך עברה הבכורה של עסקי הדפוס העברי לירושלים.

בימיו של הלר היו עוד שני ניסיונות לחדש את ימי הדפוס בצפת וחלקו של הלר בכך היה רב. בשנת 1863 הקים דב דובער קרא[25] בית דפוס חדש בצפת, שפעל 3 שנים והוציא לאור 8 ספרים. רשימת הספרים שנדפסו בדפוס זה מצביעה על מעורבות מאוד גבוהה של הלר: שניים מן הספרים נכתבו על

---

[21] המהדורה הראשונה והיחידה באותה תקופה של הכתבים המדוברים הודפסה בסלוניקי 1862. אם היה מדובר בספרים נדפסים לא היה רבי אייזיק מקומרנא נזקק לשירותיו של הלר.

[22] הם מחותניו בתוקף זה שבתו שרה נישאה למשה יוסף הורוויץ, בנה של בילא, שהייתה צאצאית של כל אותם אדמו"רים.

[23] הורוויץ, יבא שילה, עמ' ה.

[24] אודות הדפוס בצפת, החל מן המאה השש-עשרה וחידושו במאה התשע-עשרה ראו: שושנה הלוי, 'ראשיתו של הדפוס העברי בארץ-ישראל', מחניים, קו (תשכ"ו), עמ' קו-קיז; יערי, הדפוס העברי; אברהם מאיר הברמן, תולדות הדפוס בצפת, תל אביב תשכ"ב; יוסף אוליצקי, אמנות הדפוס, רמת גן 1973. רשימת הספרים שנדפסו בצפת במהלך המאה ה-19 נכללת בנספח ד, בין שאר כותרי הספריה של הלר.

[25] דובער בן שמואל קרא הגיע לצפת ב-1855 מסקלה שבגליציה. במפקד מונטיפיורי 1866 הוא כבר אינו בין החיים. הוא הותיר אחריו כנראה בן, נפתלי (יליד 1847), שהיה אף הוא בעסקי הדפוס.

ידיו, ולפחות עוד שלושה יצאו לאור מכתבי יד שהיו בבעלותו. דפוס דובער קרא פסק לפעול ב-1866, כנראה עם מות בעליו.[26]

בשנת 1876 הוקם בית דפוס נוסף על ידי השותפים: משה בובריק, מנחם ווידברג ואברהם צבי שפיגלמן.[27] תוחלת החיים של בית דפוס זה הייתה אף קצרה יותר משל קודמו. לאחר שעלה בידם להוציא לאור שני ספרים בשנה הראשונה לפעילותם, לא יצאו עוד ספרים בדפוסם עד שב-1883(?) התפרקה השותפות רשמית.[28] שפיגלמן, נותר עם בית הדפוס אך הצליח להוציא לאור רק עוד כותר אחד, בשנת 1884, ובזה תמה הפעילות.

לבד מכתבי היד החשובים שהיו באוספיו של הלר והמהדורות הנדירות של ספרים הוא התברך, כאמור, בספריה גדולה ועשירה. רשימת כותרים מפורטת אינה בנמצא, אבל עדויות על היקפה של הספריה ממשיכות להגיע בהתמדה, כפי שיכול להיווכח מי שמעיין בקטלוגים של חברות למכירה פומבית של פריטי יודאיקה.[29] גם הצוואה של הלר מגלה טפח מתכולת ספריתו. המעיין בה ימצא עדות שלצד ספרי קודש והלכה היו לו ספרי רפואה, חלקם בדפוס וחלקם:

...כת"י בלשון הקודש ובהם יקירי הערך, אין רשות למכרם, ויהיו ג"כ קבועים בביהמ"ד מלבד <u>ספרי רפואת בכתב ולשון הגוים</u> [הדגשה שלי, ר"א], רשות לזוגתי או בני למכרם...[30]

ממה שידוע עד כה על הכותרים שאכלסו את ספרייתו של הלר אפשר, בזהירות המתבקשת, לאפיין את האוסף. ניתן לומר שלצד הספרים הקלסיים, כמו התלמוד ושולחן ערוך, יש נוכחות בולטת לספרים רבים של חכמי הקבלה בצפת וממשיכיהם. יתכן גם שמקומם של ספרי רבנים ספרדיים רב יותר יחסית מן הצפוי אצל רב אשכנזי. דומה שדווקא תאור ספרותי מאוחר של הספריה עוזר לעמוד על טיבה. הסופר יהושע בר יוסף, יליד צפת, כתב שהיו בה:

---

[26] היה כנראה ניסיון לחדש את בית הדפוס בעזרתו של מונטיפיורי. במפקד 1866, לצד שמות 28 אנשים, רובם המכריע מכולל אוסטריה, נרשמה הערה: ראוי למלאכת הדפוס. יתכן שמדובר בצעירים שעבדו בבית הדפוס שנסגר והם קיוו שמונטיפיורי יגיש עזרה והדפוס בצפת ימשיך.

[27] משה בובריק (בובריק 1837, עלה 1850). פעל למען פרודוקטיביזציה בקהילה והיה שליח כולל אוסטריה; מנחם ווידברג – בלתי מזוהה (אולי מדובר במי שהתפקד במפקד 1875 כמשה ווידברג, יליד סקאלה 1848 שהגיע לצפת ב-1867); שפיגלמן עבד כנראה ככורך ספרים בדפוס דובער קרא.

[28] על פי שטר פרוק השותפות, ששנת כתיבתו קשה לקריאה (קרוב לוודאי תרמ"ג) בובריק מכר את חלקו לשפיגלמן ושותפיו (קטלוג קדם 6, ספטמבר 2009, פריט 438), אך, כאמור, גם במתכונת זו העסק לא האריך ימים.

[29] כל המעיין בקטלוגים המקוונים של חברות כמו אסופה או קדם ימצא תדיר בין הספרים המוצעים למכירה רבים הנושאים את חתימתו של הלר (הוא נהג לחתום את שמו בדפים רבים של הספר) המעידה על בעלותו, או הקדשת הספר למי שהעניק אותו כשי ולעיתים אף ביאורים ופרושים בכתב ידו.

[30] צוואה בנספח ז. ישעיהו הורוויץ (1883-1943), נשוי לנכדתו של הלר, הביא את עדות אביו כי להלר היו בבית הרבה ספרי רפואה בלועזית (הורוויץ, עדן ציון, עמ' ה).

...ספרי ש"ס ופוסקים וקבלה וחסידות ורפואה ושבע חכמות. כל כתלי הבית הספיקו בקשי להכיל את ארונות הספרים הרבים...[31]

בר יוסף מתאר אוסף ספרים בלתי שיגרתי אצל רב אולטרה-אותודוקסי. על ספרי הרפואה שהיו ברשותו של הלר למדים ממקורות נוספים רבים, אבל בר יוסף הרחיב את היריעה והוסיף את הקטגוריה 'שבע החכמות', מושג המתייחס, בהשאלה, לכלל תחומי הידע האנושי. ברור שלתיאור הספרותי הזה יש אחיזה במציאות, והראיה היא שבין הכותרים בספרייתו של הלר, שהצלחתי להרכיב, נמצא ספרו של יוסף שלמה דילמדיגו, ספר אילם (אמסטרדם 1628), שבו, לצד העיסוק ברפואה, יש פרקים נרחבים העוסקים בגיאומטריה, מתמטיקה וגיאוגרפיה. זו דוגמה יפה ל'שבע החכמות' שהלר נחשף אליהם.

ב. הצוואה

גם צוואתו של הלר, שהוזכרה לעיל, מעידה על יחסו לספרייתו. לבד מרמזים על מקור אוסף הספרים ומשהו על הרכבו, היא מבהירה את המקום החשוב שתפסו בחייו הספרים וכתבי היד ואת ציפיותיו לגבי גורלם. מתוכה ברור מה עמד מאחורי סירובו להיענות להצעה מפתה שקיבל למכור את ספריו, ועליה סיפר נחום אתרוג שספד לו:

... וזה איזה שנים, שלח גביר אחד מארץ פולין, שרוצה ליתן לו שלושת אלפים רובל כסף בעד הספרים שלו, שישלחם אליו לחו"ל, ולא קבל...[32]

ידועות שתי גירסאות לצוואה שכתב הלר. האחת נכתבה בכ"ג בחשון תרל"ט (19.11.1878)[33] והשנייה, הגרסה הסופית והחתומה כדין, נחתמה בכ"א באב תרל"ט (10.8.1879),[34] שתיהן כתובות בכתב ידו. הראשונה נכתבה באימפולסיביות ונראה כי דבר אחד עמד מול עיניו של הלר, ואותו הוא חש בהול להסדיר, הספרים! מתוך ארבעה עשר הסעיפים בצוואה שלושה עשר עוסקים במישרין או בעקיפין בהנחיות מה ייעשה בספרייתו. הגרסה השנייה נכתבה כעבור שמונה חודשים. היא הרבה יותר מאוזנת ונדמה שהקדיש יותר מחשבה ואולי אף התייעץ עם מקורבים, אם כי גם בה עניין הספרים תופס מקום מרכזי ביותר. בגרסה השנייה נתן הלר מקום רחב יותר לשאר רכושו ולכלל צאצאיו. עם זאת, על אף

[31] בר יוסף, עיר קסומה, עמ' 94. בספר משוקעים הרבה סיפורים ועובדות על צפת במאה ה-19.

[32] אתרוג, שם משמואל, עמ' י.

[33] ראו נספח ז.

[34] ראו: הלר, הרב, עמ' 286-287. צוואה זו נשלחה על ידי זילברמן לפקוא"מ בניסיון לגייס כספים להוצאתה לפועל. ראו מכתבו של זילברמן אל הפקוא"מ בעניין זה, מיום 30.3.1884, SCUA-OTM: hs.Ros.PA 40:45.

ההבדלים בין הנוסחים, באשר לספרייה הלר מאוד עקבי. הוא הקדיש את ספרייתו ומבנה מיוחד שבבעלותו לשמש בית מדרש וביקש לקרוא למוסד 'מדרש שמואל'.[35]

הרושם העולה מסעיפי הצוואה הוא שהלר ראה בעיני רוחו לא רק בית מדרש מסורתי אלא מקום המזכיר במקצת ספרייה,[36] עם חדרי עיון והשאלת ספרים. לא מן הנמנע שלניסיון להקים ספרייה בירושלים, 'בית אוסף הספרים אשר למונטיפיורי', בשנת 1875, הייתה השפעה עליו. האוסף שם נבנה מתרומת ספרים וברשימות התורמים נמצא גם הלר, שנענה לפנייה לשלוח ספרים וספרו 'כבוד מלכים' מופיע ברשימת הספרים שהתקבלו. הלר גם הכיר כמובן את השתלשלות הניסיון הכושל להקים את המוסד בירושלים. הספרייה נסגרה עקב התנגדות חריפה של חוגים קנאים, הן מקרב הפרושים והן מקרב החסידים וכן העדר תקציב. לחצים וחרמות הביאו לסגירת הספריה כעבור מעט יותר משנה.[37] אפשר שההנחיות המדוקדקות שהוא הותיר לגבי תכולת הספרים ומאמציו להבטיח מקורות כספיים להחזקתם היו לקח מכישלון הניסיון בירושלים. הלר הטיל בצוואתו את ניהול המקום על בנו ועל חתניו, כל זאת בהשגחת בית הדין של צפת. הוא קבע נהלים לגבי השאלת ספרים (זמן קצר וקצוב ותמורת משכון) והסדיר מקורות הכנסה, שיאפשרו למוסד להתקיים. הבטחת מקורות ההכנסה הייתה 'על חשבון' הירושה לצאצאיו, שכן חלק מרכושו הנדל"ני הוקדש לשכירות שתממן את 'מדרש שמואל'. למעשה, מן הצוואה עולה, שהלר קיווה להפוך את ספרייתו לבית מדרש עוד בחייו:

... והשי"ת ברור"ח (והשם יתברך ברוב רחמיו וחסדיו) יזכני וירחיב את גבולי ובחיים חיותי אזכה לקבוע הביהמ"ד ...

השאלה מה ייעשה בספרים אחרי מות בעליהם העסיקה אישים רבים והניסיון של הלר להעמיד את האוסף שלו לתועלת הציבור וגם להנציח את זכרו בדרך זו מוכרת מצוואות של רבנים אחרים.[38] הספריה של הלר והאספנות שלו היו שם דבר ולכן גם בהספד שנכתב עליו מיד אחרי מותו מוזכרת הספריה המיוחדת שהפכה את ביתו "בית ועד לחכמים".[39] לא בכדי היה הלר מוטרד מאוד בשאלה כיצד להבטיח שהספרים יישמרו ומאין תמומן החזקת המוסד שביקש להקים. חודשים ספורים לאחר מותו

---

[35] היו אנשים נוספים בצפת שברשותם אוסף מרשים של ספרים, אך הם לא חרגו מגדר אוסף: ספריה עשירה שהועמדה לרשות הציבור בבית-הכנסת יעקב דוקטור (יצחק דוד אתרוג, פרי עץ הדר, ניו יורק תשי"ב, עמ' יב); ספריית חיים סתהון (1871-1916), שהכילה אלפי ספרים, נמכרה לאחר מותו במכירה פומבית לכיסוי חובות.

[36] למשל, הוא קבע שספרי המדע והרפואה שלו, הכתובים בעברית, דינם כדין ספרי קודש והלכה.

[37] על הפרשה בהרחבה ראו: דב שידורסקי, ספריה וספר בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ן, עמ' 113-127; 352-353.

[38] ראו במבחר צוואות שקובצו בספר אשר יצוה – אוצר הנהגות, צוואות ומוסרים, ב, ירושלים תשס"ה.

[39] נחום אתרוג, שם משמואל, עמ' י.

פנה זילברמן אל הפקוא"מ בבקשת עזרה להוצאה לפועל של צוואת הלר. הוא שלח להם את הצוואה גופא כדי שיוכלו להתרשם מרצונו העז של הלר בהגשמת חלומו וכתב:

...גם הנה בדעתי להוציא לאור חפצו לקבוע הבית "מדרש שמואל", אשר הקדיש ללמוד שם תורה ולהביא לשם הספרים. הבית הזה גדולה הוא כפליים מבית אשר הנחיל לבנו נ"י, אך הדבר צריך תיקון והוצאה לערך שש מאות פראנק. אם יש לאל ידם להיות מעיר לעזור לדבר הטוב הזה, להוציא חפץ ורצון הרב המנוח ז"ל, לפעולת [...] בוודאי הוא מצוה גדולה. ואולי יהי'[ה] אופן לכתוב לנדיבים כפי אשר יורנו כן אקיים אי"ה...[40]

אולם נראה שהדבר לא נסתייע ו'מדרש שמואל', שביקש להקים, מעולם לא קרם עור וגידים. יחיאל מיכל פינס, שביקר בצפת שנה בלבד לאחר מותו של הלר, רמז לגורלם של הספרים שנמצאו להם חושקים רבים בכותבו:

"...והרבה יגע בחייו הרה"ג המנוח מוהר"ש העליר ז"ל לקבוע ישיבה בצפת, ולא הניחוהו הקנאים. אעפ"כ הקדיש קודם פטירתו כל אוצר ספריו הגדול ויקר מאוד, והבית שהספרים נתונים בתוכו, למען יהי'[ה] הבית פתוח לכל דורש דבר ד', ובל"ס [בלי ספק] אמר בלבו כי לרגלי הדבר הזה תתכונן "ישיבה" מאליה. אפס כי חפצו לא נתקיים. ואמנם כי נמצאו דורשים לספרים, אך לא ללמוד בהם כ"א [כי אם] להעתיקם – מבית זה אל ביתם..."[41]

בנו יחידו של הלר, אברהם יצחק, שהחזיק מן הסתם באוסף, כתב 15 שנים מאוחר יותר, מכתב של איש חשדן ורדוף. העובדה שבשלב זה כבר היה עיוור לחלוטין, תלוי בזולת, הוסיפה כנראה לפרנויה, אבל באשר לספרים ולכתבים וודאי לא שגה: **"...וכמה כתבים מאאמו"ר [מאבי, אדוני, מורי ורבי] ז"ל, גם משלי, נגנבו מעט מעט עד תומם..."**[42] אכן, האוסף הלך והתדלדל, הלך והתפזר.[43]

עם זאת, באופן מפתיע, שנים רבות לאחר מותו של הלר עדיין דובר בספרייתו כדבר קיים. בדצמבר 1950 התארגנה קבוצה נכבדה של אישי ציבור ואקדמיה, ביניהם יצחק בן-צבי, ישראל קלוזנר, שושנה הלוי ויעקב הרוזן, כדי לטכס עצה כיצד לרומם את מצבן הירוד של ערי הגליל. אחד הרעיונות שעלו היה להקים בצפת מוסד תרבות, שיהיו בו ספריה, ארכיון ומוזיאון לאמנות ולארכיאולוגיה. במכתבם מיום 20.12.1950, לשר החינוך דאז, דוד רמז, כתבו:

---

[40] SCUA-OTM: hs.Ros.PA 40:45. מכתב מיום ד' בניסן תרמ"ד (30.3.1884).

[41] פינס, בנין הארץ, עמ' 29.

[42] SCUA-OTM: hs.Ros.PA.182:39. מכתב מיום כ"ו באדר ב' תר"ס (27.3.1900).

[43] על מה עושים החיים באשר לבקשותיהם של המתים ראו את המסה המאלפת: מילן קונדרה, צוואות נבגדות, תל אביב 1994.

...בצפת וטבריה ישנן ספריות פרטיות, או בעלות אופי ציבורי במידה מסויימת, היכולות לשמש יסוד לספריות חשובות למדעי היהדות ולתולדות הגליל (ספרית הרב ר' שמואל הלר ז"ל בצפת...)[44]

האיזכור הזה של הספרייה מפתיע, שכן לא נמצאה כל עדות אחרת להמשך קיומה. ייתכן שחלק מן הספרים נשמר אצל מי מבני המשפחה או אולי אצל זילברמן, שהיה האפוטרופוס לקיום הצוואה. בכל אופן, היוזמות של הוועדה הנכבדה התממשו רק בחלקן הקטן והקמת ספריה לא הייתה אחת מהן. הספריה של הלר, אותה הזכירו, כנראה מצאה דרכה אל הספריה הלאומית בירושלים.[45]

מה עלה בגורלם של שאר הספרים וכתבי היד? אפשר להניח שהמוניטין שיצא לאוסף הגדול של הלר קרץ לרבים. חלק מן הספרים נותרו בחיק ענף אחד של המשפחה, הענף של צאצאי בנו של הלר, אברהם יצחק.[46] עם זאת, ברבים מן הספרים שהיו בבעלותו של הלר ניתן למצוא חתימות וחותמות של בני משפחה אחרים וגם של אנשי צפת שונים, לצד חתימתו של הלר. יש להניח שזו הדרך בה התפרקה חלקית הספריה.[47] חלק אחר התגלגל לאספנים ידועים כמו ישראל מהלמן או משפחת גינצבורג ומשם לארכיונים שונים. לאחרונה נמצאה עדות מפתיעה להימצאותם של ספרים עתיקים ונדירים מספרייתו של הלר דווקא בבית הכנסת העתיק 'אליהו הנביא' שבפרבר צפון מזרחי של דמשק.[48]

נראה שארגון לקוי של המקום, חמדנות ומצוקה כלכלית חברו יחדיו ואיפשרו לספרים להעלם, לספריה העשירה להתמוסס ולחלומו הגדול של הלר להותיר בצפת בית מדרש-ספריה, להיוותר

---

[44] אצ"מ J30/70.

[45] בפרוטוקול של פגישת הוועדה היוזמת, מיום 26.12.50, (אצ"מ J30/70) הזכיר יצחק בן-צבי מסירת ספריה כפקדון לספריה הלאומית, אם כי לא מפורט באיזה ספריה מדובר. במכתבו של ישראל חנני אל נינו של הלר, אברהם זיידה הלר, 11.2.1957, כתב החוקר, שידוע לו כי רוב ספריו של הלר נמצאים בספריה על הר הצופים ואי אפשר להגיע לשם (הימים ימי טרום מלחמת ששת הימים), ראו: אב"ה, תיק א.08.14. מכאן שהספריה, או חלקה, מצאה דרכה לספריה הלאומית, אולי משום שהתוכניות להקים משהו בצפת גופא לא התממשו. בירור בספריה הלאומית לא העלה, בשלב זה, כל רישום לגבי זהות מוסר האוסף ותכולתו. רק כמה כתבי יד רשומים ככאלה שהיו רכושו של הלר. אוסף הספרים פוזר מן הסתם בין שאר הספרים.

[46] האדמו"ר השני של חסידות תולדות אהרון, ר' אברהם יצחק קאהן, היה מצאצאי בנו של הלר ואף נקרא על שמו. ממקורבים לחצר נמסר שחלק מן הספרים נמצאים שם.

[47] איזכורם של אוספי ספרים בצפת המוצעים למכירה ידוע אך לא תמיד עם שם בעל האוסף המקורי. למשל, בספר איגרותיו של אדמו"ר חב"ד יוסף יצחק שניאורסון, איגרות קודש, ברוקלין 2001, עמ' יד-טו, פורסמו שתי איגרות משנת 1905, הנוגעות לאוסף ספרים וכתבי יד בצפת. אם כי שמו של הלר אינו מוזכר בהקשרן, העובדה שמדובר באוסף כל כך גדול וחשוב מעלה תהיות. האיש שסחר בהן היה נחום אתרוג, מן הממונים של צפת ומקורב למשפחת הלר. שניאורסון ניהל איתו משא ומתן על רכישת ספרים ואף ביקש לשלוח שליח מטעמו לצפת כדי לבדוק את המצאי. לא מן הנמנע שמדובר גם בספרים מאוספיו של הלר. למשל הספר חיים אריה כהנא, דברי גאונים, אונגואר תר"ל, עליו חתימה אופיינית של הלר וכן כתוב שנמכר לבעלים החדשים על ידי נחום אתרוג.

[48] ישראל מאיר גבאי, ישראלי בעל אזרחות צרפתית, ביקר בדמשק לפני שנים ספורות ודיווח על ספריה עשירה שנותרה שם ובה ספרים רבים הנושאים את חתימתו של הלר. הוא ניסה להביא כמה מהם ארצה אך השלטונות אסרו עליו. על כך סיפר בראיון לאהרן גרנות בעיתון 'משפחה' מיום ו' בניסן תשע"ג. לאחרונה הופגז בית הכנסת, כחלק ממלחמת האזרחים בסוריה, ואין לדעת מה עלה בגורלם של הספרים.

באספמיה. הכישלון במימוש חלומו של הלר לשמור על אוסף ספריו ולהעמידו לרשות הציבור מייצג במידה רבה את דרכו של הלר ואת הקושי שלו בהטמעת השקפת עולמו המורכבת. מחד גיסא עולם למדני, תורני, אורתודוקסי, ומאידך גיסא, ניסיון להשית אותו ועליו מציאות ארצית, קונקרטית המכתיבה הענות לצורכי הקיום היומיומי והכלת כלים מודרניים. הלר הצליח אומנם לשמר את כוחו כראש הקהילה האשכנזית בצפת אך לא נחל הצלחה רבה במימוש רעיונותיו ובהבטחה שגם הבאים אחריו ילכו בדרכו.

פרק עשרים ושנים - סוף הדרך והמשכה

א. ימים אחרונים

שרידות הייתה הצלחתו הגדולה והמוכחת של הלר. אפילו הסכסוכים והמשברים שאפיינו את צפת במשך למעלה מהעשור האחרון לחיי הלר, כשהוא כבר בא בימים, לא שינו את מעמדו כראש הקהילה האשכנזית בצפת. מעמדו של הלר לאורך כל שנות פעילותו הציבורית משתקף באופן עקבי וברור בתוך שני מאגרי מקורות עיקריים שעמדו לרשות מחקר זה: ההתכתבות עם הפקוא"מ ומפקדי מונטיפיורי. מפקדי מונטיפיורי יכולים לשמש אחד האינדיקטורים היעילים והנגישים לבדיקת מעמדו הציבורי, ולו רק הפורמלי, של הלר. בחינה של אופן הרישום שלו בחמשת המפקדים והתארים שהוצמדו לו, מספקת מידע המעבה ומחזק את הידוע ממקורות אחרים:

במפקד 1839 היה הלר עדיין רק חבר זוטר בהנהגה. צויין שהוא 'ראוי להוראה' שכן הוא כבר שימש דיין. מפקד 1849 ("הכפול") משקף את המאבקים של הלר בדרכו לצמרת ופרשה זאת כבר נידונה בהרחבה בחיבור זה. מפקד 1855 נידון גם הוא בהקשר זה וניצחונו של הלר ומחנהו משתקף בו באופן מובהק.

במפקד 1866, לאחר למעלה מעשור של התבססות מעמדו הציבורי ושנות רגיעה יחסית, משתקפים מגמות הערעור על מעמדו של הלר והניסיונות לדחיקתו ממרכז הזירה. במפקד זה הגישה הקהילה האשכנזית בצפת לראשונה מפקד מפוצל: מפקד נפרד לכולל וולין ומפקד נפרד לכולל אוסטריה. למפקדים הללו לא צורפה רשימה נפרדת של הנהגת הכוללים, כפי שהיה במפקד 1855, אלא בעלי התפקידים צוינו ככאלה בעמודת תחום העיסוק שבטופס המפקד. הלר נמנה על כולל וולין ועמודת תחום העיסוק שלו נותרה ריקה. לא הוזכר אף לא אחד מן התפקידים הציבוריים שמילא! הלר גם אינו חתום על המפקד. על מפקד זה של כולל וולין חתומים סגל ור' פנחס מקליוואן, גם הוא מראשי הכולל.

בתשע השנים שעברו עד למפקד האחרון של מונטיפיורי, מפקד 1875, נקלע הלר לפרשיות רבות ולסכסוכים שאיימו על מעמדו ועל הערכים אותם ייצג, אך נותר איתן על כיסאו, כפי שעולה מן המפקד. גם הפעם הגישו הכוללים מפקדים נפרדים, שלוו ברשימה מיוחדת של הנהגת כל כולל. הלר מופיע בראש כל אחת מן הרשימות, גם כראש כולל ורשה, עדות לכך שהצליח לשמר את תפקידו כממונה-על, על אף הניסיונות הרבים והמתוחכמים לסלקו.

מפקדי מונטיפיורי אומנם אינם מספקים מידע על מה שהתרחש בשנים שנותרו עד מותו של הלר אך ממה שעולה מאיגרות הפקוא"מ ומן הידוע ממקורות אחרים, המפקד האחרון משקף את מעמדו הציבורי של הלר עד מותו.

הלר אומנם נותר על כנו אבל הסכסוכים והמאבקים טילטלו והתישו אותו. איילבום שם בפיו דברים המבטאים עייפות ופיכחון של איש שבע ימים ומאבקים:

...אני זקנתי, באתי בימים ונוכחתי לדעת כי לא באמת ובצדק יגבר איש, ותבל ומלואה אך בדרכי פאליטיק יתנהלו...[1]

כאשר השנים נקפו ובגילו המופלג ביקש להקל על עצמו מעט מן העול של תפקידיו הרבים, בפקוא"מ סירבו לוותר על שירותיו. הוא הציע לפקוא"מ לוותר על הצורך לאשר בכתב ידו, ולהסתפק בחותמת שלו. במכתבו, שהוא חלק מתכתובת שלמה בעניין זה, כתב הלר:

...ומשאלה נא מכבודם על אשר הכבידו עלי משא כבד שלא לחתום הקיום החתימות בחותם החקוק אלא בידי. והוא אצלי טורח גדול מאוד וגם ביטול תורה. וידעו נאמנה כי כל מה שחשדו אין אמת, ומעולם לא יצא חשש גניבה ח"ו. ואני אבטיח אותם אשר לא אוציא החותם מביתי כ"א [כי אם] בפני ובביתי יחתמו ולא יהיה ח"ו שם [...] ולטובה גדולה ייחשב...

על יד הסעיף הזה במכתבו הוסיף מי מאנשי הפקוא"מ, בכתב ידו, '**אי אפשר**'.[2] דהיינו, אנשי הפקוא"מ המשיכו לעמוד על כך, שהאישורים שהכספים אכן הגיעו אל האנשים אליהם יועדו, ייחתמו בכתב ידו של הלר, איש אמונם בן השמונים, בהנחה שכך מבטיחים שעינו פקוחה על המתרחש.

שנות חייו האחרונות היו קשות. הוא התאלמן מרעייתו מלכה, שכל גם את בתו הבכורה, שמתה בדמי ימיה והותירה אחריה שישה יתומים וגם נפרד מנכדה בת 10 שנפטרה, בתו של אברהם יצחק.[3] שנת חייו האחרונה של הלר הייתה רווית סבל וייסורי גוף. בניסן תרמ"ג - 1883 נפל בביתו ושבר כמה עצמות אך הפציעה החמורה הייתה של ראש הירך. מאז היה למעשה מרותק למיטה ונזקק לשירותי סיעוד בכל הפעולות היומיומיות. הוא נאלץ לשכור שירותי מטפלים שסעדו אותו. כל אותו הזמן המשיך למלא את תפקידו כראש הממונים, לפחות כשמדובר בכספים אשר הועברו על ידי הפקוא"מ.

הלר נפטר שבע פעולות וייסורים ביום חורפי וגשום, כ"ב בטבת תרמ"ד (20.1.1884) והלוויתו התקיימה ברוב עם. זילברמן, האיש המקורב להלר, שגם מונה אפוטרופוס על צוואתו, כתב לפקוא"מ כבר למחרת, וכך תאר את הפרידה מהלר:

...יום אתמול כי יעבור הי' לנו יום חשך ואפילה. יום ענן וערפל. יום צרה ותוכחה. כי שר וגדול בתורה וביראת ה' נפל בישראל. הוי, הצדיק אבד הרב הגאון המפורסם בצדקתו, שר וגדול

---

[1] איילבום, ארץ הצבי, עמ' 202.

[2] SCUA- OTM: hs.Ros.PA 24:47, מכתב מיום ט"ז בחשוון תרמ"ג (29.10.1882).

[3] תאריך פטירתה המדוייק של רעייתו אינו ידוע. בראשית 1883 היא כבר אינה בין החיים.

בתורה, מו"ה שמואל העליר נסע לשמחות בגן עדן. לפטירת חסיד מן העולם נמס כל לב. כל באי שערי עי"ק ספדו אותו מספד מר, אבל יחד נעשה לו. לעת ערב בשעה עשירית יצאה נשמתו בטהרה. והובל לבית המדרש של הקדוש האלקי האר"י הקדוש זיע"א. ונעשה לו הספד לפי כבודו. ואח"כ הובא לבית מועד לכל חי ואחריו כל אדם, נפשות כל קהל עדת אשכנזים ורבני ק"ק הספרדים וקהלתם, לגמול עמו החסד האחרון. תהי נפשו צרורה בצרור החיים.[4]

על כך כתבו מאמשטרדם באיגרת התנחומים ששלחו למשפחה האבלה "...**אשר אהבת עולם אהבנוהו...**"

קברו של הרב הלר בבית העלמין בצפת

צילום: אוסקר אמבון, מרץ 2016

[4] SCUA-OTM: hs.Ros.PA 43:2. מכתב מיום כ"ג בטבת תרמ"ד (21.1.1884). הרב אברהם פלאג'י, עימו היו להלר קשרי ידידות מיוחדים, נשא דרשה ב'שבת הגדול' של אותה שנה ואותה הקדיש להלר (אברהם פלאג'י, אברהם את ידו, אזמיר תרמ"ו, עמ' קל-קלב). ראו גם אתרוג, שם משמואל, עמ' ט.

למחרת פטירתו של הלר נשלח מכתב נוסף לפקוא"מ, עליו חתומים שלושה: סגל, זילברמן ואברהם אלעזר רוקח,[5] ובו הודיעו לפקוא"מ שסגל ימלא לעת עתה את מקומו של הלר.[6] עד מהרה החלו מאבקי הירושה. בתוך קבוצת ההנהגה הקיימת התנהלה תחרות, לכאורה סמויה, בין זילברמן לסגל. זילברמן היה מקורבו של הלר והוא כנראה ייעד אותו לרשת את התפקיד. בפקוא"מ זיהו את צרת היריבות שמבעבעת בין השניים והציעו את התפקיד לבנו היחיד של הלר. אברהם יצחק, היה איש מוכה חולי, בתהליכי התעוורות מתקדמים. נראה שאיש לא ראה בו מועמד של ממש לרשת את מכלול תפקידי אביו, וגם הוא עצמו היה נבוך מן ההצעה. חומץ בן יין, כינה עצמו, מטלטל בין רתיעה מן התפקיד לבין העתרות לבקשה.[7] הפקוא"מ עוד המשיך ללחוץ במשך חודשים על צירופו של אברהם יצחק לממונים, אך בסופו של דבר הוא נשאר מחוץ למעגל ההנהגה.[8] הוא המשיך לחיות בעיר, למדן מוקף בהילת אביו. בגלל לקות הראייה החריפה שלו לא הצליח אפילו לטפל כראוי בכתבי הלר ובספרייתו. נינו הנושא את שמו, אברהם יצחק קהאן, נשא לאשה את בתו של ר' אהרן ראטה, מייסד חסידות 'תולדות אהרון', והיה לאדמו"ר השני שלה.[9] חתניו של הלר, יצחק לורברבוים ויוסף משה הורוויץ, היו עסקני ציבור בצפת אבל רק נינו, הרב אברהם זיידה הלר, היה לימים מנהיג ציבור בצפת, באמצע המאה ה-20.[10]

מאבקי הירושה החלו עוד לפני מותו של הלר, בימים שהיה מרותק למיטתו. בכולל וולין, הכולל הגדול בעיר, התחוללה 'הפיכת חצר' וסגל עם שאר הממונים הודחו. לאחר מותו של הלר פרסמה ההנהגה החדשה הודעה על כך:

> **...הוא היה רוענו זה ששים שנה וכל דבר בעניני הדת הקריבו אליו. ימים רבים טרם העדרו קפצו עליו ימי זקנה וקשה היה עליו לשאת עוד משרת הקודש. אז נאספו כל נכבדי עי"ק [...] ויבחרו שבעה מטובי העיר שישגיחו על כל עניני עיה"ק שיתנהגו בסדרים נכונים [...] אחרי אשר אספה**

---

[5] לא ברור האם נשא תפקיד רשמי בקהילה או שהוא חתום בתוקף מעמדו הציבורי והיותו בעל ממון ותורם, ראו פרק שבעה עשר.

[6] SCUA-OTM: hs.Ros.PA 43:15. מכתב מיום כ"ג בטבת תרמ"ד (21.1.1884). ימים מספר אחר כך גם נשלח מברק שבישר לפקוא"מ על מותו של הלר (SCUA- OTM: hs.Ros.PA 40:1).

[7] SCUA-OTM: hs.Ros.PA 43:39. מכתב של אברהם יצחק מיום א' באדר תרמ"ד (27.2.1884). במכתבו זה העלה טיעונים שונים נוספים ביניהם הדרישה שבחירתו חייבת להיות על דעת כל הקהילה.

[8] SCUA-OTM: hs.Ros.PA 45:41. למשל מכתבו של זילברמן מיום י"ב בתמוז תרמ"ד (5.7.1884), בו דיווח על כישלון ניסיונותיו לשכנע את אברהם יצחק להצטרף לממונים. בין השאר טען אברהם יצחק שהוא ראה את אביו בצערו ולכן ביקש להימנע מלקבל תפקיד. כמו כן ראו: שם 41:39, כ"ז באדר תרמ"ד (24.3.1884); 41:5, כ"ז בניסן תרמ"ד (22.4.1884).

[9] עליו בהרחבה ראו: משי-זהב, אספקלריה.

[10] ראו את אילן היוחסין, פרק שביעי.

שמשו ראו כל אנשי העדה הקדושה שאין להם לתמוך על ר' רפאל דומ"ץ באיזה ענין כלל ולזה הבאנו את הרב הגאון מו"ה שמשון בהר"פ...[11]

מבין שמות שבעת טובי העיר החתומים על המכתב אין אף אחד שכיהן בתפקיד ציבורי מוכר, וכיוון שלהוציא אחד הם לא אותרו גם במפקד 1875, סביר להניח שהיו יחסית חדשים בארץ. הם הדיחו את הממונים וסירבו לאפשרות שזילברמן ימלא את מקומו של הלר וישמש אב בית הדין. מעניין שאפילו לאחר למעלה מ-40 שנות הנהגת הלר והתבססות 'בני הארץ' בהנהגה, עדיין היו מי ביקשו שוב להביא מנהיג מבחוץ. ההתגוששות בין הכוחות המחוברים לקהילות האם לבין המקומיים שמבקשים להמשיך ולנהל את ענייניהם לא פסקה. למהלך יש וודאי גם סיבות התלויות ביריבויות פנימיות ואולי גם ביקורת מוצדקת על תפקוד בעייתי, אך יחד עם זאת יש תחושה חזקה של 'אין נביא בעירו'. ירידתו של הלר מן הבימה הייתה מבחן חשוב ליציבות מעמדם של 'בני הארץ'. הניסיון 'להמליך' אדם שהיה רב בעיירות שונות ברוסיה במשך 36 שנים, אך חסר כל בקיאות במציאות הארץ-ישראלית, היה בבחינת החזרת הגלגל אחורנית.

אולם ההנהגה הוותיקה לא ויתרה וגייסה לעזרתה תומכים מבין פטרוני היישוב. במשך כמה חודשים התנהלה התגוששות בין 'הוותיקים', בראשות זילברמן וסגל, לבין 'המורדים'. לצידה של ההנהגה הוותיקה התייצבו אדמו"רי סדיגורה, נשיאי הכולל, שסירבו להכיר בהנהגה החדשה וכפו עליהם בסופו של דבר לסגת ולהתפייס.[12] גם הפקוא"מ סירב להכיר בהם. במכתב בלתי חתום שנשלח מצפת אל הפקוא"מ, שמתוכנו מובן שמדובר ב'שבעה טובי העיר', הם באו בטרוניה על שהפקוא"מ אינם מכירים בהם, מחזירים את מכתביהם, ועוד אל זילברמן, והם איימו להרעיש עולמות על עיוות הצדק ורצון הציבור.[13] התכתבות ערה התנהלה בהקשר למאבקים על ההנהגה ובאחד המכתבים כתב זילברמן, שאותו ר' שמשון בר"פ, המיועד לשמש אב"ד, נדחה על ידי הלר, שסבר שהוא בלתי ראוי לשמש רב ויושב בדין.[14] בסופו של דבר התייצבה ההנהגה הצפתית הוותיקה, ובראשה זילברמן, יורשו של הלר בתפקיד ראש הקהילה, והיא שהובילה את העיר עוד כמה עשורים. עם זאת התחושה היתה שלא קם להלר יורש המתאים למלא את החלל שהותיר. גם במלאות עשר שנים למותו כתב מאיר טובנהויז, ממשכיליה של צפת, על המתרחש בעיר:

---

[11] המליץ, 24.3.1884, עמ' 372-373. מכתבם מיום 27.2.1884. המועמד המיועד היה שמשון בר"פ [בן ר' פייביש] מקיפין (?-1895), שהגיע לצפת בסוף שנות השבעים.

[12] הצבי, 4.12.1884, עמ' ל. דיווחו של מאיר טובנהויז מיום 10.11.1884.

[13] SCUA-OTM: hs.Ros.PA 40:9 מכתב אל הפקוא"מ מיום 24.6.1884.

[14] SCUA-OTM: hs.Ros.PA 46:5

...מאז לוקח מאתנו עטרת תפארתנו, הרה"ג אביר התורה, מו"ה שמואל העליר זצ"ל, הראב"ד דעי"ק, נשארה עדת צפת כצאן ללא רועה וכאניה בלא תורן, וזה כעשר שנים אין ראש ואין עינים להעדה...[15]

ב. מורשת

העובדה שזילברמן ירש את תפקידו של הלר וחבורת 'בני הארץ' סביבו המשיכה להנהיג את הקהילה עוד עשרות שנים, סימנה את התבססות מעמדם בחברה הצפתית. מה ממורשתו הייחודית של הלר, ברוח האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית, אכן נשתמר דרכם, זאת שאלה מורכבת יותר. לא היה להלר ממשיך בתעוזת הפסיקה שלו ואת אתוס ההאחזות באדמת הארץ והערגה אל ימי טרום הגלות נטלו העולים החדשים, יצירי התנועה הלאומית המתחדשת – הציונות.

בשתי זירות שהיו בלב המחלוקות של העולם היהודי בעת ההיא נחלה מורשתו של הלר הצלחה דחוקה בלבד. בתחום ההשכלה והחינוך, לא הצליח הלר גם בחייו לממש את חזונו. מערכת החינוך המסורתית נותרה כושלת ולא הצליחה לבנות אפילו מוסדות תורניים ראויים שיעמידו תלמידי חכמים בולטים. אפילו ניסיונו להבטיח שהספריה הפרטית והעשירה שלו תעמוד לשירות הציבור, כשל. שנה לאחר מותו של הלר הוקמה 'אגודת חברים מקשיבים להרחיב את הדעת ולהחזיק במעוז שפת עבר', שניסתה לפתוח ספרייה שתנגיש מבחר מן הספרות העברית, לא בהכרח תורנית, לציבור הצפתי. הם פנו בקריאה אל מוציאים לאור וסופרים לשלוח אליהם ספרים[16] אבל, כנראה, לא זכו בהיענות רבה וגם ניסיון זה נכשל.[17] עם זאת, ההתארגנות הזאת לא נתקלה בהתנגדות מצד הממסד, כפי שהבהיר מאיר טובנהויז, מייסד החבורה:

...ואולם לא לבד שלא צריכים אנחנו למלחמות, כי קנאת הימים הראשונים חדלו, אך גם לא זאת מטרת החברה שנצרך לצאת בכח הזרוע, כי מטרתה ותכליתה רצויה...[18]

בהתארגנות זאת אפשר לראות המשך למורשת אהבתו הגדולה של הלר לספרים ולשפה העברית.

הלר, שסבר שיש להכיל את ההצעות החדשות לחינוך וכך גם לשלוט בהן ולנתב אותן על פי השקפת העולם שלו, לא הצליח ליישם את אמונתו אלא רק למנוע מאיומי המודרנה דריסת רגל. יורשיו ניסו להמשיך ברוח זו אך התגברות הפעילות הציונית בארץ פרצה את הסכרים.

---

[15] המליץ 21.10.1894, עמ' 6.

[16] הצפירה, 14.4.1885 עמ' 105.

[17] רק ב-1892, קמה בצפת לראשונה ספריה ציבורית על ידי 'בני ברית'. על כך ראו: דואר היום 25.8.1922, א-ן, 'חג יובל השלושים ללשכת בני ברית בצפת'; אפרים טובנהויז, בנתיב היחיד, חיפה תשי"ט, עמ' 117-118; שמואל רוזנצוויג, 'הספריה הראשונה בצפת', שרגאי, ב, (1985), עמ' 175-179.

[18] עברי אנכי, 31.8.1885. על חברת 'חברים מקשיבים' ראו: מלאכי, מנגד, עמ' 315-318.

הניסיונות לפרודוקטיביזציה, שמטרתן הייתה מתן הזדמנות לכלכלה שאינה מבוססת רק על הזרמת כספי חלוקה, לא הניבו את התוצאות המבוקשות. גידול האתרוגים לא סיפק תשובה למצוקה הכלכלית, אפילו עבור כולל ורשה. ההתיישבות בגיא-אוני, בעין זיתים ובבית יהודה כשלה. עם זאת, הרוח המחייבת ניסיונות אלה לא פסקה. הקהילה הצפתית תמכה במתיישבי ראש פינה, איכלסה את בני יהודה, מחצית ממתיישבי משמר הירדן היו אנשי צפת ובניה ובנותיה של צפת השתלבו בין שאר מושבות הגליל. בייחוד בולט מספרן של בנות צפת שנישאו לאיכרים במושבות, נשאו בעול הקמת מסד ההתיישבות החקלאית של העלייה הראשונה בארץ וחלקן במפעל זה נותר שקוף.[19]

ג. הלר בספרות

אם כי הספרות העברית לא הרבתה לעסוק ביישוב הישן ובגיבוריו, דמותו של הלר נזכרה על ידי יוצרים חשובים ובגוונים שונים. הצפוי מביניהם הוא יהושע בר יוסף, בן צפת שהרבה לעסוק בעיר ובתושביה בספריו. בטרילוגיה הגדולה שלו, עיר קסומה, המספרת את סיפורו של היישוב הישן בצפת, כתב בר יוסף על הלר. זהו ספר בו משוקעים קורותיה של העיר והיצירה היא במובנים רבים 'רומן מפתח', בו חלק מן הדמויות מזוהות בשמן ומשורטטות על בסיס עובדות ומסורות, כמו במקרה של הלר. בר יוסף, בעצמו יליד צפת ובן למשפחה ותיקה בעיר, הכיר את הסיפורים. בספרו משתקפת דמותו של הלר כפי שזיכרו התקבע עם הזמן אצל אנשי צפת: איש חכם, צנוע וישר, עם כישורים להלך עם הבריות, מעורה בארץ ובעל קשרים טובים עם הערבים ועם השלטונות. בר יוסף הוסיף גם את המסורות שנשתמרו בקרב רבים, אצלם נחשב לבעל מופת ואגדות נרקמו סביבו.[20]

בעוד שבר יוסף שירטט את דמותו של הלר כמנהיג רוחני וארצי, שראוי להתרפק על זיכרו, הרי שאצל ש"י עגנון, סופר נוסף שכתב על הלר, נימת הדברים שונה לחלוטין. המידע הפרטני של עגנון על צפת בכלל ועל הלר בפרט מקורו בעיקר באלעזר רוקח, וזה ניכר באופן בו תיאר עגנון את ההווי בה ואת

---

[19] בחירה אקראית של כמה ממושבות העליה הראשונה בגליל, שרשימת משפחות המייסדים שלהן נבחנה בבדיקה ראשונית, העלתה נתונים מענינים על מספרן של נשות איכרים בנות היישוב הישן. דוגמא מובהקת לזה היא דווקא מושבה מהגליל התחתון. כפר תבור (1903) הוקמה על ידי 41 משפחות מתוכן 10 משפחות בהן האשה הייתה מצפת דהיינו, 24%! (הנתונים מן התצוגה במוזיאון המושבה, כפר תבור). במושבה השכנה אילניה (סג'רה) כתבה בזיכרונותיה האיכרה לובה שכטר, שהייתה מעולי העליה הראשונה: "...**גישתי למשק מתחילה הייתה שונה מזו של חברותי בכפר, אשר לרוב היו מבנות טבריה, צפת ושאר מקומות של היישוב הישן...**" (אברהם עבר הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, חמישים שנות קורותיה, רמת גן 1955, עמ' 119). העובדות האלה נותרו עלומות בספרות המחקרית, גם זו שהתגייסה להשיב את כבודן האבוד של הנשים בסיפור ראשית ההתיישבות בארץ (יוסי בן ארצי, 'בין האיכרים לפועלים: האישה בראשית ההתיישבות בארץ-ישראל [1882-1914]', יעל עצמון [עורכת], אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ'309-324). נושא זה ראוי למחקר מעמיק.

[20] בר יוסף, עיר קסומה, עמ' 93-94.

אנשיה.[21] עגנון שימש עוזר עורך לאלעזר רוקח ב'דער יודישע וועקער', שיצא לאור בסטניסלבוב ובבוצ'אץ' בשנים 1905-1907. הוא אף פירסם בעתון זה כמה מיצירותיו. ברשימה של עגנון, בה סיפר על עבודתם המשותפת כתב על רוקח: "**...עיקר שיחתו על ארץ-ישראל הייתה על החלוקה ועל הממונים עליה...**" ובעקבות זאת העיד על עצמו עגנון: "**...אחרי שנים באתי לצפת ושאלתי על כמה מאנשי צפת, אותם הכרתי מתוך ספוריו של רוקח, עד כי סבורים עלי שאני מילידי צפת אני...**"[22]

גם לבוש ספרותי נתן עגנון למפגש ביניהם, כשכתב על כך ברומן 'תמול שלשום' בו נפגש רוקח עם חמדת, בן דמותו של עגנון:

> **...שכשנתגלגל אלעזר רוקח לחוצה לארץ לעשות נפשות ליישוב ארץ-ישראל נזדמן לעירו של חמדת ושמע חמדת ממנו דברים הרבה על אנשי ירושלים ועל אנשי צפת, שהיום הם נראים כיצירי הדמיון, וכל שהיה פשוט ורגיל ומצוי בדורות שעברו דומה עלינו כמופרז ומוגזם...**[23]

אכן, שליטתו של עגנון בפרטי החיים בצפת במחצית השניה של המאה ה-19 והלאה והמידע על סוגי האנשים שאיכלסו אותה, מרשימה. אלא שהוא ניזון מרוקח, וכשהביקורת הקשה והבוטה של רוקח פגשה באירוניה העגנונית התוצאה היא תיאורים לא תמיד מחמיאים לצפת ולאנשיה.

בסיפור הבלתי גמור של עגנון, 'הזיווג', המתרחש בצפת בשנות השבעים של המאה ה-19, גיבורי הסיפור, להוציא את חיימל, החתן המיועד, מוצגים בכינויים כגון 'אבי החתן' 'אבי הכלה' 'הזקן' 'הזהבי' [צורף]. לעומתם, דמויות הרקע, ברובם מהנהגת העיר ופטרוני הכוללים, הם אנשים מזוהים וידועים, שפעלו בצפת ובמזרח אירופה בתקופה התרחשות העלילה. בעוד הגיבורים הבדויים לכאורה מעוצבים כאנשים ישרי דרך וחדורי אמונה, הרי שגלריית האנשים שזהותם ידועה מוצגת כשכבה המסואבת של הנהגת הכוללים ורבניהם, ואופן עיצובם רווי ביקורת ולעג. בתוך אלה מוזכר שמואל הלר גם כאב"ד ובעיקר כמרפא.[24] מן המסופר על נסיבות 'לימודי הרפואה' של הלר ברור שמקור המידע הוא אלעזר רוקח. רוקח הוא זה שלעג להלר על כי היסס לקרוא ספרי רפואה, מתוך חשש שהקריאה בהם תגזול מזמן העיסוק בדברי תורה, ולכן קרא בהם רק בעת שעשה את צרכיו. בגירסתו של עגנון:

---

[21] להוציא סיפור כמו 'לבב אנוש' (מתוך אלו ואלו, תל אביב 1959) או 'מעשה בעז', תל אביב 1925, שעיקרם סיפור חסידי שמוקם בצפת.

[22] ש"י עגנון, 'על עצמי', מעצמי אל עצמי, תל אביב 1976, עמ' 28.

[23] ש"י עגנון, תמול שלשום, ירושלים – תל אביב 1959, עמ' 417.

[24] תאורו של עגנון את מצב שירותי הרפואה בצפת בסיפור זה, וכן איזכור של הלר, ראו בפרק חמישה עשר.

... שרבי שמואל רופא אמן. ומהיכן נעשה רבי שמואל בקי ברפואות, ממקום שאסור להרהר בו בדברי תורה, שכשהוא יושב במקום שאסור להרהר בו מעיין הוא בספרי רפואות, והואיל והוא מרבה בישיבה מרבה בחכמה...[25]

עגנון הזכיר את הלר בסיפור נוסף שלו. בסיפורו 'מזל דגים' עגנון שוטח תיאור ססגוני של בעלי חיים המקשטים ארונות קודש ובתוך כך מדבר בהלר הפוסק, שפסל את ארון הקודש בבית כנסת האר"י האשכנזי בצפת בגלל הדמויות שבו בחיבורו 'טהרת הקודש'.[26]

שירת הלל נאיבית על הלר כתב המשורר יוסף צבי רימון (1889-1959).[27] רימון, שהיה קשור לרב קוק והושפע ממנו רבות, כתב שירה מודרנית, בלתי מחורזת, עם פנייה לאל ולנסתר. הוא חי בצפת חיי פרישות כחמש-עשרה שנים, התגורר בחדר קטן ליד בית כנסת האר"י האשכנזי, כתב ועסק בתורת הנסתר. בעת שהתגורר בצפת כתב רימון שיר על הלר, שעיתוי כתיבתו ומועד פירסומו בעיתון דואר היום, אינם ברורים. יתכן שהיה זה לקראת ציון חמישים שנה לפטירתו של הלר.[28]

מן הסתם התוודע רימון לדמותו של הלר בשיחותיו עם אנשי צפת ובוודאי גם עם נכדו של הלר, שלום הלר, שמוזכר בשיר וכך נפתח השיר:

נס תושיה הורם בעיר ההרים, בירת הגליל,

ע"י רבה רבי שמואל. מימות הר"י קארו, חכם

הנגלה, והאר"י הקדוש, חכם הסתרים, לא קם

כרבי שמואל, חביב ונאצל, ואור תורה עליו שופע

וחמודות תושיה...

השיר מתמשך עוד בתים אחדים וכמיטב המסורת של ספרות השבחים מוטמעים בו כל אותם אירועים ומעשים בחייו של הלר המוזכרים תדיר בדברים הרבים שנכתבו עליו לאחר מותו. רימון מפאר ומשבח את הלר על למדנותו המופלגת בנגלה ובנסתר ועל מה שפעל לטובת צפת, ומייחל שרוחו של הלר השורה על צפת תביא לפריחתה של העיר.

---

[25] עגנון, הזיווג. עמ' 29. מדובר בסיפור בלתי גמור שתחילתו נדפסה ב'הארץ' (18.10.1967 ו-25.10.1967) והמשכו נמצא בכתב יד. ציטוט נוסף מהסיפור ובו תאורו של עגנון את מצב שירותי הרפואה בצפת ראו בפרק חמישה עשר.ב.

[26] ש"י עגנון, 'מזל דגים', עיר ומלואה, תל אביב 1999, עמ' 619-650.

[27] יוסף צבי רימון, יליד פולין, חווה אירוע תקיפה אכזרי של ערבים ב-1922, במהלכו התעללו בו וכרתו את אבר מינו. הוא נותר בחיים אך בתוקף ההלכה בדבר 'כרות שופכה לא יבוא בקהל', עזב את משפחתו ותקופות שונות נדד בין מקומות שונים בארץ, בעיקר בצפת. עליו בהרחבה ראו: דרור אידר, אחרון משוררי האלוהים, ירושלים 2009.

[28] משירות צפת – רבה של צפת (לכבוד הגאון ר' שמואל העליר זצ"ל), דואר היום, 17.3.1933, עמ' 4.

פרק עשרים ושלושה - סיכום

התוודעתי אל הרב שמואל הלר במהלך עבודתי במוזיאון בית המאירי בצפת. המוזיאון, והארכיון שלצידו, עיסוקו בשלהי המאה ה-19 והמחצית הראשונה של המאה ה-20 בצפת. משפחת הלר מיוצגת בו על ידי נינו של הלר, הרב אברהם זיידה הלר, שהיה אחרון מבני המשפחה המסועפת שהתגורר בצפת. זיידה הלר כתב ספר על סבא רבא שלו, 'הרב, המנהיג והרופא', והעביר לארכיון בית המאירי את כל תיקי המסמכים והתכתובת שסייעו לו במלאכת הכתיבה. הספר ותיק המסמכים הנלווים אליו גאל מן השכחה אישיות חשובה שפעלה בעיר. האיש הזה, הרב שמואל הלר, שבמשך למעלה מחמישים שנה היה בין המובילים את הקהילה בצפת ומתוכן למעלה מארבעים שנה עמד בראש הקהילה האשכנזית, לא הונצח עד אז בשום מקום בעירו. צפת, עיר שמתרפקת על ימי הזוהר שלה במאה ה-16, משם מדלגת אל המערכה במלחמת העצמאות, ורק סיפור רעש האדמה הגדול נותר מייצג לסיפורו של היישוב הישן בצפת. בהתוודעות אל הרב שמואל הלר נתחוור לי בהדרגה שבאיש ובפועלו צפון מפתח להכרת הישוב הטרום ציוני בגליל ולהכרה בייחודיות שבו.

המסע בעקבות הרב שמואל הלר היינו, המחקר הביקורתי על סיפור חייו, החל בעבודה סמינריונית שמסקנתה העיקרית הייתה שמדובר במנהיג מקומי, נתון לחסדיהם של פטרוני היישוב ועיקר כוחו בתימרון ביניהם. משרתם של אדונים אחדים המנסה לתחזק את העיר שעמד בראשה. הרחבת העיסוק בהלר הובילה את מסקנת המחקר לקוטב מנוגד. מתוך המקורות עלתה תמונה של אדם בעל אידיאולוגיה סדורה, בלתי שכיחה, שניסה להוביל את הקהילה בראשה עמד בדרכו זאת. לא עוד שורד אלא מוביל, ועמו קהילה עם מאפיינים מיוחדים. מימד זה התבהר בעבודת מוסמך שהגשתי, תוך הדיון על המעבר של הקהילה האשכנזית בצפת מחברה מסורתית לחברה אולטרה-אורתודוקסית ומקומו של הלר במתן צביון ארץ-ישראלי למהלך הזה.[29] התובנה לגבי עומק המימד הארץ-ישראלי באישיותו של הלר הלכה והתחזקה עם החשיפה של עוד ועוד מקורות. השניות הזאת, של חסיד מזרח-אירופאי ובו בזמן בן הארץ, בעל תודעה 'ילידית', היתה למפתח בכתיבת הביוגרפיה על הלר וזווית פוריה לבחינת תולדות הקהילה היהודית בצפת בתקופה הנידונה. סיפורו של הלר הוא גם סיפורה של קבוצה לא גדולה, אך דומיננטית, של 'בני הארץ' בקרב אנשי היישוב הישן בצפת.

הביוגרפיה ניסתה לתת מענה לשאלה האם להלר הייתה משנה סדורה לפיה פעל, או כפי שחלק מיריביו טענו, הוא פעל מתוך הצורך לשרוד במציאות מסוכסכת של פטרוני היישוב, שהתלות בהם הייתה

[29] עבודת המוסמך, מקהילה מסורתית לקהילה אולטרה-אורתודוקסית: צפת האשכנזית בהנהגתו של ר' שמואל הלר, בשנים 1841-1884, הייתה בהנחיית יעקב ברנאי ודוד אסף, אוניברסיטת חיפה 2004.

גדולה. הלר העולה מן המחקר הזה הוא איש בעל השקפת עולם מוצקה המתבססת על עמדה תיאולוגית שקושרת עבורו בין השמיים לארץ. עולמו עולם הלכתי-רוחני המחייב קשר בל יינתק עם אדמת ארץ-ישראל. עמדתו האולטרה-אורתודוקסית הארץ-ישראלית היא המנחה אותו בכל פעולותיו, היא המזרימה בו תעוזה בפסיקה ובעמידה מול רבי השפעה.

אמונתו זו עמדה לו בשבתו כפוסק, בוויכוחים הלכתיים גם עם פוסקים גדולים ובעלי מוניטין בפסיקתו הנועזת והבלתי שגרתית, כמו למשל בעניין התרת חדר"ג או בעניין ההילולא במירון. מפסיקותיו ניכרת ההכרה העמוקה שלו, שעליו לשרת את הקהילה שלו ואת רעיון הגאולה. המתח המשיחי הגדול בו היה נתון היה כוח המשיכה אל ארץ-ישראל והתדבקותו באדמתה. בדרכו, ברוח בית הלל, הגשים את תחושת השליחות שלו כלפי הקהילה שהנהיג, כפי שהעיד עליו בהספדו אתרוג שכתב:

"...הי' חסיד, הי' עניו, מתלמידיו של הלל..."[30]

במחלוקת הגדולה עם הרב מראמין גילה הלר אומץ ונחישות לעמוד מול אחד מגדולי הדור, האדמו"ר ישראל מרוז'ין. פרשה זו היא גם דוגמא לכך שהלר היה איש הבקי בהוויות העולם, וידע פרק בהילכות פוליטיקה. הוא יצא לזירת המאבק הזאת עם חיפוי מסיבי של כוחות כמו הפקוא"מ והסכמה שבשתיקה של צדיקים אחרים. עם השילוב הזה, של דרך, נחישות ותבונה פוליטית, הוא צלח את המהמורות הרבות שעמדו בפניו במהלך הדרך והוא שאפשר לו לשמור את מעמדו הציבורי זמן רב כל כך.

הלר היה מפוכח גם ביחסו לתחלואי ההנהגה הארץ-ישראלית ועם זאת היה חלק בלתי נפרד ממנה וחש אמפטיה כלפי העושים במלאכה. במכתבו לרב עקיבא יוסף שלזינגר, בהקשר למהומה שהתחוללה סביבו והמשכה בהחרמתו, ביקר הלר את דבריו החמורים והפומביים נגד הנהגת הכוללים. שורות ההטפה שכתב חושפות את מחשבותיו לגבי מעמד ההנהגה ביישוב ומן הסתם גם על עצמו. הלר כתב על הקושי להיות איש ציבור, על כפיות הטובה שחווים לעיתים בעלי תפקידים:

> **...אמנם במחכ"ת [במחילת כבוד תורתו] זה יצא שגיאה גדולה מתח"י [מתחת ידו] במה שהאריך ומזכיר הממונים לגנאי. א' משום בזיון אה"ק ת"ו בעיני אחינו שבגולה, והלא ריש גרגותא משמים מוקמי לי' [ואפילו ראש הביוב, משמים קובעים מינויו], דור דור ומנהיגיו ולמה שבקה לחסידותיה**[31] **[עזיבתו את מידת החסידות], לדון את כל אדם לכף זכות, ובפרט כי מעכ"ת מכיר ויודע כי כל מי שמתמנה על הצבור אי אפשר לצאת ידי כולם ורבו שונאיו. ובפרט כי בעו"ה**

---

[30] אתרוג, שם משמואל, דף ט'.

[31] על פי סנהדרין, ק', ע"ב.

שנאת חנם עדיין מרקד בינינו. זאת ועוד, הלא כל חבורו תורה והלכה לעולם עומדת והממונים מתחלפים ועוברים ולעולם יהי' קיים...[32]

במכתבו הזכיר הלר לשלזינגר שהעיסוק בתורה וכתיבת ספרות הלכתית הם הדברים האמיתיים והנצחיים. כל כך הרבה מערגתו של הלר אל עולמה של הספרות הרבנית משתקף בדברים אלה. העולם התורני הוא המקום בו הלר מצא התעלות ומרגוע. נקל לתאר אותו חוזר לביתו לאחר יום מפרך של עיסוק בצורכי ציבור ומוצא נחמה בספרים הרבים שאיכלסו את ספרייתו. אבל משאת נפש זאת התממשה רק בחלקה. פירסומיו ההלכתיים אינם רבים, אם משום שטרדות העסקנות הציבורית גזלו מזמנו ואם משום שחלק מהם אבדו. גם באשר לבבת עיניו, הספריה העשירה שלו, כשל בניסיונו לשמרה.

בבואנו להעריך את הישגיו של הלר, בראש ובראשונה נזקף לזכותו השיקום של צפת היהודית לאחר אירועי שנות השלושים הקשות. הוא כמובן לא היה היחיד, ולצידו פעלו שותפים לדרך, אשכנזים וספרדים, אבל כיוון שהאשכנזים הפכו לרוב מכריע בעיר יהיה זה נכון לראות בו את הדמות המרכזית בדרמת השיקום. הלר קיבל את הנהגת העיר כשהייתה באחת מתקופות השפל הקשות שלה. רעש האדמה הנורא והאירועים האלימים של מרידות היכו קשות בתשתיות הפיזיות, באוכלוסיה שנדלדלה וברוחה. תחת הנהגתו שבה וצמחה האוכלוסיה האשכנזית בעיר פי שבעה, הייתה לרוב בקהילה היהודית של צפת, לרוב באוכלוסייתה הכללית של העיר והצליחה לשמר את מעמדה כמרכז החסידות בארץ-ישראל. עם כל המצוקות החמורות שנלוו לגידול זה, בעיות כלכליות וחברתיות, התקיימו בצפת חיים יהודיים מלאים של קהילה שהעמיקה את שורשיה במולדת ההיסטורית.

לנוכחות של קהילה יהודית עירונית גדולה יחסית בגליל הייתה גם השפעה לטווח רחוק, עת החל המפעל הציוני של חזרת העם לארצו. צפת בגליל העליון וטבריה בגליל התחתון שימשו עוגן להתיישבות היהודית המאוחרת יותר. די להתבונן במפת ההתיישבות של המושבות הראשונות ואחריהן הקיבוצים והמושבים כדי לראות את שתי ערי היישוב הישן הללו מתפקדות כמרכז יהודי עירוני המספק שירותים חיוניים לנקודות יישוב חקלאיות. אין זה מופרך גם להרחיק ולטעון שקיומן של קהילות יהודיות, שאחיזתן בגליל ארוכה ועקבית, השפיע בדיעבד על עיצוב גבולותיה העתידיים של המדינה.

התרומה הזאת של הקהילה הצפתית ובראשה הלר, בעצם הדבקות באדמת הגליל, לא זכתה בדרך כלל להכרה ולהוקרה שהם ראויים לה. גלי העליה הטרום-ציונית לארץ, החל מן המחצית השניה של המאה ה-18, עברו תיקוף [פריודיזציה] מעניין. התקופה שבין העליה החסידית הראשונה (1777) עד

[32] משי-זהב, אספקלריה, עמ' נה.

הרעש הגדול ב-1837 נחשבים ניסיון לשחזר את תקופה הזוהר של צפת במאה ה-16. לאחריה, החורבן של הקהילות הצפוניות נתפס כפטאלי וכי עשרות השנים שחלפו עד שהתנועה הציונית קוממה את הגליל מהריסותיו היו שנים שלא קידמו את החיים היהודיים בארץ. השיח הציבורי ואף המחקר נוטה לראות בתקופה זאת בצפת, ובעיקר בהנהגתה האשכנזית, איבר מדולדל וטפילי של החברה היהודית המזרח-אירופאית ומכשול בפני כל מגמות התיקון.

להתגבשות תמונה זאת יש סיבות שונות וביניהן גם האופן בו הונצחה צפת בכתבי התקופה. הסכסוכים שנידונו במחקר זה, שבחלקם תועדו בחיבורים שזכו לתפוצה גדולה, הם שהותירו חותם על תדמיתה של צפת, תדמית של עיר מסוכסכת, מפולגת ומושחתת, המתנגדת לכל שינוי ותיקון. רוב הכותבים על קורות צפת פטרו עצמם מבחינה ביקורתית של דימוי זה.

אבל מה שאיפשר להתעלם מסיפורה המיוחד של הקהילה הצפתית והלר העומד בראשה הייתה העובדה שלפנינו סיפור של החמצה מתמשכת בדרך למימוש חזון האולטרה-אורתודוקסיה הארץ-ישראלית - מורשת שבעיקרה אף פעם לא התממשה, לא בחיי הלר ובוודאי לא על ידי ממשיכיו. אפילו הצלחתו של הלר בביסוס מעמדם של 'בני הארץ' בהנהגת הקהילה ותמיכתו בערוצי פעילות שלהם טושטשו בצבע האחד בו נצבעו בני היישוב הישן, כגלותיים ומנוכרים למרחב. לכל היותר הצליח הלר במלאכת ההתגוננות וההתבצרות מפני רוחות המודרנה, וגם היא נפרצה עם הזמן.

המחקר הזה עיקר תרומתו היא בתיקון. היישוב היהודי במאה ה-19 בארץ-ישראל אומנם התברך ביבול רב יחסית של מחקרים שתהו על קנקנו, אך רובם המכריע שמו את ירושלים במרכז עניינם. תמונת היישוב הטרום ציוני נבנתה בעיקרה על סמך המחקרים הרבים שבחנו את שהתרחש בה. העובדה שבתקופה הנידונה כאן ירושלים הייתה שוב המרכז הגדול ביותר של יהודי ארץ-ישראל, ריבוי וזמינות מקורות מידע עליה, מעמדה ההיסטורי-תרבותי של ירושלים, כל אלה העמידו אותה עד כה במרכז המחקר והיטו את התמונה שנתקבלה.

המחקר שמרוכז בחיבור זה מוסיף לפסיפס הידע שנצבר על היישוב הטרום ציוני בארץ את סיפורו של הגליל. הוא מוכיח שהעיסוק בגליל, ובצפת בפרט, אינו עיסוק בעוד וריאציה על נושא ירושלים, אלא באישיות, בקהילה ובמקום בעלי אופי ייחודי. תרומת ממצאיו נשענת על ההנחה שההבנה של העידן הטרום ציוני בארץ אינה יכולה להיות שלמה וקרובה למציאות ללא הצגת המתרחש בריכוז היהודי השני בגודלו בארץ. המשימה הייתה לתת פנים ושמות לחבל ארץ שטושטש. לתת מקום בזיכרון הקולקטיבי לאנשים שבחייהם ובפועלם בנו נדבך לנוכחות היהודית בארץ-ישראל ושהנרטיב

שלהם "נדחק" לשולי התמונה. יש בזה משום שיכלול הפסיפס, ותיקון הנטייה להותיר פריפריה בלתי מוארת ובלתי מטופלת.

'ליחיד, גם אם הוא פרי תקופתו ומשקף את צרכיה, יש תפקיד בעיצובה של מציאות זו', כתבה אניטה שפירא.[33] הביוגרפיה בחיבור זה נתבררה כסיפורו של יחיד ומיוחד, של קהילה ושל תקופה. סיפורו של הרב שמואל הלר הוא סיפור על דרך, על ניסיונות. המתוודע אליו לא יוכל לשוב ולתאר את הקהילה האשכנזית בצפת כמנוכרת לסביבתה, 'גלות בארץ'. בסופו של דבר, זה סיפור על האחזות, על דבקות, על געגועים.

[33] שפירא, הביוגרפיה, עמ' 227.

נספח א- מתיישבי גיא אוני [34]

1. **הרשיל שפיגלמן*-** יליד חמלניק 1835, עלה 1846. כורך ספרים. שותפות בבית דפוס, חבר ב'חבורת עובדי אדמה – 1866', מרוכשי האדמה גם בעין זיתון.
2. **צבי אריה כ"ץ*** - מכונה הירש ליב הכהן. יליד צפת 1837. המשפחה הגיעה ממהוליב ב-1832. היה סוחר בתבואה. השתייך ל'חבורת עובדי אדמה - 1866'. גם אחיו, אברהם דוד, בין רוכשי האדמה.
3. **אברהם דוד כ"ץ** - יליד צפת 1855, אחיו של צבי אריה כ"ץ. היה שותף בסחר בתבואה.
4. **יוסף פרידמן*-** יליד טבריה 1849, עבר להתגורר בצפת. נמנה על חמשת רוכשי האדמה הראשונים בג'עונה. ממתיישבי גיא אוני וראש פינה.
5. **שואל אפרים פרנקל** - מכונה שואל ציפריס. יליד יאסי 1857, עלה ב-1859. הגיע כנראה עם סבו לארץ. הדריך את דוד שו"ב בארץ והפגיש אותו עם גיא אוני. מכר את אדמתו לרומנים.
6. **יהודה ליב בר"ז*** - יליד יאסי 1845, עלה ב-1861 עם הוריו, ינטה וזאב ציפריס, ממונה בכולל וולין. הוא דודו של שואל ציפריס, מן החבורה.
7. **יונתן פיינשטיין** - יליד צפת 1857, בן למשפחה שהגיע מיאסי ב-1853. אחיו, חיים יעקב הכהן פיינשטיין, רכש את חלקת האדמה בג'עונה ומכר אותה. אח אחר שלו היה ממתיישבי בני יהודה.
8. **משה פלקיסזון-** יליד טאווריק (Tovrik) לטביה, 1848. הגיע ב-1851 עם הוריו לירושלים והצטרפו לכולל פרושים. עבר לצפת עם אמו. פעיל גם בהתיישבות בבני יהודה.
9. **מאיר חיים סגל** – יליד צפת 1856. בנו של אלטר מיאסי מ'חבורת עובדי אדמה – 1866'.
10. **מרדכי ליב קלר** – יליד צפת 1849. הוריו הגיעו לארץ מביליגרוי, פולין ב-1842. גם אחיו אהרן קלר במתיישבים.
11. **אהרן קלר** - יליד צפת 1855. הוריו הגיעו לארץ ב-1842 מביליגרוי, פולין. נשוי לשרה, הנכדה של הרב מרומאן. גם אחיו מרדכי ליב קלר במתיישבים.
12. **אליעזר נטע פלדמן** – יליד סלונים 1845. הגיע עם משפחתו לירושלים ב-1845, פרושים בכולל וילנה. עבר לצפת והתפרנס מדייג.
13. **זיידע בלערמן*** - בלתי מזוהה

---

[34] הרשימה הורכבה משמות החותמים על מכתבים שונים שהתפרסמו בעיתונות העברית, בנוסח שהתפרסמו אך הסדר שלהם, שהיה לרוב קבוע, שונה כדי לעמוד על קשרי המשפחה בין האנשים. השמות עם הכוכבית לידם הם של אותם שהתכחשו לפירסום חתימתם על מכתבים נגד ההנהגה הצפתית. האחרים מזוהים ברובם עם מה שהיה מחנה הרב מרומאן.

14. **מרדכי בר' שמואל שינקר*-** יליד צפת 1842. המשפחה הגיעה מסמבור ב-1819, והם בעלי בית מרזח ופונדק.

15. **אהרן נתן מבאד*** - יליד ברדיצ'ב 1825, עלה ב-1874. בחבורה יחד עם בנו, לוי יצחק.

16. **לוי יצחק** - יליד ברדיצ'ב 1863 עלה עם אביו, אהרן נתן, ב-1874 ושניהם הצטרפו לחבורת המתיישבים.

17. **שמעון סאקציר*** - יליד צפת 1853, בן למשפחה ותיקה שהגיעה לצפת ב-1832. בנאי במקצועו.

18. **יעקב יוסף בר' אייזיק ליב מברודי** - יליד צפת 1856. המשפחה הגיעה מברודי ב-1852. אופה.

19. **זידה בר' גרשון** - שמו מרדכי ליב הכט. יליד צפת 1845. בן למשפחה שהגיעה מהורודנקה ב-1824. מלמד תינוקות.

20. **אלישע צבי בר' חיים מקוסוב*** - כנראה צבי הירש מטבריה, יליד קוסוב 1844, עלה עם משפחתו ב-1853.

21. **ישראל כהנא*** - יליד צפת 1858, בנו של יוסף כהנא מחמשת רוכשי האדמה הראשונים, נכדו של הדיין ברוך כהנא מסורוקה.

22. **אליעזר בר' משה צבי** - יליד צפת 1857. המשפחה בארץ מאז 1832. הסבא ישראל מפולטיצ'ן היה אחד הממונים בכולל. האב היה ב'חבורת עובדי אדמה – 1866'.

23. **יצחק יעקב בר' משה צבי** - יליד צפת 1863. אחיו של אליעזר.

24. **שמואל בר' דובער סגל*** - יליד צפת 1841. מ'חבורת עובדי אדמה – 1866'. בנאי.

25. **אלטר בר' אורא צורף*** - יליד זווהיל אוקראינה 1848, עלה עם משפחתו ב-1865. צורף.

26. **משה יוסף בר' דוד צבי*** - יליד צפת 1855, בן למשפחה שהגיעה מיאסי ב-1853 אחיו של ישראל יצחק. כונו בני ד"ץ.

27. **ישראל יצחק נתן בר' דוד צבי*** - יליד צפת 1859. אחיו של משה יוסף.

28. **שלמה בר' מרדכי צבי** - יליד צפת 1857. בן למשפחה שהגיעה מבלז ב-1835.

29. **אברהם זאב-** אינו מזוהה.

30. **מאיר אריה ליב-** יליד יאסי 1840, הגיע עם הוריו לצפת ב-1844. היה קצב והשתייך ל'חבורת עובדי אדמה – 1866'. נפטר ב-1878 ולכן הוא החבר ה-30 שחסר ברשימות.

נספח ב - חברת מחזיקי הדת [35]

הוקמה ב-1870 בצפת על מנת להטיל מרות על פורצי גדר, הזרוע המבצעית שהופעלה לא פעם כאשר התגלע קונפליקט בין ההנהגה או חלק ממנה לבין פרט או קבוצה בקהילה.

1. יצחק בן רפ"ד - יצחק פרידמן (1835-1886), בנו של פסח דוקטור, הגיע מיאסי בגיל 9, איש ציבור ופעיל התיישבות.[36]
2. בן רפ"ד - מלך בן פסח פרידמן (1839-?), הגיע מיאסי בגיל 5.
3. בן רפ"ד - יעקב בן פסח פרידמן (1841-?) - הגיע מיאסי בגיל 3.
4. וואלף בלן - זאב (וולף) מברדיצ'ב (1815-1843), הגיע לצפת בגיל 8. סוחר בקמח.
5. אח של וואלף - חנא מברדיצ'ב (1839-1913), הגיע לצפת בגיל 12. עסק במלאכות שונות.
6. יוסף בער - יוסף דב בער (1836-?), יליד ברדיצ'ב, הגיע לצפת בגיל 13. סוחר בקמח.
7. מאיר ביניש - מאיר ביניש (1836-?), יליד גרינדיג, הגיע לצפת בגיל 13. מוכר קמח ומבקש עבודת אדמה.
8. משה חיים לא'ס - משה חיים (1836-?), הגיע מסדיגורה לצפת בגיל 19. מלמד תינוקות וסוחר.
9. הירש ליב - הירש ליב הכהן הידוע גם כצבי אריה כ"ץ (1837-?), יליד צפת, דור שלישי בארץ, פעיל בניסיונות ההתיישבות.
10. מאטיל אופה - מרדכי מדרובאן, יליד 1843. עלה לארץ ב-1859. אופה ומבקש עבודת אדמה.
11. אלטר בלן - יליד דרובאן 1825, עלה לארץ ב-1864. פועל ובלן.
12. משה יוסיל - משה יוסף (יוסיל) רוזנצוויג, יליד צפת 1839, בר אוריין. בנו של הממונה זליג מאוהריוב. פעיל בהתיישבות ויזם.
13. לאזיר כץ - אליעזר (לייזר) כ"ץ, יליד למברג 1841, עלה 1856, לומד.
14. מאטל בר' ישראל ליב - מרדכי (מוטל) בר' ישראל ליב מאוורוץ. יליד צפת 1839, תלמיד חכם. נינו של אחי הרב מאוורוץ'.
15. בנימין קצב ממאהלוב - בנימין הכהן, יליד 1833, עלה לארץ ב-1836. קצב.
16. אלטער דארגימאן- בלתי מזוהה.

+ 7 ששמותיהם אינם נזכרים

---

[35] על פי המליץ 9.1.1871, עמ' 382. ברשימה שמות החבורה כפי שפורסמו בעיתון ובאותו סדר. מידע נוסף בנספח ח.

[36] שלוש הראשונים הם אחים, עליהם נכתב בעתון "**שלושה בני בלי שם, יצחק ואחיו בני רפ"ד [ר' פסח דוקטור]**". מדובר במשפחה ותיקה בצפת. האב שימש מרפא וגם היה תקופה מסוימת סוכן קונסולרי של גרמניה בצפת. יצחק היה ממנהיגי קבוצות ההתיישבות של בני צפת.

נספח ג - חברי כי"ח בצפת, 1869 [1]

1. אהרן הכהן (1836-?) - יליד צפת, צורף בכפרים.
2. עג'מי רפאל כהן (1842-?) - יליד יאזד (פרס), הגיע בן שנה לצפת, עוסק במסחר. אחיו של הסוכן הקונסולרי של פרס בעיר.
3. אפריאט יעקב יוסף - יליד צפת 1846. בן למשפחה שהגיעה ממרוקו ב-1838, ואביו היה מחכמי הכולל הספרדי.
4. בר"ש מאיר ליב - יליד יאסי 1840, עלה לארץ ב-1844. בנו של שלמה שהיה למדן. קצב ומבקש לעצמו עבודת אדמה.
5. בנדר מרדכי - יליד צפת 1842, בנו של יוסף מבנדר, גבאי בית כנסת האר"י. המשפחה הגיעה לארץ ב-1831.
6. בנדר ניסן צבי - יליד צפת 1844, אחיו של מרדכי בנדר. יושב ולומד.
7. בן יאיר חביב - יליד מרוקו 1834, עלה לארץ ב-1838. צורף.
8. חר"ץ אבא - יליד בריצ'ן 1836, עלה לארץ ב-1854, נפטר ב-1870. עמד בראש חברת עובדי האדמה - 1866. מהפעילים בהחתמת החרם נגד צאנז.
9. חודרה חיים - יליד צפת 1846. רוכל בכפרים.
10. פרידמן משה - יליד יאסי 1842, עלה לארץ ב-1853. לומד.
11. חיבון [?] יוסף – בלתי מזוהה.
12. קסטלמן משה – בלתי מזוהה.
13. משה ב. יטה – בלתי מזוהה.
14. פלאח שלמה – בלתי מזוהה.
15. רשקוביץ ליזר ליפמן (צ"ל ליפא) – יליד אודסה 1848, עלה לארץ ב-1855. בנו של הרב והדיין אברהם רשקוביץ.
16. רוזנטל דוד וולף – יליד ברדיצ'ב 1841, עלה ב-1852. מייסד סניף כי"ח בצפת ועמד בראשו.

---

[1] רשימת חברי סניף כי"ח בצפת כפי שפורסמה ב-15/1/1869, עמ' 31 ב- Bulletin de l'Alliance Israelite Universelle השמות כתובים בתעתיק לטיני והם זוהו בחלקם הגדול ונכתבו כפי שנהוג לכתוב את השמות בעברית. הזיהוי בנספח נסמך בעיקר על מפקדי מונטיפיורי. השמות מופיעים לפי סדר הופעתם ברשימה המקורית.

17. רוזינר אברהם – יליד סירט 1844, עלה ב-1848. חתנו של זליג מאורהיוב, אחד הממונים בכולל. חתום על מכתב בעתונות שהאשים את ההנהגה בהתנכלות לחברי הסניף ובשריפת ספרים.
18. שלמה בן שמעון – בלתי מזוהה.
19. טודריס בן ב.ס. סניטינר – טודריס גייגר, יליד 1850, עלה לצפת מסניטין בסביבות 1863. חתנו של משה חר"ג.
20. טריבון שבתאי – יתכן שהוא אח של מס' 11.
21. זמרלו מרדכי – בלתי מזוהה.

נספח ד - כתבי יד מאוסף הרב שמואל הלר

חלק מכתבי היד הובאו לדפוס עוד בחיי הלר וביוזמתו, יש שהובאו לדפוס לאחר מותו ויש שנותרו כתבי יד:

1. אברהם אבולעפיה, חיי העולם הבא: פרוש השם המפורש[1]

כתב היד עם חתימתו של הלר כבעליו.

2. אברהם אזולאי, אור החמה לספר בראשית[2]

ספר זה הוא ביאור על הזוהר של המקובל ר' אברהם אזולאי (1570-1643).[3] את כתב היד החזיק נינו, ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) וממנו עבר, מן הסתם, אל ניסים זרחיה אזולאי וממנו להלר. הלר נתן לר' יחזקאל שרגא הלברשטאם את כתב היד והלה הביא את החיבור לדפוס בשתי מהדורות. במהדורה הראשונה מודפסת הסכמתו של הלר, מבלי שמוסבר כיצד הוא קשור לעניין, לצד ההסכמה שהאדמו"ר מצאנז, ר' חיים הלברשטאם, הספיק לתת לפני שנפטר באותה שנה, 1876. כעבור 20 שנה יצאה לאור מהדורה נוספת של הספר, הפעם מלווה בדברי ר' יחזקאל, המספר כי ראה אצל הלר כתב-יד של הספר ובו פירושו של ר' אברהם גלאנטי, שלא הופיע במהדורה הירושלמית. במהדורה החדשה נוסף גם פירוש זה.

3. אברהם אזולאי, בעלי ברית אברם[4]

מתוך ההקדמה לספר המודפס למדים שר' שמואל עבו חילץ את כתב היד מתוך ההריסות לאחר רעש 1837. הוא נתן את כתב היד להלר, שברבות הימים דאג להביא אותו לדפוס במימונו.

4. דוד שלמה אייבשיץ, שו"ת מי מנוחות[5]

הלר החזיק בספר 'לבושי שרד', שהיה העותק האישי של אייבשיץ[6] ובסופו היו שו"ת בכתב ידו של המחבר. כותרתם: מי מנוחות. כתב היד הגיע לרשותו של רפאל זילברמן, לדבריו הוא נמסר לו על ידי

---

[1] קטלוג כתבי יד בספריה הלאומית B192(540=28). אודות כתב היד עיינו גם בספרו של גרשום שלום, Catalogus Codicum Cabbalisticorum Hebraicotum, Jerusalem 1930

[2] אברהם אזולאי, אור החמה לספר בראשית, ירושלים תרל"ו (1876)/ פרמישלן תרנ"ו (1896).

[3] אברהם בר' מרדכי אזולאי, סבא-רבא של החיד"א, יליד מרוקו שעלה לישראל וחי רוב זמנו בחברון.

[4] אברהם אזולאי, בעלי ברית אברם, וילנה תרל"ד (1874).

[5] דוד שלמה אייבשיץ, כ"ד הקמח, פרמישלן תרנ"ט (1899).

[6] המהדורה הראשונה של הספר 'לבושי שרד' יצאה לאור במוהילב, 1812.

הלר כדי שידאג להביאו לדפוס. זילברמן, ושותפו חיים יעקב הכהן פיינשטיין, מכרו את כתב היד ואת הזכות להדפיסו, יחד עם שו"ת אחרים, והם יצאו לאור תחת הכותרת 'כ"ד הקמח'.

5. דוד שלמה אייבשיץ, לבושי שרד על שולחן ערוך

בבעלות הלר היו ספרי שולחן ערוך מעזבונו של אייבשיץ, עם דברי פרשנות שלו שכתב בתוכם. מתוך כתב היד הזה הוצאו לאור הספרים הבאים ובהם הסכמות של הלר:

לבושי שרד (על אורח חיים), ז'יטומיר, תרי"ג (1853).

לבושי שרד (על יורה דעה), צפת תרכ"ג (1863).

6. מנחם המאירי, פירוש כתובים למאירי (משלי)[7]

חיבור מן המאה השלוש-עשרה. על כתב היד, לצד שמו של הלר, מצויינים שני בעלים נוספים: אליקים כרמולי (1802-1875), שהיה ביבליוגרף ואספן ספרים, ודוד גינצבורג (1857-1910), הברון האספן היהודי-רוסי.

7. כתבי חיים ויטל

א. חיים ויטל, עץ הדעת טוב[8]

מתוך שער הספר וההסכמות למדים שכתב היד הגיע להלר מניסים זרחיה אזולאי.[9] בתיווכו של הרב יצחק אהרן אטינגא מכר הלר את הזכויות למו"ל בז'ולקווה, עוד ב-1866, שם הוא יצא לאור לראשונה כעבור 5 שנים. בספר הובא גם הסכם המכירה בחתימתו של הלר. מקומו החשוב של הלר בהבאת הספר לדפוס מצא מקום אפילו בהספד שכתב עליו אברהם פלאג'י (1810-1898), רבה של איזמיר.[10]

ב. פרי עץ חיים[11]

העתקת הספר בכתב ידו של ר' יששכר דוב מזלוצ'וב, עם הערות ושינויים שלו לאור השוואה עם מקור נוסף. אחרי מותו של המעתיק עבר כתב היד להלר.

---

[7] על פי קטלוג כתבי יד בספריה הלאומית. המקור במוסקבה, אוסף גינצבורג 930. אוסף גינצבורג הוא אחד מן האוספים הגדולים של ספרים וכתבי יד יהודים, שנרכש לשם העברה לארץ ובעקבות מהפכת אוקטובר 1917 ברוסיה הולאם ונותר במוסקבה, מושא לדין ודברים בין ישראל לרוסיה.

[8] חיים ויטל, עץ הדעת טוב, א, ז'ולקווה תרל"א (1871).

[9] בהוצאה מאוחרת של הספר כתב המהדיר, נתנאל לב, על גילגולי כתב היד. לפיו כתב היד, שהיה בידי החיד"א והתגלגל אל הלר, היה בעצם העתקה שנעשתה על-ידי ר' אליהו חיון (עץ הדעת טוב, ירושלים תשס"ח, עמ' יב)

[10] "...הגאון מר שמואל העליר ז"ל דנודע גדולתו מס'[ספר] עץ הדעת למהרח"ו [מורנו הרב חיים ויטל] ז"ל..." (אברהם פלאג'י, אברהם את ידו, איזמיר תרמ"ו, עמ' קל).

[11] מכירה פומבית של ווינר יודאיקה – ירושלים, יוני 2013.

ג. שער רוח הקדש[12]

הלר העניק את כתב היד לרבה הראשי של בריטניה, הרב נתן מרקוס אדלר (1803-1890), ועליו הקדשה **"...מו"ה נתן אדלר הי"ו מנאי הק'[טן] שמואל העליר".**

ד. פירוש הזוהר (אדרא רבא)[13]

גם כתב יד זה הוענק לרב אדלר, עם הקדשה זהה.

ה. שער הגלגולים

עדות על כך שברשותו של הלר היה כתב יד של שער הגלגולים הביא יחזקאל שרגא הלברשטם, ששהה בארץ במהלך השנים 1869-1870, בין השאר בצפת. במסגרת ויכוח הלכתי שהתפתח בינו לבין הלר בעניין הליכת כהנים לקברי צדיקים, הראה לו הלר את כתב היד ובו כתוב שהאר"י שלח את תלמידו יצחק הכהן לקברו של יהודה בר אילעי, ומכאן שאין מניעה בהגעת כוהנים לקברי צדיקים.[14] לא ברור מה עלה בגורלו של כתב יד זה.

ברשותו של הלר היו גם דפים כתובים בכתב ידו של ר' חיים ויטל. לא ברור מה טיבם. יתכן שמדובר בטיוטות כלשהן, שכן הוא לא שמר עליהן כיחידה אחת וחילק אותם, כמו למשל שני דפים שהוענקו לאדמו"ר מנחם מנדל מוויז'ניץ ויתכן שזיכה גם אדמו"רים אחרים במתנה כזו. חלק מכתב היד אף שימש להכנת קמיעות לבני משפחתו.[15]

8. יצחק יהודה יחיאל מקומארנו, שלחן הטהור[16]

אייזיק מקומארנו שלח להלר חלק ראשון מכתב היד של 'שלחן הטהור'. מדובר בפירוש לשולחן ערוך - אורח חיים, ברוח קבלת האר"י וספר הזוהר, גם במקרים בהם זה עומד לכאורה בסתירה להלכה המקובלת. הוא ביקש את עצתו של הלר בעניין הוצאת החיבור לאור והלר יעץ לו שלא יעשה זאת בחייו. האדמו"ר קיבל את עצתו והחיבור הובא לדפוס שנים לאחר מותו.[17]

---

[12] על פי קטלוג כתבי יד בספריה הלאומית. המקור נמצא בהמ"ל ניו יורק MS1713.

[13] שם. בהמ"ל ניו יורק MS1709.

[14] הלברשטם, דברי יחזקאל, עמ' שצג.

[15] בראיון שקיים העיתונאי הצפתי יחזקאל המאירי עם נכדתו של הלר, רחל דייטש, ב-1960 (אב"ה, תיק אגדות צפת - מקור), סיפרה המרואינת שהלר צייד את כל צאצאיו בקמיעות צוואר, נרתיק עור קטן ובו 10 שורות מכתב ידו של חיים ויטל.

[16] יצחק יהודה יחיאל ספרין, שלחן הטהור, תל אביב תשכ"ג.

[17] שם, עמ' ז. אברהם אבא זיס, המביא לדפוס, מציין שהספר הודפס על-פי כתב יד שהיה בידי משפחת המחבר וכתב יד חלקי שהיה אצל שמואל הלר עוד מימי חייו של המחבר. לא צויין כיצד הגיע כתב היד לידי המביא לדפוס. עוד על הפרשה ראו: בן-מנחם, בשערי ספר, עמ' 58-59.

9. משה חיים לוצאטו (?), כללי המצוות על דרך הקבלה, כנראה המאה ה-18[18]

קובץ של 85 דפים, כרוכים בסדר מבולבל. לצידו של הלר רשום גם שמואל עבו כבעלים. לא ברור מי קדם למי בבעלות על כתב היד.

10. מנחם עזריה מפאנו, שברי לוחות[19]

מדובר במאמר העשירי מעשרת המאמרות של מ"ע מפאנו, שהינו מאמר הגנה על ספר הזוהר. כתב היד הודפס לראשונה ביוזמת הלר. בהוצאה זו נוספו הקונטרסים 'ימין ה' רוממה' ו'ימין ה' עושה חיל' של ר' עזריה מפאנו וכן דרוש של שלמה הלוי אלקבץ, "...**אשר עד הנה הי'[ה] ספון ונעלם בכתב-היד והוציאו לאור הדפוס לזכות [...] הרהר"ש העליר נ"י...**". הלר עצמו כתב דברי הקדמה.[20]

11. צדקיה בר' אברהם הרופא, שבלי הלקט[21]

על-פי עיתון המליץ[22] הלר החזיק בכתב היד המלא של החיבור ולאחר מותו הוא עבר לרשות חתנו, יוסף משה הורוויץ, לצורך הדפסת החיבור בנוסח מלא (וילנה 1887). לא ידוע היכן כתב היד של הלר. ברשותו של הלר היה ספר בנוסח חלקי מן ההוצאה הראשונה שלו.

---

[18] על פי קטלוג כתבי יד בספריה הלאומית. המקור בהמ"ל ניו יורק MS8339.

[19] מנחם עזריה מפאנו, שברי לוחות, צפת תרכ"ד (1864).

[20] דברי ההקדמה של הלר לקונטרסים צורפו גם להוצאה מחודשת של כתבי מנחם עזריה מפאנו, סדר עבודה, ירושלים תשס"ח.

[21] החיבור הוא מ-1260. ידועים מספר כתבי יד של העתקות שלו. הובא לדפוס לראשונה על ידי שלמה בובר, וילנה תרמ"ז (1887).

[22] המליץ, 21.1.1887, עמ' 6.

נספח ה- כותרים בספריית הרב שמואל הלר [1]

ברשימת הכותרים שלהלן נמצא כנראה חלק קטן מאוד, ובמידה רבה אקראי, מן הכותרים שהיו באוספיו של הלר. לרשימה זו כמה מקורות:

1. ספרי הלר הנמצאים באוסף הספריה הלאומית בירושלים.
2. ספרים מן הקטלוגים של מכירות פומביות, ועליהם עדויות לבעלות הלר.
3. ספרים המוזכרים במקורות שונים ככאלה שהיו ברשותו של הלר.
4. ספרים שהודפסו בצפת בימיו של הלר, ו/או שהוא היה מעורב בהבאתם לדפוס.
5. ספרים שהלר חיבר, נתן הסכמות או כוללים שו"ת משלו.
6. ספרים בהוצאת חברת 'שומרי תורה', בה היה מנוי.
6. ספרים בהוצאת חברת 'מקיצי נרדמים', בה היה מנוי.

1. יוסף אבן יחיא, פירוש על כתובים, בולוניה רצ"ז (1538).[2]
2. משה בן נחמן ג'רודני, ביאור על התורה, ונציה ש"ה (1545).[3]
3. צדקיה בן אברהם הרופא, שבלי הלקט, ונציה ש"ו (1546).[4]
4. שלמה הלוי אלקבץ, אילת אהבים, ונציה שי"ב (1552).[5]
5. יוסף אבן עזרא, משא מלך, סלוניקי שס"א (1601).[6]
6. יוסף שלמה דילמדיגו, ספר אילם, אמשטרדם שפ"ח-שפ"ט (1868-1869).[7]
7. אבן חלאוה בחיי, כד הקמח, ונציה ש"ו (1645).[8]
8. חיים הכהן, טור ברקת, ג, אמשטרדם תי"ד (1654).[9]

---

[1] הספרים מסודרים כאן על פי שנת הדפסתם, מן המוקדם למאוחר. ברישום הספרים שנדפסו בצפת נזכר גם שם המדפיסים. תודתי נתונה לאלי שטרן על שהביא לידיעתי כותרים שהגיעו למכירות פומביות.

[2] ראו: אהל חיים – קטלוג כתבי היד העבריים בספריית משפחת מנשה רפאל ושרה ליהמן, כרך ג', ניו יורק תשנ"ו, עמ' 116. כותב המבוא לקטלוג כינה את הלר '**גאון מופלא**'. הספר הגיע לידיו של מקורבו של הלר, זאב וולף הלר, שהטביע עליו את חותמתו.

[3] קטלוג מקוון קדם 7, פברואר 2017, פריט 72.

[4] מכירה פומבית של ווינר ויודאיקה – ירושלים, אפריל 2014, פריט 263. חתימות וחותמות של הלר. מדובר בהוצאה הראשונה של החיבור, בגירסה חסרה. בידי הלר היה כתב יד ממנו הודפסה לימים גרסה מלאה (וילנה 1887).

[5] על פי העותק הנדיר הזה בספרייתו של הלר התאפשרה הוצאה לאור מחודשת בשנת 1889. המו"ל הוא זאב וולף הלר, חתנו של הלר (ספר שלשלת קאמארנא – צנתרי דהבא, ירושלים תשס"א).

[6] קטלוג קדם 27, נובמבר 2012, פריט 216. הספר יצא במהדורה יחידה. נמצאות עליו חתימות של שניים מחכמי סלוניקי מן המאה ה-17, כנראה הבעלים הראשונים, וכן חתימתו האופיינית של הלר.

[7] אתר אוצר החוכמה. בספר חותמת של הלר שבמרכזה, בקליגרפיה ערבית כתוב: שמואל.

[8] מכירה פומבית של ווינר ויודאיקה, ירושלים אפריל 2014.

9. שמואל גאליקו, עסיס רימונים (קיצור פרדס רימונים של הרמ"ק), ונציה שס"א (1701).[10]

10. ישראל יעקב חאגיז, הלכות קטנות, ונציה תס"ד (1704).[11]

11. משה גלאנטי, ספר קרבן חגיגה, ונציה תס"ד (1704).[12]

12. יששכר בן משה פתחיה מקרמניץ, פתח יה, ברלין תע"א (1711).[13]

13. שלמה חסון, בית שלמה: שו"ת ופסקי דינים בסדר ארבע טורים, סלוניקי ת"פ (1719).[14]

14. שלמה בן משה מחלמא, מרכבת המשנה, פרנקפורט תקי"א (1750) (מהדורה ראשונה).[15]

15. יהודה נבון, קרית מלך רב, קושטא תקי"א-תקכ"ה (1751-1765).[16]

16. יוסף מולכו, אהל יוסף, סלוניקי תקט"ז (1756).[17]

17. יוסף מטראני, שו"ת מהר"י מטראני, ב, פיורדה תקכ"ח (1768) (מהדורה שנייה).[18]

18. זאב הלוי אולסקר, ספר חידושי רבי זאב הלוי, ז'ולקווה תקל"א (1771).[19]

19. חיים יוסף דוד אזולאי, פתח עינים, ליוורנו תק"ן (1790).[20]

20. יעקב יוסף, כתר שם טוב, א, ז'ולקווה תקנ"ד (1794).[21]

21. שמואל אוזידה, אגרת שמואל: על מגילת רות, ז'ולקווה תקס"א (1801).[22]

22. בחיי אבן בקודה, שמחת לבב, שקלוב תקס"ג (1803).[23]

---

[9] קטלוג קדם 42, נובמבר 2014, פריט 17. בספר חתימות רבות של הלר וכן הקדשה שלו למי שנתן את הספר במתנה: **מתנה לכבוד הרב הצדיק הקדוש החסיד המפורסם כקש"ת מו"ה משה הי"ו מסאוורין, מנאי הק'[טן] שמואל העליר.**

[10] קטלוג אסופה, מרץ 2009, פריט 496: חתימת הלר בשער הספר, וכן בשולי הדפים הרבה הערות בכתב ידו.

[11] קטלוג קסטנבאום, ינואר 2013, פריט 105.

[12] נמכר ב-eBay ב-21.4.2010.

[13] אוסף שלום, הספריה הלאומית.

[14] קטלוג אסופה, ינואר 2014, פריט 333. מכתב של הלר, לא מתוארך, ובו הזמנה לשלוח אליו את הספר.

[15] קטלוג אסופה, ספטמבר 2010, פריט 220. הספר היה בבעלותו של הרב יוסף חזן, בעל חקרי לב (1741-1822) וכן של נינו, ממנו רכש כנראה הלר את הספר והוסיף את חתימתו.

[16] קטלוג אסופה 2010, פריט 535. על הספר חתימות בעלים שונים וביניהם חתימת הלר.

[17] חתימה בכתב ידו של הלר על ספר מתוך אתר Hebrewbooks, ללא ציון מקור.

[18] קטלוג קדם 4, אפריל 2009, פריט 345. חתימות והערות של הלר. כמו כן חתימת חיים סתהון ואחרים.

[19] קטלוג אסופה, יולי 2008, פריט 133.

[20] קטלוג אסופה, מרץ 2008, פריט 321. בספר חתימות אופייניות של הלר וגם דברים של בעליו השני: **"בא לי בחליפין מאת ידי"ן [ידיד נפשי] הרב מוהר"ר שמואל העליר אשכנזי נ"י, שאלקים יזכני ללמד בו אני וזרע זרעי, כל הדורות, הצעיר יעקב אבולעפיה"** (1812-1879). הכותב היה נינו של ר' חיים אבולעפיה מטבריה. הלר נהג כנראה גם להחליף ספר בספר.

[21] קטלוג קדם 8, פברואר 2010 פריט 98. בספר חתימות של הלר ושל משה דייטש (נשוי לנכדתו).

[22] קטלוג קדם 30, מרץ 2013, פריט 343. בספר חתימות רבות. לצד חתימתו של הלר גם חתימת חתנו, זאב וולף הלר.

[23] קטלוג קסטנבאום 60, נובמבר 2013, פריט 72.

23. תלמוד בבלי, מסכתות בבא בתרא (תקע"א/1811), זבחים (תקע"ב/1812), מנחות (תקע"ב/1812), סלאוויטה (מהדורה שנייה).[24]

24. דוד שלמה אייבשיץ, לבושי שרד (שלושה קונטרסים על יורה דעה), מאהלוב תקע"ב (1812).[25]

25. אלעזר לוו, שמן רוקח, פראג תקע"ב (1812).[26]

26. משה קוניץ, בן יוחאי, וינה תקע"ה (1815).[27]

27. אברהם ראובן הכהן, דבר שבקדושה, חמוש"ד.[28]

28. אברהם ראובן הכהן, עונג שבת, חמוש"ד.[29]

29. ישראל סרוק, נעים זמירות ישראל, חמוש"ד.[30]

30. שפת אמת (סידור), דפוס ב"ק, צפת תקצ"ב (1832).

31. ספר ויקרא, דפוס ב"ק, צפת תקצ"ג (1833).

32. תהילים (עם פירוש), דפוס ב"ק, צפת תקצ"ג (1833).[31]

33. תהילים, דפוס ב"ק, צפת תקצ"ג (1833).

34. משה יקותיאל קופמן, ישראל משה קלפרא, חקי דרך - על שלחן ערוך מטור אבן העזר, סדילקוב תקצ"ד (1834).[32]

35. ניסן אהרנסון, עצי לבונה, סדילקוב תקצ"ה (1835).[33]

36. חיים אוירבך, דברי משפט, קרוטושין תקצ"ה (1835).[34]

37. ישראל משקלוב, פאת השלחן, דפוס ב"ק, צפת תקצ"ו (1836).

---

[24] קטלוג קדם 4, אפריל 2009, פריט 130. חתימות והערות של הלר.

[25] קטלוג קדם 49, ינואר 2016, פריט 67. בספר חתימות וחותמות של הלר וכן חידושים משלו שנכתבו בדפים ריקים בכתב ידו ובכתב סופר, כולם חתומים על ידו. ראו צילום בהמשך.

[26] על-פי מידע של אלי שטרן.

[27] הוצג בפורום אינטרנטי 'אידישע וועלט'.

[28] הוצג באתר Worthopedia כפריט שנמכר ב-eBay ב-2.9.2009. בעל חתימות וחותמת של הלר. באתר נרשם שמקום ההדפסה ברוסיה / פולין ושנת ההוצאה 1820

[29] מוצע למכירה ב-eBay. בספר חתימות וחותמות של הלר וכן חותמת של ספרייתו של משה דייטש, חתן נכדתו. פרטי המקום והשנה כנ"ל.

[30] הוצע למכירה ב-eBay ב-1.2015. בספר חתימה של הלר וחותמת של משה דייטש. באתר העריכו שההדפסה בשנות השלושים של המאה ה-19.

[31] הובא לדפוס על ידי ר' גרשון מרגליות.

[32] דף השער עם חתימות הלר מובא בספרו של משי-זהב, אספקלריה, עמ' מו.

[33] קטלוג קדם 10, יוני 2010, פריט 313. חתימתו של הלר וגם חותמת של אייזיק דויטש, חתן נכדתו.

[34] על פי מכתבו של הלר אל הרב מאיר אוירבך, נכד המחבר, היה ספר זה ברשותו וכן ספרו של אביו, יצחק אוירבך, ראו כותר 42 (אהרן וישראל, ו' (אב-אלול תשע"ד), עמ' ה).

38. נסים זרחיה אזולאי, שלחן הטהור, דפוס ב"ק, צפת תקצ"ו (1836).

39. נתן עמרם, קנין פירות על סדר אלפא ביתא, ליוורנו ת"ר (1840).[35]

40. חיים אברהם גאגין, חוקי חיים, ירושלים תר"ג (1843).

41. אביעזר בן יצחק מטיקטין, שערי צדק לזרע יצחק, ירושלים תר"ג (1843).[36]

42. משה דוד אשכנזי, תולדות אדם, ירושלים תר"ה (1845).

43. אברהם דב מאוורוץ', בת עין, ירושלים תר"ז (1847).

44. מאיר בן גבאי, עבודת הקדש – מראות אלקים, למברג תר"ח (1848).[37]

45. יצחק אוירבך, דברי חיים, קרוטושין תר"י (1850).

46. אביעזר בן יצחק מטיקטין, ברכה המשולשת, לבוב תרי"א (1851).

47. מרדכי זאב אטינגא, מאמר מרדכי, לבוב תרי"ב (1852).

48. שלמה דוד אייבשיץ, לבושי שרד על אורח חיים, א-ב, ז'יטומיר תרי"ד (1853).[38]

49. משה דוד אשכנזי, באר שבע, ירושלים תרי"ג (1853).

50. מרדכי זאב אטינגא, קונטרס מורה לצדקה, לבוב תרי"ד (1854).

51. שלמה קלוגר, שו"ת שירי טהרה, ז'ולקווה תרי"ד (1854).

52. אברהם דנציג, זכרו תורת משה – הלכות שבת, למברג תרט"ז (1856)[39]

53. מנחם עזריה מפאנו, אמרות טהורות, צ'רנוביץ תר"כ (1860).[40]

54. רחמים נסים יצחק פלאג'י, אבות הראש, סלוניקי תרכ"ב (1862).[41]

55. יוסף קארו, שולחן ערוך (או"ח הלכות פסח), ורשה תרכ"ג (1863).[42]

56. שלמה דוד אייבשיץ, לבושי שרד על יורה דעה, דפוס דובער קרא, צפת, תרכ"ג (1863).[43]

---

[35] קטלוג קדם 2, נובמבר 2008. בשער ובדפים נוספים חתימות של הלר.

[36] קטלוג קדם 12, אוקטובר 2010, פריט 295.

[37] קטלוג ירושלים של זהב 6, אפריל 2016, פריט 354.

[38] במהדורה זו שני חלקים. זו היא המהדורה הראשונה של החלק השני. נדפס עם הסכמה של הלר.

[39] נמכר באתר eBay ב-16.7.2007.

[40] הספר הודפס על פי מהדורה קדומה שהייתה ברשותו של הלר, כנראה מהדורת פרנקפורט תנ"ח (1698), והוא כולל את מאמר הרקיעים ומאמר היסודות. במהדורה שלפנינו צויין בשער הספר שנעזרו בספר מספרייתו של הלר: "...**נודה לי"י אשר הראה חסדו לנו לגלות מצפוני מאמרים האלה אשר נמצאו בעה"ק צפת תוב"ב באוצר גנזי הספרים של הרב המפורסם מוהר"ר שמואל העליד נר"ו...**".

[41] הספר נרכש עבור הלר על יד נסים יצחק פלאג'י באיזמיר. על כך למדים ממכתב של הלר לפלאג'י, בו הוא מודה לו על השירות ומבקש ממנו לרכוש עבורו ספרים נוספים מכתבי חיים ויטל - סידרת השערים, מתוכם ברשותו כבר ארבעה (מכתב של הלר אל פלאג'י, מיום ג' בחשון תרכ"ג, בתצלום מתוך קטלוג מכירה פומבית לא מזוהה, פריט 618).

[42] קטלוג אסופה, ספטמבר 2010, פריט 508. עם הערות בכתב ידו של הלר וחתימתו.

57. חיים ויטל, ספר משמרת החדש, דפוס דובער קרא, צפת, תרכ"ג (1863).[44]

58. זאב וולפנזון, שניאור זלמן שניאורסון, חמדה גנוזה, ירושלים תרכ"ג (1863).[45]

59. עקיבא יוסף שלזינגר, לב העברי, א, אונגואר 1864; ב, לבוב 1868.[46]

60. יהודה הלוי, דיואן, ליק תרכ"ד (1864).[47]

61. דוד קמחי, עט סופר, ליק תרכ"ד (1864).[48]

62. יעקב מוסאפיה (עורך), תשובות הגאונים, ליק תרכ"ד (1864).[49]

63. מנחם עזריה מפאנו, שברי לוחות, דפוס דובער קרא, צפת, תרכ"ד (1864).[50]

64. שמואל הלר, טהרת הקודש, דפוס דובער קרא, צפת תרכ"ד (1864).

65. משה תאומים, דבר משה, לבוב תרכ"ד (1864).

66. תלמוד בבלי – מסכת שבת, ורשה תרכ"ד (1864).

67. שמואל הלר, דרך נשר, דפוס דובער קרא, צפת תרכ"ה (1865).

68. יעלזו חסידים: מזמורים ותפילות מהאר"י, דפוס דובער קרא, צפת תרכ"ה (1865).[51]

69. פרקי אבות (עם פירוש ר' עובדיה מברטנורא, ר' משה אלשיך, ר' חיים יוסף דוד אזולאי) דפוס דובער קרא, צפת תרכ"ה (1865).[52]

70. יוסף קארו, שולחן ערוך (יורה דעה), ז'יטומיר תרכ"ה (1865).[53]

71. חיים דוד חזן, נדיב לב - חושן משפט, ירושלים תרכ"ה (1865).

72. משה פודהורצר, אמרי משה, דפוס דובער קרא, צפת תרכ"ו (1866).[54]

---

[43] הובא לדפוס ביוזמתו של הלר. הספר הוא העתקת כ"י שנמצא בתוך עותק 'שולחן ערוך' השייך לשלמה דוד אייבשיץ.

[44] הספריה הלאומית, אוסף שלום.

[45] במכירה פומבית אצל קסטנבאום ניו יורק, 2005.

[46] על פי שלזינגר, בית יוסף, עמ' ט.

[47] מספרי 'חברת מקיצי נרדמים'.

[48] כנ"ל.

[49] כנ"ל

[50] הובא לראשונה לדפוס מתוך כתב יד שהיה ברשותו של הלר.

[51] על הספר ראו: יערי, הדפוס העברי, עמ' 23. יערי כתב שלא ראה את הספר. לימים הביא אותו לדפוס איש צפת אחר, חיים שפירא, הלולא רבא: עם יעלזו חסידים, ירושלים תרנ"א. שפירא שילב את דברי הספר מבלי לאזכר את ההוצאה המקורית. לא מן הנמנע שגם ספר זה נדפס מכתב יד שהיה ברשות הלר.

[52] לבד מן ההנחה שכל הספרים בהוצאת דובער קרא היו ברשותו של הלר הרי שבספר זה, בעמוד האחרון של הספר, רשימה של האנשים ששילמו 'דמי קדימה', דהיינו רכשו מראש את הספר. בראש הרשימה שמו של הלר.

[53] קטלוג קדם 12, אוקטובר 2010, פריט 403. חתימת שמו של הלר בהרבה מקומות וכן הגהות שלו. בספר חתימה של לורברבוים, חתנו, שלידיו התגלגל הספר. אולי הוא הנכד שאותו מזכיר זיידה הלר כמי שמחזיק את שולחן ערוך וספרי טורים של הלר. חתימות והערות של הלר. חתימות נוספות, בין השאר של חיים סתהון.

73. יצחק יהודה יחיאל ספרין, היכל הברכה (ויקרא, שיר השירים), לבוב תרכ"ו (1866).

74. יחיאל ברי"ל (עורך), יין לבנון: שלושה ספרים נפתחים, פריז תרכ"ו (1866).[55]

75. תהילים (עם מעמדות), ז'יטומיר תרכ"ו (1866).

76. יעקב בן אבא מארי אנאטולי, מלמד התלמידים, ליק תרכ"ו (1866).

77. יעקב ספיר, אבן ספיר, א, ליק תרכ"ו (1866).

78. חננאל בן חושיאל, פירוש רבנו חננאל על מסכת פסחים, פריז תרכ"ח (1867).

79. יצחק למפרונטי, פחד יצחק, ליק: ז - תרכ"ו (1866); ח - תרכ"ח (1868); ט - תרל"א (1871); י - תרל"ד (1874).

80. שלמה בובר (עורך), פסיקתא דרב כהנא, לבוב תרכ"ח (1868).

81. תלמוד בבלי, מסכת נדה, ורשה תרכ"ח (1868).[56]

82. משה יהודה ליב זילברברג, זית רענן, ורשה תרכ"ט (1869)[57]

83. משה בן מכיר, סדר היום, לבוב תרכ"ט (1869).

84. שמואל הלר, ספר דברי משפט, ירושלים תר"ל (1870).

85. חיים אריה כהנא, דברי גאונים, אונגואר תר"ל (1870).[58]

86. יהודה אברבנל, ויכוח על אהבה, ליק תרל"א (1871).

87. עזריה ממודינא, ספר המוסר, ליק (1871).

88. אפרים זלמן שור, דעת קדושים, לבוב תרל"א (1871).[59]

89. חיים ויטל, עץ הדעת טוב, ז'ולקווה תרל"א (1871).[60]

90. משה ריישר, שערי ירושלים, ורשה תרל"ב (1872)

91. שמואל הלר, שער פרישה, ירושלים תרל"ב (1872).

---

[54] הספר הובא לדפוס על ידי נכדו של המחבר, יונה פודהורצר (1813-1897), שהתיישב בצפת.

[55] מספרי 'חברת שומרי תורה' מיסודו של יחיאל ברי"ל. ספר זה היה ראשון ברשימת הספרים המתוכננים והוא כולל: 1. פירוש הרמב"ם למסכת ראש השנה 2. יוסף אבן זברא, ספר שעשועים. 3. דוד די רוקה מרטינה, זכות אדם. בתוך הספר הודפסה רשימה של אלה המתחייבים לרכוש אותו והלר ביניהם.

[56] קטלוג ווינר, דצמבר 2015, פריט 367. בספר חתימת ידו של הלר וחותמות שלו וכן חתימה של חתנו, יצחק לורברבוים.

[57] קטלוג אסופה, יולי 2008, פריט 222.

[58] קטלוג ברנוביץ, ינואר 2013, פריט 243. הספר עם חתימתו המוכרת של הלר, אחריו נוספה חתימתו של אתרוג וכיתוב המעיד שהוא מכר אותו.

[59] קטלוג אסופה ספטמבר 2010, פריט 324. על העותק שהוצא למכירה פומבית מצויין שהוא נמכר על-ידי נכדו של הלר לחיים סתהון.

[60] על פי ההקדמה בספר הוא הודפס מתוך כתב יד שהיה ברשות הלר ונמכר למוציא לאור.

92. שמואל הלר, כבוד מלכים, ירושלים תרל"ד (1874).

93. משה אבן תבון, פירוש על שיר השירים, ליק (1874).

94. יהודה משפירה, רפאל נטע רבינוביץ, יחוסי תנאים ואמוראים, ליק תרל"ד (1874).

95. אברהם אבן עזרא, ספר העִבּוּר, ליק תרל"ד (1874)

96. מנשה סתהון, כנסיה לשם שמים, ירושלים תרל"ד (1874).[61]

97. חיים יעקב הכהן, אמרי שבת, כלכותה תרל"ד (1874).

98. אברהם אזולאי, בעלי ברית אברם, וילנה תרל"ד (1874).[62]

99. חיים הלברשטם, דברי חיים, א', לבוב תרל"ה (1875)

100. יעקב בירב, זמרת הארץ, דפוס בובריק, ווידברג ושפיגלמן, צפת תרל"ו (1876).[63]

101. יצחק לוריא (האר"י), ספר הכוונות ומעשה נסים, דפוס בובריק, ווידברג ושפיגלמן, צפת תרל"ו (1876).[64]

102. מאיר אוירבוך, אמרי בינה, ירושלים תרל"א-תרל"ו (1876-1881).[65]

103. עקיבא יוסף שלזינגר, בית יוסף חדש, ירושלים תרל"ו (1876).

104. אברהם אזולאי, אור החמה לספר בראשית, ירושלים תרל"ו (1876).[66]

105. חיים אלעזר וקס, נפש חיה, פיוטרקוב תרל"ז (1877).

106. יוסף חיים מבגדד (עורך), הלולא רבא, ליוורנו תרל"ז (1877).[67]

107. שלמה דרימר, שו"ת בית שלמה, לבוב תרל"ז (1877).

108. חיים הלברשטם, דברי חיים, מונקאטש תרל"ז-תרל"ח (1877).

109. אלכסנדר אייכנשטיין, יצחק יהודה יחיאל ספרין, זכרון דברים, פרמישלן תרל"ט (1879).

---

[61] בספר שו"ת של הלר והסכמה.

[62] כתב היד של סבו של החיד"א, התגלגל לאחר הרעש בצפת לרשותו של ר' שמואל עבו, שהעביר אותו להלר והוצא לאור ביוזמתו. ראו: שלמה ועקנין (עורך), איגרות והסכמות רבינו החיד"א, בני ברק תשס"ו, עמ' ט-י.

[63] בספר הסכמה של הלר.

[64] קטלוג בית מכירות יודאיקה, ירושלים 2010, פריט 263, עותק עם חתימות של הלר. הספר הובא מחדש לדפוס ביוזמת הלר, על-פי מהדורה שהודפסה בקושטא ת"פ (1720) ועם השנים אזלה, בהוצאת שפיגלמן ושותפיו. לימים הדפיסו בפולין מהדורות נוספות של ההוצאה הצפתית. בספר חתימות של הלר ושל איש צפת נוסף.

[65] קטלוג אסופה, יולי 2008, פריט 290.

[66] בידי הלר היו חלקים מכתב היד והוא גם נתן הסכמתו בספר. ר' יחזקאל שרגא הלברשטם, בעת ביקורו בצפת, ראה את כתב היד אצל הלר ומימן את הוצאתו לאור. ב-1896 יזם הוצאה מחודשת של הספר ובהקדמתו הוא מכה על חטא על שבזמנו לא הביא את הדברים לפי הנוסח המקורי שהיה בידי הלר ולפיו כל דף מלווה בדברי אברהם גלאנטי.

[67] ראו תצלום שער הספר, עם חתימתו האופיינית של הלר, אצל הלר, הרב, עמ' 205.

110. משה פרדו, שמן משה, איזמיר תר"מ (1880).

111. משה תאומים, אוריין תליתאי, לבוב תר"מ (1880).

112. אברהם ביק, אוהל יוסף, ירושלים תרמ"ב (1882).

113. חיים זאב וולף, כתר חכמה, ירושלים תרמ"א (1881).[68]

114. מרדכי יפה, לבושי אור יקרות, לבוב תר"מ-תרמ"א (1880-1881).[69]

115. שלמה דוד אייבשיץ, לבושי שרד על חושן משפט, קרקוב תרמ"ב (1882).[70]

116. משה קורדובירו, זבחי שלמים, ירושלים תרמ"ג (1883).[71]

117. מנחם מנדל פאנט, שערי צדק, מונקטש תרמ"ג (1883).

118.חיים ויטל, שער מאמרי רשב"י / שער מאמרי חז"ל / שער מצוות / שער כוונות.[72]

119. נתן מברסלב (מוהרנ"ת), לקוטי הלכות, חלק יורה דעה.[73]

---

[68] הלר ובית דינו נתנו הסכמה לספר.

[69] הלר מוזכר בספר כמי שתמך כספית בהוצאתו לאור.

[70] הובא לדפוס על ידי ברוך דוד הכהן (1850-1921) מצפת.

[71] הובא לדפוס על ידי זילברמן עם הסכמה של הלר.

[72] על פי מכתב של הלר (ראו הערה 38), ללא פרטים על מקום ההוצאה לאור והשנה.

[73] הורוויץ, ימי שמואל, עמ' יג. המחבר, צאצא של הלר, מספר שלהלר היו כל שמונת הכרכים של לקוטי הלכות. הוא מעיד שברשותו הכרך הנ"ל ובו הערות רבות בכתב ידו של הלר.

נספח ו - מקבץ חותמות שמואל הלר בספריו ושערי ספרים נבחרים [74]

להלר היו חותמות שונות במהלך חייו ושלוש מהן ידועות לנו, בעיקר מן הספרים שהיו בספרייתו. נשמר גם מכתב של הלר ובו הוא הזמין חותמת אישית וכן חותמת של בית הדין, ונתן הנחיות לטקסט ולעיטור.[75] החותמות שלהלן אינן מתוארכות והגיוון שלהן מעורר עניין. בכולם דבק הלר בנוסח 'הקטן שמואל העליר', כפי שנהג בחתימתו. החותמת הראשונה, הפשוטה ביותר, שמו במרכז ומסביב עיטור של ענפי זית. בחותמת השניה שמו של הלר בהיקף החותמת ובמרכז בעל חיים, כנראה שור, ועיטור צמחים.[76] בחותמת השלישית העיטור במרכז כתוב בקליגרפיה בערבית 'שמואל'. מן הסתם שרתה אותו גם במגעיו עם הסביבה הלא-יהודית.[77]

1

2

3

---

[74] הצגת החותמות וכמה שערי ספרים לדוגמא.

[75] מכתב אל מאיר (בלתי מזוהה) בירושלים, מיום כ"א באייר תרי"ז (1857), ובו הנחיות מפורטות לגבי עיצוב החותמות המבוקשות. פורסם אצל משי-זהב, אספקלריה, עמ' נו.

[76] על מסורת חותמות מימי בית ראשון של חותמות עם שם האיש ובעל חיים ותקופת המשנה והתלמוד והאיקונוגרפיה של אנוש וחי ראו: לי-היא חבס, 'דמות האדם והחיה באמנות היהודית העתיקה', מחניים, 10 (תשנ"ה), עמ' 14-29.

[77] הוא אינו היחיד שכלל ערבית בחותמו. מוכרת חותמתו של אברהם מליז'נסק (1823-?), שמש בית הדין והכולל של אוסטריה, ובה שמו בערבית.

כותר מס׳ 2 – שער הספר של צדקיה בן אברהם הרופא, שבלי הלקט, ונציה 1546,
עם חתימה וחותמות של הלר

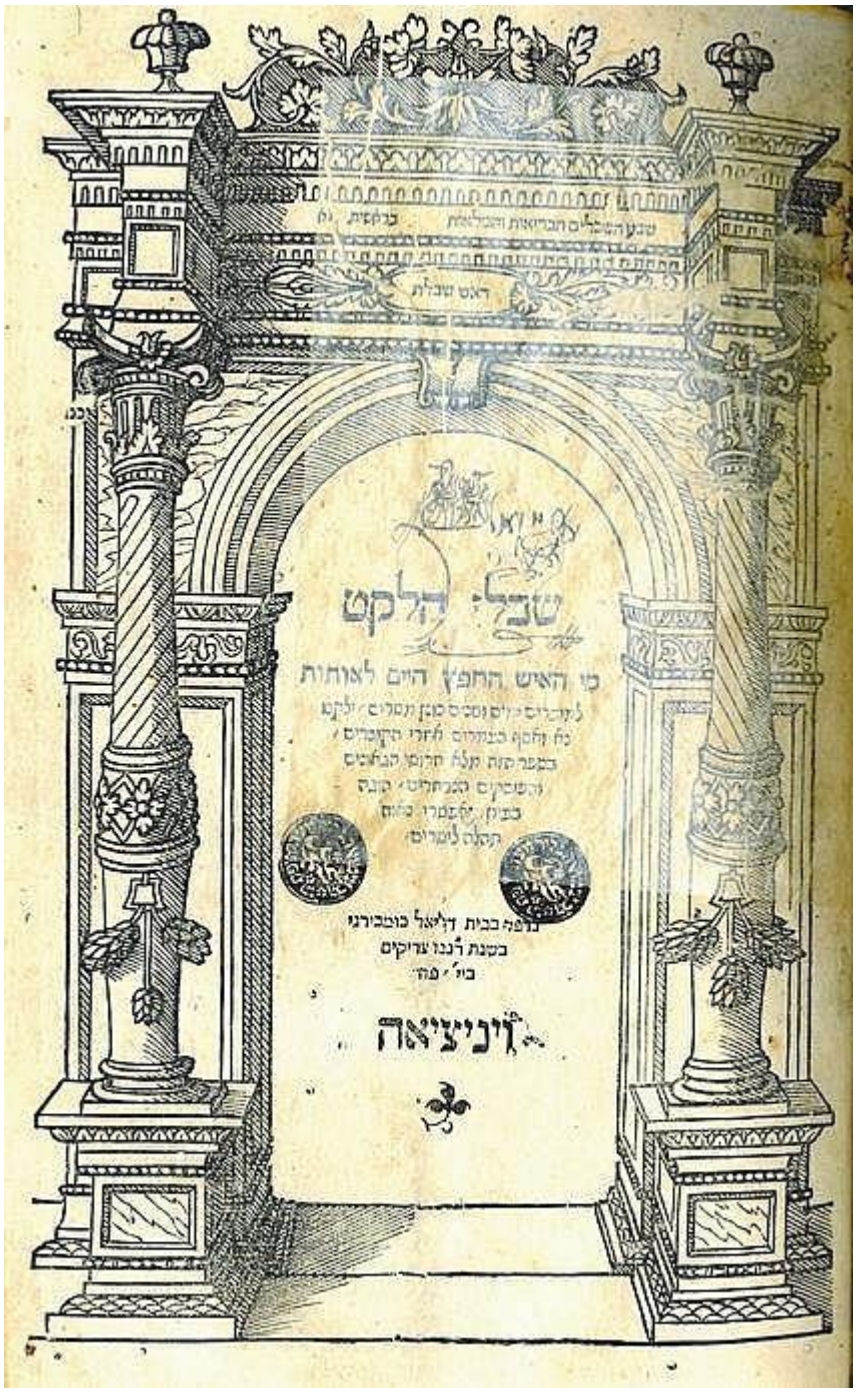

כותר מס׳ 7 - דף מתוך הספר חיים הכהן, טור ברקת, אמשטרדם תי״ד (1654)

עם הקדשה של הלר לאדמו״ר משה צבי גוטרמן מסוואן

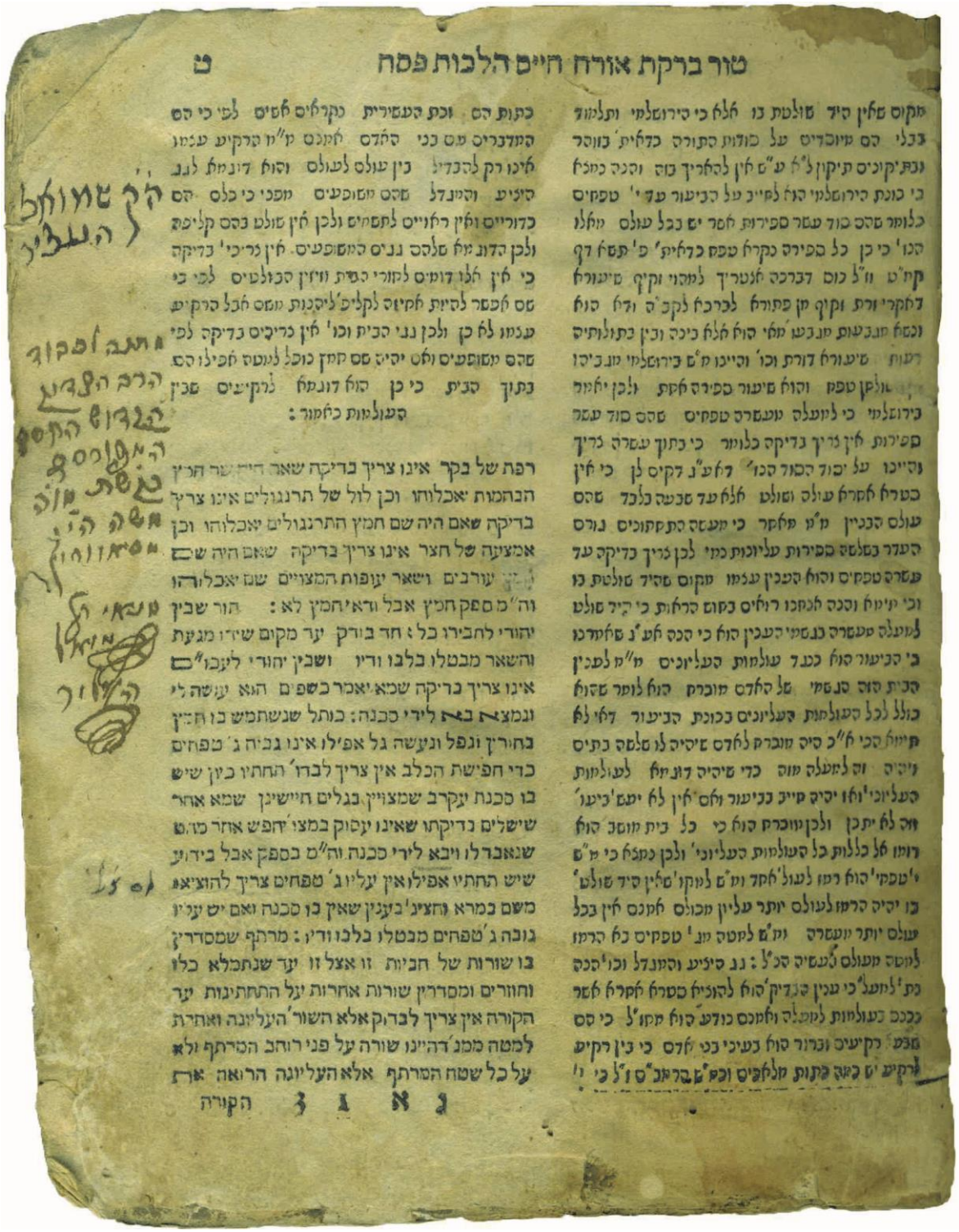

מקום שאין היד שולטת בו אלא כי הירושלמי ותלמוד בבלי הם מיוחדים על כוחות התורה כדאית׳ בווהר ונתיקונים תיקון ל״ח ע״ם אין להאריך בזה והנה כתבא בי כוחת הירושלמי הוא לאייב על הביעור עד׳ טפחים כלומר שהם כוד עשר ספירות אסר יש בכל עולם מאלו הכו׳ כי כן כל הפירה נקרא טפח כדאית׳ פ׳ תשא דף קת״ט וז״ל כוס דברכה אנטריך למהוי וקיף מיעורא דאקרי ורת וקיף מן פתורא לברכא לקב״ה ודא הוא ונטא מנבשות מנבשו מאי הוא אלא כיה וכין בתולותיה דעות מיעורא דורת וכו׳ והיינו מ״ם הירושלמי מן הכיכו ולכן טפח והוא מיעור הפירה אחת ולכן יאמר הירושלמי כי לעולה מעשרה טפחים שהם כוד עשר ספירות אין צריך בדיקה כלומר כי בתוך עשרה צריך והייכו על יכוד הכוד הכו׳ דאע״ג דקיים לן כי אין בטרא אחרא עולה ושולט אלא עד שבשה כלכד שהם עולם הבנין מ״מ מאחר כי מעשה התקתוכים נורס העדר בשלשה ספירות עליונות כמי לכן צריך בדיקה עד עשרה טפחים והוא הבכין בעמו מקום שהיד שולטת בו וכי יימא והנה אנחנו רואים בקום הראות כי היד שולט לעולה מעשרה בנשמי הבנין הוא כי הנה אע״ג שאחדנו בי הביעור הוא בכבד שולמות העליונים מ״מ לבנין הבית הזה הנשמי של האדם מוכרח הוא לומר שהוא כולל לכל השולמות העליונים בכוחת הביעור דאי לא תיימא הכי א״כ היה מוכרח לאדם שיהיה לו שלשה בתים ויהיה זה לעולה מזה כדי שיהיה דוגמא לעולמות העליונים׳ ואז יהיה שייך בביעור ואם׳ אין לא יתם׳ ביעור׳ זה לא יתכן ולכן מוכרח הוא כי כל בית מוסד הוא רומז אל כללות כל השולמות העליונים׳ ולכן נמצא כי מ״ם ׳טפחי׳ הוא רמז לעולם׳ אחד ומ״ם לעקו׳ שאין היד שולט׳ בו יהיה הרמז לעולם יותר עליון מכולם אמנם אין בכל עולם יותר מעשרה וה״ם לעטה מנ׳ טפחים בא הרמז לעטה מעולם לעשיה הכ״ל: נב ציציא והמגדל וכו׳ הנה בת׳ לעטל׳ כי בנין הנדיק׳ הוא להוציא בטרא אחרא אסר בכבה בעולמות לעטלה ואמנם כודע הוא מקו״ל כי סם מבא׳ רקיעים וברור הוא בעיני בני אדם כי בין רקיע לרקיע יש כאה פתות אלאפים וכפ״ם ברא״ם ז״ל כי יי

כתות הם וכת העשירית נקראים אפים לפי כי הם המדבריים עם כני האדם אמנם מ״מ הרקיע עצמו אינו רק להבדיל בין שולם לשולם והוא דוגמת לגג ציציא והמגדל שהם מסופעים מפני כי כלם הם כדוריים ואין ראויים לתפחים ולכן אין שולט בהם קליפת ולכן הדוגמא שלהם בנים המסופעים אין מריכי׳ בדיקה כי אין אלו דומים לחורי הבית וזיזין הבולטים לפי כי שם אפשר להיות אחיזה לקליפ׳ ליהנות מהם אבל הרקיע עצמו לא כן ולכן בני הבית וכו׳ אין מריכים בדיקה לפי שהם מסופעים ואם יהיה שם חתן כוכל לעטה אפילו הם בתוך הבית כי כן הוא דוגמא לרקיעים שבין השולמות כאמור:

רפת של בקר אינו צריך בדיקה שאר היה שאר חמץ הבהמות יאכלוהו וכן לול של תרנגולים אינו צריך בדיקה שאם היה שם חמץ התרנגולים יאכלוהו וכן אמצעה של חצר אינו צריך בדיקה שאם היה שם [illegible] ערבים ושאר עופות המצויים שם יאכלוהו וה״מ בספק חמץ אבל ודאי חמץ לא: הור שבין יהודי לחבירו כל: חד בורק יר מקום שידו מגעת והשאר מבטלו בלבו ודיו ושבין יהודי לעכו״ם אינו צריך בדיקה שכא יאמר כשפים הוא עשה לי ונמצא בא לידי סכנה: כותל שנשתמש בו חמץ בחורף וגפל ונעשה גל אפילו אינו גבוה ג׳ טפחים כדי חפישת הכלב אין צריך לברו׳ התחתון כיון שיש בו סכנת יקרב שמצויין בגלים חיישינן שמא אחר שישלים בדיקתו שאינו עסוק במצו׳ חפש אחר מה״ט שנאבד לו ויבא לידי סכנה וה״ם בספק אבל בידוע שיש תחתיו אפילו אין עליו ג׳ טפחים צריך להוציא משם במרא וחצינ׳ בעניין שאין בו סכנה ואם יש עליו גובה ג׳ טפחים מבטלו בלבו ודיו: מרתף שמסדרין בו שורות של חביות זו אצל זו יר שנתכלא כלו וחוזרים ומסדרין שורות אחרות על התחתונות יר הקורה אין צריך לברוק אלא השור׳ העליונה ואחרת למטה ממנ׳ דהיינו שורה על פני רוחב הסרתף ולא על כל שטח הסרתף אלא העליונה הראה את

כותר מס' 25 – אברהם ראובן הכהן, דבר שבקדושה, 1820

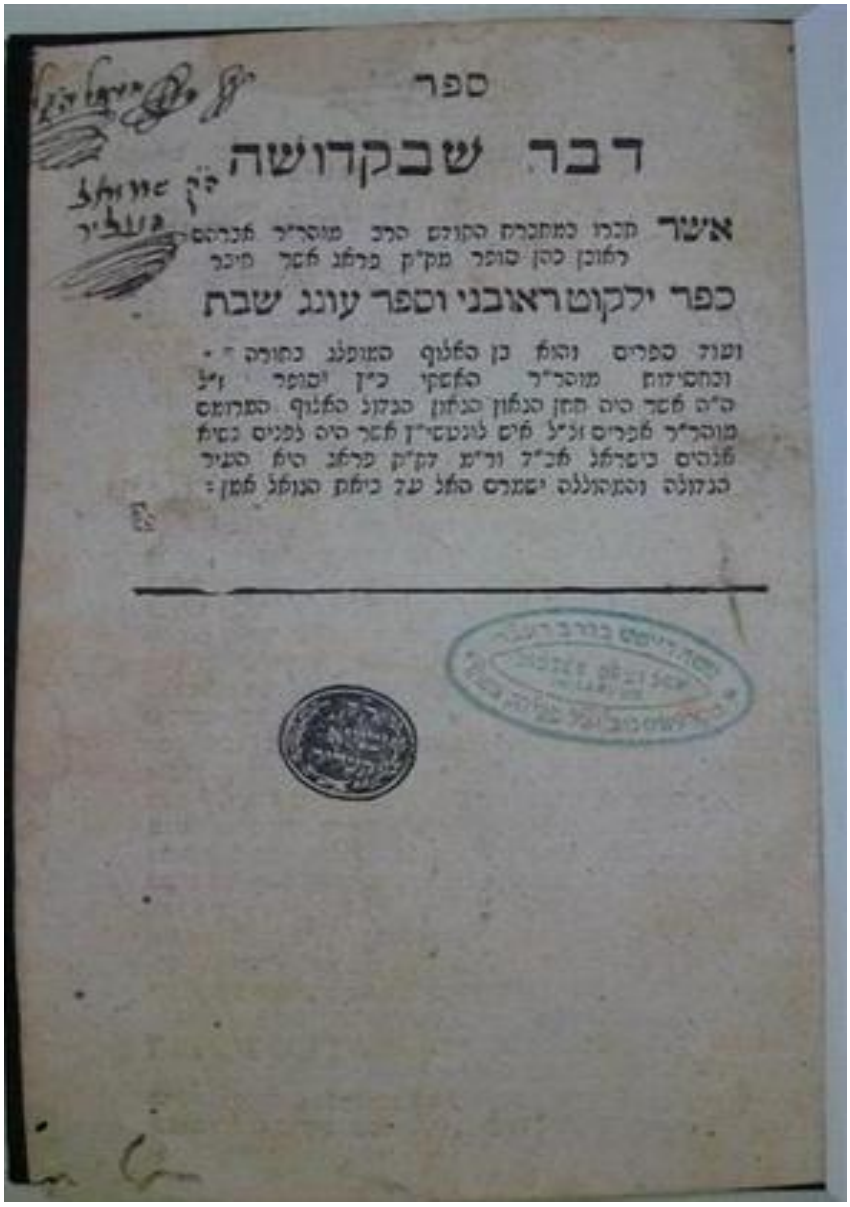

ספר

דבר שבקדושה

אשר תכנו כמתכנת הקודם הרב מוה"ר אברהם
ראובן כהן סופר מק"ק פרעג אשר מיכר

כפר ילקוט ראובני וספר עונג שבת

ושוד ספרים והוא כן הלנוף המופלג בתורה ר"
ובחסידות מוה"ר הלמקי כ"ן יסופר זיל
ה"ם אשר היה חתן הגאון הגדול הלנוף המרומם
מוה"ר אפרים זצ"ל אים לוגטסי"ן אשר היה נפנים בשת
אנהים כיפרעג אב"ד ור"מ דק"ק פרעג הוא העיר
הגדולה והמהוללה ישמרם האל על כיאת הגואל אמן:

כותר 23 – שער וחידושים של הלר

ספר

לבושי שרד

והוא מיכור כולל שלשה קונטרסים • קונטרס א' יבאר כל דיני שמוטת ושבירת עצמות בכמה ופוף כל דיניהם לתלקוחס כל מה שנפסר לתתסוות מבואר ברכל בקנרס • ופל כל דין ודין מבואר נאורך מקורו וטעמו וזימוכו עמו • וקונטרס הנסי יבאר כל דיני ריאה והוא מסודר ע"פ הסדר שסדרן הגאון בעל תבואות שור וסדנים כל הקונטרס בהוא הוא הסנלה הדשה עם הגבלת כתוספות תרוכה כמה וכמה דינים • וסכיבות שלנים ביאור הדינים ומקורם בנלגלים מתחיים ועמוקים • וקונטרס הנלישי הוא דינים תלוקטים הכיתים הסייכים לחלק יורה דעה ותרלה מקומות לכמה ע"מ המחרוניים שלנלנו בדברי הש"ע ותברשיו • וחס שמו מסר יקרמו לו ע"ם הר"ח בל שלשה קונטרסים הנ"ל (ע"כ דברי הרב המחבר) :

חיברו ה"ה תרב המובהק עטורא דנהורא • הגאון האמיתי פאר הזמן והדרו • המחריף ובקי בים התלמוד ופוסקים שמו נודע בשער בת רבים נ"י ע"ה פ"ה כבוד מהורר דוד שלמה אייבשיץ נ"י שהי' אב"ד דק"ק סאראקא יע"א • ועתה אוה לשושב לו באה"ק הובב"א :

ויש מיכוניס כ"י מהרב המחבר כ"י כלבר רשום בהקדמה • כ' יזכינו לסוניס לתורה • וכיתיו וכיתינו יוסב יכולת ורוסלים לתן :

ניכערלעגט מיט בלוויליגונג מיינר הבכסט פון ווילנא בשנת הקע"ב לפ"ק :

נידרוקט מין מאהלוב מין פחליסין פשרלרדענטין קיינליכין לשנוד •

הובא לבית הדפוס ע"י ותאמצות הרבני המופלג הנגיד מוהר"ר דניאל כמ"ר נחום וללה"ח מק"ק סאראקא

בבית וברשום ה"ה הרבני הנגיד שהרר צבי זאב מרפים בהרבני הנגיד מוה' דוד רבון שמיו

נספח ז – צוואת הרב שמואל הלר, גירסה I (כ"ג בחשוון תרל"ט – 1878) [1]

בעזה"י

[1] אמת"י, תיק זילברמן. הגירסה השניה פורסמה בהלר, הרב, עמ' 286-287.

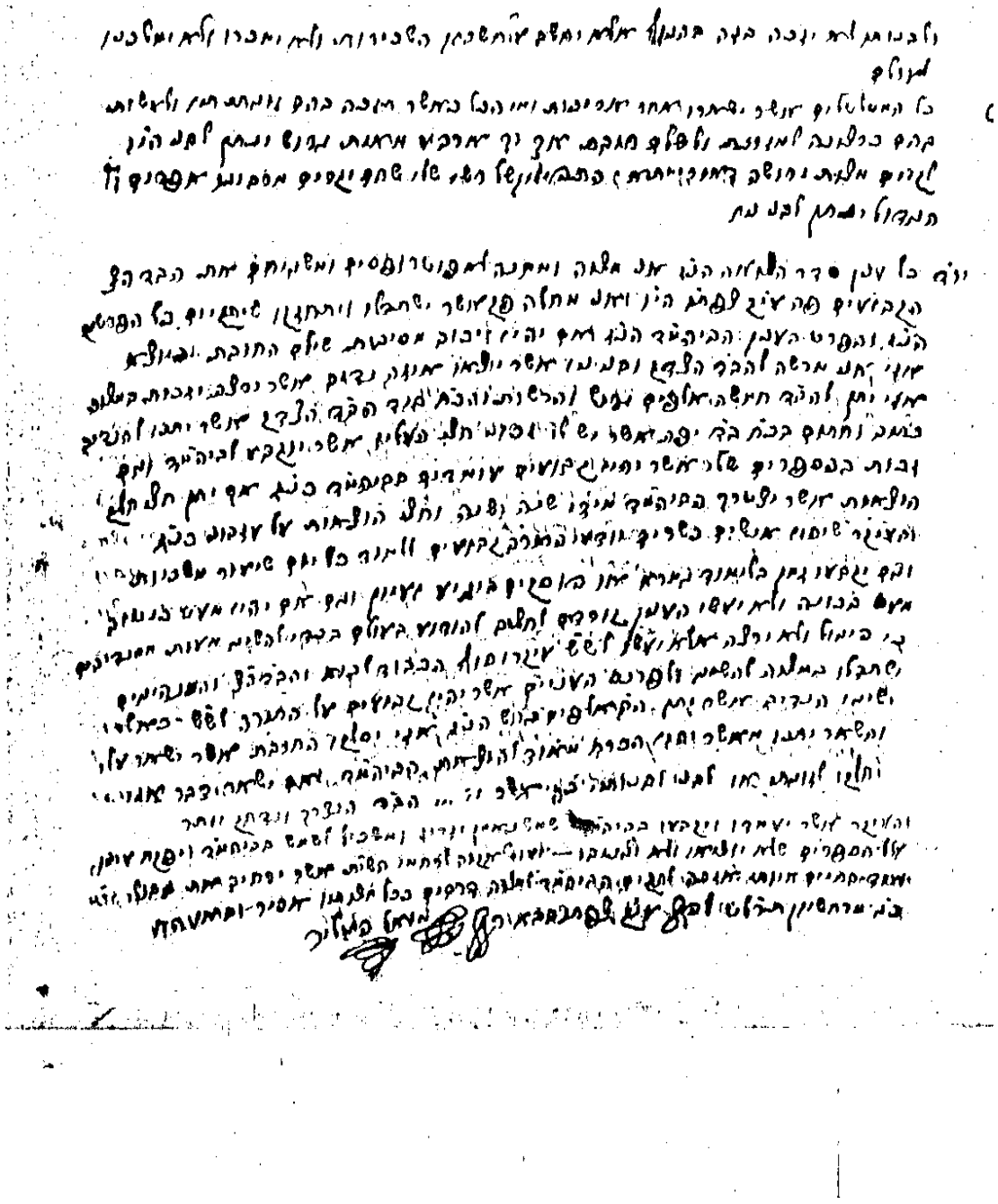

בעזה"י

הנה ראיתי ונתון אל לבי לסדר צואה האיך יתנהגו בעזבוני אחר אריכות ימים

א. בראשונה אצוה על אוד[ו]ת הספרים אשר לי הכל כאשר לכל. הנה מכמה טעמים הקדשתי אותם לצורך מצוה דרבים ואני גוזר בחרם גמור לאסור על יורשי ועל הכל, שלא ישלחו יד למכור מהם, אפי'[לו] אחד מהם קטן או גדול, ויתנהגו בהם ע"פ אשר יבוא עוד בביאור ל[פי] כל הפרטים.

ב. הבית והעלי'[ה] אשר סמוך לביהמ"ד מאווריטש, אשר נתתי אותם נדוניא לבני המופלא מו"ה אברהם יצחק נ"י, הנה חזרתי קנית[י] אותם ממנו, עם כל הזכ[ו]יות כאשר יש תח"י [תחת ידי] השטר מכירה

בקיום הב"ד צדק הי"ו. והנה הבית והעלי'[ה] הנז'[כרים], עם כל זכ[ו]יותיהם הקדשתי אותם שלא ימכרו לעולם, והיינו העלי'[ה] הנז' יהי'[ה] בית המדרש קבוע ללמוד תורה. וכל הספרים שלי אשר ישארו אחרי יתו[?] ויסדרו בתוך העלי' הנז' ויכתבו על לוח אשר בחרם גמור שלא להוציא שום ספר מפתח הבית וחוצה, והרוצה ללמוד יבוא וילמוד וגם יחקקו על אבן באותיות גדול[ו]ת לזכר[ו]ן שני תיבות מדרש שמואל.

ג. הביהמ"ד [הבית מדרש] הנז' לא יעשו מקום קבוע לתפ[י]לה, כי יהי' רשות הרבים ויאבדו הספרים, אלא אשר יהי'[ו] קבועים ללמוד יתפללו שם בחול באקראי. וישׁשכרו שמש נאמן שישגיח וישמור ויסדר הספרים. ומה חשוב אשר הספרים הקטנים יהיו תחת המוסגרת ומי שצריך לספר יוציא ויחזיר, כדי שלא יאבדו.

ד. אפי[לו] הספרים הכפולים אין רשות למוכרם בכח האיסור הנז' אם לא לצורך גדול כגון, לתקן הספרים אחרים או לקנות ספרים חדשים. והספרים אשר הדפסתי אני ועומדים למכור יכולה זוגתי או בני נ"י למכרם לעצמם. גם ספרי רפוא[ו]ת רבים אשר לא בדפוס באו, כת"י [כתבי יד] בלשון הקודש, ובהם יקירי הערך, אין רשות למכרם ויהיו ג"כ [גם כן] קבועים בביהמ"ד, מלבד ספרי רפוא[ו]ת בכתב ולשון הגוים רשות לזוגתי או בני למכרם לעצמם.

ה. הבית אשר תחת העלי'[ה], הביהמ"ד הנז' עם כל זכויותיה, אני מקנה הגוף מהיום לבני המופלא מו"ה אברהם יצחק נ"י בקגא"ס [בקנין גמור אגב סודר] במדל"ב [במנא דכשר למקניא ביה] באופן הנועד לתקחזל [לקנת חז"ל] והפירות לאחר אריכות ימי ע"פ אופנים אלו היינו, אשר הגוף לא ימכר ולא ימ[ו]שכן לעולם אך שכירות הבית יהיו על הוצאת הביהמ"ד הנז'. אך אם לא יצטרכו להוצאות הנ"ל או יזמין השי"ת להוצאות הביהמ"ד ממקום מנדיבי עמינו אזי שייך לבני כל השכירות והכל יעשה בזה ע"פ הב"ד הצדק הקבועים הי"ו.

ו. השני בתים שאני יושב בהם, עם כל זכ[ו]יותיהם, אני נותן מעתה לבני המופלא מו"ה אברהם יצחק נ"י. הגוף הבתים בקגא"ס במדל"ב באופן הנועד לתקחז"ל, הגוף מהיום והפירות לאחר אריכות ימי ע"פ אופנים אלו, היינו גוף הבתים אין לו ולי"ח [יוצאי חלציו] רשות לא למכרם ולא למשכנם. ואפי[לו] אם יעלה בדעתו, היינו לסתור ולבנות ולתקן אין לו שום זכות וחוב על גוף הבתים, אלא ינוכה ויחשב מחשבון השכירות והפירות, אשר יבואר.

ז. זוגתי מלכה ת"י [תאריך ימים] כתובתה מרובה וגם אני חושש שאשאר בע"ח [בעל חוב], ולזאת אני מצוה אשר לאחר אריכות ימי תשאר היא ותזכה בכל זכות הבתים, השני בתים שאנו יושבים בהם, וזכות הבית והעלי'[ה] ההקדש הנז', וזכות הבית והחצר שכנגד ביתי, בכולם. כל ימי חי[י]ה תוכל להשכירם ולקבל השכירות לעצמה ולשלם החוב[ו]ת. אך זאת אני מבקש ושואל ממנה שתעשה בכל

כוחה להניח גם בחי[י]ה הבית והעלי' להקדש, ולקבוע ביהמ"ד וכנז' בכל הפרטים, וזה טובת נשמתינו. ובטחתי בצדקתה כי כן תעשה. ואחר אריכות ימי זוגתי ת"י יזכה בני בפירות השני בתים שאני יושב בהם, כמבואר בסעיף ואו והשי"ת ברור"ח [ברוב רחמיו] יזכני וירחיב את גבולי ובחיים חיותי אזכה לקבוע הביהמ"ד הנז' כנז[כר].

ח. הבית והחצר שלי, שכנגד הבתים שאני יושב, אשר הפירות תאכל זוגתי ת"ח כנז' ואחר אריכות ימיה, אזי יזכו בהשכירות בני ובנותי, כולם שוה בשוה, אך באופן ובתנאי אשר הגוף לא ימכר לעולם. ויכול א[חד] מהם לקנות חלק חבירו, זכות השכירות בלבד, שלא יצא הגוף מתחת רשות יו"ח [יוצאי חלצי]. וגם אם ירצו כולם או אחד מהם לסתור ולבנותו, לא יזכה בזה בהגוף אלא יחשב על חשבון השכירות, ולא ימכרו ולא ימשכנו לעולם.

ט. כל המטלטלים אשר ישארו אחר אריכות ימי, הכל כאשר תזכה בהם זוגתי ת"ח ולעשות בהם כרצונה, למזונ[ו]ת ולשלם חוב[ו]ת. אך רק ארבע מאות גרוש ינתן לבני הי"ו, לקיים מצות ירושה דאורייתא. התפילין של רש"י שלי, שהם יקרים, מרבינו אפרים ז"ל הגדול ינתן לבני נ"י.

י. כל ענין סדר הצואה הנז' אני מצוה ומתנה לאפוטרופסים ומשגיחים את הב"ד הצ[דק] הקבועים פה עי"ק צפת"ו הי"ו. ואני מחלה פ"ק [פני קדושתם] אשר ישתדלו ויתחזקו שיתקיים כל הפרטים הנז' ובפרט בענין הביהמ"ד הנז'. ואם יהיו עיכוב מסיבות שילם החוב[ו]ת וכיוצא אזי אני מרשה להב"ד הצדק ובני נ"י, אשר ימצאו איזה נדיב אשר ירצה לזכות במצוה, אזי יתן להב"ד חמשה אלפים גרוש והרשות והכח ביד הב"ד הצדק אשר יתנו להנדיב כתוב וחתום בכח ב"ד יפוי, אשר יש לו זכות חצי בעלי' אשר ייקבע לביהמ"ד וגם זכות בהספרים שלי, אשר יהיו קבועים עומדים בביהמ"ד כנז'. אך יתן חצי חלק הוצאות אשר יצטרך הביהמ"ד מידי שנה בשנה וחצי הוצאות על עזבוני כנז'. והעיקר שיהיו אנשים כשרים יודעי התורה קבועים ללמוד כל יום שיעור משניות וגם יקבעו זמן בלימוד גמרא או פוסקים ביגיע ועיון. וגם אם יהיו מעט, כי טוב מעט בכוונה, ולא יעשו הענין ק(ו)רדום לחצוב, להודיע בעולם בכדי להשיג מעות מהנדיבים כי פיגול ולא ירצה, אלא יעשו לש"ש [לשם שמים] עיקרו וסוף הכבוד לבוא. והבדה"צ והמנהיגים ישתדלו במצוה להשיג ולפרנס העניים אשר יהי[ו] קבועים על התורה לש"ש, כאשר ישיגו הנדיב אשר יתן הה' אלפים גרוש הנז', אזי יסלקו החוב[ו]ת אשר ישאר עלי, והשאר יתנו מאשר יהי' הכרח מאוד להוצאת הביהמ"ד, ואם ישאר דבר אזי יחלקו לזוגתי או לבני ובנותי כפי אשר יראו הב"ד, הנצרך ונדחק יותר. והעיקר אשר יעמדו ויקבעו בביהמ"ד שמש נאמן וזריז ומשכיל לשמש בביהמ"ד ויפקח עינו על הספרים שלא יוציאו ולא יגנובו...

כ"ג מרחשון תרל"ט לפ"ק עי"ק צפתובב"א שמואל העליר

נספח ח – לקסיקון של אנשי צפת

הלקסיקון מרכז את תמצית המידע על אנשי צפת המוזכרים במחקר, המפוזר בפרקי המחקר השונים. אישים ידועים לא נכללו בלקסיקון ובערכים של אלה בהם דן המחקר בהרחבה הובאה תמצית ביוגרפית בלבד. ערכי הלקסיקון מסודרים לפי האלף-בית של שם פרטי. אלה המוכרים יותר בשם משפחתם מופנים ממנו אל הערך העוסק בהם. בכל מקום בו מוזכרים שמות אנשים שיש להם ערך לקסיקוני שמם מודגש באות עבה [bold].

א.

אבא חר"ץ (1836-1870) - פעיל חברתי, יזם וחבר בכי"ח. יליד בריצ'ן, הגיע לצפת ב-1854, נתין פרוסיה. כינויו חר"ץ (חתן ר' צבי, הוא **הירש בר"ס**). כמו מחותנו גם הוא פעל לקידום ההתיישבות ועבודת האדמה, וביחד עם **יצחק פרידמן** עמד בראש 'חברת עובדי האדמה – 1866' וייצג אותה בפגישה עם מונטיפיורי בירושלים. בעת מחלוקת צאנז-סדיגורה היה אחד הפעילים בהחתמת החרם נגד צאנז. נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת.

לקריאה נוספת: איילבום, ארץ הצבי, עמ' 216; אסף, הציץ ונפגע, עמ' 239.

אברהם אלעזר רוקח (1820-1887בערך) – איש ציבור ונדבן. יליד ברדיצ'ב, הגיע לצפת עם רעייתו **פיגה דוואסי** ב-1845. בנו של דוד גרשון, מצאצאי ר' אלעזר רוקח מאמשטרדם. ת"ח חסיד צ'רנוביל, הוא ורעייתו היו סוחרים ביין, בעלי ממון. הם תרמו/מכרו את המבנים של קלויז צ'רנוביל בעיר והלוח המעיד על כך ניצב בפתח המבנה עד היום.

לוח הקדשה לתורמים של קלויז צ'רנוביל בצפת לרגל סיום העבודות בבית בשנת תרכ"ה (1865)

אברהם דב בער ברב"י (1845-1900) - סופר בכולל. יליד צפת, בן למשפחה ותיקה, שהגיעה מיאסי ב-1817. שימש סופר בכולל וולין בשנות השישים והשבעים. אביו, **ברוך יוסף**, היה סופר הכולל לפניו. נשא את ברכה, בתו של **יעקב שמשון פלפל**, אף היא משפחה גדולה וותיקה בצפת.

אברהם דב הכהן (1844-?) - פעיל חברתי, איש כי"ח. יליד צפת, בנו של **ישראל מרדכי**, רב וממונה בכולל וולין, שעלה עם משפחתו לצפת בראשית שנות הארבעים מפרוסיה. אברהם דב התייתם מאביו בילדותו. עבר לירושלים לרגל נישואיו. השתייך לכולל הו"ד [הולנד ודוייטשלנד] אך נע ונד בין צפת לירושלים. היה מעורב בשליחויות ובפולמוסים רבים. ראו הרחבה בגוף העבודה.

אברהם דוד כ"ץ (1855-?) – פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה ממוהילב ב-1832. יחד עם אחיו, **אריה צבי כ"ץ**, עסק במסחר בתבואה ושניהם נמנו על חבורת שלושים רוכשי אדמת גיא אוני.

אברהם יוסף בר' משה (1846-1917) - פעיל בהתיישבות ויזם. יליד צ'ורטקוב, עלה עם משפחתו לארץ ב-1858. נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866'. בשנות השבעים של המאה ה-19 הפעיל, בשיתוף עם אחיו ניסן ונחמן, 'קו הובלות' מחיפה לצפת. הם היו חמרים שהובילו את שיירות העולים לצפת וממנה, בעלי מוניטין מפוקפק.

לקריאה נוספת: איילבום, ארץ הצבי, עמ' 11, 248.

אברהם כהן (1852-?) - איש ציבור וסוכן קונסולרי. יליד צפת, בן למשפחה שעלתה מיאזד, אירן ב-1843. המשיך בדרכם של אביו **יצחק שלום כהן** ואחיו **גרשון**, והיה סוכן קונסולרי של פרס בגליל.

אברהם לובין חרש"פ [חתן ר' שמשון פלפל] (1834-?) – עסקן. יליד לובין, הגיע לצפת ב-1845. קשור לשתי משפחות נכבדות בעיר: נכדו של הרב יוסף מלובין (1794-?), בנם של ליפשע **ויוסף מלובין**, שהיה גזבר כולל וולין, אחיו של **חיים יצחק** ונשוי לפסיה, בתו של **יעקב שמשון פלפל**. חסיד צ'רנוביל.

אברהם מונשטר (1852-?) - יליד מוינשט, מולדובה. הגיע לצפת ב-1865, נער צעיר, עם הוריו וששת אחיו. אביו היה סוחר ונפטר כמה שנים לאחר העלייה ארצה. אברהם המשיך בדרכו והיה אף הוא סוחר. קבוצת המתיישבים בראש פינה שהגיעו ממוינשט ראו בו איש אמון וביקשו שכספים המגיעים עבורם לצפת יימסרו לו.

אברהם מליז'נסק (1823-?) – שמש. יליד ליז'נסק, הגיע לצפת ב-1852. היה שמש בית הדין ואחר כך שמש כולל אוסטריה.

אברהם וויס ממונקץ' (1793-1860) - דיין וממונה. הגיע לצפת ב-1852, היה בה דיין וממונה בכולל אוסטריה. מרדכי בנו היה תלמידו של הלר. בסוף שנות החמישים עברה המשפחה להתגורר בטבריה ושם נפטר.

אברהם עזרא פרידמן (1846-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בנו של **פסח פרידמן**, שעלה לארץ מיאסי ב-1844. נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866'. אחיהם של **יצחק, יעקב ומלך פרידמן.**

אברהם פרדפרטיג מקאליש (1833-1881) - ממונה ואיש כספים. בנו של ישראל (?-1848), הגיע בצעירותו לצפת, ב-1845. היה גזבר וממונה בכולל אוסטריה בצפת מטעם לבוב בשנות השישים והשבעים.

אברהם רוזינר (1844- בין 1870-1875) - חבר כי"ח. יליד סירט (Siret), התייתם בצעירותו ועלה ארצה עם דודתו ב-1848. נשא לאשה את מרים, בתו של **זליג מאוהריוב**, ממונה בכולל וולין ולכן מכונה לעיתים חר"ז (חתן רבי זליג). נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת וחתום על מכתב בעתונות בו האשים את הנהגת צפת בהתנכלות לחברי הסניף ובשריפת ספרים.

אברהם (אברהמצ'י) רַשקוביץ (1804-1883) - רב ודיין. יליד אודסה, הגיע לצפת עם משפחתו ב-1855. לזמן מה השתלב בהנהגת כולל וולין ובעיקר היה פעיל בימי פולמוס צאנז-סדיגורה. סבל מבעיות נפשיות שמנעו ממנו המשך השתתפות בחיים הציבוריים בצפת.

לקריאה נוספת: אסף, הציץ ונפגע, לפי מפתח שמות.

אברהם צבי (הירש) שפיגלמן - ראו הירש שפיגלמן.

אברהם שאליר (1786-1866) - איש עסקים. יליד אודסה, משפחה אמידה שהגיעה לצפת ב-1853. **אלעזר רוקח** נשא את פרידה בתו לאשה. כשנפטר המשיכה אלמנתו, **שרה**, לנהל את עסקי המשפחה.

אדלר – ראו: זאב אדלר / יוסף אדלר / מנחם מנדל אדלר

אהרן הכהן (1836-?) - חבר בכי"ח. יליד צפת, צורף הסובב בכפרים. חבר בגרעין המייסד של כי"ח בעיר.

אהרן יוסף לוריא (1831-1884) - רוקח. בן משולם זושא לוריא, איתו הגיע לצפת מיאסי ב-1853. היה מקורב להלר ושיתף איתו פעולה בתחום המרפא. הלר נהג לשלוח אליו מטופלים ובידם מרשמים עם הקוד 'כנוסח שלי' שמשמעו, מתן תרופה חינם והגשת עזרה נוספת, אם נדרש.

לקריאה נוספת: שמואל לוריא, זכרון שמואל – תולדות משפחת לוריא, בני ברק תשנ"א.

אהרן נתן (1825-?) - פעיל בהתיישבות. יליד ברדיצ'ב, הגיע לצפת ב-1874. על אף גילו, המבוגר יחסית לשאר החבורה, הצטרף למתיישבי גיא אוני יחד עם בנו, **לוי יצחק**.

אהרן קלר (1859-1942) – פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן ליוסף ומנוחה, שהגיעו לארץ מביליגרוי, פולין ב-1842. נשוי לשרה ליפשא, נכדתו של **הרב מרומאן**. יחד עם אחיו **מרדכי ליב** נמנה על חבורת גיא אוני והמשיך להאחז בנחלתו גם כשהיתה לחלק מראש פנה.

אלטר בר' יאיר צורף (1848-?) - פעיל התיישבות. יליד זווהיל, אוקראינה. עלה עם משפחתו ב-1865. כאביו, גם הוא היה צורף. נמנה על מתיישבי גיא אוני.

אלטר יעקב ברנ"מ סגל (1835-?) - פעיל התיישבות. יליד יאסי, ב-1838 הגיע עם משפחתו תחילה לירושלים ואחר כך עברו לצפת. נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'. אביו **נחום מרדכי** ובנו **מאיר חיים** אף הם ממתיישבי גיא אוני.

אלטר מדרובאן (1825-?) - פעיל חברתי. עלה לארץ ב-1864. פועל ובלן. נמנה על חברת 'מחזיקי הדת'.

אלטר קרמר (1820-?) - ממונה. יליד צ'רנוביץ, הגיע לצפת ב-1870. ממונה בכולל לבוב בשנות השבעים והשמונים.

אליהו מאיר בר' יחיאל (1779-?) - אמיד. הגיע לצפת ב-1820. חתום על איגרת למונטיפיורי מ-22.5.1839 ובה תלונה על כי הפרושים אינם מחזירים לו את הכסף שהלווה להם.

אלימלך טוסטר (1815-?) - פעיל חברתי. יליד טוסט (Tlusta או Toyst שבאוקראינה), הגיע לצפת ב-1867. היה מלמד וחזן בבית כנסת צאנז בצפת. חיבר את הספר 'אדרת אליהו', חמ"ד תרל"ו. הספר נועד להישלח לתורמים פוטנציאלים ובו מקבץ של דברי חכמים ורבנים על חשיבות הצדקה ומעלותיה של ארץ-ישראל. דברים רבים בספר עוסקים בעליונותה של צפת על יתר ערי הארץ.

אליעזר בר' משה צבי (1857-1930) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה וותיקה בארץ שראשיה הגיעו לצפת ב-1832. הסבא **ישראל מפולטיצ'ן** היה אחד הממונים בכולל. האב היה בחבורת עובדי האדמה ב-1866. השתייך לחבורת גיא אוני יחד עם אחיו **יצחק יעקב**.

אליעזר (ליזר) כ"ץ (1841-?) - פעיל חברתי. יליד לבוב, הגיע לצפת ב-1856. לומד. פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

אליעזר נטע פלדמן (1840-?) - פעיל בהתיישבות. יליד סלונים ובילדותו הגיע עם משפחתו לירושלים שם התיישבו ב-1845. המשפחה נמנית על הפרושים המשתייכים לכולל וילנה. בשלב מסוים עבר לצפת והתפרנס מדייג. מאנשי חבורת מתיישבי גיא אוני שמכרו את חלקם.

אליעזר מויז'ניץ (1798-?) - ממונה. הגיע לצפת ב-1851 והיה לממונה בכולל אוסטריה בשנות החמישים. היה גם שו"ב ונמנה על סיעת הלר בימי הפולמוס עם הרב מרומאן.

אלעזר יעקב זילברמן (1864-1900) - יליד צפת, בנו של הדיין **רפאל זילברמן**. היה מעורב בכמה שערוריות בהן הואשם בשכרות, ביזבוז כספי ציבור ובהתנהגות מבזה. התנהגותו הביכה מאוד את אביו ועוררה ביקורת קשה בגלל ניסיונו לגונן עליו.

אלעזר כץ (1841-?) - רוקח. יליד לבוב, הגיע עם משפחתו לצפת ב-1857. בשנת 1869 התמנה לרוקח בבית מרקחת שנפתח בעיר. סבו של הסופר הצפתי יהושע בר-יוסף, שהנציח את דמותו בספרו 'עיר קסומה'.

אפריאט – ראו: יעקב יוסף אפריאט / משה אפריאט

אפרים יצחק מסוקלוב (1810- 1889בערך) - ממונה. יליד סוקלוב, הגיע לצפת ב-1873. ממונה בכולל אוסטריה מטעם לבוב בשנות השבעים והשמונים.

אפרים פישל אורבך- ראו פישל אורבך

אשר יחזקאל הלוי הורוויץ (1857-1920) - פעיל בהתיישבות. יליד לובביץ', הגיע לצפת ב-1862. אחיו של **יוסף משה הורוביץ** ויחד עמו פעל לשם התיישבות בעין זיתים. השתדך למשפחת הלר כשבנו, **ישעיהו הורוויץ**, נשא לאשה את נכדתו של הלר.

ב.

בלידן – ראו: ישעיה בלידן

בנדר – ראו: יוסף בנדר / מרדכי בנדר

בן יאיר – ראו: חביב בן יאיר

בנימין זאב סגל (?-?) - ממונה. היה פעיל בצפת בשנות השמונים, חתום על כמה מכתבים בתקופה זו. אין עליו מידע נוסף.

בנימין הכהן (1833-?) - פעיל חברתי. יליד מוהילב, הגיע ילד עם משפחתו לצפת ב-1836. קצב. פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

בנימין בן ישראל מפולטיצ'ן (1828-?) - פעיל בהתיישבות. עלה לארץ עם משפחתו ב-1832. אביו היה ממונה ומנהיג בקהילה. הוא נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'. אחיינים שלו היו בין מתיישבי גיא אוני.

בעריש (דובריש) מבאר (1785-?) – ממונה. הגיע לצפת ב-1833 והשתלב בהנהגת הכולל כאחד הממונים. אומנם האריך ימים בצפת עד אחרי שנת 1866 אך משנות הארבעים כבר לא כיהן כממונה.

בצלאל ברנ"מ סגל (1843-?) - פעיל התיישבות. יליד צפת, בן **נחום מרדכי** ואסתר. יחד עם אחיו **אלטר יעקב** נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'.

בצלאל ברש"ח (1826-1892) - סוחר וכתב בעיתונות. יליד רומאן, עלה לארץ בילדותו עם הוריו, **שלמה חיים** ואסתר, וכל המשפחה המורחבת של הרב **יעקב דב מרומאן**, ב-1835. תחילה התגורר בטבריה ואחר כך עברה המשפחה לצפת. ברש"ח (בן רבי שלמה חיים) התיישב בבירות החל משנות השישים ושימש סוכן אחראי על הדואר שהגיע מאירופה ובתוך כך טיפל והעביר את כספי החלוקה שהגיעו מאירופה. כתב רשימות בעיתונות העברית על המתרחש בגליל.

ברוך בר' שמואל (?-?) - שד"ר. יליד פינסק. יצא לשליחות ב-1830 למזרח ומצא את מותו כעבור כמה שנים בתימן. נספה במהלך חיפושיו אחרי עשרת השבטים האבודים בשליחות ר' ישראל משקלוב.
לקריאה נוספת ראו: אריה מורגנשטרן, 'נסיונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים', סיני ק' (תשמ"ז), עמ' תקמח-תקסו.)

ברוך הכהן-כהנא מסורוקה (1818- בין 1866-1873) - דיין. הגיע לצפת עם משפחתו מסורוקה ב-1844. איש כולל וולין, ושימש דיין בשנות הארבעים והחמישים. נמנה על סיעתו של הלר. בניו, **יוסף** ו**דוד כהנא** פעלו לקידום ההתיישבות של בני צפת.

ברוך יוסף שו"ב מיאסי (1811-1864 בערך) - סופר בכולל. הגיע בילדותו לצפת ב-1817. סופר כולל וולין. בנו, **אברהם דב**, המשיך בדרכו והיה גם הוא סופר הכולל. מחותן של **יעקב שמשון פלפל**.

ברוך מרדכי מנדלזון (1800-?) - סופר ופעיל חברתי. יליד רשקוב, הגיע לצפת ב-1858 והיה סופר חברת ביקור חולים של כולל וולין. מקורב ל**אלעזר רוקח**, יחד עימו עמד תקופה קצרה בראש חבורת מבקשי התיישבות.

ברש"ח – ראו: בצלאל ברש"ח

ג.

גבריאל שטאק-אשכולות (1769-?) - תלמיד חכם. יליד גליציה, בעל ייחוס, עלה לארץ ב-1817. נכדתו נישאה ל**משה חר"ג** (חתן ר' גבריאל), שבחר לציין את הקרבה המשפחתית אליו כשם משפחה.
לקריאה נוספת: אורה אחימאיר, כלה.

גדליה ממקולניץ (1801-?) - עסקן. הגיע לצפת ב-1852. היה למדן ומעורב אישית במסע ההוקעה של **אברהם דב הכהן**, השליח השנוי במחלוקת של צפת.

גרשון כהן (1834- לפני 1881) – סוכן קונסולרי ופעיל חברתי. יליד יאזד שבאירן, הגיע לצפת ב-1843, במסגרת עליה של קבוצת משפחות שנענו לקריאה לבוא ולקומם את צפת מהריסות הרעש הגדול. מנהיג קהילת יוצאי פרס בעיר וירש את תפקיד אביו, **שלום כהן**, כסוכן קונסולרי של פרס בגליל. בן למשפחת סוחרים אמידה. אחיו, **רפאל כהן**, היה חבר בסניף כי"ח בעיר.

גרשון מרגליות (1770-1838) - מראשי הממונים. יליד סקאלאט (Skalat), הגיע לצפת ב-1811. חתנו של ר' יששכר דב מזלוצ'וב, מקורבו של הלר. עמד בראש כולל החסידים צפת בשנות העשרים והשלושים, נציגם של הבאים משטחי האמפריה האוסטרית. הנהגתו היתה נתונה לביקורת והתמודד עם טוענים אחרים לכתר.

ד.

דב בערל בר' יהודה ליב מקולומיי (1847-?) – פעיל חברתי ולמען התיישבות. יליד טבריה, בצעירותו עבר יחד עם משפחתו לצפת. בנו של הממונה מטעם חסידות קוסוב. היה תלמידו של הלר והאחרון אף טרח לחפש לו שידוך הולם. נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'. חבר **לאלעזר רוקח** ויחד הקימו בקיץ 1874 חברה לאיסוף כסף למען נזקקים בצפת.

דובער (דב) בן שמואל קרא (?- 1866?) – יליד סקלה שבגליציה, הגיע לצפת ב-1855. בשנת 1863 הקים בצפת בית דפוס שהוציא לאור שמונה ספרים. בית הדפוס פעל במשך שלוש שנים ונסגר כנראה בגלל מות בעליו. הותיר אחריו כנראה בן, נפתלי (יליד 1847) שהיה אף הוא בעסקי הדפוס.

דוד אדרעי (1825-?) - חכם, שד"ר. יליד מכנס, מרוקו. הגיע לצפת ב-1840. ממנהיגי הקהילה הספרדית בעיר ויצא בשליחותה לארצות צפון אפריקה.

דוד (ויטלס) כהנא (1842-1918) - פעיל בהתיישבות. יליד סורוקה והגיע בילדותו עם משפחתו לצפת ב-1844. בנו של הדיין **ברוך כהנא**, וכינויו ויטלס על-שם אימו ויטה, שנפטרה. אחיו של **יוסף כהנא**. דוד נמנה על 'חבורת עובדי אדמה - 1866' ולתקופה מסוימת עמד יחד עם **אלעזר רוקח** בראש התארגנות נוספת לקידום ההתיישבות של בני צפת.

דוד זאב (וולף) רוזנטל (1841-1879) - סופר בכולל ומייסד סניף כי"ח. יליד ברדיצ'ב, בן אשר זליג, הגיע בילדותו עם משפחתו לצפת, ב-1852. התייתם מהוריו זמן קצר לאחר עלייתם. החל מראשית שנות השישים שימש סופר בכולל וולין ובמקביל החל לפרסם בעיתונות כתבות על צפת. לימים עסק בדפוס. מייסד סניף כי"ח בצפת ועמד בראשו. היה יריב קשה להנהגה הצפתית.

דוד צבי מפרוסקרוב (1817-?) - פעיל התיישבות. הגיע לצפת ב-1867. בין חמשת רוכשי אדמת ג'עונה הראשונים. לא ידוע האם הוא או מי מקרוביו התיישב בגיא אוני.

דוד מרומאן (1837-1918) - ממונה ויזם. יליד צפת , נכדו של הרב מרומאן, בנו של **חיים ישראל**. היה ממונה בכולל וולין. הקים בצפת בית חרושת לטבק להרחה.

דוד קלינגר (1885-?) - יליד צפת. בן למשפחה שהגיעה לצפת מסקאלה שבגליציה ב-1869. הוריו היו ילדים בהגיעם לארץ, הם גדלו בגליל והקימו בעצמם משפחה גדולה, שכמה מבניה היו לאנשים מרכזיים מאוד בקהילה הצפתית.

ה.

הורוויץ – ראו: אשר יחזקאל הלוי הורוויץ / יוסף משה הורוביץ / פנחס הורוויץ

הירש (צבי) בר' אליעזר ליפמן (1779- 1855 בערך) – ממונה. יליד אליק (Olyka), הגיע לצפת ב-1817. ממונה בכולל חסידים, נמנה על סיעת הרב מאוורוץ' וחתום לצידו על איגרות למונטיפיורי.

הירש (צבי) בר"ס [בן רבי סנדר] (1810-?) – יזם ופעיל ציבור. יליד דובסאר, הגיע לצפת בילדותו ב-1820, בנו של **אלכסנדר סנדר בר' מרדכי**, ממונה בכולל בשנות העשרים. מי שסיכן עצמו ויצא להזעיק עזרה לעיר בעת 'מרד הפלאחים' והציל את הלר ואחרים מבין ההריסות ב'רעש הגדול'. הירש בר"ס הוא גם מי שתיקן ושיפץ את הריסות בית מדרשו של הרב מאוורוץ'. הוא אחד מכותבי האיגרות למונטיפיורי

בבקשת עזרה לחכירת שטחי אדמה לצורך חקלאות ודיג, שם הוא העיד על עצמו כמי שידוע שהוא מתפרנס מיגיע כפיו ובעל ניסיון בעבודת אדמה.

לקריאה נוספת: הורנשטיין, גבעת שאול, עמ' 82-84.

הירש זלמן מקוסנטין (1797-?) - דיין. הגיע לצפת ב-1836. נמנה על מחנה הלר.

הירש ליב (צבי אריה) מלודמיר (1800- 1850 בערך) - ממונה. הגיע לצפת ב-1834. שימש ממונה בשנות השלושים והארבעים, כמי שפעל לצידו של הרב מאוורוץ'.

הירש ליב הכהן- ראו צבי אריה כץ.

הירשנזון - ראו: שרה ביילה הירשנזון / יעקב מרדכי הירשנזון

הירש (אברהם צבי) שפיגלמן (1835-1904) - פעיל התיישבות ויזם. נולד בחמלניק והגיע לצפת בילדותו, ב-1846. היה כורך ספרים וכנראה עבד ככורך ספרים בדפוס **דובער קרא**. לימים ניסה כוחו בהקמת בית דפוס והוצאה לאור שלא האריך ימים. היה מרוכשי אדמה בעין זייתון ובניסיון ההתישבות שם וממתיישבי גיא אוני. לימים אף היה בעל אכסניה בצפת.

הכהן – ראו: אברהם דב הכהן

ז.

זאב מאונגרין (1790- 1850) - רב ודיין. ב- 1834 הגיע לצפת מרייצפרט, שם שימש אב"ד. השתלב בהנהגת העיר אך לא האריך ימים.

זאב (וולף) מברדיצ'ב (1843-1915) - פעיל חברתי. הגיע בילדותו לצפת, ב-1851. תחילה שימש בלן ובהמשך התפרנס בעסקי קמח. יחד עם אחיו **חנא** נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866' והיה פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

זאב ציפריס (1807-?) - ממונה. יליד יאסי, הגיע לצפת ב-1861. ממונה בכולל וולין. בנו, **יהודה ליב**, ונכדו, **שאול ציפריס**, היו ממתיישבי גיא אוני.

זונדל דין – ראו חנוך זונדל פוגל

זיידה בר' גרשון – ראו מרדכי ליב הכט.

זילברמן – ראו: אלעזר יעקב זילברמן / מרדכי מאומן זילברמן / רפאל זילברמן

זליג רוזנצוויג מאורהיוב (1810- בין 1861-1866) – ממונה. יליד אורהיוב (**Orhei**, מולדובה) הגיע לצפת ב-1833. ממונה בכולל וולין. בנו **משה יוסף** היה מעורב בניסיונות התיישבות.

ח.

חביב בן יאיר (1834-?) - חבר כי"ח. יליד מרוקו, הגיע בילדותו לצפת, ב-1838. צורף. נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת.

חיים אברהם שושנה (1795-בסביבות 1866) - מחכמי הקהילה הספרדית בצפת. בעל קרקעות בכפרים סמוכים לצפת.

חיים אורי פיביש הלוי סגל (1785-1849) - ממונה. הגיע לצפת ב-1802. בנו של ר' אריה ליב מוולצ'יסק-Wolochisk (נפטר ב-1813). רעייתו השלישית היתה שרה מלכה, נכדת אחיו של אד"ם והוא נמנה על מקורביו. פעל כממונה לצידו של הרב מאוורוץ' והשתייך לסיעת הרב מרומאן.

חיים חודרה (1846-?) - חבר כי"ח. יליד צפת, רוכל בכפרים. נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת.

חיים יואל בר' יוסף אליהו (1829-?) - פעיל בהתיישבות. יליד דרובאן, עלה ב-1859. אופה. נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'. אחיו של **מרדכי (מוטל).**

חיים יעקב הכהן פיינשטין (1837-1901) - שד"ר, איש הלכה. יליד יאסי, הגיע לארץ ב-1853 בנערותו. תחילה התגורר בירושלים ואחר כך עבר לצפת. יצא כמה פעמים בשליחות צפת לתימן ולארצות המזרח. כתב כמה ספרי הלכה, ביניהם, אמרי שבת, כלכותה תרל"ד, ובתוכו הסכמה של הלר. יחד עם אחיו **יונתן פיינשטין** היה בין רוכשי האדמה בגיא אוני, אותה מכר. אח נוסף, שמואל, היה בחבורת בני יהודה וכל משפחתו חיה במושבה.

חיים יצחק מלובין (1832-1881) – סופר. עלה לצפת עם משפחתו ב-1845. צאצא למשפחה מיוחסת: נכדו של הרב יוסף מלובין, אביו, שגם הוא נקרא **יוסף לובין** היה גזבר כולל וולין. חיים יצחק, חסיד צ'רנוביל, היה סופר בכולל וולין.

חיים ישראל (1818-?) - ממונה. בנו של הרב מרומאן ויחד עם כל המשפחה הגיעה לצפת בסוף 1835. חיים ישראל, היה בקשרי נישואין עם משפחתו של אד"ם, שאינם נהירים בדיוק.

חיים נחום מזרחי (1785-1860 בערך) - רב, דיין ומראשי הקהילה הספרדית בצפת. יליד קושטא, הגיע לצפת ב-1795. בניו, **שלמה מזרחי** ו**שאול מזרחי** היו ממתיישבי יסוד המעלה.

חיים סתהון (1871-1918) - רב מראשי הקהילה הספרדית בצפת. יליד צפת, בנו של הרב מנשה סתהון, שהיה אב"ד בחלב. בעל אוסף ספרים עם אלפי כותרים שנמכר לאחר מותו במכירה פומבית, לכיסוי חובות.

חיים (חייקל) שפירא (1857-1912) - איש ציבור, עיתונאי וסופר. הגיע לארץ עם משפחתו באמצע שנות השבעים. תחילה התיישבו בטבריה וכעבור שנה עברו לצפת. אביו, יוסף ליב מרחמסטריווקה, היה מראשי כולל וולין. שפירא היה בין נושאי קולם של ילידי הארץ בכתיבתו העיתונאית. פעל לפרודוקטיביזציה של הקהילה. בדרך כלל חתם על כתבותיו בפסבדונים שב"ח או זמרת הארץ. כתב גם ספר על קברי צדיקים ומירון: הילולא רבא, ירושלים תרנ"א. כיהן בעירית צפת. גזבר חברת משכיל אל דל 1897. חבר ועד מתיישבי בית יהודה.

חנא מברדיצ'ב (1839-1913) - פעיל חברתי. הגיע לצפת ב-1851. עסק במיני מלאכות לפרנסתו: בלן, חייט, נגר, סחר בקמח. נמנה על חסידי צ'רנוביל ובנה את גג קלויז צ'רנוביל בצפת. יחד עם אחיו **זאב** נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866' ופעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

חנוך זונדל פוגל (1815-1882) - רב וממונה. יליד אובר ווישא, כיום רומניה, עלה לארץ ב-1865. היה ממונה בכולל אוסטריה מטעם חסידות ויז'ניץ.

ט.

טודריס גייגר (1850-1884) - חבר בכי"ח בצפת. יליד סניטין, הגיע לצפת בסביבות 1863. נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת. נישא לחוה, בתו של **משה חר"ג**.

י.

יהודה ליב בר"ז (1845-?) - פעיל בהתיישבות. יליד יאסי, הגיע לצפת ב-1861 עם משפחתו. אביו, **זאב ציפריס**, ממונה בכולל וולין, ואחיינו **שאול ציפריס**, גם הוא מחבורת גיא אוני.

יהודה ליב קליין מקולומיי (1825-1883) - ממונה, איש כספים. בן אפרים פישל, עלה לארץ עם משפחתו ב-1846 תחילה לטבריה ואחר כך עבר לצפת. היה נציג חצר קוסוב בכולל אוסטריה.

יהודה מרומאן (1821-?) - עסקן. יליד רומאן, עלה לצפת עם אביו **ר' יעקב דב מרומאן** ב-1835. לאחר שהתאלמן נישא שנית למלכה, בתו של ישראל ב"ק, ועבר להתגורר בירושלים. שם היה פעיל בכולל וולין וכתב מדי פעם בעיתון חבצלת.

יואל מטילינשט (1803-?) - ממונה בכולל וולין בשנות החמישים. הגיע לצפת מבסרביה ב-1853.

יונה פודהורצר (1813-1897) - רב ועסקן. יליד טרנופול. הגיע לצפת ב-1858. בנו, משה פודהורצר היה עם קום המדינה ראש העיר הראשון של צפת.

יונתן כהנא פיינשטיין (1857-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת. הוריו, רבקה ויודא בער, וילדיהם הגיעו לצפת ב-1853 מיאסי. היה רוקח. קנה אדמה בג'עונה, יחד עם אחיו, **חיים יעקב הכהן פיינשטיין**, אך מכר אותה עם כשלון ניסיון ההתיישבות בגיא אוני. אחיו שמואל קנה נחלה באדמת בני יהודה ובנו אהרן ובני משפחתו התיישבו במושבה.

יוסף אלטר הגר מרדוויץ (1820-1879) - אחיו של האדמו"ר מנחם מנדל מוויז'ניץ. לאחר מות אביו כיהן בראדוויץ ובסיגט. ב-1873 עלה לצפת ובעקבותיו גם בנו **משה הגר**. שניהם השתלבו בהנהגת הקהילה בתוקף ייחוסם הרם.

יוסף אריה הכהן (1811-1890) - רב, ממונה ויזם. יליד מוינשט, עלה לארץ ב-1861 והתיישב תחילה בחיפה שם ניסה כוחו בעסקי תחבורה וייצור יין, ללא הצלחה גדולה. עבר לצפת ובה היה לרב ולדיין, איש כולל וולין. לימים היה גם לרב בראש פינה ובנו, טודרוס, המשיך לכהן אחריו. דודו של דוד שו"ב, ממייסדי ראש פינה.

לקריאה נוספת: שמעון ברמן, מסעות שמעון: ארץ-ישראל 1870, ירושלים 1980, עמ' 93-94; שו"ב, זכרונות, עמ' נב-נג.

יוסף (יוסיל) בער (1836-?) - פעיל התיישבות. יליד ברדיצ'ב, הגיע לצפת ב-1849. סוחר בקמח. פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'. נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'.

יוסף בר' אפריים (?-?) - ממונה. יליד יאסי, הגיע לצפת ב-1876. מיד עם בואו התמנה לממונה בכולל רומניה בעיר.

יוסף בן שבתאי מקאליש - נולד כנראה במפנה המאה ה-19, עלה לארץ ב-1835, מן הפרושים שהתיישבו בצפת. ב-1836 כתב מכתב למשפחתו בפולין ובו תאר בהרחבה את החיים בעיר, הארגון בה והמנהגים.

יוסף בר' שלמה מדובנא (?-1834) - ממונה. השתייך לאנשי אוסטריה. כאשר הפקוא"מ נואשו מתפקודו של **גרשון מרגליות** הם מינו את יוסף לאחראי על כספי החלוקה, 1834. מת בקיץ 1834 בתקיפה של שודדים בעת מרד הפלאחים.

יוסף כהנא (1840-?) - פעיל בהתיישבות. יליד סורוקה, הגיע לצפת כילד עם משפחתו ב-1844. אביו, **ברוך כהנא**, היה דיין בבית הדין בצפת. אחיו הוא **דוד וויטלס**. נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'. בין חמשת רוכשי אדמת גיא אוני עבור בנו, **ישראל כהנא**.

יוסף מבאר (1815-1896) - ממונה בכולל בשנות החמישים. הגיע לצפת ב-1833.

יוסף מלובין (1809-?) - איש כספים. הגיע לארץ ב-1845, התחתן עם בתו של הרב יוסף מלובין והיה לגזבר כולל וולין. בנו, **חיים יצחק** היה סופר הכולל.

יוסף יוזף הכהן מרומאן (1811-?) - ממונה. עלה לארץ ב-1835. שימש ממונה וחתום על איגרות שנשלחו למונטיפיורי ב-1839, על כתב נשיאות ארץ-ישראל לאדמו"ר מצאנז ב-1864.

יוסף משה הורוויץ (1850-1926) - רוקח ופעיל בהתיישבות. יליד לובביץ', מצאצאי השל"ה, הגיע לארץ בצעירותו ב-1864. נישא לשרה, בתו של הלר. היה מעורב בכמה ניסיונות התיישבות: עין זיתים ובית יהודה / בני יהודה. בין לבין שימש רוקח לצידו של ד"ר **ישעיה בלידן** וכמורה בבית-ספרו, שותפות שהסתיימה בסכסוך בין השניים. התיישב במטולה ושימש שם מרפא.

יוסף פרידמן (1849-1934) - איש ציבור וחלוץ בהתיישבות החקלאית. יליד טבריה ועבר להתגורר בצפת לאחר נישואיו לזיסל לבית זילברמן. סבו, מרדכי פרידמן (יליד הוסיאטין 1811, הגיע לטבריה ב-1833, נפטר ב-1870) היה אחד ממוני כולל וולין בטבריה. יוסף פרידמן היה אחד מראשי המתיישבים בגיא אוני, דבק בנחלתו והמשיך לחיות ביישוב גם כשהיה לראש פינה. צאצאיו חיים במושבה עד היום. כיהן כנציג היהודים במועצה המנהלית שליד מושל הנפה בשנים 1894-1900.

יעקב דב בעריש מרומאן (1794-1858) - דיין וממונה. נולד כנראה בנדבורנה (Nadvorna) שבגליציה המזרחית. בהיותו כבן עשרים עבר לכהן כאב"ד בקהילת טארגו פרומוס (Targu Frumos) ואחר-כך ברומאן (Roman), שתיהן במולדובה. לקראת סוף 1835 הגיע לצפת בהרכב משפחתי מורחב. ניהל מאבק ממושך על ההנהגה בעיר נגד הרב הלר. ראו הרחבה בגוף העבודה.

יעקב חי עבו (1842-1900) - איש ציבור וסוכן קונסולרי. יליד צפת, בנו של **שמואל עבו** ויורשו בתפקידיו השונים. מראשי כולל הספרדים בצפת וסוכן קונסולרי של צרפת בגליל. היה מעורב ברכישת אדמות וניסיונות התיישבות שונים.

יעקב יוסף אפריאט (1846-?) - מאנשי כי"ח. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה לעיר ממרוקו ב-1838. אביו **משה אפריאט**, היה מהנהגת הכולל. מקבוצת המייסדים של סניף כי"ח בצפת.

יעקב בהרב מקוניב (1827-?) - לבלר. נולד בעירה באזור וולין, הגיע לצפת ב-1846. סופר בכולל וולין.

יעקב יוסף ברא"ל (1856-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה לצפת ב- 1852 מברודי, בנו של אייזיק ליב, בן תורה ובעל קורא בבית הכנסת. יעקב יוסף היה אופה. מקבוצת שלושים רוכשי האדמה בגיא אוני.

יעקב יחיאל בה"ר יוסף יהודא סג"ל (1815-?) - עסקן. נולד בבריצ'אן שבמולדובה, הגיע לצפת ב-1867, היה תלמיד חכם ושימש גבאי של בית-חולים שהקימו בצפת בראשית שנות השבעים.

יעקב מבוברקה (1819- בין 1855-1866) - דיין. הגיע לטבריה ב-1847 וכעבור שנים ספורות עבר לצפת והשתלב גם בהנהגתה כנציג כולל אוסטריה.

יעקב מטילינשט (1798-?) - הגיע לצפת ב-1852. ממונה בכולל וולין בשנות החמישים.

יעקב מרדכי איילבום (1843- בערך 1894) – לבלר. יליד ליז'נסק, הגיע עם משפחתו לצפת בסביבות 1850, והצטרפו לקרוביהם, משפחתו של **מנחם מנדל איילבום**, שהקדימו בכמה שנים. יעקב מרדכי היה אחיינו של איילבום, מאוד קרוב אליו, תמך בו בסערת הסכסוך הגדול ואחרי מותו ומות רעייתו גידל את שתי היתומות שאיילבום הותיר. בערוב ימיו של הלר שימש יעקב מרדכי עוזרו וכתב עבורו מכתבים.

יעקב מרוזינטוב (1818-?) - ממונה. הגיע לצפת ב-1860. היה ממונה מטעם ויז'ניץ בכולל אוסטריה במשך שלושה עשורים.

יעקב פרידמן (1841-?) - פעיל ציבור. יליד יאסי, הגיע בילדותו לצפת עם משפחתו ב-1844. יחד אביו, **פסח 'דוקטור'** ואחיו, **יצחק ומלך**, היה מעורב בעסקי ציבור ובניסיונות התיישבות. פעל ב'חברת מחזיקי הדת'.

יעקב צבי פנקס (?-?) - ממונה. לא ידועים עליו פרטים להוציא את העובדה שמשנת 1877 הוא חתום לראשונה כממונה כולל לבוב.

יעקב שמשון פלפל (1805-1886) - יליד קמניץ, עלה לארץ ב-1835. נמנה על נכבדי העיר, למדן והקים משפחה עניפה רב-דורית בצפת.

יצחק איזיק בר"מ מאוטיק-מוהילב (1783-1844?) - ממונה. מוכר גם כיצחק איציק זווניצר. סוחר עשיר, ממונה בכולל חסידים לצידו של **גרשון מרגליות.** עדויות לפעילותו בהנהגת צפת בשנים 1823-1834.
לקריאה נוספת: אסף, מוולין לצפת, עמ' 247-248.

יצחק זליג צייגר (1871-1918) - כתב עיתונות. יליד צפת, נכדו של **משה חר"ג**.

יצחק לורברבוים (1854-1912) - עסקן. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה לצפת מקאליש בסביבות שנת 1845, צאצאים של מי שמכונה הגאון מליסא. חתנו של הלר ויד ימינו בפרויקט האתרוגים של כולל ורשה. היה גזבר מטעם כולל קוסוב.

יצחק יעקב בר' משה צבי (1863-1917) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה וותיקה שהגיעה לצפת ב-1832. נכדו של הממונה **ישראל מפולטיצ'ן**. הוא ואחיו, **אליעזר,** היו בין מתיישבי גיא אוני.

יצחק (אברהם) מבוצ'אץ' (1803-1895) - אב"ד בבוצ'אץ'. הגיע לצפת בגיל מבוגר, ב-1863. השתלב בעיר והיה למלמד, דיבר עברית בהגיה ספרדית ויחד עם הלר היה מתומכיו של **אלעזר רוקח** בתחילת דרכו.

יצחק מקונסטנטין (1789-?) - הגיע לצפת ב-1811, היה לאחד מנכבדי הקהילה. התלונן באיגרת שכתב למונטיפיורי ב-1839 על דחיקתו הצידה על ידי אנשים חדשים שהגיעו לצפת.

יצחק מרדכי עבו (1832-1911) - איש ציבור וסוכן קונסולרי. אחיו של **שמואל עבו,** היה לעזר בתפקידיו הציבוריים ולאחר מותו ומות בנו, **יעקב חי עבו,** עבר אליו תפקיד הסוכן הקונסולרי של צרפת בגליל. עבו.

יצחק פרידמן (1835-1886?) - פעיל בהתיישבות. יליד יאסי, הגיע בילדותו לצפת עם משפחתו ב- 1844. אביו, **פסח 'דוקטור' פרידמן,** איש ציבור משפיע בעיר. יצחק עמד בראש 'חברת עבודת אדמה – 1866' והנהיג את חבורת היזמים של גיא אוני.

יצחק שלום כהן (1809-1880) - איש ציבור. יליד יאזד, עלה לארץ ב-1843. ממנהיגי קבוצת משפחות העולים מפרס שהגיעה לצפת אחרי הרעש הגדול. היה סוכן קונסולרי של פרס. בניו: **גרשון כהן** ו**אברהם כהן** מלאו את התפקיד אחריו. משפחה של סוחרים אמידים, בעלי קרקעות בכפרי הסביבה.

לקריאה נוספת: עזריה לוי, 'אבו גרשון – הקונסול מצפת', עת-מול 4 (תשל"ו), עמ' 18.

ישעיה בלידן (1847-1927) - רופא. יליד רוסיה, גדל בארה"ב ועלה ארצה ב-1885. התיישב בצפת ושימש רופא, ששכרו שולם בין השאר על-ידי הברון רוטשילד. הגיע לעימותים קשים עם הנהגת הקהילה, בעיקר על רקע מעורבותו ומעורבות אשתו בהקמת מוסדות חינוך חדשים, וב-1902 עזב את צפת, המשיך לפעול בטבריה.

ישעיהו הורוויץ (1883-1943) - רב, מחבר ואיש ציבור. יליד צפת, בן למשפחה מצאצאי השל"ה שהגיעה לצפת ב-1862. היה נשוי לנכדתו של הלר וספריו, 'עדן ציון', ו'יבא שילה' עוסקים בארץ-ישראל וגם מביאים מידע חשוב על הלר ומשפחתו. פעל בארץ ובקנדה. אביו **אשר יחזקאל** ודוד **משה יוסף הורוויץ**.

ישראל אברהם זילבר (1816-1881) - ממונה. יליד טיסמניץ, כיום אוקראינה, הגיע לצפת ב-1845. ממונה בכולל קוסוב, סבו של יצחק משה זילבר, שנודע בתקופת המנדט כמי שטיפל וחילץ רבים מן העולים של עליה ב' בצפון הארץ, שנלכדו בעודם מבריחים את הגבול.

ישראל ב"ק (1797-1874) - יזם, מדפיס ואיש ציבור. יליד ברדיצ'ב, עלה לצפת ב-1831, חידש בה את הדפוס ועמד בראש ניסיון ההתיישבות בהר מירון. בעקבות אירועי שנות השלושים בגליל, בהם נפגעו רכושו ועסקיו, העתיקו בני המשפחה את מגוריהם ועסקיהם לירושלים. שם היו לדמויות מפתח בכולל וולין המקומי, בעיקר בנו **ניסן ב"ק**. המשיכו במלאכת הדפוס והוציאו לאור את עיתון החבצלת. השתדכו למשפחות נודעות, כגון הרב מרומאן, משפחת פרומקין, משפחת רוקח.

ישראל דב בער מבוברקה (1828-?) - עלה ארצה בסביבות 1852. חסיד צ'רנוביל וחזן בקלויז צ'רנוביל שהוכה קשות במהלך אירוע הקשור לפולמוס בין סדיגורה לצאנז. עדויות לפעילותו יש עד 1894.

ישראל הירש שכטר ממונקץ' (1806-1872) - הגיע לצפת בגפו ב-1858. סופר סת"ם. בצפת נשא לאשה את רבקה, ילידת 1809, אך חייהם המשותפים לא עלו יפה בגלל התמכרותו לאלכוהול. הקהילה כולה נרתמה לטיפול בבעיה. הפרשה נחשפה במכתב ששלח לבניו שנותרו בחו"ל.

ישראל יצחק נתן ד"ץ (1859-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה שהגיע מיאסי ב-1853. מכונה ד"ץ כשם אביו, דוד צבי. בחבורת גיא אוני, יחד עם אחיו **משה יוסף ד"ץ**.

ישראל כהנא (1858-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה שהגיע לארץ מסורוקה ב-1844. בנו של **יוסף כהנא** מקבוצת חמשת הרוכשים של אדמת ג'עונה, שהיה גם בחבורת עובדי האדמה ב-1866. נכדו של הדיין **ברוך כהנא**.

ישראל ליב מאוורוץ' (1815-?) - ממונה ואיש ציבור. הגיע לארץ ב-1833 כחלק מהפמליה של הרב מאוורוץ'. ישראל ליב היה נכד של אחי האדמו"ר והוא המוציא לאור של מהדורת בת עין תר"ז. תמך ברב מרומאן ולימים נדחק ממקומו בין ממוני הכולל ופעילותו הציבורית התמקדה בעיקר בהשגחה על בית הכנסת אוורוץ'.

ישראל ליפא (1785-1853) - ממונה, איש אמיד. ישראל ליפא בר' צבי מגרידינג, הגיע לצפת ב-1849. נמנה על מחנה הרב הלר. בנו אהרן היה בעסקי יין.

ישראל מנדל (1830-?) - יליד ברדיצ'ב, שעלה לארץ ב-1851. היה שמש בקלויז צ'רנוביל בעת פולמוס צאנז – סדיגורה והוכה קשות. שמו נקשר בעוד פרשה שערורייתית לאחר שנתחוור שאחת נוכריה הרתה לו ופיצויים שולמו לה מכספי הכולל. יתכן שבשל כך הועבר מתפקידו והיה לשמש בית הדין.

ישראל מסטנוב (1790-1854) - ממונה, איש כספים. הגיע לצפת ב-1834 ועד מהרה השתלב בהנהגה המקומית. ישראל בר' אברהם אבא נחשב לאיש אמין, שאינו מזוהה בלעדית עם מחנה זה או אחר. בימי הפולמוס הגדול בין הרב הלר לרב מרומאן היה הוא האיש שהפקוא"מ סמך עליו ידו והוא ייצג את מחנה הלר. שימש בתפקידו עד סוף 1853, עת חלה ובמקומו מונה **מרדכי סג"ל**.

ישראל מפולטיצ'ן (1806-1846 בערך) - ממונה. הגיע לצפת ב-1832. והשתלב בהנהגת הכולל, ממקורבי הרב מאוורוץ'. מיד אחרי הרעש ב-1839 יצא כשד"ר צפת לגיוס עזרה. צאצאיו היו פעילים בניסיונות ההתיישבות השונים של בני צפת.

ישראל מרדכי הכהן (1817-1855) - רב ואיש ציבור. ישראל מרדכי בר' אהרן הכהן, הגיע לצפת בראשית שנות הארבעים מפרוסיה. היה מתלמידי הרב מרומאן בצפת וכנראה גם חסיד סדיגורה. בימי הפולמוס הגדול בין הרב מרומאן לרב הלר אף התמנה בהסכם פשרה, לזמן קצר, לממונה על כספי הפקוא"מ. נפטר בגיל צעיר והותיר שני ילדים צעירים ביניהם בנו, **אברהם דב הכהן**, שיהיה לימים מעורב בפולמוסים סוערים.

ישראל עמאר (1825-?) - איש ציבור. יליד ווהראן שבאלג'יר. עלה עם משפחתו לארץ ב-1840 ונמנה על חכמי הקהילה הספרדית בצפת. ייצג את הקהילה היהודית בצפת עת כיהן במועצה המנהלית שפעלה לצידו של המושל (הקאימקם) בשנים 1871-1886.

יששכר דב לוסטמן (1816-?) - ממונה. מכונה בעריש מסאנוק. יליד סאנוק שהגיע לצפת ב-1868 ומיד התמנה לנציג חסידות לבוב בכולל אוסטריה. בעקבות מריבות בין פלגיו השונים של הכולל הסתכסך קשות עם **מנחם מנדל איילבום**, שיחסיהם ידעו עליות ומורדות.

ל.

לוי יצחק (1863-?) - פעיל בהתיישבות. יליד ברדיצ'ב, עלה עם אביו, **אהרן נתן**, ב-1874 ושניהם הצטרפו לחבורת גיא אוני.

לוריא - ראו: אהרן יוסף לוריא

ליזר ליפא רשקוביץ (1848-?) - חבר בכי"ח. יליד אודסה. הגיע לצפת בילדותו עם משפחתו ב-1855. בנו של הרב **אברהם רשקוביץ**. נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת.

מ.

מאיר אריה ליב (1840-1878) - פעיל בהתיישבות. יליד יאסי, הגיע עם הוריו לצפת ב-1844. קצב. השתייך ל'חברת עובדי האדמה – 1866'. מרוכשי האדמה של גיא אוני. הוא החבר ה-30 שחסר ברשימות החתומים כיוון שנפטר סמוך לרכישת הקרקע (הלר קנה את ביתו בצפת מיורשיו בראשית 1879).

מאיר ביניש (1836-?) - סוחר ופעיל ציבור. יליד גרינדיג, בנו של דב אריה, הגיע לצפת עם משפחתו ב-1849. סוחר בקמח. נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866', פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

מאיר חיים סגל (1856-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת. בנו של **אלטר יעקב ברנ"מ** שנמנה על 'חברת עובדי אדמה - 1866'. סבו, **נחום מרדכי**. הוא נמנה על מתיישבי גיא אוני שלא החזיקו מעמד במקום ומכרו את אדמתם.

מאיר יעקב פרייפלדר (1815-?) - פעיל חברתי. יליד סקאלה, הגיע לצפת ב-1867. חבר **למנחם מנדל איילבום**, במלחמת חורמה להדחת **משה חר"ג** וסיעתו, בעזרת האדמו"ר יצחק אייזיק מזידיצ'וב. יחד עם איילבום פעל גם להדחת **יוזף מיקלסביץ'**, הסוכן הקונסולרי האוסטרי בצפת.

מאיר טובנהויז (1865-1938) - פעיל חברתי, יזם ועיתונאי. יליד ירושלים, בן למשפחה שעלתה לארץ מקומארנו, אוקראינה. בעקבות נישואיו לבת שבע לבית גולדנבוים עבר ב-1882 לצפת. הקים אירגוני חינוך וסעד בעיר, לחם נגד המיסיון והרבה לכתוב בעיתונות העברית דיווחים על המתרחש בגליל. בניו פנו ללימודים אקדמיים.

לקריאה נוספת: אפרים טובנהויז, בנתיב היחיד, חיפה 1959.

מאיר ליב בר"ש (1840-?) - מאנשי כי"ח. יליד יאסי, עלה ב-1844. בנו של שלמה שהיה למדן. מאיר ליב היה קצב והצטרף ל'חברת עובדי אדמה – 1866'. כמו כן נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת.

מאיר ליב משדליץ (1804- בין 1861-1866) - ממונה. יליד שדליץ, כיום פולין ועלה לצפת ב-1833. השתייך לכולל ורשה. גידל את מנחם מנדל איילבום, מחבר 'ארץ הצבי', לאחר שהאחרון התייתם מהוריו.

מזרחי - ראו: חיים נחום מזרחי / שאול מזרחי / שלמה מזרחי

מיכל פרידמן חר"פ (1851-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בנו של פישל ובילה, בתו של **פסח פרידמן**. יחד עם דודו, **יצחק פרידמן**, היה בין חמשת הראשונים לרכוש את אדמת גיא אוני. בעקבות סכסוך, ואולי מלכתחילה היה מדובר בהשקעה בלבד, פרשו השניים ממעורבות בהתיישבות זאת. התפרנס ממסחר ולימים היה גם בעל אכסניה בצפת.

מיקלסביץ' יוזף [Miklasiewicz] (1825-1907) - סוכן קונסולרי של אוסטריה. החל מ-1858 הסוכן הקונסולרי האוסטרי בצפת והחל מ-1890 ייצג גם את בריטניה בעיר. הוא החזיק במשרה 48 שנים ועם מותו הוריש את תפקידו לבנו. היה מעורב בפוליטיקה הצפתית, מוקד למאבקים רבים, כשממוני צפת נחלקים בין המקורבים אליו לבין יריביו. חובב ארכיאולוגיה ובעל אוסף עתיקות. בנה את ביתו בצפונו של הרובע היהודי, כיום מלון תל-אביב.

מכלוף אלדאודי (1825-1910) - חכם באשי ושד"ר. יליד מרקש, הגיע ב-1837 עם משפחתו לצפת. הוסמך לרבנות והיה שד"ר של הקהילה פעמים רבות. נשא לאשה את רחל, אחייניתו של שמואל עבו. היה נציג הקהילה בעירית צפת וב-1889 התמנה לחכם באשי של מחוז עכו, תפקיד אותו מילא עד למותו.

לקריאה נוספת: ישראל בן דוד, 'נציגם של יהודי הצפון', עת-מול 221 (תשע"ב), עמ' 7-10.

מלך פרידמן (1839-?) - פעיל חברתי. יליד יאסי, הגיע ילד לצפת ב-1844 עם משפחתו. אביו, **פסח 'דוקטור' פרידמן** ואחיו, **יצחק פרידמן ויעקב פרידמן**, היו מעורבים בענייני ציבור. נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866'. פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

ממן - ראו: רפאל ממן
מנדלזון - ראו: ברוך מרדכי מנדלזון

מנחם מנדל איילבום (1835-1880) - לבלר ואיש ציבור. יליד ליז'נסק, הגיע לצפת עם משפחתו ב-1846. התייתם בגיל צעיר, סמוך להגעת המשפחה לארץ. גדל אצל **מאיר ליב משדליץ**, ממנהיגי כולל ורשה, והיה מתלמידיו של הלר. כשבגר שימש לפרנסתו סופר וב-1862 התמנה לסופר בכולל אוסטריה, מטעם חצר קוסוב. הסתכסך קשות עם מנהיגי הכולל, על רקע האשמותיו באי סדרים ובשחיתות האשמות שפורסמו בספרו 'ארץ הצבי'. ראו הרחבה בגוף העבודה.

מנחם מנדל מקמניץ (1800-1873) - מחבר ומלונאי. עלה לארץ ב-1834 והתיישב בצפת. השתייך לעדת הפרושים. ספרו 'קורות העתים' הינו עדותו ראיה לאירועים הקשים של המרידות ורעש האדמה שהתחוללו בצפת בשנות השלושים של המאה ה-19. לאחר הרעש הגדול עבר, יחד עם רוב הקהילה הפרושית, לירושלים והקים שם את מלון קמניץ הנודע.

מרגליות – ראו: גרשון מרגליות

מרדכי בנדר (1842-?) - פעיל חברתי. יליד צפת, בנו של יוסף מבנדר, גבאי בית כנסת האר"י, שעלה לארץ ב-1831. יחד עם אחיו, **ניסן צבי**, נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בעיר.

מרדכי (מוטל) בן יוסף אליהו (1843-?) - פעיל חברתי. יליד דרובן, הגיע לצפת בצעירותו עם משפחתו ב-1859. אופה. יחד עם אחיו **חיים יואל** נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866' ופעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

מרדכי (מוטל) בר' ישראל ליב מאוורוץ' (1839-?) - פעיל חברתי. יליד צפת, נינו של אחי הרב מאוורוץ'. פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'.

מרדכי הלוי אשכנזי (1816-1895) - איש ציבור. יליד אומן 1825. היגר תחילה לבריטניה, התגורר שם מספר שנים ולצפת הגיע בסביבות שנת 1845. האנגלית השגורה בפיו והיכרותו עם המקום הכשירו אותו לשמש שליחה של צפת בבריטניה. הלוי נמנה במשך שנים על מקורבי הלר, והוא השתמש בו

כשליח מהימן לטיפול בעניינים שונים שהיו על סדר היום, הנוגעים ליחסים עם הממלכה הבריטית ועם מונטיפיורי והקהילה היהודית בכלל וגם עם הקהילה היהודית באמריקה. לימים הפך ליריבו של הלר.

מרדכי מאומן (זילברמן) (1809-1872) - דיין וממונה בכולל וולין. עלה לארץ עם משפחתו ב-1850. מיד עם בואו הסתפח להנהגת החסידים וחילק זמנו בין צפת לטבריה. בנו, **רפאל זילברמן**, היה יורשו בתפקיד של הלר.

מרדכי ליב קלר (1849-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת. בן יוסף ומנוחה מבילגרוי, פולין, שהגיעו לארץ ב-1842. יחד עם אחיו, **אהרן קלר**, היה בחבורת גיא אוני אך, בניגוד לאחיו, לא עמד בקשיים ושב לצפת.

מרדכי ליב הכט (1845-?) - פעיל בהתיישבות. מכונה זידה בר' גרשון. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה לצפת מהורודנקה ב-1824. מלמד תינוקות וממתיישבי גיא אוני.

מרדכי סגל (1819-1896) - איש ציבור וראש הממונים בכולל וולין. יליד קפוליה (Kopyl) שברוסיה הלבנה. עלה עם משפחתו ב-1830, תחילה לטבריה. בילדותו התייתם מאביו ומאמו, שנרצחה בעת מרד הפלחים והוא גדל בצפת, בבית אחותו, שנישאה לזרחיה נסים אזולאי, נכדו של החיד"א. סגל החל את דרכו הציבורית כאיש מחנה הלר אך עם השנים התפתחו יחסיהם ליריבות גלויה וסמויה, שהיתה אישית בעיקרה ולא אידיאולוגית. סגל היה לאיש אמיד ולאחד האנשים רבי ההשפעה בעיר. זמן קצר אף שימש סוכן קונסולרי לבריטניה. בנישואיו הראשונים לבילא לא נולדו ילדים ורק בנישואיו השניים, בהיותו בן ששים, נולד בנו יעקב מאיר, שהיה לרופא ואחריו בתו אסתר, שנשאה לד"ר יעקב דוד שו"ב, בנו של מייסד ראש פינה. ראו בהרחבה בגוף העבודה.

מרדכי בארנר בר' שמואל שינקר (1842-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה לצפת מסמבור ב-1819. הוא המשיך את עסקי אביו **שמואל (שינקר) בארנר** והיה בעל בית מרזח. בין מתיישבי גיא אוני שחזרו לצפת.

משה אברהם פינצי (1803-1877) - סוכן קונסולרי של בריטניה. יליד ליוורנו (כיום איטליה), הגיע לצפת ב-1826 לערך. בראשית שנות השלושים התמנה לסוכן קונסולרי בצפת וב-1837 הורחבה משרתו לגליל כולו. בשנות החמישים עבר לעכו והמשיך להחזיק במשרתו עד ערוב ימיו.

לקריאה נוספת: טננבוים, הקונסול הבריטי, עמ' 139-142; לוי, יומנים, עמ' 17.

משה אפריאט (1814-1860 לערך) - רב ושד"ר. יליד מרוקו, הגיע לצפת ב-1838. מחכמי כולל הספרדים, מקובל ושד"ר.

משה בובריק (1837-?) - יזם ופעיל בהתיישבות. יליד בובריק, הגיע לצפת ב-1850. פעל למען פרודוקטיביזציה בקהילה והיה שליח כולל אוסטריה. נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866'. אף טרח וכתב מכתב פרטי נפרד בעניין למונטיפיורי. בשנים 1876-1883 שותפות בדפוס בצפת עם מנחם ווידברג **והירש שפיגלמן,** שהוציאה לאור שני ספרים בלבד והתפרקה.

משה דוד אשכנזי מטולצ'וב (1788-1856) - אב"ד וממונה. נולד ברוזדול (Rozdol) שבגליציה המזרחית לאביו אנשל (אשר), שהיה אב"ד במקום ואחר-כך בלבוב. בעל ייחוס משפחתי מפואר וגם המשיך והשתדך עם משפחות מרכזיות כמו טייטלבוים ודויטש. במשך שנים רבות שימש אב"ד טולצ'וב ומשם הגיע ארצה, באמצע 1843. תחילה התיישב בירושלים אולם עד מהרה עבר לצפת, בניסיון למצוא פתרון למחלוקת הרב מרומאן – הרב הלר. חי בארץ בגפו ושניים מבניו הגיעו ארצה מאוחר יותר. אשכנזי הקדיש את הבתים שלו בצפת לקהילה בעיר וכיום פועלים במתחם מוסדות צאנז, בעיר העתיקה בצפת.

משה הגר (1840-1904) - איש ציבור. בנו של **יוסף אלטר הגר מרדוויץ.** עלה בעקבות אביו לצפת ושניהם השתלבו בהנהגת הקהילה בתוקף ייחוסם הרם. בגיל 58 נשא לאשה את נכדתו בת ה-15 של הלר, מלכה בת אברהם יצחק הלר. הסתכסך עם הקהילה הצפתית ועבר לחיפה ב-1897, שם נפטר.

משה חיים מחוטין (1800-?) - ממונה. הגיע לצפת ב-1851, תלמיד חכם שהיה לממונה בכולל וולין.

משה חיים (1836-?) - פעיל ציבור. מכונה משה חיים לא'ס, יליד סדיגורה, עלה ב-1855, היה מלמד ב'חדר' ואחר-כך היה לסוחר. פעיל בחבורת 'מחזיקי הדת'.

משה חר"ג צייגר (1824-1909) - ממונה ואיש ציבור. יליד יארצ'יב פולין, בן צבי יוסף צייגר. לצפת הגיע ב-1838 עם רעייתו גיטל, נכדתו של **גבריאל שטאק-אשכולות,** אחד מוותיקי העיר ובחר בכינוי חר"ג – חתן ר' גבריאל. החל דרכו כסופר בכולל והיה לאחד מראשי הממונים של כולל אוסטריה, מזוהה עם חצר ויז'ניץ ולאיש ציבור רב השפעה בצפת. בראשית דרכו היה מקורב להלר ואף היה הסופר שכתב את מפקד מונטיפיורי 1849 – גירסת הלר, תחת השם 'משה אשכולות'. לימים התפתחה ביניהם יריבות על רקע המאבקים בצמרת ההנהגה. נכדו יוסף צבי גייגר (1870-1944) היה מן האומנים הבולטים בארץ-ישראל במאה ה-19.

לקריאה נוספת: אורה אחימאיר, כלה, תל אביב 2012.

משה יוסף ד"ץ (1855-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה מיאסי ב-1853. יחד עם אחיו, **ישראל יצחק נתן,** היו בין מתיישבי גיא אוני.

משה יוסף לוינסון (1880-1955) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בנם של נחום חייקל ממוהילב (1835-?) ומרים (באבע) לבית **הירש בר"ס.** משפחה ותיקה ומעורה בארץ. מן הפועלים בעין זיתים שהתיישב במקום ונאבק על מנת להימנות על מתיישבי הקבע. שניים מאחיו, ליאון (אריה ליב) ונחום, התנצרו.
לקריאה נוספת: גולדשטיין ובן-ארצי, מושבה לא נושבה; יוכי לוין, איושה ברוח, תל אביב 2001; גרשון נראל, 'פרשת דיגול עלומה במלחמת העולם הראשונה', אריאל 168 (דצמבר 2004).

משה יוסף (יוסל) רוזנצוויג (1839-?) - פעיל התיישבות ויזם. יליד צפת 1839, בנם של פרל **וזליג מאורהיוב,** מממוני צפת. איש אגודת בית יהודה. פעיל ב'חברת מחזיקי הדת'. לימים התיישב בחיפה ופתח שם אכסניה.

משה לוריא מנרינסק (?-?) - ממונה. מעט מאוד ידוע עליו. כנראה הגיע לצפת ב-1819 (השערה לפיה אליהו מנרינסק במפקד 1839 הוא בנו). לראשונה חתום על מסמך ב-1823 ומוזכר כממונה באיגרת לפקוא"מ משנת 1828.

משה מרודניק (1804-?) - רב ודיין. הגיע לצפת ב-1865 ומיד השתלב בהנהגת העיר וכיהן בבית הדין במשך שלושה עשורים. איש צאנז בכולל אוסטריה.

משה (נכד) ברנשטיין (1832-1917) - פעיל בהתיישבות. יליד דינאוויץ, התייתם בילדותו והגיע לצפת ב-1845, בה חבר לסבו, אהרן מבוטושן (1798-?) שחי בצפת כבר מ-1833. זה פשר כינויו, 'משה נכד'. כבר במפקד 1955 נאמר עליו שהוא 'בקי בחריש וזריעה'. נמנה על 'חבורת עובדי אדמה – 1866'. לימים מעורב באגודת בית יהודה / בני יהודה וצאצאיו היו מן המתיישבים במושבה.

משה פלקסזון / פלקינסון (1848-?) - יליד טאווריק (Tovrik) לטביה. הגיע ב-1851 עם הוריו, פעלקא ויצחק צבי, לירושלים, בה הצטרפו לכולל הפרושים. בשלב מסוים עבר עם אמו לצפת. נחשב ללמדן ופרנסתו היתה עסקי נדל"ן: בתים ואדמות. השתייך לחבורת גיא אוני ועם כשלונה היה מחבורת בני יהודה, התיישבות אותה ליווה לאורך כל שנותיה.
לקריאה נוספת: אילן, עבר הירדן, לפי מפתח שמות.

משה פרידמן – חבר כי"ח בצפת. יליד יאסי 1842, עלה ב-1853. לומד. נמנה על קבוצת מייסדי סניף כי"ח בצפת.

משה (הירש) צבי (1843-1891) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בנו של ר' **ישראל מפולטיצ'ן**, מממוני הכולל. נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866'. בניו, וממתיישבי גיא אוני.

משה שמעון וולף מחמלניק (?-1837) - ממונה. בנו של אברהם דב אוירבך אב"ד מחמלניק. לא ידועים עליו פרטים רבים. מן המפקדים אנו למדים על עוד אח ואחות שהגיעו לארץ בין השנים 1810-1815, לאחר מות האב, וסביר להניח שזה גם מועד הגעתו. המסמך המוקדם ביותר עליו הוא חתום הוא משנת 1820. נספה ברעש הגדול.

משה שמעלקא (1785-?) - רב וממונה. יליד ניאמץ, מולדובה. הגיע לצפת ב-1852 והתמנה לממונה בכולל וולין. היה פעיל בשנות החמישים.

נ.

נחום אתרוג (1856-1938) - רב וממונה. הגיע לארץ בסוף שנות השבעים והתגורר חליפות בצפת ובטבריה. היה ממונה בכולל רומניה, ייסד בצפת את ישיבת 'עץ הדר' והיה מעורב בהקמת המושבה מחניים.

נחום מרדכי בר' יוסף צבי הלוי (1808-?) - יליד יאסי. עם עלייתו ארצה ב-1838 התיישב תחילה בירושלים ואחר כך עבר לצפת. היה בן תורה ולפרנסתו היה נפח. פעיל בסיעת הרב מרומאן וכתב מכתב בגנותו של הלר למונטיפיורי. צאצאיו - **אלטר יעקב ברנ"מ, בצלאל ברנ"מ, מאיר חיים**, היו יזמים בניסיונות התיישבות שונים.

ניסן ב"ק (1814-1890) - ממונה ויזם. יליד ברדיצ'ב, עלה לארץ ב-1831 עם אביו **ישראל ב"ק** ומשפחתו, והתיישבו בצפת. לאחר שעברו לירושלים היה לאחד האנשים המרכזיים בכולל וולין הירושלמי ונציגה המובהק של חצר סדיגורה בארץ.

ניסן צבי בנדר (1844-?) - פעיל חברתי. יליד צפת. בנו של יוסף מבנדר שהגיע לארץ ב- 1831. יחד עם אחיו **מרדכי בנדר** נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ת בצפת.

נסים זרחיה אזולאי (1780-1837) - רב, דיין ומקובל. יליד ירושלים, נכדו של חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, (1724-1806). הוא למד אצל סבו בליוורנו, ולאחר ששימש ברבנות בכמה מקומות והגיע לצפת ב-1827, בה כיהן בבית הדין. בצפת נשא לאשה את אחותו של **מרדכי סגל**, וכשזה התייתם לקחו אותו בני הזוג תחת חסותם והוא התגורר אצלם. ניספה ברעש הגדול.

נפתלי יהודה (גאליס) (1807-1869) - ממונה. יליד לבוב, הגיע לצפת ב-1818. סוחר, פרנס ציבור, קשרי נישואין עם הרב מרומאן.

נפתלי מסטאנוב (1795 לערך -?) - ממונה. הגיע לצפת ב-1843. אדם אמיד מאוד שהיה לפרנס ציבור בכולל וולין בשנות הארבעים והחמישים.

ס.

סגל – ראו: אלטר יעקב ברנ"מ סגל / בצלאל ברנ"מ סגל / מאיר חיים / מרדכי סגל / שמואל סגל

סנדר (אלכסנדר) בר' מרדכי (?-?) – ממונה. יליד דוביסאר (?), הגיע לצפת ב-1820. איש עסקים מאוד מעורה בחיי הקהילה. שימש גם גבאי בית מדרש האר"י וחזן. בנו, **הירש בר"ס**, יזם בעניני התיישבות.

סתהון - ראו: חיים סתהון

ע.

עבו - ראו: יעקב חי עבו / יצחק מרדכי עבו / שמואל עבו

עמרם חסידא רוזנבוים (1790-1829) - רב וממונה. יליד הונגריה, בנו של משה נחום, הגיע לארץ ב-1826, ובניגוד להמלצת רבו, החת"ם סופר, התיישב בצפת. התמודד עם **גרשון מרגליות** על הבכורה בהנהגת העיר. בתו לאה נישאה למשה ליב, אחיו של הלר.

פ.

פיגה דוואסי (1822-?) - רעייתו של **אברהם אלעזר רוקח**, איתו הגיעה לצפת ב-1845. עסקו בסחר ביין ותרמו מרכושם לקלויז צ'רנוביל. תרומתה מונצחת על לוח בכניסה למבנה הקלויז ברובע העתיק של צפת.

פיינשטין - ראו: יונתן פיינשטין / יעקב חיים פיינשטין

פינצי - ראו: משה אברהם פינצי

פישל (אפרים ירוחם) אורבך (1799-1866) - יליד אומן, הגיע לצפת ב-1833. איש אמיד ומתרומתו נבנה בית המדרש של כולל לבוב, שנשא את שמו של ר' מרדכי זאב איטינגא. לוח ההנצחה ניצב עדיין על חורבות המבנה בעיר העתיקה של צפת. היה מקורב להלר לאחר שזה הציל את חיי בנו יחידו בנימין.

פישל רוזנצוויג (1825-1900) - פעיל ציבור וכתב. פישל בן שלמה שו"ב, הגיע לצפת ב-1846. במפקד מונטיפיורי צפת 1849 מצוין שהוא מוורשה ואילו במפקד 1855 בירושלים מצוין שהוא מצ'רנוביץ. נמנה על כולל הפרושים. היה כורך ספרים, חי מספר שנים בצפת וב-1855 עבר להתגורר בבירות, בה התגורר

קרוב לשלושים שנים. היה מעורה בנעשה ביישוב בארץ ומדי פעם שלח ידו בכתיבה פובליציסטית בעיתונות העברית. לעת זקנה עבר להתגורר אצל בנו שחי במרסיי שבצרפת ושם גם נפטר.

פלדמן – ראו: אליעזר נטע פלדמן

פלפל – ראו: יעקב שמשון פלפל

פלקסזון – ראו משה פלקסזון

פנחס הורוויץ (1806-1875) - ממונה. הגיע לצפת מברודי ב-1855 ועד מהרה היה לאחד הממונים בכולל אוסטריה.

פנחס מקליוואן (1801-?) - ממונה ומנהיג כולל וולין. הגיע לצפת מקליוואן (klevan שבאוקרינה) ב-1858. בשנות השישים היה לראש הממונים בכולל וולין.

פסח פרידמן (1812-1884) - איש ציבור ומרפא. יליד יאסי, עלה לארץ ב-1844, חסיד סדיגורה. כונה 'פסח דוקטור' על שום היותו מרפא. שימש במשך כמה שנים סוכן קונסולרי של גרמניה בצפת. היה בין מממני רכישת אדמת ג'עוני לצורך התיישבות, לימים גיא אוני- ראש-פינה ובניו היו מעורבים בניסיונות ההתיישבות בגליל.

לקריאה נוספת: מיכלין, רוקחים, עמ' 109-111; איילבום, ארץ הצבי, עמ' 99-103.

פרידה רוקח לבית שאליר (1852-?) - ילידת אודסה, הגיעה לצפת ב-1853, עם הוריה אברהם ושרה שאליר. נישאה ל**אלעזר רוקח** ב-1866 ולזוג נולדו שלושה ילדים: אברהם חיים (1871), יהושע (1872), מרים (1874). לימים היתה אחות בזכרון יעקב.

פרידמן - ראו: יוסף פרידמן / יעקב פרידמן /יצחק פרידמן / מיכל פרידמן / מלך פרידמן / פסח פרידמן / אברהם עזרא פרידמן

פרדפרטיג - ראו: אברהם פרדפרטיג

פרייפלדר - ראו: מאיר יעקב פרייפלדר

צ.

צבי אריה כץ (1837-?) - פעיל בהתיישבות. כינויו הירש ליב הכהן. יליד צפת, בן משפחה וותיקה בעיר ובעלת עסקים, שהגיעה ממהוליב ב-1832. בילדותו חי עם הוריו, יצחק ויהודית, תקופה מסוימת בחיפה. אביו מוזכר עוד ב-1855 כבקי בחריש ובזריעה. הירש ליב נמנה על 'חבורת עובדי אדמה - 1866', חבורת

מתיישבי גיא אוני ופעיל ב'חברת מחזיקי הדת'. ישראל דב פרומקין שביקר בצפת ב-1889, במסגרת מסעותיו בערי הגליל, התארח אצלו וכתב עליו שהוא נגיד ומארח נפלא.

ציפריס - ראו: זאב ציפריס / שאול אפרים ציפריס

ק.

קלינגר - ראו: דוד קלינגר

קלר - ראו: אהרן קלר / מרדכי ליב קלר.

קרמר - ראו: אלטר קרמר

ר.

רוזנצוויג - ראו: פישל רוזנצוויג / משה יוסף רוזנצוויג / זליג רוזנצוויג

רוקח - ראו אברהם אלעזר רוקח / אלעזר רוקח

רשקוביץ - ראו: אברהם רשקוביץ / ליזר ליפא רשקוביץ

רפאל זילברמן (1839-1917) - רב ודיין. יליד אומן, הגיע בילדותו עם המשפחה ב-1850 לצפת. זמן מסוים התגורר בטבריה, שם נשא אשה. בשנות השישים עבר לצפת, שם נישא בשנית להניה, אם ילדיו. כאביו, ר' **מרדכי מאומן**, היה גם הוא רב ודיין, איש ציבור רב השפעה, מקורב מאוד להלר ולימים יורשו של הלר. מצאצאיו המשיכו להתגורר בצפת והיו לאנשים משפיעים בציבוריות המקומית ובעיקר נכדו, אברהם ליב זילברמן (?-1944), שנשא לאשה את שינדל, נכדתו של הלר, והיה לימים רבה הראשי של צפת. ראו הרחבה בגוף העבודה.

רפאל כהן (1842-1915 ?) - חבר כי"ח. יליד יאזד (פרס), הגיע תינוק לצפת ב-1843. כינויו 'עג'מי', פרסי, בגלל מוצאו. סוחר המבקש עבודת אדמה. אביו, **שלום כהן**, סוחר אמיד ואחיו, **גרשון כהן**, כיהנו במשרת סוכן קונסולרי של פרס בעיר. נמנה על הקבוצה המייסדת של סניף כי"ח בצפת.

רפאל ממן (1805-?) - רב, דיין וסוכן קונסולרי של צרפת ובריטניה. יליד מכנס שבמרוקו. עלה ארצה בראשית שנות העשרים של המאה ה-19, תחילה לטבריה ואחר כך עבר לצפת ובשנות השבעים שב לטבריה. ממנהיגי הקהילה הספרדית בגליל ובעל אדמות.

רפאל עובדיה שאקי (1800-1858) – יליד צפת, מחכמי הקהילה הספרדית.

ש.

שאול מזרחי (1842-?) - חקלאי. יליד צפת, בנו של **הרב חיים נחום מזרחי**. יחד עם אחיו **שלמה מזרחי** רכש ב-1872 אדמות בעמק החולה. לצד אריסים שישבו על אדמה סמוכה בבעלות משפחת עבו נקרא המקום 'מי מרום'. ב-1883 קנו מתיישבי יסוד המעלה את אדמת עבו והאחים מזרחי הצטרפו למושבה.

שאול אפרים ציפריס (פרנקל) (1857-1929) - פעיל בהתיישבות. מוכר כשואל ציפריס בן חיים דב. יליד יאסי, הגיע לצפת ב-1861, כנראה עם סבו, **זאב ציפריס**, ממונה בכולל וולין. ממתיישבי גיא אוני. הוא זה שהדריך את דוד שו"ב, נציג קבוצת המתיישבים ממוינשט, בסיור בארץ, והפגיש אותו עם גיא אוני ומכר את אדמתו למתיישבים החדשים.

שאליר - ראו: אברהם שאליר / שרה שאליר / פרידה שאליר

שאקי - ראו: רפאל עובדיה שאקי

שבתי זאב מזוואניץ (1791- נפטר בין השנים 1850-1855) – איש ציבור. מעט מאוד ידוע עליו. נמנה על מחנה הלר בימי הפולמוס עם הרב מרומאן.

שלמה מזרחי (1848-?) - חקלאי. יליד צפת, בנו של **הרב חיים נחום מזרחי**. יחד עם אחיו **שאול מזרחי** רכש ב-1872 אדמות בעמק החולה. התיישב לצד אריסים שישבו על אדמה סמוכה בבעלות משפחת עבו ונקרא המקום 'מי מרום'. ב-1883 קנו מתיישבי יסוד המעלה את אדמת עבו והאחים מזרחי הצטרפו למושבה.

שמואל (1774-?) - ממונה. אין עליו פרטים לבד מן העובדה שהגיע לצפת ב-1832. ייתכן וזהו אותו אדם המוזכר גם במפקד 1849 כ'ר' שמואל מקאניוב'.

שמואל (שנקיר) בארנר (1806-1870 בערך) – פעיל ציבור. יליד סמבור, גליציה. עלה לצפת ב-1819. היה בעל בית מרזח ופונדק, ואצלו התארח לודוויג אוגוסט פרנקל בבואו לצפת ב-1856. לצד פרנסתו זו שימש גבאי בית כנסת האר"י ועסק גם בעסקי ציבור (שמו בין החותמים על כתב הנשיאות לרבי חיים הלברשטם- 1864). בנו, **מרדכי בארנר**, ממתיישבי גיא אוני.

שמואל ברוך שו"ב (1857-?) - פעיל התיישבות. יליד צפת, עלה לארץ עם הוריו אסתר ומשה שו"ב בן ר' מרדכי שו"ב בילדותו, ב-1859. נמנה על אגודת בית יהודה, מאנשי הוועד שלהם.

שמואל עבו (1789-1879) - רב, מראשי כולל הספרדים וסוכן קונסולרי של צרפת בגליל. יליד אלג'יר ושנת עלייתו ארצה אינה ברורה. רבים מציינים את שנת 1817 כשנת ההגעה לצפת אולם במפקד מונטיפיורי הראשון שנת הגעתו היא 1830. בעל עסקים אמיד. לאחר מותו בנו, **יעקב חי עבו** ואחר כך אחיו, **יצחק מרדכי עבו,** מלאו את מקומו כסוכנים קונסולרים.

לקריאה נוספת: יוסף שרביט, 'צרפת בגליל במאה התשע-עשרה', קתדרה, 108 (תשס"ג), עמ' 75-104.

שלמה בר' מרדכי צבי (1857-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה מבעלז ב-1835. מחבורת גיא אוני.

שלמה חיים מרומאן (1804-1853) - רב ודיין. יליד נדבורנה, עלה לארץ ב1835 וחילק את זמנו בין טבריה לצפת. אחיו של הרב מרומאן, אביו של **בצלאל ברש"ח.**

שלום מאיר גולדבוים (1818-1900) - ממונה. יליד בוצ'אץ' שבאוקראינה, בן אברהם שלמה, עלה עם אמו האלמנה לארץ ב-1852. מכונה שלומקה או שלום חרא"ז [חתן ר' אליעזר זאב]. לאחר שנשא את חנה דבורה לבית גולדבוים אימץ את שם משפחתה. ממונה בכיר בכולל וולין בשנות השבעים.

שלמה מאודסה (1803-?) - איש כספים. עלה לארץ ב-1861 והתמנה לגזבר של כולל וולין.

שמואל סגל (1841-?) - פעיל התיישבות. שמואל בר' דוב בער סג"ל. יליד צפת, בן למשפחה שהגיעה מברדיצ'ב ב-1831. לפרנסתו היה בנאי. נמנה על 'חברת עובדי אדמה – 1866' וגם חבורת גיא אוני.

שמואל מאוטיק (1810-1868) - סופר בכולל החסידים. עלה לארץ ב-1845. היה סופר בכולל בשנות הארבעים והחמישים.

שמואל נתן (1807-?) - רב וממונה. הגיע לצפת ב-1871 והיה לממונה בכולל וולין.

שמעון סאקציר (1853-?) - פעיל בהתיישבות. יליד צפת, בן למשפחה ותיקה בעיר שהגיעה ב-1832. אביו היה אליעזר שו"ב ובן תורה ובניו פנו לעבודה ולהתיישבות. שמעון היה בנאי במקצועו.

שמשון בר"פ [בן ר' פייביש] מקיפין (?-1895) - הגיע לצפת בסוף שנות השבעים. לנוכח בריאותו הלקויה של הלר יש שראו בו המיועד לשמש אב"ד, אך מועמדותו נדחתה על ידי הלר, שסבר שהוא בלתי ראוי

לשמש רב ויושב בדין. לאחר מותו של הלר היו שביקשו למנות אותו כיורש אך קמה התנגדות גדולה והתוכנית לא התממשה.

שפיגלמן - ראו: הירש (אברהם צבי) שפיגלמן

שפירא - ראו: חיים (חייקל) שפירא

שרה-ביילה הירשנזון (1819-1905) - אשת חינוך. הגיעה עם בעלה **יעקב מרדכי** בסביבות 1850 לצפת והיתה יד ימינו בפעילות החינוכית בצפת וגם לאחר שעברו לירושלים.

שרה שאליר (1818-?) - הגיעה לצפת מאודסה ב-1853 עם בעלה **אברהם שאליר** ובתם, **פרידה**, שנישאה ל**אלעזר רוקח**. התאלמנה והמשיכה לנהל את עסקי המשפחה יחד עם חתנה.

מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים [1]

א. מקורות ארכיוניים ואחרים

אב"ה - ארכיון בית המאירי, צפת

הפקוא"מ – פנקסי הפקוא"מ, מכון יד בן צבי, ירושלים

אמת"י - ארכיון מרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים

אצ"מ - ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים

אתר 'עיתונות יהודית היסטורית'

בהמ"ל – בית המדרש לרבנים

סל"י כ"י - הספריה הלאומית, ירושלים, מחלקת כתבי יד

מפקדי מונטיפיורי - אתר The Montefiore Endowment

Special Collections of the University of Amsterdam= SCUA

ב. מקורות נדפסים

אביצור, מקורות הקיום: שמואל אביצור, 'מקורות הקיום של יהודי צפת', יצחק בן-צבי ומאיר בניהו (עורכים), ספר צפת: מחקרים ומקורות על קהילת צפת מן המאה הארבע-עשרה עד המאה התשע-עשרה, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' שכג-שמט.

אביר, ביזת תקצ"ד: מרדכי אביר, 'תביעות יהודי צפת אחרי ביזת תקצ"ד', יצחק בן-צבי ומאיר בניהו (עורכים), ספר צפת: מחקרים ומקורות על קהילת צפת מן המאה הארבע-עשרה עד המאה התשע-עשרה, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רסג-רעד.

אבן זהר, תרבות עברית: איתמר אבן זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל 1882-1948', קתדרה 16 (תמוז תש"ם), עמ' 165-189.

אבן, סאנז וסדיגורה: יצחק אבן, מחלוקת סאנז סדיגורה, ניו-יורק תרע"ו.

אגסטנר, נציגות אוסטריה:

Rudolf Agstner,*Osterreichs vertretungsbehorden in Palastina und Israel*, Diplomatische Akademie Wien, 1/1999.

[1] ברשימה זו נכללים, בסדר אלפבתי, מראי המקומות המלאים, הן למקורות והן למחקרים, הן בכתב יד והן בדפוס, שנזכרו בעבודה זו בצורה מקוצרת או שהשפיעו על הנאמר בה באופן משמעותי. מקורות או מחקרים שהוזכרו פעם אחת, צויינו רק בהערות בגוף העבודה.

אדרת, ספר זכרון: אליהו אדרת, ספר זכרון לרבי אליהו ראם, ירושלים תשמ"ח.

אופלטקה, מסעי היר"ח: רחמים יוסף חיים אופלטקה, מסעי היר"ח באה"ק תובב"א, ירושלים.

אטינגא, מאמר מרדכי: מרדכי זאב אטינגא, מאמר מרדכי, לבוב תרי"ב.

אטקס, החסידות: עמנואל אטקס, 'חקר החסידות: מגמות וכיוונים', מדעי היהדות, 31 (תשנ"א), עמ' 22-25.

אטקס, מאגיה ובעלי שם: הנ"ל, 'מקומה של המאגיה ובעלי השם בחברה האשכנזית במפנה המאות הי"ז–הי"ח', ציון, ס (תשנ"ה), עמ' 69–104.

איילבום, ארץ הצבי: מנחם מנדל איילבום, ארץ הצבי, (וינה תרמ"ג), מהדורה מצולמת עם מבוא מאת נורית ארנון, ירושלים תשמ"ב.

אילן, עבר הירדן: צבי אילן, הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן 1871-1947, ירושלים תשמ"ה.

איש שלום, מסעי נוצרים: מיכאל איש שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל אביב 1979.

אלבוים-דרור, החינוך העברי: רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ו.

אלבוים-דרור, המחר של האתמול: הנ"ל, המחר של האתמול, א, ירושלים תשנ"ג.

אליאב, המדיניות הגרמנית: מרדכי אליאב, היישוב היהודי בראי המדיניות הגרמנית, תל-אביב תשל"ג.

אליאב, ארץ-ישראל: הנ"ל, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, ירושלים 1978.

אליאב, אוסטריה: הנ"ל, בחסות ממלכת אוסטריה, 1849-1917, ירושלים תשמ"ו.

אליאב, בריטניה וא"י: Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land*, Jerusalem 1997

אליאב, הרעש בצפת: הנ"ל, 'עדות ראיה על מוראות הרעש בצפת תקצ"ז (1837), קתדרה 79 (מרץ 1996), עמ' 53-78.

אלפסי, משפחות חסידיות: יצחק אלפסי, 'משפחות חסידיות בארץ מדור אל דור מאז העליות הראשונות', בתוך: הנ"ל, חסידות בכל דור ודור, ירושלים תשס"ו, עמ' 153-173.

אמבון, ממסורתית לאורתודוקסית: רבקה אמבון, מקהילה מסורתית לקהילה אולטרה-אורתודוקסית: צפת האשכנזית בהנהגתו של ר' שמואל הלר בשנים 1841-1884, עבודה לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2004.

אסולין, מפקד תקצ"ט: הדסה אסולין (מהדירה), מפקד יהודי ארץ-ישראל תקצ"ט-1839, ירושלים תשמ"ז.

אסף, ר' ישראל מרוז'ין: דוד אסף, ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ב.

אסף, מוולין לצפת: הנ"ל, 'מוולין לצפת: דיוקנו של ר' אברהם דב מאוורוץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה ה-19', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 223-279.

אסף, היסטוריוגרפיה חסידית: הנ"ל, '"כבוד אלקים הסתר פנים": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ-ישראל', קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66.

אסף, דרך המלכות: הנ"ל, דרך המלכות: ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות, ירושלים תשנ"ז.

אסף, נאחז בסבך: הנ"ל, נאחז בסבך – פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו.

אסף, הציץ ונפגע: הנ"ל, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, תל-אביב 2012.

אסף, בין ערבים ויהודים: מיכאל אסף, היחסים בין ערבים ויהודים בארץ-ישראל 1860-1948, תל אביב 1970.

אשכנזי, שו"ת: אברהם אשכנזי, שאלות ותשובות מהרב אברהם אשכנזי, ירושלים תשנ"א.

אתרוג, שם משמואל: נחום אתרוג, 'שם משמואל', בתוך: ישעיה ראובן קלינגר, אבל משה, ירושלים תרמ"ד, עמ' ט-יד.

בית הלוי, רבי וואקס: ישראל דוד בית-הלוי, תולדות רבי חיים אלעזר וואקס, תל-אביב תש"י.

בית הלוי, יהודי קאליש: ישראל דוד בית הלוי, תולדות יהודי קאליש, תל אביב 1961.

בלום, שופריה דאברהם: מרדכי הכהן בלום, שופריה דאברהם, א, ירושלים תשס"א.

בן-אריה, ההיסטוריה של א"י: יהושע בן-אריה וישראל ברטל (עורכים), ההיסטוריה של ארץ-ישראל: שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917), ח, ירושלים 1983.

בן-אריה, אוכלוסיית א"י: יהושע בן-אריה, 'אוכלוסיית ארץ-ישראל ויישוביה ערב מפעל ההתיישבות הציוני', יהושע בן-אריה, יוסי בן ארצי וחיים גורן (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 1-14.

בן-יעקב, היהודים המערביים: מיכל בן-יעקב, עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים (יהודי צפון אפריקה) בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א.

בן-מנחם, ישראל באונגריה: נפתלי בן-מנחם, מספרות ישראל באונגריה, ירושלים תשי"ח.

בן-מנחם, הציונות הדתית: הנ"ל, 'הלר (העליר) שמואל', אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 116-121.

בן-מנחם, בשערי ספר: הנ"ל, בשערי ספר, ירושלים תשכ"ז.

בן-צבי, מאורעות צפת: יצחק בן-צבי, 'מאורעות צפת: מביזת תקצ"ד ועד מרידת הדרוזים בשנת תקצ"ח', יצחק בן-צבי ומאיר בניהו (עורכים), ספר צפת: מחקרים ומקורות על קהילת צפת מן המאה הארבע-עשרה עד המאה התשע-עשרה, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רעז-שכב.

בר-אדון, צמיחת דיאלקט: Aaron Bar-Adon, *The Rise and Decline of a Dialct*, Hugue-Paris 1975

בר-אדון, הניב הגלילי: אהרן בר-אדון, 'הניב הגלילי' ומיבטאו - פרק בתולדות תחיית העברית בארץ-ישראל', קתדרה 24 (תשמ"ב), עמ' 115-138.

בר-אל, מגיפות בארץ-ישראל: דן בר-אל, מגיפות החולירע בארץ-ישראל 1865-1918, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ו.

ברגמן, מכתבי מסע ועליה: אליעזר ברגמן, ישאו הרים שלום - מכתבי מסע ועליה: ירושלים 1834-1836, א' ברטורא (עורך), ירושלים תשכ"ח.

ברוור, קפיטולציות: אברהם יעקב ברוור, 'ראשית השימוש בזכות הקפיטולציות על-ידי יהודים בארץ-ישראל', ציון, ה (ת"ש), עמ' 161-169.

ברטל, משה בדורו: ישראל ברטל (עורך), משה בדורו: על משה מונטיפיורי ופעליו, ירושלים תשמ"ז.

ברטל, גלות בארץ: הנ"ל, 'מבוא', גלות בארץ: יישוב ארץ-ישראל טרם ציונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 11-22.

ברטל, היישוב הישן: הנ"ל, 'היישוב הישן בארץ-ישראל (1777-1914)', כנ"ל, עמ' 49-63.

ברטל, תוכניות ההתיישבות: הנ"ל, 'תוכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל (1839)', כנ"ל, עמ' 100-160.

ברטל, פקוא"מ ואיגרותיהם: הנ"ל, 'הפקידים והאמרכלים ואיגרותיהם: קוים לחקר הארגון והמקורות', כנ"ל, עמ' 64-73.

ברטל, איגרות למונטיפיורי: הנ"ל, 'שתי איגרות מיהודי הגליל לסר מ' מונטיפיורי בעניני חקלאות - תר"ט (1849)', כנ"ל, עמ' 90-99.

ברטל, לאומי או שתדלן: הנ"ל, 'לאומי שהקדים או שתדלן שנתאחר – קווים לפעולתו של משה מונטיפיורי', כנ"ל, עמ' 219-235.

ברטל, תורתם אומנותם: 'תורתם אומנותם? על חברה וכלכלה ביישוב הטרום-ציוני בארץ-ישראל', עיונים בתקומת ישראל 14 (תשס"ד), עמ' 35-53.

בר יוסף, עיר קסומה: יהושע בר יוסף, עיר קסומה, חמ"ד (1979) 1996.

ברי"ל, יסוד המעלה: יחיאל ברי"ל, יסוד המעלה, גצל קרסל (מהדיר), (מגנצא תרמ"ג) ירושלים תשל"ח.

ברנאי, איגרות חסידים: יעקב ברנאי (עורך), איגרות חסידים מארץ-ישראל: מן המחצית השניה של המאה הי"ח ומראשית המאה הי"ט, ירושלים תש"מ.

ברנאי, יהודי א"י: הנ"ל, יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח, ירושלים 1882.

ברנאי, היסטוריוגרפיה: הנ"ל, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי', ירושלים תשנ"ו.

ברנשטיין, אספקלריות: אהרן ברנשטיין, אספקלריות שלובות זו בזו: חברת החיים מול בית העלמין בקהילת צפת של המאה התשע עשרה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2007.

גאגין, חוקי חיים: אברהם חיים גאגין, חוקי חיים, ירושלים תר"ז.

גוטמכר, אדרת אליהו: אליהו גוטמכר, אדרת אליהו, א-ב, ירושלים 1984.

גולדשטיין ובן ארצי, מושבה לא נושבה: יעקב גולדשטיין, יוסי בן-ארצי, עין זיתים – מושבה לא נושבה, חיפה תשנ"א.

גידני, המיסיון הלונדוני:

W.T.Gidney, *The History 0f the London Jewish Society 1809-1908*, London 1908.

גינצבורג, מיקרו-היסטוריה:

Carlo Ginzburg, *'Microhistory: Two or Three Things I Know about It'*, in *Critical Inquiry*, 20 (Autumn 1993), pp 10-35.

גרוס, היסטוריה כלכלית: נחום גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס.

גרייבסקי, זכרון לראשונים: פנחס גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברות א-כ, ירושלים תשנ"ד.

גרייבסקי, בנות ציון: הנ"ל, בנות ציון וירושלים, ו, ירושלים תש"ס.

גירץ, פרשנות של תרבויות: קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות, תרגם יואש מייזלר, ירושלים 1990.

גרץ, ההיסטוריה היהודית: צבי גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים תשכ"ט.

גת, מוסדות הרפואה: בן-ציון גת, 'מוסדות הרפואה הראשונים בארץ-ישראל', ירושלים: מחקרי ארץ-ישראל, א, ירושלים תשי"ג, עמ' רנט-רעב.

גת, היישוב היהודי: הנ"ל, היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1840-1881, ירושלים תשל"ד.

דובנוב, תולדות החסידות: שמעון דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תר"ץ–תרצ"א.

הגלילי, מירון: יוסף הגלילי, מירון, מירון תשמ"ח, עמ' 211-213.

הופמן, חסות בריטית: יוסף הופמן, 'תזכיר יהודי רוסיה בצפת ובטבריה לסיר משה מונטיפיורי בדבר הסרת החסות הבריטית (1863)', ציון מט (תשמ"ד), עמ' 413-420.

הורוויץ, יבא שילה: ישעיהו הורוויץ, יבוא שילה, ווינפנג, 1926.

הורוויץ, עדן ציון: הנ"ל, עדן ציון: מקומות קדושים שבארץ-ישראל, ירושלים תשט"ז.

הורוויץ, ימי שמואל: שמואל הורוויץ, ימי שמואל, ירושלים תש"ן.

הורנשטיין, גבעת שאול: שאול הורנשטיין, גבעת שאול, וינה 1893.

היימסון, הקונסוליה הבריטית:

Albert M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine 1838-1914*, London 1939 .

הירשברג, בארץ המזרח: אברהם שמואל הירשברג, בארץ המזרח, (וילנה תר"ע) ירושלים תשל"ז.

הלברשטם, דברי חיים: חיים הלברשטם, דברי חיים, (לבוב תרל"ה), ברוקלין 2003.

הלברשטם, דברי יחזקאל: יחזקאל שרגא הלברשטם, דברי יחזקאל, רמת גן תשנ"ט.

הלר, הרב: אברהם זיידה הלר, הרב, המנהיג והרופא, בני-ברק תשמ"ט.

הלר, השלמות ותיקונים: הנ"ל, 'השלמות ותיקונים למאמר "מאורעות צפת", מאת י' בן-צבי ז"ל, ספר צפת חלק ב', ירושלים תשכ"ד', סיני נו (טבת-שבט תשכ"ה), עמ' רסד-רעא.

הלר, שם משמואל: שמואל הלר, שם משמואל, ירושלים תרל"ט.

הלר, רפואות וסגולות: שמואל הלר, רפואות וסגולות, ירושלים תרס"ז.

הרוזן, ההתנחלות: יעקב הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל - תולדות המושבות: ראש פנה, יסוד המעלה, משמר הירדן, עין זיתים, מחנים, מטולה, ירושלים 1971.

הרצוג, ישוב ישן וישוב חדש: חנה הרצוג, 'המושגים "ישוב ישן" ו"ישוב חדש" בהארה סוציולוגית', קתדרה, 32 (תשמ"ד), עמ' 99-108.

וואקס, נפש חיה : חיים אלעזר וואקס, נפש חיה - אורח חיים יורה דעה, חמ"ד, תשמ"ו.

וונדר, גליציה: מאיר וונדר, מאורי גליציה, א-ב, ירושלים תשל"ח, תשמ"ב.

ויסברג, רבינו מצאנז: יוסף דוד ויסברג, ספר רבינו הקדוש מצאנז, א, ירושלים תשנ"ז.

ויז'ניצר, תקיפא דארעא: מנחם מנדל ויז'ניצר (עורך), תקיפא דארעא ישראל, בני ברק תשמ"ו, עמ' קיב-קיח.

זילברבוש, זכרונותי: דוד ישעיהו זילברבוש, 'שרטוטים לדמותו של אלעזר רוקח', 'דואר היום' 27.7.1834, עמ' ו'.

חיסין, בארץ המובטחת: חיים חיסין, מסע בארץ המובטחת, תל אביב 1982.

חנני, תיקון החינוך: ישראל חנני, 'המאבק על תיקון החינוך בצפת', קטיף, ט-י (תשל"ג), עמ' 165-179.

טננבוים, הקונסול הבריטי: מרק טננבוים, 'הקונסול הבריטי בירושלים (1838-1890)', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית תשל"ב.

טריוואקס, מאה שנה: יצחק טריוואקס, אליעזר שטינמן, ספר מאה שנה, תל-אביב 1934.

יאשע שו"ב, כתבים: יאשע שו"ב, ספר כתבי ר"י שו"ב, ירושלים תשי"ז.

יערי, הדפוס העברי: אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, ירושלים 1937.

יערי, שליחים לתימן: אברהם יערי, 'שליחים מארץ-ישראל לתימן', סיני, ד (תרצ"ט), תטז-תכא.

יערי, שלוחים בהודו: הנ"ל, 'שלוחי ארץ-ישראל בהודו', סיני, כו (תש"י), עמ' שכו-שנח.

יערי, שלוחי א"י: הנ"ל, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשל"ז.

יצחקי-הראל, המיסיון הסקוטי: ריקה יצחקי-הראל, 'המיסיון הסקוטי בצפת עד מלחמת העולם הראשונה ותגובת הקהילה היהודית על פעילות מיסיונרית', קתדרה, 123 (תשס"ז), עמ' 67-92.

ירדני, רוקח: גליה ירדני, 'אלעזר רוקח', ארשת, ד (תשכ"ו), עמ' 296-321.

ישר, בית קומארנא: ברוך ישר, בית קומארנא, ירושלים תשכ"ה.

כ"ץ, האורתודוקסיה: יעקב כ"ץ, 'האורתודוקסיה כתגובה ליציאה מן הגטו ולתנועת הרפורמה', הנ"ל, ההלכה במיצר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 9-20.

כ"ץ, פרספקטיבה היסטורית: הנ"ל, 'האורתודוקסיה בפרספקטיבה הסטורית', כיוונים, 33 (1986), עמ' 89-100.

כרמל, היהודי השלטון והקונסוליות: אלכס כרמל, 'היישוב היהודי, השלטון העות'מאני והקונסוליות הזרות', מרדכי אליאב (עורך), ספר העליה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 97-116.

לוי, יומנים:

Loewe, L (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Motefiore*, vol. II, Chicago 1890

לוי, הרפואה בארץ-ישראל: נסים לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל: 1777-1948, חיפה 1998.

לון, חמישים שנות: נרסיס לון, חמישים שנות הסטוריה, א-ב, ירושלים תרפ"ב.

לונץ, ארץ הצבי: אבהם משה לונץ, 'יהודים בארץ הצבי', ירושלים, ה (תרס"א), עמ' 198-208, 285-316.

לונץ, החלוקה: הנ"ל, החלוקה - מקורה, השתלשלותה תקנותיה וסדריה, ירושלים תרע"ב.

לונץ, ירושלם: הנ"ל, ירושלם, א-ג, (וינה תרמ"ב- תרמ"ט) ירושלים תשכ"ט.

לסקוב, אפיקורס: שולמית לסקוב, 'אפיקורס, דבק ביין ובמקצת במורפין', עת-מול, 118 (1994), עמ' 6-8.

מאהלר, דברי ימי ישראל: רפאל מאהלר, דברי ימי ישראל – דורות אחרונים: משלהי המאה השמונה-עשרה עד ימינו, ד, מרחביה 1955.

מונטיפיורי, משה וירושלים: משה מונטיפיורי, משה וירושלים, תרגם אשר אמשיביץ, ורשה תרל"ט.

מונטיפיורי, יומנים:

L. Loewe (ed.), *Dairies of Sir Moses and Lady Montefiore*, Chicago 1890.

מורגנשטרן, הפקוא"מ: אריה מורגנשטרן, הפקוא"מ והיישוב היהודי בארץ-ישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א.

מורגנשטרן, הירשנזון: הנ"ל, 'משפחת הירשנזון ובשורת ההשכלה והמודרנה בירושלים', קתדרה, 108 (תשס"ג), עמ' 105-130.

מורגנשטרן, משיחיות: הנ"ל, משיחיות ויישוב ארץ-ישראל, ירושלים 1994.

מורגנשטרן, האשכנזים: הנ"ל, 'מעמדם המשפטי של האשכנזים בצפת ובירושלים בראשית המאה ה-20', הנ"ל, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ-ישראל תק"ס-ת"ר 1840-1880, ירושלים תשנ"ז.

מורגנשטרן, השיבה: הנ"ל, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ז.

מיבר, תולדות זילברמן: יעל מיבר, תולדות מרדכי ורפאל זילברמן, עבודת גמר בהיסטוריה, בית ספר ליאו בק - חיפה, 1989.

מינץ, שלזינגר: בנימין מינץ, 'ר' עקיבא יוסף שלזינגר', **כתובים**, לח-מד (תרפ"ט).

מינצברג, ישוב ישראל: ישראל זאב מינצברג, ישוב ארץ-ישראל, ירושלים 1930.

מיכלין, רוקחים: אמנון מיכלין, מעשי רוקחים: פרקים בתולדות הרוקחות בארץ-ישראל, ישראל 1999.

מלאכי, היישוב הישן: אליעזר רפאל מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב 1971.

מלאכי, מנגד: הנ"ל, אלחנן ריינר (עורך), מנגד תראה, ירושלים 2001.

מעוז, התקופה העות'מאנית:

M. Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975

מרגוליות, עלייה לרגל:

Moses Margoliouth, *A pilgrimage to the land of my fathers*, vol. II, London 1850.

מרום, קהילת צפת: רות מרום, קהילת צפת תרמ"ב-תרע"ז (1881-1917), עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1997.

משי-זהב, אספקלריה: הרשל משי-זהב, אספקלריה המאירה, ב, ירושלים תשס"ח.

ניב וגורן, ראש פינה: דוד ניב וחיים גורן, ראש פינה: מתרל"ח לתשס"ח - 130 שנים ליישוב, ראש פינה 2008.

סוקולוב, ארץ חמדה: נחום סוקולוב, ארץ חמדה, ורשה תרמ"ה.

סורסקי, יסוד המעלה: אהרן סורסקי, יסוד המעלה, א, בני-ברק תשנ"א.

סילבר, שלזינגר: מיכאל סילבר, יוסף שלמון, ישראל ברטל, 'דיון: עקיבא יוסף שלזינגר – הציוני הראשון?', **קתדרה**, 73 (1994), עמ' 84-114.

סילבר, חברת העברים:

Michael Silber, *'Alliance of the Hebrews, 1863–1875: The Diaspora Roots of an Ultra-Orthodoxs Proto-Zionist Utopia in Palestine',* in Journal of Israeli history: Politics, Society, Culture, vol.27 (2/2008), pp. 147-119.

סלאנט, תורת סלאנט: שמואל סלאנט, תורת רבינו שמואל סלאנט, ב, ירושלים תשנ"ח, עמ' קעה-קפז.

סלונים, מאמר מרדכי: מרדכי חיים סלונים, מאמר מרדכי, הוצאה פרטית 2001.

סמט, היהדות החרדית: משה סמט, 'היהדות החרדית בזמן החדש', מהלכים 1 (תשכ"ט), עמ' 29-40; 3 (תש"ל), עמ' 15-27.

סמט, מונטיפיורי: הנ"ל, 'משה מונטיפיורי וארץ-ישראל – מיתוס ומציאות', הציונות, יא (1986), עמ' 65-118.

סמט, החדש אסור: הנ"ל, החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה, ירושלים תשס"ה.

ספיר, אגרת תימן: יעקב ספיר, אגרת תימן השניה, וילנה 1873.

ספיר, מסעות מונטפיורי: שאול ספיר, 'שלושת מסעותיו הראשונים של משה מונטיפיורי לארץ-ישראל', יהושע בן אריה ואחרים (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-ישובית של ארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 15-33.

סתהון, לשם שמים: מנשה סתהון, כנסיה לשם שמים, ירושלים תרל"ד.

עבאסי, צפת במנדט: מוסטפא עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 1999.

עבאסי, צפת בתקופת המנדט: הנ"ל, צפת בתקופת המנדט 1918-1948: ערבים ויהודים בעיר מעורבת, ירושלים 2015.

עגנון, הזיווג: ש"י עגנון, 'הזיווג', קובץ 'פתחי דברים', ירושלים - תל-אביב, תשל"ז, עמ' 17-34.

פין, עתות סופה: ג'יימס פין, עתות סופה: עלים מדפתרי הקונסוליה הבריטית בירושלים משנת 1853 עד 1856, תרגם אהרן אמיר, ירושלים תש"מ.

פינס, בנין הארץ: יחיאל מיכל פינס, בנין הארץ, ב, תל-אביב תרצ"ט.

פלס, יחס להתיישבות: חיים פלס, 'יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בארץ-ישראל במאה הי"ט', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 148-168.

פרי, בית החולים הבריטי: ירון פרי, 'לקורות בית החולים הבריטי בצפת', קתדרה, 103 (תשס"ג), עמ' 70-84.

פרידמן, ישיבות היישוב הישן: מנחם פרידמן, 'ישיבות היישוב הישן בשלהי התקופה העות'מאנית: "מוסדות" או בתי אולפנא', עמנואל אטקס ויוסף שלמון (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית: ספר היובל ליעקב כ"ץ, ירושלים תש"מ, עמ' שסט-שעח.

פריידין, היישוב הישן: ישראל פריידין, 'שלבים בהתפתחותו של היישוב הישן האשכנזי בארץ-ישראל: שתי גישות למודרניזציה'. ציונות, יב (תשמ"ז), עמ' 17-28.

פרלמן, לזכר הלר: משה אהרן פרלמן, 'לזכר רבי שמואל הלר זצ"ל', ההד, ד (תרצ"ד), עמ' ח.

פרנקל, ירושלימה: לודוויג אוגוסט פרנקל, ירושלימה, תרגם מנדל שטרן, ירושלימה, וינה 1860 .

פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא: יוסף דוד פרנקפורטר, שלשלת קאמארנא, ירושלים תשס"א.

קוסובר, יידיש פלשתינאית:

Mordecai Kosover, *Arabic Elements in Palestine Yiddish*, Jerusalem 1966.

קושניר, שלטון הקיסרות העות'מאנית: דוד קושניר, 'ירושלים תחת שלטון הקיסרות העות'מאנית: בעיות ממשל ומנהל', ישראל ברטל וחיים גורן (עורכים), ספר ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית 1800-1917, ירושלים 2010, עמ' 3-17.

קלנר, למען ציון: יעקב קלנר, למען ציון: ההתערבות הכלל-יהודית במצוקת היישוב תר"ל-תרמ"ב / 1869-1882, ירושלים תשל"ז.

מנחם מנדל, קורות העתים: מנחם מנדל מקמניץ, קורות העתים, ירושלים תרצ"א (מהדורה ראשונה: וילנה 1840).

קניאל, בין הספרדים והאשכנזים: יהושע קניאל, היחסים בין הספרדים והאשכנזים ביישוב הישן בירושלים 1808- 1880, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תש"ל.

קניאל, שלהי התקופה העות'מאנית: הנ"ל, 'שלהי התקופה העות'מאנית (1775- 1917)', אביגדור שנאן (עורך), ישראל: עם, ארץ, מדינה, ירושלים 1998, עמ' 251-273.

קניאל, במעבר: הנ"ל, במעבר: היהודים בארץ-ישראל במאה הי"ט בין חדש לישן ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות: מבחר מאמרים, ירושלים תש"ס.

קרגילה, החלוקה: צבי קרגילה, 'קורות החלוקה בארץ-ישראל', קתדרה 20 תשמ"א, עמ' 57-76.

קרגילה, איגרת הלר:, הנ"ל, 'איגרת ר' שמואל ב"ר ישראל פרץ העליר בענין ביזת צפת בשנת תקצ"ד (1834)', קתדרה, 27 (תשמ"ג), עמ' 109-116.

קרלינסקי, חברת מהגרים: נחום קרלינסקי, 'החברה החסידית של צפת במחצית השנייה של המאה הי"ט כחברת מהגרים: היבטים דמוגרפיים וגיבוש חברתי', עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף דן (עורכים), מחקרי חסידות, ירושלים 1999, עמ' 151-196.

קרסל, פרומקין: גצל קרסל, מבחר כתבי ישראל דב פרומקין, ירושלים תשי"ד.

ראבין, מסע מירון: מנחם מנדיל ראבין, מסע מירון, מירון תשכ"ו (מהדורה ראשונה: ירושלים תרמ"ט).

רבינוביץ', איגרות רוז'ין: דוב בער רבינוביץ' (עורך), איגרות הרה"ק מרוז'ין ובניו, א-ג, ירושלים תשס"ג.

רביצקי, ארץ חמדה וחרדה: אביעזר רביצקי, 'ארץ חמדה וחרדה: היחס הדו-ערכי לארץ-ישראל במקורות ישראל', אביעזר רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים 1998, עמ' 1-53.

רודריג, כי"ח: אהרן רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה: "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון 1929-1860, ירושלים תשנ"א.

רוזאניס, מסעות האבי"ר: אברהם רוזאניס, 'מסעות החכם האבי"ר (הרב אברהם ב"ר ישראל רוזאנס) לארץ הקדושה', אברהם מאיר הברמן (מהדיר), סיני, לג (תשי"ג), עמ' שעד-שפב; לד (תשי"ד), עמ' רמא-רסד.

רוט, כתר מלכות: נתן אליהו רוט (עורך), כתר מלכות, בני ברק תשנ"ו.

רוט, נזר החיים: הנ"ל, נזר החיים, בני ברק תשנ"ו.

רוקח, מצב צפת: אלעזר רוקח, מצב העיר הקדושה צפת ותושביה האשכנזים, ירושלים חש"ד.

ריבלין, איגרות הפקוא"מ: יוסף ובנימין ריבלין (מהדירים), איגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם: תקפ"ו-תקפ"ט, א-ג, ירושלים תשכ"ה-תשל"ט.

ריבקינד, הרוגי צפת: יצחקי ריבקינד, 'הרוגי צפת ברעש תקצ"ז', ספר השנה של ארץ-ישראל, ב-ג, תרפ"ד-תרפ"ה, עמ' 100-109.

ריינר, יהושע הוא רשב"י: אלחנן ריינר, 'יהושע הוא רשב"י, חצור היא מירון: לטיפולוגיה של ייסוד גלילי (עוד פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי)', תרביץ, 80 (תשע"ב), עמ' 179-218.

ריינר, חוות דעת על מירון: הנ"ל, חוות דעת היסטורית על מירון וקבר רשב"י, הוגש לבית המשפט המחוזי בנצרת, 2010.

ריישר, שערי ירושלים: משה ריישר, שערי ירושלים, ורשה תרכ"ט.

שאמה, רוטשילד: סיימון שאמה, בית רוטשילד וארץ-ישראל, ירושלים תש"ם.

שו"ב, זכרונות: דוד שו"ב, זכרונות לבית דוד, ירושלים תשל"ג.

שוורץ, תאורי ארץ-ישראל:

Joseph Schwartz, *A Descreptiv Geography and Brief Historical* Sketch *of Palestine,*

Philadelphia 1850

שור, צפת: נתן שור, תולדות צפת, תל-אביב 1983.

שחראי, שלזינגר: אברהם יעקב שחראי, רבי עקיבא יוסף שלזינגר, ירושלים תש"ב.

שטאל, שמות: אברהם שטאל, מוצא השמות: מקורותיהם וגילגוליהם של השמות שלנו, אור יהודה 2005.

שטימן-כץ, עליות חסידים: חיה שטימן-כץ, ראשיתן של עליות חסידים, ירושלים תשמ"ז.

שייד, זכרונות: אליהו שייד, זכרונות 1883-1899, ירושלים תשמ"ג.

שילה, נסיכה או שבויה: מרגלית שילה, נסיכה או שבויה: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, חיפה 2001.

שישא, ועוד תעודה: אברהם הלוי שישא, 'ועוד תעודה חדשה מראשית היווסדה של ראש פנה', המעיין, יד-ג (תשל"ד), עמ' 24-32.

שישא, היישוב בגליל: הנ"ל, 'על תולדות היישוב החקלאי בגליל', המעיין, יז-ג (תשל"ז), עמ' 24-34; יח-א, (תשל"ח), עמ' 55-61.

שישא, שתי איגרות: הנ"ל, 'שתי איגרות', ארשת – ספר השנה לחקר הספר העברי, ו', ירושלים תשמ"א, עמ' 231-240.

שלזינגר, בית יוסף: עקיבא יוסף שלזינגר, בית יוסף החדש, ירושלים 1870, 1876 (מהדורת צילום: ברוקלין תשנ"א).

שלזינגר, כולל העברים: הנ"ל, חברא מחזירי עטרה לישנה עם כולל העברים, ירושלים תרל"ג.

שלמון, החינוך האשכנזי: יוסף שלמון, 'החינוך האשכנזי בארץ-ישראל בין ישן לחדש (1810-1906)', שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 282-301.

שלמון, במחשבה האורתודוכסית: הנ"ל, 'ארץ-ישראל במחשבה האורתודוכסית של המאה ה- 19'. אביעזר רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה. ירושלים תשנ"ח, עמ' 424-446.

שלמון, אורתודוקסייה יהודית: יוסף שלמון, אביעזר רביצקי ואדם פריזיגר (עורכים), אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים, ירושלים 2006.

שלמון, אם תעירו: יוסף שלמון, אם תעירו ואם תעוררו: אורתודוקסיה במצרי הלאומיות, ירושלים 2006.

שמרוק, השחיטה החסידית: חנא שמרוק, 'משמעותה החברתית של השחיטה החסידית', ציון, כ (תשט"ו), עמ' 47-72.

שפירא, דור בארץ: אניטה שפירא, 'דור בארץ', אלפיים, 2 (1990), עמ' 178-203.

שפירא, ביוגרפיה: אניטה שפירא, 'מסתרי הביוגרפיה', אלפיים, 8 (1993), עמ' 225-239.

שרביט, צרפת בגליל: יוסף שרביט, 'צרפת בגליל במאה התשע-עשרה', קתדרה, 108 (תשס"ג), עמ' 75-104.

תדהר, אינצקלופדיה: דוד תדהר, אינצקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, א-יט, תל אביב 1947-1971, על פי הערך.

TEL AVIV UNIVERSITY
THE LESTER AND SALLY ENTIN FACULTY OF HUMANITIES
THE CHAIM ROSENBERG SCHOOL OF JEWISH STUDIES

Rabbi Shmuel Heller (1803-1884) and his Role in the Jewish Community in Safed

Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy

by

Rivka Embon

Under the supervision of

Prof. David Assaf

SUBMITTED TO THE SENATE OF TEL AVIV UNIVERSITY
2016

Table of Contents

Introduction **6**

1. Abstract **6**

2. The Research **9**

a. The State of the Research……..…9

b. Research Questions……..13

c. The Sources and Their Presentation….…15

d. Methods……21

e. Structure of the Research 22

Part 1: Nineteenth-Century Safed **27**

1. Geopolitical Background **27**

2. Peripherality and Multiculturalism **33**

3. Demographics **37**

4. Organizational Structure **42**

5. The Different Phases of the Hassidic *Kollel* **48**

Part 2: In the Beginning **54**

1. The Heller Family **54**

2. Aliyah and Settling **63**

3. Rise to Leadership **73**

4. The Rabbi of Roman versus the Rabbi of Safed **82**

a. The Background of the Conflict……..83

b. The Conflict……85

c. The Double Census……..105

d. The Outcome of the Conflict……...109

Part 3: On the Throne of Leadership 113

1. Emergence of the Local Safed Leadership..... 113

2. Nativeness and Eretz-Yisrael Ultra-Orthodoxy 126

a. A Nativist Group……...….126

b. Rabbi Heller and Rabbi Schlesinger……...142

3. Rabbi and Adjudicator 149

a. The Eretz-Yisrael Spirit……....149

b. President of the Rabbinical Court……164

Part 4: The Challenges of Modernity 189

1. Productivization and Agricultural Settlement 189

a. Support of Productivization and Settlement 190

b. Gai Oni – Rosh Pina……...197

c. Ein Zeitim……...204

d. Beit Yehuda/Bnei Yehuda…….….....208

e. The Etrog Growing Industry…….....213

f. Trade in Alcoholic Beverages…….……215

2. Education and Enlightenment 218

a. The Education System…….…218

b. The Hirschensohn Family Project……....223

c. The Alliance (KIAH) Education Network in Safed…227

d. The Role of the Hebrew Language……..230

3. Medicine 236

a. Health Services……....236

b. Heller the Healer…….….245

Part 5: The Opposition 251

1. The Era of Polemics and Dispute.....251

2. Rosenthal and Hacohen 258

3. Elazar Rokach 284

4. Menahem Eilbom 307

5. Summary **322**

Part 6: Epilogue **325**

1. A Learned Bibliophile **325**

a. The Collection…….325

b. The Will……...331

2. The End and the Continuation **336**

a. Final Days……336

b. Legacy……..341

c. Heller in Literature……...342

3. Conclusion **345**

Appendices **353**

Index of Bibliographic Abbreviations **408**

Abstract and Table of Contents in English **420**

Abstract

This research was devoted to the biography of Rabbi Shmuel Heller (1803-1884), a leading figure in the Ashkenazi community in Safed beginning in the late 1820s, and its leader from the early 1840s to the 1880s. The findings of this study of the life and work of Rabbi Shmuel Heller are arranged here in a blend of chronological and thematic order. The chronology presents Heller's life along the axis of time, tracing the changes in the man and in his human and physical environment. Where relevant, thematic discussions of subjects that deviate from the biography, in the narrow sense of the word, are added.

The Heller family originally came from the Lublin area, where they were followers of the Seer of Lublin. Three generations of the family arrived in the Galilee around 1813, as part of the continual influx of Hassidim to the Holy Land; they settled in Safed and Tiberias. The family members very quickly became involved in public activities in the Galilee. Shmuel's grandfather, Avraham Peretz, was active in Tiberias, and his father, Yisrael, served as an emissary for Safed, raising funds and developing ties with potential supporters of the community abroad.

Shmuel Heller was a boy when he came to Safed, where he studied and became a rabbi. He worked as a kosher slaughterer and inspector for a living, but gave up this occupation after a hand injury during the 1837 earthquake. He was also a healer, a skill he used throughout his life, although not as a source of income. In time, Shmuel Heller assumed a central position in the Jewish community in Safed, initially as a close associate of its leaders, Rabbi Gershon Margaliot (1770-1838) and Rabbi Avraham Dov of Avrutch (1765-1840). After their death, and in a continuous struggle with the other claimant to the throne, Yaakov Dov of Roman (1775-1858), Heller became the leading Ashkenazi leader in Safed; he offered spiritual guidance as a rabbi, rabbinical judge, scholar and bibliophile, as well as a public leadership, until his death.

Heller was responsible for distributing funds for Eretz Yisrael on behalf of the Organization of Clerks and Administrators of Amsterdam, and also represented other philanthropists, the most prominent of them Montefiore and Rothschild. Thus he also played a significant role in the economic system of the old yishuv in Safed.

Heller led a community that was experiencing dramatic changes. At the beginning of his career, during the 1830s and 1840s, he had to deal with the grave physical and economic

conditions of Safed, which had been hard hit and weakened by natural disasters and military and political upsets. Later, he had to tend to the needs of a community undergoing significant demographic changes:

1. The Jewish community in the city quadrupled in size, due mainly to migration, as well as growth of the dominant minority of those born and raised there.
2. The numeric ratio between the Jewish ethnic groups changed dramatically: the Ashkenazis became the majority and assumed hegemony in the community.
3. Towards the end of the period studied here, the Jews became the majority of the city's population.
4. The Hassidim became the decisive majority of the Ashkenazi community in Safed, which underwent processes of separations and splits and increasingly organized itself according to the principles of geographic location and loyalty to the different Hassidic courtyards.
5. The status of Safed as the most important and largest Hassidic center in the Holy Land was preserved, but it lost its position to Jerusalem as the largest population of Jews in the country, which it had enjoyed at the beginning of the century.

Heller's public career was marked by his struggle to maintain an ultra-Orthodox Jewish society in Eretz Yisrael in the face of the spread of the Enlightenment and of modern nationalist ideas, by attempting to imbue it with a nativist Eretz-Yisrael character.As one whose life focused on the Holy Land and on settling here, he was a prominent representative of a unique group that emerged in the Galilee, consisting of people who were born in Safed or came as children, and noted for its nativist consciousness and direct bond with the actual land. This worldview guided him in all realms of life and all his various roles.

In addition to the ideal of a learners' society, Heller also supported the pursuit of employment, including agricultural settlement to ensure a livelihood; he advocated extension of the fields of study, on the condition that rabbis would supervise them, and was an active proponent of modern medicine, despite the objections of the Amsterdam organization.

His involvement in and knowledge of life in Eretz Yisrael made him a foremost consultant to adjudicators abroad, who solicited his advice regarding life in the Holy Land.

The responsa literature of the period is strewn with numerous references to Heller and his rulings on diverse issues. Having lived most of his life in the country, alongside the Sephardi community and neighboring non-Jews, his rulings and positions on questions that concerned the contemporary Jewish Orthodox community took on a local character. The geographical space of Eretz Yisrael was also evident in his activity as healer. He was intimately familiar with the flora and fauna of the area and his reputation as a healer afforded him special channels of communication with local residents of all types.

Throughout Heller's long term in office, there were those who challenged his leadership, including rivals from among his followers. However, he continued to lead the community in effect until his death as an elderly man; despite his fragile health, he remained aware and dedicated to his position. Heller's main achievements were the restoration of the city and the community from the ruins, maintaining a foothold in Safed, and contributing to a Jewish presence in the northern region of the country. In contrast, he failed in his effort to realize his special vision of and Eretz-Yisrael ultra-Orthodoxy. His successors found it difficult to continue his unique legacy and in the face of the far-reaching changes in the country, particularly the spread of Zionist activity, the old community of Safed withdrew to a position within the walls of ultra-Orthodoxy, as a sort of last stronghold.

Heller's personality, the dramatic events in which he played a part, the diverse roles he fulfilled in the community, the long period in which he served public positions and the historical processes that occurred during his lifetime make his life story a prime vantage point from which to learn about life in Safed, in general. The study of his biography and the broad historical and local settings in which he operated contributes to an understanding of the complexity of the pre-Zionist Jewish society that developed in Eretz Yisrael, known as the old yishuv, and shed light on the Jewish community in the Galilee, of which there has been little systematic research.